

ВЕРШИНИ
ДАЛЕКІ І БЛИЗЬКІ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

10

ХРЕСТОМАТІЯ

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

УДК [82-93:371.6711(477)

ББК 74.2.68.3(4Укр)-93

У45

Серія «Вершини далекі і близькі»

У45 **Українська література.** 10 клас: Рівень стандарту, академічний рівень: Хрестоматія/Упорядник О. І. Борзенко.— Х.: Вид-во «Ранок», 2012.— 768 с.— (Вершини далекі і близькі).

ISBN 978-617-09-0196-5.

Хрестоматію укладено за чинною програмою «Українська література. 10-11 класи, Рівень стандарту, академічний рівень» для загальноосвітніх шкіл, затвердженою Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України. Поряд із літературними творами до хрестоматії включено літературознавчі статті та біографічні довідки про письменників. Після кожного твору пропонуються питання і завдання, робота над якими допоможе кращому засвоєнню змісту твору та розвитку аналітичних навичок. Пропонуються також необхідні матеріали з теорії літератури та тестові завдання для підготовки до контрольної роботи.

Призначено для учнів 10 класу загальноосвітніх шкіл і вчителів української літератури.

УДК [82-93:371.671](477)

ББК 74.268.3(4Укр)-93

**Разом дбасмо
про екологію
та здоров'я**

ISBN 978-617-09-0196-5

© Борзенко О. І., упорядкування, 2012

© ТОВ «Видавництво «Ранок», 2012

Від упорядника

Шановні десятикласники!

Цього навчального року ви продовжите вивчення української літератури в контексті історико-літературного процесу. В цьому вам допоможе хрестоматія-довідник, складена за чинною програмою, затвердженою Міністерством освіти і науки України 2010 року.

Книга поєднує різні за природою, походженням, функціональним призначенням тексти. Вона представляє українське письменство другої половини XIX – початку XX ст.

Цей порівняно невеликий відрізок літературної історії з огляду на динаміку напрямів і стилів є надзвичайно насиченим і складним. Саме тому для кращого сприйняття і засвоєння творів хрестоматія пропонує оглядові статті із загальною характеристикою окремих літературних періодів.

Умовно можна говорити про два такі періоди: реалістичне письменство 70-90-х рр. XIX ст. та ранній модернізм кінця XIX – 10-х рр. XX ст.

Українська література 70-90-х рр. XIX ст. представлена класичними творами письменників реалістичного напрямку – Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Івана Карпенка-Карого, Михайла Старицького, Івана Франка, Бориса Грінченка. Характерними рисами творчості названих авторів є увага до соціальних питань, схильність до типізації зображуваного, широта охоплення дійсності. Письменники-реалісти в непростих громадсько-політичних умовах активно обстоювали національні й соціальні права українського народу, художньо осмислювали гострі проблеми й суперечності суспільного життя.

Літературний період кінця XIX – 10-х рр. XX ст. представляють кращі твори таких відомих майстрів слова, як Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Микола Вороний, Олександр Олесь, Володимир Винниченко. У їх творчості виразно виявились риси такого загальноєвропейського культурного явища, як модернізм.

Представники раннього українського модернізму чимало зробили для піднесення естетичної вартості нашого письменства, наближення його до кращих зразків західноєвропейської літератури. Художні пошуки модерністів пов'язані зі стильовим та жанровим оновленням, посиленням уваги до філософських питань, що стосуються осмислення призначення людини, її місця у світі.

Українські модерністи активно засвоювали нові мистецькі віяння, однак, запозичуючи досвід західноєвропейських митців, погоджували його з національними духовними традиціями. У межах українського модернізму розвивалися різні напрями – неоромантизм (Леся Українка), символізм (Олександр Олесь, М. Вороний), імпресіонізм (М. Коцюбинський), експресіонізм (В. Стефаник), нео-реалізм (В. Винниченко).

У пропонованій хрестоматії використано загалом традиційні принципи подання матеріалу. Згідно з ними кожна частина, присвячена окремому авторові, супроводжується невеличким нарисом, що містить загальну характеристику життєвого та творчого шляху митця. Нарис, як правило, завершується цитатою з авторитетного дослідження про творчість письменника. Ця цитата не повинна сприйматися як обов'язкова вказівка у сприйнятті тексту, проте може суттєво прислужитися як елемент попереднього знання, своєрідний орієнтир в оцінці художнього твору.

Поетичні твори у більшості випадків подаються без скорочення. У великих за обсягом прозових та драматичних текстах окремі фрагменти замінено стислим переказом, що дозволяє читачеві скласти цілісне уявлення про художній твір.

Оскільки хрестоматія є навчальним посібником, у ній після кожної з настин подаються питання й завдання, які стосуються вміщених текстів. Робота над відповідями допоможе кращому засвоєнню змісту художніх творів і розвитку самостійних аналітичних навичок.

Після кожного розділу в рубриці «Перевір себе» подано тестові завдання на зразок тих, що пропонуються на зовнішньому незалежному оцінюванні. Виконайте їх і перевірте правильність за допомогою ключа, поданого наприкінці хрестоматії.

Хрестоматія буде корисною не тільки протягом навчального року, а й при підготовці до державної підсумкової атестації та зовнішнього незалежного оцінювання.

Бажаємо приємного прочитання зразків красного письменства та успіхів у навчанні

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
70-90-Х РР. XIX СТ.

Українське літературне життя другої половини ХІХ ст. значною мірою залежало від історичних обставин. На той час приблизно вісімдесят п'ять відсотків усіх українських земель склали південно-західний регіон Російської держави, решта були частиною Австро-Угорщини. Фактично українські землі перетворилися на околиці двох великих імперій.

За відсутності власної держави національна свідомість українців підтримувалась шляхом активного розвитку культури й літератури. Не дивно, що в житті українського суспільства література посіла особливе місце – вона була «літературою національного відродження».

Українське письменство 70-90-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії зазнавало постійного урядового тиску, обмежень і переслідувань. Зокрема, Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський акт 1876 р. поставили під заборону не лише українське слово, але й усю національну культуру. Не дивно, що за таких умов посилилась культурна роль Галичини: через заборони української журналістики та книгодрукування в Росії вітчизняна періодика та видавнича справа більш активно розвивалась у західноукраїнських землях.

Переслідування української культури помітно визначили специфіку письменства: у ньому естетичні завдання поєднувались із захисним, першорядним стало питання етнічного самозбереження. Своєрідною захисною реакцією була концентрація уваги літераторів на селянському середовищі, яке в силу свого консерватизму зберігало національні ознаки та було джерелом мовної та етнографічної своєрідності українців.

Тому не дивно, що теми з простонародного селянського життя посіли панівні позиції в літературі 70-90-х рр. ХІХ ст. Через це таку літературу іноді ще визначають як народницьку. Художні пошуки письменників зазначеного періоду розвивалися переважно в межах реалістичного напрямку, який передбачає художнє осмислення характерів персонажів як породження соціально-історичних обставин національного життя. Такі відомі письменники-реалісти, як Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Борис Грінченко, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий, чимало зробили для художнього дослідження селянського життя та вивчення проблеми взаємин інтелігенції й народу. їх літературна діяльність нерідко поєднувалась із громадською та просвітницькою.

За межі народницького реалізму певною мірою виходить літературна й публіцистична спадщина Івана Франка. Різномірно обдарована й водночас надзвичайно енергійна особистість, І. Франко склав цілу епоху в українському письменстві. У його творчій праці

виразно виявилась тенденція до поєднання народницького традиціоналізму з найновішими здобутками європейської естетичної та філософської думки.

Відносно нетривалий період 70-90-х рр. ХІХ ст. для української літератури став часом значних художніх здобутків та осмислення перспектив культурного розвитку, до реалізації яких звернулося наступне покоління письменників.

Іван Нечуй-Левицький

(1838-1918)

*Українська життя – то непочатий рудник, що лежить десь під землею, хоч за його вже брались і такі високі таланти, як Шевченко; то безко-
нечний матеріал, що тільки ще жде робітників,
цілих шкіл робітників на літературному полі.*

І Нечуй-Левицький

Іван Семенович Левицький (літ. псевдоніми – І. Нечуй-Левицький, І. Нечуй) народився 25 листопада 1838 р. в м. Стеблеві Канівського повіту на Київщині у сім'ї священика. Як син священнослужителя, він пройшов усі етапи духовної освіти: навчався в Богуславському духовному училищі, Київській семінарії, Київській духовній академії. Одержав ступінь магістра богослов'я.

Завершивши навчання, І. Нечуй-Левицький тривалий час працював викладачем: учителював у Полтавській семінарії, у гімназіях Каліша, Седлеця, Кишенева.

У 1885 р. Нечуй-Левицький вийшов у відставку, оселився в Києві, де й провів решту життя. Помер він 2 квітня 1918 р.

Початок літературної діяльності І. Нечуя-Левицького припав на 60-ті рр. ХІХ ст. Тоді побачили світ його перші твори: оповідання «Рибалка Панас Круть», повісті «Дві московки» та «Причеп», які засвідчили появу в українській літературі талановитого прозаїка. Важливим етапом у творчості І. Нечуя-Левицького стали 70-80-ті рр. Тоді він заявив про себе як високопрофесійний майстер реалістичної прози. У 70-ті рр. виходять друком найбільш відомі твори письменника: «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі», «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти», «Микола

Джержя», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка». У 80-90-х рр. побачили світ нові прозові твори: «Хмари», «Старосвітські батюшки та матушки», «Над Чорним морем», «Афонський пройдисвіт», «Поміж ворогами», «Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський» та ін.

Зі «Словника літературознавчих термінів»

*Реалізм (від лат. *geolis* – дійсний) – літературний напрям, у якому важливу роль відіграє Життєподібність: життя змальовується в образах, що постали, внаслідок узагальнення й типізації конкретних фактів дійсності. Реалістичний принцип передбачає художнє осмислення характерів персонажів як породження соціально-історичних обставин національного життя. Видатними представниками реалізму в українській літературі були І, Нечуй-Левицький, Панас Мирний, 5. Грінченко та ін.*

Для прози І. Нечуя-Левицького характерне реалістичне відображення дійсності. Основна тема його творів – селянська. Увагу автора привертає соціальна проблематика. Він розкриває вплив кріпацтва на долі й мораль селян, висвітлює процеси, що відбувалися в українському селі після скасування кріпацтва. В окремих творах письменник змалював життя української інтелігенції; найбільш глибоко цю тему розкрито в романі «Хмари». І. Нечуй-Левицький звертався також до історичних тем. Помітними літературними явищами стали його романи «Князь Єремія Вишневецький» та «Гетьман Іван Виговський». Значний інтерес становлять фольклористичні та літературно-публіцистичні праці письменника.

Зі «Словника літературознавчих термінів»

Повість – епічний твір, частіше з однолінійним сюжетом, який за широтою змалювання дійсності посідає проміжне місце між оповіданням і романом. Якщо в оповіданні зображено, як правило, якусь одну подію, то в повісті представлено декілька подій із життя одного або кількох персонажів. Від роману повість відрізняється простішою художньою організацією та меншим масштабом охоплення дійсності. Одним із різновидів цього епічного жанру є соціально-побутова повість, у якій на передній план виступає змалювання побутової та соціальної сфери людського життя.

Одним із найбільш відомих творів І. Нечуя-Левицького є соціально-побутова повість «Кайдашева сім'я». У ній прозаїк змалював широку картину складних процесів, зумовлених селянською реформою 1861 р. На думку автора, саме соціально-економічні причини найбільше вплинули на устрій народного життя: вони

позначились не лише на майнових відносинах, а й на всьому комплексі народної звичаєвості, моралі та психологічному складі українського селянина. У центрі повісті – одна селянська сім'я, причому автор знайомить читача з представниками двох її поколінь. Старше покоління сформувалося ще за часів кріпацтва, тож автор, указуючи на окремі негативні риси персонажів, частково трактує їх як наслідок згубних впливів темного минулого. Соціальний аспект узагалі переважає при змалюванні селянського життя: вже немає кріпацтва, однак немає й справжньої волі. Основна причина – несправедлива реформа, яка зберегла, хоч і в інших виявах, безправне становище селянина, а головне, обмежила його природне право бути господарем. Поставлене на межу виживання, селянство розривається внутрішніми суперечностями. Відтак руйнується патріархальна ідилія, нерідко нехтується традиційна звичаєвість, усе важливе, сутнісне в житті людини за таких умов відходить на другий план, поступаючись дріб'язковим суперечкам та взаємній ворожнечі. Природне селянське почуття господаря ніби втрачає тут свій позитивний сенс і постає в гротесково-карикатурному світлі, переводячись у площину нескінченних щоденних сварок і сутичок між членами однієї родини. Однак критика негативних явищ у селянському житті не набуває в і. Нечуя-Левицького вигляду різкої сатири – вона в основі своїй усе ж доброзичлива та співчутлива.

Усі персонажі «Кайдашевої сім'ї», кожен по-своєму, виступав ють носіями певних прикмет народної вдачі. У них одразу можна впізнати реальні національні типи з їх характерними рисами. Власне, письменник показує, як позитивне в національному характері в ненормальних соціальних умовах перетворюється на свою протилежність. Зокрема, почуття господаря, що не має органічної реалізації, знаходить вихід у дріб'язкових конфліктах, а потужний потенціал розвитку марнується при цьому в тенетах щоденного безглузлого існування.

Письменник очима сучасників і нащадків

Квітка, Куліш, Марко Вовчок – і Левицький. Він безпосередньо йде за тими трьома кращими нашими повістярами і знаменує собою дальший ступінь в обробці нашої повісті. Як рівняти його до попередників, він розсунув рямці розповідної форми в українському письменстві новими темами й свіжою їх обробкою», він дав низку яскравих типів з добре відомого йому життя народу.

КАЙДАШЕВА СІМ'Я

Повість

I

Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. Греблі обсажені столітніми вербами. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла. Два рядки білих хат попід горами біліють, неначе два рядки перлів на зеленому поясі. Коло хат зеленіють густі старі садки.

На високих гривах гір кругом зеленіє старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканина, гарно побгалась складками, позападала в вузькі долини тисячами оборок та жмутів. В гарячий ясний літній день ліс на горах сяє, а в долинах чорніє. Над долинами стоїть сизий легкий туман. Ті долини здалека ніби дишуть тобі в лице холодком, лісовою вогкістю, манять до себе в тінь густого старого лісу.

Під однією горою, коло зеленої левади, в глибокій западині стояла чимала хата Омелька Кайдаша. Хата потонула в старому садку. Старі черешні росли скрізь по дворі й кидали од себе густу тінь. Вся Кайдашева садиба ніби дихала холодком.

Одного літнього дня перед паликопою¹ Омелько Кайдаш сидів в повітці на ослоні й майстрував. Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж. Густа тінь в воротах повітки, при ясному сонці, здавалась чорною. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш в білій сорочці з широкими рукавами. Кайдаш стругав вісь. Широка рукава закахались до ліктів; з-під рукавів було видно здорові загорілі жилаві руки. Широке лице було сухорляве й бліде, наче

¹ П а л и к о п а — за церковним календарем, день св. Пантелеймона (27 липня за ст. ст.).

лице в ченця. На сухому високому лобі набігали густі дрібні зморшки. Кучеряве посічене волосся стирчало на голові, як пух, і блищало сивиною.

Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчались, і наставала возовиця. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого — Лавріном. Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва довгообразі й русяві, з довгими, тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними губами. Карпо був широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем. Тонкі пружки його блідого лица з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті.

Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі світились привітно й ласкаво. Тонкі брови, русяві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи — все подихало молодою парубочою красою. Він був схожий з виду на матір.

Лаврін проворно совав заступом по землі. Карпо ледве володав руками, морщив лоба, неначе сердився на свого важкого й тупого заступа. Веселому, жартовливому меншому братові хотілось говорити; старший знехотя кидав йому по кілька слів.

— Карпе! — промовив Лаврін.— А кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, оженить.

— Посватаю, кого трапиться,— знехотя обізвався Карпо.

— Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори.

— То сватай, як тобі треба,— сказав Карпо.

— Якби на мене, то я б сватав Палажку,— сказав Лаврін.— В Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, а стан кривий, як у баби.

— То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка.

— І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить.

— То сватай Вівдю. Чим же Вівдя негарна? Говорить то-нісінько, мов сопілка грає, а тиха, як ягниця.

— Тиха, як телиця. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем,— сказав Карно.

— То бери Химку. Ця як брикне, то й перекинешся,— сказав Лаврін.

— Коли в Химки очі як у сови, а своїм кирпатим носом вона чує, як у небі млинці печуть. А як ходить, то неначе решетом горох точить, такі викрутаси виробляє...

Карпо прикинув таке слівце, що батько перестав стругати і почав прислухатися. Він глянув на синів через хворостяну стіну. Сини стояли без діла й базікали, поспиравшись на заступи. Кайдаш скочив з ослона й вибіг з стругом у руці з повітки. Старий Омелько був дуже богомольний, ходив до церкви щонеділі не тільки на службу, а навіть на вечерню, говорив два рази на рік, горнувся до духовенства, любив молитись і постить; він понеділкував і постив дванадцять п'ятниць на рік, перед декотрими празниками. Того дня припадала п'ятниця перед паликопою, котрого народ дуже поважає. Кайдаш не їв од самого ранку; він вірив, що хто буде постить у ту п'ятницю, той не буде в воді потопати.

— А чого це ви поставали, та руки позгортали, та ще й верзете бог зна що? — загомонів Кайдаш до синів.— Чи то можна в таку п'ятницю паскудить язика? Ви знаєте, що, хто сьогодні спостить цілий день, той ніколи не потопатиме в воді і не вмре наглою смертю.

— В Семигорах нема де і втопиться, бо в ставках старій жабі по коліно,— сказав Карпо.

— Говори, дурню! Нема де втопиться. Як бог дасть, то і в калюжі втоишся,— сказав батько.

— Хіба з корчми йдучи...— сердито сказав Карпо і тим налякнув батькові, що батько любить часто ходити до корчми.

— Ти, Карпе, ніколи не вдержиш язика! Все допікаєш мені гіркими словами...

Кайдаш плюнув і знов пішов у повітку стругати вісь.

Хлопці трохи помовчали, але перегода знов почали балакати спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно.

— Карпе! — тихо почав Лаврін, дуже охочий до гарних дівчат.— Скажи-бо, кого ти будеш сватать?

— Ат! Одчепись од мене,— тихо промовив Карпо.

— Сватай Олену Головківну. Олена кругла, як цибулька, повновида, як новний місяць; в неї щоки, мов яблука, зуби, як біла ріпа, коса, як праник, сама дівка здорова, як тур: як іде, то під нею аж земля стугонить.

— Гарна... мордою хоч пацюки бий; сама товста, як бодня, а шия, хоч обіддя гни.

— Ну, то сватай Одарку Ходаківну: ця тоненька, як очеретина, гнучка станом, як тополя; личко маленьке й тоненьке, мов шовкова нитка; губи маленькі, як рутяний лист. З маленького личка хоч води напийся, а сама пишна, як у саду вишня, а тиха, неначе вода в криниці.

Старий Кайдаш аж набік сплюнув, а Карпо промовив:

— Вже й знайшов красуню! Та в неї лице, як тріска, стан, наче копистка, руки, як кочерги, сама, як дошка, а як іде, то аж кістки торохтять.

— Але ж ти й вередливий! То сватай Хотину Корчаківну, — сказав Лаврін і засміявся.

— Чи ти здурів? Хотина як вигляне в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду в неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив.

— Ну, то бери Ганну.

— Авжеж! Оце взяв би той кадівб, що бублика з'їси, поки кругом обійдеш, а як іде...

Карпо прикинув таке слівце, що богомольний Кайдаш плюнув і знов вибіг з повітки.

Хлопці стояли один проти одного, поспиравшись на заступи.

— Господи! чи в вас бога нема в серці, що ви в таку святу п'ятницю паскудите язики? Чи вам не треба помирать, чи ви не соромитесь святого сонечка на небі? Якого це бісового батька ви стоїте згорнувши руки, діла не робите, та тільки язиками чорт зна що верзете! — крикнув Кайдаш і почав присікуватись до синів та махать стругом перед самим Карповим носом. Старий був нервний і сердитий, та ще більше сердився од того, що в його од самого ранку й рісочки не було в роті.

— Тату! — сказав гордо Карпо. — Ви покинули майструвати, а ми вам нічого не кажемо.

Старого неначе хто вщипнув. Він заговорив дрібно й сердито, наговорив синам сім мішків гречаної вовни, неважаючи

на святку п'ятницю, та й пішов у повітку. Сини почали знов розмовлять.

— Коли я буду вибирать собі дівчину, то візьму гарну, як квіточка, червону, як калина в лузі, а тиху, як тихе літо,— сказав веселий Лаврін.

— Мені аби була робоча та проворна, та щоб була трохи куслива, як мухи в спасівку,— сказав Карпо.

— То бери Мотрю, Довбишеву старшу дочку. Мотря й гарна, й трохи бриклива, і в неї й серце з перцем,— сказав Лаврін.

Лаврінові слова запали Карпові в душу. Мотря не виходила в його з думки, неначе стояла тут на току недалечко од його, під зеленою яблунею, і дивилась на його своїми темними маленькими, як терен, очима. Він неначе бачив, як пашіло її лице з рум'янцем на всю щоку, як біліли її дрібні зуби між тонкими червоними губами. Карпо задумався, сперся на заступ і не зводив очей з того місця під яблунею, де він ніби вглядів свою гарячу мрію в червоних кісниках на голові, в червоному намисті з дукачем.

— Карпе! чого це ти витріщив очі на яблуню, наче корова на нові ворота? — спитав Лаврін.

Карпо ніби не чув його слів та все дивився суворими очима на зелене гілля. Хотів він прогнать з-перед очей ту мрію, а мрія все стояла й манила його.

Сонце почало повертать на вечірній пруг. Кайдашиха вийшла з хати і прикрила очі долонею. Вона була вже не молода, але й не стара, висока, рівна, з довгастим лицем, з сірими очима, з тонкими губами та блідим лицем. Маруся Кайдашиха замолоду довго служила в дворі, у пана, куди її взяли дівкою. Вона вміла дуже добре куховарить і ще й тепер її брали до панів та до попів за куховарку на весілля, на хрестини та на храми. Вона довго терлась коло панів і набралась од їх трохи панства. До неї прилипла якась облесливість в розмові й повага до панів. Вона любила цілувать їх в руки, кланялись, підсолоджувала свою розмову з ними. Попаді й небагаті пані частували її в покоях, садовили поруч з собою на стільці як потрібну людину. Маруся лишала губи, осміхалась, сипала облесливими словами, наче дрібним горохом. До природної звичайності української селянки в неї пристало щось уже дуже солодке,

аж нудне. Але як тільки вона трохи сердилась, з неї спадала та солодка луска, і вона лаялась і кричала на весь рот. Маруся була сердита.

— А йдіть, діточки, полуднують та й батька кличте! — крикнула Кайдашиха тонким голосом.

Лаврін покинув заступа й пішов до хати, Карпо стояв, спершись на заступ.

— Карпе! йди, серденько, полуднують! Кидай роботу. Омельку, кидай майструвать. Вже з півдня звернуло.

— Покинь мені полудень на столі: я зараз прийду,— обізвався Кайдаш з повітки, не повертаючи голови.

Сини з матір'ю пішли в хату, а батько все сидів на ослоні та майстрував. Він не обідав тієї п'ятниці і не пішов полуднувати.

Сини пополуднували й пішли знов до роботи, а старий Кайдаш все працював. Вже сонце низько спустилось над лісом, а він і не думав полуднувать.

На дзвіниці вдарили в дзвін, і тонкий дзвінкий гук задрижав і розлився по селі на всі долини. Він ударився об близьку гору, вкриту лісом, одскочив і залунав коло дальшого шпиля, а там далі розлився десь далеко понад густим лісом та все лунав слабко та тихіше й завмирав десь в тихих лісових западинах. Старий Кайдаш кинув струга і перехрестився. Він надів свиту й шапку, підперезався й пішов на гору до церкви.

— Омельку! Омельку! — гукнула Кайдашиха тонким голосом.— Не забудь зайти з церкви до пана та візьми гроші за вози, бо завтра треба йти в Богуслав на ярмарок. Адже ж завтра в Богуславі ярмарок. Чи чуєш?

— Та чую, чую! — обізвався Кайдаш з-за дерева й пішов на гору до церкви.

— Та, будь ласка, не заходь до шинку. Проп'єш гроші, не матимеш з чим іти на ярмарок,— знов крикнула Кайдашиха, виглядаючи з сіней.

Кайдаш прийшов до церкви; церква була ще заперта. Вік сів коло дверей на кам'яних східцях і поклав шапку коло себе. На горах за шпилями, вкритими лісом, пишно горів вечірній світ сонця. Всі шпилі чорніли в тіні, а між ними в долини проривався світ пучками, заливав западини золотими пасмами, пронизував кожний верх дерева і блищав

крізь зелений лист, як через кришталь. Над лісом розлився дивний спокій, а дзвін гув та дрижав над шпилями, тричі одбиваючи свій згук. Кайдаш сидів, мов дерев'яний, і на його лиці розливався якийсь смуток та жаль. Сторож брязнув ключами, одмикаючи важкий здоровий замок. Кайдаш кинувся, аж затрусився.

Одчинили церкву. Прийшов священик з дяком і почав правити вечерню. Паламар був у полі. Кайдаш пішов у вівтар служити за паламаря, посвітив свічки перед образами й подав священикові кадильницю...

Церква була зовсім порожня, тільки в бабниці стояли три баби в намітках. Кайдаш молився, стоячи навколішки, не зводив ясных очей з царських врат, а його широке бліде лице стало жовте, як віск, жовте, як лице в ченця.

Вийшовши з церкви, Кайдаш пішов до пана за грішми. Він був добрий стельмах, робив панам і селянам вози, борони, плуги та рала і заробляв добрі гроші, але ніяк не міг вдержати їх у руках. Гроші втікали до шинкаря. Панщина поклала на Кайдашеві свій напечаток.

Забравши гроші, Кайдаш пішов додому, але при самій дорозі стояв шинок. Кайдаш не їв цілий день. Голод затяг йому живіт. «Треба випити хоч одну чарку горілки: одна чарка не гріх, бо вже од голоду аж шкура болить»,— подумав Кайдаш і зайшов у шинок.

В шинку було кілька чоловіків. За столом сидів його кум з лисиною на всю голову. Кайдаш сів з ними за стіл і почав балакати, випивши чарку горілки.

— Оце, куме, так натомився, аж спина болить,— промовив Кайдаш.

— Що ж ти таке важке робив? — спитав його кум.

— Та все лагоджу вози та підробляю осі. Ота мені каторжна гора потрощила не одного воза! А вже скільки я осів поламав через ту іродову гору, то й полічити не можна.

Дорога в село йшла коло самого Кайдашевого городу. Вона спускалась з крутого шпиля, як з печі. Вози з снопами часом котились з форп і тягли вниз за собою й волів.

— То застав синів трохи розкопати шлях,— сказав кум.

— А хіба ж я один возитиму тудою снопи? Адже ж і ти возиш. Чом би пак і тобі не розкопати,— сказав Кайдаш, випиваючи другу чарку.

— Нема, бач, мені діла. Ніби я сиджу згорнувши руки,— обізвався чоловік,— а воно було б дуже добре розкопачь возвіз, та ще так трошки навскоси.

— Авжеж, навскоси, щоб, бач, було не так круто: так, приміром, од того чагаря та до мого тину,— сказав Кайдаш, ще й пальцем махнув навскоси.

— Або хоч і так, приміром, навскоси од твого тину, де стоїть стара груша, та до чагарника,— сказав кум і махнув пальцем навскоси на другий бік.— От і вози були б цілі.

— Так було б ще лучче... та ще якби взяти заступом поза тим сучим горбом попід самим тином,— сказав Кайдаш, випивши чарку і запаливши люльку.— Та вже й посадило той горб, неначе оту гулю на твоїй лисині, куме! Вже той каторжний горб сидить мені отут, у печінках.

— Коли б ти знав, то я вже через його підірвався: мене вже поруха взяла. Коли не їдь, то все підпирай воза спиною,— сказав кум,— всю спину поколов ік бісовому батькові.

— Та, здається, куме, і ти сам котився з тієї гори з своєю Ганною, вертаючись з хрестин? — обізвався з кутка чоловік.

— І як ті люди їздили з такої гори і не розкопали, одколи Семигори стоять,— говорив Кайдаш, наливаючи чарку з кварта.

Вже сонце зайшло, вже стало надворі поночі, а Кайдаш усе пив у шинку, доки не пропив половини грошей, і вже п'яний потягся додому.

Кайдашиха з синами вже повечеряла. Вже в хаті полягали спати, як батько застукав у двері.

— Жінко, одчиняй! — закричав Омелько й почав лупить з усієї сили кулаком у двері.

— А де ж ти, волоцюго, волочився до цього часу? — крикнула Кайдашиха з хати.— Не одчиню! Ночуй надворі, коли пропив гроші. Про мене, лягай там під тином.

— Одчини, бо вікна поб'ю! — репетував Кайдаш і лупив у двері ногою так, що поганенькі двері аж торохтіли.

— Як поб'єш, то й повставляєш. Одначе завтра в Богуславі ярмарок,— обізвалась з хати жінка.

Лаврін устав і одчинив батькові двері. Батько переступив поріг, заточився, поминув хатні двері та й пішов лапачь стіни в темних сінях. Замість дверей він налапав драбину й звалив її, потрапив на діжку з водою, скинув кружок і шубовснув

у воду обома руками. Кайдашиха наносила повнісіньку діжку води. Вода через верх полилась додолу.

— Жінко! де ти у вражого сина діла двері? — кричав Кайдаш.— Чи це я вліз у ставок? Покарала мене свята п'ятінка! Прийдеться пропасти.

Кайдашеві здалось, що він іде через вузьеньку греблю попід вербами і що він шубовснув з греблі у ставок.

— Хіба ж ти не бачиш, що ти в сінях,— сказала Кайдашиха.

— А може, це я згубив очі на греблі? Нічогісінько не бачу! Йй-богу, нічогісінько! А може, кум повидирав мені баньки з лоба,— говорив Кайдаш сам до себе,— оце лиха моя годинонька! Як же оце я прийду додому без очей?

Кайдаш махнув рукою й зачепив горщик на полиці. Горщик полетів Кайдашеві на голову й гепнув об землю.

— Яка це іророва душа кидається горшками? Марусю! та не кидайся-бо! При... присягаюсь, що вже більше не буду.

Кайдашиха схопилась з постелі, кинулася до печі й почала роздувати жар, притуливши до його суху тріску. Вогонь блиснув на всю хату й полився через одчинені двері в сіни.

— О! кум вернув мені очі. Постривай же, лисий дідьку! Я тобі завтра... я тобі оддячу!

І з тими словами Кайдаш вліз у хату. Лице його було жовте, як віск. Рукава по лікті були мокрі, із їх текла патьоками вода. На землі з'явились смужки з водяних крапель, неначе разки намиста, розкидані й поплутані на всі лади.

— Побила мене лиха година та нещаслива! — загомоніла Кайдашиха.— З чим же ти пойдеш завтра на ярмарок, коли пропив гроші? Треба солі, треба горшків, треба смоли. Чим ти будеш мазати вози? Настає возовиця. Та треба дечого накупить ік весіллю. Адже ж думаєш женить сина.

— Брешеш! Я не пропив грошей. Осьдечки гроші, та тобі не дам,— сказав Кайдаш, вдаривши рукою замість кишені по припічку.— Дулю візьмеш, а не гроші.

— От тепер, тату, вже не будете в воді потопати та од наглої смерті помирать,— обізвався з лави Карно насмішкуватим голосом.

— А ти чого обзиваєшся? Матері твоїй сторч та в борщ! Спи отам, коли ліг, а то я тебе палицею зверху,— сказав Кайдаш, заточившись і впавши на лавку.

— І годі вже тобі! Ще мало того крику,— спиняла мати Карпа.

Кайдаш кинув свиту на лаву в куток, звалився, але не дістав головою до свити. Голова стукнула, неначе хто кинув на лаву гарбуза. Він як упав, так і захріп на всю хату. Кайдашиха погасила каганець, і в хаті все стихло і втихомирилось. Тільки собаки надворі ще довго брехали, роздратовані криком та світлом у хаті в таку пізню добу.

Всі послули в хаті, тільки Карпо довго не спав і все неначе бачив під зеленою яблунею свою мрію в червоних кісниках на голові та в червоному намисті з дукачем.

II

Другого дня, в суботу, на свято паликопи, Кайдаш з жінкою поїхав на ярмарок, звелівши синам забрать заступи та розкопать трохи дорогу з гори. Карпо й Лаврін zostались дома. Минув день. Сонце стояло на вечірньому прюзі, а Кайдаш не вертався додому. Карпо накинув свитку на плечі й пішов на той куток, де жила Мотря Довбишівна. Од учораšnjого дня вона не виходила в його з думки.

Довбиш був багатий чоловік; він жив на самому кінці села, там, де глибокий яр входив у ліс вузьким клином. В самому кутку того яру блищав маленький Довбишів ставочок. Над ставком стояла Довбишева хата, вся в черешнях. Од вулиці було видко тільки край білої стіни з сінешніми дверима. Густі високі вишні зовсім закривали од вулиці вікна й стіни, наче густий ліс.

Карпо йшов помаленьку, скоса поглядаючи на Довбишів двір. Перед ним блиснув вугол білої стіни, підперезаний внизу червоною призьбою; зачорніли чорною плямою одчнені двері з одвірками, помальованими ясно-синьою фарбою з червоною вузькою смужкою навкруги. Довбишева хата була нова, велика, добре вшита, з чималими вікнами. Коло вікон висіли віконниці, помальовані ясно-синьою фарбою.

Карпо став за двором і сперся на ворота. Мотря вийшла з хати з глиняником у руках. Вона збиралась мазать червоною глиною припічок. Другий глиняник з білою глиною стояв коло порога.

— Будь здорова, чорноброва! — сказав Карпо, не здіймаючи бриля і легенько кивнувши головою.

— Будь здоров, нечорнобровий! — обізвалась Мотря.

— А йди лишень сюди, Мотре, щось маю тобі казати.

— Як схочеш, то й сам прийдеш. З чорнявим постояла б, а рудому — зась.

Карпо був білявий, але волосся на його голові з вершечка було трохи рудувате.

— А хіба ж я рудий? То тільки собак дражнять рудими,— сказав Карпо.

Мотря стояла під хатою проти білої стіни. Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, вона була ніби намальована на білій стіні. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима. В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видно розум із завзяттям і трохи з злістю. Сонце било на Мотрю косим промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шиї.

— Мотре! чи дома твій батько та мати? — спитав Кайдашенко з-за воріт.

— Нема, поїхали, на ярмарок. А тобі нащо?

— Так собі питаю,— сказав Карпо і помаленьку, не хапаючись, переліз через перелаз у двір.

— Чого це ти, Кайдашенку, лазиш через наші перелази? Наші пороги для тебе дуже низькі,— сказала Мотря.

Карпо не зачіпав дівчат, не жартував з ними.

Дівчата звали його гордим.

— Та хоч би й високі, то перескочимо. Здорова була, Мотре! — сказав Карпо, подаючи їй руку.

Мотря руки не подала і підставила глиняника. Карпо взяв її за руку вище од ліктя і здавив так, що Мотря крикнула на увесь двір.

— Оцього я вже не люблю! — крикнула Мотря.

— Мотре! хто тобі купив оті червоні кісники?

— Купив хтось, та не скажу. Не питай, бо старий будеш,— задріботіла Мотря й блиснула двома рядками маленьких дрібненьких зубів.

— Та покинь отого глиняника! — сказав Карпо і хотів одняти од неї драного горшка.

Мотря сіпнула глиняника до себе; шматок горшка зостався в Карпових руках. Червона глина полилась по землі.

— Геть, одчепися од мене, бо мати лаятиме, що я й досі припічка не підвела,— сказала Мотря, але не пішла в хату підводить припічок, а почала мазать призьбу. Мотрі хотілось пожартувать з Карпом. Тільки що вона почала мазати призьбу од порога, Карпо сів на призьбі.

— Ей, встань, бо я й тебе підведу червоною глиною: будеш ще рудіший,— сказала Мотря, махаючи віхтем коло самого Карпа.

— Мотре! хто це тобі купив таке гарне намисто? — спитав Карпо.

— Та вже ж не ти,— сказала Мотря і знов махнула віхтем коло самого Карпа; Карпо посунувся ще далі.

— А якби я купив тобі намисто, що б ти сказала?

— Не знаю, що б я сказала,— промовила Мотря.

Карпо одсунувся на самий край призьби; далі вже й призьби не було.

— Вставай, бо зіпхну! — крикнула Мотря.

— Ану пхни, чи подужаєш? — промовив Карпо й осміхнувся.

— Тікай, бо, їй-богу, пхну. Я не подивлюсь тобі в вічі,— крикнула Мотря й замахнулась на Карпа віхтем. Червона глина бризнула трьома кров'яними крапельками на білу Карпову сорочку.

Карпо схопився й зачепив ногою глиняник. Глиняник перекинувся й покотився з горбика. Карпо обернувся, щоб не замазати чобіт, і зачепив п'ятою другого глиняника з білою глиною, що стояв коло самого порога. Глиняник покотився на середину двору, а за ним простяглася біла стежка, неначе хто простелив од порога білий рушник.

— Чи ти здурів, чи ти збожеволів! — крикнула Мотря на весь двір.— Ой лишечко мені! Що ж оце буде, як мати надійдуть з ярмарку?

Карпо стояв серед двору й осміхався. Він ніколи не сміявся гаразд, як сміються люди. Його насуплене, жовтувате лице не розвиднювалось навіть тоді, як губи осміхались.

— Візьми ж та поприбирай, бо я не знаю, що це мені мати скажуть. Це ж мати купила на ярмарку вальок отієї червоної глини за цілого п'ятака,— промовила Мотря жалібним голосом.

— Ану, Мотре, заплач! Я ще зроду не бачив, як дівчата за глиняниками плачуть.

— Добрі смішки! Як візьму оцього віхтя та обмажу тобі голову, то ти більше не будеш мені глиняників перевертатъ.

Мотря нахилилась, вхопила з землі віхтя з червоною глиною і вже замахнулась, щоб кинуть ним на Карпа.

— Не сердься: найму завтра музики,— промовив Карпо.

Мотря бачила, що Карпо залицяється до неї, і здержувала свій гнів. Другому парубкові вона б і справді обмазала глиною потилицю.

Тільки що Мотря замахнулась віхтем, за вербами затохтів кінський візок. Мотря опустила руку.

— Боже мій! їй-богу, мати з батьком їдуть з ярмарку.

Карпо скочив через перелаз і пішов попід тином.

По другий бік вулиці котився візок і підкотився під ворота. Довбишка зараз угляділа під хатою дві смуги розливої глини і два глиняники, що качалися серед двору.

— А це, дівко, що таке? — крикнула мати з воза.— Чи ти гі'яна, чи твереза, що поперекидала серед двору глиняники?

— Та тут ускочив у двір чийсь кабан. Як почала я ганяється за ним, а він, проклятий, як дременув попід хатою, та й поперевертав обидва глиняники,— говорила Мотря.

— Це, мабуть, рябий Парасчин кнур? Він, каторжний, скакає через тини, як собака,— промовила мати.— Чом же це ти не підвела перше припічка, та заходилась коло призьби? — говорила мати, ввійшовши в хату.

— Оце, господи! — Чом та чом? — крикнула й собі Мотря.— Якби не той каторжний кнур, бодай він луснув, я б досі все діло поробила,— казала Мотря, осміхаючись до стіни.

Карпо тим часом прийшов додому й застав уже батька й матір дома. Тільки що він увійшов у двір, батько спитав його:

— Де ж це ти, Карпе, був? Може, розкопував шлях через гору?

— Через яку гору? — спитав Карпо, не дивлячись на батька.

— А через оту-о! Хіба не бачиш? — сказав Кайдаш, показуючи рукою на крутий шпиль, що трохи не висів над його садком.— Я ж вам обом казав, щоб ви трохи розкопали дорогу навкоси. Одначе сьогодні не можна жати, а копать можна.

— Хіба я здурів, щоб гори розкопував? — сердито обізався Карпо.

— А як же ми возитимемо снопи? — сказав батько.

— Так, як і возили, — знехотя сказав Карпо.

— А хіба ж мало осів ми там поламали?

— То ще з одну або зо дві поламаємо. Цілий куток їздить через гору, а я буду її розкопувать. Оце справді штука!

— А хто ж її розкопає, як ми не почнемо? Комусь треба почати, — сказав батько.

— Як хтось почне, то й я копирсну заступом скільки там разів, — сказав Карпо і пішов у хату.

— І я так само, — обізався Лаврін та й собі пішов у хату.

Старий Кайдаш тільки рукою махнув, розпрягаючи воли: були пани, шляху не розкопали, настала волость, а шлях все-таки не розкопаний.

— Не буду ж і я його копать. Нехай його чорти розкопують, коли знайдуть у йому смак, — бубонів сам до себе Кайдаш.

На дзвіниці вдарили в дзвін. Старий Кайдаш зняв шапку, тричі перехрестився і пішов до церкви, загадавши синам ладнувать два вози з рублями для возовиці. Другого дня світом вони збирались їхать на поле по снопи, незважаючи на те, що була неділя. Селяни поважають неділю й празники і не роблять ніякої роботи, але не мають за гріх одного діла: возити в неділю та в празник снопи.

В неділю вранці перед службою Мотря Довбишівна прибиралась до церкви. Вона принесла з хижки зав'язані в хустці квітки та стрічки і розсипала їх по столі, застеленому білою скатерттю; принесла й поставила на лаві червоні сап'янці. Довбишівна сіла на круглому дзигликові коло стола, а подруга-сусіда наділа Мотрі на голову кибалку, вирізану з товстого паперу, схожу на вінок; на кибалку, над самим лобом, поклала вузьку стрічку з золотої парчі, а потім клала одну вище од другої так, що над лобом було видно пружок од кожної стрічки. Всю кибалку кругом і всі коси вона обтикала квітками з червоних, зелених, синіх і жовтих вузьких стьожок. За вуха вона позатикала пучки дрібненького барвінку, качурині кучері та павині пера і потім розстелила по спині двадцять довгих кінців стрічок до самого пояса.

— Нащо це ти, Мотре, так прибираєшся? — спитала в неї мати."- Тепер же не велике свято. Нащо ти надіваєш всі квітки та стрічки?

— Та коли залежались у скрині. Хочу трохи провітрить,— сказала Мотря, але в неї була зовсім інша думка. Карпо обіцяв для неї найняти музики. Вона сподівалась побачитися з ним у церкві.

Мотря вбралася в зелену спідницю, в червону запаску, підперезалась довгим червоним поясом і попускала кінці трохи не до самого долу, одяглась в зелений з червоними квіточками горсет, взулась в червоні чоботи, наділа добре намисто, взяла в руку білу хусточку та й пішла до церкви. Вся її голова аж ніби горіла квітками проти сонця. Павине пір'я блищало й миготіло, а золотий пружок парчі на чорних косах сяв і надавав краси тонким чорним бровам та блискучим очам.

Вона дійшла до Кайдашевого двору. Саме тоді з крутого шпиля з'їжджали два вози з снопами, неначе два стійки котилися з гори. То віз снопи Кайдаш з двома синами. Високі вози посхилялись на воли й кололи їх в спину гострою соломою та остюками. Воли аж позадирали голови втру та повитріщали здорові очі.

— Карпе! Держи-бо цабе! — крикнув батько на сина.— Поминай колесом отой каторжний горбок.

— Цабе, сірий! Цабе, моругий! — крикнув Карпо і крутнув батоном над рогатими головами.

Але саме в той час він глянув униз. Проз їх двір ішла Мотря в квітках та стрічках. Червона запаска, червоні чоботи, червоний, як жар, пояс,— усе блищало й сяло проти вранішнього сонця, як щире золото. Карпо задивився на те диво, а віз вискочив уже одним колесом на крутий горбок.

— Держи цабе! — крикнув не своїм голосом старий Кайдаш, побачивши, що віз нахиляється на один бік.— Чи ти оглух, чи ти осліп! Карпе, держи-бо цабе!

Карпо не міг одірвати очей од Мотрі, а віз усе нахилявся набік. Батько кинув заднього воза і побіг з гори до переднього та все кричав: цабе, сірий, цабе! Віз вискочив колесом на горбок і перекинувся набік. Передня вісь хруснула, як тріска, а колесо зав'язло в рівчаку.

— Ой, лиха моя година та нещаслива! — крикнув Кайдаш.— Це ж мене покарала свята неділя. І нащо було сьогодні їхати по снопи?

Не встиг Кайдаш набідкаться, як задній віз нагнався на передній і перекинувся.

Тим часом на дзвіниці вдарили в усі дзвони. Всі люди, що сиділи коло церкви, повставали й почали хреститись. Кайдашеві було видно увесь шпиль, на котрому стояла церква, всіх людей коло церкви. Він зняв шапку і почав хреститись.

— Господи милостивий та милосердний! Покарала мене й свята неділя і свята п'ятниця. Тепер хоч сядь та й плач! — говорив Кайдаш і трохи не плакав.

— Вас, тату, все карає, як не п'ятниця, так неділя,— сказав Карпо насмішкувато.

— Ти вже в нас великорозумний. Коли б пак було копірнуть хоч раз заступом того каторжного горбика! Що ж тепер будемо на світі божему робити! — бідкався старий Кайдаш.

— Кидаймо снопи та ходім до церкви,— сказав Карпо.

В старого батька і справді була така думка. Йому хотілось одмолитись за свій гріх. Карпові ще більше хотілось до церкви. Він тільки поглядав, як Мотря йшла на гору до церкви, як увійшла в браму, як перейшла цвинтар під зеленими вишнями й стала коло самих дверей, коло дівчат.

Карпо глянув на вози й важко з дихну в. Треба було браться за роботу.

Вже задзвонили на «достойно», як Кайдаш з синами вправся коло воза, одвіз снопи в двір, а на горі зостався тільки поламаний віз.

Старий Кайдаш накинув свиту й пішов до церкви одмолюватись за свій гріх. За ним слідом пішов і Карпо, щоб подивиться на Мотрю.

Карпо перейшов цвинтар і тільки встиг кинути очима на Мотрю. Вона зумисне стала коло дівчат з самого краю. Карпо ледве вглядів на ходу її гострі, як ніж, очі, захопив її блискучий погляд з-під вінка квіток та зеленого листа.

Виходячи з церкви, Карпо догнав Мотрю за брамою. Її довгі стрічки маяли на вітрі, неначе листя розкішного хмелю, що почіплявся на тополі. Мотря затулила губи хустиною, але зараз їх одтулила й сміливо спитала:

— Чи вийдеш по обіді на музики?

— Вийду! А ти, Мотре, вийдеш?

— Вийду, хоч би мати й не пускала,— одказала Мотря і побігла на греблю та й сховалась за вербами, тільки червоні стрічки блищали між зеленим листом.

«Ой важу я на цю дівчину вражу, та не знаю, чи буде вона моєю: в'ється, як в'юн в руках, та коли б не вислизнула з рук»,— подумав Карпо та й пішов у хату.

По обіді на вулиці вдарили троїсті музики і пішли через все село до корчми, виграваючи дорогою. Заворушились дівчата на городах та в садках, висипались на вулицю, аж перепази затріщали. Жнива кінчались, наставав вільніший час. Дівчата збирались на гулянку під корчмою. Корчма стояла коло одної греблі над ставком між високими вербами. Всі дівчата були тільки в червоних кибалках, одна Мотря прийшла в квітках та стрічках. Дівчата зглядались одна з другою та все поглядали на Мотрю. Між парубками зачорніла висока смушева Карпова шапка. Карпо найняв музики дівчатам. Всі дівчата здивувались. Ніхто не догадався, що він найняв музики для однієї Мотрі. Мотря пішла у танець і повела за собою других дівчат. За дівчатами пішли в танець хлопці. Тільки Карпо стояв оддалеки, заклавши одну руку за пояс. Він не любив і не вмів танцювать. Оддалеки він спідлоба дивився на Мотрю, як на її плечах манячили довгі кінці стрічок, як дріботіли в танцях її червоні чоботи, як бряжчало на шиї добре намисто з дукачами.

Музики разом стали, неначе струни порвали. Дівчата перестали танцювать. Карпо все стояв та скося поглядав на Мотрю. Він не приступав до неї, не розмовляв з нею. Мотрю почала брати злість. Надвечір дівчата почали розходиться. Пішла додому й Мотря, трохи сердита на Карпа. Карпо наздогнав її й пішов з нею поруч, але довго не промовляв і слова. Мотря мовчки лузала насіння. Довбишів двір був недалечко. Вже було видко садок і задимлений верх. Вони пішли греблею.

— Чого це ти, парубче, слідком ідеш за мною? Мати вглядить та ще й вилає,— сказала Мотря, не дивлячись на Карпа.

— А як я свисну за садком, чи вийдеш?

— Я б обсадила черешнями двір, щоб і твого голосу не було чути.

— Чому ж так?

— Хто тебе знає, чи ти гордий, чи ти пишний, чи гордо несеся? Я не знаю, чи ти мене вірно любиш, чи з мене смієся. Ще й слави на все село наробиш.

Карпо спинився під вербою на греблі. Мотря й собі стала.

— Я не гордий, я не пишний й гордо не несуся. Я тебе, Мотре, щиро люблю і з тебе не сміюся.

Мотря стала якось добріша й ласкавіша. Вона осміхнулась і глянула Карпові просто в вічі. Її блискучі очі неначе легка роса присипала.

— Як зйдуть зорі на небі, я видам матері вечерю та й вискочу на часок у садок. Прощай, Карпе! — сказала Мотря і крутнулась перед ним так швидко, що її стрічки обсипали йому лице, ніби пухом.

«Ой ти, дівчино, з кучерявої руті-м'яти звита та з гостролистої шельві!» — подумав Карпо і повернув назад додому.

Минуло неділь зо дві. Вже кінчалось літо. Перед самим Семеном Карпо заслав до Мотрі старостів. Старости заміняли хліб; Мотря не цуралася Карпа.

На Семена старий Кайдаш надів нову чорну свиту, засунув за пазуху паляницю, взяв у руки ціпок і пішов з своєю жінкою до Довбишів в гості. Кайдашиха вбралась, як у неділю, в горсет, в жовті чоботи, в нову білу свиту, ще й засунула в рукав білу хусточку. Довбиші були багатенькі, і Кайдашеві хотілось себе показати перед багатирями.

Кайдаш з жінкою ввійшов у Довбишів двір. На дворі було гаряче, як літом. Сонце тільки що звернуло з півдня. Кайдашиха стала коло воріт і обтерла полою пил з жовтих чобіт. Недалеко од хати під грушею Мотря терла коноплі, її руки ходили ходором. Терниця гавкала під її руками, як сучка, дрібно та голосно, аж скрипіла, аж вила. Жменя конопель маяла в її руці, неначе лисичий хвіст.

— Добридень, моя дитино! Боже поможи! — промовила Кайдашиха до Мотрі тоненьким голосом.

— Доброго здоров'я! Спасибі! — обізвалась Мотря з садка, і її руки не переставали ворухити мечик терниці. Вона тільки підвела голову вгору і знов спустила очі на терницю.

— Чи батько та мати дома? — спитала Кайдашиха.

— Дома. Вони в хаті,— обізвалась Мотря, і терниця замовкла на хвилину та й знов загавкала на весь садок.

. Довбишка виглянула в вікно й догадалась, що Кайдаші йдуть на розглядини. Вона миттю заслала скатерттю стіл, поклала на столі хліб, накинула на себе горсет, а Довбиш вискочив у сіни, вскочив у хижку і накинув на себе свиту.

Ще Кайдашиха розмовляла в дворі з Мотрею, а Довбишка одчинила сінешні двері й стала на порозі.

Кайдаші привітались до Довбишки. Хазяйка попросила їх у хату. В сінях гостей стрів Довбиш і поцілувався з ними. Всі вони ввійшли в хату, і гості знов поздоровкались з хазяїнами.

Кайдашиха поклала на стіл паляницю. Довбишка взяла паляницю в руки, поцілувала й знов поклала на стіл.

— Як вас, свахо, бог милує? Чи живі, чи здорові, моє серденько? — говорила Кайдашиха тонким голосом та все питала губи.

— Спасибі вам, свахої Живемо потрошку, хвалити бога. Сідайте, свахо, щоб старости сідали, — просила хазяйка.

— Та дай же, боже, щоб старости сідали. Як дасть господь милосердний, то, може, й справді старости незабаром сядуть у вас, — говорила Кайдашиха, втираючи губи й вид хусточкою, хоч на губах і на виду нічогісінько не було.

— Чи це ви, свахо, запилились? — спитала в Кайдашихи хазяйка.

— Еге, моє серденько. Надворі душно, неначе серед літа, — сказала Кайдашиха і знов удруге обтерла вид хусточкою. Вона любила чепуритись і держала себе дуже чисто. Все на їй було чистеньке, неначе нове.

Кайдашиха сіла коло стола на ослоні. Кайдаш балакав з хазяїном.

— Та сідайте-бо, свахо, за стіл! — просила хазяйка.

Кайдашиха пересіла з ослона на лаву. Вона дуже церемонилась і була прохана. Пробуваючи на службі в панів, вона набралась од їх чимало пишання.

— Та сідайте-бо, свахо, за стіл, будьте ласкаві. Оце, господи! А ви, свату, чого це стоїте? Сідайте за стіл, а то ще й старости наші спротивляться.

Кайдаш поліз за стіл. Кайдашиха тільки трохи посунулась на лаві до стола й очі опустила додолу.

— Оце, господи! Сідайте-бо, свахо, коли ваша ласка, на покуті! Ви ж таки наша сваха! — припрошувала хазяйка Кайдашиху.

Кайдашиха зовсім спустила очі, запишалась, втерла губи хусточкою і посунулась на саме покуття. Вона ледве підвела очі й глянула на хату.

— Де це моя Мотря? Оце загаялась за тією роботою. Вже й час полуднувать,— говорила хазяйка, вештаючись по хаті.

— Та й робоча ж ваша дочка! Що за золота в вас дитина. Там так пильнує коло роботи, що й не розгинається. Ото, моє серце, гарну невісточку матиму, коли дасть господь милосердний довести діло до ладу,— заговорила Кайдашиха, неначе в розмові мед розлила по хаті.

Довбишка гукнула на Мотрю. Мотря ввійшла в хату й стала коло порога. Мати загадала їй зібрати з глечика сметану та накришить сала. Сама хазяйка накраяла хліба, а хазяїн вніс з хижки бокату пляшку горілки й поставив на стіл. В горілці плавав червоний стручок перчиці, неначе тільки що вирваний на городі. Кайдаш глянув на перець, і в його слинка потекла.

Мотря поставила на стіл полумисок з сметаною й тарілку з шматочками сала. Кайдашиха не зводила з Мотрі очей, неначе хотіла випитать всю її душу. Її очі з м'якеньких стали зразу тверденькі. Брови насупились, а осміх злетів з уст і ніби вилетів з хати.

— Спасибі тобі, моє серце кохане, що ти нас вітаєш,— промовила Кайдашиха до Мотрі, і знов на її уста прилинув осміх, а з словами неначе полилась патока з уст.

Кайдашиха сиділа, згорнувши руки, ніби тільки що запричастилась й прийшла з церкви.

Мотря підвела на будучу свекруху гострі очі й постерегла ту патоку своїм пронизуватим розумом. Той солодкий медок одразу не сподобався Мотрі.

Тим часом Довбишка звеліла дочці розкласти в челюстях трісок і спрягти яечню. Мотря почала поратись коло печі. Хазяїн налив чарку перцівки. В Кайдаша натекло повний рот слини. Він насилу здержався.

Хазяїн підняв чарку вгору і почав приказувать:

— Даруй же, боже, нам щастя й здоров'я, а помершим пошли, господи, царство небесне. Поможі нам, боже, довести діло до кінця, а ти, дочко, будь щаслива й здорова. Як будеш свекрові та свекрусі покірленька, буде твоя голівонька веселенька.

Хазяїн випив усю чарку до самого дна, щоб не зосталось на сльози, знов налив й подав Кайдашеві. Кайдаш устав, приказав до чарки кілька слів і швидко вкинув у рот горілку. Хазяїн знову налив чарку і подав Кайдашисі. Кайдашиха взяла чарку і наговорила приказок живим і мертвим повнісіньку хату.

— Даруй же, боже, нам і нашим дітям вік довгий та щасливий, щоб ти, моя доню, була здорова, як вода, щоб цвіла довіку, як рожа, щоб ти закрасила мою хату, моя втіхо, як зозуля садочок, приголубила мою старість. Пошли тобі, боже, вік веселий, як рибі в морі.

Кайдашиха ледве помочила губи в горілці, хоч й любила горілочку.

Кайдаш глянув на жінку і подумав: «І на якого нечистого вона розпустила язика!» Йому дуже заманулось випити по другій.

— Що це ви, свахо, так мало випили? — припрошувала хазяйка.

— Ой буде, буде! — залепетала Кайдашиха.— Така гірка, як полин! Я не знаю, як ті п'яниці її п'ють.

— Та випийте-бо, свахо, більше. Невже оце ви залишаєте стільки на сльози? — просила хазяйка.

Кайдашиха знов притулила губи до чарки і трохи не помилилась та не хильнула до дна, але якось схаменулась, вкинула в рот один ковток і дужо скривила губи.

— Та випийте-бо, свахо, повну! — знов просила хазяйка.

— Ой буде, моє серденько! Коли б не впиться,— сказала Кайдашиха і оддала хазяйці чарку в руки, закусивши хлібом та салом.

Довбиш налив чарку й покликав до стола Мотрю. Мотря взяла чарку, ледве промовила кілька слів, дуже швидко притулила чарку до губ, і ще швидше її одвела, неначе губи чаркою попекла, й одвернулась, втираючись рукавом. Гості й хазяїни почали полуднувать, знов випили по чарці й розговорились. Кайдашиха щebetала, але все крадькома скося поглядала очима на скриню, що стояла на полу, на жердку, на подушки. Вона дуже любила чванитись і почала розказувать, як її шанували пани та попи.

— Оце недавно, серденько моє, просили мене готувать обід аж у Дешки: у священика були хрестини. Господи милосердний! Наїхало гостей повнісінькі хати, а я на всіх на-

стачила. Вже як пороз'їздились гості, а матушка й кличе мене в покої, садовить мене на стільці за столом, сама сідає зо мною вечерять. Так мене частувала, спасибі їй, та все припрошує: та випийте-бо, пані Марусю, та їжте-бо, пані Кайдашихо. їй~богу, правду кажу, *проте* вас.

Мотря одвернулась до порога й засміялась. З того *проте* сміялись по всьому селі й дражнили через те слово Кайдашиху пані економшею.

— Коли б мені тільки господь віку продовжив, а я вже доведу до пуття тебе, Мотре. Господи, чого я не повиучувалась у панському дворі!

Та згадка за панський двір навела думку про недавню панщину, навела сум на всіх. Кайдашиха примітила теє і звернула на іншу стежку,

— А що вже за своїх синів, то, їй~богу, гріх буде не хвалити їх. У мене два сини, неначе два соколи. Що вже що, а на старість прикриють мене орлиними крилами. Хвалити бога, буде до кого прихилиться. Що за люба дитина мій Карпо, такий слухняний, такий тихий, хоч у вухо бгай. Такий він був і маленьким: оце, було, покину в колісці, піду на город, вернуся, а він лежить — ані писне. Мої сини неначе пахучі васильки на городі.

Довбиш і Довбишка слухали, слухали Кайдашиху, аж роти пороззявляли, а Кайдаша брала злість. Він усе ждав, щоб його жінка хутчій стулила рота та щоб хазяїн наливав по чарці. Червоний перець у горілці дражнив його, неначе цяцька малу дитину, а жінка розпустила розмову на всю губу. Він не видержав.

— І годі тобі хвалитись дітьми. Хвалила ж сова своїх дітей, що нема кращих на світі, а яка ж там совина краса? — сказав Кайдаш.

— Авжеж, що правда, то не гріх,— притакнула Довбишка й неначе підлила масла в вогонь.

— Я не хвалю своїх синів, але, коли правду сказати, то на всі Семигори немає таких хлопців, як мої. Що вже робочі, слухняні, покірливі, то дай, боже, таких дітей усякому. Мого Лавріна, нроше вас, хоч у пазуху сховай, а як іде селом, то дівчата аж перелазя ламають.

Кайдашиха й сама не вважала, що перейшла міру. Карпо зовсім не слухав не тільки її, але навіть батька, а покірним він не був навіть малим хлопцем.

Мотря напругла яєчні й подала на стіл. Довбиш знов почаствував гостей. Кайдашиха випивала вже по повній, не кривила рота й губів не витирала хусточкою. Чарка частіше пішла кругом стола. В пляшці вже zostався на дні тільки червоний стручок. В Кайдаша і в його жінки посоловіли очі. Вони встали з-за стола й почали прощатись, обнімаються та цілуваться. Кайдашиха спіткнулась на порозі.

— Дасть бог, поженимо дітей, то я для Карпа прироблю хату через сіни,— сказав Кайдаш, виходячи за ворота.— В мене синами не поле засіяно. Лаврін зостанеться в моїй хаті, а Карпо житиме через сіни в противній хаті.

— І то добре, свату! Як будуть шануватись, то помиряться, а як не схотять, то як схотять! — сказав Довбиш, випроводжуючи сватів за ворота.

— Де вже, щоб мої сини та не помирились! На цілому світі нема таких слухняних дітей, як мої сизопері орли! — хвалилась Кайдашиха, виходячи через ворота на вулицю.

— Прощайте, зоставайтеся здорові! Спасибі вам за хліб, за сіль, та за вашу ласкавість! — прощалась Кайдашиха, гукаючи за ворітьми.

III

Після другої пречистої Карпо повінчався з Мотрею. Чотири дні грали музики, чотири дні пили й гуляли гості в Довбиша.

В четвер ранесенько, тільки що почало на світ благословиться, Кайдашиха прокинулась і збудила невістку.

— Мотре! вставай, моя дитино, затопи в печі, та як будеш розкладать дрова, то поклади на двох полінах переклад, та вибирай, моє серденько, товстенький переклад, щоб дрова швидше розгорілись. А як приставиш окріп, то піди видій корову та оджени вівці до череди.

Мотря прокинулась і через сон насилу розчовпала, що свекруха вчить її розкладать дрова в печі, неначе її й того мати не навчила. Мотря встала, розпалила в печі й приставила чавун з водою.

— Піди ж, моя доню, видій корівку. Я трохи ще полежу. Чогось я нездужаю. Так у мене болять ноги! Ох-ох-ох! — застогнала на печі Кайдашиха, укриваючись рядом.

В хаті ще всі спали. Мотря пішла, видоїла корову, процідила на цідилок молоко й погнала до череди коро-

ву. Вертається вона в хату, а свекруха спить на печі, аж хропе.

— Чи одігнала до череди? — спитала спросоння Кайдашиха, прокинувшись.— Візьми ж, моє серце, начисть картоплі на борщ та накриши буряків, а я ось зараз встану та покажу тобі, як борщ накладати.

Мотря заходилась чистити картоплю, а Кайдашиха знов зо сну охала на печі й встала тоді, як надворі зовсім розвиднілось., Вона вмилась, стала перед образами й довго молилась, доки Мотря не наклала в горщик картоплі, буряків та капусти. Свекруха хрестилась, а скося все поглядала на невістчині руки. Розумна Мотря й собі спідлоба поглядала на свекруху й постерегла той косий погляд.

Кайдашиха помолилась богу й почала знов навчати невістку, як наливають борщ, як затовкувати, коли вкидати сало. Вона стояла над душею в Мотрі, наче осавула на панщині, а сама не бралась і за холодну воду.

— Як приставиш до вогню борщ та кашу, то вимети хату та накришиш сала на вишкварки до каші,— знов порядкувала Кайдашиха, згорнувши руки, а далі знов полізла на піч, заохала й знов лягла одпочивати.

Мотрі стало легше, що свекрушині очі не слідкують за її руками. «Але чом оце свекруха не береться до роботи?» — подумала вона.

Кайдашиха була зовсім здорова й дурила свою невістку. Вона була рада, що взяла в свою хату добру робітницю, й почала залежуватись. В печі зашкварчав горщик.

— Мотре! — крикнула вже не дуже солодким голосом свекруха з печі.— Чом-бо ти не глядиш страви? Адже ж як збіжить сало, то борщ доведеться хоч собакам виляти.

Мотря замітала сіни. Вона кинула об землю віником і побігла до печі. .

— Якби я могла розірваться надвоє, то я б і сіни мела, і коло печі стояла,— промовила Мотря неласкавим голосом.

В хату перегода ввійшов Кайдаш з синами і звелів подавати обід. Мотря подавала обід на стіл, а мати сиділа за столом, неначе в гостях.

— Борщ зварила добре, а каша вийшла трохи рідка,— сказала Кайдашиха й почала знов навчати Мотрю. Мотря тільки очі спускала додолу.

По обіді Мотря почала мити горшки та миски. Вона взяла ніж і почала вишкрібать вінця старого засаленого горвіка, Горщик завищав під ножем, наче цуценя.

— Не шкреби, дочко, ножем, бо в мене неначе хто в голові скромадить,— сказала Кайдашиха.

— А як же його шкребти, щоб не було чуть! — не видержала Мотря й підняла свій твердий голос.

— Не дуже дави ножем, моє серденько любе, то горщик не буде скавучать, наче собака, що зав'язла в т-ину.

Мотря замовкла й кинула ніж на лаву. Ніж задзвенів. Свекруха тільки скоса поглянула й трохи постерегла Мотрині нориви.

По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна, а потім вчинить діжу, а сама знов полізла на піч спати, а виспавшись, встала й пішла до сусіди в гості. Мотря задумалась, соваючи ситом по сінцях, перекладених вповдовж ночовок. Вона догадалась, що її свекруха недобра і що під її солодкими словами ховається гіркий полин. Але Мотря була не з таківських, щоб комусь покорятись.

Другого дня Кайдашиха знов збудила рано невістку, а сама вкрилась з головою на печі й заохала. Мотря вже не йняла віри тому оханню. Вона зварила обід, змісила діжу Роботи було багато. Невістка вешталась, наче муха в окропі, скрізь встигала, а свекруха, вставши з печі, тільки хату вимела, ще й сміття покинула зараз за порогом. Мотря вже сердито поглядала на свекруху й насилу здержувала свого язика. Виплескала вона хліб, посаждала в піч і подала на стіл обід. Борщ вийшов несмачний. Свекруха тільки ложку вмочила й не їла борщу.

— Недобрий, дочко, сьогодні зварила борщ. Мабуть, і сьогодні сало збігло,— сказала Кайдашиха.

— Бо ви, мамо, не дуже помагали мені варити, а в мене не десять рук, а тільки дві,— одрізала Мотря.

— Хто видав так говорить матері! — сказала Кайдашиха навчаючим голосом.— Коли не вмієш гаразд, то треба вчитись. І я не вміла, але пани вивчили мене на економії.

— Я, хвалить бога, панщини не робила й у панів не вчилась,— знов одрубала Мотря.

Кайдашиха замовкла й прикусила язика. Вона догадалась, що Мотря не змовчуватиме.

Настала субота. Роботи було ще більше. Кайдашиха тільки хату замела та й сіла собі коло вікна старі сорочки латать. Мотря підмазала стіни, обмазала комин, грубу, припічок. Кайдашиха прийшла до комина, заклала руки за спину, нахилила голову до комина і роздивлялась, чи добре невістка помазала.

— Помаж, моя дитино, комин ще раз. Як мажеш, то не крути дуже віхтем, а так, моє серденько, дрібненько та дрібненько перше вповодж, а потім уперек, отак, отак, отак! А то, бач, скрізь віхті знать,— сказала Кайдашиха. Мотря глянула на комин, а комин був добре обмазаний і тільки де-не-де було знать віхоть.

— Матері, було, все вгодиш, а вам не потрапиш вгодить,— несміливо обізвалась невістка.

— Я, серце, бувала в світах і знаю, як що робиться. Я, було, як мажу панські покої, то неначе вималюю. А ти, серденько, як будеш мене слухати та будеш пильнувать, то й собі навчишся,— сказала Кайдашиха та й знов сіла коло вікна шити, ще й пісні затягла.

— Чи ти, стара, здуріла на старість, чи що? — обізався Кайдаш.— Сьогодні субота, а вона пісні затягла.

Кайдашиха замовкла, їй було сором перед невісткою.

Минув тиждень. Кайдашиха перестала звати Мотрю серденьком і вже орудувала нею, наче наймичкою. Вона просто загадувала їй робити роботу, третього тижня вже почала на невістку кричать, а далі й докоряти. Мотря насилу здержувала язика й тільки поглядала на свекруху сердитим оком.

Настала пилипівка. Потяглися довгі, як море, ночі. Молодиці на селі почали вставати вдосвіта прясти.

— Мотре! — кричала з печі Кайдашиха.— Вставай прясти. Чи ти не чуєш? Вже треті півні проспівали, а ти спиш. Треба прясти на полотно. Мотре! Чи ти спиш?

Мотря встала, засвітила світло, розпалила в челюстях тріски й сіла коло печі прясти. Карпо й Лаврін повставали й стали коло припічка ногами м'яти коноплі, а Кайдашиха вкрилась з головою й знов заснула. Вже Мотря напряла півпочинка й почала приставлять до печі обід, як Кайдашиха злізла з печі й сіла за гребінь. Вже надворі стало світати. Мотря стала оджимать сорочки з відмоки, а Кайдашиха навіть хати не вимела.

Діло ніби горіло в Мотриних руках. Вона оджимала плаття й разом поралась коло печі. Кайдашиха разів зо два одсунула горщик од жару, вимішала кашу, а хати все-таки не замела. Мотрю взяла злість. «Не буду замітати хати,— подумала вона,— ану, чи вимете свекруха».

Вже сіли за обід, а хата була незаметена.

— Чом це ти, Мотре, хати й досі не замела? — сказала Кайдашиха.— Чи ти хочеш, щоб з нас люди сміялись?

Мотря натомилась коло роботи, її взяла злість. Вона вилила з ночовок у помийницю луг і так кинула ночовки на ослін, що вони посковзнулись і полетіли на землю.

— Легеньку руку маєш! Легенько ставиш, невістко! — крикнула Кайдашиха на Мотрю.— Одні ночви маємо, а ти й ті розбий.

— Як розіб'ю, то купите другі,— одрубала Мотря.

Кайдашиха побачила, що невістка сердиться на неї. Її саму взяла злість.

Настав вечір, а в хаті було сміття трохи не по кісточки. Кайдашиха стала й собі оджимать сорочки, а хати не замела.

— Чому це в вас і досі хата неметена? — спитав Карпо, увійшовши в хату.

— Бо твою жінку сьогодні перелогі напали,— сказала вже сердито Кайдашиха.

— Не знаю, кого напали перелогі,— ледве обізвалась Мотря й так скрутила сорочку в руках, що вона чвакнула, ніби закричала, а бризки хлюпнули Кайдашисі в очі.

— Якого це ти нечистого так ляпаєш? Ще мало сміття в хаті, то нехай буде грязь,— крикнула Кайдашиха.— Чом ти своїй жінці нічого не скажеш? — сказала Кайдашиха до Карпа.— Хіба ти не бачиш, що вона мене не слухає та діла не робить.

— А це хіба ж не діло? Не в піжмурки ж граю,— крикнула й собі Мотря.

— Чому ти, Мотре, і досі не замела хати? — промовив Карпо до жінки.

— Не замела, бо гуляю од самої півночі. Ось вже й рук і ніг не чую, так натанцювалась,— промовила Мотря. ,

— Та чого це ти кричиш, як на батька! — крикнула Кайдашиха.— Мені вух не позакладало: чую.

— Я на батька не кричала ніколи, а в вас мусиш кричати, коли робиш на всю сім'ю сама.

— А хіба ж ти робиш сама? — спитала Кайдашиха.

— А хто ж мені помагає, коли хата й досі не заметена! — крикнула Мотря.

— Чого це ти, Мотре, кричиш на матір? Мати тебе не наводить на злий розум, а на добрий,— обізвався Карпо.

— Мала розум, а в вас, мабуть, оце згубила,— сказала через зуби Мотря. Вона оджимала так здорово, що аж намисто бряжчало і дукачі коливались.

Мотря посклала плаття на коромисло й пішла прати на ставок.

В хаті стало тихо. Кайдашиха взяла віник і вимела хату й сіни.

— Ти* Карпе, не потурай своїй жінці, а то вона мене не слухає, ще й лає. Вона мене зовсім не має за матір. Що з того, що вона робоча, коли хата три дні стоїть неметена?

— Не три дні-бо, а тільки один день,— сказав Карпо.

— Так, сину, так! Держи руку за жінкою, а матері не можна буде далі в своїй хаті й слова промовити. Мотря молода, то нехай робить, а я вже стара, підтопталась. Мені можна й одпочити. А ти жінці не потурай, бо вона й над тобою далі коверзуватиме.

Карпо узяв шапку та мерщій з хати. Йому було жаль жінки, жаль і матері.

Поки Мотря прала сорочки, Кайдашиха затопила в печі й приставила вечерю. Вже смерком прийшла Мотря з сорочками й склала їх на лаві. По хаті пішов холод та вогкість. Свекруха поралась коло печі мовчки. Невістка достала з полиці хліб та сіль і сіла полуднувати. Вона кинула оком на діл: хата була заметена.

«Не буде моя невістка покірною та слухняною,— думала Кайдашиха, стоячи коло печі,— не одпочину я на старість од роботи». І Кайдашиха важко зітхнула. Мотря зрозуміла те важке зітхання наче докір собі.

Чоловіки посходились у хату й сіли за стіл. Мотря кинулась насипати галушки в миску.

— Геть! — крикнула Кайдашиха.— Сама зумію насипати. Не ти напартолила. Сідай та запихайся!

Мотря одійшла набік, згорнула руки й собі зітхнула.

— Чого це ви гризетесь? — обізвався старий Кайдаш.— Чи вже не помиритесь коло однієї печі? Ти-бо, Мотре, повинна таки поважати матір, бо мати старша в хаті,— почав навчати старий батько,— треба ж комусь порядкувати в хаті та лад давати. Дасть бог, приставлю через сіни хату, тоді будеш собі господинею, але в гурті все-таки краще жити...

Всі вечеряли мовчки. Мотря стала коло мисника, мов укопана. Вона не сіла вечерять.

— Годі тобі, дочко, гніватись,— знов почав батько,— сідай та вечеряй, бо ти натомилась.

Мотря стояла коло мисника й з місця не рушила та все дивилась у піч, де тлів жар у попелі, неначе хотіла розвеселити свої очі веселим вогнем. Всі встали з-за стола, подякували богам та Кайдашисі, а Мотря все стояла на одному місці, наче сирота в чужій сім'ї. Карпо сів на лаві й насупив свої рудуваті брови. Між бровами було знати дві зморшки, в котрих чорніла густа тінь.

В хаті стало тихо, як в вусі. Керосинова невеличка лампа без скла блимала на столі. Старий Кайдаш, Кайдашиха й Лаврін стали перед образами й почали молитися богу, а Карпо все сидів на лаві, а Мотря все стояла коло мисника. Світло погасло. Карпо й Мотря полягали спати, помолившись в темряві; Мотря чула, що на її душу лягло щось важке, але ні одна сльоза не виступила на її очах.

Другого дня вранці Мотря замітала сіни. Чує вона, Кайдашиха говорить надворі з якоюсь жінкою та все за неї. Мотря виглянула крадькома з сіней: Кайдашиха стояла, спершись на ворота, а проти неї за ворітьми стояла її кума, голова проти голови, неначе вони цілувались. Кайдашиха почала говорити тихо, але так тихо, що було чуть на все подвір'я.

— От, мабуть, Довбиші надавали за Мотрею всякого добра,— говорила кума,— ще й ти, кумо, забагатієш за невісткою.

— Де там, моє серденько! Я думала, що такі багатирі наженуть мені повний двір волів та корів, а вони пригнали одну дурну вівцю та ще й перше вовну обстригли. Щось моя невістка не одчиняє при мені своєї скрині; мабуть* тим, що порожня.

— Чи робоча ж твоя невістка? — спитала кума.— Чи тямуть хоч трохи в хазяйстві?

— Хліб їсти добре тямить,— сказала Кайдашиха.— Я думала, що ті багатирі вміють добре спекти, зварить. Але мені довелось всьому вчити невістку. Та то, моє серденько, моя невістка незугарна тобі ні спекти, ні зварити, ні прясти, ні шити. Оце як сама не догляну, то напартолить такого борщу, що й собаки не їдять; як помаже комин, то всі віхті знать. А вже лаятись та мене не слухати, мабуть, учив її сам Довбиш укупі з Довбишкою. Я скажу слово, а вона десять. А вже що лінива, то й сказати не можна. Вранці буджу, буджу, кричу, кричу, а вона вивернеться на полу, здорова, як кобила, та тільки сопе... .

— Од кобили чую!, — крикнула Мотря, висунувши голову з сіней.— Ще й однієї сорочки мені не справили, а судите на все село.

Кайдашиха замовкла й не знала, де очі діти. Кума десь ділась, неначе крізь землю провалилась.

Мотря поралась в хаті й разу не глянула на свекруху. Вона вибрала сорочки з жлукта, пішла на ставок прать й прийшла додому аж увечері.

— Постривай же, свекрухо! — говорила голосно Мотря сама до себе, розвішуючи сорочки по тину.— Будеш ти в мене циганської халяндри скакати, а не я в тебе.

На другий день вдосвіта Кайдашиха закричала з печі на Мотрю:

— Мотре! вставай вже прясти! Мотре! чи ти чуєш?

Мотря прокинулась, але не обзивалась.

— Мотре! вже треті півні співали! Вставай та розкладай в печі тріски.

— Ох-ох-ох! — застогнала Мотря достоту таким жалібним голосом, як стогнала Кайдашиха.— Так у мене болять крижі, що я і з постелі не встану.

Кайдашиха впізнала Мотрину кумедію й розсердилась.

— Чого це ти дражнишся зо мною? Ти думаєш, що мене піддуриш? Годі тобі брехні справлять. Вставай та в печі розтоплюй.

— Мамо! годі вам спати! Вставайте та в печі розтоплюйте! — крикнула й собі Мотря з полу.— А я трошки покачаюсь!

— Оце довелось на старість терпіти таку напасть од своїх дітей,— промовила Кайдашиха.— Карпе! штовхни під бік свою жінку, нехай устає до роботи.

В хаті всі спали, аж хропли.

— Якби я була кобила, то я б давно встала. Нехай вам кобили прядуть та барять.

Кайдашиха прикусила язика, але її розбирала злість.

— Чи ти здуріла сьогодні, чи наважилася мене з світу звести? Омельку! — крикнула Кайдашиха на свого чоловіка. — Чи ти чуєш, що витворює твоя невістка?

Старий Кайдаш лежав на лаві догори лицем і важко дихав. Він звечора таки добре випив у шинку й спав як убитий. Жіночий крик, гострі жіночі голоси стривожили його, і він почав кричати через сон диким, чудним голосом. Йому приснилось, ніби в хату серед ночі вбігла коза з червоними очима, з вогнем у роті, освітила огнем хату, вхопила в передні лапи кочергу й почала поратись коло печі та все клацала до його червоними огняними зубами. Він хотів підвести руку та перехреститись, але руки стали неначе залізні. А коза все крутилась коло печі, а далі почала танцювати, висолопивши язика на пів-аршина. Дивиться Кайдаш на ту козу. З кози стала кобила з здоровою, як ночви, головою, з страшними червоними очима, з огняним язиком. Кайдаш закричав не своїм голосом. Сини повскакували з постелі й кинулись до батька. Мотря й Кайдашиха перестали сваритись і собі повставали. Карпо перекинув батька на бік, і він тільки тоді прокинувся й опам'ятався.

— Тату! чого це ви так кричите? Мабуть, вам щось страшне приснилось? — питав батька Карпо.

Кайдаш підвівся, сів на лаві й довго протирав очі. Страшний сон перелякав його. Він устав з лави, почав молитись богу перед образами. Йому все здавалось, що його карає свята п'ятниця за те, що він не додержував посту в п'ятниці й ввечері в шинку напивався горілки.

Такий несподіваний випадок зав'язав рота свекрусі й невістці. Вони обидві кинулись до роботи, але Мотря не вимітала хати та все поглядала скоса на свекруху. Свекруха так само поглядала то на віник, то на невістку, а далі витягла з скрині сорочку й сіла коло вікна шити. Мотря одімкнула свою скриню, витягла стару сорочку й собі сіла латати коло другого вікна.

Обід докипав у печі. Борщ, приставлений до жару, дув бульки й клекотів вряди-годи, неначе хто в йому ляпав лож-

кою. Хата стояла неметена. Свекруха глянула на невістку спідлоба й промовила:

— Чого це ти, Мотре, сіла шити? Хіба ти не бачиш, що в печі обід недоварений, а хата стоїть і досі не метена?

— Та вже ж бачу, не повилазило,— обізвалася Мотря, зягуючи нитку в вушко.

— Гляди лиш, щоб тобі й справді не повилазило. Сядеш собі шити по обіді, як упорашся.

— Ох-ох! Так у мене чогось болить спина, так ниють руки,— почала Мотря тонесеньким голосом, передражняючи свекруху.

— Дражнись, дражнись! — сказала свекруха.— Кидай лишень сорочку та вимітай хату, кажу тобі. Я хазяйка в хаті, а не ти. Роби те, що тобі загадують.

— А я вам, мамо, не наймичка. Я й в своїй матері не була наймичкою. Коли пішлося на колотнечу, то нам треба робить діло пополовині. Поганять і в мене стало б хисту, аби було кого.

— Не видумуй чорт зна чого. Як була я в панів, то робила за двох таких, як ти: варила обід на дванадцять душ; а ти й на п'ять душ не попнешся.

— Робили, бо над вами пан з нагайкою стояв.

— Коли хоч, то я й над тобою стану з нагайкою. Цить! А то як візьму кочергу, то й зуби визбираєш,— крикнула Кайдашиха й скочила з місця.

— Ви мені не рідна мати: не давали зубів, не маєте права й вибивать. В коцюби два кінці: один по мені, другий по вас.

— Карпе! чи ти чуєш, що твоя жінка витворяє? Чом ти їй нічого не скажеш?

Карпо слухав всю ту розмову й не знав, що їм казать.

В хату ввійшов Кайдаш. Кайдашиха почала йому жалітись на невістку.

— І хто нарав нам брати невістку з тих багатирів? — крикнула Кайдашиха.— Лучче було взяти циганку, ніж багачку з порожньою скринєю.

— Я вашого сина не силувала мене брати; я до вас з хлібом з сіллю не ходила, порогів ваших не оббивала. Ви самі до мене прийшли,— сказала Мотря трохи тихішим голосом, остереігаючись свекра.

Старий Кайдаш розсердився на невістку й почав на неї гримать.

— Мотре! коли ти наша, то слухай матері та роби діло. Не сьогодні ж до нас привезена. Наш хліб їси, нам і роби, а як ні, то ми тебе й попросимо слухати.

— Хіба ж я дурно їм ваш хліб? Од ранку до вечора й рук не покладаю...

— А ти хотіла згорнути руки та й сидіти? Чого це ти розходилась? Та я тобі не подивлюся в зуби! — крикнув Кайдаш, і його темні очі заблищали: він замахнувся на Мотрю рукою.

— Тату, в Мотрі є чоловік,— сказав понуро Карпо,— ви не дуже на неї махайте кулаками.

Кайдаш спачнув полум'ям.

— А ти чого оступаєшся за своєю жінкою? — крикнув він на Карпа.— Коли хочеш, то я й тобі носа втру.

— Ба не втрете! Я вже не маленький,— одрубав Карпо.

Бліде батькове лице стадо жовте, неначе віск. Він кинувся до Карпа. Карпо встав з лави й став, неначе стовп.

~ Що ви мені цвікасте в вічі, неначе змовились. Хіба я не ваш батько? Хіба мені не можна в своїй хаті порядок дати?

— Тату! не махайте на мене руками, бо й в мене руки є! — сказав Карпо й собі зблід на виду. Його червоні губи побіліли, неначе полотно.

— Як візьму налигача, то я вас обох так обчухраю, що ви будете мені покорятись.

— Тату! оступіться, прошу вас,— сказав Карпо, блідий, неначе смерть,— бо й я налигача знайду.

Кайдаш побачив, що Карпо не жартує. Він не мовчав батькові й маленьким, а тепер по всьому було видно, що він говорив не на вітер.

— Пху на тебе, сатано! — плюнув набік Кайдаш і хрюпнув дверима так, що з полиці полетіло горня й розбилось на шматочки.

— Так, сину, так! Добре говориш з батьком, ще й жінку свою навчаєш! Ти візьми ремінні віжки та загнуждай її так, щоб вона й не поворухнулась. Ну, взяла собі невісточку! Взяла собі в хату біду!

Мотря сиділа коло вікна, червона, як жар, і плутала ниткою вздовж і поперек, і по комірі, й по пазусі. Карпо вийшов з хати й собі хрюпнув дверима так, що вікна задзвеніли. Кайдашиха й Мотря zostались у хаті вдвох, сиділи коло вікон

одна проти другої й ніби шили, не підводячи очей од шитва. В хаті стало тихо, тільки борщ бризжав вряди-годи здоровими бульками, неначе старий дід гарчав, а густа каша ніби стогнала в горшку, підіймаючи затужавілий вершок угору. А зимне сонце глянуло весело в вікно й заграло рожевим світлом на білому комині, на білій грубі й намалювало долі чотири шибки з чорними рамами, з чудними малюнками простого прищуватого скла. Молодиці все сиділи одна проти другої, все шили й понашивали од злості таких безконечників, що потім прийшлося їм довго випорювать та розплутувати. Вони шили, а скоса все поглядали на того капосного віника, що стояв у кутку, під мисником.

В хату ввійшов Лаврін, узяв віник і почав мести діл. Од вікон до самої печі простяглися ніби огняні стовпи, виткані з сонця та дрібного пороху, котрий ворухивсь в ясному промінні, неначе дрібнісінька мошка.

Чоловіки посходились в хату, Мотря стала насипать борщ. Чоловіки посідали за стіл; сіла й Кайдашиха.

— Чи помирились? — спитав батько, обертаючись до молодичь.

Свекруха й невістка мовчали. Карпо сидів за столом і обідав мовчки. Після того, як він оженився, він ніби виріс в своїх очах. Кожний батьків докір здавався йому тепер вдвоє важчим. Його думка літала коло якоїсь хати, в котрій він живе сам з своєю жінкою, сам господарює без батька, без матері і ні од кого не чує ніякого приказу та загаду.

Од того часу вже не було ладу між свекрухою та невісткою. Вони поглядали одна на другу спідлоба. Мотря не дуже вважала на Кайдашиху й Кайдаша, але для неї все здавалось, що в хаті чогось тісно, неначе її душать стіни, душить стеля, душить піч.

Вже було недалеко до різдва. Роботи було ще більше. Мотря вимазала сіни, помила лави, мисник, полиці. Перед празниками закололи кабана. Почався в хаті гармидер. Кайдашиха все гукала на. Мотрю, а Мотря ніколи не змовчувала свекрусі.

— Мамо! не кричіть на мене,— говорила Мотря, пораючись коло ковбас.— Я й сама пороблю діло й без вас. Лучче лягайте на ліжко та, про мене, беріть в руки бандуру, куріть люльку, як наша пані економша.

Перед святками Мотря ждала, що Кайдашиха справить для неї будь-яку нову одежину. Кайдашиха одрізала для неї нову запаску.

На третій день різдва Мотря витягла з скрині нову спідницю, привезену од батька. Спідниця була дуже гарна та рясна, зелена, з червоними густими рожами. Вона повісила спідницю на сволиці, на кілку. Кайдашиха тільки скоса поглядала на ту спідницю.

Мотря пішла в хижку, наділа спідницю й червону запаску, ввійшла в хату та все походжала по хаті та розправляла широкі фалди кругом себе, перед самим носом у свекрухи. Свекруха ніби не дивилась на спідницю.

— Ото спідницю справив мені Карпо ік празнику! — сказала Мотря й стала перед Кайдашихою, ще й обома руками розтягла широку спідницю на обидва боки.

— Батькові своєму покажи, однак багатий! — сказала Кайдашиха, не дивлячись на спідницю.

— Сьогодні піду до батька та й покажу, тільки не ту чорну запаску, що ви справили мені ік празнику.

— Ой господи! Доведеться лаяться на різдво до служби,— сказала Кайдашиха,— через тебе нема мені ні празника, ні неділі, Хіба не чуєш? Он до церкви дзвонять!

У великий піст Кайдашиха принесла од ткалі гарне тонке полотно й рушники. Вона сховала його в свою скриню, ще й замком замкнула.

— Та не замикайте, мамо! Хоч і я рук до полотна докладала, та не буду красти,— промовила Мотря: але їй дуже хотілось одкрити свою частку й сховати в свою скриню.

Настав великий піст. Вже до великодня було недалеко. Весна була рання. На п'ятім тижні пішов на поле навіть удовин плуг. Мотря почала вговорювати Карпа.

— Чи ти бачиш, як мене водить твоя мати. Моя мати квітчала мене, як рожу, а твоя мати водить мене, неначе старчиху. Попроси батька, щоб дав мені грошей на нову хустку та на спідницю. Куплю собі ік великодню нову одежу та хоч уберуся гю-людській.

Карпові й самому хотілось прибрати свою жінку, як прибирається квітка навесні. Він почав просити в батька грошей.

— А де я тобі наберу стільки грошей? — сказав батько. — Твоя жінка не дівка: їй заміж не йти. Піде мати до Корсуня на ярмарок, то й справить, що там буде треба.

Кайдашиха й справді поїхала на ярмарок. Мотря просилась і собі, але свекруха її не взяла.

Вечері Кайдашиха привезла Мотрі з ярмарку хустку й матерії на спідницю. Мотря розгорнула хустку в руках. Хустка була чорна, з маленькими квіточками.

— Мабуть, хочете мене в черниці постригти, — сказала Мотря й кинула хустку на стіл. Вона глянула на матерію, набрану на спідницю; матерія була убога, темненька, з червоними краплями. Мотря навіть не розгорнула її та й одійшла од стола.

— Я знала, що тобі не вгоджу. Я не знаю, хто тобі й вгодить, — сказала Кайдашиха, розсердившись, — де ж пак! зросла в такій розкоші.

Мотря мовчала. А для неї, молодой, так хотілось зав'язать на празник голову розкішною червоною хусткою. Вона тільки легко зітхнула.

«Не моя воля волить в цій хаті»,-- подумала вона. І для неї схотілось волі та своєї хати.

IV

Настало літо. Почались жнива, почалася в полі робота.

Сім'я літом мало сиділа в хаті, менше стало колотнечі. За гарячою роботою в полі не було часу сваритись. Кайдаші вижали свій хліб і стали заробляти у пана за сніп. Мотря жала дуже швидко й заробила з Карпом більше кіп, ніж Кайдаш з Кайдашихою.

Восени Мотря обродинилась. Кайдаш справив хрестини. Карпо ще більше ніби виріс сам в своїх очах. Він тепер вважав себе за правдивого хазяїна, у всьому рівного батькові. В йому десь узялась повага до самого себе. Батько був дуже радий онукові й обіцяв на хрестинах приставити для Карпа хату через сіни. Мала дитина наче трохи помирила свекруху з невісткою. Кайдашиха припадала коло свого унука, неначе коло своєї дитини, вчила невістку, як дитину купать, як сповивати, й знов заговорила до невістки солодким голосом. Мотря ненавиділа той облесливий голос, але стала ласкавіша до свекрухи. Поки вона слабувала після родива, Кайдашиха

стала для неї в великій пригоді. Але не так сталося, як дитина почала підростать. Кайдашиха тішилась унуком, колихала його, гойдала, а Мотря мусила робити всю важку роботу за себе й за свекруху.

Карпо й Мотря, заробивши літом собі хліба, вже знали, що вони їдять свій хліб, а не батьківський. В стіжках стояло жито й пшениця, до котрого вони приклали більше праці, ніж батько та мати. В скрині в Кайдашихи лежало полотно, в котрому, може, третя нитка була напрядена Кайдашихою. Карпові та Мотрі стало ще важче дивитись батькові в руки. Лихо в хаті тільки затихло й притаїлось, неначе гадина зимою. Весняне тепло кинули на ту гадину перше молодиці. І гадина підвела голову, засичала на всю Кайдашеву хату, на все подвір'я.

Після покрови Кайдашиха витягла з скрині два сувої полотна: один сувій давніший, товстого та недобре вибіленого полотна, а другий — тонкого, гарного, напряденого вдвох з Мотрею. Кайдашиха покряяла товсте полотно на сорочки для старого Кайдаша, для Карпа, Лавріна й Мотрі, а собі одрізала тонкого полотна на три сорочки й зараз сховала сувій в скриню.

— А мені, мамо, не одріжете тонкого полотна, хоч на одну сорочку на празники? — спитала Мотря, насилу здержуючи голос,

— Мене товста сорочка ріже в тіло, а ти, Мотре, ще молода: носи тим часом товсті сорочки, — сказала Кайдашиха.

— А ви думаєте, мене товста сорочка не ріже в тіло?

— Та бач, дочко, ти не ходиш до панів, а мене пани й попи просять варити обід, кличуть до себе в покої вечерять, ще й у покоях кладуть спати й подушки під боки стелять. Як же таки мені йти між такі люди в товстій сорочці?

— Хоч мені й пани не стелять під боки пухових подушок, але ж і я пряла на тонке полотно, може, більше од вас, — сказала Мотря.

— От і більше! Що лаялась, то й справді більше. Не звикай до тонких сорочок, бо ще хтозна, як буде тобі на своєму хазяйстві, — сказала Кайдашиха.

— Як уже там не буде, а гірше не буде, як у вас. Коли б хоч одну тонку сорочку одкрояли на святки. Чи вже ж я в вас і того не заробила?

— Оце причепилась причепа! Про мене, бери все полотно та й закутайся в його з головою, Так вже настирилась мені, що вже й не знаю, як од тебе одчепиться,— сказала Кайдашиха.

Мотря одвернулась до вікна й вперше заплакала од того часу, як переступила через свекрів поріг. Вона почувила, що свекруха кривдить її в тому, до чого вона доклала багато праці своїх рук. Вона втерла крадькома сльози рукавом.

Мотря взяла одкраяне для неї полотно і швиргонула його на лаву. Довго лежало воно на лаві надувшись, неначе сердилось на невістку. Мотря достала з скрині червоної та синьої заповочі і вже надвечір сіла вишивати рукава квітками. Квітки виходили здорові та лапаті, неначе вона вишивала їх на мішку або на рядні. Мотря плюнула, покинула шити розкішний хміль і тільки подекуди поцяцькувала рукава пружками та маленькими зірками.

Пошила Мотря сорочку, випрала й наділа. Товсте полотно синіло, неначе буз. Вона глянула в дзеркало, і для неї здалося, що в такій сорочці в неї лице почорніло й брови стали не такі гарні.

«Була я в батька, було моє личко біленьке й брови чорненькі, а в свекра личко моє змарніло й брови полиняли,— подумала Мотря, роздивляючись на себе в дзеркалі.— Із'їсть свекруха, люта змія, мій вік молоденький».

Свекруха пішла до шинку та напідпитку судила свою невістку на все село, що вона нічим не догодить невістці; що справить, то все для неї погане, та дешеве, та не до лиця.

Молоді молодіці все чисто переказували Мотрі, як її судить у корчмі свекруха.

«Постривай же, свекрухо, не буду я більше для твоєї панської шкури на тонке полотно прясти»,— подумала Мотря, і з того часу вона стала прясти починки собі окремо та ховати в свою скриню.

— Навіщо ти, Мотре, ховаєш починки в свою скриню? — спитала Кайдашиха.

— На те, що треба; не буду ж їх їсти,— одрубала Мотря.

— А може, й поїси: хто тебе знає,— сказала Кайдашиха.

— Не бійтесь, не понесу в шинок, не проп'ю і не буду напідпитку судити, як ви мене судите.

— Що ж ти з ними думаєш робити? — спитала мати.

— Помотаю на мотовило, осную та вироблю собі тонкого полотна на сорочки. Може, й під мої боки хтось постеле подушки...

Кайдашиха догадалась, до чого воно йдеться, і трохи стурбувалась. Вона пряла ліниво, а Мотря дуже пильнувала коло гребеня. Вона боялась, щоб Мотря часом не випряла всього прядива.

— То це ти думаєш збиратись на своє хазяйство моїм прядивом? — спитала Кайдашиха.

— Прядиво таке ваше, як і моє, Хіба я не брала конопель, не мочила, не біла на бительні, не терла на терниці, може, більш од вас?

Кайдашиха замовкла. Для неї здалося, що невістка того не зробить, а тільки мститись над нею за товсті сорочки.

Одначе одного дня по обіді Мотря витягла з своєї скрині десять товстих починків, взяла мотовило й хотіла мотать. Кайдашиха побачила, що то не жарти, і спახнула.

— Чи ти жартуєш, молодице, чи зо мною дражнишся? — спитала в Мотрі свекруха.

В мене нема жартів,— сказала Мотря, махаючи мотовилом, котре гойдалось в її руках і черкалось об сволок.

Кайдашиха зобидилась.

— Дай сюди мотовило! Це не твоє, а моє. Принеси од свого батька та й мотай на йому, про мене, свої жили,— крикнула Кайдашиха й ухопила рукою мотовило.

— Ба не дам, бо й мені треба,— одказала Мотря, не випускаючи з рук мотовила.

— Дай сюди, кажу тобі! — крикнула на всю хату Кайдашиха, люта од злості.— Я сама зараз буду мотать.

— Ба не дам! В вас нема чого мотать, бо ви нічого не направи,— крикнула й собі на всю хату Мотря й ухопила мотовило обома руками.

— Геть собі ік нечистій матері! Дай мотовило, кажу тобі! — зарепетувала Кайдашиха вже не своїм голосом і вхопила мотовило обома руками, ще й потягла до себе.

— Ба не дам! Хіба* будемо битись, чи що? — крикнула Мотря й сіпнула до себе мотовило.

— Дай!

— Ба не; дам!

— Дай, кажу тобі}

— Ба не дам!

Молодиці підняли страшний гвалт. Чоловіки позбігались у хату/ім здалось, що молодиці б'ються.

Серед хати стояли свекруха й невістка й сіпали кожна до себе мотовило. Обидві були люті, в обох очі блищали. Починок качався долі. Старий Кайдаш, Карпо й Лаврін повитріщали на молодиць очі, не знаючи, од чого скоїлась між ними така сварка. Свекруха й невістка так розлютувались, що не примітили чоловіків.

— Дай сюди, бо як пхну, то й ноги задереш! — кричала Кайдашиха й сіпала до себе мотовило.

— Одчепіться, бо й я вмю пхатися,— кричала Мотря несамовито й тягла до себе мотовило.

— Чи ви подуріли сьогодні, чи показалися,— сказав Кайдаш,— чи в хрещика граєтесь? Покиньте мотовило!

Молодиці його не слухали й тягались по хаті з мотовилом, незважаючи на його слова.

— Та це вони, мабуть, в ворона граються,— обізвався на смішкувато Лаврін.

— Це добра іграшка! Мотре! покинь мотовило, бо як ухоплю кочергу, то поб'ю тобі руки.

Кайдаш ухопив кочергу й замірився на молодиць; вони його ніби й не бачили й все репетували та лаялись. Старий Кайдаш постив, бо тоді була п'ятниця. Він був голодний та сердитий. Жіночий крик дратував його.

— Покиньте мотовило, бо так і впечу обох по спині кочергою! — крикнув він на всю хату.

Молодиці стояли бліді, як смерть, і од злості ледве дихали. Вони вже не мали сили самі покинути те мотовило. Кайдаш кинув з усієї сили об землю кочергою, вихопив з їх рук мотовило й потрощив його на цурпалочки. Свекруха й невістка розійшлись набік.

— Чого ви лаєтесь? Чого ви сваритесь? — почав Кайдаш.— Господи! сьогодні свята п'ятниця, а вони тобі, неначе на злість, тільки до гріха доводять. Нащо тобі, Мотре, те мотовило?

— Буду свої починки мотать. Одначе в вас доброї сорочки не заслужиш,— сказала Мотря.

— Вона хоче прями собі на полотно нарізно од нас,— сказала Кайдашиха, ледве дишучи.

— Нащо тобі прясти нарізно? Чи тобі хто полотна не дає, чи що? — спитав Кайдаш у Мотрі.

— Хочу прясти, бо маю право,— сказала Мотря.

— Ставте, тату, мерщій хату через сіни,— обізвався Карпо.

— Ти б лучче свою жінку трохи приборкав, щоб не так високо літала,— сказав батько.

— Хіба моя жінка курка, щоб я їй крила обборкав,— сказав Карпо.

— Карпе! не дратуй мене, коли хочеш, щоб і в тебе була ціла чуприна.

— Далеко вам до моєї чуприни! — обізвався Карпо.

— Ти думаєш, що в мене руки не доросли до твоєї чуприни? — крикнув батько.

— Мабуть, уже переросли... Мати кривдить жінку, а'ви мене,— сказав Карпо.

— Хто ж тебе зобижає? Хіба я тобі їсти не даю? — крикнув батько.

— А хіба ж ви дали мені хоч копійку в руки? Я роблю, а ви гроші в свою скриню ховаєте.

— Нащо тобі гроші? Хіба хочеш їх пропить? — сказав батько.

— А хоч би й пропить. Яке вам до того діло? — сказав Карпо.

— То ти мене будеш на старість вчити! — кричав старий Кайдаш, блідий, як смерть, та все приступав до Карпа.

— Тату, не лізьте! Я роблю й маю право на своє добро. Одрізнити нас.

— То ти через свою дурну жінку будеш мені цвікати таке в вічі! Чого ти, бісова дочко, гризешся з матір'ю? — крикнув старий Кайдаш, махаючи поламаним мотовилом,— Чи ти хочеш бути найстаршою в хаті, чи що? Чи ти хочеш, щоб мати була тобі за наймичку? Я тобі полічу ребра оцим мотовилом.

Кайдаш махнув на Мотрю мотовилом і зачепив її по руці.

Між батьком і Мотрею став Карпо, неначе з землі виріс.

— Тату! не бийте Мотрі! — крикнув він несамовито.— Яке право ви маєте бити мою жінку?

— А чом же вона не слухає матері та тільки збиває бучу в моїй хаті?

— Ба не Мотря винна, а мати. Мати всю важку роботу скидає на Мотрю, а сама походеньки та сиденьки справляє.

— То це ти таке говориш за свою матір? — крикнув Кайдаш.

— То це ти мені колеш очі через свою жінку? — крикнула Кайдашиха, приступаючи до Карпа з другого боку.— От чого я діждалась на старість од своїх дітей!

— Як ти смієш таке говорити на свою матір? — суворо крикнув Кайдаш і приступив на ступінь ближче до Карпа.

— Тату! не наближайтесь,— говорив спокійно, але понуро Карпо, стоячи стовпом на одному місці.

— Через твою жінку, через оте ледащо та я буду на старість таке лихо терпіти! — крикнула, аж завищала Кайдашиха і вдарила кулаком об кулак під самим носом у Карпа.

Карпо навіть не одхилив голови й не кліпнув очима. Він тільки витріщив їх ще більше, так що вони стали зовсім круглі.

— Я поб'ю на тобі оце мотовило на трісочки, як ти не впиниш своєї жінки! — крикнув Кайдаш, приступивши до Карпа ще ближче.

Карпо не оступився й не одхилився і тільки зблід та понуро поглядав на батька.

— Тату! оступіться! Не вводьте мене в гріх,— сказав Карпо.

Кайдаш з Кайдашихою то приступали до Карпа, то оступались, як хвилі б'ють у скелистий берег та знов одходять од його. Карпо стояв, неначе скеля. Дуже дражливий старий Кайдаш розходився, кинувся на Карпа з кулаками й штовхнув його рукою в груди. Карпо зблід, як смерть, а тонкі губи, міцно стулені, стали зовсім білі, неначе полотно.

— Тату! не бийтесь! — ледве промовив Карпо.

Кайдаш, блідий, з темними блискучими очима, знов кинувся на Карпа.

— Тату! візьміть лучче сокиру та за одним разом зарубайте мене,— промовив Карпо, ледве дишучи; він почувив, що вся кров налилась в його голову, заливала йому вуха, очі; він почув, що в його вухах задзвеніло, й зашуміло, й зашелестіло, а в очах все в хаті почало крутитися.

— Не лізь, бо задушу, іророва душе! — крикнув Карпо та й кинувся, неначе звір, на батька й штовхнув його обома кулаками в груди.

Старий Кайдаш, як стояв, так і впав навznak, аж ноги задер. Поламані шматки мотовила випали з його рук і вдарились об грубу.

Кайдашиха, Мотря й Лаврін крикнули в один голос, Лаврін з матір'ю кинувся оборонять старого батька й заступив його собою. Карпо оступився на два ступені до стола і знов став непорушне, неначе скеля, білий як крейда. Його темні очі погасли й ніби померкли, а волосся на голові настовбурчилось і стирчало, неначе в їжака. Мотря злякалась, що за її мотовило син побив батька.

Лаврін з матір'ю підвели батька й посадили на лаві. Кайдаш не говорив ні слова й тільки стогнав. Він не стільки забився об діл, як стривожився. Неповага од сина, й сором перед своїми дітьми, і гнів, і злість — все злилось до купи в його душі, запекло його в грудях так, що йому здавалося, ніби Карпо вбив його на смерть.

— Нема в тебе бога в серці! Недурно ж ти до церкви не ходиш,— через силу вимовив Кайдаш та все стогнав.

Кайдашиха почала голосно плакати. У Лавріна брови насупились. Він був ладен кинутись на Карпа й обірвать йому волосся на голові. Одна Мотря спокійно сіла на лаві, згорнула руки й дивилась то на піч, то під піч.

В Карпа кров почала одходити од очей. Вже перед ним перестав крутиться світ. Він узяв шапку й вийшов з хати.

— Це все через тебе, невісточко! — промовила Кайдашиха й вдарила до Мотрі кулаком об кулак.

— Може, через мене, а може, й через вас,— спокійненько промовила Мотря, дивлячись під піч.

— Цур вам, пек вам! Поставлю вам хату через сїни та, про мене, там хоч голови собі поскручуйте! — сказав Кайдаш.

— Та перше зробіть мені й матері двоє мотовил,— спокійненько промовила Мотря.

— Бодай тобі добра не було з твоїм мотовилом. Через твоє мотовило син побив батька. Ой. світе мій! Не дадуть діти своєю смертю вмерти,— бідкалась Кайдашиха.— Хоч зараз вибирайся до сусід з своєї хати.

Сумний зимній вечір заглянув через вікна в хату. Густі діди стали по кутках і навели, як бліда та сумна смерть, покій на роздражену, розгнівану сім'ю. Молодиці замовкли та тільки важко зітхали. На лаві сидів старий Кайдаш, сидів

мовчки й собі важко зітхав, підперши голову долонею й спершись ліктем на коліно. На його широкому блідому лобі, на його спущених віках лежала глибока, важка туга, лежав сором, перемішаний з жалем. Він не їв цілий день. Його тягло за живіт. Він накинув на себе свиту, надів шапку та й пішов до шинку поминати святу п'ятницю та запивати сором.

Карпо вийшов з хати в одній сорочці. Він пішов і став за повіткою під грушею. Свіжий перший сніг укрити гори й долини ніби тонким дорогим полотном. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе молочним туманом. Карпо дивився на голі білі гори, що зовсім зливалися з білим небом в вечірній імлі так, що не можна було розібрати, де кінчались гори, де починалось небо. Він дивився на чорний довгий рядок гір, котрі чорніли од густого дубового лісу, неначе обкутані чорним сукном, і він нічого того не бачив. Уся його душа десь заховалась глибоко сама в собі; він ніби здерев'янів од тієї страшної події, котру недавно вчинив. М'який перший холод ніби протрезвив Карпа. З його голови почав виходити якийсь чад, і він потроху почав примічати хати, гори, ліс; він примітив, як батько вийшов з двора, пішов шляхом поза ставком на греблю, увійшов у шинок, як в шинку в вікні заблищав вогонь. Він примітив купку чоловіків, котра чорніла й ворушилась коло шинку на білому снігу. І все те він бачив, неначе десь у воді, одкинута зверху од високого берега, або десь на дні неглибокої прозорої річки.

Холод почав проймаєти Карпа. Він почув, що його тіло труситься од голови до самих пальців на ногах, що в його голова горить ніби вогнем. Він повернувся на місці й зачепив головою гілку груші, вкриту снігом. Сніг, неначе пух, посипався на його голову, на плечі, на голу шию, за пазуху. Тоді тільки він опам'ятувався, набрав у руки снігу, приклав до голови й тихою ходою пішов у хату.

В хаті було тихо й сумно; ніхто не говорив ні слова, тільки вогонь палав та тріщав у печі й здавався однією живою веселою істотою в мертвій хаті. Вже в хаті і світло погасло, а Кайдаш сидів у шинку, пив з кумом горілку й там заночував.

На другий день перед обідом Кайдаш увійшов у хату й уніс двоє нових мотівил.

— Натє вам двоє мотівил та, про мене, очі повиколуйте собі, — сказав Кайдаш, кидаючи мотівилу на лаву.

Мотря весело глянула на мотовила, зараз по обіді витягла з своєї скрині починки й почала мотать. Нове мотовило аж гуло в її руках і вряди-годи черкалось об сволок, об стелю. Ні один цар не махав з такою втіхою скипетром, як Мотря своїм мотовилом. Вона почула в собі дух господині, самостійної господині. Свекруху брала злість. Для неї невістчине мотовило гуло, неначе кусливі джмелі кругом її голови.

«Пропадуть мої конопельки! Похоплива невісточка попряде їх собі на полотно поперед мене»,— подумала Кайдашиха.

А невістка мотала починки, полічила чисниці та пасма, скинула півмоток з мотовила й сховала в свою скриню.

— Ховай, невістчко, в свою скриню, що запірвеш. Швидко сховаєш все наше добро, ще й нас убгаєш у свою скриню,— промовила свекруха.

— Не бійтесь! Такого добра не сховаю, а якби вас знайшла у своїй скрині, то ще б і надвір викинула,— сказала невістка.

Другого дня Мотря позбирала свої й Карпові сорочки й намочила в лузі.

— Чом же ти не забрала та не помочила всіх сорочок? — спитала мати.

— Тим, що вас усіх більше обпирати не буду. Перить собі самі; адже ж маєте руки.

— Нащо ж той захід на два рази? Хіба ще мало гармидеру в хаті? Нащо ти наляпуєш зайвий раз у хаті? — сказала Кайдашиха.

Мотря не слухала матері. Вона пооджимала свої сорочки, другого дня одзолила, попрала й покачала. Кайдашиха мусила заходжуватись сама коло своїх сорочок. Вона вже й не говорила за те чоловікові, тим що боялась колотнечі. Вона думала, що все те якось перетреться, перемнеться та й так минеться. Але воно таки не минулось.

Раз Мотря спекла хліб. Хліб не вдався. Вона подала його на стіл до борщу; хліб вийшов липкий, з закальцем на два пальці. На біду, й борщ вийшов недобрий.

— Недобрий борщ,— сказав Лаврін.

— Але й хліб спекла, хоч коники ліпи! — сказала сердито Кайдашиха.

— Аж у горлі давить,— обізвався й собі старий Кайдаш.

Як на лихо, Лаврін, жартуючи, взяв та зліпив з м'якушки коника, поставив його на столі, ще й хвоста задер йому вгору.

Мотря зиркнула на коника та й скипіла, неначе хто линув на неї окропом. Вона лучче витерпіла б лайку, ніж смішки.

— Лаяли, били, а це вже знушаються надо мною! — крикнула Мотря й кинула об стіл ложкою.

— Чого ж ти кидаєш ложкою нам усім у вічі? Честі не знаєш, чи що? — сказав старий Кайдаш.

— Коли хочеш сердитись, то сердься, а не кидай на святий хліб ложкою,— обізвався вперше сердито на свою жінку Карпо.— Позабризкувала стравою усім очі. Щось ти справді вже дуже розібралась.

— То варіть та печіть собі самі. Я нічим вам не вгоджу,— сказала Мотря, одійшовши до печі.

— Якби ти була наймичка, то ти б собі одійшла од нас, а ми пекли б та варили самі собі,— сказав Кайдаш.

«Будете ви й так самі пекти й варити»,— подумала Мотря й задумала на другий день варити обід тільки для себе та для Карпа.

Другого дня Мотря встала дуже рано, сіла собі прясти, потім затопила в печі, знайшла два невеличкі горщечки й приставила в одному борщ, а в другому кашу; якраз стільки, скільки треба було на дві душі. Вона задумала й вечеряти з Карпом окремо.

Кайдашиха спала собі гарненько на печі та викачувалась. Полум'я тріщало в печі, окріп булькотів, а вона потягалась на печі в теплій постелі, думаючи, що невістка варить обід на всіх. Вже стало розвиднятись, Кайдашиха злізла з печі, глянула в піч і вгляділа двоє маленьких горнят.

— Що це ти, Мотре, вариш в тих горнятах? — спитала вона.

— Борщ та кашу,— одказала Мотря.

— Нащо ж ти приставила страву в таких маленьких горнятках? Сьогодні ж не п'ятниця: і батько буде обідати.

— Буде обідати, як ви наварите, бо я на вас усіх не буду більше варити. Я вам нічим не догоджу. Варіть самі собі, одначе ви вчились у панів.

Надворі вже світало. Сім'я обідала рано, а Кайдашисі прийшлося тільки що заходжуватись коло сирих буряків та коло капусти.

— Ой господи милосердний! Мабуть, ти наважилась звести мене з світу! — крикнула Кайдашиха.— Що це ти витворяєш?

— Те, що бачите.

— Приставляй у більшому горшку борщ!

— Навіщо? Мій борщ уже докипає,— сказала Мотря спокійно, але насмішкувато.

Кайдашисі довелось самій приставлять другий борщ та другу кашу.

Зійшло сонце. Мотря покликкала Карпа обідати і поставила на стіл борщ. Сам Карпо здивувався.

— Що це ти, Мотре, вигадуєш? Ти хочеш знов розсердить батька? — сказав Карпо.

— Сідай та їж! Розносився з батьком. Батькові наварить борщу мати, а я більше не буду варити на всіх.

Карпо не знав, чи сідати за стіл, чи ні.

Кайдашиха наробила крику на всю хату, на все подвір'я. В хату вбіг Кайдаш, а за ним Лаврін.

— Подивись, що твоя невісточка витворяє! — крикнула Кайдашиха, вихопивши з печі мале горня з кашею.

Старий Кайдаш витріщив очі на горня й не знав, до чого воно йдеться.

— Глянь! Що це таке! — сказала Кайдашиха, тикаючи під самий ніс Кайдашеві горня з кашею.

— Каша. Що ж воно, як не каша,— сказав Кайдаш. Він не доглядався, в якому там горшку зварили кашу.

— Подивись лишень, в якому горшку приставила твоя невісточка оцю кашу,— сказала Кайдашиха.

— В щербатому б то, чи що,— сказав Кайдаш.

— В щербатому... А чи стане цієї каші на всіх? — спитала Кайдашиха, сердита, що Кайдаш не розуміє діла.

— Чорт вашого батька знає, в якому там горшку ви приставляєте кашу. Бийтеся собі удвох, а мене не зачіпайте,— сказав Кайдаш, сердитий на жінок.

— Та це твоя невісточка зварила обід тільки для себе та для Карпа. Вона хоче обідать окремо,— сказала Кайдашиха.

— Та нехай, про мене, обідає й сама, ще й розпережеться,— сказав Кайдаш.— Нехай, про мене, з'їсть оцю кашу з горшком...

Старий Кайдаш пам'ятав мотовило. В його й досі щеміла спина.

— Я вже не знаю, що це далі буде. Візьму та й піду в комірники. Чом ти, Омельку, нічого не скажеш отій сатані?

Омелько боявся, щоб не довелось через ту кашу вдруге задерти ноги догори, і мовчав.

— Коли ти нічого не скажеш, то я сама викидаю отой обід свиням,— сказала Кайдашиха й швиргнула горщик з кашею в помийницю. Горщик гепнув у шаплик. Помії бризнули на стіну й облили її потьокками до самої полиці.

Мотря аж зверетенилась.

— Коли ви викидаєте мою страву в помийницю, то я не буду їсти вашого хліба. Ваш хліб давить мене отут у горлі, як важкий камінь. Натє вам і цей борщ, що я наварила, та, про мене, оддайте його собакам.

Люта Мотря вхопила з столу миску з борщем й кинула її під ноги свєкрусі. Миска розлетілась на черепки: картопля покотилась аж під припічок.

—⁵Пху на вас! — плюнув старий Кайдаш на розлитий борщ і пішов у повітку робити воза.

— Пху! — плюнув і собі Карпо та й вийшов з хати.

Лаврін присів і жартівливо плюнув на самісіньку копичку буряків та квасолі та й собі пішов з хати.

В хаті zostались самі молодиці. Кайдашиха стояла коло печі над розбитою мискою, мов кам'яна. Мотря стояла коло стола, як стовп, і дивилась на широкі потьоки на стіні коло помийниці.

В хаті було тихо, тільки в печі на жару шкварчала ринка з вишкварками так сердито та голосно, неначе кричало десять бабів разом, вхопившись за коси. Сало шипіло, як змія, булькотіло, кувікало, як свиня в тину, геготало, як гуска, гавкало, як собака, пищало, скреготало, а далі ніби завило: гвалт, гвалт, гвалт! Ринка, вся промочена салом, зайнялась. Сало загуло й підняло здоровий огняний язик, лизнуло чєлюсті і загуло вітром в комині.

Кайдашиха обернулась, глянула на огняне море в челюстях, вихопила з печі ринку і накрила її ганчіркою. Ринка погасла, а по хаті пішов такий чад, такий смердючий дим, що Кайдашиха закашляла. Погасивши ринку, вона крикнула на Мотрю:

— Візьми ж віник та підмети, коли насмітила своїм борщем серед хати, або, про мене, сховай оте добро в свою скриню.

Мотря взяла віник, згорнула черепки, буряки та картоплю до помийниці й укинула в помийницю.

— Зварила обід для свиней; хто вже хто, а свині тобі сьогодні подякують за хліб, за сіль,— сказала Кайдашиха.

Мотря мовчала, тільки зуби зціпила. Вона вхопила кожух, накинула на себе та й побігла до своєї матері.

— Дайте, мамо, пообідать,— сказала вона Довбищі.

— А чом же ти не пообідала вдома? — спитала мати.

— В мене свекруха люта змія: ходить по хаті, полум'ям на мене дише, а з носа гонить дим кужелем. На словах, як на цимбалах грає, а де ступить, то під нею лід мерзне; а як гляне, то од її очей молоко кисне.

— Кажі, дочко, свекрові, щоб вас одрізнив, а то ви колись з свекрухою спалите хату,— сказала Довбишка, насипаючи в миску борщу.

Колотнеча в Кайдашевій хаті не переставала. Кайдашиха не говорила з Мотрею по три дні, хоч Мотря вже не сміла варити собі обід окремо. Стара Кайдашиха дуже любила свого онука, колихала його, цілувала, пестила. Мотря не давала їй дитини й одганяла її од колиски. Тільки вночі, тоді як Мотря спала міцним сном, Кайдашиха вставала до дитини, забавляла, як вона плакала, та годувала її молоком.

Кайдаш побачив, що справді треба одрізнити дітей. Він боявся Карпа. Карпо, побивши батька, забув про те і нітрішки не жалкував, неначе він побив якого-небудь парубка в шинку.

В Кайдаша в повітці лежало чимало деревні. Кайдаш купив трохи колодок, щоб поставить Карпові хату через сіни. Тільки почалася надворі весна, він закопав слупи. Мотря посіяла на тому місці пшеницю. Пшениця зійшла, то був знак, що місце для хати було чисте.

Кайдаш з Карпом закидав стіни, вшив покрівлю, а Мотря валькувала стіни. Стара Кайдашиха не поклала своїми руками ні одного валька глини.

Настало літо. Хату освятили. Карпо й Мотря перейшли у свою хату. Мотря вимазала чисто хату й тільки половину сіней, неначе мотузком одміряла. Вона мазала сіни та все голосно співала:

Коли б мені Господь поміг
Свекрухи діждати!
Заставила б стару суку
Халяндри скакати.
Скачи, скачи, сіара суко,
Хоч на одній ніжці,
А щоб знала, як годити
Молодій невістці.
А у батька свого горе —
В свекра погуляти!
А у свекра гірше пекла:
Світа не видати.

Мотря співала на злість свекрусі голосно на всі сіни. Двері були одчинені. Кайдашиха зачинила двері з притиском, а Мотря ще голосніше гукала:

Заставила б стару суку
Халяндри скакати.

Карпо з Лавріном перенесли Мотрину скриню в нову хату.

Мотря сіла на скрині й промовила:

— Тепер я зовсім пані!

[Вона гордо сиділа на своїй скрині, як цар на престолі.]

— Як же, Карпе, тепер буде в нас з хазяйством? Чи тільки Мотря одділить свої горшки, чи й ти думаєш одділятися з худобою та з полем?

— Лучче, тату, зовсім одрізниться з худобою і полем,— сказав Карпо.

— Гляди, щоб навіпісля не жалкував. Ми робили в гурті однією худобою, а ти знаєш, що в гурті каша їється, а гуща дітей не розгонить.

— І вже, тату, нас гуща давно розігнала! Як уже буде, так і буде. Одрізнити мене з худобою і з полем. Буду плакати на себе, а не на вас.

— То ти і свій тік закладеш? У нас ґрунт такий тісний.

— Та вже де-небудь притулюся, хоч у куточку,— сказав Карпо.

І батько мусив одділити синові хазяйство: дав йому пару волів, воза, борону і мусив виділити частку поля.

Мотря з того часу у своїй хаті ніби на світ народилась. В свекрушину хату вона ніколи й не заглядала.

V

Раз перед зеленими святками Кайдаш послав Лавріна до млина. Лаврін запряг воли. Батько виніс з комори два мішки жита й поклав на віз. Мати дала Лаврінові торбину з харчу.

— їдь же, сину, до млина, та не гайся. Тепер в млині не завізно: млива там небагато. До вечора змелеш і додому вернешся.

Син рушив з двора, виїхав з села й поїхав понад Россю. Дорога йшла з гори та на гору, з гори та на гору, над самою Россю. Млин був під самим Богуславом. Лаврін звернув на малий шлях в глибоку долину і виїхав до річки.

Молодий парубок сидів на возі і навіть не поганяв волів. Він задивився на річку, на зелені верби понад водою. Веселе сонце грало маревом над вербами, над водою, над камінням. Воли ліниво сунулись по дорозі. Лаврін дивився на річку і співав пісні.

За Россю під високою скелею блищав на сонці новий гарний панський млин, увесь обтесаний, обмальований, як цяцька, з покрівлею з дощок, з двома вікнами, з білими стовпами, навіть з ганком. Четверо коліс неначе залюбки та заіграшки крутились на ясному сонці й сипали бризками на всі боки. Вода гула на лотоках, шуміла білою піною нижче од коліс, бризкала ніби туманом, в котрому неначе грали в хрещика маленькі веселки.

Лаврін приїхав до млина, позносив з воза мішки, заїхав під верби, розпряг воли, поклав їм сіна, а сам ліг спати. Виспавшись добре в холодку, він скупався в Росі, пополуднував і пішов у млин. Мірошник уже насипав борошном його мішки.

Надворі починало вечоріти. Лаврін виніс на віз мішки і почав запрягати воли.

Не встиг він закласти заноза в ярмо і ненароком кинув очима за Рось: за Россю, коло скелі на долині, вкритій зеленим житом, червоніла якась велика квітка.

«Де та квітка взялася на долині, та ще така здорова?» — подумав Лаврін.

Коли дивиться він — та червона квітка ніби пливе межею, поміж зеленими колосками. З-під квітки виринула з тсолосків голова з чорними кісьми і неначе поплила понад колосками.

Лаврін углядив, що ту чорноволосу голову двічі оббивали жовтогарячі кісники, а за кісники були затикані цілі пучки червоного маку. З жита ніби виплила молода дівчина з сапою в руках. Лаврін задивився на неї й покинув запрягать другого вола. Дівчина прийшла до Росі, стала на плісковатому камені й почала мити ноги. Лаврін знехотя задивився на її чорні брови.

Дівчина перейшла через греблю, ступила на місток на потоках, сперлась на поренчата й задивилась не так на воду, як на свою вроду. До неї з води виглянуло її лице, свіже, як ягода, з чорними бровами. Дівчина милувалась собою та червоним намистом на шиї.

Лаврін стояв під вербами недалечко од дівчини й дивився на неї. Сонце грало на червоному намисті, на рум'яних щоках. Дівчина була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообраза, повновида, з тонким носиком. Щоки червоніли, як червонобокі яблучка,, губи були повні та червоні, як калина. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк.

Лаврін дивився на дівчину, як вона спустила на щоки довгі чорні вії, як вона потім повернулась боком, дивилась на воду, на скелі, як блищав її чистий, рівний лоб.

«Ой гарна ж дівчина, як рай, мов червона рожа, повита барвінком!» — подумав Лаврін, запрягаючи другого вола.

Дівчина вирвала з верби гілку й кинула далеко на воду. Гілка сунулась по воді поволі, а далі ніби побігла на лотоки і шубовснула під колесо. Дівчина засміялась і блиснула всіма білими зубамиг проти сонця, ніби двома низками перлів. Вона кинула очима на Лавріна, задивилась на його й засоромилась, потім знялася з місця, шугнула зозулею проз Лавріна, блиснула на його карими очима й повернула на шлях.

Лаврін почувив, що вона ніби освітила всю його душу, освітила густу тінь під вербами, неначе сонцем, і побігла на горку зіркою.

«І де ти, красо, вродилася! — подумав Лаврін,— з твоїми шовковими бровами; коли б ти була зозулею в гаю, то я тебе й там упіймаю».

Лаврін махнув батогом на воли і, замість того, щоб їхати додому через греблю, повернув цабе на пригорок за дівчиною.

Дорога од млина розходилась на три шляхи. Кругом було дуже густо сіл, і Лаврінові дуже хотілось знати, з якого села та дівчина. Дівчина пішла середнім шляхом. Лаврін повернув за нею. Він погнав воли й не міг одірвати очей од тонкого стану, загорнутого в горсет, од тонкої загорілої шиї. По обидва боки стояло високе жито, неначе дві зелені стіни. Дівчина ішла попід самою зеленою стіною, висмикувала з жита сині волошки й затикала за вуха. Лаврін догнав її й порівнявся з нею.

Вона глянула на його своїми темними очима, і йому здалося, що на житі блиснули дві зірки.

— Добривечір тобі, дівчино! Чи далеко звідсіль до села? — спитав Лаврін.

— До якого села тобі треба? — спитала дівчина, і її голос рознісся, неначе в житі затуркотала горлиця.

— До того села, звідкіля ти сама,— сказав Лаврін.

— Не питай, бо швидко старий будеш,— сказала дівчина й осміхнулась.

Вона задивилася на Лавріна.

Лаврін сидів на возі, спустивши ноги на в'їя, і махав батогом на воли.

«Який гарний парубок, хоч і білявий, які в його веселі очі!» — подумала дівчина, поглядаючи скося на Лавріна.

Дівчина пішла уперед. Лаврін погнав воли за нею. Йому хотілось, щоб вона йшла як можна тихіше, як можна довше, щоб надивитись на неї.

— Чого це ти так хапаєшся? — спитав Лаврін.

— Щоб мати не лаяли,— одказала дівчина.

— А де ж ти була?

— Панські буряки полола за Россю, а це йду додому,— сказала дівчина і вже сміливіше глянула на Лавріна. Вона пішла тихіше, розмовляючи з парубком.

— Та скажи-бо, дівчино, з якого ти села, чи з Бієвець, чи з Дешок?

— З Бієвець,— сказала дівчина,— а тобі нащо?

— А хіба не можна спитати? Як тебе звуть?

— Мелашка. Оце, який ти цікавий!

— А як твого батька прозивають?

— Охрім Б5алаш. Може, хочеш знати, як і матір звуть? — спитала дівчина й засміялась.— А ти сам бієвський?

— Ні, я з Семигор. Мене звать Лаврін Кайдашенко,

— А чого ж ти їдеш з борошном не в Семигори, та в Бієвці?

— Та це мене батько послав..,— сказав Лаврін та й не доказав.

Вузька дорога йшла на гору й прорізувала високе жито до самого лісу. На горі було видко лісок. Дорога ховалась у лісок і знов зараз спускалася дуже круто в глибокий вузький яр, зарослий густим лісом. Лаврін не поганяв волів: він забув і про воли, й про мішки й тільки дивився на Мелашку.

В долині вже стояла під деревом густа тінь. Доріжка була така вузька, що зелене гілля вгорі сходилось до купи й закривало небо. Старі дуби й граби стояли в тіні стовпами, а на противній горі верхи дерев ще горіли на червоному вечірньому сонці.

Мелашка йшла стежкою й плуталась між високою смілкою та дзвониками. Її чорноволоса голова з маковим вінком здавалась квіткою між високою травою на окопі, між синіми дзвониками та червоною смілкою.

Лаврін не зводив з дівчини очей. Її краса так засліпила йому очі, так разом заманила серце, що вона йому здавалась не дівчиною, а русалкою,

Мелашка заспівала пісні. Пішов гул по лісі й розлився по долині срібною луною.

«Нема в Семигорах ні однієї такої гарної дівчини»,— подумав Лаврін. Він скочив з воза, кинув воли й пішов стежкою поруч з Мелашкою. Дівчина липнула на його своїми очима, мов блискавкою, почервоніла й спустила очі вниз.

Густа тінь під зеленим гіллям розлила якись чари. Мелашка здалась йому тепер вдвоє кращою. Червоний мак на голові зблід перед її красою. .

— Скажи мені, Мелашко, де ти живеш? Покажи мені хату твого батька.

В Мелашки так закидалось серце, як птиця тріпається крилами в густому гіллі.

— Наша хата край села в яру, на Западинцях,— сказала вона дуже тихо й зовсім спустила вії на щоки.

Воли помалу плентались дорогою. Лаврін мовчав, і Мелашка мовчала.

В лісі було тихо, як у хаті. Здавалось, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на заходяче над Богуславом сонце. На високому дубі, над самими головами парубка й дівчини, затріпала крилами якась птиця. Вона злякала їх обох так, що вони аж кинулись.

— Мелашко! — промовив Лаврін тихим голосом.— Як побачив я тебе над водою, то неначе з криниці погожої води напився.

Мелашка засоромилась і дивилась в землю. Вона мовчала. Птиця на дереві затихла, й знов у лісі стало тихо, як у хаті.

— Твоя краса, твої чорні брови, неначе моє здоров'я. Як глянув я на тебе, то неначе набрався здоров'я,— знов почав Лаврін.

По дорозі проти їх ішла якась молодиця, спускаючись з гори. Лаврін замовк.

Ліс кінчився на горі. За лісом починалось село, розкидане на горах та в глибоких ярах. Лаврін сів на віз. Мелашка одійшла набік і пішла попід тином. Вони поминули церкву, знов спустились возвозом з крутої гори й повернули в вузький, як рукав, яр. Лаврін поїхав за нею. Яр крутився гадюкою на всі боки. Хати були подекуди розкидані попід горами.

— Оце наші Западинці, а ондечки біліє наша хата! — сказала Мелашка, показуючи на одну маленьку хатину під самою крутою горою в кінці вузької тісної долини..

Хата була третя од кінця й стояла край вишневого садочка. Вона була мала, стара, аж похилилась набік. Коло хати стриміли хлівці та повітка. Було по всьому видно, що Балаш був чоловік убогий.

— Мелашко, я прийду до тебе на вашу вулицю. Чи прийти, чи не треба? — спитав Лаврін.

— Приходь,— сказала Мелашка,— але поспішай додому, бо тебе батько лятиме.

— А може, ти вийдеш до млина завтра надвечір, під ту вербу, де я стояв з волами? Однак завтра неділя. Я одпрошусь в батька або прийду і батька не питаючись.

Мелашка йшла осторонь і мовчала. Вона думала.

— Чи прийдеш, Мелашко? Бо я прийду, хоч би мене батько прив'язав.

— Прийду,— насилу почув Лаврін од неї тихе слово.

Лаврін спинив воли й водив слідом за Мелашкою очима, доки вона ввійшла в свою хату. Тоді він повернув воли назад і поїхав додому. З Бієвець до Семигор була простіша дорога, але Лаврін поїхав назад тим самим шляхом, кудю йшла Мелашка. Йому здавалось, ніби дівчина погубила за своїм слідом квітки та зорі.

Лаврін приїхав додому аж опівночі. Батько напнув його мокрим рядном:

— Чого це ти так довго барився, неначе їздив з мішками в Крим?

— Та там у млині так завізно, що трудно було дотовпитися, мусив застоювати черги до самого вечора,— одбріхувався Лаврін.

— А я думав, чи не поламав ти часом воза,— говорив сердито батько.

Мелашка ввійшла в свою убогу хатину й стовпом стала. Доки вона йшла поруч з Лавріном, доти на неї неначе південне сонце світило, а як увійшла в хату, для неї неначе сонце впало з неба і одразу стала темна ніч. Мати загадувала їй роботу: робота випадала з рук. Вона пішла в садок, стала під вишнями, схиливши голову, і для неї все здавалось, що вона йде зеленим гаєм поруч з Лавріном і ніяк не перейде того гаю... От вона ніби сходить з гори, входить в темну долину, а з долини знов виходить на гору й знов поруч з Лавріном спускається в яр попід дубами, а Лаврін ніби дивиться на неї ясними веселими очима та все говорить, мов соловейко щибече... Тихій та смирній дівчині йшла на душу пісня.

— Чи ти, дівко, сьогодні здуріла, чи на тебе наслано? — крикнула мати.

Мелашка була з поетичною душею, з ласкавим серцем. Часом вона в своїй розмові несамохіть вкидала слова пісень.

І зелений гай, і Лаврін, і його очі — все разом щезло. Мелашка важко зітхнула й пішла в хату до роботи.

Другого дня, в неділю, Лаврін не міг діждати вечора. Ніколиму день не здавався таким довгим. Надвечір Лаврін накинув на плечі свитку, взяв у руки сопілку й пішов до млина. Йому здавалось, що його туди несуть крила. Цілу дорогу то сопілка його грала, то пісня ніби сама співалась.

Лаврін прийшов до Росі. За високою скелею перед ним розгорнулася долина з вербами: гребля, Рось, млин над

Россю. Вечірнє сонце, так як і вчора, обливало ясним промінням всю долину. Вода під колесами шуміла... Лаврін глянув на місток на потоках. Мелашки не було: подивився під ту вербу, де він стояв з возом, і там її не було.

Понад Россю над самим берегом росли довгими рядками верби та лози. На одному камені під вербою сиділа Мелашка. Лаврін углядів її голову з вінком квіток. Сопілка сама защебетала, як перепілка. Мелашка вгляділа Лавріна на греблі, встала з каменя й стала над водою, похиливши голову.

Лаврін перейшов через греблю й насилу продерся через густі верби та лози, переплетені білими крученими паничами та ожиною.

— Добровечір, Мелашко! — тихо промовив Лаврін, взявши її за руку.

— Доброго здоров'я! -- обізвалась ще тихіше Мелашка, і її очі стали повні сліз, як криниця води.— Я думала, що ти не прийдеш. Чого ти так забарився? Чи тебе мати не пускала, чи батько сварився?

— Сядьмо, Мелашко, та поговоримо.

Вони сіли на довгому, як стіл, камені. Сонце світило на їх з-за Росі й пронизувало зелені верби, кущі високої осоки коло самого каменя в воді, високий кущ очерету з кудлатими китицями, що закривав їх од млина.

— Чого ти, Мелашко, така смутна? Брови твої чорні й лице біле: де ж дівся рум'янець з твого лица?

— Я цілу ніч спала, як не спала. Все ніби гуляла з тобою в зеленому гаю та квітки рвала; все ніби дивилась на тебе не надивилась, говорила з тобою не наговорилась.

Лаврін розпитував Мелашку про її батька, матір, за сестер та братів. Вона йому розказала, що її батько бідний, що мати її дуже любить і жалує, що в неї багато маленьких сестер та братів. Лаврін обняв її тонкий стан, і вона схилила йому на плече голову, завітчану маком, настурціями та м'ятою. На Лаврінове лице похилились свіжі квітки маку та пахуча м'ята й прохолоджували його гарячу щоку, неначе холодна роса.

Мелашка розпитувала Лавріна про його батька, про село, за семигорських дівчат. А вода в Росі тихо плинула, лотоки гули, неначе десь далеко у лісі, тихо коливалась осока та латаття на водяній бистрині коло каменя, неначе дерево на тихому вітрі. Сонце сідало за Россю, за Богуславським лісом.

Жита ніби дримали. А в молодих душах розгорювалась любов, як розгорюється сонце літнім ранком.

Вже сонце зовсім зайшло, і надворі стало сутеніти. Мелашка встала.

— Чи це ти підеш вже додому? — спитав Лаврін.

— Боюся опізнитися. Мені дорога додому через гай.

— То я тебе проведу, — сказав Лаврін.

І вони обоє знялися з каменя й пішли між житами на гору. Лаврін провів Мелашку до села. Вже було видно хати. Треба було прощатися.

— Дівчино моя, краща од сонця, не маю сили одірватись од тебе! Де збирається ваша вулиця? Йди додому, а з дому виходь на вулицю. Я там тебе ждатиму.

— Наша вулиця збирається недалеко од церкви, під вербами, коло криниці. Але як ти вернешся додому вночі? Що тобі батько скаже?

— Вже про те не питай! Те буде, що бог дасть.

Мелашка пішла додому, а Лаврін пішов до криниці, де збиралася вулиця.

Надворі смеркало. Під вербами, недалеко од криниці, заворушилися дівчата й хлопці. Лаврін стояв під вербою коло тину. Парубки вгляділи його, поздоровкались з ним і зараз примітили, що Лаврін був їм не знайомий.

— Що ти за людина? — спитав в Лавріна один парубок. — Ти, здається, не з нашого кутка... А чого це ти, вражий сину, ходиш до наших дівчат на нашу вулицю, нас не спитавшись?

Парубки обступили Лавріна навкруги.

— Я не бієвський. Я прийшов в Бієвці недавно і шукаю собі роботи, — обізвався Лаврін.

— Ого-го, добрий робітник! Роботи не знайшов, а на вулицю зараз дорогу знайшов! — крикнув другий парубок.

— Коли хочеш з нами гуляти та до наших дівчат ходиш, то став нам могорича, а то ми тобі киями покажемо дорогу з нашої вулиці.

Лаврін знав парубоцький звичай і повів усю парубочу ватагу в шинок. Він поставив їм могорича й вже в згоді з ними вернувся на вулицю.

Мелашка незабаром вибігла на вулицю. Лаврін пізнав її й одрізвився з нею од челяді. Вони стали осторонь, під

вербою коло тину, з-за котрого виглядали широкі квітки соняшників. Лаврін прикрив Мелацині плечі своєю свитою і обняв її за стан.

Зорі висипали на небі. Село заснуло. Дівчата співали та жартували з хлопцями. А Мелашка, як горлиця, горнулась до Лавріна. Вже вулиця розбіглась. На небі зійшла зоря, а Лаврін усе стояв з Мелашкою і не мав сили одійти од неї.

— Коли ж ти прийдеш до мене? — спитала Мелашка.

— Я до тебе ладен щоночі ходити. Прощай, чорнобрива! Прощай, моє ясне сонечко! Десь ти, моя мила, з рожі та з барвінку звита, що додержала мене до самого світу,— сказав Лаврін.

— Коли я твій голос коло двора почую, я зараз вилину до тебе,— сказала Мелашка.

— Як я тебе за себе візьму, чи не будеш нудитись в Семигорах? — спитав Лаврін..

— Чого мені нудиться з тобою? Як ляжу спати, твоя тінь ніби в головах стоїть у мене. Я б прикрила твій слід листом, щоб його вітер не завіяв, піском не замів,— сказала Мелашка.— А може, ти оце підеш за ту діброву та й занесеш навіки свою любу розмову?

— Не бійся, Мелашко, я тебе не покину! Післязавтра виходь на вулицю. Я прийду, хоч маю пропасти. Прощай, моя мила, краща од золота, краща од сонця,— сказав Лаврін і поцілував Мелашку, наче впік її душу своїми гарячими устами.

Лаврін прийшов додому вже світом і ліг спати в повітці. Вже всі повставали, а Лавріна не було видно. Вже сонце високо підбилось угору. Батько знайшов Лавріна в повітці і не міг добудитись.

— Десь Лаврін блукав цілу ніч,— сказав Кайдаш жінці.— Ходить коло роботи, мов п'яний, і походя спить.

— На вулиці гуляв,— сказала Кайдашиха.

Минув день, минула ніч, а на другу ніч Лаврін знов майнув у Бієвці темної ночі при ясных зорях. Мелашка знов до його вийшла, і знов він вернувся світом додому, знов не виспався і так ізнемігся, що, без сорома казка, пішов по обіді в клуню, ліг у засторонку на солomé й спав до самого вечора.

— Занапастив себе парубок! — бідкався Кайдаш.— І де ти бродиш, де ти волочишся цілу ніч? — питав Лавріна батько.

— Там, де й ви волочилися, як були парубком,— сказав Лаврін.

Лаврін ходив у Бієвці до Мелашкй через день і зовсім розледащів. Без Мелашкй йому став світ немилий. Йому стала немила мати, став немилий батько, стало погане село. Як тільки наставав вечір, як тільки висипали зорі на небі, його тягло в Бієвці. Він не зводив очей з тих гір та лісів за Россю, де стояли Бієвці.

— А що, жінко, настають жнива, а з нашого Лавріна не буде ніякої роботи,— говорив Кайдаш до жінки.— Ходить по садку, неначе напившись отрути.

— То, про мене, нехай жениться. Треба ж його колись одружить. Але де його брати собі невістку в нашому селі, коли вже ось маємо одну сатану в хаті. В цих Семигорах усі дівки тепер, мов чорти.

— То оженимо його будлі-де: хіба нема більше сіл на світі,— сказав батько.

Мати пішла в садок, де під яблунею лежав Лаврін.

— Чого ти, сину, став такий смутний? Чи в тебе що болить, чи ти щось на думці маєш?

Лаврін мовчав, тільки рукою махнув. Його очі дивились в зелену гущавину з яблунь та черешень.

— Я оце говорила з батьком за тебе. Батько хоче тебе оженити. Посилай, сину, старостів до Катрі Головкивни. Катря тиха дівчина й гарна, мов калина, процвітає.

— Правда, що процвітає, як макуха під лавкою. Нема мені в Семигорах пари.

— А до кого ж ти ходиш на вулицю?

— Та я, мамо, ходжу на вулицю аж у Бієвці.

— Аж у Бієвці! — крикнула мати і в долоні плеснула.

— В Бієвці, мамо! Там набачив я дівчину! Брови чорні, очі карі — любо подивиться; личко, як калина, а як гляне, засміється, в мене серце в'яне.

— То, про мене, шли старостів і в Бієвці... Чия ж вона дочка?

— Балашова. Її звать Мелашкою.

— Чи ти ж знаєш, що за люди ті Балаші? Чи ти ж знаєш Мелашині норови? Стережися, сину, щоб не взяв такої, як Карпо.

— Як з нею не оженюся, то в Росі втоплюся,— сказав Лаврін і одвернув лице од матері.

— Чи робоча ж вона? Чи має що за душею її батько?

— А чом же? Балаш, здається, людина з достатками, але я в його скриню не лазив.

— То, про мене, посилай старостів і до Балашівни, а я з батьком поїду на розглядини та подивлюся і на твою милу, і на її батька-матір.

Лаврін так і зробив, як йому раяла мати: причепурився, взяв двох старостів та й пішов у Бієвці.

Балаш не сподівався так рано старостів до своєї дочки. Мелашка була дуже молода. Наставали жнива. Мелашка була потрібна в господі як робітниця. Балаш, одказував старостам ні се ні те. Мелашка стояла коло печі й заливалась слізьми. Батько постеріг, чого Мелашка так пізно верталась з вулиці, і згодився на заручини. Мелашка втерла сльози рукавом і подавала старостам рушники.

В неділю Кайдаш з Кайдашихою збирались їхати в Бієвці на розглядини до Балаша. Лаврін, веселий та щасливий, запрягав воли.

— Чи гарна ж, сину, хата в твоєї Мелашки? — питала мати «в Лавріна.

— Ого-го! Ще й яка гарна! Здається, і в цілому селі кращої нема,— говорив Лаврін.

— Чи добрі ж хазяїни Балаші? Чи мають худобу? — питала мати.

— Та там такі робочі люди, що в нас у Семигорах і нема таких,— хвалив Лаврін, бо йому й справді Балаші здавались луччими од усіх людей на світі.

— В Бієвцях мене знають: я варила обід у попа, як він видавав заміж дочку. Я там у поповому дворі частувала всю громаду. О, там, моє серденько, є добрі хазяїни. В нас в Семигорах і справді таких нема,— говорила Кайдашиха.

Кайдашиха наділа тонку сорочку, зав'язалась гарною новою хусткою з торочками до самих плечей і понадівала всі хрести й дукачі, наділа нову юбку, нову білу свиту, ще й в жовті чоботи взулась.

«Треба гарненько убиратись: мене знають усі Бієвці»,— думала Кайдашиха й загадала Лаврінові намостити на возі високо сіна, ще й заслати килимом.

Кайдашиха вгніздилась на ввесь віз, Кайдаш сів спереду й поганяв воли. Лаврін ішов за возом. Кайдашиха проїхала

коло шинку, де стояла купа чоловіків, гордовито підняла голову й «добридень» людям не сказала.

— Ого-го, наша пані економша вилізла трохи не під небо! — загомоніли чоловіки. — Видно, що їде на розглядини.

Кайдашиха виставила навмисне напоказ громаді жовті нові сап'янці. Сонце грало на чоботях. Сап'янці жовтіли на всю вулицю.

— їй-богу, підняла свиту зумисне вище колін та показує жовті сап'янці, — сміялись чоловіки. — Везе Кайдаш свою жінку, неначе на ярмарок на продаж.

Кайдаші переїхали греблю, виїхали на гору і в'їхали в Бієвці. Кайдашиха обтерла білою хусточкою сап'янці й гордовито дивилася навкруги: дивіться, мов, люди добрі, яка панія їде до вас у гості.

Чималі хати блищали між садками. Коло церкви стояла здорова хата з новими вікнами.

— Чи не тут живе Балаш? — спитала в сина Кайдашиха.

— Ні, мамо! Це дякова хата. Балаш живе трохи далі, — сказав Лаврін, показуючи вулицю, кудюю треба було повертати.

Віз повернув поза церквою. В одному садку біліла здорова хата, з мальованими одвірками та дверима.

— Мабуть, це Балашова хата, — говорила Кайдашиха.

— Ні, мамо. Балаш живе ген-ген на отому кутку, в яру, на Западинцях.

Вже вони минули село. Хат було видно дуже мало. Дорога спускалась з крутої гори в глибокий яр. В яру подекуди білили вбогі хати, неначе білі вівці.

— 'Оце, мамо, й Западинці, — сказав Лаврін, і його очі, весело заблищали.

Кайдашиха насупилась. На Западинцях не видно було ні однієї хазяйської, доброї хати.

— Куди ж ти оце везеш нас? Здається, ми вже й село минули? — спитала мати.

— Встаньте, мамо, з воза, бо тут гора дуже крута, — сказав син.

Кайдашиха не встигла встати з воза. Воли розбіглись з крутого, як піч, горба. Кайдаш скочив з в'їя, побіг за волами, спиняв їх, бив пужалном по мордах, але важкі воли не могли здержати воза. Віз пхав їх ззаду, й вони поперли з усієї

сили наниз. Кайдашиха вхопилась за полудрабки і трусилась, як у пропасниці. Віз натрапив колесами на горб і перекинувся. Кайдашиха викотилась з воза, неначе м'яч. Сіно вкрило її зверху. Воли потягли воза по долині.

— Тпру, сірий! Тпру, моругий! Бодай ти сказився! — кричав Кайдаш і сам летів з гори з усієї сили, незгірше волів, а воли басували, мов коні, задерши голови, та тільки рогами крутили.

— Оце завіз мене в Западінці, бодай вони пропали! — кричала Кайдашиха на весь яр, — Трохи в'язів не скрутила.

Кайдашиха вкачалась у сіно та в пил і тільки обтрушувалась. Сіно почіплялось до червоних торочок на голові, поналазило за комір, в пазуху, заплуталось в хрестах та в дукачах. Пил набився їй у ніс, в вуха і навіть у рот. Вона розперезалась, витрушувала сіно з-за пазухи та пирхкала, як кішка, що понюхала перцю. Полудрабок обшмульгав жовтий сап'янець і зробив смугу через усю халяву й передок.

— А бодай ці Западінці були запались, ніж мала я в їх їхати! — лаялась Кайдашиха, витягаючи сіно з-за пазухи, висмикуючи його з голови. — Оце завітчалась сіном, як вівця реп'яхами: каторжне сіно коле в спину, хоч спідницю скидай!

— Та тут хоч спідницю скинь та й по яру бігай! Ніхто не побачить, бо щось тут і хат не гурт видно, — сказав Кайдаш.

Лаврін помостив на віз сіно, заслав килимом. Кайдашиха зовсім очепурилась, сіла на віз та все лаяла Западінці.

Поїзд рушив далі. Яр закрутився на всі боки. Хат було видно все менше та менше. Хати були все бідніші.

— Та й крутяться каторжні Западінці, аж голова в мене вже крутиться! — гомоніла на возі Кайдашиха. — Де ж хата твоєї Мелашкї? — питала вона в Лавріна.

— Ото третя од кінця, — сказав син.

Високі, зовсім голі гори стояли по обидва боки, як стіни. Зверху було видно невеличку смужку синього неба. В самому кінці було видно три убогі хатини.

— Оце завіз мене в якийсь улик. Це не Западінці, а якийсь чортів мішок! Сюди тільки чортам збираться битись навкучачки, а не господарям їздити. То це ті твої здорові хати! Та тут, мабуть, живуть старці, а не хазяїни.

Віз під'їхав під ворота. Балашова хата була мала й стара, вона розсунулась, випнула задвіркову стіну і ніби присіла

на одпочинок, неначе тара баба. На причілку хата була підперта двома стовпами, обмазаними білою глиною. Маленькі віконця, ледве блищали.

Кайдашиха сиділа на возі й не хотіла злазити. Вона зовсім розсердилась. Лаврін одчинив старі ворітечка. Вони заторохтіли в його руках; неначе кістки сухих ребер. Кайдаш погнав воли в ворота. З-за хати вибігла суха собака, кудлата, як вівця, і зашавкотіла на гостей. З хати вибігло п'ятеро невеличких дітей, а за ними вийшла з хати Балашиха в товстій сорочці, в убогій старій хустці на голові.

Кайдаш і Лаврін поздоровкались з Балашихою. З-за Балашихи з сіней виглянула Мелашка, мов квітка, блиснула чорними очима, пахнула рум'яним лицем і знов сховалась у хату. У Лавріна зомліло серце.

— Просимо якнайласкавіше до хати! — промовила Балашиха й поклонилась Кайдашисі.

Кайдашиха була сердита на Западинці, аж сопла. Вона простягла з полудрабка жовті чоботи й показала їх Балашисі до самих колін.

З сіней вийшов Балаш, ще молодий чоловік, привітався до гостей, кланявся сватам і просив їх у хату.

Кайдашиха нахилила в низьких дверях голову, і для неї здалося, що вона влезить у якусь скриню в дірочку. Хатні двері були ще нижчі. Кайдашиха нагнулась і тільки що хотіла гордо підняти голову, та з усієї сили лусь тім'ям об одвірок!

Кайдашиха почутила, що в неї на тім'ї вискочила гуля. Вона вхопилась за тім'я. Гуля заболіла так, неначе хто сунув у тім'я розпеченим залізом. В Кайдашихи виступили сльози на очах, защеміло коло серця, але вона мусила мовчати й терпіти.

«Ой крикну! — думала Кайдашиха. — Ой не видержу, заохою! Оце сором! Ой вилаю в батька-матір і Лавріна, і цих поганих Балашів!» — думала вона й мусила зуби зціпить, щоб вдержати язика.

Малі діти зареготались. Кайдашиха мовчки кляла в батька, в матір і Бієвці, і Балашову хату. Вона полапала рукою тім'я — високий очіпок поламався й увігнувся. Кайдашкха стала шута, як безрога корова.

Балашиха попросила Кайдашиху за стіл. Кайдашиха глянула на убогу сім'ю, на убогу хату й не церемонилась;

вона просто полізла за стіл і сіла на покуті, запишавшись та втираючи губи хусточкою.

Хата була дуже низька. Маленькі віконця були ніби сліпі. Через старі шибки, вкриті зеленими та червоними плямами, не видно було навіть неба. Стара лежанка з каміння неначе присіла й роз'їхалась. Каміння повипиналось з неї, неначе сухі ребра в худій шкапи. На полу в кутку стояла стара невеличка скриня. Стеля ввігнулась, а серед хати стояв тонкий побілений стовп: він підпирив сволок.

Кайдашиха гордим оком окинула хату й обернула голову до образів. Її червона, високо зав'язана хустка на голові придавила коліна святій Варварі на чималому образі. Вона одсунулась од образу й сіла проти вікна.

Малі діти поставали серед хати й повитріщали на Кайдашиху оченята. Коло дітей терлась кішка, обстрижена од голови до самого хвоста. Кайдашиха глянула на дітей, глянула на чорнобриве Мелацине лице й трохи пом'якшала. Вона любила дітей.

— Чом ти, Лавріне, не сказав, що в моїх сватів є маленькі діти? Ото, який же ти! Я була б вам, діточки, привезла гостинця. В мене ж є й горішки, є мед і мак; була б спекла маківників. Ото, боже мій! — бідкалась Кайдашиха.

Діти пороззявляли роти. Горішки й маківники залоскотали у їх ротиках. Вони дивились на багату тітку і все ждали, що з-під її поли от-от посиплються горішки, а з-за пазухи повискакують маківники.

— Оце, боже мій! Не взяла дітям нічогісінько. Натє ж вам хоч по шажку.

Кайдашиха витягла з пазухи хусточку, розв'язала вузол і роздала по шагу. Діти дивились на шаги й не знали, що з ними робити.

— Чи можна, мамо, їсти дзеню? — спитала маленька дівчинка і полізала язиком свою дзеню.

— Не бери, серце, в рот! Бе, пхе! — сказала Кайдашиха.

— Кака дзеня! Якби маківників, — сказав хлопчик.

— Мамо, хочу маківників! — зарепетувала дівчинка.

— Які в тітки жовті ноги, неначе в нашої зозулястої курки, — сказав голосно, але ніби про себе, старший хлопчик.

— Хто видав так говорити! Ось я тобі дам! Ідїть собі гуляти надвір, — сказала Балашиха й випровадила дітей з хати.

Балаш з Кайдашем посідали кінець стола й почали розмовляти за жито та пшеницю, за сіно та за ярину. Балашиха послала найстаршого хлопця в шинок по горілку.

— Оце, боже мій! Гарні гості, та не знаю, чим вас і вітати. Тепер петрівка, такий важкий час,— бідкалась Балашиха.

— Адже ж, мамо, я принесла з лісу глечик суниць,— вихопилася Мелашка.— Зварім на полудень вареники з суниць та з полуниць.

— Отже ти, дочко, добре радиш,— сказала Балашиха.— Побіжи вибери свіжих огірочків та й заходжуйся коло вареників, а ми з свахою трошки побалакаємо.

Мелашка завешталась по хаті, зняла з кілків ночви, винесла в сіни й пішла в хижку за борошном.

Кайдашиха не зводила з неї очей. Мелашка була молоденька й невеличка на зріст, але проворна, жвава.

«Ну, невеличка поміч буде мені з такої невістки. Для неї ще б тільки на припічку кашу їсти»,— думала Кайдашиха.

Хлопець приніс квартиру горілки. Балашиха накраяла хліба. Балаш почаствував гостей горілкою. Кайдаш вихилив чарку до дна, а Кайдашиха, по своєму звичаю, тільки губи вмочила й втерлась хусточкою. Вона взяла скибку хліба, щоб закусить. Хліб був чорний, як земля, глевкий та несмачний. Кайдашиха через силу проковтнула шматочок. Хліб давив їй у горлі.

«Чи ці люди вбогі, чи Балашиха зовсім не хазяйка? Довго прийдеться мені вчити цю Мелашку,— подумала Кайдашиха і важко зітхнула.— Коли б хоч не була така сатана, як Мотря. І в Мотрі не поганіші брови, а за тими бровами ціла купа лиха».

— Погана в вас в Бієвцях горілка, неначе сироватка з перцем,— сказав Кайдаш, згадуючи ту чудову запіканку з червоним перцем, що він пив на розглядинах в Довбиша.

— Погана, бо іродів шинкар розводить водою,— промовив Балаш.— Бодай йому смерть така, як оця горілка.

— Так, тільки смердить горілкою,— сказав Кайдаш.

Хазяїн почаствував Кайдашиху. Кайдашиха багато приказувала, а мало випила.

«Ну, та й горда моя сваха! Тільки полоще губи в чарці»,— подумала Балашиха.

Поки старі балакали та пили, Мелашка затопила в печі й поліпила вареники. Кайдашиха не зводила з неї очей та все скося поглядала на чорні, неначе житні, вареники на ситі.

Незабаром і вареники поспіли. Балашиха одцідила їх на друшляк і подала на стіл.

— Вибачайте на цей раз, будьте ласкаві. До вареників нема меду,— сказала хазяйка.

— Та обійдемось, моє серденько, і без меду. Чи це житні, чи пшеничні вареники? — спитала Кайдашиха.

— Та це в нас така пшениця вродила,— сказала хазяйка,— не пшениця, а якась мішаниця з житом.

Кайдашиха полизала вареники, виїла полуниці, а тісто покинула на полумиску.

Полуднуючи, свахи зговорились, щоб зараз після Петра в першу неділю справити весілля. Лаврін пішов з Мелашкою в садок і не міг з нею наговориться.

— Якби батько не оддав мене за тебе, то я б сама собі смерть заподіяла,— говорила Мелашка до Лавріна.

— Чи не буде, Мелашко, тобі скучно за Бієвцями? — спитав Лаврін.

— Там мені буде веселенько, де ти будеш зо мною, моє серденько,— сказала Мелашка.

Балашиха вийшла й покликала Лавріна й Мелашку полуднувать. Балаш почаствував їх з своїх рук і налив чарку Кайдашисі. Кайдашиха взяла чарку в руки, і хоч була сердита, але таки не вдержалась і розпустила на всю хату мед своїм язиком:

— Будь же, дочко, здорова, як риба; гожа, як рожа; весела, як весна, робоча, як бджола, а багата, як свята земля! Дай тобі, боже, спішно робити; щоб твої думки були повні, як криниця водою, щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом. Дай вам, боже, і з роси, і з води; нехай ваше життя буде між солодкими медами, між пахучими квітками.

Кайдашиха таки випила чарку, хоч і скривилась, як середа на п'ятницю. Мелашина краса таки розв'язала їй язик й витягла з його меду цілий улик.

Кайдаші надвечір розпрощались з новими сватами і поїхали додому.

— Горді наші свати, нема що казати,— сказала Балашиха.— Не знаю, чи добре тобі, дочко, буде в цієї чепуристої свекрухи,— промовила вона до Мелашкї.

Нешвидкою ступою потяглися Кайдашеві воли вздовж Западинців. Кайдашиха сиділа високо на возі і вже похо-

вала свої жовті сап'янці, прикривши їх свитою. Лаврін ішов осторонь коло воза.

— Ой поганяй швидше воли! — крикнула Кайдашиха на чоловіка.— Коли б завидна вилізти з цього каторжного вулика. Буду пам'ятати, коли їздила на ці Западинці. Не заманите мене сюди й калачем. Поробили двері, нічого сказати! Трохи собі голови не знесла, а на очіпку зробила собі правдиві Западинці.

— Зате ж, мамо, в вас на голові, мабуть, набігли цілі Семигори. Чи велика, мамо, моргуля на голові? -- спитав насмішкувато Лаврін.

— Моргуля! Твоя теща правдива моргуля. Хліба не вміє доброго спекти. Набралася лиха, поки вивчила багачку Мотрю, а за цією невісткою наберуся три копи лиха, ще й з верхом. Мотря пригнала в двір стрижену ягницю, а твоя Мелашка, мабуть, прижене оту стрижену кішку.

Кайдашиха лялалась та все подивлялась набік, чи часом не вглядить де знайомих людей. їй здавалось, що проти неї назустріч вийде вся бієвська громада з головою па чолі.

— Поганяй-бо швидше! Може, забіжу на часок до попаді, та хоч пополудню гаразд, та досхочу нап'юся наливки. Я в тутешньої попаді, як у себе вдома.

Воли виїхали на гору. Коло попового двору Кайдашиха встала й пішла в двір.

— Та не баріться, мамо, не залежуйте довго на пухових подушках,— гукнув матері вслід Лаврін.

— Гляди, лиш, побачимо, яких пухових подушок навезе твоя Мелашка,— обізвалась Кайдашиха, обтираючи хусткою чоботи.

— Хоч між дровами, аби з чорними бровами! — сказав Лаврін — Хоч під лавкою, аби з гарною панянкою.

— Побачиш, краси на тарілці не краяти! Чорними бровами не нап'єшся й не наїсися,— сказала Кайдашиха і пішла в двір.

— І на чортового батька їй здались ті попаді! Хочеться ж дражнити попових собак! — бубонів собі під ніс Кайдаш.

Вже сонце зайшло, вже надворі смеркалось, а Кайдашиха сиділа та щебетала в попаді. Воли стояли, похиливши голови. Лаврін сперся на тин і думу думав. Кайдаш заснув, простягнувшись на возі.

Забрехали собаки в дворі. Кайдашиха вийшла з хати весела, неначе прийшла з церкви.

— От хто мене вітав! Не так, як Балашиха. І, Господи! Не знали, де й посадити мене. Частувала мене матушка і чаєм, і горілкою, і наливкою,— хвалилася Кайдашиха й тим трохи примирилась з Западинцями.

Через тиждень Лаврін повінчався з Мелашкою і привіз її в батькову хату.

VI

Тиждень прожила Мелашка в свекровій хаті, як у раю. Після вбогої батькової хати вона ніби ввійшла в панські покої. Кайдашева хата була просторна, з чималими ясними вікнами, з новими образами, з великими вишиваними рушниками на стінах та на образах. І зелений садок, і маленька пасіка в садку під горою, і криниця під грушею, і левада, і зелена діброва на горах, і розмова з Лавріном за пасікою — все ніби завітчало свекрову хату квітами та залило пахощами. Тиждень минув, як одна година.

Мелашка ніби не бачила, як п'яний свекор лаявся з свекрухою, ніби не чула, як свекруха одразу обсипала її неласкавими словами.

Кайдашиха привітала старшу невістку перше солодкими медовими словами, а потім уже дала їй покуштувать полину. З Мелашкою вона обійшлась інакше: вона одразу почастувала її полином. Вона не злюбила Мелациних батьків, і як тільки бралась за тім'я, то згадувала Западинці і свої розглядини в Балашів. Мелашка була молода, незугарна до важкої роботи, а Кайдашисі дуже бажалось на старість полежати та одпочить.

Тільки тиждень після весілля Кайдашиха змовчувала та скося поглядала на Мелашку, показуючи їй роботу. На другий тиждень вона вже лаяла невістку і глузувала з неї.

Одного дня ще вдосвіта Кайдашиха збудила Мелашку і загадала їй місити діжу, а сама поралася коло печі. Мелашка влізла руками в діжу і ніяк не могла вимішати тіста з самого дна: діжа була здорова, а вона сама була невеличка на зріст і не могла дістать руками до дна.

— Лавріне! підстав своїй жінці під ноги стільчика, бач, не дістане руками й до половини діжі.

Лаврін узяв маленького стільчика і підставив Мелашці під ноги.. Мелашка вилізла на стільчик і, запнувшись білою фантиною, неначе боролася з здоровою діжею, тикаючи в тісто маленькими кулачками та тонкими руками. Лаврін не зводив очей з Мелашки і милувався, як вона проворно орудувала руками, як стільчик хитався під ногами. В неї на лобі виступив піт.

— Лавріне! втри жінці піт з лоба, а то ще в діжу покапає,— знов сказала сердито Кайдашиха.

Лаврін обтер своїм рукавом гарячого Мелашиноного лоба. Мелашка, як дитина,* глянула на його темними очима й осміхнулась. Свекрушин докір полетів проз її вуха й не зачепив душі.

— Лавріне! — знов гукнула Кайдашиха.— Утри лиш носа своїй жінці. Он, бач, дядьки з носа виглядають,— вже кепкувала свекруха, дивлячись на дитячі Мелашині руки.

Мелашка осміхнулась, але якось жалібно глянула на Лавріна, вона неначе не дочула свекрушиного слова, хоч розкуштувала полин.

Лаврін мовчав і тільки глянув на матір. *

В хату ввійшов Кайдаш. Він виголодався за роботою й почав гримати, що Кайдашиха опізнилась з хлібом.

— Опізнилась. Чому пак не опізнитись, коли понабирали в хату невісток з Западинців. Коли з Довбишами не могла увинутись, а з Балашами й потім... Он бабляється з діжею од самого ранку, неначе дитина пічки копає.

Кайдашиха заглянула в діжу. Тісто було зовсім невимішане: на йому було видко бульбашки, неначе горіхи.

— Геть вилазь з діжі, бо сьогодні не будемо обідать! — крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка витягла з діжі руки в тісті, скочила з стільчика й стала серед хати. В неї на лобі блищали здорові краплі поту. Кайдашиха помила по лікті руки її кинулась з злістю на діжу, як на свого ворога. Тісто в діжі аж запищало і неначе заплямкало губами під її руками. Мелашка знала, що не вгодила свекрусі, і стояла ні в сих ні в тих серед хати, та дивилась на замазані руки.

— Чого ти стоїш, ніби сьогодні привезена? Он zostалось тіста на руках на цілий хліб. Пообшкрябуй ножем тісто в діжу та порайся коло печі.

Мелашка зітхнула. Вона почутила, що рідна мати й б'є, та не болить, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками.

Мелашка мила руки, але руки в тісті не швидко обмивались.

— Чого ти там бабляєшся? Мий хутчій руки, бо прийде батько вдруге до хати, то він нам поб'є спину! — вже крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка затріпала рученятами, неначе пташка крилами. Ще гаразд не обмила тіста на руках, обтерла їх сьак-так рушником і кинулась вимішувать лемішку. Вона сіла долі, поставила в колінах горщик, обернутий ганчіркою, і, хапаючись*, так повернула кописткою в горшку, що вона зав'язла в густій лемішці, хруснула і переломилась.

— Ой боже мій, з цим недбайлом! — крикнула Кайдашиха, глянувши на Мелашку.— Тепер, про мене, стромляй руку в лемішку та й мішай.

В Мелашкй затрусилась руки. Вона вхопила ложку і почала вимішувати лемішку ложкою.

— Мати твоя, мабуть, вимішувала лемішку ложкою та й тебе навчила! — крикнула з злістю Кайдашиха.

Мелашку здавило в горлі. Вона заплакала.

Тільки що Кайдашиха виплескала хліб, а Мелашка посаджала, посипаючи лопату межисіткою, голодний Кайдаш знов увійшов у хату і почав лаяти і жінку, і невістку.

— Якого ви недовірка вдвох робите, що в вас і досі обід не готовий! — крикнув Кайдаш на всю хату.— Піди, Мелашко, до Мотрі та позич хліба на обід.

Тільки що Мелашка ступила на поріг, Кайдашиха крикнула так, неначе на неї хто линув кип'ятком:

— Не йди до Мотрі позичати хліба, бо ноги рогачем поперебиваю! В неї снігу зимою не дістанеш.

В Карповій противній хаті двері були одчинені. Мотря почула ці слова.

— Як тільки котра з вас ступить на мій поріг, то я вам обом поперебиваю ноги оцією кочергою! — крикнула Мотря з свого порога й показала кочергу,— Сплять до обіду та ще мене й судять: судить вже Мелашку, а мене не зачіпайте.

Мотря причинила свої двері, аж горище загуло. Мелашка побігла до сусіди позичать хліба на обід.

Мелашка позичила хліба і верталась через свій садок. Вона вгляділа в садку Лавріна.

— Зобижає тебе, моє серце, мати,— сказав Лаврін і неначе закрасив материну лайку своїми ласкавими словами.

— Дарма, що мати лає, аби ти мене тішив своїми очима,— сказала Мелашка, глянувши Лаврінові в самі сині очі.

Йшла вона за хлібом, садок неначе пов'яв для неї й листя пожовкло, а як верталася назад, глянула милому в вічі, ї для неї знов ніби садок розвився й зазеленів, і сонце весело на йому заграло.

І знов в Кайдашевій хаті почалася колотнеча. Кайдашиха почала свариться й стала дуже лайлива та опришкувата. Вона нападалась на Мелашку сливе кожного дня, точила її, як вода камінь. Мотря не любила Мелашки і все чогось підкопувалась під неї, мов річка під крутий берег. Мелашка жила з Кайдашихою в одній хаті, а через Кайдашиху Мотря була недобра й до Мелашки.

Настали жнива. Кайдашиха запрягла Мелашку до роботи, як у віз. Мелашка вже нудилась за Бієвцями, за батьком, за своєю доброю матір'ю. Вона просилась в свекрухи в гості до батька, свекруха її не пустила. Кожної неділі просилась Мелашка в гості, і кожної неділі Кайдашиха знаходила для неї роботу. Мелашка зажурилась.

— Чого ти, Мелашко, журишся, аж з лиця спала? — питав у неї чоловік.

— Скучила за матір'ю. Вже й жнива минають, а я ні разу не була в матінки в гостях. Цієї ночі мені снилось, що я стала зозулею та й полетіла в Бієвці. Прилітаю в батьків садок та й сіла на вишні. Батько неначе виходять в садок та й просять мене до хати. Я влітаю в хату, дивлюсь, а моя мати лежить на лаві мертва, заверчена наміткою, укрита чорним сукном, згорнула руки на грудях і жалібно дивиться на мене.

— Коли мати не пускає, то я попрошу батька. Вижнемо ярину, то, може, й підемо в гості.

— Проби, Лавріне, батька, бо я з нудьги не знаю, де дітись. Шумить діброва на горі та тільки жалю мені завдає. Щовечора дивлюся на заросянські гори, щовечора пориває мою душу! Якби я мала крила, я б, здається, зараз одвідала свою неньку. Така нудьга мене бере, що, здається, якби я зозулею летіла, то ліси б посушила своєю нудьгою, крилами садки

поламала б, степи попалила б своїми сухотами і зелені луги сльозами залила.

Молода молодиця залилась сльозами, як мала дитина, Лаврінові стало жаль молодої жінки. Він пригорнув її до себе, вговорював ласкавими словами.

— Здається мені, що до моєї матінки й дорога терном та , колючою ожиною заросла,— сказала Мелашка.

Лаврін таки впросив батька, а батько почав вговорювать Кайдашиху! Кайдашиха пустила невістку до родини, а сама таки не поїхала. Навіть попадині пухові подушки та наливка не заманили її на Западинці. Кайдашиха вговорювала поїхать до сватів Кайдаша. Кайдаш не схотів, бо в Бієвцях була недобра горілка.

— Візьми ж, Мелашко, паляницю батькові, а дітям я передам гостинця; ось бач, яка паляниця! На Западинцях, мабуть, і не бачили таких паляниць, не тільки що не їли,— сказала Кайдашиха, подаючи Мелашці пухку паляницю.

Мелашка взяла паляницю в руки.. Паляниця, через свекрушин докір, стала для неї важка, як камінь.

Лаврін пішов з Мелашкою в Бієвці.

Тільки що Мелашка ступила на батьків поріг, та й залилась дрібними сльозами, впавши матері на груди.

— Я думала, дочко, що ти вже од нас одцуралась. Ждала я тебе в гості, в вікна виглядала, та вже й перестала.

— Не пускав нас батько, не пускала й мати,— сказав Лаврін,— в жнива було дуже багато роботи.

— Чого ж це ти, дочко, так розплакалась? Мабуть, дуже нудилась за Бієвцями та за нами,— говорила мати,— привикай, серце, до чужого села та до нової рідні. Адже ж люди якось звикають. Не дурно ж кажуть: дівка, як верба: де посади, то прийметься.

— Не так легко, мамо, прийнятись,— говорила Мелашка,— коли посадили ніби на гарячому піску.

Мати задумалась: вона догадалась, який то був гарячий пісок.

*

— У нас була, як рожка цвіла, а тепер така стала, як квітка в'яла,— сказала Балашиха словами пісні, роздивляючись на свою дочку.— Чого ти, дочко, зблідла та неначе пилом припала? І голос твій став такий тихий та смутний.

— Нема мені од чого цвісти. Якби не Лаврін, то я б, здається, ладна й до вас вернутись.

— Не можна, дочко! Зав'язала голівоньку, не розв'яжеш довіку,— сказала Балашиха, осміхаючись через сльози.

Матері все здавалось, що Мелашка нудиться за Бієвцями, що вона ще дуже молода й жалкує за дівочькою красою та за чорною косою. Вона не думала, що Мелашці було важко в свекрухи.

— Звикай, серце! Як я вийшла заміж за твого батька, то й я плакала, а далі звикла. Така вже жіноча доля.

Мелашка обцілувала маленьких братів і сестер, розв'язала хустку з гостинцями. Діти вкрили хустку, як мухи мед, а в тій хустині було всякого добра: і горіхи з насінням, і груші, й яблука, ще й медяники. Діти аж плескали в долоні та щибетали на всю хату.

Балашиха застелила стіл скатертею, поставила пляшку з горілкою. Балаш частував зятя, а Мелашка з матір'ю пішли в садок, жалілась на свекруху й свекра, виплакала всі сльози, що зібрались за всі жнива, і полила ними материн садок. Мати стояла під вишнею й собі плакала.

— Я тижня не пробула в свекрухи і вже сльозами облилася,— говорила Мелашка.— Якби Лаврін не оступався за мною, то вони б мене з'їли. А збоку через сіни живе Карпова Мотря, наче люта змія, не сприяє мені через свекруху. Заскубуть, заклюють вони мене, мамо, як лихі шуляки голубку.

— То ти, дочко, не потурай свекрусі. Адже Мотря не мовчить, то й ти не мовчи.

— Коли, мамо, кругом мене все чужі люди, чужий рід, чуже село. Я одна, як билина в полі, а вони всі на мене, як вітер на билину.

Поплакала Мелашка з матір'ю в садку, ввійшла в хату, сіла за стіл полуднувать і не полуднувала.

«Якби мені перекликають сюди Лавріна, я б навіки зосталась у матері!» — думала Мелашка, поглядаючи на убогу хатину.

Мелашка посідила в батьків до вечора, пішла до сусід, побачилась з сусідами, наговорилась і вже смерком розпрощались з ріднею. Перейшла вона двір до воріт і стежку облила слізьми. Йшла вона долиною та все оглядалась назад на батькову хату; вийшла на гору, ще раз подивилась на вишневий садочок.

«Прощай, мій спокою! мій віночку, вишневий батьків садочку!» — подумала Мелашка і пішла селом додому з Лавріном.

Вже вночі пізенько вони прийшли додому.

«Потривай же, Мотре, замітала я сіни, виносила і своєї твоє сміття, а завтра не винесу,— думала Мелашка, згадуючи напутіння своєї матері,— нехай вже лає мати, а то й вона кричить».

Другого дня Мелашка вимела свою хату і половину сіней, неначе мотузком одміряла.

— Як вимела рівненько! Чи не поясом міряла сіни? — питала Мотря в Мелашкй.

— А хоч би й поясом, що тобі до того! Не буду мести твоєї половини сіней та виносити твого сміття,— сказала Мелашка.

— А хіба ж ти не міряла сіней мотузком, як мазала діл та стіни? — обізвалась Кайдашиха.— Міряєте ви, бодай уже міряла вас лиха година!

Од того часу Мелашка знайшла собі ще одного ворога. Мотря не давала їй перейти сіни: вона була сердита на Мелашку за те прокляте сміття. Од того часу в хаті гризла Мелашку свекруха, в сінях та надворі стерегла її Мотря.

Настала зима, настав важкий час для Мелашкй. Кайдашиха напосілась на неї, як лиха доля: сама спала, досхочу, робила легку роботу, а всю важку роботу скидала на Мелашку, наче на свою наймичку. Молода Мелашка, вкинута в чуже село, між чужі люди, не сміла нічого говорити проти свекрухи і мовчки робила все, що загадувала свекруха. Вона була тільки тоді щаслива, як одпрошувалась в гості до батька, та й те траплялось дуже рідко. Старий Кайдаш пив у шинку, приходив п'яний додому і зганяв злість більш на невістці, ніж на своїй жінці. Мотря не пропускала Мелашкй через сіни й зачіпала її ущипливими словами. Лаврін оступався за неї та й годі сказав.

Настав страсний тиждень. В великий понеділок до Кайдашів зайшла баба Палажка Солов'їха. Вона була дуже богомольна і щороку їла паску в Києві в Лаврі. І тепер вона збиралася в Київ, але самій іти до Києва було невесело, а ще до того вона трохи боялась сама вируждатись в далеку дорогу. В неї була думка підмовить самого Кайдаша, бо з чоловіком в дорозі все-таки бабі безпечніше.

— Помагайбі вам! Поздоровляю вас з великим понеділком,— промовила Палажка.

— Спасибі, будь й ти здорова,— одказала Кайдашиха,— сідай, Палажко, в нашій хаті.

Палажка сіла на лаві й скорчилась в три погібелі. Вона за великий піст так спостилась, що в неї тільки очі блищали.

— Чи підеш, Палажко, і цього року до Києва? — спитала Кайдашиха.

— Як господь поможе та сподобить, то чом би й не піти. З'їла я двадцять пасок у Києві, то, може, бог поможе з'їсти і двадцять першу. Стара Головчиха зохотилась іти зо мною, та, може, хто із вас піде з нами, бо як з хати піде їсти паску в Київ хоч одна людина, то бог благословить усю сім'ю і на хліб буде поліття. А як хто їстиме щороку в Києві паску та ще й умре на великоднім тижні, той піде просто в рай, бо на великоднім тижні царських врат не зачиняють і в церкві, і в раю; душа через царські врата так і полетить просто в рай.

Палажка оберталась до Кайдаша. Вона знала, що він богобоящий.

— А хто постить двадцять п'ятниць на рік, той не піде просто в рай? Чи не чула ти, Палажко, чого про те на печерах або в Лаврі? — спитав Кайдаш.

— Ні,— сказала з повагою Палажка,— хто постить у ті п'ятниці та носить при собі сон богородиці, той не буде в воді потопати, в огні горіти, од наглої смерті помирати, а в рай просто не піде. А хто піде в Єрусалим, або щороку в Києві в Лаврі паску їстиме, або вмре на самий Великдень, той спасеться, того душу янголи понесуть просто до бога.

Мелашка слухала, і в неї робота випала з рук.

— Треба в Києві на великому тижні висповідатись, в чистий четвер одговіться, треба молебень на печерах найнять, на часточку дати, на святі мощі по шагу покласти, то тоді господь і помилує нас,— навчала баба Палажка, піднявши вгору палець.— А хто купить мира од мироточивих голів або оливи з лампад над святою Варварою та буде мазать собі очі та лоб, в того ніколи не болітимуть очі й голова. Я знаю в Києві всі мощі, всі церкви. Оце я ходжу по печерах та по церквах, то за мною іде слідом сотня або й друга людей, а я всім розкажую, в якій церкві які мощі, показую, де лежить пір'я з архангела Гавриїла в паняньському монастирі, де стоїть

молоко богородиці, де святий Миколай притиснув до стіни своїм образом злодія, як той хотів обікрасти церкву.

— Невже притиснув? — спитала Мелашка, розплющивши широко очі.

— Авжеж, притиснув, ще й рукою вхопив та й держав, доки ченці з усього Києва не походились. А од образа пішов світ на всю церкву, неначе од сонця. Ченці думали, що в церкві пожежа, та й позбігались. Коли глянуть на те чудо, та мерщій на себе ризи, та зараз вдарили в дзвони, та позабирали в руки свічки, та давай перед Миколаєм править та молитись. Тоді образ і пустив злодія. А той злодій постригся в ченці та й став святим.

В хаті всі слухали Палажчину розмову. Молодиці позгортували руки та важко зітхали, приказуючи:

— Ой боже наш, боже наш!

[— А я оце як прийду до того Миколая та як почну розказувати, то мене люди обступлять та й слухають, та аж шапки поздіймають та хрестяться. Я знаю і де гроші коло образів класти, а де гроші черницям та ченцям просто в руки давати. А за мною люди так і валять валкою, а я їх воджу од Воєнного Миколая до Десятинного, од Десятинного Миколая до Доброго, од Доброго Миколая до Малого, а далі до Мокрого Миколая, а потім до Притиского Миколая.]

— Ой пустіть мене, мамо, в Київ з бабою! — просилася Мелашка.— Я й зросла, а в Києві не була. Мене й господь не помилує на тому світі.

— А церкви там усе з золотими верхами. В печерах лежить дванадцять братів, що будували лаврську дзвіницю. Кажуть, що як будували, то вона все входила в землю, а однієї ночі вишла уся з землі. Од того часу всі брати постриглись в ченці. Господи, скільки я переводила людей на самий верх дзвіниці до великих дзвонів!

— Ой пустіть мене, матінко! Здається, вмру, як не піду в Київ. Чи то правда, що там є такий лев, що з рота вода тече?

— Авжеж, є; а на левові сидить святий Самсон та щелепи йому роздирає. Як піймав його на Подолі коло Дніпра, як роздер щелепи, та й сам каменем став, і лев каменем став, а в лева з рота вода потекла. Та якого там дива нема! Якби розказувать за все, то не то що дня було б мало,— тижня мало! — говорила Палажка й підвела очі до образів, підняла

обидві руки вгору, ще й пальці розчепірила. [— Там на Андріївській горі під престолом є джерело, а в те джерело щороку забивають віз вовни. Як тільки покажеться зверху роса, то зараз знов запихають туди віз вовни, бо якби полилась з того джерела вода, то весь світ залила б. Я сама чула, як янголи бовтають воду під престолом.] — Ой господи! помилуй нас, грішних! — сказала Палажка і зітхнула на всю хату.

Старий Кайдаш сидів, похиливши голову, а Мелашка плакала.

— Піду я з бабою до Києва та одговіюся в Лаврі. Як не пустите мене, то я, здається, вмру,— сказала Мелашка.

— Авжеж, Марусе, пусти невістку, бо як не пустиш, то буде тобі великий гріх од бога,— навчала Палажка, тикаючи пальцем на образи.

— Та коли ж на великому тижні багато роботи,— обізвалась Кайдашиха.

— Я, мамо, ладна день і ніч не спати, пороблю вам усю роботу та й піду,— просилась Мелашка, втираючи сльози.

— Та, про мене, йди та й за нас подаси на часточку,— сказав Кайдаш.— Пішов би й я, та настає чоловіча робота на полі.

— А коли, дочко, думаєш іти, то спечи собі святу пасочку та калач, та вкинь в торбу крашанок, та кільце ковбаски, та шматочок сала, щоб розговітись свяченим у Лаврі, то тебе господь простить і помилує,— навчала Палажка.— А я вже тобі дорогу скрізь покажу, як по писаному. Мене всі прочани знають з усього світу, я їм усім даю привід у Києві. В Києві вони всі ходять за мною, неначе вівці за пастухом.

Баба Палажка розпрощалась і пішла з хати. Кайдашиха вчинила тісто й спекла Мелашці маленьку паску. Баба Палажка назбирала по селі десять бабів і другого дня зайшла за Мелашкою. В Палажчиній торбі була й паска, і чималий калач, і сало, і сіль, і навіть крашанки. Вона кланялась кожному в хаті й просила простити її гріхи. Прочани пішли до Києва.

— Та не барися, дочко, вертайся додому! — наказувала Кайдашиха невістці, стоячи за ворітьми.

— Як господь не прийме нас до себе, то й вернемось,— говорила Палажка, кланяючись до дзвіниці трохи не до самої землі.

Йдучи селом, Палажка заходила в декотрі хати, щоб попроситися з тими молодими, з котрими вона лаялась; але як вона лаялась з цілим селом, то для неї довелось сливе не минати ні одної хати і ходити з хати в хату, як ходить піп з молитвою.

Прочани йшли день, упросились в одному селі на ніч до добрих людей, переночували й раненько знов пішли в дорогу. Мелашка неначе на світ народилась: її не допікала тут ні свекруха, ні свекор, ні Мотря. Понад дорогою зеленіли молоді жита, синіли далекі гори та могили. Надворі було тепло й ясно. Мелашка ніби набиралася здоров'я на волі.

Вже звернуло з півдня. По один бік дороги була чимала гора, а на горі могила. Баба Палажка повела молодичь на ту могилу. З тієї могили вже було видно Київ з церквами та дзвіницями. Тієї могили прочани не минали ніколи.

Палажка вийшла на могилу, впала навколішки й почала молитись. З могили було видно на горах високі дзвіниці, церкви з золотими верхами. Кругом Києва в долині зеленів густий ліс, синів за Дніпром, ніби повитий сизим туманом, бір, а між соснами подекуди блищали широкі плеса розлитого Дніпра. В лісі блищали золоті хрести монастирів, неначе дорогі камінці, розкидані зверху на бору. Сонце світило на київські гори; золоті верхи сяли й неначе горіли. Баба Палажка припала до землі головою, а за нею й молодичі почали бити поклони.

Палажка встала і, піднявши руки вгору, почала розказувати прочанам:

— Онде велика лаврська дзвіниця, а ото коло неї сама Лавра, а то далі свята Софія, а то свята Варвара,— говорила вона.

Молодиці водили очима слідком за її рукою, а Мелашка стояла, мов кам'яна. Ті золоті верхи та білі дзвіниці здавалися для неї якоюсь дивною казкою. Вона вперше йшла до Києва. Прочани перейшли бір і прийшли на заставу. На заставі стояла черничка й причепилась до їх:

— Спасайтеся, люди добрії Нехай вас господь спасеть і помилує. Йдіть говіти в наш монастир на Подолі до святого Фрола й Лавра. [У нас більше мощей, ніж у других монастирях; у нас є частка младенця, убитого Іродом, є риза Христова і кров з Христових ран, і пір'я архангела Гавриїла, й молоко богородиці.]

Прочани прибували до застави сотнями. Черниця намовляла й заманювала їх до свого монастиря. Сотня прочан пішла за нею. [На других заставах так само стояли черниці й затягали до себе богомольців.]

Баба Палажка не послухала черниці. Вона гордовито одказала, що вже йде в Київ їсти двадцять першу паску й знає всі церкви й монастирі.

Надвечір Палажка привела прочан у Лавру.

— Чи тут той лев, що з рота в його тече вода? — спитала Мелашка.

— Де там тобі тут! — гордовито сказала Палажка.— Покажу тобі й лева, а це, бач, велика дзвіниця, а оце Лавра; тут лежать мощі святого Феодосія...

Мелашка глянула на дзвіницю й трохи злякалась. Для неї чогось здавалось, що дзвіниця впаде на неї й розчавить її.

Прочани пішли в церкву. В великій лаврській церкві йшла одправа. То було саме на страсть в чистий четвер. Вся велика церква ніби палала свічками і була набита народом. По церкві неначе розливалось огняне море, заливало закутки, йшло поза стовпами, переходило на стіни, спалахнуло на високому іконостасі до самої бані, розтопило на щире золото іконостас і повисло під банями огняними краплями на панікадилах. Після кожної євангелії дзвонили в дзвони. Серед церкви виходили ченці, ставали півкругом і співали страсні пісні.

Палажка й Мелашка посвітили свої свічки й впали навколішки. Сорок душ ченців у чорних клобуках співали серед церкви такі жалібні пісні, неначе хотіли виплакати в піснях всесвітнє горе. То був не жаль, не плач горя, а якийсь слізний крик, якесь море сліз, іцо зливалось тисячі літ, і злилось до купи, і полилось піснями з грудей. [Здається, в тому морі сліз текли ріки народного горя од Самого початку світу, горя од холоду й голоду, од меча, од огню, од татар, од царів, од панів, од жидів, од дужого й багатого, од дикого звіра...]

Якась надзвичайна туга лилася слізьми з тих давніх лаврських пісень, складаних сотні літ... і Палажку, і Мелашку здавило за серце. [В тих словах співу ніби текли ріки їх власних сліз од їх бідності, од панщини, од московських та польських закуцій, од давнього польського ярма, од жидівського

здирства...] Палажка плакала, аж ридала. Мелашка ніби почула в тих піснях, впізнала своє горе в свекрушиній хаті й залилась слізьми,

— Рятуй мене, божеї Рятуй, бо я, молода, загину! — молилася Мелашка, стоячи навколішки коло Палажки й заливаючись слізьми.

Вони вийшли з церкви. Надворі була північ. З церкви висипала сила народу. [Коло Лаври була гостинниця тільки для панів.] Весь народ покотом ліг кругом церкви на кам'яних плитах. [Багата Лавра не спромоглася поставити гостинницю для народу, хоч забагатіла народними грішми.]

Висипали зорі на небі. Мелашка не могла заснути. В неї над головою ніби висіла дзвіниця, а в вікна виглядали здорові дзвони. Вона й дивувалась, і боялась тих дзвонів, та все розпитувала в Палажки про печери, про святих у печерах, за лева [та про пір'я з архангела Гавриїла.] Для неї так хотілось побачити всі дива, що вона не почувала, як у неї боліли ноги, нили коліна.

На другий день баба Палажка повела молодиць по церквах. До неї пристало ще з п'ятдесят молодиць. Всі вони йшли за нею, наче сліпці за поводитарем. Палажка водила їх од одної церкви до другої, так що прочани погубили лік церквам. Прочани прийшли в Софію. [Серед церкви на амвоні стояв митрополітанський стілець з червоною подушкою. Один дзвонар поклав на ту подушку образок, поставив олив'яну тарілку, вдарив поклону й поклав на тарілку шага. Баба Палажка й собі вдарила перед стільцем три поклони, поцілувала образок й кинула на тарілку шага. За нею посипали молодиці. Посипались п'ятаки на тарілку. Дзвонар зібрав з тарілки гроші й сховав собі в кишеню,

— Святий сидів на цьому стільці! Йдіть цілуйте образ та кладіть по шагу,— говорила баба Палажка до молодиць.]

З Софії Палажка повела прочан до Михайлівського монастиря й найняла молебень святій Варварі. За нею слідом і другі молодиці клали гроші на молебень. Од Варвари Палажка повела їх до святого Андрія, а звідтіль на Поділ в панянський Фроловський монастир.

[Наймайте молебень святому Фролу й Лавру! — шептала черниця молодицям.— Жертвуйте на святі мощі, а гроші давайте мені до рук.

Деякі молодиці оддали гроші черниці в руки. Черниця сховала їх десь під свою чорну рясу.

— Чи показують ризу господню та пір'я з архангела Гавриїла? — спитала баба Палажка.

— Од пір'я ключі у матушки ігуменії. Ви не сподобитесь його сьогодні бачити, а ризу господню я вам покажу.]

Черниця повела бабів за колони, зняла з однієї срібної домовини з мощами червоне покривало. Під ним було друге — дороге, все золоте, з золотими китицями.

— Спасайтесь! Прикладайтесь до господньої ризи! — говорила черниця [плаксивим голосом.— В цій ризи Христа

¹ жиди мучили.]

Баба Палажка впала навколішки, залилась слізьми й поцілувала кінчик золотого покривала. Мелашку взяв якийсь страх, як вона доторкнулась губами до золота та до оксамиту.

Для неї здалося, що вона бачить самого Христа й цілує його одіжку. Всі молодиці плакали та втирали сльози, [а черниця плаксивим голосом розмальовувала, як жиди Христа мучили, як накладали на голову терновий вінець, як били вірьовками і розпинали на хресті. Богомольці кидали на ризу гроші, а черниця забирала і ховала їх десь під рясою та все поглядала на двері, щоб часом не надійшла мати ігуменя.]

В велику п'ятницю Палажка повела прочан на Поділ. Прочани заночували в Братському монастирі. Утренья мала початись в третій годині опівночі. Богомольці зібрались лягти спати покотом на траві під липами просто чернечих келій. З одних дверей келії за богомольцями слівив очима один чернець, молодий, здоровий та повновидий, з довгою чорною бородою. Він набачив у церкві Мелашку. Її краса так вразила його, що він не міг одірвати од неї очей. Він вийшов слідком за нею з церкви, підглянів, як вона сіла з богомольцями під липами полуднувати, і все стояв на дверях, доки смерклося надворі і богомольці полягали рядом на траві. Він нагледів, що Мелашка лягла другою од краю і пішов у свою келію.

З самого краю коло Мелашки лягла баба Палажка і ніби стерегла своє стадо, як добрий пастир. Але одна семигорська молодиця десь спізнилась, прийшла до гурту і лягла спати коло баби Палажки з самого краю, підмостивши під голову клунок з харчами. Баба Палажка лежала тепер од краю другою.

Вже пізенько, як усі богомольці поснули таким сном, щі їх не розбудили б і лаврські дзвони, чернець вийшов з келії знайшов той ряд, де лежала Мелашка, як йому здавалось другою од краю, підкрався тихесенько та й натрапив якраз на бабу Палажку.

Саме тоді бабі Палажці приснилось, що вона вилізла н; лаврську дзвіницю та й стала під великим дзвоном. Дзвії одірвався та й упав на неї. Вона закричала з усієї сили, ал< дзвін надавив її важким серцем і затулив рота. Прокидається вона і чує, що на її лиці чиясь здорова борода, а чийсь губи таї вчепились в її губи, що вона ніяк не могла розтулити рота. Вона хотіла підняти руки, але хтось держав її за руки, при душивши їх, ніби залізом, до землі. Вона хотіла повернуть головою, а в неї на лиці плуталась страшна борода, повні губ? так цілували її, що в неї губи аж пристали до зубів.

Баба Палажка перелякалась. їй здалось, що на неї справді впав дзвін, що то не був сон, а правда. Але вона якось покрутила головою і так крикнула на все горло, що побудила всіх богомольців. Піднявся гвалт, шум. Богомольці заворушились, зашуміли, а повні губи цілували бабу в щоки, в брови, в очі, а далі щось чорне знялося і, як куля, полетіло між липи.

«Що це таке? — думав чернець.— Така гарна молодиця, а лице таке тверде, як дірявий горщик; аж губи щемлять!»

— Що там таке! Чи злодії, чи що? — питали сонні богомольці.

— Це тебе, Палажко, хтось чи цілував, чи хотів обікрати,— обізвалась крайня баба.

— Ой щось побігло! — крикнули молодиці, і кожна почала облапувати свій клунок під головами.

— Це нечиста сила мене давила,— говорила баба Палажка.— Це він мене скушав, бо я вже висповідалась і завтра мала причащатись. Оце, боже мій, який гріх трапився! Двадцять пасок з'їла в Києві, а за двадцять першою такий гріх трапився. Послинив нечистий усе лице й губи, й щоки. Пху на тебе, сатано!

— Та то якийсь послушник побіг до келій,— говорив один чоловік.

— Еге! добрий послушник! Се, дух святий при нас, чорт! Цур їм таким послушникам. Прийдеться завтра другий раз

сповідатись. Оце одговілась! Боже мій, яка мені напасть од скусителя,— бідкалась баба Палажка.

— Мабуть, якийсь послушник, бо я чула, як він вас, бабо, цілував,— сказала простенька Мелашка.

— Оце вигадала! — сказала баба Палажка.— Чи то можна, щоб в монастирі були такі ченці. Неначе я оце вперше в Києві. Говорить, неначе маленька. Ще рознеси по Семигорах, як вернешся додому.

Баба Палажка дуже обидилась. Вона бачила, що Мелашка підривала її повагу, буцімто чорти вже звернули на неї свою увагу й почастували своїм жениханням та поцілунками.

Одначе на другий день баба Палажка боялась зоставатись на ніч у монастирі і повела прочан говіть в одну церкву на Подолі під самою Андріївською горою. В тій церкві був старий священик. Він збудував для богомольців, зараз коло цвинтаря, на церковному дворі довгу комору з перегородками, але без вікон, і пускав туди прочан на ніч. [Тією коморою він притягував до себе велику силу богомольців і заробляв добрі гроші. Монастирі навіть не поробили для селян і таких комор.]

Баба Палажка завела прочан у ту комору. Там вони поклали свої клуночки й замкнули двері. Раненько в велику суботу прочани пішли в церкву говіти.

[Старий священик сповідав людей. Сотня богомольців стояла кругом його і ждала. Баба Палажка кивнула на своїх рукою і повернулась до дверей, Вона боялась, що не діждеться сповіді. А гріх тієї ночі мучив бідну бабу, як пекельний огонь.

Тільки що семигорці застукотіли чобітьми по залізному помості, священик покинув сповідати якусь бабу, обернувся, махнув до баби Палажки рукою і крикнув на всю церкву.

— Куди ви, бабки! Йдіть до мене сповідатись! В мене шагом дешевше, ніж у Мокрого Миколая. Вертайтеся сюда! В мене сповідь шагом дешевше й покута більша.

Баба Палажка махнула до своїх, і вся ватага повернула од дверей назад і знов застукала чобітьми по залізному помості.]

Тимчасом як баба Палажка сповідалась, Мелашка вийшла з церкви й сіла між довгими рядками бабів на церковних

східцях, під стовпами. Скраю недалечко од неї сиділа старенька проскурниця й продавала проскури.

Мелашка задумалась. Третій день прожила Мелашка в Києві, як у раї. Вона згадала, що через день для неї треба буде вертатися додому, й зітхнула дуже важко. Сльози виступили на її очах. Вона в Києві не бачила ні свекрухи, ні свекра, ні Мотрі, не чула ні од кого лихого слова. Ніхто не гриз їй тут голови.

Проскурниця почула те важке зітхання, глянула на молодицю й задивилась на неї.

— Чого ти, молодице, так важко зітхаєш? — спитала вона в Мелашкї.

— Господи, як тут у Києві гарно! А як подумаю, що треба вертатися додому, то мені здається, що оце треба через день умирать.

Мелашка розказала проскурницї за своє горе. Добра проскурниця слухала й жалкувала за нею. В Мелашкї блиснула в голові чудна думка. Несподівано їй спало на думку зостатися в Києві. Краса міста, краса церков, монастирів одібрала од неї думку навіть про Лавріна.

— Найміть мене, матушко, за наймичку. Не піду я додому.

— Коли хоч, то й ставай помісячно. В мене одна робота — пекти щодня проскури,— сказала проскурниця.

Мелашка сподобалась проскурницї, а од неї саме тоді одходила наймичка.

— Тут у церкві наші односельчани. Сховайте мене, матушко, в свою хату, поки вони підуть з Києва додому.

Проскурниця повела її в свою хату. Хата була зараз коло церкви на цвинтарі, в великому домі, в нижньому етажі, тільки двері в хату були за брамою, на другому дворі. Проскурниця привела Мелашку в пекарню. Пекарня була невеличка, але висока, з одним здоровим вікном, переплетеним залізними ґратками. Під вікном од стіни до стіни стояв довгий стіл. Ввесь стіл був укритий рядками проскур і великих, і маленьких, і малесеньких. На ліжку коло печі, на подушках, застелених білим простирадлом, лежали здорові проскури, як паляниці. Наймичка печатала проскури знамеником.

Проскурниця звеліла Мелашкї помить руки і поставила її в кінці стола вироблять проскури. Мелашка викачувала тісто

та все поглядала на двері. Вона боялась, щоб баба Палажка не висл ід кувала її.

Здорова піч була вже витоплена й пашіла вогнем. Через двері було видно маленьку кімнату, де жила проскурниця. В кімнаті було чисто й гарно, як у віночку. На ліжку біліли чисті подушки. На вікні червоніли між зеленим листом китайські рожі. Коло образів з золотими широкими рамами блищала лампадка. На Мелашку неначе повіяв теплий вітер в літній день, такий спокій був розлитий у тих кімнатах. Вона викачувала проскури, а її думки літали в Семигорах, коло Лавріна. Сльози закапали в неї з очей. Вона втерла їх і рукавом.

«Не вернуся додому, зостанусь тут, що бог дасть, а потім що буде, те й буде»,— думала Мелашка, втираючи сльози і рукавом.

Тим часом баба Палажка простояла службу, запричастилась і повела бабів з церкви. Вона хотіла вести їх у печери, але на цвинтарі оглянувшись на всі боки й примітила, що нема Мелашки.

— Де ж це ділася Мелашка? — питала Палажка, оглядаючись на всі боки.— Чи не зосталась у церкві?

Палажка вернулася до церковних дверей; паламар зачиняв двері і замикав замком.

— Куди це вона пішла? Може, вона десь за церквою? — говорили баби.

Палажка обійшла з бабами кругом церкви* заглянула в комору, обдивилась увесь двір.— Мелашки ніде не було.

— Оце, боже мій! Де це вона загаялась? — бідкались баби і посідали під стовпами на східцях.

Сиділи вони, сиділи, ждали-ждали, а Мелашки не було.

— Куди це її нечистий поніс? — почала вже лаятися Палажка.— А може, вона потяглася з другими людьми. Та чого ми будемо її ждати.

— Авжеж, ходім, а то ще й в печери опізнимось.

Баби знялися з місця й швиденько почимчикували з цвинтаря.

Ввечері баби вернулись з Лаври за Мелашкою. А Мелашка не приходила. Палажці треба було йти знов у Лавру на діяння, щоб їсти паску у Лаврі, а Мелашка неначе крізь землю пішла. Баби пішли в Лавру, діждались свяченого,

розговорились, знов вернулись на Поділ, а Мелашка все-таки не приходила. Вони заметушилились і забідкались, кинулись шукати Мелашку по монастирях, скрізь питали в прочан і нічого не допитались. Просиділи ще день-другий у Києві та й пішли в Семигори.

Баба Палажка, вернувшись в Семигори, боялась зайти сказати Кайдашам про Мелашку, пішла собі додому та й сіла. Але по селі пішла чутка, що Мелашка десь одбилась од своїх людей і не вернулась в Семигори. Та чутка дійшла до Кайдашів: її принесла баба Параска Гришиха, лютий Палажчин ворог, відома на все село брехуха.

— Христос воскрес! З святками будьте здорові! — сказала Параска, переступаючи через Кайдашів поріг — Чи ви пак знаєте, де ваша Мелашка? Це ж наша Палазя розгубила свою череду десь по Києві. Водила, водила, поки доводилась. Мелашка зосталась у Києві, а з Києва, мабуть, пішла на заробітки за границю або на Басарабію. Вже правда! Палажці тільки б сліпих блиндарів водити по селах, а не людей до Києва.

— Та це я перечеула вже через люди на селі,— сказала Кайдашиха,— а Палажка завела нашу Мелашку десь, мабуть, під шум чи під греблю та й очей не показує.

[— Еге! Знаєш ти, чого вона ходить щороку до Києва паску їсти? Та вона цілу ніч в Братському монастирі обнімалась та цілувалась, вже й не знаю, чи з ченцями, чи з чортами. Знає вона там усі входи! Побачиш, коли вона не принесе з Києва другого байстрюка в приполі, бо одного вже має; ще й твою невістку навчить добру.

Параска розказала Кайдашам всю кумедію з бабою Палажкою в Братському монастирі у велику п'ятницю.

— Ти, Кайдашйхо, не пускай з нею більше Мелашкй до Києва, як ще Мелашка, вернеться додому. Тепер я знаю, як вона розговляється в Києві,— говорила баба Параска.]

Лаврін стояв ні живий ні мертвий. В його й руки опали.

— Ой боже мій! Що ж тепер нам робити? Де Мелашкй шукать? Завела ота стара, бодай її завело в безодню,— говорила Кайдашиха.

— Та піди в волость та попроси, щоб її погнали в Київ шукать Мелашкй. Нехай знає, як поводитарювать,— намовляла Параска,— ат піди побий їй морду, та натовчи добре

потилицю. Шкода, що вона не завела моєї невістки. Я б оце показала їй Київ.

— Це, мамо, Мелашка покинула нас через вас,— обізвався Лаврін.

— От і через мене! Ще що вигадай! Хіба я гнала її в потилицю до Києва, чи що? — говорила Кайдашиха.

— Бо ви її гризли, гризли, доки до свого не догризлись. Як пропаде Мелашка, то я вам цього не подарую,— говорив Лаврін, блідий, як смерть.— А оту стару відьму я за коси потягну в Київ, нехай мені шукає Мелашку.

— Авжеж, за коси, та ще й батою ззаду підганяй! — намовляла Параска.— Та чого ви сидите? Чом ви не підете до неї? Ви думаєте, що вона сама до вас прийде? Підіть до неї, та розпитайте, та наступіть на неї, та придавіть коліном, то вона й розкаже вам, де діла Мелашку. Певно, завела десь на спасіння.

— А справді ти, Параско, добре радиш,— сказала Кайдашиха,— ходім та присікаймося до тієї дурихвістки, може, вона знає, де Мелашка, та тільки не хоче признаватись.

— Авжеж, ідіть усі гуртом та насядьте на неї, то вона й признається, де старців водила,— намовляла Параска.

Кайдаш, Кайдашиха та Лаврін пішли з бабою Параскою до Палажки.

Палажка сиділа під хатою на призьбі й грілась на весняному сонці. Вона вгляділа Кайдашів з бабою Параскою за ворітьми, догадалась, чого вони до неї йдуть, і трохи злякалась.

— Христос воскрес, Палажко! — сказала Параска.— А я оце до тебе гостей навела і сама в гості прийшла.

Баба Параска одчинила ворота, впустила Кайдашів, знов зачинила, сперлась на ворота обома руками, поклала голову на руки і тільки поглядала на Палажку веселими сірими очима. В неї губи осміхались, неначе їх хто помазав свіжим медом. Вона налагодилась дивиться на кумедію.

Баба Палажка не одказала на її привітання. Вона тільки блиснула на неї злими маленькими чорними очима. Кайдаші обступили Палажку.

— А що, Палажко! Водила, водила нашу Мелашку, доки не завела,— сказала Кайдашиха.— Де наша молодиця?

— А хіба я знаю, де вона? Одбилась од нас коло церкви на Подолі, ще й нам наробила клопоту. Ми через неї просиділи

в Києві цілих два дні, ще й мушили бігати по монастирях та по церквах.

— Чом же ти хоч не зайшла до нас та не сказала? — спитав Кайдаш.

— Де ви, бабо, діли Мелашку? — кричав Лаврін.— Куди ви її завели? Навіщо ви її покинули в Києві?

— Оце, боже милостивий! Хіба ж я її в пазуху сховала, чи з'їла, чи що? Завела та й завела... Хіба Мелашка мала дитина, що я її за руку заводила!

— Навіщо ви її підмовляли йти в Київ? Чого ви притаскались до нас з своїми брехнями, розпустили дурного язика про чуда? Нащо ви підманили молодицю? — репетував Лаврін, згорнувши руки на грудях.

— Про які брехні це ти провадиш? Я розказувала про чуда, а не про якісь брехні. Бреши сам, бо ти од мене молодший. Не на те я щороку ходжу в Київ, щоб брехні точити. В тебе, Лаврін, молоко на губах не обсохло, а ти брехню завдаєш преподобним жонам.

— Йдіть, бабо, до Києва та пошукайте Мелашкї, бо як не підете, то я вас силою потягну,— сказав Лаврін.

— Авжеж, потягни, та ще й за коси, та підганяй її батогом ззаду! — крикнула з-за воріт баба Параска.

— А тобі яке діло? Чого ти прийшла паскудити мої ворота! Он послинила ворота, як скажена корова! — крикнула од призьби баба Палажка.

— Я, бабо, піду в волость жалітись на вас. Вас волосний присилує йти в Київ за Мелашкою.

— Та залигай її віжками та й веди! Чого ти на неї дивишся, як на святу та божу! — гукала за ворітьми баба Параска. [— Цілувалася в Києві з ченцями та з чортами, доки не розгубила своєї челяді.

— Хто? Я? — крикнула Палажка й скочила з призьби.

— А то ж хто? Вже чи не я. Добре розговілася, нічого сказати,— говорила Параска.]

— Йди, Палажко, з нами в волость,— сказав Кайдаш,— нічого тобі не pomoже. Там даси одвіт перед громадою.

— Де ви діли мою жінку? Куди ви її завели? — кричав Лаврін.

[—Та вона завела її в монастир до ченців! — кричала Параска за ворітьми.]

— Вбирайся та йди з нами! Нічого тобі не допоможе. Підеш ти з Лавріном знов до Києва та хоч покажеш, де загубила мою невістку,— гомонів Кайдаш.

[— Як підеш другий раз у Київ, то не цілуйся з ченцями! — крикнула Параска на всю улицу.

— Хто? Я? То це ти на мене таке говориш? — закричала Палажка і вхопила граблі: — Ось я тобі, стара відьмо, покажу ченців та чортів!]

Палажка покинула Кайдашів, кинулась до воріт і вперіщила граблями по воротях. Параска одскочила. Граблі перебились пополювині. Половина одскочила за ворота й зачепила по руці Параску. Параска вхопила шматок граблів і шпурнула ними через ворота на Палажку. Палажка поперла держалном на вулицю на Параску. Параска прийшла під ворота, плюнула в двір і пішла по вулиці.

— Бодай тебе побила лиха година та нещаслива. Ще й вона чіпляється до мене, неначе я згубила з світу її невістку,— голосила крізь сльози Палажка, вхопившись руками за голову.— Це не Мелашка, а смерть моя. Коли вона зосталась у Києві, то, певно, через тебе, Кайдашихо. Про мене, йди собі в Київ чи хоч і за гряницю та й шукай її,— сказала Палажка, обертаючись до Кайдашихи.

— Що ти кажеш? Через мене Мелашка покинула нас? Тобі, Палажко, час помирати, а ти набріхуєш на мене! Схаменися, стара бабо! Що ти верзеш? Сама ходить по хатах, піддурює людей іти з собою, а на мене складає пеню.

— Ба через тебе. Хіба люди не говорять за тебе на селі? Хіба не знаємо, як ти нападалась на невістку? Отак якраз, як ота стара сука, Параска, на мене, що я через неї і світу не бачу.

— Палажко, не бреш на старість. Ти гріха не боїшся,— сказала Кайдашиха.

— Ба не брешу. Бреш сама! — крикнула Палажка і кинулась на Кайдашиху, як півень кидається на другого півня.

— Ба брешеш! Яке тобі діло до мене та до моєї невістки? Яке тобі діло до того, що в нашій хаті робиться? Нащо тобі заглядать в наші горшки?

Кайдашиха кричала й совалась з кулаками до Палажки. Палажка кидалась до Кайдашихи й біла кулаком об кулак. Вони то збігались, то розбігались, як ті півні, що кидаються один на одного.

— За мої горшки, за мою невістку ось тобі на! — сказала Кайдашиха і дала Палажці дулю під самісінький ніс, так що вона аж голову задерла.

— А тобі ось дві!

Палажка стулила дві дулі, покрутила одну кругом другої і сунула обидві під самий ніс Кайдашисі.

Кайдаш побачив, що непереливки, пхнув одну бабу на один бік, а другу на другий.

— Куди яка ианія! Проте та проше, пані економша! — дражнилась Палажка з Кайдашихи.— Це по-панській дулі сучиш; нічого казати, звичайна!

— Не твоє діло, по-панській чи не по-панській! Вбирайся та ходім в волость, от що! — репетувала Кайдашиха.

— То й піду! Ти думаєш, я тебе боюся? То й піду. Піди вперше вберися в жовті чоботи та в червоне намисто, пані економшо, коли хочеш вести мене позивати в волость.

— Не тільки в жовті, в червоні чоботи взуюсь, а таки тебе в тюрму посаджу,— кричала Кайдашиха й крутилась на одному місці, неначе козачка танцювала.

Кайдаш і Лаврін микались і собі в бабську змажку, кричали на все горло, змагались разом з бабами й підняли такий гвалт на весь куток, що люди повибігали з хат. Параска знов вернулась, сперлась руками на ворота і з злістю осміхалась своїми сірими очима.

Кайдаші таки потягли бабу Палажку в волость. Параска пішла за ними назирці оддалеки. Палажка ніби почула її плечима, обернулась, взяла грудку землі та й пожбурила на неї.

— На свого батька кидай! Скажена! — крикнула здалека Параска.

— На, цю-цю! На, сіра! — крикнула Палажка і знов пожбурила на Параску грудкою.

— Понеси своєму чоловікові та дочці на закуску! — крикнула Параска і все-таки йшла за Кайдашами в волость.

Кайдаші прийшли з Палажкою в волость. Волосний розпитав про їх діло, вилаяв Палажку, але не присудив їй іти в Київ шукати Мелашкй. Він сказав, що Мелашка не маленька, а коли зосталась у Києві, то вона мала свій розум у голові для того.

Палажка вийшла з волості з Кайдашами, скрутила дві дулі, тикнула їм в вічі й пішла додому. Лаврін спустив очі, похилив голову і гукнув до Палажки:

— Як не знайду Мелашки, то я вас, бабо, вб'ю або повішу!

— Повісь свою маму на сволоці на кілочку, ще й убери в червоні чоботи! — обізвалась Палажка й дременула додому. Позад неї здалека йшла Параска. Її сірі очі притухли: Палажки не посадили в холодну.

Лаврінові доводилось самому йти до Києва шукать Мелашки. Він ходив по селі та розпитував тих бабів, що ходили до Києва разом з Мелашкою. Всі вони казали, що Мелашка покинула їх коло тієї церкви, що стоїть під самою Андріївською горою, на Подолі, а як звали ту церкву — ні одна баба не знала. Під тією горою на Подолі стоїть не одна церква.

Лаврін усе думав, що Мелашка от-от прийде додому, а вона не приходила. З Києва вертались прочани й розказували багато дива, як буває між прочанами. Одна баба розказувала, що сама чула од людей, а ті люди казали, що ніби на свої очі бачили, як у Лаврі ходив якийсь чоловік, у котрого руки приросли до материних кіс. Так той син з матір'ю ходять по всіх київських церквах та монастирях та просять, щоб їм господь простив гріх. Друга баба принесла з Києва звістку, що якась молода молодиця ходила в Києві по Лаврі та по печерах та все кричала не своїм голосом. Люди говорили, ніби її прокляв батько, прокляла мати, прокляв увесь рід, і вона з того часу ходить в Києві по монастирях в одній сорочці, боса й просто-волоса, бліда, як смерть, нічого не їсть, не п'є й не говорить та все просить бога журавлиним та совиным голосом, то нявкає, як кішка, то реве, як товаряка. Всі Кайдаші стояли кругом баби, посхилявши голови, і тільки важко зітхали. Кайдашисі здалося, що та молодиця була Мелашка. Вона боялась, що її проклін побив Мелашку, як лиха година, почувила свою провину і тільки плакала мовчки.

Через кілька день через Семигори йшли з Києва люди й розказували, що коло Києва в бору знайшли вбиту молодицю. Та чутка полетіла по селі. Баба Параска принесла ту звістку до Кайдашів. Кайдашиха дуже стривожилась. Її серце пом'якшало, і вона дуже жалкувала за тим, що недобре обходилась з своєю невісткою.

Тим часом чутка про Мелашку пішла по близьких селах, дійшла до Бієвців. В Бієвцях скрізь говорили і про сина, що приріс руками до материних кіс, і за молодицю, прокляту родом, і про вбиту жінку в бору. Мелацин батько та мати

побігли в Семигори до Кайдаша. Вони довідались, що Мелашка й справді пропала десь у Києві.

Бідна Балашиха голосила; Балаш і собі плакав; Кайдашиха ридала, бо почувала свою провину; Лаврін стояв коло порога й собі плакав. Карпо з Мотрею, забувши про колотнечу з матір'ю, і собі ввійшли в хату і сумно дивились, підперши руками голови. В хаті неначе лежала на лаві мертва Мелашка, і вся рідня зійшлась на її похорон.

— Боже мій милостивий! — голосила Мелашка мати.— Якби Мелашка вмерла дома, мені не було б так жалко; я б знала, що вона вмерла; я б її оплакала по-людській, а то, може, її тіло звірі рознесли по лісі. А все, свахо, через вас. Чи то раз Мелашка приходила до мене та заливалась слізьми?

Кайдашиха втерла сльози рукавом і терпіла не менше од Балашихи. Несподіване горе впало на неї, неначе камінь з неба. Довго плакали та сумували Кайдаші й Балаші. Кайдашиха, Балашиха та Лаврін постановили йти до Києва та шукать Мелашкї. Балашиха вернулась на час в Бієвці, щоб тільки забрати на дорогу одежу та харч, і вони втрьох зараз-таки того дня пішли до Києва.

Тим часом Мелашка служила в Києві в проскурниці. Вона прожила перший тиждень тихо, спокійно, як у бога за дверима. Робота в проскурниці була неважка після важкої роботи в свекрухи. Харч була добра. Сама проскурниця була добра жінчина, не лаяла, не гризла Мелашкї з ранку до вечора, як гризла свекруха. Перший тиждень Мелашка одпочивала. Але другого тижня, після провід, Мелашка почала нудиться за Лавріном. Вона виробляла проскури, а її думки літали в Семигорах коло милого. От їй здається, що вона стоїть з Лавріном в садку під черешнею, розмовляє з ним, дивиться йому в очі. Лаврін докоряє її за те, що він любив її, як свою душу, жалував її, як мати дитину, а вона покинула його. От вона примічає в його очах сльози: сльози виступили з його синіх очей і полились по рум'яних щоках на траву.

Мелашка одразу заплакала так, що сльози полились з її очей річкою на стіл. Вона ледве встигла перехопити їх руками.

— Чого ти, Мелашко, плачеш?— спитала проскурниця — Чи жаль тобі села, чи матері, чи чоловіка?

— Не жаль мені ні села, ні роду, жаль мені тільки чоловіка. Мабуть, він за мною побивається, коли одразу так залило мою душу сльозами.

— То вернись додому, коли тобі за ним жалко,— говорила проскурниця.

— Не вернуса, матушко, мені здається, що треба вертатися в пекло, як тільки я згадаю про свекра та свекруху.

— Якби мені прикликати сюди Лавріна, я б до смерті не вернулася в Семигори,— згодом сказала Мелашка. Вона посадила в піч проскури, вийшла в двір і стала на воротях. Ворота виходили в цвинтар; через їх було видно високі стовпи церкви з широкими залізними східцями. На східцях сиділи і стояли прочани. В церкві правили вечерню. Мелашка обвела очима прочан і вгляділа семигорських молодичь. Вона так зраділа, що крикнула й хотіла побігти до їх розпитать про Лавріна, але схаменулась і оступилась за браму. Вона дивилась з-за брами на своїх людей і неначе побачила Лавріна та рідну матір.

Вечерня скінчилась. Люди розійшлись; пішли з цвинтаря й семигорські молодичі. Мелашка слідкувала за ними, доки вони не зайшли за залізні ґрати. Молодиці обернулись, вгляділи її, але вона так швидко одскочила за ворота, що молодичцям здалось, ніби вони бачили мару, схожу на Мелашку.

Надворі стало смеркатись. Мелашка вийшла на цвинтар, стала під липою й згорнула руки. Вона все думала за Лавріна, як він сумує, як плаче за нґю, а сльози лилися з її очей.

На цвинтарі було тихо, як у хаті. Тополі й липи мліли в теплом повітрі, а Мелашці ніби снівся семигорський садок; вище од садка на горі семигорська церква, під церквою ставок; в садок виходить до неї на розмову Лаврін, бере її за руку.

— Боже мій! прийми мою душу до себе,— говорила бідна молодичця,— лучче мені каміння носити, ніж таке горе терпіти. Полинула б я через бори, через степи та хоч би глянути на свого милого. Гріх мені, що я мучу його й себе!

Над цвинтарем ніби висіла Андріївська гора з гострим верхом, а на самому вершечку стриміла Андріївська церква і ніби висіла на ясному темно-синьому небі, що блищало на заході. Легкі хмарки сунулись по небі. Мелашка задивилась на гору, на церкву; їй здалось, що не хмарки летять в небі, а тонкі, з самих стовпів, бокові бані на церкві заворушились,

що сама церква почала коливатись на гострому версі гори. На неї напав страх. Вона глянула ще раз угору, і їй здалось, що хрести на церкві трусяться й коливаються, що коливається вся гора, от-от впаде на неї. І вона прожогом побігла з цвинтаря до хати.

Проскурниця посадила Мелашку вечерять — вона й ложки не вмочила. Лягла вона спати, її сон не брав. А журба та туга давила її коло серця, як важка гора. Тільки що вона заснула, аж їй сниться, що вона йде з Лавріном зеленим бієвським гаєм, йде по пояс у траві та в квітках, а далі вийшла на шлях і пішла з ним між двома стінами зеленого жита, прийшла до млина й сіла з ним над Россю на камені, обняла його й приголубила. Коли гляне вона на Рось, аж Лаврін пливе, потопає серед річки. Бистра вода несе його серединою. Лаврін то поринає з головою, то виринає, виставляє руку й махає на неї. Вона хоче кинуться у воду, рятувать його, а її ноги приросли до каменя, ніби пустили вербове коріння. А вода клекоче, булькотить та все несе Лавріна далі на гостре каміння, де вода реве та стогне, ніби весною. Мелашка хотіла закричати і тільки ніби зашуміла листом. А за Россю в Семигорах десь дзвін сумно дзвонить на гвалт, і тиха луна йде над водою, над шумом, понад дібровою.

Мелашка прокинулась. На дзвіниці дзвонили на утренью. Вона схопилась з постелі й перехрестилась. Надворі почало на світ благословиться.

«Боже мій! Він за мною побивається! Я взяла на свою душу великий гріх», — думала Мелашка.

Минув другий тиждень. Мелашка почала потроху привикати до нового місця: пекла проскури, ходила по церквах, по монастирях і вже й сама добре не знала, чи вертатись, чи не вертатись додому.

Тим часом Мелашчина мати з Лавріном та Кайдашихою йшли до Києва, стрічали дорогою силу прочан та все розпитували, чи не бачили вони молодої молодиці, що одбилась од гурту, чи не чули чого про таку молодицю між прочанами в Києві? Вони вступили в великий бір під Києвом і разом всі троє заплакали та все дивились по дорозі між сосни: їм здавалось, що Мелашка лежить десь у бору вбита. Бір жалібно гув на тихому вітрі, неначе бджоли в здоровій пасіці, і тільки їм жалю завдавав.

Прийшли вони в Київ, зайшли в Лавру. Коло Лаври сновигала велика сила людей з усяких країв. Вони втрюх ходили, розпитували, чи не чув хто, чи не бачив молоді чорнявої молодиці, чи не шукала, чи не питала вона про своїх людей. Прочани розказували, що недавно одна молодиця одбилася од своїх людей і шукала їх на печерах, але та молодиця була русява й немолода.

[Лаврін з матір'ю та з тещею зайшов у новий Іоніївський монастир. Між богомольцями походжав старий ігумен в шовковій чорній рясі, розпитав їх, чого вони шукають, і почав уговорювати Лавріна, щоб він зостався в тому монастирі на роботу на год або на два за спасіння душі, доки не знайде в Києві своєї жінки. Чернець лякав його тим, що господь покарав його за якийсь гріх, як не свій, то батьків або материн. Лаврін трохи вже не зостався, але йому дуже хотілося знайти Мелашку!]

Всі вони троє пішли шукати тієї церкви на Подолі, що стояла під самою Андріївською горою, але таких церков було доволі. Вони ходили, розпитували в людей і зайшли на той цвинтар, де жила Мелашка.

Під стовпами коло церкви Лаврін сів з матір'ю на східцях.

Проскурниця сиділа на самому нижчому східці й продавала проскури. В той час Мелашка вибігла з пекарні й хотіла побігти до проскурниці за щось спитати. Вона виглянула в ворота й почала роздивляться на прочан. Обвела вона очима по східцях раз і нікого знайомого не побачила. Народ сновигав коло церковних дверей, як бджоли коло вулика. Коли вона зирк! — коло самої проскурниці сидить молодий чоловік, зовсім такий, як Лаврін. Він сидів до неї боком, Мелашка впізнала Лаврінову русяву кучеряву голову, рівний лоб, рівний тонкий ніс. Але чого він став такий блідий, такий смутний?

«Чи Лаврін, чи ні? — думала Мелашка.— Де ж дівся з лица його рум'янець? Чаго він став такий блідий, як смерть, та нужденний, неначе слабий?»

Вечірнє сонце світило на високі білі стовпи, на людей, що вештались в промінні, неначе мухи сновигали й грали проти сонця. Промінь упав на Лаврінове лице.

— Це він! — сказала сама до себе Мелашка і вхопилась за серце. В неї, заморочилась голова; вона крикнула і трохи не впала на місці.

— Адже ж ото моя мати! — зашепотіла Мелашка, вгляdivши свою матір коло товстого білого стовпа.— А ондечки і моя свекруха...

На Мелашку неначе хто линув водою з льодом. Вона одхилилась за ворота й одну хвилину не знала, чи бігти до їх, чи тікати в пекарню. Але Лаврін обернувся до неї лицем. Мелашка глянула на його ясні очі, заридала, як мала дитина, і, як стояла в одній сорочці, так протовпом і кинулась між люди просто до Лавріна.

Лаврін угляdiv її й тільки подивився на неї смутними докірливими очима. .

Вона прибігла до його й заголосила на весь цвинтар.

Мати й свекруха вгляділи Мелашку й кинулись до неї з плачем.

Народ обступив їх навкруги.

— Ой боже мій! Нащо ти, дочко, нас мучила! — перша почала говорити Мелашина мати,— Ти знаєш, якого ти жалю нам завдала?

— Ми думали, що тебе вже й на світі нема,— говорив Лаврін,— ми тебе оплакали, як помершу.

Мелашка стояла та тільки хлипала, як хлипають малі діти. Вона й слова не могла промовити. І сльози, і кривда, і радість так здавили в грудях, що вона ледве зводила дух.

— Де ж ти, дочко, тут пробуєш? — спитала Мелашку свекруха, плачучи.

— Отут служу в добрих людей, стала в матушки за наймичку,— насилу промовила Мелашка, показуючи рукою на проскурницю.

— Це, Мелашко, мабуть, за тобою прийшли родичі? — спитала проскурниця,— Шкода мені тебе! В мене ще не було такої доброї та робочої наймички, як ти.

— Ми, матушко, візьмемо з собою Мелашку,— обізвалась мати.— Господи, як вона вимучила нас, доки ми її знайшли. Слава тобі, господи, що таки знайшли.

Народ ворушився, гомонів, розпитував. Цікаві молодичі обступили Мелашку, її матір та свекруху. Проскурниця покликала Мелашину рідню до себе в хату.

— Вертайся, дочко, додому; тобі ніхто й лихого слова не скаже,— викручувалась свекруха ласкавими словами.

— Та вже ж вернуса, нігде не дінуса. Якби ви не знайшли мене, то, я, мабуть, сама вже не вернулась би.

Другого дня Мелашка з ріднею вийшла з Києва. Всі йшли бором смутні та невеселі. А бір гув, як море в не-году, од найтихішого вітру та наводив сум на сумні й без того душі.

Мелашка прийшла додому, і свекруха справдила своє слово: од того часу вона знов облила Мелашку солодким медом, а полин неначе сховала десь у комору для Мотрі. Кайдашиха боялась, щоб Мелашка знов не чкурнула на Басарабію або й за границю. Сльози та несподівана тривога помирили сім'ю, неначе всіх помиряюча смерть.

Вернувшись додому, Кайдашиха поїхала в Богуслав на ярмарок, набрала Мелашці на спідницю й на хвартух, купила здорову гарну хустку й новий жовтий з червоними квітками очіпок. Через два тижні Мелашка обродинилась: вона мала сина.

VII

В Кайдашевій хаті стала мирнота: свекруха помирилась з невісткою. Зате надворі, між двома господарями, старим та молодим, почався нелад. Лаврін вже вважав на себе як господаря. Він був менший син у батька, і все батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові. Лаврін знав, що батькова хата, батькові воли й вози, все батьківське добро — все те його добро. Він перестав слухати батька, а батькові хотілось порядкувать в господарстві. Кайдаш ио-старівся і став ще частіше заглядать в корчму, запиваючи давнє панщанне горе. Всі гроші, що вий заробляв у пана та в людей на возах, на плугах та боронах, старий Кайдаш пропивав у шинку.

Він не давав Лаврінові грошей до рук, і Лаврінові стало важко покорятись дражливому та лайливому батькові.

В петрівку починалась косовиця та грабовиця, а тим часом достиг і ранній ячмінь-рихоль.

Старий Кайдаш загадав звечора Кайдашисі та Мелашці гребти сіно, а Лаврінові косити ячмінь. Другого дня Мелашка взяла на руки дитину, причепила на спині колиску й тринюги для колиски; Кайдашиха забрала граблі, тикву з водою, й вони вирядились у поле.

Старий Кайдаш порався в повітці коло свого майстерства. Коли дивиться він, серед двору Лаврін запрягає воли, а коса лежить на призьбі.

— Чом це ти, Лавріне, й досі не йдеш у поле? Чи ти не бачиш, що сонце вже от-от поверне на полудень? — спитав Кайдаш — Та нащо ж ти оце запрягаєш воли?

— Поїду до млина. Казали мати, що нема борошна,— обізвася Лаврін, завертаючи воли до воза.

— А я ж тобі велів іти косити ячмінь?

— Постойть до завтра, ніде не дінеться, не втече.

— Ти ж знаєш, що ячмінь зовсім стиглий: зараз висиплеться.

— Ячмінь ще не зовсім стиглий, ще два або й три дні постоить,— обізвася Лаврін.— Гей, перістий! Ший ставай! — крикнув він на вола.

— Іди в поле косити, кажу тобі! Як треба буде до млина, то я сам поїду.

— І я дорогу знайду. Ідять, тату, в повітку та майструйте коло воза.

Син не слухав батька.

Старий Кайдаш плюнув і пішов у повітку, а Лаврін почав запрягати воли.

«Заженуть мене синки швидко на піч»,— думав старий Кайдаш, майструючи в повітці.

Другого дня Лаврін узяв косу й пішов з Мелашкою та з матір'ю до ячменю. Батько мовчав та тільки поглядав на Лавріна.

— Чи це йдеш на поле, не питаючись мене? — спитав Лавріна батько.

— А хіба ж Карпо вас питається, як іде на поле? А чим же я гірший од Карпа? — обізвася Лаврін, кинувши косу й перевесла на плечі.

— А як прийдеться платити подушне та за землю, то й тоді мене не питаєшся? — сказав Кайдаш.

— Ви берете гроші в свої руки, то ви й платіть. Давайте мені гроші до рук, то й я буду платити,— сказав Лаврін.

— Може, ти хочеш, щоб я й тобі виділив твою частку поля, як Карпові?

— Нащо? Ваша частка — й моя частка; ви сьогодні господар, а я завтра,— сказав Лаврін.

— Добре поважаєш старого батька! Покарає тебе господь за мене, а як не тебе, то твоїх дітей,— сказав батько.

— Не питай старого, а питай бувалого,— сказав Лаврін.— Карали ви Мотрю, карали вже й Мелашку і без господа; буде з нас тієї кари.

З того часу Лаврін загарбав хазяйство у свої руки. Батько мусив мовчати і рідко коли вмикувався в хазяйство. Він більше майстрував, заробляв гроші, постив усі п'ятниці та з горя сливе щодня вертався ввечері додому з шинку п'яний. Його голова стала сива, аж біла, тільки брови чорніли на широкому блідому лиці та темні очі блищали, неначе у ямках, глибоко позападавши під бровами.

Раз у спасівку старий Кайдаш пішов в суботу на вечерню. Сенце стояло над лісом. Церква була порожня. В бабинці стояла одним одна баба. Кайдаш став навколішки і бив поклони. Дяк співав жалібну церковну пісню. Коли це чує Кайдаш, щось потягує тоненьким голосом за дяком. Голос лився, як срібло, десь зверху. Він підвів очі й глянув на іконостас. Зверху на іконостасі стояв чималий золотий хрест з терновим вінком на перехресті, а по боках коло хреста стояли навколішки два позолочені янголи. Кайдаш глянув на янголів, вони розтулювали роти і співали разом з дяком тоненькими голосами. Кайдаш стривожився й одвів очі. Глянув він на намісні образи, і вони співають, а разом з ними співають усі образи в церкві... Кайдаш перелякався й став на ноги. Слухає він і дивується. Кайдаш повертав головою на всі боки, всі образи співали. Дивиться він на образ Варвари. Варвара заворушила пальцями, повернула очима; на її убрання замаяло. На образі Параскеви-П'ятниці, з розкішними, розпущеними по плечах кісьми, з квітками на голові, квітки на голові затрусилась, неначе од вітру. Параскева-П'ятниця повернула очима на його, мов жива.

Кайдаш злякався і вийшов з церкви. У притворі на стіні висів здоровий образ страшного суду. Кайдаш глянув на його скоса; на образі внизу була намальована в пеклі здорова коняча голова з білими гострими зубами; та голова засміялась до його. Полум'я в її роті загойдалось, мов свічка од вітру. Невеличкі постаті грішників та чортів в зубах заворушилися, мов комашня. Маленькі хвостаті та рогаті чортики висолопили до його язика.

Кайдаш перелякався, одвів очі од страшної картини і вийшов надвір. Він сів на східцях і схилив голову. Надворі було тихо, як у хаті. Сонце стояло низько над самим лісом і пронизувало світом верхи лісу, зелені, як трава на степу. Над лісом од сонця тяглися неначе довгі стьожки та стрічки, виткані з світу й золота. На заході стояла одним одна хмарка на чистому небі, вся золота, з червоними краями.

Смутне Кайдашеве бліде лице освітілося рожевим світом, наче лице в мерця. Він підвів блискучі очі, глянув на ліс і побачив, що над самим шпилем, серед лісу, на хмарці стояв чоловік, прозорий, як туман, і неначе кивав рукою до його, ніби кликав.

Кайдаш встав і пішов з гори. Він зійшов наниз, пішов далі шляхом, а те диво на хмарі одсунулось од його ще далі за ліс. Він вийшов на гору за село. З гори було видно широку долину, обставлену горами, вкритими лісом; в долині блищала Рось.

Кайдаш пішов на греблю, не знаючи для чого. Колеса в млині крутились, вода шуміла й розливала голосний гук по долині. Коло млина стояли вози, вешталась люди. Проз Кайдаша проїхав чоловік возом, а далі пролетів пан на баских конях і трохи не зачепив його колесом.

Кайдаш одступився на кінець греблі й трохи не впав у воду. Він напружив свої сили, одскочив набік і опам'ятався.

— Боже мій! Де це я? Чого це я зайшов на цю греблю? Чи мені треба було йти до млина, чи в Бієвці? — питав сам у себе Кайдаш. Він згадував, згадував і нічогісінько не згадав, вернувся в Семигори і тільки тоді згадав, що був у церкві, що з ним там діялось щось чудне.

Кайдаш уже смерком вернувся до хати. Сім'я вже повечеряла й полягала спати. Він підійшов під двері й хотів постукать. Коли гляне — з-за угла кинулась на його собака, здорова, як годований кабан, з кінською головою, з рогами, і заблищала страшними очима. Він оступився назад і махнув на неї руками. Гляне він, аж до його лащить ся сірий Барбос.

Кайдаш увійшов у хату. Кайдашиха засвітила лампу, думала, що він був у шинку і зараз почне коверзувати. А Кайдаш сів кінець стола, блідий, як смерть, і задумався.

«Боже мій! Що це зо мною діялось? — думав Кайдаш.— Чи це мене бог карає за гріхи, чи показує свою ласку за правду?»

— Де це ти бродиш? Чого ти став такий жовтий, як віск? — питала в Кайдаша жінка.

Кайдаш махнув рукою, послався на лаві і ліг спати. Другого дня в неділю Кайдаш ходив цілий день смутний та задуманий. В понеділок він пішов в поле косити, а нудьга давила його, як камінь. Вертаючись з поля, Кайдаш забалакався з людьми коло шинку, зайшов з ними в шинок і випив півкварти горілки. Іде він через греблю попід вербами, коли гляне на воду, з-під греблі вискочив чорненький хлопчик з маленькими ріжками, з здоровою головою та й побіг за ним слідком; Кайдаш пішов швидше, а чорний хлопчик біг за ним та приказував за кожним його ступенем: туп, туп, туп, туп! Кайдаш обернувся й махнув на хлопця косою. Хлопець неначе в землю ввійшов. Кайдаш пішов через місток, коли оглядається, а хлопець знов біжить за ним по містку та все приказує: туп, туп. Кайдаш гтішов стежкою понад ставком, з берега плигали цілими сотнями маленькі, як жаби, чортики, пірнали, знов виринали й дражнилися з його язиками.

Кайдаш прийшов додому. Ввійшов він у двір, дивиться в той куток, де росли густі колючки, аж там замість колючок ростуть маленькі чортики з ріжками, схожими на цвяхи. Кайдаш махнув косою, і йому здалося, що ті чортики полягли покосами та тільки ніжками дригають. Він викосив усі колючки, коли гляне за двір, аж і там, замість кропиви та лопуху, ростуть чортики. Кайдаш давай косити кропиву. З хати повиходили сини й невістки. Карпо гукнув до батька:

— Що ви, тату, робите? Чи вам діла нема, що ви косите на вулиці кропиву?

— Еге, кропиву! Добра кропива! Хіба ти не бачиш, скількиросло тих чортів, бий їх сила божа! Ось я вас, проклятих, усіх викошу!

. Сини й невістки бачили, що батько п'янений, і почали над ним глузувать. Кайдашиха вийшла з хати і почала його лаять.

В той час з поля йшла череда. Кайдашеві здалося, що на кожній свині сидить верхом по чортові. Чорти волокли довгі хвости по землі, штовхали свиней під боки ногами й поганяли їх макогонами та кочергами. Свині вибрикували, неначе баскі коні, а чорти гецали зверху та махали руками.

— Жінко! чи ти бачиш, що то їде верхом на свинях? — крикнув Кайдаш до жінки.

— Схаменися, п'янице! Чи ти здурів, чи ти знавіснів! Гара, що вже горілки напився!

— Еге, здурів! Чи ти ба! Чорти їдуть верхом на свинях! А бий вас сила божа! Дух святий при нас і при хаті! А ондечки на панському бугаєві який сидить пузатий, та витрішкуватий, та рогатий! Такого оканя та пузаня я й між панами не бачив. А бодай вас хрест побив! А ондечки між вівцями скільки їх плутається.

— Та йди в хату та вечеряй! — крикнула на Кайдаша жінка.— Та протри лишень свої п'яні баньки!

Кайдаш увійшов у хату. На комині блимала лампа без скла і більше чадила, ніж світила. Глянув Кайдаш за стіл: на покуті сидить чумака* з котрим він стрічався в Криму, ще як парубком чумакував з батьком. Коло того чоловіка сидить Кайдашів покійний батько і неначе розмовляє з тим чоловіком. Кайдаш придивлявся до їх, впізнав чумака й батька, сів і собі кінець стола і почав з ними балакати.

В хаті всі стривожились. Усім було не до сміху. Кайдашиха перестала вже лаятися.

— Омельку, стань та помолись богу! Що це з тобою діється?

— Еге, а хіба ж ти не бачиш, що батько прийшов до мене в гості, та ще з херсонським чумаком,— говорив Кайдаш.

Молодиці полякались, Мелашка побігла до сусідів і покликала кілька чоловіків. Чоловіки прийшли й почали вговорювати Кайдаша, щоб він помолився богу та лягав спати. Кайдаш став перед образами й почав голосно молитися, як моляться маленькі діти. Кайдашиха хрестила ножем вікна й двері, дістала пляшечку свяченої води й дала Кайдашеві напитись. Мотря побігла за бабою Палажкою. Палажка на селі була знахуркою. Кайдашиха на той час забула про свою змажку та колотнечу з Палажкою.

Одчинились двері; з темних сіней увійшла в хату баба Палажка повагом та тихо, в білій катанці, зав'язана чорною хусткою. Вона так загоріла в жнива, що її вид чорнів, та ще проти білої свити, неначе був помазаний сажею. Маленькі чорні очі блищали, як жар.

«Чорна, як сам чорт,— подумала Кайдашиха,— ще пере-
лякає мого чоловіка».

Баба Палажка переступила поріг і зараз почала хрес-
титись та нашіптувать. Вона вступила в хату, неначе піп
прийшов з молитвою.

— Чи ти ба! На Палажчиній голові чортячі роги! — сказав
Кайдаш.

— Іду я, раба божа Палажка, до раба божого Омелька все
лихо одганяти з його жил, з його жовтої кості, з його черво-
ної крові, з семидесяти суставів, з його сивого волоса, з його
голови, з його булави, з його очей, з його плечей. Зійди на ті
болота, на ті очерета, де глас божий не заходить, де люди не
ходять.

Кайдаш стояв серед хати й голосно молився. Всі вийшли
з хати, зосталась тільки з Кайдашем Палажка та Кайдашиха.

Баба Палажка налила в миску з кухля води, влила з пляш-
ки трохи свяченої води, вкинула в воду жарину й шматочок
печини, взяла в руки веретено, вмочила його в воду і черкну-
ла шпинькою навхрест по крисах миски; потім взяла ніж,
вмочила його в воду і знов черкнула ним так само по мисці,
та все нашіптувала:

— Як пішла я понад очеретами та болотами та зійшла
я на високу могилу; ой там на могилі, на Осіяньській горі, там
стоїть церковця, бубликом замкнута, медяником засунута.
Одкусю я медяника, одкусю я бублика та ввійду в ту цер-
ковцю. Свята святиня, небесна цариця! П'ятінко-матінко,
і ти, святий понеділочку, божий ключничку! Мокрино,
Марино, Агапіте, Алипіє, Іване, Дем'яне й ти, Миколає,
мирликийський чудотворче! Пом'яни, господи, раба божого
Омелька, та ті книжки, що в церкві читають: ермолой, бер-
молой, савгірю і ще й тую, що телятиною обшита. Радуйся,
Охрімку й Пархімку, і ти, невісточко, свята покрівонько, що
в Лаврі замурувалась. Наберу я в черепок хуху та виллю я на
раба божого Омелька. Алилуй же його, господи, і шарпни
його по боках, по ребрах, по кістках, по чреслах, коло його
скотини. Хрест на мені, хрест на спині, уся в хрестах, як
овечка в реп'яхах. Помилуй його, Безкостий Марку, Сухий
Никоне, Мокрий Миколаю! Сарандара, марандара, гаспіда
угас, василиска попер! Амінь біжить, амінь кричить, аміна
доганяє!

Баба Палажка дмухнула на воду тричі навхрест і дала Кайдашеві напитись. Потім вона викликала Кайдашиху в сіни і звеліла їй утопити в горілці маленьке цуценя, намочити в тій горілці на три дні оселедця і дати ту горілку Кайдашеві на похмілля. Кайдашиха витягла з скрині чималий шматок полотна ще й копу грошей і дала Палажці за труда.

Кайдашиха так зробила, як їй раяла Палажка. Кайдаш, нічого не знаючи, як напився тієї знахурської горілки, запроваленої цуценям та оселедцем, то пив поспіль три дні. Кайдашиха тільки рукою махнула й послала його до священника. Кайдаш розказав йому про своє нещастя, найняв молебень Ісусові й акафист богородиці, ходив говіти в Богуславський монастир. Він перестав пити на той час, і дідьки перестали йому привиджуватися.

— Це моя смерть іде за мною, коли вже до мене приходив небіжчик-батько,— говорив Кайдаш.

— Добра смерть, коли ви, тату, й не перестаете пити,— говорив Лаврін.

Од того часу Лаврін забрав у свої руки і воли, й вози, і все господарство. Загнали діти батька на піч на одпочинок.

— Був я колись Кайдаш, а тепер перевівся на маленького Кайдашця,— говорив Кайдаш за чаркою горілки в шинку.

Терпів Кайдаш, а далі не витерпів: знову почав заходити в шинок.

Раз була місячна ніч. Кайдаш спав на лаві. Чує він, щось рипнуло дверима, і в хату ввійшов його давній знайомий — херсонський чумака. Кайдаш встав і почав балакати з чумаком. Побалакавши в хаті, Кайдаш вийшов надвір і пішов з ним за ворота. От вони вийшли на вулицю й пішли ніби до шинку, але перейшли через греблю, минули село, а шинку все не було. Ідуть вони шляхом та все балакають. Вже вони зійшли з гори, прийшли до Росі, перейшли Рось через греблю, а шинку все-таки нема. От вже перед ними ліс. Місяць світить на полі, а під лісом лежить густа тінь. Кайдаш увійшов у ту тінь і загубив дорогу. Дивиться він, чумака нема, а кругом його товсті дуби та липи. Зверху через гілля промикується світ місяця, й подекуди його проміння блищить на землі, неначе жовті ясні хустки, розстелені по траві, або золоті яблука, розкидані по землі. Кайдаш глянув униз, перед ним росла купа здорових та високих, до самих колін

грибів, з блискучими, як вогонь, вершками. Купа грибів заворушилась, з-під неї вискочили малесенькі зайчики й почали плигати один через другого. Зайчики почали сміятись, наче малі діти, а над ними піднявся розкішний кущ папороті й зацвів блискучими іскрами. Квітки сипались, наче іскорки з печі, а далі з куща виросла здорова, як миска, квітка, вся виткана з золота й вогню, з червоним жаром в осередку. З квітки знялась огняна птиця й пурхнула на дерево. Кайдаш підняв голову вгору, стукнув лобом об дуба та й... прокинувся.

— Боже мій! Де це я? — говорив сам до себе Кайдаш.

Він стояв в одній сорочці серед густого лісу. Над лісом між гіллям висів повний місяць на небі. Товсті стовбури лип та дубів ледве мріли кругом його, а білі берези блищали, неначе білі воскові свічки. Кайдаш обернувся назад і побачив між деревом поле, облите місячним світлом. Він вийшов з лісу, глянув на поле і вглядів шлях. Місце було зовсім незнайоме. Він пішов шляхом з гори і дійшов до Росі. Млинові колеса зашуміли и притягли до себе його увагу. Кайдаш прийшов до млина, і тільки тоді зовсім опам'ятався та роздивився, куди він зайшов.

На Кайдаша найшов страх. Йому здалося, що його водить нечиста сила. На його спину неначе хтось сипнув приском; волосся на голові піднялося вгору. Але він прийшов до млина, вглядів людей; люди ходили, розмовляли, носили мішки на вози. Кайдашеві стало веселіше. Один чоловік поїхав возом через греблю. Кайдаш пішов за його возом, розговорився з ним і йшов з ним до самого села.

Вже другі півні проспівали, як Кайдаш прийшов додому і побудив усіх у хаті. Мелашка засвітила світло, глянула на Кайдаша і злякалась: він був жовтий, як віск; його очі блищали й горіли, як свічки.

— Де ти ходиш, де ти бродиш? — почала гримати на чоловіка Кайдашиха: вона думала, що він пив до півночі в шинку.

— Еге, ходиш... Добре ходжу... Не сам ходжу, а мене водить,— промовив Кайдаш через силу, схиливши голову на руку.— Завела мене нечиста сила аж у Богуславський ліс.

Кайдашиха не йняла йому віри: вона все думала, що він п'яний. Кайдаш підвів очі й глянув на комин, на шию коло комина, під шиєю була дірка на піч. Дивиться Кайдаш, з тієї

дірки вискочив чортик, такий завбільшки, як кіт, та й знов сховався на піч. Кайдаш не встиг одвести очей, а з-під шиї вискочило вже два чорти, показали йому язика й знов сховались у дірку. Кайдаша взяла злість, він ухопив макогона, кинувся до комина та як трісне макогоном по шиї, аж шматки глини одколупились і посипались додолу.

— Омельку! чи ти здурів, чи ти з глузду з'їхав? — крикнула Кайдашиха.

— Еге, здурів! Хіба ти не бачиш,— он чорти вискакують із дірки.

— Свят, свят, свят! Перехрестися! Де ті чорти взялися! — говорила Кайдашиха.— Нап'ється в шинку та тільки дуріє.

Кайдаш обернувся до комина, коли гляне під стіл, під столом лежить здоровий, як кабан, та кудлатий чорт, з страшною чорною мордою, з рогами, з ротом до вух, з білими здоровими зубами. Кайдаш злякався і сів на лаві. Він зирнув на піл, на лаві й на полу сиділи рядком здорові чорти й клацали до його зубами, неначе вовки. Кожний держав по жарині в роті: жар світився в їх зубах, зубаті пашеки червоніли. Один чорт показував йому на сокиру під лавою й шепотів: «Візьми сокиру та зарубайся!» Другий показував на налігач під полом й шепотів: «Піди в клуню та повіся!» Третій підказував: «Піди до ставка та втопись!»

— Жінко! чи ти пак не бачиш, скільки чортів сидить на лаві? — говорив Кайдаш, а сам трусився, аж зубами цокотів.

— Господи милосердний! Тільки нас лякаєш,— говорила Кайдашиха.

Мелашка стояла коло печі ні жива ні мертва. Лаврін схопився з постелі.

— Виведіть мене надвір! Вже чортів повна хата, а між ними здорові мухи літають та чорні круки шугають,— сказав Кайдаш.

Лаврін узяв батька за руку й вивів у двір. Мелашка злякалась і вибігла слідком за ними. В Кайдашихи трусились ноги од переляку. Вона дістала свяченої води, покропила хату, засвітила страсну свічку перед образами.

Кайдаш провітрився надворі. Лаврін увів його в хату. Страхіття десь зникло.

— Треба мені висповідатись,— сказав Кайдаш,— це, мабуть, смерть моя наступає.

Кайдашиха й Лаврін насилу вмовили його лягти на постіль. Тільки що він виліз на піл і хотів лягти, йому здалось, що на постелі лаяють здорові раки та чорні павуки. Прудкі павуки, так завбільшки як гусенята, кинулись до його, як собаки. Він підвівся й почав обтріпувати одіжку.

— І де та нечисть набралася на полу! — крикнув Кайдаш, обтрушуючи сорочку.— Лавріне! Візьми віника та позмітай оту погань.

Лаврін узяв віника і ніби щось змітав з постелі. Тоді Кайдаш ліг на постіль і заснув.

На другий день Кайдаш пішов до священника, висповідався, але все те нічого не допомогло. До його внадився херсонський чумак, приходив до його уночі та все неначе водив його десь по пущах та по нетрях.

Через тиждень той чумак завів Кайдаша знов на греблю, а вранці його знайшли в воді на лотоках коло самої заставки. Мірошник прийшов підняти заставку і вглядів у воді неживого чоловіка. В млині мололи семигорські люди і впізнали Кайдаша.

Волость приставила до втопленика сторожу. Три дні лежав під вербою Кайдаш, покритий старою свитою, доки приїхав становий і звелів синам узяти батька та поховать.

— Постив батько дванадцять п'ятниць, щоб не вмерти наглою смертю та в воді не потопати, а проте втопився. І п'ятниці нічого не допомогли,— говорив Карпо — Варто було мучити себе цілий вік.

VIII

Поховали сини Кайдаша з великою честю, просили священника занести батька в церкву; як ховали, то читали євангеліє трохи не кодо кожної хати; після похорону справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щедрю милостиню, дала священникові на сорокоуст.

На четвертий день після похорону Карпо й Лаврін почали ділитись батьківськими спадками.

— А що, Лавріне,— сказав Карпо,— розділим тепер ґрунт пополювині, а то батько одрізав мені городу, неначе вкрав.

— То й розділимо,— сказав Лаврін.— Чи підемо в волость, чи обійдемося і без волості?

— А нащо нам здалася та волость! Одміримо пополовині город та пополовині садок, та й годі,— сказав Карпо.— Хіба таки самі собі не дамо ради?

— Про мене, міряймо город і самі,— сказав Лаврін.

Карпо взяв довгу та рівну ліщину й почав з Лавріном міряти город вздовж та впоперек. Перемірявши город, вони розділили його вздовж пополовині й позабивали на межі кілки.

— А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи, може, й без тину обійдеться? — сказав Карпо.

— А навіщо той тин здався? Адже ж у нас двір коло хати спільний, хоч на йому стоїть і твоя й моя повітка та загорода,— сказав Лаврін.

— Про мене, нехай буде так,— сказав Карпо.

— Але не знаю, як ще наші жінки скажуть,— сказав Лаврін, про матір вже й не згадуючи.

— Хіба в мене жіночий розум, щоб я жінок слухав? — сказав Карпо.

Тільки що вони переміряли город та садок, з хати вибігла Мотря. Вона вийшла на город і окинула його оком з горба вниз, а од низу на горб, потім вийшла на горб і ще раз поміряла ґрунт очима. Лаврінова частка здалась їй більшою, мабуть, тим, що в чужих руках шматок хліба все здається більшим. Вона скинула з себе пояс та давай міряти город перше впоперек: на Лавріновій половині вийшло більше на один пояс. Переміряла вона вдруге,— ой лишечко! Лаврінова частка була більша аж на два пояси.

— Бодай вас лиха година міряла, як ви оце переміряли,— сказала сама до себе Мотря й заходилась мірять поясом ґрунт вповодж: ой гвалт! Лаврінова половина виходила довша на цілий пояс, ще й висунулась ріжком на вулицю в бузину.

— Потривайте ж! — крикнула Мотря на весь город.— Це, мабуть, свекрушище помагала їм мірять! Це вона припустила собі на один пояс вздовж та на два пояси впоперек, ще й ріжок у бузині собі одтягла.

Мотря прожогом побігла до хати, держачи в руках пояс, та репетувала на весь город. Коло причілка стояла та хворостина, котрою Карпо з Лавріном міряв город. Мотря вхопила хворостину й кинулась у двері кулею, як птиця.

— Це ви, мабуть, з матір'ю так міряли город, боддй вас міряв сей та той! — крикнула Мотря на порозі так, що двері з обох хат разом одчинились і з дверей повискакували всі: і Карпо, й Лаврін, і Кайдашиха, й Мелашка. Вони повітритішали очі на Мотрю.

— Чого вилупили баньки, неначе мене зроду не бачили? Як це ви переміряли город? Та нехай його чорти спечуть з такою мірою! — гукнула не своїм голосом Мотря й брязнула об землю хворостиною так, що вона аж захурчала.

— Хррр! ~ захурчав насмішкувато Лаврін.— Чого це ти кричиш, неначе на батька.

— Кричи на свою матір! Я й тобі захурчу отією хворостиною, коли хоч. Як ви міряли город, коли Лаврінова половина більша і вздовж і впоперек!

— Твого розуму не спитали, бо свого, бач, нема,— сказав скривджений Лаврін.

— Неправда твоя, Мотре,— спокійно сказав Карпо, заклавши руки за спиною.

— Бреши сам! Ось я тільки що сама міряла. Іди в волость, нехай волость вас розділить, а не свекруха,— репетувала Мотря.

— Одчепись од мене, сатаної Я й дома не була, як вони міряли. Це правдива причепа! — сказала Кайдашиха.— Бере моє добро, ще й мене лає.

— Ідїть міряйте на моїх очах, а як ні, то я ваші кілки на межі геть повикидаю за тин, а таки свого докажу,— кричала Мотря.

Мотря вибігла з сіней і побігла на город; за нею пішла Кайдашиха з Мелашкою, а за жінками пішли чоловіки. Мотря розперезалась і почала міряти город поясом; впоперек Лаврінова половина вийшла більша на два пояси.

— А що, чия правда?

— Як ти міряєш? Піддури кого дурнішого, а не мене,— крикнула Кайдашиха,— свою половину міряла, то натягувала, аж пояс луцав, а Лаврінову половину міряла, то аж пояс бгався. Геть, погана! Дай я сама переміряю з Мелашкою.

Кайдашиха переміряла весь город упоперек,— і знов обидві половини були однакові.

— А що, чия тепер правда! — говорила Кайдашиха,— Ти міряєш собі, то натягуєш, а чужому міряєш, то стягуєш. Ти б

людей соромилась! Тобі тільки б сидіти з жидівками в крамницях та обдурювати на аршині людей.

— Це якийсь жіночий сажень вигадала Мотря, що стягується й розтягується, як кому треба,— сказав насмішкувато Лаврін.

— А отой ріжок, що в бузину ввігнався, яким сажнем будеш міряти? Не бійсь, мені не оддаси? — сказала Мотря.

— То одкуси його зубами! А де ж його діть, коли він вигнався на вулицю,— сказала Мелашка.

Мотря була сердита, що вийшло не так, як вона хотіла. Вона причепилась до Лавріна за батьківську спадщину.

— Чом же ви не розділили пасіки? — сказала вона.— Адже ж пасіка батькова! Гара що все загарбали собі в руки! На Лавріновій половині в садку більше двома грушами і однією яблуною.

— А ти вже й полічила? — спитав Лаврін.

— Авжеж, полічила, і своїм не поступлюсь. Садок не твій, а батьківський,— сказала Мотря.

— То пересади на свою половину! — крикнув Лаврін.

— Який їх чорт подужає пересадить! Пересадиш, то підвередишся,— сказала Мотря.

— О, підвередишся, Мотре, коли Карпо не pomoже,— сказав, сміючись, Лаврін.

— Вже хоч і підвережусь чи ні, а таки свого докажу,— гукнула Мотря і вдарила кулаком об кулак,— ходім лиш зараз в волость, нехай нас волость розсудить, а не ти з свекрухою. Дайте лишень нам половину пасіки, а як ні, то бери, Карпе, сокиру та й рубай груші. Я вам свого не подарую,— кричала, аж сичала Мотря.

— Та подивись лишень, на твоїй половині все старі груші, а на моїй — щепи! — сказав Лаврін.

— Мотря каже правду: ви нам дайте половину пасіки, половину овець та свиней,— сказав Карпо.

— Овва, який розумний! Забери ще половину котів та собак! — кричала Кайдашиха.— А батька хто лупив у груди? Лаврін хоч батька не бив.

— Не бив, тільки не слухав,— сказав спокійно Карпо.

— А ти забув, що я ще живу на світі? І я маю якесь право на батькове добро. Ти ладен, мабуть, мене живою в землю закопати! — говорила Кайдашиха.— Ти хочеш з своєю Мо-

трею мене, сироту, скривдить? Ні, Карпе, нехай нас громада розсудить!

— Як громада, то й громада! Ходім в волость, бо я своєю часткою не поступлюсь,— сказав Карпо.

Карпо з Лавріном та з Кайдашихою пішли в волость, а Мотря з Мелашкою zostались у дворі коло волості.

Волость присудила Лаврінові та матері батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за живоття батька. Як почула це Мотря, то трохи не скрутилась і наробила крику під волостю.

Од того часу між Кайдашенками й їх жінками не було миру й ладу. Карпо й Мотря посердилися з Лавріном та з Кайдашихою й перестали заходити до їх у хату.

— А що, Мотре, виграла? Здобрій тим, що тобі волость присудила,— дражnilась стара Кайдашиха з Мотрею.

— Дражніть уже, дражніть, як ту собаку,— говорила Мотря і трохи не плакала од злості.

Обидві сім'ї насторочились одна проти другої, як два півні, ладні кинутись один на другого. Треба було однієї іскорки, щоб схопилась пожежа. Та іскорка незабаром впала поперед усього на сміття.

Раз уранці Мелашка вимела хату й половину сіней, обмела коло своєї призьби, змела сміття до порога та й пішла в хату за рядюгою, щоб винести сміття на смітник. Саме тоді Мотря вибігла з сіней і вгляділа коло порога сміття. Сміття було підметене аж під Мотрину призьбу.

— Доки я буду терпіти од тієї іродової Мелашки! — крикнула Мотря на весь двір; вона вхопила деркача та й розкидала сміття попід Лавріновою призьбою.

Мелашка вийшла з хати з рядниною. Коли гляне вона, сміття розкидане геть попід її призьбою й по призьбі.

— Хто це порозкидав сміття? — спитала Мелашка в Мотрі.

— Я розкидала: не мети свого сміття під мою призьбу, бо я тебе ним колись нагодую,— сказала з злістю Мотря.

— А зась! Не діждеш ти мене сміттям годувати. Нагодуй свого Карпа,— сказала Мелашка й почала змітати сміття до купи до порога.

— Не мети до порога, бо мені треба через поріг ходити! — ляснула Мотря.

— Авжеж, велика пані. Покаляєш, княгине, золоті підківки,— сказала Мелашка.

— Не мети до порога, бо візьму тебе за шию, як кішку, та натовчу мордою в сміття, щоб удруге так не робила,— сказала Мотря.

Мотрині слова були дуже докірливі. Мелашка спашнула од сорому.

— А, ти, паскудо! То ти смієш мені таке говорити? Хіба ти моя свекруха? Ти думаєш, що я тобі мовчатиму? — розкричалася Мелашка.— То ти мене вчиш, як малу дитину? Ось тобі, ось тобі!

І Мелашка підкидала сміття деркачем на Мотрину призьбу, на стіни, на вікна, аж шибки в вікнах дзвенілії, а що було мокро, те поприставало до стіни.

Мотря глянула й рота роззявила. Вона не сподівалась од Мелашки такої сміливості й спочатку не знала, що казати.

— То це ти так! То це та, що од свекрухи втікала?

— Ти мені не свекруха, а я тобі не невістка. Я од тебе не втікати й мовчать тобі не буду. Ось тобі на, ось тобі на!

Деркач свистів, як шуліка в повітрі, в Мелациних руках, а шибки аж дзенькали. Мотря кинулась до Мелашки та й почала видирати деркача з рук. Мелашка була слабкіша й випустила його з рук. Мотря замахнулась на неї деркачем. Карпо сидів у хаті, почув, що в вікна щось порощить. Йому здалось, що в вікна б'є град.

«Що це за диво! Небо ясне, а в вікна порощить град»,— подумав він.

— Гвалт! Гвалт! — закричала Мелашка.— Якого ти дідька чіпляєшся до мене, сатано?!

З хати вибігла Кайдашиха просто од печі з кочергою в руках. Вона вгляділа, що Мотря підняла деркач угору і ладна вперіщить Мелашку, і махнула на Мотрю кочергою. Мотря одскочила од призьби, кочерга потрапила в Мотрині вікно. Шибка дзенькнула, а дрібне скло посипалось на призьбу.

З хати вибіг Карпо, а за ним Лаврін. Три молодичі вчепились до кочерги та до деркача, кричали, тягались, сіпали ті причандали на всі боки. Деркач розірвався. Нехворощ посипалась з деркача, неначе пир'я з гуски. Чоловіки розборонили жінок і розігнали їх.

— Одривай хату! Не буду я з вами жити через сіни, хоч би мала отут пропасти! — репетувала Мотря.— Бери, Карпе, сокиру, та зараз одривай хату, а як ти не хочеш, то я сама візьму сокиру та й заходжусь коло хати.

— Чи ви показалися, чи знавісніли? — говорив Карпо.— Хто це розбив вікно?

— Твоя мати! Це вже пішлося наче з Петрового дня! Одна обпаскудила мені стіни, друга вікна побила. Ось тобі за те! Ось тобі! — крикнула Мотря й почала хapatь рукою з калюжі грязь і кидати на Мелашину хату. Біла стіна стала ряба, не наче її обсіли жуки та гедзі.

— Бий тебе сила божа! Не кидай, бо я тобі голову провалю кочергою,— крикнула Кайдашиха й погналась за Мотрею. Мотря втекла за причілок, виглядала з-за вугла й репетувала та кляла Кайдашиху.

— Лавріне! Одривай їх хату. Про мене, нехай Мотря йде жити під три чорти або під греблю; я з нею зроду-віку не буду жить під однією покрівлею,— кричала Кайдашиха.

— Карпе! Одривай хату, бо я підпалю й їх, і себе та й на Сибір піду,— кричала Мотря.

— Лавріне! Одривай їх хату, бо я ладна й до сусід вибратись. Зараз піду в волость, та нехай громада зійдеться та розкидає їх хату,— кричала Кайдашиха.

З тими словами Кайдашиха накинула свиту та й побігла в волость позивати Мотрю та Карпа. Волосний покликав Карпа на суд. Карпо сказав, що він не думає одривать хати, а то тільки полаялись та побилися молодиці. Волосний вигнав Кайдашиху з хати. Слідком за Кайдашихою прибігла в волость Мотря й почала розказувати, починаючи од сміття. Волосний слухав, слухав та й плюнув.

— Ідїть ви собі ік нечистій матері та, про мене, повибивайте й очі, не тільки вікна,— сказав волосний та й пішов у кімнату, ще й двері причинив.

Того ж таки вечора Кайдашиха повечеряла з дітьми і вже лагодилась лягати спати, коли чує вона — на горищі закрикали на сідалі кури, закричали й кинулись з сідала.

— Ой, тхїр на горищі! — сказала Кайдашиха.

— Може, злодюга лазить,— сказав Лаврін. Кайдашиха вхопила лампу і вискочила в сіни; за нею вискочили в сіни Лаврін та Мелашка.

В сінях було ясно. Хтось лазив на горищі з світлом.

— Хто там лазить? — гукнув Лаврін. З горища ніхто не обзивався, тільки одна курка киркала на все горло, ненач її хто душив. Лаврін вискочив на драбину й заглянув на горище. Там стояла Мотря з куркою в руках.

— Якого ти нечистого полохаєш наших курей! — крикнув Лаврін, стоячи на щаблі.

— Хіба не бачиш? Свою курку впіймала на вашому сідалі.

— Хіба ж ми просили твою курку на наше сідало? — гукнув Лаврін.— Чи шапку перед нею здіймали, чи що?

— Верни лишень мені яйця, бо моя чорна курка вже давне несесться на твоєму горищі.

Мотря лазила по горищі та збирала по гніздах яйця. Сполохані сліпі кури кидались по горищі, падали в сіни на світ.

— Ой боже мій! Це не Мотря, а бендерська чума. Вона мене з світу зжене! — говорила Кайдашиха.— Ще хату підпалить лампою. Покарав мене тобою господь, та вже й не знаю за що!

— Мабуть, за вашу добрість,— обізвалась Мотря з горища й спустила з горища на щабель здорову ногу з товстою литкою.

Одна курка впала з горища й погасила світло. В сінях стало поночі, Лаврін стояв, сп'явшись на драбину. Мотря штовхнула його п'ятою в зуби. Він сплюнув у сіни. Мотря штовхнула його по носі другою п'ятою. Гаряча литка посунулась по його лиці. Мотря ладна була сісти йому на голову.

— Куди ти сунешся на мою голову! — крикнув Лаврін і почав трясти драбину.— Не лизь, бо я тебе, сяка-така душе, скину з драбини!

Лаврін скочив у сіни і почав хитать драбину. Драбина стукала об стіну.

— Скинь її з драбини додолу, нехай собі голову скрутить, щоб знала, як лазити на наше горище,— кричала в темних сінях Кайдашиха.

Лаврін прийняв драбину. Мотря повисла на стіні. Половина Мотрі теліпалась на стіні, а друга половина вчепилась в бантину, як кішка, однією рукою та ліктем другої руки. Мотря держала в руці курку й не хотіла її пускати, а в пазусі

в неї були яйця, дуже делікатний крам. Мотря боялась наробить в пазусі яєчні, держалась за бантину й ніяк не могла видертись назад на горище. Нижча половина тягла її вниз.

— Ой лишенько, ой упаду, ой-ой-ой гвалт!..— зарепетувала Мотря не своїм голосом.

Од гвалту Карпо не всидів у хаті й вискочив у сїни з світлом. Лаврін стояв серед сїней з драбиною. Мотря теліпалась на стїні, неначе павук на павутині.

— Драбиною її плещи, та добре! — кричала Кайдашиха.— Нехай не збирає яєць на нашому горищі!

Кайдашиха кинулась до драбини й була б справді почастувала нижчу половину Мотрі драбиною, але Карпо видрав драбину в Лавріна, пхнув матір так, що вона трохи не перекинулась, і підставив драбину під Мотрю. Вона злізла додолу з куркою в руках.

— Оддай мені яйця, злодійко! Нащо ти покрала наші яйця? — репетувала Мелашка.

— Це моя курка нанесла,— говорила Мотря, втікаючи в свою хату.

— А хїба ж твоя курка їх позначила, чи що? Як не вернеш яєць, я піду в волость,— говорила Кайдашиха.

— Про мене, йдїть і за волость,— кричала Мотря з своєї хати, витираючи ганчіркою яєчню в пазусі.

Мелашка засвітила світло, половила в сїнях свої кури і й повикидала їх на горище. В обох хатах ще довго було чути І крик. Той крик стихав помаленьку, як хвиля на воді після вітру, доки зовсім не затих.

— Одривай хату од цих злиднів! — говорила Мотря в своїй хаті Карпові.

— Чи ти здурїла, чи що? Неначе хату одірвати так легко, як шматок хліба одкраять? Ти не знаєш, що то буде коштувать.

— Що б там не коштувало, одривай, а ні, я сама одірву,— говорила Мотря.

— Ану, ну, спробуй! Оце вигадала таке, що й купи не держиться.

Одначе швидко після того Карпо побачив, що Мотря говорила таке, що держалось купи.

На другий день Кайдашиха прибралась і пішла до священика жалітись на Мотрю. Вона розказала все діло не так

священикові, як матушці. Матушка дала бабиним унукаї коржиків та бубликів, печених з сахаром. Кайдашиха прк несла ті гостинці, роздала Мелахциним дітям. Мотрині діт почули носом гостинці й повибігали в сіни. Кайдашиха роз дала й їм по бубликові.

— Не беріть од баби гостинця, бо вона злодійка,— крив нула Мотря з своєї хати.

Діти забрали гостинці та й давай махати рученятами н бабу та промовляти ті слова, що їм доводилось не раз чути од матері.

— Баба погана, баба злодійка! — лепетали діти.

— А гостинця взяли од баби, ще й бабу лаєте,— сказав; Кайдашиха й заплакала.

Мотря вискочила з хати, пооднімала од дітей бублики т; й кинула собакам.

— Чи ти людина, чи ти звірюка,— сказала Кайдашиха втираючи сльози.

Того-таки дня Мотрин старший хлопець напився з Ме лациного кухля води коло Мелаїциної діжки, бо в сіня:? стояло дві діжки з водою: Мотрина по один бік, Мелацина гк другий. Малий хлопець, не розбираючи материного поглядз на право власності, захопив кухоль з тієї діжки, що стояла де його ближче, але якомсь не вдержав кухля в руках, упусти* та й розбив.

Кайдашиха вискочила з хати й наробила галасу.

— Бач, іродова душе, вчила дітей мене лаяти, а твої діти мені шкоду роблять,— крикнула Кайдашиха до Мотрі в двері,— іди лишень сюди та подивись!

Мотря вибігла з хати й подивилась. Черепки лежали долі, а хлопець стояв, засунувши пальці в рот і схиливши винну голову.

Кайдашиха, недовго думавши, захопила кухоль з Мотриної діжки та — хрьоп ним об землю.

— Оце чорт його й видав. Старе, як мале! Зовсім баба з глузду з'їхала. Що вам дитина заподіяла? — крикнула Мотря.

— Твої діти такі зміюки, як і ти. Наплодила вовченят, то не пускай їх до моєї діжки.

— То сховайте свою діжку в пазуху, а кухля мені купіть, бо ви не дитина,— сказала Мотря.

— Овва! Гара що розпустила своїх дітей, як зінських щенят. Не діждеш,— сказала Кайдашиха.

— Коли так, то й я вам оддячу! — сказала Мотря.

При тих словах вона побігла в Лаврінову хату, вхопила з полиці горшка і хрюпнула ним об землю. Мелашка й Лаврін тільки роти пороззявляли.

Мотря вибігла з хати. Мелашка за нею.

— Коли так, то й я зугарна до московської закуці,— закричала Кайдашиха і, як несамовита, вбігла в Мотрину хату, вхопила з припічка здорову макітру та — хрюп нею об землю.

Карпо схопився з лави. Йому здалося, що мати збожеволіла.

— О, стонадцять чортів вам з Мелашкою разом! За таку макітру я знаю, як вам оддячити! — закричала Мотря, бліда, як віск. Вона вскочила в Лаврінову хату, вхопила кочергу та й свиснула нею по купі горшків, що сохли на лаві. Горшки застогнали; черепки посипались додолу.

Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кочергу, Мелашка вхопила рогача та в Мотрину хату! Кайдашиха лупила кочергою горшки на полиці, Мелашка частувала миски рогачем на миснику. Горшки сипались з полиці, як яблука з яблуні, неначе земля тряслася.

Кайдашки так здивувалися, що їм здалося, що молодіці зовсім показалися. Лаврінові спала на ум думка, чи не покусала часом матері скажена собака. В Карпа була така сама думка. Йому здалось, що до Мотрі вже приступає. Але глянули вони, що з полиці сиплються горшки, а з мисника миски, та давай оборонять полицю та мисник. Карпо насилу поборов матір і одняв од неї кочергу. Лаврін висмикнув з Мелашиних рук рогача й спас живоття трьом полумискам.

Всі три молодіці насилу дихали. Вони разом верещали, гвалтували, лаялись. Клекіт у хаті був такий, що не можна було нічого розібрати.

— Ти — змія люта, а не свекруха! — кричала Мотря.— Буду я чортова дочка, коли не розіб'ю тобі кочергою голови.

— Хто? ти? мені? своїй матері? — сичала Кайдашиха.— Карпе! ти чуєш, що твоя Мотрунька говорить на мене? То це ти таке говориш мені, своїй матері? Карпе, візьми вірвовку

та повісь її зараз в сінях на бантині, бо як не повісиш, то я їй сама смерть заподію.

— Карпе, візьми налигача та прив'яжи на три дні свою матір серед вигону коло стовпа, мов скажену собаку, нехай на неї три дні собаки брешуть, нехай на неї три дні вся громада плює! Вона мене або отруїть, або зарубає,— верещала Мотря.

— Що ти кажеш? Щоб мене мій син, моя кров, та прив'язував налигачем серед вигону на сміх людям? — сичала Кайдашиха.— Ось я візьму мішка та напну тобі на голову, мов скаженій собаці, бо ти нас усіх покусаєш.

Кайдашиха витягла з-під лави порожнього мішка й кинулась до Мотрі.

Карпо тільки очі витріщив і не знав, кого слухать: чи вішати жінку, чи прив'язувать налигачем матір.

— Ти злодійка! Ти покрала в нас яйця! — кричала Кайдашиха й кинулась до Мотрі з мішком у руках.

— Брешеш, не докажеш! Ти сама злодюга, бо обкрадала мене, мою працю цілий рік. Я на тебе робила, як на пана панщину,— кричала Мотря.

— А чом же ти мене не кидала, коли тобі було в мене погано? — пищала Кайдашиха.— Чом тебе чорти не понесли на Басарабію або за границю?

— Овва, через таке паскудство та оце тікала б за границю! Тікай сама хоч під шум, під греблю! — гвалтувала Мотря.— Ти злодюга, ти відьма!

— Хто? Я? Я відьма? Я злодюга? — сичала Кайдашиха.— Ось тобі на!

Кайдашиха тикнула Мотрі дулю й не потрапила в ніс, та в око. Мотря вхопила деркач й сунула держалом Кайдашисі просто межі очі.

— Ой лишечко! Виколола проклята зміюка мені око! — заплакала Кайдашиха і вхопилась за праве око.

В неї з ока потекла кров. Лаврін та Мелашка побачили кров і розлютувались. Вони кинулись оборонять матір. Лаврін пхнув Мотрю. Мотря дала сторчака на лаву. Карпо кинувся обороняти Мотрю і пхнув Лавріна. Лаврін ударився об мисник. Три полумиски, захищені Лавріном од наглої смерті, посипались йому на голову.

— Одривай, Карпе, хату, бо я тебе покину з твоєю проклятою матір'ю, з твоїм іродовим кодлом! — репетувала Мотря.

— В волость її, розбишаку! В тюрму її! Одривай, Лавріне, їх хату, бо я сама полізу та буду зривать кулики.

Лаврін і справді розлютувався. Він ухопив драбину, приставив до стріхи, вискочив на покрівлю й почав зривати кулики з Карпової хати. Кулики сипались на землю. На хаті заблищали крокви й лати, наче сухі ребра.

Тим часом Кайдашиха зумисне розмазала кров по всьому виду, замазала в кров пазуху, повисмикувала з-під очіпка волосся та й побігла до священника, а потім в волость і наробила там гвалту.

— Ой боже мій! Дзвонить в усі дзвони! Карпо з Мотрею вбили Лавріна, вбили Мелашку, вбили й мене! Рятуйте, хто в бога вірує! — кричала не своїм голосом Кайдашиха в волості.— Скликайте громаду та зараз, зараз!

Волосний і писар, побачивши окровавлену Кайдашиху, полякались і побігли до Кайдашенків. За ними бігла Кайдашиха та галасувала на все село. Волосний з писарем побігли в двір і вгляділи живого Лавріна, котрий сидів на хаті та зривав кулики. З хати вибігла Мелашка, здорова й жива, а за нею Мотря.

— Рятуйте мене! — голосила Мотря.— Як мене знайдуть зарубану сокирою, то нехай уся громада знає, що мене зарубала свекруха! Рятуйте, хто в бога вірує!

— Чого це ти, навісна, кричиш? — спитав голова.— Адже ж ти жива.

— Рятуйте мене, вона мене вбила! — репетувала Кайдашиха.

— Чи ви показалися, чи що? — сказав писар.— Бігає по дворі й кричить, що її вже вбили. Що тут у вас скоїлось?

— Ось що скоїлось! — ткнула пальцем на око Кайдашиха.

— А ти що робиш ото на хаті? — гукнув голова до Лавріна.— Зараз мені злязь та давай одвіт перед нами.

— Не злізу, доки не одірву Карпової хати,— говорив Лаврін і швиргнув куликом волосному на голову.

— Якого ти нечистрго кидаєшся куликами? Зараз мені злязь, а то я полізу та сам тебе стягну та всиплю тобі сотню різок,— кричав волосний.

Лаврін трохи прохолов, зірвавши півсотні куликів, і зліз додолу. Волосний з писарем пішли в хату: в Лавріновій і Карповій хаті валялись купами черепки.

З хати повибігали діти, вгляділи страшне закривавлене бабине лице й підняли Гвалт. Собаки гавкали на писаря та на голову, аж скиглили. З села почали збігатись люди. Волосний з писарем та з кількома громадянами новели в волость Кайдашенків, їх жінок та Кайдашиху. Вони насилу розплутали їх справу й присудили Карпові одірвать хату й поставити окроми на своєму городі, бо Лаврін, як менший син, мав право зостаться в батьковій хаті і за те був повинен додержать матір до смерті. Громада присудила розділити ґрунт між Кайдашенками пополовині.

Волосний таки посадив Мотрю за бабине око в холодну на два дні.

Після такої колотнечі стара Кайдашиха ослабла. В неї нагнало око, як куряче яйце. Око стухло, але од того часу вона осліпла на праве око.

— Господи! Од чого це в нас почалася колотнеча в сім'ї? — казала Кайдашиха.— Це воно не дурно: це, мабуть, майстри закладали хату не на смерть, а на колотнечу.

Кайдашиха надумалась піти до священика й просити його, щоб він освятив хати. Не сказавши нічого Лаврінові й Карпові, щоб вони часом тому не спротивились, Кайдашиха побігла до священика й попросила його освятить хати.

Наступав храм в семигорській церкві, і молодиці на селі почали мазати хати. Мотря якраз того дня полізла в піч, щоб її вимазать.

Кайдашиха прийшла додому з священиком, з ними прийшов і дяк з паламарем.

Священик покропив свяченою водою хату й сіни. Кайдашиха просила його п'святить і Карпову хату; їй усе-таки шкода було сина.

Кайдашиха одчинила двері в Карпову хату, а там з припічка теліпались ноги п'ятами догори, пальцями вниз. Товсті литки стриміли, наче дві деревини. В печі лежала Мотря. Священик покропив Карпову хату.

— Нащо ви, мамо, святите мою хату? Хіба я вас просив, чи що? — сказав матері Карпо.

— На те, щоб твоя жінка не біла горшків та не вибивала очей,— сказала Кайдашиха.— Нашу хату майстри закладали на твою Мотрю.

— То святить, мамо, перше себе, бо й ви не безвинні: набили горшків удвох з Мелашкою більше од Мотрі,— сказав Карпо.

— Не жартуй, сину! Ти ще молодий. Пам'ятай: у тебе діти, в тебе худоба. Гляди лишень...

— Та вже святить не святить мою хату, а я її одірву та й не буду закладать на колотнечу,— сказав Карпо й зараз заходився одривати хату та ставить на своєму ґрунті.

Двір був невеликий, а як його розділили, то, очевидно, обидві половини стали ще менші. Стара хата стояла на вулицю боком, бо хати в селах ставлять вікнами і дверима на південь, а південь припав не на вулицю. Карпо поставив свою хату недалечко од Лаврінової. Вона стояла до Лаврінових дверей задвірком. Мотря намагалась, щоб Карпо загородив такий тин, щоб і птиця через його не перелітала. Карпо мусив перегородить і двір, і город.

— Отак би ти, Карпе, давно зробив, то були б і горшки цілі, і в твоєї матері очі не повилазили б,— говорила Мотря.

Перебули Кайдашенки зиму на опрічних дворах, і дві сім'ї почали потроху миритись. Спершу почали забігати з однієї хати в другу діти. їм байдуже було про батьківську колотнечу. За дітьми почали забігати один до другого батьки для своєї господарської справи: то за стругом, то за свердлом, то за сокирою спершу в повітки, а потім і в хати, а вже за ними почали любенько через тин розмовляти й жінки. Тільки Кайдашиха не ходила до Мотрі: сліпе око навіки загородило їй стежку до неї. На Кайдашевій давній оселі повіяло миром. Щоб не бігати кругом через ворота, Карпо й Лаврін зробили в дворі через тин перелаз.

Мир між братами поміцнішав ще більше задля господарської справи, задля спільної вигоди.

Карпо, одрізнившись од батька, спочатку таки набрався багато лиха, поки зібрався на своє хазяйство. Він був чоловік гордий, упертий, не любив нікому кланятись, навіть рідному батькові. В його була тільки пара волів, і як йому треба було спрягаться під плуг, він ніколи не просив волів у батька, а напитував суцряжичів між чужими людьми. В Лавріна зосталась пара батькових волів. Карпо спрягався з Лавріном, і вони вдвох в супрязі орали попереду Карпове поле, а потім Лаврінове. Карпо ходив за плугом, а Лаврін був за погонича.

Спільна вигода присилувала їх помагати один одному в оранці і в сівбі, і в заволікуванні, і в возовиці.

Саме тоді пішла залізна дорога з Києва недалечко од Семигор. Селяни почали держати коні і ставали під хуру возить на залізну дорогу сахар з ближчих сахарень, борошно з панських та єврейських млинів. Карпо й Лаврін купили й собі по коняці. А так як на одному коні далеко не заїдеш і багато ваги не завезеш, то вони спрягались кіньми під одну хуру й ділились заробітками пополовині.

Податі були великі, плата за землю була чимала; і Карпо й Лаврін побачили, що поле не настанчить їм грошей на податі, і мусили шукати заробітків в осінній та зимній безробітний час.

Громада в волості обирала Карпа за десяцького.

— Карпо чоловік гордий та жорстокий, з його буде добрий сіпака, може, його боятимуться хоч баби та молодиці,— говорила громада.

— А може, панове громадо, ми оберемо за десяцького Мотрю,— прикинув слівце один жартівливий чоловік.

— Не можна, вона повибиває всім бабам очі,— гукнули чоловіки, сміючись.

Прийшов приказ з волості рівняти шляхи, лагодить мости та насипать на багнах греблі. Карпо загадував людям на роботу і поперед усього звелів скопать той капосний горбик на горі, вище од свого городу, на котрому його батько поламав десятків зо два возів.

— Ану, Лавріне, бери заступа та йди на роботу,— загадував Карпо братові.

— Піди вижени на роботу свою Мотрю,— промовила стара Кайдашиха.

— І Мотрю вижену. Ви думаєте, що пожалію? — говорив Карпо.

Він і справді мусив вислати на роботу й свою Мотрю. Люди покопали спуск навкоси, так як колись радив старий покійний Кайдаш, ще й горбик молодиці знесли в приполах під Карпів тин.

Минуло чимало років після панщини. Громада трохи заворушилась і почала встоювать за свою вигоду, за своє громадське право.

Тим часом громада почала діло з жидом. Один багатий жид з містечка заплатив панові добрі гроші й купив собі пра-

во поставить в селі на панській землі шинки. Він завітчав своїми шинками село з чотирьох боків і пустив горілку по дешевшій ціні, ніж в громадському шицку. Люди кинулись за горілкою до жидівських шинків. Громадський шинок стояв порожній, в його ніхто й не заглядав.

Волосний зібрав громаду. Кайдашенки почали кричати в громаді.

— Панове громадо! — говорив Карпо.— Нехай ніхто з села не купує горілки в жидівських шинках. Посадім коло шинків десяцьких та соцьких, нехай дрючками одганяють людей.

— Я сам сяду з дрюком і буду одганяти хоч би й свою рідню! — гукав Лаврін.— Нехай жида посадять дурно ціле літо над своїми барилами. Посидять та й підуть.

— Добре Кайдашенки радять! — загукала громада.— Посадім людей та й не пускаймо нікого в жидівські шинки.

Громада порадилась і розійшлась.

Жид побачив, що непереливки, взяв відро горілки, одніс волосному; друге одніс писареві, зібрав до себе в шинк десять чоловік таких, що заправляли громадою, і поставив їм ціле відро горілки.

— Чого нам змагаться,— говорив хитрий жид,— нащо вам мене кривдить. Буду я заробляти, будете й ви. Я поставлю ціну в своїх шинках таку, як у вашому, ще й зараз заплачу в волость сорок карбованців одчипного.

— Чи вже заплатиш? — гукнули чоловіки.

— Ой-ой, чом і не заплатить для добрих людей; ви думаете, що я жид, то в мене й душі нема? Я ладен і на церкву дати. Ет, та що й говорити! От вам хрест, коли не ймете віри.

І жид перехрестився зовсім по-християнськи.

— Чи ти ба! Жид хреститься! — гомоніли люди.

— Ви думаете, що я не поважаю вашої віри? Та я ладен жити з вами, як з братами,— підлещувався жид.— От вам ще відро горілки! Суро! А винеси гостям оселедців та паляниць! — гукнув жид до жидівки.

Сура зітхнула на всю кімнату, так їй було шкода оселедців, але вона винесла й поклала перед людьми на столі.

— їжте, люди добрі! Ви думаете, що я шкодую для вас? — говорила Сура.— Ой вей мір, ой-ой! — прикинула вона вже тихенько, виходячи з хати.

Люди пили, закусували та слухали Берка, а Берко неначе грав їм на цимбалах своїми облесливими словами.

Давні панщанники понаставляли вуха та слухали Берка. Його слова, підсолоджені горілкою та приправлені оселедцями, так і влазили в їх душі. Вони не знали, що жид вибере ті сорок карбованців, і за оселедці, і за ту горілку, що вони в його дурнички п'ють, з їх-таки кишень — то недоливками, то водою, підлитою в горілку, то більшою платою.

Люди розтали, як віск, і почали хвалити жида. Декотрі вже були зовсім п'яленькі.

— Так що ж, панове, та ще й які панове! Що тепер пан перед вами! Ви, Грицьку, тепер пан! От хто пан! Що схочете в волості, те й зробите! Ви, Петре, тепер господар на все село, ніби князь! Тепер ви пани, а пани вже перевелись на Іцькову сучку,— підлещувався Берко до мужиків.— Так що ж, панове, чи згодитесь громадою оддати мені й свій шинк, і будете пускати людей в мої шинки? Я подарую сорок, карбованців на волость, а за ваш шинк зараз покладу гроші на стіл!

— А добрий жид,— гукнув один п'яленький мужик,— що й гроші зараз дає! Будемо стояти на сході за його!

— Авжеж, будемо, бо ще й на церкву покладе!

Саме в той час Карпо Кайдашенко їхав з ярмарку, вгледів коло панського шинку купу людей та й став. Берко знав, що Карпо горілки не любить і на сході йде все проти його. Він сховався в кімнату.

— Здоров був, Карпе! — гукнув Грицько і почав обнімать та цілувати Карпа. Гостра неголена Грицькова борода колола Карпове лице, неначе голками.

— Та здоров був...— говорив Карпо, одвертаючи лице,— та годі вже!

— Здоров був, соколе! Та зайди-бо в шинк та випий хоч чарочку з нами! — мовив Грицько і знов ухопив Карпа руками за шию і цмокнув його в щоку.

Грицькова борода подряпала Карпові щоку, аж кров виступила.

— Та одчепись ік нечистій матері. Оце припало тобі цілуватись! Аж кров виступила на щоці!

— Серце! голубчику! чи вже ти оце не вип'єш з нами хоч по одній чарці, хоч півчарки. Та тут же такий добрий жид! А! Що вже й казати!

Грицько розвів знов руки і наставив губи.

— Та одчепись собі! Піди обніми та поцілуй мою коняку, коли вже припала охота цілуватися,— говорив Карпо.— А нащо це ви горілку п'єте в жидівському шинку? — спитав Карпо.

— Та бодай не казати...— сказав Грицько,— тут такий добрий жид, такий добрий, чорт його знає, де він такий добрий взявся. Благодареніє богу і всім святим, він і на церкву дасть! Ото кумедія!

— А ви забули, що самі на громаді постановили?

— Серце, голубчику, білий лебедику! — говорив п'яний Грицько, тикнувши колючою бородою Карпові в ніс.— Та не цурайся-бо нашого хліба-солі.

Карпо бачив, що з п'яним розмовлять — тільки гаяти час, вдарив коняку батоном. Віз покотився.

— Карпе! Карпе! Та зайти-бо та хоч по крапельці, хоч пів-крапельки! — гукав ззаду Грицько й біг за возом.

На другий день зібралась громада. Прийшов Карпо і вдивився.

Громада співала вже іншої; волосний та писар тягли за громадою і кричали, щоб оддати Беркові й громадський шинк, не тільки що пускати людей по горілку і в жидівські шинки... бо Борко зараз плате гроші...

— Панове громадо! Погана ваша рада; я не пристаю на це! — сказав понуро Карпо й одійшов од громади набік.

Громада оддала Беркові громадський шинк, хоч Берко на церкву грошей не дав, а тільки дунив п'яних мужиків.

Громада дорого потім заплатила хитрому жидові...

Берко приймав за горілку не тільки пашню, але навіть крадене сіно й солому. Понесли люди мішками пашню в Беркову комору, а Берко тільки гладив бороду білою рукою, дивився, як п'яні мужики валялись під його шинком, та зараз-таки підняв скажену ціну на горілку в усіх шинках.

ІХ

Цілу зиму й весну Кайдашенки прожили в ладу. Кайдашиха, котру тепер на селі дражнили безокою економшею, сердилась на Мотрю, але невістки на те не вважали й жили між собою в згоді. Лаврін любив Мелашку: ніколи її не то що не бив, і пальцем не зачепив, навіть ніколи не лявся

з нею. Мотря часто гризла голову Карпові, але він не любив говорити і більше мовчав.

Але настала весна. Хати Кайдашенків стояли дуже близько одна коло одної, а їх городи були перегороджені тільки поганеньким тином.

Мелашка посадила огірки коло самого тину. Огірки зішли, як зелене руно. Показались ранні огірочки. Мотрин півень перескочив через тин та давай вибирати Мелацині огірки. Півень сокотав та скликав курей. Всі Мотрині кури перелетіли через тин в огірки. За курми полізли крізь тин курчата. Квочка вигребла яму саме серед огудиння.

Стара Кайдашиха вийшла на город, угляділа таку шкоду та аж за голову вхопилась. Вона налапала під ногами палицю та й поперла нею на курей. Палиця влучила в півня; півень киркнув і потяг через тин перебиту ногу. Двоє курчат лягло на місці.

Мотря вибігла і вгляділа свого півня. Півень тяг ногу по землі.

— Чи це ви, мамо, перебили моєму півневі ногу? — гукнула Мотря через тин до Кайдашихи.

— А то ж хто? А як ще раз твої кури підуть на наші огірки, то я їх поріжу та поїм.

— То й заплатите! Хіба в нас волості нема,— говорила Мотря.— Не було пак вам на городі місця для огірків; насадили під самим перелазом. Карпе, чи ти бачиш, що то таке?

— А що? Півень ногу волочить,— обіззався спокійно Карпо.

— Карпе! Піди до матері та скажи їй, нехай вона другий раз не б'є моїх курей,— чіплялась Мотря.

— Гм? — мукнув Карпо, стоячи коло хати.

— Карпе! Чи ти чуєш, чи тобі позакладало? — кричала Мотря.

Карпо стояв і дивився на півня.

— Карпе! Чи ти глухий, чи ти хочеш мене з світу зогнати? Піди та вилай свою матір.

— Іди та лайся, про мене, хоч до самого вечора,— сказав дуже спокійно Карпо.

— Так, їй-богу, так. Оце добре! Мати вбила двоє курчат, перебила півневі ногу...

— Підсипай, підсипай перцю,— насмішкувато сказав Карпо.

— Біжи! Нехай Лаврін заплатить за півня! — крикнула Мотря під самим вухом у Карпа.

— Ану голосніше, бо не чую! Підкидай солі до перцю, бо вже давно їли з перцем.

— Піди посип перцем своїй матері в носі та в роті,— верещала Мотря.

— Та й бриклива ж ти, Мотре, хоч я тебе колись любив за той перець. Вже дуже наперчила!

— Бий тебе сила божа, ледащо! — крикнула Мотря, кидаючись до Карпа.

— Одчепись, бо як пхну, то й перекинешся! — промовив спокійно Карпо, скоса подивившись на Мотрю й насупивши брови.

Мотря оступилась.

Саме того вечора Лаврінів кабанчик просунув рилом тин та й побіг у Мотрину картоплю. Як угледіла Мотря, як ухопить хворостину, як вперіщить кабанчика по спині! Кабанчик закувікав та й потяг по землі зад з двома ногами. Мотря вхопила його за ноги та й перекинула в Лаврінів двір. Стара Кайдашиха вибігла з хати, вгледіла кабанчика й наробила галасу на весь двір.

— А це хто перебив спину нашому кабанцеві?

— Я перебила! — гукнула Мотря з-за угла своєї хати.— Нехай не лазить в мій город. Оце вам за мого півня.

Мотря стояла за своєю хатою й виглядала зумисне Кайдашиху. Вона гукнула до Кайдашихи одривчасто, крутнулась і побігла в хату.

— Лавріне! Мелашко! Вся чесна громадо! Збігайтеся сюди! Чи ви бачите, що наробила наша Мотруня?

Лаврін і Мелашка вибігли з хати й дивились на бідного кабанця, їх взяв жаль та досада.

— Це вже Мотря і справді не знати що виробляє,— сказав Лаврін на вітер.

Мотря стояла за вуглом і тільки того й ждала. Вона вискочила з-за угла, як козак з'маку.

— Ось і я! Чую, чую, як мене клянете! Оце вам за мого півня! Оце вам за мої курчата, що свекруха побила. Тепер позивайте мене!

Мотря вдарила кулаком об кулак, нахилившись через тин як можна далі в Лаврінів двір, неначе хотіла достати

кулаками до Кайдашихи; потім крутнулась і швидко щезла за вуглом, неначе на повітрі розлетілась.

— Постривай же ти, суко! Скручу я голову твоєму півневі,— сказала Кайдашиха.

Кайдашиха взяла кужіль, сіла прясти за хатою та все поглядала на огірки. Коли це Мотрин півень вилітає на тин; потріпав крилами, закукурікав та — шубовсть в Лаврінові огірки. Кайдашиха схопилась з місця та давай закрадаться до півня з кужелем. А півень клює огірки та тільки: со-ко-ко-ко-ко! неначе дражниться з баби. Баба як поперла кужелем та лусь його по голові! Півень закрутився на одному місці. Кайдашиха вхопила його, скрутила йому в'язи, потім дорізала, опарила, обскубла та й укинула в борщ.

Але в той час прийшли Мотрині діти до Мелациних дітей гулять. Старший хлопець і вглядів півнячу перебиту ногу, що стриміла з горшка. Він зараз чкурнув до матері та й розказав.

Мотря вбігла в Лаврінову хату, заглянула в піч, не сказавши добридень. Ой таточку! Ой лишечко! З горшка й справді стриміла здорова перебита півняча нога з товстою гулею посередині і з одним одрубаним кігтем. Не сказавши нікому й слова, Мотря вхопила півня за ногу, витягла з борщу та й дала драла з хати.

— Ой бабо! — крикнула одна дитина до старої Кайдашихи.— Побіг півень з горшка, тільки патьоки по припічку потекли.

Баба мовчала, надувши щоки. Мелашці стало ніяково. Лаврін осміхнувся.

Мотря вбігла в свою хату з півнем в руках та сунулась до Карпа.

— Чи ти ба, що твоя мати виробляє! Ото тобі перець з сіллю. Піди насип своїй матері повний рот перцю, ще й сліпе око потруси. Вона зовсім сказала і без перцю. Адже ж це паш півень? — сказала Мотря, показуючи Карпові перебиту ногу.

— Наш. Навіщо ж ти зарізала?

— Мати твоя скрутила йому голову, ще й у свій борщ укинула. Піди та виколи своїй матері друге око! Який ти господар! Чом ти їй нічого не кажеш? Та твоя мати відьма; та вона незабаром поріже та повкидає в борщ моїх дітей. Піди та хоч обскуби їй коси.

Карпові шкода було півня. Він розсердився на матір за такі збитки й мусив їти лаятись з матір'ю та Лавріном.

Він вернувся додому, а тим часом Мотря звеліла своїм дітям упіймать Мелациного чорного півня та принести до хати. Хлопцям тільки того було й треба. Вони покатали на Лаврінів город, впіймали чорного півня й принесли матері. Мотря вкинула його в кучу.

Тим часом поганенький тинок між двома городами зовсім осунувся. Рову не було, і через тин почали скакати свині. На другий день в Карпів город ускочив Лаврінів рябий кабан і порався в картоплі.

Мотря вгляділа кабана й наробила гвалту. Вона вхопила рогача, діти забрали кочерги й гуртом кинулись за кабаном. За дітьми побігли собаки. Мотря з дітьми загнала кабана в свій хлів та й зачинила. Лаврін почав кричати через тин, щоб Карпо випустив кабана.

— Авжеж! Кабан твій в займанні. Викупи, то й візьмеш,— гукнула Мотря через тин,— а як не викупиш, то верни мені півмішка картоплі.

Лаврін почухав потилицю та й пішов у хату.

Кайдашиха тільки губи зціпила.

Того ж таки дня Карпа й Мотрю покликав їх кум у шинок полоскати повивач після похрестин. На Карповому дворі стояла коняка, прив'язана до воза, й їла сіно. Карпові діти одв'язали коняку й почали їздити верхом по дворі. Коняка зірнула з гнuzдечки, на radoщах хвицьнула задніми ногами та й скочила через тин у Лаврінів город. Поганенький тинок звалився, як полотно, під кінськими копитами й поліг на огородину. Коняка пішла пастись на Лаврінові буряки.

Лаврінові діти прибігли в хату й дали знати бабі та батькові. Всі повибігали з хати, побрали дрючки та давай ганятися за конякою. Мелашка й Кайдашиха взяли її за гриву з двох боків, завели в хлів та й заперли.

Карпові діти бачили все те з двору. Вони зараз побігли в шинок і розказали, що їх коняка в займанні в баби, зачинена в хліві.

Карпо й Мотря вже трохи були напідпитку і побігли додому.

— Як! Чи то можна! За свого паршивого кабана вони сміли взяти нашого коня? — кричала дорогою Мотря.

— Я їм покажу, що мій кінь не те, що їх півень,— говорив сердито Карпо.

Карпо з Мотрею прибігли додому. Стара Кайдашиха вешталась коло хати без діла: вона ждала Мотрі. В неї аж губи трусились до лайки, та не було з ким лаятись. Вона вгляділа Мотрю й затрусилась.

— А нащо ви, мамо, зайняли нашу коняку? — гукнула Мотря до Кайдашихи.

— Оце б тягла твою дурну коняку через тин. На те зайняла, щоб вона в наш город не скакала,— обізвалась Кайдашиха.

Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалась до тину стара відроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої, сумно й понуро. Мотря стояла коло тину висока та здорова, така заввишки, як Карпо, з широким лобом, з загостреним лицем, з блискучими, як жар, чорними маленькими очима. Вона була в одній сорочці і в вузькій запасці. Хазяйновита, але скупа, вона втинала одяжу, як тільки можна було обтяти. Вузька запаска влипла кругом її стану. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо в узькій сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штанях з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей в узьких штанях, в сороченятах з короткими рукавами, в спідничках вище колін.

По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, в запасці, в рясній білій, як сніг, сорочці, в здоровій хустці на голові. Слепе око біліло ніби наскрізь, як вушко в голці, хоч туди нитку затягай. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій хустці з зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін в Широких рясних синіх з білими смугами штанях, в чоботях. Мелашка розцвіла й стала повніша на виду. Її очі, її тонкі брови блищали на сонці, а лице горіло рум'янцем од висків до самого підборіддя. Гаряче сонце ляло світ на двір, на людей, обливало їх од го-

лови до ніг. Чорна здорова хустка чорніла на бабі Кайдашисі, неначе горщик, надітий на високий кілок.

Мелашка сяла, як кущ калини, посаджений серед двору. А сонячне марево заливало всіх, дрижало, переливалось між жіночими та дитячими головами, неначе якась золота вода крутилась поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок снувалась по двору кругом людей, кругом хат, навкруги садка. Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей, їм здавалося, що їх от-от покличуть і нацькують ними когось.

— Нащо ви одв'язали нашого коня та заперли в свій хлів? — крикнула Мотря, — Не святі ж прийшли з неба та одв'язали його!

— Одчепись, сатано! Хто його одв'язував? То твої діти їздили по дворі та упустили його, — крикнула Кайдашиха.

— То, мамо, баба одв'язали коня та й пустили по дворі! — брехали Мотрині діти з-за угла.

— Ні, не баба! То Василь одв'язав та їздив, доки не впустив коня, а кінь як задер задні ноги та илиг в наш город! — кричав Лаврінів хлопець.

— Он глянь, суко, на тин! Це твій кінь звалив. Заплати три карбованці та оддай нашого кабана, тоді візьмеш свого коня, — кричала баба Кайдашиха.

— Як то? За свого невірного гнилого кабана та ви взяли нашого коня! — репетувала Мотря, піднявши лице вгору.

— То ваш кінь гнилий та червивий, а не наш кабан, — кричала Мелашка з-за бабиних плечей.

— Ще й та обзивається! Мовчала б уже та не гавкала, — кричала Мотря до Мелашкй.

— Принеси лишень три карбованці, а ні, то піду в волость тебе позивати, — обізвалась Мелашка.

— Ще й вона піде в волость! Втри передніше віскривого носа та тоді підеш в волость, — кричала Мотря.

— Не лайся, бо я тобі в вічі плюну, — говорила баба Кайдашиха.

Молодиці підняли гвалт на все село. їх лайка дзвеніла, як дзвони на дзвіниці, по всьому яру, доходила до діброви. Люди з кутка позбігались і дивились в ворота й через тин. Декотрі сусіди почали вмикуватися, хотіли їх мирити і вговорювали Мотрю.

— Та це ж ті каторжні Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? — кричала Мотря до людей.

— Та це ж ті іродові Довбиші! Хіба ж ви їх не знаєте? — репетувала баба Кайдашиха.— Це ж вона того вовчого заводу з чортячими хвостами.

— Та годі вам лаятись! — гукнув з-за тину один чоловік.

— Як же годі! Та це ж ті підтикані, задрипані Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? Це ж ті бієвські лобурі, що старців по ярмарках водять! — кричала Мотря.— Он зав'язалась, як на Великдень, а батько ходить по селі з торбами.

— Брешеш, брешеш, як стара собака! Та й брехати добре не вмієш! В тебе й до того розуму та хисту нема,— кричала Мелашка.

— В тебе вже розуму, як в дірявому горшку; стільки, як у твоєї свекрухи! — кричала Мотря, взявшись за два кілки й висунувшись в Лаврінів двір.

— Що я тобі винна, що ти мене потріпуєш? — крикнула Кайдашиха й кинулась до тину так швидко, що Мотря покинула кілки й оступилась од тину.

— Оддайте мені коня! — крикнув Карпо після всього.— Бо як не оддасте, то я й сам візьму!

— Ба не візьмеш! Оддай перше кабана та ще й доплати,— обізвався Лаврін.

— А за віщо я буду платить? Твої свині скакають в мій город, а моя коняка вскочила в твій! Оддай коня, бо піду з дрючком одпирать хлів,— гукав Карпо.

— Ба не оддам! Про мене, йди в волость позивати,— кричав Лаврін.

Карпо стояв блідий, як смерть. В його голові трохи шуміла горілка. Він ухопив дрючка, скочив через тин і кинувся до хліва. З хліва в дірку, вище од дверей, виглядала смирна коняка з добрими очима. Всі в дворі стояли та мовчки дивились на Карпа; всі боялись його зачіпати, бо знали, що він не спустить, як розлютується. Одна баба Кайдашиха кинулась до хліва й заступила двері.

Карпо вхопив матір за плечі, придушив з усієї сили до хліва і крикнув, як несамовитий:

— Натє, їжте мене, або я вас з'їм!

Карпо затрусив матір'ю так, що легенький хлів увесь затрусився. Баба заголосила, випручалась та навтьоки з двору.

Карпо погнався за нею з дрючком. Але стара була прудка і так покатала з двору, як мала дівчина. Важкий Карпо в здорових чоботях ніяк не міг догнати матері.

— По спині лупи її! Виколи дрючком її друге око! — кричала з двору Мотря.

Лаврін з Мелашкою побіг слідом за Карпом оборонять матір.

Кайдашиха побігла з гори й добігла до ставка. Карпо наздоганяв її. Вона вже чула над головою дрючка і з переляку вскочила у ставок, не піднявши подола. Карпо добіг до води та й спинивсь.

— Не так шкода мені матері, як шкода чобіт! — гукнув він на березі.

— Гвалт! Рятуйте, хто в бога вірує! Ой утопить мене,— кричала баба, стоячи по коліна в воді.

— Та не втопишся, бабо, бо навіть і серед ставка старій жабі по коліна,— сказав один чоловік, що напував воли.

Карпо плюнув у воду, вернувся додому та й пішов у клуню спати. Кайдашиха вилізла з води мокра до самого пояса й заляпана по саму шию та й побігла просто до священика. Вона йшла через село й голосила та жалілась людям на сина, на Мотрю.

Лаврін, Мелашка, їх діти й юрба людей — усі йшли слідком за бабою через село. Кайдашиха прийшла до священика й почала плакати та жаліться на Карпа й на Мотрю.

— Батюшко! зосталась я сиротою, і нема кому за мене оступитись. Мотря вибила мені око, а Карпо трохи мене сьогодні не втопив.

Священик одіслав Кайдашиху в волость. Вона пішла в волость. Слідком за нею йшли люди й діти. В волості присудили або дати Карпові десять різок, або заплатити матері п'ять карбованців, як тільки Карпо не перепросить хматері й не помириться з нею.

Карпо надвечір проспався. Його покликали в волость і, хоч він був десятирічним, хотіли його простягти і всипати десять різок.

Карпові стало сором. Він не робив панщини, і його пани не били. Він перепросив матір, і між двома Кайдашенками знов настав мир. Щоб свині не скакали через тин, вони восени перекопали батьківський город ровом, ще й дерезою обсадили.

Знов почалася згода між Кайдашенками. Малі діти знов перші почали прибігати одні до одних гуляти; за ними почали заходити один до другого брати, а після всіх пересердилися їх жінки, хоч од їх перших все лихо починалось. Брати зовсім помирились, і Лаврін держав до хреста Карпову дитину.

Минула зима. Знов настало літо. Золоте літо несло за собою нелад між Кайдашенками. Той нелад знов почався за грушу.

Як громада ділила між братами двір старого Кайдаша, до Карпової половини одійшла груша. Тин пройшов на аршин поза грушею. Та груша була Лаврінова. Ще хлопцем Лаврін прищепив своїми руками щепу на старому пні. Груша погналася вгору, як верба. Батько подарував Лаврінові ту грушу на багату кутю тоді, як Лаврін чхнув за вечерею. В сім'ї всі звали ту грушу Лавріноюю. За це знали всі на кутю.

Груша росла широко й високо і довго не родила. Сам Лаврін натякав Карпові не раз і не два, що в Карпів двір одійшла йото груша. Але доки груша не родила, доти й лиха не було.

На біду того літа груша вродила, та ще й дуже рясно. Груші були здорові, як кулаки, та солодкі, як мед. Таких груш не було в цілому селі. Груш уродило так рясно, що гілля аж гнулось додолу.

Лаврінові діти довідались, що та груша не дядькова, хоч стоїть в дядьковому городі, а батькова. Стара бабуся їм докладно за все розказала й намовила їх полізти через тин та нарвать груш.

Діти тільки того й ждали. Хлопці полізли на грушу та давай трусить, а дівчата збирали в пазухи. Коли тут з хати вискочила тітка Мотря.

— А нащо це ви рвете наші груші! — крикнула Мотря на небожів та небог.

— Еге! Це не ваші груші. Бабуся казали, що це груша батькова, а не дядькова,— говорили діти та все збирали груші.

— Ось я вам дам груш! Зараз повикидайте мені груші з пазух, бо я нарву кропиви, та позадираю вам спіднички, та дам таких груш, що ви не потрапите, кудюю втікати.

Мотря кинулась до кропиви. Діти підняли гвалт і кинулись на тин, як котенята. На їх крик вибігла з хати Мелашка.

— А навіщо оце ти, Мотре, б'єш моїх дітей? — спитала в Мотрі Мелашка.

— За те, щоб не крали моїх груш,— обізвалась з-за тину Мотря.

— А хіба ж це твої груші? Це наша груша; хіба ж ти не знаєш, чи що? — говорила Мелашка.

— Ще що вигадай! На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушище тобі наговорила на вербі груші, а на осіці кисліці,— говорила Мотря.

З хати вийшов Лаврін і почав оступатися за дітей. Він кричав до Мотрі, що то груша його, що про те знає все село, що його діти мають право рвати груші, коли схотять. Кайдашиха вискочила й собі з хати і вже лаяла Мотрю на всю пельку.

— Йдіть, діти, та рвіть груші сміливо! Це наша груша,— говорила до дітей Кайдашиха.

— Нехай тільки влізуть в мій огород вдруге, то я їм ломакою ноги поперебиваю! — кричала Мотря.

А груші висіли, як горнята, та жовті, як віск! Лаврінові діти дали б їм гарту, хоч би вони зовсім були чужі, а тут бабуся і мамуся кажуть, що можна й треба рвать.

Діти знов полізли крадькома на грушу. Мотря вискочила з дубцем і побила дітям спину.

На Лавріновому дворі піднявся гвалт. Через тин лаялись вже не жінки, а чоловіки. Лаврін доказував, що то груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував, що груша його, бо росте в його городі.

— Коли вже на те пішло, то я маю право на половину груш, бо груша моя. Про мене, йди позивай мене в волость,— говорив Лаврін.

— Ба не дам і половини, бо груша росте на моїй землі. Мало чого там батько не говорив колись,— говорив Карпо.

А діти все лазили в дядьків огород, а Мотря все частувала їх різкою. Брати мусили йти в волость. В волості присудили, щоб Карпо давав щороку половину груш Лаврінові або щоб одгородив до Лаврінового двору грушу з землею на два аршини та й продав Лаврінові ту землю навіки.

— Авжеж! Так оце продам два аршини землі! — кричав Карпо.— Я й Лаврінових грошей не хочу і землі не дам. Про мене, нехай приймає собі грушу на свій двір,— говорив Карпо.

— Але ж, чоловіче, груші не можна прийнять,— говорив в волості голова,— а рубати доброго дерева гріх. Давай щороку половину груш Лаврінові, та й ідіть собі з богом.

Лаврін та Карпо вийшли з волості і ніби помирились. Карпо пристав на те, щоб давати половину груш Лаврінові.

Прийшли вони додому. Карпова жінка заспівала іншої.

— За що їм давать половину? Чи то можна? Це вони схотять, щоб ми давали їм половину картоплі та буряків. Це все свекруха наговорює в волості.

Мотря знов ганяла Лаврінових дітей з свого города ломакою, доки груші зовсім не обірвали то Мотрині, то Лаврінові діти.

Минула зима, знов настало літо. Капосна груша, неначе на злість, ще більше розрослась і вшир і вгору, знов уродила і стояла рясна, як облита. Груш уродило мішків зо три, коли не більше. Груші були здорові й дорого коштували на ярмарку. Тут уже пахло карбованцями, а це для селян було не жарти.

Знов почалась та сама комедія. Ще груші не достояли, а Лаврінові діти кинулись на їх, як бджоли на мед. Мотря вибігла з коцюбою, побила дітей, ще й груші пооднімала. Мелашка розлютувалась за своїх дітей, як вовчиця, кинулася до Мотрі й трохи не здерла з неї очіпка. Карпо й Лаврін пішли до священика. Священик раяв їм зробити так само, як передніше раяли в волості.

— Ти, Карпе, заплати Лаврінові одчїпного три карбованці, і нехай груша буде навіки твоя. Ти, Лавріне, пристаєш на те? — спитав священик.

— Чи то можна пристати на те? — сказав Лаврін.— Я щороку продам груш за три карбованці, а то щоб я взяв три карбованці раз, та й годі. От нехай мені Карпо одріже на два аршини землі з грушею та й одгородить! От на це я пристану.

— Авжеж! В мене і так огороду обмаль, ще й одріж йому на два аршини. Я на це не пристану,— сказав Карпо.— Про мене, Лавріне, бери грушу та пересади в свій город.

— То діліться щороку грушами пополовині,— сказав священик.

— Коли ж, батюшко, Лаврінові діти лазять в город, вибачте, як свині, й толочать огородину, а стара мати ще й намовляють їх,— сказав Карпо.

— Бо твоя жінка таки гадюка, вибачайте в цім слові, батюшко. Твою жінку тільки посадить в клітку та показувати за гроші, як звірюку, на ярмарках. Вона кривдила, батюшко, й нашу матір, вибила їй око, й моїх дітей так і лупить ломакою по чому влучить,— жалівся Лаврін.

— Ну, то як же воно буде? — спитав священик.

— Нехай так буде, батюшко, як ви скажете. Так, як ви присудите, так воно вже нехай і буде! — сказали брати.

— То я ж кажу, щоб Карпо заплатив тобі три або чотири карбованці, та й нехай буде груша його, то й сварки більше не буде між вами,— знов сказав священик.

— Зроду на це не згоджусь! — сказав Лаврін.— Там, батюшко, груші, вибачайте, коли ласка, як ваші кулаки. Я щороку продам груш два або три мішки за три або й за чотири карбованці.

— Ну, то ти, Карпе, одріж йому землю з грушею.

— Хіба я таки сказився чи з глузду з'їхав, щоб одрізувати землю,— сказав Карпо.

— То йдіть собі та, про мене, вдайтесь тими грушами разом з своїми жінками,— сказав священик, пішов у кімнату та й зачинив двері.

Карпо й Лаврін постояли й пішли додому та все лялись. Лаврін кричав, що візьме сокиру та зрубає грушу. Вони застали на дворі коло груші колотнечу: Мотря лупила коцюбою Лаврінових дітей, Мелашка з бабою одгризались од Мотрі і неначе гавкали через тин. Люди з кутка почали збігатися. Прибігла й баба Палажка Солов'їха, а за нею баба Параска Гришиха.

— Ой господи! Якби хто взяв Лаврінову хату та одіпхнув її,— сказала премудра баба Палажка,— геть-геть на гору або й за гору, а Карпову хату одсунув ген-ген за ставок, аж у діброву, то вони б помирились.

— Навчай, навчай! Яка пак премудра! — не втерпіла баба Параска.— Подивись лишень на себе! Коли б твого чоловіка хто посунув за діброву, а твою дочку аж за Рось, а тебе аж у саме пекло, то, може б, і між вами був мир.

Діло з грушею скінчилось несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирились. В обох садибах настала мирнота й тиша.

Поміркуйте й дайте відповідь*Початковий рівень*

1. У якому селі відбуваються події «Кайдашевої сім'ї»?
2. Назвіть членів родини Кайдашів.
3. Чим завершується повість «Кайдашева сім'я»?

Середній рівень

4. Пригадайте і назвіть основні причини сварок між членами родини Кайдашів.
5. Який історичний період у житті українського селянства змальовано в повісті «Кайдашева сім'я»?
6. Зробіть портретні характеристики персонажів твору І. Нечуя-Левицького.

Достатній рівень

7. Дайте загальну характеристику представників двох поколінь селянської родини, зображених у повісті.
8. Визначте роль пейзажів у «Кайдашевій сім'ї».
9. Які риси українського національного характеру найбільш яскраво виявлено в образах персонажів повісті?

Перевірте себе -----

1. Діалог між Карпом та Лавріном про дівчат свідчить, що
  - А хлопці не поважали дівчат і сміялися з них
  - Б брати мріяли про багатих наречених
  - В кожен із хлопців вибирав собі дівчину відповідно до свого характеру
  - Г Карпо й Лаврін не бачили у своєму селі гідної собі пари
2. Основною вадою характеру старого Кайдаша було те, що він
  - А зароблені гроші пропивав у шинку
  - Б зароблені гроші програвав у карти
  - В віддавав зароблені гроші в борг і забував про них
  - Г любив позалицятися до чужих молодиць
3. Кайдаш та його односельці ніяк не могли домовитися зробити корисну спільну справу
  - А побудувати місток через річку, яка ділила село навпіл
  - Б розкопати крутий горб, на якому часто ламалися вози
  - В озеленити вулиці, щоб прикрасити село
  - Г підсипати вище береги ставка, щоб навесні повінь не заливала двори
4. Перебуваючи на службі у панів, Маруся Кайдашиха набралася од них
  - А освіченості, культури, охоти до читання

- Б привітності, уміння вести бесіду
В грубості, заздрості, неприйняття ніяких заперечень
Г чепурності, пиhi, вміння добре готувати страви
5. Стара Кайдашиха й Мотря одразу не знайшли спільної мови, тому що
А свекруха взялася повчати невістку, звалила на неї усю важку роботу
Б Кайдашиха не довіряла Мотрі варити обід, щось робити в хаті
В старі Кайдаші зайняли собі кращу кімнату, а молода сім'я тіснилася в комірчині
Г свекруха сміялася з одягу Мотрі, дорікала бідністю
6. Старий Кайдаш змушений був прибудувати для Карпа нову хату, тому що
А він побоявся, що син із невісткою поїдуть від них
Б невістка й свекруха постійно сварилися, а Кайдаш і Карпо побилися
В зробити це його примусила громада
Г у Мотрі з Карпом народилося вже багато дітей і стало тісно
7. Лаврін познайомився з Мелашкою
А на річці
Б по дорозі до млина
В на вечорницях
Г на ярмарку
8. Мотря одразу поставилася до Мелашки неприхильно, тому що
А Мелашка була красивіша й багатша за неї
Б свекор та свекруха дуже добре ставилися до Мелашки
В Мелашка жила в одній хаті з остогидлю Мотрі свекрухою
Г Мелашка не допускала Мотриних дітей до Кайдашихи
9. Постійні сварки зі свекрухою та Мотрею довели Мелашку
А до втечі в Київ
Б до спроби самогубства
В до повернення в батьківський дім
Г до скарги священникові
10. Батькова спадщина
А була поділена братами мирно, порівну
Б була поділена братами порівну, але зі сваркою
В дісталася Лаврінові й матері
Г більшою частиною дісталася багатодітній сім'ї Карпа
11. Карпа обрали за десятицького, тому що він
А чоловік справедливий і розсудливий
Б чоловік гордий та жорстокий

В чоловік добрий та поступливий
Г чоловік багатий і підприємливий

12. В уривку «Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої, сумно і понуро» основним художнім засобом є

А розгорнута метафора
Б поширене заперечене порівняння
В синонімічний ряд постійних епітетів
Г гіперболізований пейзаж

Панас Мирний

(1849-1920)

7 квітня 1999 р. з нагоди 150-ї річниці від дня народження письменника Полтавською обласною радою за пропозицією Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного засновано щорічну обласну премію імені Панаса Мирного. Премія присуджується за кращі здобутки, які утверджують гуманістичні й національні ідеали, ідеї незалежності України, духовні цінності українського народу та є вагомим внеском у національно-культурне відродження Української держави в галузях літератури, мистецтва, народної творчості й ремесел, журналістиці, благодійній та громадській діяльності.

Панас Якович Рудченко (літ. псевдонім — Панас Мирний) народився 13 травня 1849 р. у м. Миргороді на Полтавщині в сім'ї чиновника. Навчався в Миргородському та Гадяцькому повітовому училищах. Не маючи можливостей продовжувати систематичне навчання, наполегливо займався самоосвітою. Із чотирнадцяти років служив у повітових канцеляріях Гадяча, Прилук, Миргорода. У 1871 р. оселився в Полтаві, де працював спочатку бухгалтером губернського казначейства, а потім обіймав різні посади в казенній палаті. Одержав високий чин дійсного статського радника. Після 1917 р. письменник працював у губернському

фінансовому відділі. Помер Панас Мирний 28 січня 1920 р., похований у Полтаві.

Літературну діяльність Панас Мирний розпочав наприкінці 60-х рр. XIX ст. Виявив себе як письменник-реаліст, у його творчій спадщині переважає проза: численні нариси, оповідання, повісті, романи.

Зі «Словника літературознавчих термінів»

Роман – великий і складний за своєю будовою епічний твір, у якому змальовано життя багатьох персонажів, а саму дійсність представлено масштабно й різнобічно.

Одним із різновидів цього жанру є соціально-психологічний роман. Поряд із багатогранним художнім дослідженням соціальної дійсності, важлива роль у такому творі відводиться розкриттю психології героїв.

Серед творів Панаса Мирного найбільш масштабним і складним є соціально-психологічний роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», написаний у співавторстві з Іваном Біликом (І. Я. Рудченком). Задум твору був нав'язаний реальним випадком: під час службової поїздки Полтавщиною письменник від хлопця-візника почув історію Василя Гnidки, селянина, котрий став розбійником. Панас Мирний вирішив дослідити, які саме причини змусили звичайну людину обрати злочинний шлях. Так були написані спочатку нарис «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», а згодом, на його основі, – повість «Чіпка»,

До розвитку попереднього задуму приєднався брат Панаса Мирного Іван Білик. Наголошуючи на необхідності зміцнення суто реалістичної основи твору, він виступив за розширення історичного та соціального тла. Спираючись на поради Івана Білика, Панас Мирний підготував другу редакцію повісті «Чіпка», однак повною мірою реалізував намічене лише в третій редакції, здійсненій протягом 1873 р. Тоді суттєво змінилася структура твору – він набув виразно романного характеру. Окремою лінією через твір проходила історія Максима Гудзя, був також розвинений і докладніше представлений образ Чіпчиного товариша Грицька. Важливу роль почав відігравати ретроспективний екскурс, що знайомив читача з історією села Піски та з тими соціальними процесами, що позначилися на житті українськ(?)го селянства.

До підготовки четвертої редакції твору більше зусиль доклав співавтор Панаса Мирного. Йому належать розділи «Новий вік», «Старе – та поновлене», в яких представлено конкретні соціальні реалії 70-80-х рр. XIX ст. Він також сприяв більш широкому

розкриттю історичних обставин, що знайшло відображення у другій частині роману. Співавторство різних особистостей і тривалий час роботи над романом зумовили його багатоплановість. Автори змалювали широку панораму українського народного життя з усім комплексом суспільних процесів, що відбувалися упродовж майже півтора століття. При цьому основна увага в романі зосереджена на образі окремої особистості – представника селянського середовища, який під впливом соціальних обставин став на злочинний шлях. Твір пропонує читачеві художній аналіз причин того життєвого вибору, що був зроблений центральним персонажем.

Чіпка Варениченко зображений у романі від народження до того моменту, коли він потрапляє на каторгу. Автори докладно простежують основні етапи формування особистості цього персонажа та вивчають мотиви, якими він керується, визначаючи свою життєву поведінку. При цьому вони не обмежуються лише соціальними і психологічними критеріями, звертаючись у деяких випадках до можливостей, що їх надає натуралістичний підхід. Так, враховується момент спадковості, своєрідна «генеалогія» центрального персонажа передусім по батьківській лінії. Соціальний статус байстрюка, що передбачав негативне ставлення з боку консервативного селянського середовища, відчутно позначився на формуванні дитячої особистості. Усвідомлення власної соціальної неповноцінності й водночас гострий та допитливий розум Чіпки змушують його ще з дитинства замислюватись над несправедливим влаштуванням світу. Автори роману підкреслили конфліктний характер головного персонажа передусім з бгяду на його неповноцінне становище в межах селянської громади. Характерно, що поряд із Чіпкою вони ставлять образ сироти Грицька, який усе ж, на відміну від байстрюка Чіпки, має незрівнянно більші шанси до соціальної адаптації. Особливу роль при розкритті образу Чіпки відіграють ті персонажі, що виступають для нього найбільшими авторитетами. Чіпка легко знаходить спільну мову з бабою Оришкою та дідом Уласом. Вони передають хлопцеві наївно-народне уявлення про справедливість, сприяють формуванню в нього позитивного ставлення до світу. Втрата бабусі та кривди, які чинять люди старому й беззахисному дідові, помітно впливають на Чіпчину особистість, стаючи ключовими ланками в низці його життєвих розчарувань.

Одним з основних моментів, який спричинив шлях моральної деградації центрального персонажа роману, виступає втрата землі. На якийсь час, ставши господарем, Чіпка включається до загального циклу хліборобського життя. Його сила знаходить

конструктивний вихід, а він сам уже не відчуває соціальної ущербності, усвідомивши себе повноправним членом сільської громади. Однак утрата землі знову робить його людиною «другого сорту», штовхає в бік соціального дна. Так Чіпка потрапляє під згубний вплив злодійського товариства – колишніх дворових кріпаків, які, звинувачуючи у своїх нещастях увесь світ, впускаються до крадіжок та розбою. Чіпка з готовністю приймає зручне виправдання злодійського життя – для нього це відновлення справедливості, він «своє відбирає», у такий спосіб шукаючи правду. Енергія сильної особистості скеровується таким чином у деструктивному, антигромадському напрямку, перетворюючись на «пропащу силу». Персонаж вступає у конфлікт із суспільством та його мораллю, пояснюючи при цьому власну позицію як форму соціального протесту. Стихійне бунтарство врешті-решт перетворюється на сліпе прагнення помсти, набуває крайнього вияву ненависті до всіх людей.

Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», що запропонував читачеві образ простолюдина-розбійника, був важливим етапом у розвитку української романістики. Він давав відповіді на складні питання тогочасної дійсності, розкривав причини й зображував наслідки руйнування патріархального селянського життєвого устрою.

Письменник очима сучасників і нащадків

Два завдання поставлено в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Одне соціологічне – картина загального розкладу й гнилизни, що викликає проти себе протест; і друге психологічне – самого протестанта образ. І коли перше виконано, можна сказати, блискуче, широким розмахом і сильною майстерною рукою, то з другим не так щасливо вийшло: автор не знайшов відповідних фарб і спинився зі своїм образом на півдорозі. Чіпка, добре задуманий і чітко заґрунтований на полотні до події, що перевернула його життє, – далі виступає вже якоюсь тінню, блідне і все далі одходить од живого образу.

Проте роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – явище дуже визначне, можна сказати – надзвичайне в українському письменстві. Широта поодиноких картин і всього життя, до купи зведеного, глибина зачерку, майстерна рука в деталях, ціла галерея живих художньо схоплених і яскраво інтерпретованих типів, яких іншому кому стало б на декілька романів, нарешті строгий стиль і прекрасна мова – все це винесло роман на височінь нескороминущого літературного з'явища.

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

Роман з народного життя
(Скорочено)

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Польова царівна

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрає море — скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж сміється у очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ці плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билінку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок,— тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться,— і все те зливається до купи у якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди; на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивлятися!

Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу,— тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану,— ішов молодий чоловік. «Не багатого роду!» — казала проста свита, накинута наопашки. «Та чепурної вдачі»,— одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива

шапка з решетилівських-смушків, перехилиючись набакир, натякала про парубоцьку вдачу...

Ішов справді парубок. На перший погляд йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній бородці де-где поп'ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі — теж гострі; лице довгобразе — козаче; ні високого, ні низького зросту,— тільки плечі широкі та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в цього неабияке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духова міць разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я. То знову йшов; то знов становився де-небудь на згірку — і знов оглядав поле. Ось перейшов і драний місточок посеред лук, на низині, у балці. Під ним ще не висохли весняні калюжі — аж зацвіли, позеленіли: кумкають в них жаби рано й вечір. От опинивсь на невеличкім горбку по той бік місточка; став, обернувся лицем до його; глянув на рудку, перевів погляд на крайнє жито. «Отже, тут кращі хліба, ніж під селом,— подумав сам собі,— тут, мабуть, сильніший дощ пройшов...» Знов повернувся і рушив далі.

Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок — і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до однієї ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву,— і лице засвітилось одрадою: «От де моя праця,— немов казали його очі,— не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!.. Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою,— і промовив вголос: «Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: моє таке густе та гонке, а в його — ледве од землі одлізло — низеньке, жовте, засмоктане...»

Не вспів доказати останнього слова,— чує: недалеко, з-за жита, хтось співає... Він притаїв дух; насторошив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі

боки: то розлягався в високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то замирав оддалеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям. Парубок стояв, як зачарований. Йому здалося — він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилося, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалось, немов хто доторкнувся до його. «Хто б це?» — подумав він та й пішов на голос.

Не встиг ступить десяти ступнів, як пісня стихла, — тільки одна луна її бриніла ще над головою у його. Ще ступінь, ще... зашелестіло жито, заколихалося, немов у йому щось борсалось, билось... Ще хвилина — і з жита заманячила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепілка, знялась — і помчалась вповдовж ниви. Низенька, чорнява, завітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротних дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, — вона здавалася русалкою...

Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв, як укопаний, розтягнувши й без того довгобразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озирнувшись, глянула на його веселими очима, усміхнувшись свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядив парубок. Чорне кучеряве волосся, завітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, — здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама — невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шиї дорогі коралі, хрести, золоті дукати — усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована, — наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

— Чого ти тут ходиш? — обізвалась вона перша.

— А ти чого хліб толочиш? — не зовсім ласкаво одказав він.

— Хіба се твій хліб?

— Не чий же... А що?..

— Цур тобі, як мене злякав!..— та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

— А ти хто така? — трохи згодом питає він, ковтаючи слова— Де ти взялася? звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос: очі в неї заіскрили, заграли....

— Навіщо тобі? — прядучи ними, вона питає в його.

— А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? — каже він.— Хто ти така? чого тобі тут треба?.. — Чутно — аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

— Не ск-а-ж-у! — одмовила вона наростяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухкі білі руки попід ліктями.— А прийшла сюди, бо недалечко живу... А ти хто?

— Сюди йди! — каже він, усміхаючись і разом запрохуючи очима.— Посідаємо тут... побалакаємо... я тоді й розкажу — хто я...

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі — вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім — повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася, осміхнулася, махнула правою рукою: «сюди, мов!» — та, наче мана яка, спустилася униз — і скрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід їй ще дивнішими очима — мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос свіжий, тонкий, її сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко, біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою керсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива... «Що це? — думав він.— Чи справді, чи вважається? ...І відкіля б це?... чи не москалівна?.., так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов, бачся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? — так же не блигий світ од Хоменкового

хутора сюди теліпатися... А видно — хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Оже й не попівна: попівну я знаю — попівна не така, та й не піде за п'ять верстов од села... Чця б же це?..»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок — подивитись, куди пішла дівчина. Було уже пізно. Дівчини не видно,— тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські сади, як розкішні квітники, а між зеленою листовою вишняку, груш, слив та яблунь білили чепурні хаточки. Парубок постояв на згірку, помилювався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїнів їх, перебирав у пам'яті їх дочок,— та, теряючись в догадках, і повернув назад — додому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може, ще й тихшою,— та все думав та думав... А в серці — почував він — прокидалось щось невідоме, чудне: і важко мов, і легко, і сумно, й весело, і хочеться співати, й хочеться плакати... Сльози не ллються, а голос рветься; несподіваний сум обіймає голову; думка думку гонить: нігде пристати, ні за що зачепитися — так і ганяє за manoю... А перед очима — зелена керсетка, червона спідниця, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин, уста, з котрих виглядає рядок дрібних, як перли, зубів... У його аж мороз пішов поза спиною... «Оце так!! — промовив він уголос.— Чи не здурів, бува, я, чи не збожеволів?.. Дома худоба не напована, а я блукаю тут — і думати забув!» Та, піднявши вгору голову, чимдуж придав ходи в ноги.

Ось незабаром і Піски. На самому краї села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий шлях. З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки; трохи далі — тік; за током — огород; а все кругом обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було, що то плець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тяжка праця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла,— видно, біля неї ходили хазяїські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дощані, хрещаті.

Недалечко від хатнього порогу стояла немолода вже молодиця, бідненько зодягнена,— і, розсипаючи з миски зерно, голосно скликала курей. Натомість з хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й кабанчик — і давай похапцем

хламати зерно, не підпускаючи курей. Молодиця спершу кричала на непроханих гостей: «аря, гладкі, аря!», потім того плескала в долоні й штовхнула кабанчика ногою; а як побачила, що нічого з такими ненажерами не вдієш ні криком, ні бійкою,— вона висмикнула з мітли держално — і давай по-тягати «ненаситну прожир» і вздовж, і впоперек,— аж поки не хруснуло держално... «От, прокляті! каторжні!.. Через них знівечила держално...» — на весь голос гукала молодиця — й кинула в свиноту надтріснутим держалном.

Саме на цей крик у двір повернув парубок. Не вспів він ще гаразд і воріт причинити за собою,— як уже на його напустилась розсерджена молодиця.

— І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш? — докоряла вона — Ось до якої пори виходив! Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...

— Я, мамо, на полі був... до ярини довідувався,— одказав він.

Мати пильно подивилася йому в вічі, наче вивіряла — чи правда тому? Та син уже повернувся — пішов прямо до загороди, а вона з порожньою помийницею — в хату,

— Не гайся ж, жени корову напувати, бо треба ж ще колись її й доїти! — усе-таки з докором гукнула з сінешніх дверей мати.

Син уже не чув того докору. Він випустив з загороди корову, одв'язав од ясел кобилу — погнав до водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв у загороду худобу, набрав оберемок свіжої трави. Зелена трава нагадала йому зелену керсетку; заманячила ніби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей... «Згинь ти, марюко! — скрикнув він, випростуючи з трави руки.— От, причепилася!!»

Швиденько зачинив загороду, пішов у хату. Повечеряли мовчки. Полягали спати.

— Чи ви, мамо, не знаєте: у москаля є дочка? — пита він трохи згодом.

— У якого москаля, сину?

— Що живе коло нашого поля хутором.

— Не знаю, моя дитино. Знаю, що була,— та, казали, либонь, умерла. А що там?

— Та я так питаю... нічого.

Розмова увірвалася. Мати заснула на полу. Син лежить на лаві. Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а в віччю — вона та й вона. «Пропади ти, навіжена!» — шепче він. Перевернувся з боку на бік, натяг на голову ряднину, — не спиться, та й годі... «Ні, вже: не швидко ти діждеш, щоб я пішов на поле!»

II

Двужон

Літ за двадцять до кріпацької волі, з того самого Ромоданового шляху, яким ішов парубок, у село Піски вступив якийсь невідомий захожий. Видно — з далекої дороги. Сорочка на йому чорна; штани вибійчані, підсукані аж до колін; за спиною вірьовкою навхрест перев'язана одежа; через праве плече, на цалиці, перекинута торба — мабуть, з харчю, та пара шапових чобіт. На взір — чоловік середніх літ. Чорні, як гайворон, уси починали вже по краях рудіти; борода стирчала чорна, остюкувата, давно, мабуть, не бачила скіска. ч

Ішов захожий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки. Сказати б — з заробітків, коли б не така рання пора. А то тільки що весна настала. Постікали води, зазеленіли трави, зацвіли садки, городи; сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло.

Дійшовши до одного двору, де серед нечистого городу влізла в землю старенька хата, захожий став. «Оце ж мов, бачся, й Окунева хата!» — каже він сам до себе.

На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок.

■ — Здоров був! — обіззався до його захожий.

— Здоров.

— Чи це Окунь живе?

— Який Окунь?

— Карпо Окунь, старий дід.

— Ні: це Лимар, а не Окунь.

— А де ж Окунь?

— Та який Окуць?

— Дід старий, що з бородою ходив.

На їх розмову нахопилася з-за хати старенька жінка. Видно, поралась коло городини,— бо очіпок подався трохи набік, лице в поту, руки в землі.

— Та кого ти, чоловіче, питаєш?

— Окуня Карпа.

— Е-е-е... його вже давно й сліду нема... Знала я того Окуня, знала... Уже, мабуть, літ з десять буде, як помер... А тобі ж навіщо він?

— Та треба... Так умер, кажете?

— Умер, умер.

— А хто ж після його зостався?

— Та хто ж після його зостався?! — каже жінка, задумавшись...— Зосталася Ганна-небога, що вийшла за Соломенка. Та й та уже вмерла. Оце ми у неї й дворище купили. Та ще зостався Грицько — був йому якийсь далекий родич... то-рік його у некрути взяли. Та, здається, вже й немає нікого такого...

— Так... А волость же ваша далеко?

— Волость? — глянула жінка на його і, перегодя трохи, одказала: — На тім боці села. От як підеш сією улицею, та й вийдеш прямісінько. Спершу будуть гамазеї, а там — зараз і волость.

‘ — Ну, спасибі вам. Прощайте.

— Щасливо.

Пішов собі чоловік тою тропою, що розказала жінка. А жінка й парубок ще довго стояли — дивились услід, аж поки не скрився захожий з очей у кривій вулиці.

— Ти не питав, Грицьку,— тоді жінка до парубка,— хто він такий? навіщо йому Окунь?

— Ні, не питав.

— Гляди лишень, чи не родич який... Там у його, в Донщині, багато, кажуть, всякої рідні... Там і брат його жив. То чи не по худобу, бува, прийшов і сей?!

— Бог його зна.

— Треба б дознатись, Грицьку. Чи не збігав би ти, слідом за ним, у волость та розслухався б: що воно за чоловік.

— Добре, мамо,— каже парубок. І обоє пішли в хату.

Жінка справді догадалася, навіщо захожому здався мертвий Карпо Окунь. Той, що розпитував, об'явився у волості небожем Окуня — Остапом Хрущем, що літ, може,

з п'ятнадцять, як пішов на Дін. Уже його й з ревізії викинули, не тільки з думки. Тільки старі люди пам'ятали ще — коли бородатий та білий Окунь виряджав на Дін до дядька свого хлопця-небожа. А тепер оце він назад повернувся й просився у піщанську громаду.

— Чого ти звідтіля вернувся? — пита його голова, — Хіба там недобре стало жити?

— Та трудно вже й там, — кланяючись, каже Остап. — Не ті тепер порядки пішли: багато вже й там нашого брата... пропадає...

— А тут хіба краще? — пита писар.

— Та все ж, бачте, — рідна сторона.

— Як же ми тепер тебе приймемо, що в тебе ні виду ніякого, нічого? — знову голова.

— Та в мене ось є старий пашпорт. — Та, витягши з гаманця шматок засмальцьованого паперу з обтіпаними краями, й подав голові.

Подивився той на папір, розправив, прочитав — і знову зложив.

— Що ж з цього?! — каже. — Чому хоч ти не обзивався, як ревізія писалась?

— А бог його знає — чому... Не знав.

— Відколи пашпорта не переміняв!! — не випускаючи з рук паперу, дивувався голова.

— Та там мене й по цьому всюди приймали.

— Гм... Що ж тепер, Василь Васильович, будемо робити? — пита голова писаря.

— А що? Треба громаду збирати; та хай поставить громаді могоричу, то, може, й діло буде, — одказав писар. — А то, як бродягу якого, ще в тюрму запруть.

— Зділайте милість, — каже, кланяючись, Остап, — уже поклопочіться! Я вже вам, коли так не маю чого дати, то хоч одслужу за те.

Писар тільки покрутив свого рудого уса, та разом з головою й пішли у другу хату.

Через три неділі Остап косив у писаря сіно. Та такий з його косар: такий жвавий, такий робочий — невтомний! Усьому лад дає, усім перед веде — отаманує. А через місяць йому об'явлено, що тепер він піщанський громадянин — козак, Остап Макарович Хрущ.

Аж перехрестився Остап, як почув це. Та восени прямі-сінько й почвалав у город найматись. Недовго й місця шукав: зараз жид злебенив його та заправив у поштарі.

Добре Остапові. І одежа й хліб жидівський, і плата добра, та й од проїжджих перепада. Послужив він рік, а на другий уже ґрунт і хату купив. Якраз на край села, на белебні, стояла собі осторонь чиясь сирітська пустка: необмазана, некрита, город не обгороджений; звісно — сирітське, та ще й за селом.

Купив Остап хату та, не довго думавши, і шле старостів до Мотрі Жуківни — бідної, некрасивої дівчини, уже таки й літньої, що жила у сусідах, удвох з старою матір'ю.

— А що ж, Мотре,— каже їй мати,— іди! Хоч хата своя буде, хоч не тинятимешся на старість, як от я, стара...

— Та чи йти, то й іти! — одказує дочка.— І так натерпілись усього!

Обмінили хліб, а в неділю й весілля заграли.

Як уступила Мотря в свою хату, то немов знову на світ народилася. Чепурить її, прибира. Діждали весни,— огород одкопала, скопала, засадила; хату вимазала, оббілила; приспу жовтою глиною підвела; коло хати віником обмела. Чисто кругом — любо глянути, і огородина зеленіє...

Та й тільки ж то, що огородина своя, а більше землі — ні ступня. Приходилось у чужих людей косити, хліб заробляти, спини не розгинаючи, спочивку не знаючи... Оже як не працювала Мотря з Остапом та з Оришкою — старою своєю матір'ю, а все бідно жили. Іноді зимою ні з чого було й галушок зварити,— приходилось сухим хлібом давитись...

Остап — спершу був повеселів: такий балакучий, такий щирий,— Мотрю жалує, коло тещі ласкавий; а далі — все хмурнішав та й хмурнішав. Стала нудьга виглядати його очима, журба невимовна гнітити його душу і серце... Ходить, бувало, восени або зимою по двору, опустить на груди голову та за цілий день і слова не промовить ні до кого...

Так минув рік; минає і другий; а вони — всі трійко (дітей не було) — похмурі, невеселі... Немає долі — немає й радості!

Лягла зима. Падав дрібний сніг, як бува у холод; буйний вітер крутив заметами і вив, як звір у лісі, у димарі Остапової хати. Ніч уже спустилася на землю. Мотря й Оришка сиділи на полу; перед ними на стільчику неясно блимав каганець —

от-от збирався погаснути. Вони пряли мовчки; кожна про себе думала якусь тяжку думу. Остап лежав на печі... Тихо,— тільки веретена сюрчать...

— О-ох! — важко зітхнув Остап.— Обридло вже мені по цих краях горювати,— промовив він, наче сам до себе.— Діжду весни, піду на заробітки. Там, може, знайду добре місце, то й вас переведу...

— А як же не найдеш? — на це йому Мотря.— Літо втра тиш... а я одними руками що тут зароблю?..— додала вона журливо і скривилася.

— Та вже ж вй тут з матір'ю то сим, то тим боком настя гаєтесь на зиму... А я, коли що, то там і зазимую. Так мені тут остогидло!

Діждали весни. Порадився Остап з жінкою та з тещею, узяв паспорт, пішов собі. Мотря з старою матір'ю zostались самі собі на хазяйстві.

Вирядили Остапа на Дін у Великий піст, а так — к Зелений неділі — приходить з Дону бумага: чи є, мов, у вас такий і такий козак Остап Хрущ? і де він у вас взявся? Що тут він прозивався не Хрущ, а Притика,, що він кинув у нас жінку і троє дітей, пропадав був — не знать де — три роки без малого... А ось тепер — у паспорті він уже Хрущем пишеться, та ще й жонатим... Що се воно за знак? з якої це речі така плутаниця?..

Так оце запитувала якась Донська станиця Піщанської волості... І задала ж роботу волосним оця несподівана бумагаі

Як прочитала її козацька старшина, то голову й руки опустила.

— Оце так! — скрикнули в один голос і голова й писар.— Буде ж тепер від окружного... І як-таки повірити такому волоцюзі?! Прийшов — чорт його зна й відки, сказавсь — біс його зна й ким; а ми — на тобі, та цить! — і лапки поклали... Окунів небіж та й Окунів,— нестеменно Окунів... Чому не прийняти?.. Аж воно — он який небіж!!

— Еге ж... Недаром я казав,— вибріхувавсь писар,— підождемо трохи, спішемоь... Не послушали?..

— Що ж тепереньки робити? — мов не чув, питає голова в писаря.

Той мовчав, потупивши в землю очі. Видно було — щось пригадував.

— Недурно мені сю ніч чорна собака снилася,— похвалився голова.— Жінка одгадувала: напасть... Так воно й є!

— А мені руда свиня,— увернув писар.

Порадившись, мерщій послали за Мотрею десятника.

Мотря прийшла.

— Чи не розказував тобі чоловік чого про Дін? — стріли її волосні.

— Ні, не розказував,— од казала Мотря, здивувавшись такому питанню — А що там? Хіба яка чутка прийшла?. — запитала вона зляканим голосом.

Так і так — кажуть; таке й таке диво...

Як почувла таке Мотря, то й лиця на їй не стало: поблідла, як крейда, затряслась, як лист на осичині; хотіла щось сказати, та не вимовила й слова,— тільки раз по раз тяжко зітхала і якось чудно дивилась мутними очима...

— Чого ти здихаєш? — гримнув на неї голова.— У чоловіка навчилася?.. Той теж, як прийшов, то такого Лазаря скорчив... Прокляті! Через вас на Сибір ще підеш.;

Мотря нічого не одказала,— тільки жалібно дивилася. Коли б хто заглянув тоді у її душу,— що там робилося! Якби зазирнув у серце,— що в йому поверталосся!

— Іди собі! — гукнув голова, бачачи, що в неї й річ відтяло.

Мотря повернулася, вийшла. Ішла по улиці,— не бачила світа перед собою; прийшла додому,— як п'яна, мов чмелена...

— Що там, дочко? — стріла її мати.— Чого тебе кликали?

Пожовкло в Мотрі у віччю, заколихався світ, пішло все ходором... Не пам'ятала вона, як опустилась на лаву — так не роздягнена, не розбута і впала опукою. Сльози, як горох, полилися з очей.

— Чого ти, дочко? Чи, не приводь господи?..— Оришка не доказала. У неї в думці пробігла смерть Остапова.

Мотря не озивалася; плакала мовчки. Оришка пильно дивилася на неї. Серце почуло якесь лихо; перед очима вже стояла біда... У Оришки затіпались челюсті, забігала по виду мишка.

— Та кажи!., чого ти плачеш? — аж скрикнула вона.

Мотря утерла рукавом сльози і простогнала... А далі натужилась і, схлипуючи, перериваючи слова, стала казати:

— О-о, боже мій!., недурно він все сумний був... мовчав... журився... та все через сон про Дін викрикував... про Хіврю та Грицька... недурно ж це воно!.. Ой, пропала ж моя головонька бідная!!

— Що ж там таке? кажи вже,— не мороч моєї голови! Про яку се ти Хіврю плещеш?

— Про жінку того сучого сина, щоб йому... ні добра ні життя!..

— Кого?

— Остапа...

— Чи ти не збожеволіла, дочко?

— Поневолі збожеволієш, коли таке...

— Мотре! не тумань ти моєї голови: розкажи по-людській — що там таке?

— Отой волоцюга, блудяга... покинув на Дону жінку з дітьми... приплівся сюди на мою голову... Господи! і за що ти мене отак караєш на сім світі? — скрикнула Мотря і знову залилась сльозами.

Тепер тільки Оришка розібрала своє лихо. Образа, гора тяжкої образи дочки, людські поговори та сміхи,— усе разом піднялось у голові матері, налягало їй на старе серце важким жалем... Вона глянула ще раз на Мотрю, поступилася назад, простогнала, сіла мовчки на піл, узявшись холодними руками за крайню дошку, щоб не впасти. Старе тіло тремтіло, колихалося; стара голова не здержувалась на в'язах — хилилася на груди. Оришка болізно піднімала її і тяжко стогнала... Мотря не переставала плакати. Гіркий її плач, стогнання матері зливалися вкупу, носилися по хаті, слались по білих стінах. І темніли вони для дочки й для матері: здавалася темною хата, і світ, що вривався в вікна, чорнів у вічю в них... І стояла в темноті тій ще темніша доля їх — чорна, темна, страшна, з худим, з'їденим нуждою лицем, з злими од голоду очима...

Таке лихо скоїлось перед обідом. Страва давно стояла у печі: ще як у волость ішла Мотря, то засунула, щоб упрівала. Тепер ніхто й не згадав про неї. Горе без страви нагодувало обох. Ніхто з них не кидався до печі. Обидві навіть забули про обід.

Так день настав, так і минув. Одходячи на спокій, сонце обдало землю блискучим промінням; земля на прощання

успіхнула — і потемніла. Спустилася ніч; викликала собі на втіху зорі; викотився з-за гаю місяць — і став оглядати околицю... Усе кругом спало, мов зачароване, в тихім забутті теплої ночі,— не спав тільки один соловейко, виспівуючи в зеленім садочку свою любу пісню,— та не спало ще лихо в Орищинім та в Мотринім серці... Завело і воно свою пісню — гірку, журливу, безнадійну... І не розходилась та пісня по світу, не окликалася луною в лузі, як соловейкова; а, як важкий камінь, налягала на душу, морочила голову цілим роєм темних гадок, пекла серце нерозважною тугою... Мотря й Оришка не спали, не плакали,— тільки то одна, то друга зітхала... І відкіля це лихо взялося? і чого воно до них вчепилося? чим була Мотря Остапові?.. чим вона тепер осталася?.. Мотря й Оришка роздумували, розгадували... Жінка жонатого чоловіка?.. покритка-дівка?.. Ні жінка, ні дівка, а замужня вдова... Гріх перед богом,— чим його замолити? Сором перед людьми,— чим його змити?.. А ще ж, може, і каратись за це прийдеться — хоч не на сім, то на тім світі... Непевний той Остап,— він щось лихе, страшне... Страх справді після таких думок закрадався їм в душу — і вони обидві тихо молилися.

Як не мучились вони цілу ту ніч, що вже не думали, а все-таки не видумали нічого для себе утішного.

Не вигадали поради й* волосні. Судили, рядили — та окружному, а окружний — та губернаторові. Пішли писати та одписувати...

Незабаром наїхало у село чиновного панства. Питають-розпитують, пишуть-записують. Натерпілася страху Мотря од тих хитрих спросів та переспросів; набралася горя Оришка, глядя на свою дитину.

А в селі — тільки й мови, тільки й речі, що про Хруща. Наче все на світі для Пісок провалилося, один Хрущ зостався, а через Хруща — й Мотря... Хто її зроду не знав,— став допитуватись; де вона й що вона. Не можна Мотрі нікуди очей показати, щоб на неї пальцями не тикали. Вийде Мотря на улицу,— малі діти слідком за нею; пораяється Мотря на вгороді,— бачить: дві жінки стоять коло тину, дивляться на неї й перешіптуються. Немає Мотрі спокою і в церкві: і там її не спускають з очей.

— Ото... ото вона! низенька, чорнява... чорним платком голова пов'язана,— чує Мотря позад себе в бабинці.

— Ота чорнява, що хреститься?

— Еге ж, еге... Ото вона сама... за жонатого заміж пішла...

Чує Мотря, та боїться озирнутись: їй чогось соромно, страшно. Вона впаде навколішки, приникне головою до помосту,— шепче молитву щирю, просить у бога ласки, одмолює свій гріх — і разом сльози ковтає.

Тоді тільки люди трохи забули про Хруща, як жнива настали! Свої клопоти, праця, утома трохи заціпили язики людські.

Коли це — перед другою Пречистою — ведуть Хруща у ланцюгах через Піски. Як зачули люди, то за малим не все село вибігло з хат, мов на ведмедя, дивитись. «Хрущ... Хрущ іде!.. Хруща... Хруща ведуть!..» — викрикують з усіх боків по селу. І біжить на Хруща дивитись старе й мале.

Повели Хруща у Гетьманське; засадили в тюрму за залізні штиби; давай випитувати та розпитувати. Піднялися знову спроби та переспроси... Зовсім загубила спокій Мотря: водять її то в город, то з города... А тут — друге лихо: Мотря почула — щось заворушилось під серцем...

Помітили люди — та як у дзвін задзвонили:

— Чи чули?..— питає молодиця другу, стрівши на улиці — Заваготніла...

— Чула, серденько, чула... І скажіть: од такого!!

— Це вже, видно, не перед добром, моя матінко!.. Чи не кінець, бува, й віку швидко буде... Там: торік хвостата зоря світила, а це знов проява якась вирискалась...

— І я кажу: не перед добром таке на світі коїться!

Та як підуть отак цокотати,— не переслухаєш.

А під неділю або свято збереться де-небудь чоловіків купа, надійдуть жінки, парубки, дівчата — назбирається чимала юрба людей та й давай перетирати на зубах у сотий раз того чудного Хруща...

Аж ось — не знать звідкіль — узялась на селі чутка, що він ні Хрущ, ні Притика, а прямісінько-таки Іван Вареник — кріпак пана Польського, що панував у Пісках.

Така чутка збила з пантелику судових і громаду. Що з ним робити? Як тепер його судити? Кинулись до пана,— пан одсахнувся: робить, мов, з ним, що хочете, як знаєте... Тоді

грумада розв'язала діло. Як голили хлопців у москалі: «У некрути його!., лоб йому! лоб!..» — закричала грумада. Поїхав голова у Гетьманське, пішов, куди треба, одніс, що годилось,— і «перевертня» прямо з тюрми повели до прийому. Заголивши лоб, перевернули його ще вчетверте!— і став він з Вареника Хрушовим. Незабаром його кудись погнали,— та більше він ні вертався, ні озивався.

Оддали Остапа в москалі перед Покровою. А так, перед иушенням, породила Мотря сина,— та ще й породила неабияк. Роди були тяжко трудні: потугувала ними Мотря два дні і дві ночі, не своїм голосом викрикуючи... Що вже не робила «довгоп'ята» баба-повитуха,— ніщо не помагало. Ледве Мотря на той світ не переставилась. Уже й не кричала й не стогнала — лежала мертвою колодою... Аж на третій день «господь її помилував»: серед тихого плачу Оришиного почувся голосний дитячий крик...

— Єнерал!..— зрадівши, скрикнула «довгоп'ята баба».

Оришка підняла руку, перехрестилася... Мотря важко зітхнула — і розкрила сплющені очі... Хату обняла тиха одрада.

Як же почули люди про такі роди,— знову загомніли. Пішло знов по селу шушукання, глум, таємні страхи... Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не щитав і за чоловіка, а так-таки за самісінького куцого... Дехто помітив і невеличкі ріжки на голові в його, як стригли в прийомі. А Кирило Кнур — недалечкий сусіда — Христом-богом клявся, що як купались з Остапом укупі, то й хвостика бачив... Не при хаті згадуючи — куций, та й годі!

А тут ще дитинка знайшлася, та ще при таких родах!!

— Щось воно таки непевне, моя матінко!.. — цокочуть жінки, похитуючи головами.

І не одна й не дві нарощне забігали у хату до Мотрі — довідатись: чи немає на йому яких ознаків? Одна якось забачила на лівім колінці невеличку родимку... «Оце ж воно й є!» — подумала та мерщій з хати.

— А що?? — стріва її кума.

— То ж воно, кумонько, саме!.. — каже кума, перехрестившись.

Незабаром ціле село слезезувало про ту пляму. Усі в один голос: «чортеня», та й годі!

Прийшлося кумів брати,— ніхто не хоче. Що тут робити? Уже три дні як дитина нехрещена... Не дай боже якого слухаю — і вмере, не уведене в закон!..

Кинулась Оришка по сусідах... Всяк дякує, сторониться... Ходить вона по хаті — сама не своя: світить сідим волосом, ломить сухі руки... Мотрі вже й не хвалиться: вона й без того ледве дише.

На той час лучились у селі перехожі москалі. Оришка до них: «Москалики-лебедики, охрестім дитя!» Купила москалям квартиру горілки. Тоді один якийсь згодився. Москаль за кума, сама Оришка за куму.

Понесли до батюшки. А панотець і собі: «Як його такого виродка у хрест уводити?!»

«Боже мій!., що його робити на світі?!» — плаче Оришка — та до попаді: «Матушка!., я вам сього й того... я вам моток пряжі наряду,— умовте панотця!..»

Попада зглянулась. Охрестив дитину батюшка: назвав Нечипором.

III

Дитячі літа

Не судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку; не бачила дівкою, жінкою; не сподівалася замужньою вдовою...

Не тільки її, а й її матір стару стали цуратися люди. Саме те місце, де вони жили, зробилося якимсь страшним,— стали його оббігати... Казали, що до Мотрі кожної ночі змії у димар літає: якийсь захожий чоловік застав його у хаті та насилу з душею вирвався... Непевне місце! Бувало, уночі ніхто не пройде повз їх хату, не перехрестившись; а дітям — то й удень забороняли туди бігати...

Місцина справді стала пустирем одгонити. Лежить за селом, на самому белебні, негороджена, необкопана — так рівець невеличкий прокопаний, та й годі... Іде скотина — нема перепону — через грядки так і чеше; собаки так і гніздяться — кубла повибивали... Пустир пустирем! Хата хоч стара була, та як полагодив був Остап, поки ще не женився, то вона, мов, і бадьорилася; а як піднялася лиха година, що замчала не тільки лад в хаті, а й самого Остапа,— то й хата осунулась...

Стріха місцями повигнивала, покрівля де-где провалилася, вікна побиті: замість шибок — ганчірки світять; ще до того дощ та хуртовина оббила, обшмарувала... Пусткою аж воняє! І всередині не краще. Стіни чорні, аж цвіллю взялися од води, що дощі поналивали крізь лиху оселю; черевата піч потріскалась,— диміла, куріла; замість лав якісь кривоногі ослінчики — і сісти на них страшно; стіл — ходором ходить; піл — на п'ядь дошка од дошки: Мотря під холод дві дошки спалила, бо не було чим у хаті прокурити... Бідота несказанна, злидні невилазні!

Неодрadne життя Мотрине. Невеселим оком дивилася й її стара мати на ту оселю, на лихий той захист, через який вони стільки горя прийняли, стільки клопоту звідали... Вони б його давно кинули, якби було де притулитися. Та де його при нестачах, при убожестві?! Коли на роботу приймали Мотрю з опаскою...

Літом Мотря стає жати. У Пісках ніхто не приймав,— бо помітили, що в кого Мотря жне — уся нива закрутнями унізана. У сусідньому селі Байраках Мотря хліб заробляла — на жнива становилася.

Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть... коли ще й ставало! А було так, що ні дрібка солі, ні пилини борошна... Де вже думати про одежину!! Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала — саме гноття та рамя висіло... Як заробить конопель,— то й добре. Помочить їх, висушить, витіпа: костриця на топливо, волокно на прядиво. Напряде отак літ за двоє, оснує, витче, та й сорочка є; виб'є — спідницю пошіє, юпку... У вибійчаному і в свято ходила. Другі у плахах та запасках, голови шовковими платками повив'язують, а Мотря з вибійчаної юпки та спідниці не вилазила. Біленькою хусткою зав'яжеться та й шмарує... Ото буденне й празникове! А що старе, драге — позшиває, позаштопує,— матері старе тіло прикриє або дитині — штанці, куцину... Нужда!! На зиму на всіх одна юпка була. Піде куди Мотря,— сиди, мати, з хлопчиком дома — і не рипайся! Піти треба матері,— сиди, Мотре... бо й чоботи одні!

Робота не страшна, як сила є. Мотря день і ніч в роботі та в роботі; літом — на полі, зимою — дома. А Оришка — стара вже,— нездужала — тільки й того, що доглядає дитини...

Як літом немає Мотрі дома,— баба зварить йому їстки, догляне, й нагодує, й спати положить, котка співає...

А й дитина ж то вийшла — на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне... Тільки якесь невеселе, вовчкувате, тихе. Другі діти жваві,— як дзига крутяться, на місці не всидить... Скажеш йому: дай те! дай друге! — як стріла пуститься... Чіпка, як його звали,— не такий, ні! Оце, було, Мотря чи Оришка скаже: «Подай, Чіпко, води! — або — ножа, або — веретено!..» То він і почне: «А де ж воно лежить чи стоїть?» Отак розпитає, повагом устане, повагом піде, підніме й повагом подасть... Мотря за це не любила Чіпки. «Десь Чіпка у нас буде дуже велике ледащо! — жаліється Орищці.— Йому як що робити, то треба за тиждень загадувати, щоб роздумався...» А іноді, було, й буханця уліпить Чіпці у спину, щоб довго «не роздумував»... Тоді Чіпка руки опустить, реве на всю хату... Є, значить, робота бабі! Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його любила й жалувала! І цяцьок йому надає, й іграшок яких там — полив'яного півника, свистілочку; а їсти — сама не доїсть — йому зоставляє...

Як підріс Чіпка — став бігати, то вибіжить, було, з двору на вигін та прямо до дівтори так і чеше. Так же й дівтора його не приймає. Зараз почнуть з його глузувати, щипати, а іноді поб'ють та й проженуть... Недурно пани своїм родом величаються. На селі теж розпитують — хто якого роду. Тільки те неоднаково, що в городі питають: чим той рід уславився — чи давністю, чи боями, чи послугами? А село знає одну славу — честь. Тим на селі й питають: чи «чесного» роду? А тоді вже й братаються. Чіпка був «виродок»... Як же Чіпку прийняти дітям до іграшки?! Хіба, щоб поглумитися...

— Виродок іде! — кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголовий, миршавенький хлопчик.

«Запорток! — підхопить другий...— Ходім до його!»

Побіжать, оступлять кругом. То це ззаду хто-небудь і скубне Чіпку за чорне волосся. Окрутнеться Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить... Злі Чіпчині очі, та недобрі й діти, що довели до того. Понуро й гостро дивиться на них Чіпка. А ті — за боки беруться зо сміху...

— Чіпко! де ти взявся? — смикнувши Чіпку за полу, питає хто з хлопців.

Мовчить Чіпка — сопе.

— Ти з яйця вилупився?! — знову другий...

Усі зареготались. Чіпка похнюпить голову, потупить в землю очі, копирсає нігтем під нігтем.

— Ні!., мене бабуся на вгороді піймала... в бур'яні,— одмовляє понуро та все копирсає під нігтем.

Регіт — аж вигін розлягається.

— Так ти, Чіпко, з бур'яну взявсь?..

— Ні...

— А де ж твій батько, коли ти не з бур'яну?

— Не знаю...

— То-то й є... ти байстрюк!..

— Брешеш!.. — зиркнув, як той вовк, Чіпка.

— А хто ж ти?

— Я... Чіпка.

— Ти — Чепіга, а не Чіпка! — крикне хто з середини — і вскубне Чіпку...

— Чого ти скубешся? — з плачем вимовля Чіпка.— Постій, я бабусі скажу,— вона тобі дасть!

— Боюсь я твоєї бабусі,— куди ж пак! — одказує хлопець та й знову вскубне.

За ним другий, третій. Повертається Чіпка на всі боки в крузі, як ведмідь на цепу, а хлопці регочуться та за чуприну смичуть — аж поки не розплачеться Чіпка. Тоді візьмуть та й проженуть його геть.

Іде Чіпка додому,— іде та й плаче.

— Чого ти, ^іпко, плачеш? — стріва Оришка.

Чіпка жаліється, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе у хату, почне умовляти:

— Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобижають... Не ходи!..

Утишиться трохи Чіпка, сяде на колінах у баби або приляже голівкою. Щоб забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку або про горобця — доброго молодця... Чіпка слухає — й дума: «І чого отой дід з бабою плаче? чого тая курочка кудкудаче?.. І чому тій билині зразу не поколихати горобця — доброго молодця?!»

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила немалу роботу. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до

життя, а життя до казки — і само собі міркувало, дивува-лося... В казці звірі та птиці те саме й так само говорять, як і люди... А так — птиці щебечуть, воли ревуть,, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... «А добре б — дозна-тись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? яку пісню співає пташка у лузі?.. І чого — одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці — тільки цвірінькають?! І про що то розмовляє травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками?..»

— Чи воли, бабусю, говорять?..— питає Чіпка в Оришки.

— Бог їх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

— А птиці?

— І птиці говорять...

— Як же вони говорять? Про що вони говорять?..— до-питується.

І розкажує баба, як уміє, про все те Чіпці. «Скот, мов, ні-коли не реве без нужди... Як вертається додому та реве — то він радіє, що скоро дома буде та спочине... А може, голодний, то поїсть, підживиться... А птиці щебечуть так, як сам гос-подь дав: одній сказав гарно щебетати, а другій — ні. От со-ловейко — як гарно співає? Він був колись людиною, та став пташкою.» Та й зачне розказувати, як одна мати та прокляла своїх діток,— сина й дочку,— що вбили її мужа-ужа... «Синок каже: «Не вбивай, сестро!» А сестра не послухала — вбила. За те мати й прокляла їх. Синові ж каже: «Лети ти, сину, сірим соловейком та щебечи людям і пізно й раненько: щоб тебе люди слухали — й не наслухались! А ти,— каже,— дочко, стань жалкою кропивою: щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали!» От син полетів соловейком, а до-чка стала кропивою... То-то: як соловейко щебече, то увесь мир його слуха — так гарно! А кропиву завжди виривають, як погане зілля,— щоб і городини не глушило, й людей не жалило!»

Такі казочки бабусині, при самотньому житті, осторонь од товариства, пластом жилися на дитячий розум, гони-ли в голові думку за думкою, гадку за гадкою... Глибоко западали вони у його гаряче серце, а в душі підіймали хвилю горою — з самого споду до верху... Як рій той, гули в дитячій голівоньці; як завірюха, крутилися, вихорилися... Од билінки перелітали до птиці; од птиці до скотини; од

скотини до чоловіка — поки не засягали усього світа! І здався він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травиця, і навіть каміння — все те мало свій говір, свою мову, тільки вимовляло якомсь інакше... А колись усе те було — люди, і все балакало однією мовою... А тепер — ніяк і довідатись, що то за розмова!! А через віщо?.. Через людей... Все то винні люди! То вони так нароби́ли. Вони і в травиці, і в пташки, і в худоби — одібрали людську мову! Вони людей — своїх рідних — повернули у все те;.. І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість у його невеличкому серці, росла, виростала — і сторони́вся він людей далі та далі... Та й люди його не жалували.

— Бабусю! -- питає раз Оришки.— Чи в мене батько був?

— Був, сину.

— Де ж він тепер?

— У москалі пішов.

— Бач, а хлопці казали, що в мене батька не було... бай-стриук! — кажуть.

— То — дурні хлопці!

— А хіба що?.. Що то воно — недобре що?

— Старий, сину, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Викинь його з голови... То тільки злі діти так кажуть...

— Я не буду злий, бабусю!..— одказує Чіпка — та й задумається.

Трохи переґо́дя знову питає:

— А чого ж мій батько пішов у москалі! навіщо він покинув матір?

— Люди оддали.

— За віщо ж вони оддали його?

— Так треба було... Виростеш, сину, тоді все сам збагнеш, а тепер ще не годиться тобі розказувати.

— Чому, бабусю?

— Так. Малий ще ти дуже...

Така розмова велась у них не вряди-годи. Чіпку усе зачіпало, усе торкало. Він про все баби розпитував. Баба розказувала. їй любо було одкривати світ його очам,— утішно думати: з якою натоптаною головою виросте її онуча.

Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову усе, що заховала її шістдесятилітня пам'ять. А Чіпка не брав — гарбав усе те!

Оце, було, літком, як зайде вже сонце й спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати (бо в хаті душно), простеле рядно перед порогом; дожидають Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка — коли сидить, коли лежить... Та отак собі й давай розмовляти... Чіпка більше слухав,— іноді й засне, слухаючи бабиної мови, що як струмисько тихо журчала... А іноді й сам розщебечеться... Уже й ніч настала: засвітили зорі, замиготіли, заіскрили... Задивився Чіпка на небо.

— Що то, бабусю? — указує на зорі.

— То? Зорі.

— Що ж то за зорі?

— То — янголи дивляться! У кожного є свій янгол: то-то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіт-

* кало. Ото ж — як зірочка покотиться, то душа переставиться...

Душа переставиться — й зірочка покотиться — щезне...

— І моя там, бабусю, є зірочка? й ваша? й мамина?

— І твоя є, і моя, й мамина.

— А де ж моя, бабусю? — пита Чіпка, положивши голову на бабині ноги й не спускаючи очей з цілого рою зірок, що, здавалося, ворушилися на темно-синьому небі.

— Бог його знає, сину! Чоловікові туди не досягнути... То Боже діло, то він і знає...

— Ай Бог там?..

— Там, сину...

— А що то за Бог, бабусю?

— Бог?.. Бог — батько. Він усе держить на світі: усяку машину, усяку скотину й усяку людину... Він за всім ходить, до всього додивляється, од злого береже... Ото, як побачить, що сатана уміщується у його святе діло,— почина світом каламутити,— то й шле святого Ілію на вогняній колісниці убити сатану... Ото як Ілія котить, то грім гримить; а як стрільне вогняною стрілою — то блискавка заблище... Отакий-то Бог! Він страшний задля злого, а для доброго — й він добрий. Бог-батько... на світі нас держить і хлібом годує...

Загадається Чіпка. І встає перед його очима розгніваний Бог, обгорнувшись чорними хмарами... і гукає на Ілію — карати злого!.. Котить Ілія — небо й земля двигтять, як од вітру

перина, од його бігу... Ось шкваркнуло... вогняна стріла розпанахує небо... Страх обіймає Чіпку! Надворі зовсім темно; місяця не видно; біліє, миготить Чумацький Шлях через небо; блищать, миготять зорі... Тулиться Чіпка до баби та стиха шепче:

— Я, бабусю, буду добрий... я злого не робитиму, то й Бог мене не поб'є... А отих дітей, що мене били та проганяли,— тих Бог поб'є, бо вони злі!.. Я буду добрий, бабусю...

Замовк Чіпка — дух притаїв: думає про Ілію страшного, про Бога доброго... Трохи згодом питає баби:

— Ви казали, бабусю, що Бог нас хлібом годує?

— Він, дитино,— він нас годує...

— А чого ж мама хліб заробляє,— ось досі з роботи нема... Каже, якби не робила, то нічого б було й їсти?..

— Дурний ти, хлопче! — каже баба.— Чоловік на те й уродився, щоб робити, а не лежати. То тільки, кажуть, спершу, поки ще люди в раю жили, то нічого не робили — як святі були... Там, кажуть, було всякої всячини — і їсти, й пити! От вони ходили собі та їли... А сатана й заздрив на їх щастя,— та давай підбивати, щоб согрішили... Вони й переступили слово Боже... Тоді ото господь вигнав їх з раю огняною різкою — й рай зачинив, і сказав робити самим на себе... Отож з того часу й почали люди робити. А то — нічого не робили,— як святі були!

— І навіщо ті люди согрішили, бабо?.. От би тепер і мама дома була, не плакала б так часто... і хліб би був: коли здумав, їв би!..

— На те Божа воля, моя дитино!..

Недурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них, як розважений... Одними руками що заробиш? Тільки що з голоду не мерли... Сказано — убожество! Раз була чудасія з-за того хліба.

Мотря була на полі. Оришці треба на грядках полоти. Як на те Чіпка розвередувався: «їсти та й їсти, бабо!» — в одну шкуру: «їсти!» Взяла Оришка окраєць хліба, одломил шматочок, дала йому, а останній положила на столі: «Не бери ж цього,— наказує Чіпці,— бо он дивись: дивиться бозя! Прийде мати, спитає: хто хліб поїв? То бозя вкаже пальцем, мати й виб'є... Гляди ж, не бери!» Та й пішла собі. Сів Чіпка серед хати; дивиться на образ — очей не спускає — їсть. З'їв

той шматочок, що баба дала,— ще їсти хочеться! Хліб на столі лежить,— кортить його. Гляне в куток — бозя дивиться! От став він крадькома до хліба руку посилати, а на образ — все дивиться... Посилає руку, не спускає очей — здається йому, що й бозя глядить на його, хоче посваритись пальцем... він і прийме руку назад... Оце приляже до столу голівкою (забрався на лаву), знову підкрадається. Гляне на образ — дивиться бозя, та й годі! І їсти хочеться, і хліб перед очима,— та бозя дивиться!.. Задумався Чіпка. А це, зразу, як кинеться од столу... Очі горять, губи оддулися... Та до стільця, що баба підставляла під ноги, як пряла. Ухопив стільця, стеребив на лаву, знайшов ножа, зліз на стілець та й повидовбував очі у образа! Тоді взяв — увесь хліб з'їв та й побіг на грядки до баби. «Бабо! бабо-о!» — гукає. «Чого, Чіпко? ходи сюди!» — озивається з бур'яну баба. Прибіга Чіпка. «А я, бабо, і той хліб з'їв!» — хвалиться. «Нащо ж ти, сину, з'їв? А як мати прийде та спитає: хто хліб поїв? То бозя й скаже...» — «Е... е... бозя, бабо, не бачила... Я повиймав очі, щоб не дивилася!..» І бай-дуже собі, забулося. Коли так, перед Різдом, прийшлося хату білити, образи мити. Зирк! Мотря на образ — аж очей немає! Вона так і отетеріла. «Хто це очі повиймав?» — питає в Оришки. «Де?» Глянула — справді без очей... Тоді до Чіпки: «Ти очі повиймав?» Сміється: «Я... Щоб не бачила, як хліб їстиму!» Згадала тоді Оришка, що їй хвалився Чіпка. Та що? Звісно — дитина: дурне, мале!.. Погримала на його Мотря, налякала, що бозя битиме, коли таке буде робити, та й годі.

А були такі часи, що не бозя, а Мотря біла Чіпку — і добре біла! Синяки іноді по місяцю не сходили. Не можна сказати, щоб вона не любила Чіпки. Ні. Вона його любила — як кожна мати свою дитину. Чи, не дай Боже, занедужає Чіпка,— Мотря сама не своя. Цілу ніч очей не заплющить: сидить над ним, плаче, молиться... «Тільки ж й утіхи й надії! Все-таки виросте своя дитина, стане хоч на старість у помочі... Може, хоч на старість не прийдеться до кривавого поту робити, терпіти од холоду й голоду та од літньої спеки палючої!..» Така в Мотрі думка. І не досипляє вона ночей, прислухається, як дише її єдина «надія й утіха»... А нехай здоровий зробить що Чіпка,— нехай з'їсть лишній шматок хліба чи покачається в калюжі... Лишенько! То не огонь паше, то лице Мотрине; то не іскри сиплються — то її кльони й прокльони та духо-

пелики... Інша мачуха здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вмiла здержувати над рідним сином.

Та не такий же й Чіпка вдався, щоб його можна було бійкою спинити. Спершу-таки боявся матері, а далі — звук уже й до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впивалася, до живих печінок доходила... Ой, злий же він був тоді! Ой, лютий! Він би — зміг — матері очі видрав або сам собі що заподіяв, якби не баба... А то вона, її тиха мова гасила його лютощі. Як почне, бувало, його умовляти,— та словом, як повивачем, зів'є... За те Чіпка любив бабу; душі не чув у їй. Що баба не скаже, усе послухає. А матері не любив і не слухав... Од бійки то сховається, то втече; а послухати — не послуха. Не раз Мотря з серця гірко плакала...

IV

Жив-жив!

Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та у холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він знай самотою, самотою... Забереться, було, у бур'яни, нарве квіток, назбира кузьок та й грається ними нишком. А до людей, до дітвори — ні! Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виродок»; він ніколи не забував бабиної ради... Собі на лихо, рядом з добрими думками у малому серці ворушилося щось недобре, невпокійне,.. Розбуджене, воно не давало йому забутись, ніколи не прощало нікого, коли бачило яку помилку... І росло лихо в його серці — і виростало до гарячої відплати, котра не зна ні впину, ні заборони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала — не злякати їй його відважного духу, упертої думки, палкого серця... Такому нема на світі нічого такого, чого б він злякався. Ні Бог, ні люди не страшні йому..., Бог страшний злomu, а Чіпка дума, що він добрий, а лихі люди його дратують...

Ось йому минуло дванадцять літ. Восени радиться Мотря з матір'ю:

— Чи не найняти б нам Чіпку хоч за харч служити?

— Я вже й сама думаю,— каже Оришка.— Тільки куди він годний? Якийсь нелюдний, неговіркий, якась тума з його...

І з дітьми він не поводитьяся, як другі,— усе самотою, усе собі дома...

— Що ж його на світі робити? — журливо одказує Мотря.— Уже ж всяк баче, як я працюю... Та що моя праця? Силу витратила, здоров'я збавила, а тільки що з голоду не мремо... Якби його найняти,— хоч би менше з'їжі... все б таки хоч на одежину зосталося!

— Як знаєш, дочко.

Пішла Мотря питати місця. Незабаром і знайшла. Багатий козак Бородай шукав хлопця до скоту. З ним вона й умовилась.

— А збирайся лишень, Чіпка, на завтра у найми — каже, вернувшись увечері, Мотря.— Годі дома сидіти та хліб переводити — пора й самому заробити!

Чіпка — руками й ногами! Та вже Оришка — давай його умовляти: стала йому вичитувати їх гіркі недостачі на нужди. Послухав Чіпка, пішов. Прийняв його Бородай на зиму за харч та одежу. Вернулася Мотря додому рада та весела.

— А що, дочко? — стріва її Оришка.

— Зоставила... Коли б то шанувався!

— А може, звикне... Дай-то Боже! — потіша й молиться Оришка.

Зостався Чіпка у Бородая. Хазяїн коло його спершу миром та ласкою, показує й розказує — як, і що, й коли робити... Так же Чіпка нічого й знати не хоче! Хазяїн приказує: «Піди, Чіпко, загороду почисть». А Чіпка піде на тік, забереться у ожеред соломи та й давай з неї то верчики крутити, то хрести вив'язувати...

Раз якось розсердився господар, що не послухав Чіпка,— узяв його та й вибив. Розсердився й Чіпка... та трохи за малим не спалив хазяїна! Як не було в хаті нікого, він поліз у піч, витяг жару у покришку та й виніс у хлівець... Добре, що люди побачили — залили.

Прогнав його Бородай. Пішов додому Чіпка, насупившись, поніс у серці гірке почуття ненависті на долю, що поділила людей на хазяїна й робітника... Мотря плаче,— уже не б'є, плаче... Страшно їй, щоб, бува, не позивав Бородай... Оришка умовляє Чіпку, а Чіпка тільки понуро дивиться, мовчить, мов йому у рот води налито... Так і зостався дома зимувати.

На весну знову радиться Мотря з матір'ю.

— Найняти б Чіпку?

— То й найми.

Знову йде Мотря шукати хазяїна — і знову швидко вишукала. Дід Улас, вівчар, що пас громадську отару, зашукував хлопців у поміч.

Дід Улас — сам панський, ходив у пана Польського за скотом. Отже як став старий, немощний, та ще захорував до того,— так його й витурили з двору, щоб не переводив даремно панського хліба... Ледве виліз Улас за ворота та й загадався... «Куди його?!» До роду — близького нікого, а далекий — у панській роботі... Прийшлося Уласові — хоч під греблю! Та вже громада зжалилась: вибудувала йому землянку у царині та й наставила чабаном.

До його ото став Чіпка підпасачем. І — диво! згодився відразу... Робота прийшлася йому по душі.

Устане він рано, ще до сонця, набере хліба у торбу, візьме малахай, що дід дав завертати овець, та й іде у царину, до землянки, дождити, поки збереться отара. Приходить. У діда усе ще позапирано. Тільки Лиско лежить коло дверей, простягнувши передні лапи, положив на них голову... Дріма ранком.

— Лиско! — гука Чіпка.

Лиско підведе нехотя голову, подивиться на Чіпку — і знову кладе її на ноги, позіхнувши на все горло... Тобто: «рано, хлопче, ходиш: ще дід спить!»

Сіда Чіпка коло землянки, виймає черствий хліб з торбини — починає снідати. Тим часом люди зганяють овець до царини, і розійдуться вони понад ровами, щипаючи зелену травичку.

Ось приходять і другий підпасач — Грицько, Чупрунів син, хлопчик однакових з Чіпкою літ, та не кращих, видно, й достатків... На йому сорочка чорна-чорна, полотно не знать, та ще й порвана; штаненята — саме гноття висить на очкурі — позасукувані аж за коліна.

Грицько — козачий син, сирота. Після смерті батька та матері (вони під холеру померли обоє одного-таки й року) громада оддала сироту далекій родичці — вдові Вовчисі; а як піднявся хлопець на ноги, то дід узяв його до себе в поміч коло отари.

Сідає й Грицько коло Чіпки, розв'язує свою торбу, виймає з неї сухарі — чорні, як земля, і снідають обидва разом, коли-не-коли перекидаючись словом.

От рипнули двері — показався дід на порозі.

— Уже ви, хлопці, тута?

— Тута.

— А що ж це овець так мало?

— Згонять.

— А ви снідаєте?

— Снідаємо.

— Ну, снідайте ж, поки овець позгонять. А я тим часом уміюся та зберуся, та й рушимо!

Іде дід у присінки; набирає води кухоль — умивається...

Тим часом — світ, як день, тільки сонце щось забарилося... Закрасивши увесь східень палко-рожевим цвітом, воно ще не рушало з-за гори, ще не блиснуло ні одним променем над землею... А земля вже налагодилась його стріти: зелені трави порозправляли свої дрібненькі листочки, повмивалися свіжою ранньою росю... Як дівчина, дожидаючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, й палає, наче у огні,— замирає, довго ждучи, й оживає, не терплячи,— так земля дожидає ясного сонця... і міниться, не дождавшись. Повіне тихий вітрець — потемніє й насупиться її зелений убір; затихне вітрець — убір заясніє, усміхається...

Уже й овець позгонили, і дід зібрався. Вийшов з землянки. На голові солом'яний бриль; на плечі, на Гирлизі, висить торба з хлібом та свита — на случай негоди; у руці — малахай.

— А що, хлопці, будемо рушати! — каже дід.

Хлопці підводяться, ховають у торби своє чорнохлібне снідання й біжать згонити овець, що розтеклися по всій царині, натщесерце смакуючи росяною травою... От уже й овець позгонили до гурту.

— Агу-у... тю-у-у! — гукнув дід.— Треш-тереш-треш!

Свиснув малахай у руці... Одчиняє Чіпка або Грицько ворота у царині — і тихо-помалу, посхилявши униз голови, потягли вівці шляхом у поле... Хлопці по боках, дід ззаду, а Лиско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступає за дідом, мов вірний джура за отаманом.

Отара суне помалу, викрикує — то «бе-е!», то «ме-е!»,— кахикає, як зимою старі баби на печах, коли почнуть прядиво м'яти... А курява, як хмара, слідком за вівцями...

— Агу-тю-у-у! — гукнув дід, ляснувши малахаєм.

— А куди, руда? — кричить Грицько на овечку, що одрізилась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжку. Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку ухопити свіжої травиці та хоч капельку проквасити душу од тієї страшенної пилюги, що до самих печінок добиралася, давила-душила.

Грицько бачить, що за рудою й другі повертають з шляху,— пустився підтюпцем, раз по раз вигукуючи «тереш! тереш!» та виляскуючи малахаєм. Блудяги нехотя повернули до гурту.

Сонечко почало з-за гори випливати — грало, усміхалося... Як легенькі блискавочки, забігали по землі його пароси,— і кришталем заіскрила роса по зеленій траві... За сонцем усе живло прокинулось. Там коники кричали та сюрчали, як не порозриваються; там перепели хававкали та як у забій били; тут вівці бекають, мекають, кахикають... Легенький вітрець подихає — і скрізь розносить тепло раннього літнього ранку... Хороше так, весело!

Чіпка йде збоку отари, похнюпивши голову... Об чім він думає? що гадає? — Нічого він не думає, не гадає... Він прислухається, що діється у його в серці, в душі... Хоче збагнути — і забуває... все забуває... Йому так гарно, весело; йому так вільно, просторо... Чвала собі помалу. Торбина на плечі, малахай у руці... Байдуже йому!.. Посилає уперед ногу за ногою — не думає: де він, і що він, і як він... Легко трепече його серце; дивні якісь радощі — не то сон, не то дрімота — сповивають його душу...

Догнали отару до становища. Дід свиснув малахаєм — вівці розскачилися, розсипалися по зеленому полю...

— Отепер, хлопці, спочинемо!

І сідають наші вівчарі утрьох під деревом. Дід виймає шматок хліба та дрібок солі, починає й собі снідати...

Грицько, чи присів, чи ні — вже, дивись, опинився гін за двоє, скочив верхи на барана, триндикає та висвистує...

Чіпка лежить на спині, дивиться в блакитне небо. Небо синє, чисте — ні хмарочки, Ні плямочки — глибоке, просторе

та широке. Не продивитися його глибини, не досягнути оком до краю! Погляд тоне у тій синій безодні, як у сивому тумані... тільки думка росте та ширша...

«Що там? — дума Чіпка.— Там, мабуть, гарно так... Ач, як синіє!., як сонечко сяє!..»

— ДІДУ?

-- А що, сину?

— Що там?

— Де? .

— У небі?

— Бог...

Задумається Чіпка... Дивиться у небо,— йому так гарно дивитись у його...

— Чи воно, діду, є там люди?

— Де?

— На небі...

— Нема, сину! Там Бог святий, янголи його та душі праведні...

— А хіба хто там був?

— Так кажуть. Батюшка так і в церкві читає.

— А гарно, мабуть, там... Бачте: яке синє, гарне!..

Дід, поснідавши, молився богу.

— Гарно, сину! — прошептавши молитву, одказав Чіпці.— Гарно!.. Не те, що тут, на землі... Там усе добре, святе... А тут — усе грішне та зле...

Замовк дід. Трохи згодом прокашлявся та й знову почав:

— То ще тільки один Бог милосердний держить нас на світі; а то б нас давно треба виполоти, як твар нечестиву. Дивись: вівця!.. Що вона кому заподіє?.. Нікому нічого!.. Ходить собі, щипле травицю зелену... вівця, та й годі!.. А ми й її ріжемо, ми їмо її, як вовки голодні... І чого ми тільки не їмо?.. А воно то все — гріх! Усе нам оддячиться на тім світі, усе... Грішні ми, прокляті душі! Ми не тільки над скотиною знущаємося,— ми й свого брата часом черкнемо... Бач! У брата — он те й друге, а у мене ні сього, ні того... заріжу, мовляв, брата,— добро його поживу! І ріже чоловік чоловіка... Ріже — забув і думати, що йому на тім світі буде!.. Лихий його путає — він і ріже... Ох, грішні ми, прокляті душі!

Чіпка слухає — і проходить по його душі страх, холод... і шепче він стиха за дідом: «Грішні ми, прокляті душі!.. А ма-

ти моя грішна,— думає він,— бо вона мене біла малого, вона мене серед зими на шлях викидала, щоб не просив хліба... А баба не грішна: вона мене ніколи не біла; вона мені усього давала, жалувала мене, вговорювала, от як дід... І дід, мабуть, не грішний... А Грицько? Грицько — грішний: он як він верхи на барані пре!..»

— Грицьку! Грицьку! — скочивши на ноги, крикнув Чіпка: — не їдь на барані — гріх!

А Грицько гика та тпрука на все поле...

— А він на барані їздить? — питає дід.— Бач! Я й не туди, чого він так вигукує... Ось я тобі, я тобі!! — свариться на Грицька дід здалека гирлигою.

Грицько скочив з барана, побіг до верб, що росли над шляхом. А дід, понюхавши табаку, розіслав свиту, розвернувся проти сонця та грів старе тіло. І Чіпка біля його при- }
I мостився.

Незабаром Грицько вернувся з повною пазухою горобенят.

— А я, діду, ось скільки горобенят надрав! — хвалиться.

— Навіщо ж ти їх надрав? — питає дід, не підводячи , голови.

— А щоб оця погань не плодилася!

— Хіба вона кому зробила що?.. А гріх! — промовив Чіпка, придавивши на останньому слові.

— А хто, як жиди Христа мучили, кричав: жив-жив? — одказав Грицько та й висипав з пазухи голоцюцьків з жовтими заїдами.

Чіпка подивився на діда, що лежав собі та дрімав, не слухаючи їх розмови. Горобенята почали розлазитись. Грицько ухопив гирлигу.

— А куди?.. куди!.. — закричав. Та — геп! гирлигою по горобенятах.. Так кишечки й повискакували...

— Оце вам жив-жив!.. жив-живі — гукає Грицько та раз по раз гирлигою, гирлигою...

Чіпка дивиться то на горобенят, то на діда: чи не скаже чого дід? Дід лежав собі мовчки. «Значить, правда, що вони кричали: жив-жив!» — подумав Чіпка та як схопиться... Очі горять, сам труситься...

— Стривай, Грицьку! стривай! не бий... Давай краще їм голови поскручуємо!..

Як схопить горобеня, як крутне за головку,.. Не вспів оком моргнути,— у одній руці zostався тулубець, а в другій — голівка.

— А що — жив! а що — жив!! — кричить Чіпка...

— А що — жив! а що — жив!.. — вторує за ним Грицько...

Незабаром горобенят не стало: валялися тільки одні голівки та тулубці...

— От тепер можна й гирлигою,— каже Чіпка, взявши гирлигу в руки. Грицько й собі за ним. Та зложили горобенят у купу й почали періщити, як снопи молотити... Не zostалося горобенят і сліду: валялося тільки одно м'ясо та кишечки, перебиті, перемішані з землею.

— Ходім ще драти,— каже Грицько,— там ще є.

— Ходім,— згоджується Чіпка.

Та й побігли до верб, один одного випереджаючи.

— А куди ви? — підвівши голову, питає дід.— Підіть лишень овець позавертайте! Бачите, як порозходились... Щоб ще звірюка не зайняв...

Дід знову ліг. Скоро й заснув.

Хлопці побігли.

— А хіба жиди Христа мучили? — питає на бігу Чіпка.

— Жиди ж... А горобці сиділи та кричали: жив-живі! Щоб ото ще мучили...

— Ну, тепер же мені не попадайся ні один жид! — нахваляється Чіпка. А очі, як у того вовченяти, горять...

— Е-е! Жидам ти нічого не зробиш,— каже Грицько,— вони здорові... А жиденятам можна бебехи надсадити! Я вчора одного бив-бив та ще й пейси вирвав...

— їй-богу?

— їй-богу.

— От, коли б я піймав! ...Я б йому голову скрутив, як горобеняті!

' Швидко вони позавертали овець і, як кошенята, дралися по вербах, видираючи горобенят. Удвох надрали ще більше, ніж сам Грицько надрав. А далі — поскручувавши голови, били гирлигами... помісили чисто на гамуз!

Сонце дедалі все вище та вище підпливало. Перше ж так гарно сяло та гріло, а це вже стало пекти-палити, аж дід прокинувся...

— Ач, як угріло! — обіззався він, підсуваючи свиту під вербу, у холодок.— Ану, ще понюхаємо та заграємо... Хлопці,

видно, десь горобців деруть...— Дід понюхав.— А-а... та й добра ж! — промовив, чхнув і поліз у торбу за сопілкою.

Вийняв сопілку, послинив дірочку, свиснув раз, удруге — і зачав «Вівчарика». Гучно-гучно загула сопілка на все поле, немов хто заспівав жалібно; аж ось замира, замира,— тільки сопе... А це зразу, немов опік хто, закричало, завищало — та й стихло... вдруге... втретє... і полився тяжкий плач... Сумно зробилося, важко... Отара посхиляла вниз голови, немов слухала того плачу тяжкого... От знову сопілка замовкла. Трохи перегодя тихий регіт крізь сльози стиха веселив поле; далі — дужче... дужче... сльози сохли... регіт замирав... понісся веселий, танцюристий козачок...

— То дід гра,— каже Чіпка.— Ходім до його!

— Ходім.

Побігли.

— А, мабуть, час, хлопці, й овець напувати! — зустрічає

їх дід.

Хлопці зібрали ватагу, погнали до водопою. Тут з ними трохи халепи не сталося. Як гнали отару через луг,— де не взявся сірий вовк і потяг нишком ягнятко в діброву... Отара схарпудилась, сипнула вбік — аж до Грицька повалила; Лиско, майнув за вовком, Чіпка за Лиском. Вовк бачить, що непереливки,— нокинув ягнятко та драла в ліс... Чіпка з Лиском за ним. Дід почув, що Лиско гавка на вовка, й собі надійшов... Так де ж ти вовка в лісі шукатимеш? Тільки й того, що дід похвалив Чіпку за те, що не побоявся вовка, одбив ягнятко...

Вернулися з водопою. Пообідали сухий хліб з сіллю; дід знову ліг спати; хлопці бігали завертати овець; Чіпка розказував, який йому вовк здався: «здоровий, а легкодухий»; Грицько, не вважаючи на гріх, на барані їздив, щоб тільки дід не бачив... Потім того вони полуднували... Чіпка діда про що-небудь розпитував; дід розказував про всяку всячину, грав на сопілці... Так — аж поки сонце не повертало навзаходи. Тоді дід завжди казав хлопцям: «Пора, хлопці, додому вертати!»

Хлопці збирали овець в отару, гнали до села. Там, у царині, стрівали їх люди, і кожне своїх овець залучало додому. Порозпускавши овець, хлопці вертали по домівках, а дід заправився у землянці до другого ранку.

V

Тайна — невтайна

Добре Чіпці у діда підпасачем. Робота неважка, саме припала йому до вподоби — по його літах і по його душі. Та не те, щоб і без користі. Дід брав за літо по п'ятаку од вівці. Шага давав на Чіпку та Грицька, та ще хліба мішків з п'ять, та ягнят двоє або троє на рік. Чого ще? На харч він собі заробляв; гроші йшли на одержу; ягнята — на прибуток.

— Слава тобі, господи, що ти зглянувся на наше безталання! — дякує Мотря Богові.— А я вже не думала, щоб з його вийшли люди...

— Став розуму доходити,— одказує Оришка,— сам побачив, що треба робити... І мені, старій, довелося його хліба з'їсти... спасибі Богу!

Отак радіють та Богові не надякуються, що хоч трохи втекли од тих важких злиднів, нужди, горя., І в хаті у них стало чепурніше, ясніше; і хліб не такий чорний та сухий; і каша до борщу не вряди-годи; а часом і сир на вареники... І одержа, хоч про свято, була як у людей; та й у будень не висіло та не бовталось старе гноття... І зокола хата обмазана, хоч рудою глиною, та все ж рівненько; зверху полатана — не світить гнилою, діривою оселею; з-за хати хлівець цизирає, льох чорніє... Уже завелася свиня з поросятком і овечат десяток. Уже під паску є своє поросятко й своє ягнятко, і паска — біла... Достатків більше, й достатки кращі.

А тут ще, після смерті якогось бездітного далекого Мотрино родича, зосталося їм днів на десять поля... Після судів та пересудів,— після двох мішків пшениці та двох овечок-ярок, що Мотря подарувала волосному писареві,— одсудили Мотрі землю громадою...

— Не журись. Чіпко,— каже, радіючи, Мотря.— Тепер буде своє жито, й своя пшениця, і просо, й ячмінь, і гречка... Одберу місцину, картоплі насаджу — на зиму буде!.. Ік Різдува загодуємо свиню... Сало продамо, м'ясо посолимо, ковбаси начинимо... Буде з нас! Хай тепер наші вороги сміються, нехай цураються, минають!..

Аж помолодшала Мотря, весела стала.

Чи все ж то такі щасливі та ясні дні колихали Чіпку? Чи все ж то одні удачі та радощі склали його молоду силу,

котра так і пробивалася з-під його гострого погляду, сміливого поступу?..

Ой, ні! Життя — що стерняста нива: не пройдеш, ноги не вколовши.

Першою такою колючкою у Чіпчинім житті була смерть бабина. Йому тоді тільки що сповнилось п'ятнадцять літ. Баба уже була стара-стара, як молоко біла, як сухар суха. Уже й літом з хати не вилазила,— хіба у палаючий день виїде, було, з хати, сяде на приспі, складе свої сухі сині руки на колінах та й гріється проти сонця. А восени уже жаліється та жаліється Мотрі:

— Отже, дочко, щось мені погано... Так погано, так погано! Чую, наче у мене всередині щось застигає; руками й ногами зовсім не володію, не знаю, чи й є вони у мене... Мабуть, це вже моя за мною приходить...

Так казала Оришка звечора, а до світа — й богу душу оддала.

Лежить баба на столі у хаті. Хрест на руках, свічка в головах... Та ж баба — тільки очі заплющила, рот зціпила... Прийшов піп, дяк, зійшлися люди, узяли бабу, однесли на кладовище, опустили в яму, загребли... Мотря плаче. Чіпка не плаче... Йому тільки чогось страшно, жалко... «Нема баби...— думає він.— Умерла баба... не буде більше баби... Смерть узяла бабусю... люта смерть... А що ж то за смерть?.. Хто знає?..»

Темна мара устала в Чіпчиній думці, як страшидло яке, холодне, непривітне... Говори, дивись — а тут... зуби сціпило, язик одібрало, очі заклепило... Кидають у землю,— темнота непривітна, німота непробудная, нерозгаданий холод та морок! Ось і черв'як плазує — холодний та слизький, аж напинається, аж звивається, поспішаючи до тіла...

Приліз, приложив свій червоний ротик — як невеличким свердликом проточив дірочку в тілі і уп'явся... По йому аж хвиля заходить, так він натужувався, точив... Ось уже дірочка... А там — дивись — і другий пнеться, третій, четвертий... Подірчавіло тіло... Чутно глухий стук. То одвалилася одточена частина тіла. Черви заворушилися, піднімаючи вгору свої хвостики...

«Ух!., гидко... страшно!..» Чіпка здригнув. «І від кого се? — запитувала його злякана думка.— Кажуть, від Бога?.. Смерть від Бога?., темна німота... черви... все від Бога??! Господи

Боже! невже це треба?.. І для лихого його багато, а то ж для доброго?.. А баба така добра була, до всіх добра... І так каратися?.. Чи для всіх воно однаково?.. Де ж тоді правда?.. Ой, ні, ні! тут щось та не так,— тут щось друге, інше...»

Задумався, загадався Чіпка... Зробився — аж страшний, помарнів, похнюпився, дивиться якось чудно... Зведе оце на тебе очі — і нічого не бачить; клич його — не чує... Аж занепав. Уночі схопитися — одягається, озувається...

— Чіпко! куди ти? — пита здивована мати.

— Га-а?

— Куди ти?

— Баба кличе... піду до баби...

— Та господь з тобою! Баби немає — умерла...

— А що ж ото?., слухайте!..— Та й наставить ухо — слухає...— О-о-о-о! «Чіпко!.. Чі-п-ко!..» Чуєте?..— Зараз, зараз, бабусю... я зараз!..

Хапається, чоботи набуває, рядом напинається...

— Господь з тобою! куди ти? — хрестить і перейма його Мотря.

Почне його умовляти; роздягає його, роззуває... То він трохи й утишиться, сяде на лаві.

— Ляж, сину.

Чіпка поворухнеться, посунеться трохи — сидить... Трохи згодом затіпалась його постать, схилилася голова на груди, почувлися важкі заводи плачу...

— Чого ти, сину, плачеш?

Мовчить Чіпка, плаче.

Напала його пропасниця. На велику силу одходила його Мотря. Оже хоч він одужав, а з літами убирався в силу, та вже ніколи не теряв свого сумного погляду, понурого виду. Бабина смерть загадала йому загадку, котру він ніяк не міг розгадати... Він все хмурнішав та хмурнішав...

Не вспіло одно гаразд забутися — друга приключка приключилася, котра обізвалася на всім останнім житті Чіпчинім.

Чіпці минуло сімнадцять літ. Того самого року віковічні кріпацькі кайдани розбилися... Стояла рання весняна пора надворі. Рано-рано схопилося сонце, виграючи та висвічуючи червоним світлом...

— Е-е, щось дуже рано прокинулось сонце,— каже дід Улас, дивлячись на небо,— коли б ще дощу не було!..

Коли так: не встигли вони отари й за верству од села одігнати, як почали хмари з усіх боків стягатися та й заслали, замазали небо... Незабаром воно й розплакалось... Зарядив дощ — дрібний-дрібний та густий, мов крізь сито... Спершу вівці наче зраділи — розкотилися по толоці, щипаючи попаски низеньку, приземну травцю; а далі — як став дощ допикати — збилися докупи, посхиляли голови між ноги та так цілий день і простояли. Гнати додому ніяк не можна: що з ними дома робити? А дощ — одно пере, одно пере... Не сталося на наших вівчарях ні рубця сухого, а він і не думає переставати.

Посідали вони усі три під вербою. Сидять — пережидають дощ. Лиско й собі звився коло них бубликом. Сумні усі.

— Так оце, діду, й вам воля прийшла? — питає Чіпка діда, щоб хоч словом розважитись.

— Кому воля, а кому неволя! — сумно одмовля дід.

— Як саме?

— Так... Багато казати, а трохи слухати!.. Ще ми мало робили, ще з нас мало сліз та крові точили... хай ще два роки поточать!.. Ох, боже, боже! коли твій суд правий настане?..

— Та вам же все рівно, діду: ви давно вже вільні,— примовився Грицько.

— Вільні?.. Були вільні, поки волі не було.. Ох!.. Робив, доки силу витратив та зуба в роті не стало... Тоді й з двору — геть на виступці! Не переводь даремно панського хліба!.. Спасибі, люди добрі зглянулись, а то б прийшлося тинятися, пропадати, як собаці під тином,— Христа ради руку простягати... А от тепер знову завадило: плати десять карбованців на рік!.. За віщо?.. з чого?.. Ти, кажуть, громадську отару пасеш,— рублів з півсотні виробляєш... Яких? де? Я — старець, нищий... Спасибі, люди змилосердилися... Так — ні! І те їм оддай... а сам з голоду пропади... Прокляті! і суду на вас немає, й права!.. — гірко закінчив дід.

У Чіпки аж мороз подрав по спині: він ніколи не чув такого дідового голосу... Думка його закаламутилась, завихорилась; кров прилила в голову; він мовчав, боявся словом перервати дідове горе... Він сам не знав такого, а почував з дідової мови, що воно тяжке-тяжке...

Хвилини з десять мовчали, наче води понабирали в рот. На душі важко, на серці сумно — аж мов нудно... Так буває тоді, як серцем чуєш якесь лихо, а назвати його не вмієш. Хвилини тоді здаються за часи, часи — за дні, дні — за роки... Черв'як швидше плазує, ніж такі хвилини... І хочеться вперед заглянути, подивитись — що з того буде, і страх обіймає, аж волосся на голові підіймається, серце каменіє.

Дід знову забалакав, наче сам до себе; «Ще мало людей забили, на той світ позагонили? Ще мало у мандрах пропало, мов їх земля проглинула?... А з живих — трохи юшки поповарили?! Так ще й до старця... Що ж з мене візьмеш?! Я людям служу, громаді служу — за хліб, за спасибі... от що! Ну, беріть знову у двір, лежатиму та даремно хліб їстиму, та й годі... Беріть?.. Легко сказати — беріть! А степ?.. а вівці?.. Я привик до цього, як до рідного... Прощайте?! Щоб ви з своєю силою попрощалися!.. Вівця для мене — все одно, що людина: і їсть, і п'є, і боліє... тільки не скаже нічого, не вимовить!.. Хіба я не бачу, хіба я не знаю, як їм оцей дощ дозволя?.. Мені він не так дозволя: я вже стара собака, натерпівся всього... А он — ягня? Зігнулося, тремтить, змерзло... Бачу, бачу... Я б тебе коло свого серця обігрів, як дитину... Та не обігрію! Ворог наш ббре мене од вас, щоб замучити... Йому ще трохи... Ще, бач... ще...»

Дід не зміг далі говорити... Дві гарячі сльози викотилось з його старих жовтих очей і розлилося по карбованому старістю та негодами виду.

Грицько сидів, рота роззявивши,— сам не знав, що йому казати...

Чіпка пильно дивився на діда — очей не спускав... Лице аж пополотніло; поза спиною мурав'я лазила; верхню губу мишка тіпала, а очі сухі-сухі — горіли, налиті сльозами пополам з кров'ю.

— Хто? хто?! — затинаючись, скрикнув він.— Хто одбере у нас діда?.. Ні!.. Ми діда не дамо — поки нас не вкладе!

Дід глянув — і стрівся очима з палкими Чіпчиними.

— Пан одніме, Чіпко!., він одбере, мій сину!.. У двір піду — старого недовгого віку коротати у неволі... покину вас... Усе покину: степ, овець... Лиска-сердегу...

— Не одбере він... ні! Хай тільки одбере... Я йому такого пуцу півня!! — грізно каже Чіпка.

Дід аж не стямився.

— Що це ти кажеш, сину? Чи ти маєш Бога в животі, а царя в голові?! Схаменись! Його спалиш, а через його й другі погорять... Йому ж тільки шкоди наробиш,— він собі швидко знов вибудується; а то — убогі погорять, що, може, тільки й щастя, що свій захист є... Оханись, господь з тобою!

Ще сумніше, ще важче стало. Дощ, як із відра, линув. Кожен поворухнувся й на самі очі насовував кобеняка. Лиско ближче підсунувся до діда; ліг у самих його ніг. Дід мотнув головою: «А той же батько! як дві каплі води...» — промовив уголос.

— Хто? — поспитав Грицько.

— Отой! — дід указав на Чіпку.

— Хіба ви знали батька? — пита понуро Чіпка.

— Чому ж не знати, коли ми з одного двору.

— Хіба мій батько панський був? Адже він — москаль! — каже, здивувавшись, Чіпка.

— То що, що москаль... Хіба москалі родяться москалями?.. Тобі ще, видно, ніхто не розказував за його...

— Ні.

— Отож-то й є! Люди ще й досі не забули...

— А що ж там? — пита Чіпка, настороживши уха й не зводячи очей з діда.

— Гм... бач! — дід вийняв луб'яну табатирку, понюхав табаки.

— Розкажіть, діду! — пристає Чіпка.

— Добре. Коли ніхто не розказував, то я тобі розкажу... Давня то річ,— зачав дід.— Мені було тоді літ з двадцять, як привели твого батька у горниці лакеєм до панича... Розказували, що твоїй бабі старий пан хотів ласку зробити,— та взяв та й приставив до свого сина твого батька... Він був собі якийсь малий, пуздракуватий, болізнний... та шкодливий такий, як кіт! За паничем ходить — не ходить, слухать — не слуха. Панич якось його чи вскубнув, чи вщипнув... А той як виважить руку, як удере його з усього маху по пиці... так паненяті носа й розтовк! Прибігла на крик пані; увійшов сам пан... — «На стайню його!..» — Узяли його лакеї на стайню,— та так оджарили, що ні лягти, ні сісти... Тоді йому уже нікому було й пожалітися: батько у винниці в казані скипів,— упав якось у казан,— а мати з холери вмерла... Ото, як одшкварили

його, то вже він ніколи не бився — тільки пустився на хитрощі. Усе дурить панича та видурює з рук усячину... аж поки його й за це не вибили! Як провчили, він хотів утопитись, та люди не допустили... А пан знову вибив, щоб не топив кріпацької душі, бо за неї треба подушне платити! Так він ото, як мандрував Шамрай,— таки з двору кучер,— то й він за ним потяг аж у Донщияу. Тамечки виріс, оженився й оселився... Та лихий його попутав провідати про Хруща, козачого сина, що одних з ним літ поплентався на Дін до дядьків,— та там би то, к.* жуть, і вмер... Та не так про Хруща, як про рідну сторону... Як згадає її, здається, зараз би таки знявся та й полетів, коли б не неволя... А тут, як на те, підскочив Хрущ. От він роздобув десь Хрущів пашпорт та покинув жінку, дітей й оселю — приплівся сюди. Його прийняли у козачу громаду. Хрущ та й Хрущ! Козак, вільний... А може, він думав худобу Хрущеву посісти, та добрі люди до його ще по шматках рознесли... Так він став у службу, заробив грошей, купив хату та й одружився з твоєю матір'ю. Літ зо двоє, може, пожив,— та й знову потяг на Дін до першої жінки. Отам його й злапали! Привели сюди... суди та пересуди.., Хто він такий?.. Що це він зробив?.. Та, кажуть, наш-таки шепнув комусь там: спровадьте, мов, його, куди знаєте,— мені його не треба! Так до його дуже не чіплялись, а в перший прийом і завдали у москалі... Бач! Он він який москаль! Знаєш тепер?!

Чіпка слухав, слухав та й голову схилив на груди, слухаючи... Незчувся, коли й вечоріти стало... Дід удвох з Грип'юком й отару зайняли.

— Ану, рушай! додому час! — гукнув дід уже з шляху.

Чіпка глянув па діда, підвівсь і поплентався стороною, позад отари, немов п'яний, наче учадів... Голову на груди звисив, очі в землю потупив,.. Нічого не чув, не бачив.., Не знав, коли й у село прийшов, як і додому достався... Очумався уже в хаті...

— Так отакий мій батько був, мамо?

— Який?

Чіпка почав розказувати...

— Такий же...

— Чому ж ви мені давно цього не казали?

— То що б було, сину?

Замовк Чіпка. Щось думав...

— Нічого...— нешвидко вже одмовив та й знову замовк.

Сумно стало у хаті, як у льоху... Чіпка сидів на лаві, ноги звисив, голову спустив трохи не до колін... Якби його так намалювати,— сказали б: то не чоловік сидить, то — сам сум! Мотря, дивлячись на його та згадавши давнє, тихо плакала...

— Ні! Недобре зробив батько,— глухо якомсь, з протягом, почав Чіпка...— Ні... негарзд!.. Чому він їх не вирізав, не випалив?..

— Кого, сину?

— Панів! — одказав твердо Чіпка.

— Що це ти, сину, кажеш? Хай їм господь за те оддячить, а не люди!

Чіпка мовчав. Мотря перехрестилась та й знову заплакала. Тихо носився той плач по хаті під темний вечір; тихо слався по долівці, по стелі, по білих стінах та давив, як обценьками, серце і в матері і в сина.

Він сидів зажурений, німий, як стіна. У його на думці, перед його очима, носився чорним вороном батько...

«Бідний мій тату! — думав він — Не знав ти долі від самого малку — може, аж до смерті... Ганяла вона тебе з одного краю світа на другий; од панського двору до Дону, од Дону — до прийому... Де ж тепер ти? Що тепер з тобою?.. Чи тліє під землею твоє наболіле тіло? чи порвала його московська нагайка на шмаття? чи пронизала тебе вража куля у бої!.. І загребли твої кості з кінськими кістками в одну домовину, у одну високу могилу?! І нікому вона не скаже, не повіда, що під нею лежить твоя мучена душа без одплати... А може, тебе доля занесла куди у далеку чужину, на інший край світу, ти думаєш-гадаєш, не досипляючи ночей, про матір: як вона тут, бідолашна, повертається, що з нею виробляють люди... Ой, Боже наш, Боже! Ти — всесвітній царю: ти все бачиш, все знаєш... Ти один наглядаєш над землею — і маєш волю над нею... Чому ж ти не скараєш злого — хай не карає доброго?! Чому ти не вдариш на злочинця своїм гнівом праведним?.. Ні... ти мовчиш... мовчиш, як глупа ніч... До тебе не доходить плач наш... наші сльози... їх заступили от тебе вороги наші... Ти не скараєш їх... ні?!»

Знемігся Чіпка. Як колода, повалився на лаву та тільки стогнав. Силу його під'їхала важка, несподівана туга; думки

помутилися, куйовдилися у голові без порядку, як завірюха зимою... Не пам'ятав він, що думав; не почував, як тяжко стогнав...

— Чого ти стогнеш, сину? — питає журливо Мотря.

Мовчить Чіпка.

— Чи ти нездужаєш?

Мовчить.

— Ти спиш, сину?

Мовчить.

Дощ давно вже перестав; хмари розійшлися; вплив ясний місяць, заглядав у вікна, а на долівці й по стінах розмальовував чудні якісь виводи-узори. Мотря тихенько підвелась, підійшла крадькома до лави, де спав Чіпка, заглядає у його бліде лице. Очі йому від знемоги закрилися, зуби сціплені, вид — страшний, грізний. У матері аж серце боляче повернулося од того виду страшного...

— Хай тебе криє мати божа від усього лихого,— шепче вона.— Спи, сину, може, переспеш.

Та, прокинувши на полу ряднину, лягла й сама хоч задріммати.

Тепер Чіпку не напала пропасниця, тільки помарнів на виду трохи. Зате сум обняв його голову. Такий сум та журба, що аж дивно: як-таки такий молодий парубок, та такий сумний!

Сяк-так добув Чіпка підпасачем до осені. Восени почали з діда правити гроші. Дід не давав, бо десяти карбованців не було, а п'яти не прийняли. Потягли діда, як до різниці вола, до пана Польського у двір... На Чіпку налягла ще гірша журба, ще міцніше сповивав його смуток. То, було, хоч з дідом одведе душу, розважиться, а тепер — діда нема... і в двір не пускають!

VI

Дознався

Лягла зима. Вийшов Чіпка за царину, ходить коло землянки, голову повісивши. Дідова оселя снігом прикрита; мороз малі віконця позамуровував; двері замело, забило. Розгріб Чіпка ногами сніг, одкинув трохи, одхилив двері, увійшов у землянку. Пусто та холодно! «Нема діда,— ду-

має Чіпка,— і землянка, така ще недавно привітна, тепла, стала холодною та неодрадною... От що робить сильний з німечним! Пани — з кріпаками... Вони й з моїм батьком таке виробляли... одібрали його від мене... я його не знаю, не бачив... покрили мою голову соромом, докорами... Прокляті!»

Вертає Чіпка у село. Іде вулицею мимо шинку; роздивляється, прислухається. Там люди сновигають; там чоловіки бідкаються своїм убожеством та лютими морозами; там молодіці сваряться через тин... Коло шинку кріпаків ціла юрба, позбивалась у купу. Крик, гук, спірка,

І змагання...

І Одні викрикують:

— Що вони нас дурять?... що вони над нами знущаються? Ще якісь два роки видумали?., ще трохи?!

— А видно, що трохи,— одказують другі.— Так вони, бач, намовились, щоб не зразу свої панські руки покаляти...

— Кат їх бери, з їх руками! — озиваються треті.— Вони звикли чужими жар загібати...

— Еге ж... А тепер прийшлося своїми, так вони: хоч ще два роки!

— Так-то, видно, їм наші руки подобались,— зарішає си-воголовий дід.

— Ну, стривай! — кричить знову хтось з гарячіших: — Тільки дійде до царя чутка, що вони й його й нас дурять,— знатимуть вони! Він їх зараз у кріпаки поверне, а нас панами поробить...

— Це тоді буде, як на долоні волосся виросте,— охолоджує неймвірний.

— Чого волосся виросте? — кричить гарячий.— Скаже цар: будьте панами... ну, й будемо!

— От тоді-то буде!! — глузує неймовірний.

— Авжеж... не те, що тепер!

— Я б свого зараз, як бовкуна, застріг у санчата — та по дрова... а то тепер у хаті така холоднеча, що аж вовки виють,— каже хтось з гурту.

— Ну, вже й морози! Ще таких сю зиму й не було...— загомонів гурт.

— То чи не підемо гріться до Гальки?

— Ходім, ходім! — одказало разом кілька голосів.

Юрба посунула в шинок. Чіпка пішов додому, повісивши голову, про все, що чув, роздумуючи... Прокльони клекотали в його серці, пекли його, мучили.

На весну радиться Чіпка з матір'ю:

— Що, мамо, робити? дід у неволі... чи не взятись мені з ким овець пасти?

— Знаєш, сину, яка моя рада? — каже мати.— Ось покинь ти свої вівці,— не вік же їх тобі пасти... Приймайся краще коло землі. Не все ж чужим та чужим її робити. Може, як-небудь розгорюємось на скотинку: свій хліб буде. Сам хазяїном станеш. А на осінь, як бог приведе діждати, треба й об чому іншому подумати. Я вже стара, нікчемна стала... хто в хаті порядок дасть? Слава тобі господи, і ти вже немалий... Другі твоїх літ дітей мають...

Та не слуха Чіпка матеріної ради. Степ, привілля — от що йому сниться! «Я зріс, викохався коло овець... коло них і посивію»,— дума він.

На другий день пішов радитись з громадою.

Не прийняла його послуги громада. «Молодий ще, не-надежний... Нам треба вівчаря старого, щоб овець не порозгублював». Так одказали Чіпці хазяйські голови і наставили вівчарем якогось діда з другого села.

Тяжко образила Чіпку громадська неправда. «Чи я не служив? чи я не годив? чи за мене яка пропажа сталася?.. І де правда? де вона? І громада, бачу, живе кривдою... Скрізь однаково...»

Вернувся він додому, трохи не плачучи. Волею-неволею треба було за плуг братись.

Закипіла в Чіпки у руках робота. Найняв плуг, волів, зорав поле, засіяв, заборонив; зійшло — як щітка! У косовицю став за косаря,— викосив дванадцять копиць сіна. Є чим овечок узиму годувати. Настали жнива — місячної ночі жне. Розгорювався десь на десять рублів; купив у заїжджого цигана стару кобилу; звозив хліб, поставив у току: отакі скирти понавертав!

Дивуються люди, що Чіпка до хазяйства такий удатний! А Чіпка, дивись, уже й хліб вимолотив, сама солома стоїть — завалив увесь город ожередами. Скоту нема. Продав Чіпка більшу половину соломи, кілька мішків хліба та восени купив корову на ярмарку.

Радіє Мотря. Коло тієї корови, як коло дитини, ходить. Ось і телятко знайшлося. І хмолоко своє, і сир, і маслечко. Чого ще? Є для себе, є й для людей. Продає Мотря молоко глечичок по глечичку, складає копійку до копійки. Настяглася рублів на кілька грошей та к Різдву справила Чіпці парубоцьку одежу: купила добру сиву шапку, червоного пояса, чоботи добрі юхтові. Дякує Богові, що з Чіпки ви-йшли люди.

Ось знову весна-красна. Чіпка так і припадає до хазяйства. Рано встає, пізно лягає,— та все в полі та в полі. Хоч не дуже радіє, та й не журиться: за роботою ніколи. Сам на себе, на свою працю всю надію покладає. Припадає до того поля, наче закохався у нього... Не тільки в будень — і в свято...

— Чого се ти, сину, так унадився у те поле, що й у неділю* не посидиш дома? — питає Мотря.— Чи ти, бува, не наглядів чого там?

— Еге ж, наглядів,— сміється Чіпка: — там така перепеличка!

— Ти б собі пошукав, сину, хазяйки, а мені — помочі...

Чіпка нічого не одказував; узяв шапку, вийшов з хати.

Неділя. День випав якийсь хмурий. Дощу не було,— тільки десь сонце заховалося, небо сірими хмарами обмазалося. Стали благовістити до церкви. Чіпка убрався, пішов з матір'ю. Вернулися з церкви, пообідали. Напоїв Чіпка корову, кобилу. Рано ще. Ходить він по двору, нудиться. «Хіба піти? — дума — Піду,.. її не побачу,— на поле налюбуюся...»

Знявся й пішов. Перехопивсь через місток, доходить до луки. Коли чує — знову той самий голос. Він увесь затрусився, а серце — отак заходило!

— Ні, постривай... тепер не так! — прошептав він; — тепер незчуєшся, звідкіля й лихо складеться!..— Постояв ще трохи, послухав та присів у борозну і тихо, як той злодій, порачкував на голос.

Дівчина сиділа на обніжку, на зеленій траві, та плела вінок з ромену, сокирок, трав'янок і других польових квіток, що тут же недалеко на луці розстилились чудовим цвітним килимом, напували пахощами повітря. Вона сиділа спиною до того місця, звідкіля підкрався Чіпка. Кругом неї обси-пано було квітками, натрушено травою; повна фартушина

того польового добра розстигалась на колінах. Дівчина знай опускала туди то одну, то другу руку, витягала квіточку по квіточці, підбирала один колір до другого, сплітала до купи, перев'язуючі гнучкими Петровими батогами. Одначе робота ця забрала не всі її думки: дівчина стиха співала... Тихенький подихав вітер, шевелив її невеличкими чорними кучерями, що повибивались на висках з товстої та довгої коси, маяв червоною широкою стьожкою, заплетеною в косу, і розносив, по полю журливу пісню... По сумному голосу, по задуманому личку можна було помітити, що дівчина не жила без лиха...

— Здорова була! — гукнув їй на саме ухо Чіпка, скравшись з-за спини.

Дівчина кинулась, затряслася; схопилась, щоб утікати, та, висипавши на землю квітки з фартушини, похопилася; знову опустилась на траву і стала обома руками гарбати й кидати назад у фартушину польове добро.

— А куди ти тепереньки втечеш від мене? — пита її Чіпка.

— Я й тікати не буду... — перевівши дух, одмовила вона та й підвела на його свої оксамитові очі. — О-ох... та й злякав же ти мене... хай тобі!

Од іскристого погляду, од її голосу, свіжого та дзвінкого, — так і звився Чіпка. «А хороша ж яка!., а люба та мила!..» — промелькнуло у його в думці. Він стояв перед нею мовчки та милувався такою вродливою красою. Мовчала й вона, підбирала квітки. Він осмілився — сів поруч з нею.

— Що це буде? — обізвався перший, показуючи на недоплетений вінок.

— Хіба не бачиш? — вінок! — аж скрикнула.

Знову замовкли обоє. Він схилився біля неї трохи на лікоть та скося поглядів на її личко, що від такої несподіваної тривоги зашарілось, здається — пашіло полум'ям. Вона підби́рала квітки та зв'язувала у невеличкі пучечки одномасних кольорів. Навкруги тихо, гарно, зелено; тільки буйні жита стиха шурчали довгими колосками, мов розмовляли з собою; од квіток пахощі разом з повітрям втягались грудьми — і легко й мило було дихати...

— Се твоє поле? — трохи згодом, якось боязко, спитала вона Чіпки, не одриваючи очей од вікна.

— Мое.

— І хліб твій?

— Мій.

— І то, під гаєхм, твоє?

— Моє.

— А я ту місцину найдужче люблю... Бач, які на ній гарні квітки ростуть.

Чіпка не потрапив, що їй одмовити,— та замість того уставивсь на неї очима. Розмова перервалася. Хвилина.., дві... Чіпка не спускає з неї очей.

— Чого ти дивишся на мене? — обізвалася вона, скинувши на його погляд.— Дивись — яку моду вигадав... мов з'їсти хоче...

Чіпка не одриває очей. Так йому мило дивитися на неї!

— Не дивись! — скрикнула вона та й затулила йому очі своєю рукою.

Чіпка — сам не свій... так йому любо, що вона доторкнулася до його виду своєю біленькою, пухенькою рукою... Здається, якби можна, так би й гамкнув за мізинчик-пальчик, що світиться навпроти світа, як рожева квітка... Вона в одну мить прийняла руку. Він знову, осміхаючись, уп'яв свої очі.

— Не дивись! чуєш?., а то повернися! — Та взяла справді й повернулася до його спиною.

Чіпка, як мала дитина, переліз на другий бік,— та все-таки заглядає в вічі.

— А-а-а, осоружний... причепа! не дивись, кажу! не дивись! — Та давай його вінком по голові й по виду бити.

«Бий,— дума Чіпка,— бий дужче... бий хоч цілий вік так, тільки не прогонь від себе... Мені так любо та мило з тобою!»

Вона тріпала об його вінок, а він тільки осміхався... Вінок швидко розсипався; голівки од квіток поодлітали; бадилля вона кинула геть у траву і зацокотала:

— Бач, що ти наробив? Бач, що? Бач?! — Та, згорнувши попід ліктями свої білі руки,— сама вже послала йому бісики очима...

Чіпка не видержав. Як кіт на мишу,— так він кинувся на неї; міцно-міцно здавив її цупкими руками, вліпивши в щоку такий поцілунок, що аж виляски роздалися, наче хто удрав долонею з усієї мочі.

— Пу-у-сти... пу-у-сти-и! — закричала дівчина, пручаючись. Він її ще міцніше пригортав, поки вона, випручавши руку, не мазнула його по виду...

Тоді він її випустив.

-- Ну, та й удрала ж,— аж закрутило в носі! — каже він, скривившись.

— А чого ж ти лізеш, безстиднику? Рад, що саму дівчину застукав на полі, то вже й лізе!..— каже вона. А в самої очі — так і сміються, так>і грають!

— Дурна ти... хіба що?

-- Як що? Он, послинив.., ве-е! —, та й стала витирати рукавом щоку.

— Не одкусив же,— сміється Чіпка.

— Ото б добре, якби одкусив... Тоді б я тобі й очі видрала.

— Якби подужала.

— Тоді б побачив...

Розмова знов унишкла. Вона кудись геть-геть дивилася, а він — на неї. Повінув вітрець; розірвав димчасту хмарку, що застувала сонце; воно з-під неї виплило у своїй пишній красі і обдало їх хвилями блискучого світу, наче гарячим золотим дощем осипало, Жита зашамотіли, піднімаючи догори свої похилені колоски. ‘

Дівчина прямо глянула Чіпці у вічі; якраз стрілася з його очима та, спустивши вниз довгі й густі вії, запитала:

— Де ти був, що так довго тебе не видно було? чому ти сюди не приходив?

— Ніколи було,— не признається Чіпка, а сам собі подумав: «Чому я її не зустрів тут?»

'— Що ж ти робив? — вона йому.

— Коло хазяйства.,.

— А в тебе земля ще де є?

— Ні, нема.

— А хата є?

— Є.

— А батько та мати? брати та сестри?

— Одна мати.

— Де ж ти живеш?

— У Пісках. А ти де?

— Тобі навіщо?

— А ти ж мене питала...

- Нащо ж ти розказував?
- Скажи хоч: як тебе зовуть?
- Так, як хліб жують...
- Чия ти?
- Батькова та материна...
- Чудна ти!

Він приліг грудьми на землю, підпер своє лице обома руками під щоки та пильно-пильно задивився на неї.

— Чи ти справді налагодився мене з'їсти?.. Чого ти витріщив очі?

— Бо хороша дуже...

Вона осміхнулася, навела на його свої чорні очі — гладила ними, вабила...

— Іди вже собі додому... Чого ти прийшов?.., ковтнуть хоче! не дав вінка доплести...

— Нащо ж ти побила?

— Чого ж ти ліз, безстиднику? Геть собі!..— та як пихорне його руки своїми,— так Чіпка й клюнув носом у зелену траву. Вона зареготалася молодим та дзвінким сміхом, мов хто срібло розкотив по золотій тарілці.

Не вспів Чіпка підняти голову, коли чує, щось гукає: «Галю!.. Галю!.. Галю!..»

Дівчина кинулась, стрепенулася. Чіпка дивиться то на неї, то в той бік, звідкіля вчувся голос.

— Хто то? — питає він.

— Не знаю! — промовила вона. Та як сполохнута перепелка, разом зірвавшись з гніздечка, прожогом пурхає вгору,— так вона одскочила від його і — тільки оком моргнути — майнула подовж жита.

Чіпка підвівся, встав, випрямився, не спускав її з очей... Вона як вихор, мчалася густим житом — воно тільки розлягалось за нею, як розлягаються хвилі під натиском дужої руки, що керує човном. Далі та далі, пролинувши через квітучу луку, вона піднялась на гору, стала з очей зникати... Чіпка підтюпцем побіг собі в догоню за нею... Вона скрилася за горою. Він напружив ноги, наче доганяв злодія; мчався стрілою; миттю вискочив на гору, перевів дух, глянув на долину — і йому в вічі кинулось ось що. Коло хутора, гін, може, зо двоє від гребеня того самого згірка, на котрім стояв він, під двором стояла натоптувана жінка, наставивши руку над

очима від сонця, та на всю околицю гукала Галю. Дівчина бігла прямо до жінки та ще здалека озивалася: «Чого ви? Я — ось! Ось-осьо — за-раз!.. зараз...» Незабаром вона опинилася коло жінки, та разом обидві й пішли у двір.

— Ну, тепер же і я знаю, чия ти! — промовив голосно Чіпка і весело повернув назад.

Після того — не пізнати Чіпки: з лиця спала давня туга, очима не виглядав смуток; став він веселіший, привітніший; іноді можна було й пісню почути від його... Щастя його манить до себе, пестить, голубить доброю надією; світ йому любо усміхається, хоч і бачить він у йому лиха багато, плачу, лементу... Він тепер дивиться на його не злим оком; прислухається чутким серцем; хочеться йому увесь мир обняти, втерти йому сльози, утихомирить горе...

Повернеться він до себе думкою, чує, як у голові борюкається страх з надією: то надія подужує страх, то'страх — надію. Оже надія все-таки зверху! «А може... всього на світі буває! Часом убогий покохає багачку, а багачка убогого, та й поберуться...» А страх знову сполохне надію: «Може, москаль її панові судовому кохає... не попусти, боже! зав'яне, помарніє свіжий квіт її вроди під холодним, жовтим доглядом судовика... погаснуть ясні очі, поблекнуть рожеві уста... заляне душа... Не доведи, господи! не одна душа згине, а разом аж дві! А може...— проривається наверх-таки надія: — щастя, як тряся...» І очі в його засяють радістю; серце затрепече в грудях вільніше...

З того часу — поле як причарувало його. Перебуде день, два,— та й іде... «Може, хоч здалека побачу, коли не доведеться побалакати...» Ходить по полю, з ниви на ниву, від шляху до гори, від гори до шляху; всюди никає, до всього додивляється. «Отут її вперше забачив... осьдечки вінок плела... ось та місцина, де сиділи... сюди тікала... а це, видно, недавно ходила, бо свіжий слід...» Дивись — не стямився й звідки — вихопилась та й почимчикувала житами — тільки одежа матнається. Чіпка помітив — берегтися стала.

— Ач, утекла!..— мовить він голосно.— Ген-ген уже... за горою... Ну, та й дівчина ж!!

І вертає він назад у Піски, радий та веселий, що хоч здалека побачив. <...>

Чіпчин товариш Грицько вирушив на заробітки, маючи намір стати господарем. Заради своєї мрії він працював не покладаючи рук. Повернувшись до рідного села, Грицько придбав хату й господарство, подивився навколо, кого за-сватати, чи не багату наречену, та одружився з наймичкою Христею.

Село Піски, де проживав Чіпка, мало давню історію. Воно виросло з хуторів, один із яких заснував колишній запорожець Мирін Гудзь. Одружившись, він зажив тихим хліборобським життям, виховував сина Івана. На той час почав занепадати козацький лад, було скасовано гетьманство. Колишній запорожець із важким серцем сприймав новочасні зміни. Незабаром його син одружився з дочкою заможного козака Мотрею, у них народилося троє синів — Максим, Василь і Онисько. Максим зростав під впливом діда-запорожця, переймав його вдачу. Саме тоді в село Піски прийшла неволя: мешканцям оголосили, що частина з них стала кршосними пана Польського, який «терся до передніх вельмож, поки таки дотерся до генерала». Довідавшись про це, кудись надовго зник Мирін Гудзь, коли ж повернувся,— пояснив, що їздив по урядових інстанціях добиватися волі для своєї родини й таки домігся свого.

Тим часом піщан зібрали до церкви й оголосили, що переважна більшість із них — піддані пана Польського. Лише небагатьох мешканців села, серед них і Гудзя з родиною, було записано козаками. Генерал повернувся до Петербурга, лишивши в Пісках свого управителя Лейбу. Життя селян особливих змін не зазнало: вони сплачували управителеві невеликі гроші, а загалом жили по-старому. Піски піднялися, розкоренилися. Через десять років після приїзду генерала Польського надійшла звістка, що генерал помер, а до села приїхала його вдова з дітьми. Щоб побудувати для генеральші палац, переселили кількох піщан, незабаром спорудили нові хорони. Разом із генеральшею прибув і її управитель Потапович, що почав Запроваджувати нові порядки. Чимало селян, не витримавши утисків, утікали, чим дуже ображали генеральшу. Ті, що лишилися, були змушені скоритися панській волі. Незабаром із мешканців села почали набирати лакеїв до панських покоїв. Генеральша, аби привабити женихів для своїх дочок, влаштовувала пишні прийоми. Вони потребували витрат — цей тягар лягав на селянські плечі.

Нарешті видавши дочок заміж, генеральша лишилась сама у великому палаці. На старість тепло свого серця вона

передала котам, яких збирали для неї по всьому селу. Багато клопотів старій генеральші завдавали непокірні селяни, від хвилювання й люті вона померла. Після смерті старої в Пісках оселився її старший син — Василь Семенович. Він розігнав котів і почав упадати за дворовими дівчатами. Панич найбільше вподобав покоївку Уляну, через якийсь час вона вийшла заміж за лакея Петра Вареника, а за три місяці народила сина Івана. Василь Семенович одружився, поділив маєток зі своїм братом Степаном. Не забув він і своєї давньої симпатії до Уляни: наказав її сина Івана взяти служником до молодого панича. Із часом рід Василя Семеновича розростався, він мусив шукати женихів для десяти своїх дочок. Видавши їх заміж, пан Польський очолив великий родинний клан, який контролював цілий повіт.

Максим, онук колишнього січовика Гудзя, вихований на дідових розповідях, спрямовував свою енергію на шкоду: бився з однолітками, пив горілку, займався крадіжками. Утративши надію змінити сина, батьки вирішили віддати Максима до війська. Його було відправлено до одного з великих російських міст. Дорога була далекою, нові місця — незвичними. Російські села були брудні й чорні, хати — закурені димом, повні сміття й тарганів. Служба для Максима розпочалася нелегко, але він лише сміявся із перешкод. Муштра йому не дуже докучала, він швидко опанував військові премудрості, став на новому місці душею товариства. Скоро Максим дослужився до унтер-офіцерського чину, вивчився грамоти. Водночас він не цурався можливості поживитися за чужий кошт, користуючись службовим становищем. Максимові довелося брати участь у військових подіях в Європі, за заслуги він дістав чин фельдфебеля, був нагороджений орденом. Після закінчення війни Максим змінився, став збирати гроші, подумував про одруження. Незабаром він знайшов собі пару — жінку на ім'я Явдоха, хитру й злодійкувату, колишню утриманку не одного з офіцерів. Після заміжжя Явдоха народила дочку, яку назвали Галею. Дочка змінила життя Максима і Явдохи. Бажаючи виростити її в достатку, вони нічим не гребували в погоні за наживою. Коли розпочалася російсько-турецька війна, Максим не дуже прагнув виявляти героїзм — йому вже було що втрачати. Звернувшись із легким пораненням до лазарету, він домовився з лікарем і отримав відставку за станом здоров'я. Декілька років Максим з родиною прожив у рідному селі, а потім перебрався на хутір, де спорудив великий будинок та зайнявся торгівлею.

Однієї осені Чіпка викликали до волості й оголосили, що об'явився племінник колишнього власника землі, яку громада передала парубкові. Спадкоємець заявив права на землю, що колись належала його родичеві. Суд ухвалив відібрати в Чіпки земельний наділ. Хлопець пішов шукати правди* в місті звернувся зі скаргою до секретаря Чижика. Секретар пояснив, що землю можна повернути, але це коштуватиме п'ятдесят карбованців. Не маючи грошей, Чіпка втратив землю, почав пиячити, намагаючись у такий спосіб забути своє нещастя. Тоді ж він зійшовся з товариством п'яниць і злодіїв, колишніми дворовими слугами Лушнею, Матнею та Пацюком. Чіпка витрачав на горілку останнє добро, образив матір., яка перейшла жити до сусідки. Коли ж не стало грошей на випивку, Чіпка з товаришами пограбував панську комору. Злодіїв заарештували, але незабаром відпустили через брак доказів.

Час минав у гшятиці й розвагах. Чимало селян, колишніх кріпаків, ставши вільними й не знайшовши собі застосування, почали прикладатися до чарки. П'яниці не поспішали ставати до роботи, а все «шукали правду», нарікали на пана, що нібито заборгував їм гроші. Наляканий пан утік до міста й викликав солдатів. Під час сутички з військовими постраждав дід Улас. Чіпка кинувся рятувати старого, був схоплений і побитий солдатами. *Лушня*, *Матня* й *Пацюк*, покинувши Чіпку, поквапились утекти. Після випадку з побиттям селян Чіпка дуже змінився. Він вирішив припинити пиятику, вдавати добропорядного мешканця села, щоб відвести від себе підозри в крадіжках. Чіпчині товариші влаштувались на роботу, він сам помирився з матір'ю, відремонтував хату, поступово повернув колись утрачену повагу односельців. Тепер Чіпка не афішував своєї дружби з п'яницями, заприятелював із Грицьком.

Мотря, Чіп чин а матір, раділа за сина, але дедалі частіше помічала, як він зникав по ночах. Тим часом ширились чутки про злочини, що почастішали в довколишніх селах. Одного "разу під час чергової крадіжки до Чіпки з друзями приєдналися нові товариші. Пограбувавши заможного господаря, їх ватага з краденим добром під'їхала до будинку колишнього москаля Максима Гудзя. Тоді Чіпка зрозумів, хто його нові друзі. В будинку москаля Максима він зустрів його дочку Галю — «польову царівну». Галя не схвалювала злодійського життя батька. Дівчині було неприємно, що парубок, який їй подобається, також виявився злодієм. Закохавшись у Галю, Чіпка освідчився дівчині. Виявилось, що зовсім недавно

батько засватав її за одного з москалів на ім'я Сидір. Чіпка переконав москаля за добру плату відмовитись від шлюбу з Галею.

Невдовзі Чіпка одружився з Галею. В його житті настав мирний і щасливий період. Під впливом дружини він покинув злодійське товариство, відновив давнє приятелювання з Грицьком. Стали добрими подругами їхні дружини. Через кілька місяців Чіпка побудував новий і просторий будинок.

Тим часом у житті повіту сталися помітні зміни. Почали запроваджувати земства — нові місцеві органи управління. У Піски прибув поліцейський чиновник — становий Дмитренко. Він зачитав перед громадою указ про земські управи та наполегливо порадив обирати гласними лише панів. Сільській громаді не припала до вподоби порада станового. Чіпку захопила думка про участь селян у повітовому врядуванні — він виступив перед громадою, критикуючи панську волю. Сталося так, що від піщанської громади не було обрано до земства жодного дворянина. Ця ситуація викликала серйозне занепокоєння повітового панства.

XXVIII

Старе — та поновлене

Випав удушливий день саме серед гарячої пори жнив. Сонце стояло над головою, як сковорода, розкалене та наче огнем пекло. Пшениця осипалася: люди не вспівали вхопити. Під такий час кожна хвилина дорога селянинові. А тут — кидай свою роботу, їдь у гласні!

Пани поз'їздилися. У Гетьманському, коло нового будинку пана Польського, стояли у три ряди карети, брички, натачанки. Поприїздили не тільки гласні. Багато наїхало з повіту й так собі цікавих панів подивитися на нове диво та послухати, що то за земство.

Прибули й прості гласні, хоч і не всі. То все були козачі писарі та голови; один Чіпка з Лозою ніколи ще не знали ніякої служби. Між гласними-селянами можна було помітити двох кріпацьких старшин: один — з Пісок, другий — з Рудки.

Пани собі гомоніли у горницях; крики та реготи доносились з хати на вулицю. Селяни, поприїздивши на обивательських шкапійках (дехто привіз разом і подушне), розташувались коло будинку, нарізно од панських карет. Хто сидів під

возом, хто під горницями: кожен ховався од душної спеки, що несамовито пекла-палила. Оддалеки козацької старшини сидів під горницями й Чіпка, рядом з Лозою, недалеко від рундука. По праву руку — кучери панські, по ліву — «п'явки людські», як колись Чіпка обзивав сільську старшину. Йому було тепер якось ніяково... Кучери позлазили з козел, дехто підійшов до знайомих гласних; балакали то про се, то про те; хвалилися урожаєм, жалкували, що прийшлося такий гарячий час прогаяти. Чіпка сидів мовчки, слухав, та чи й чув що. По виду можна було помітити, що його голову клопотали неабиякі думки. Перервав їх Дмитренко своїм зичним голосом.

— Гей, ви! — гукав він з рундука на гласних: — сюди йдіть!

Гласні підійшли під рундук, поскидали шапки. Тільки один Чіпка з Лозою, як сиділи, так і zostалися.

— А скільки вас? — питає становий.

— Та скільки ж? — обізвався передній, волосний писар, скинувши очима на купку товаришів-гласних.— З нашого стану — три, та з вашого — п'ять, та двоє — з Свинок... Оце й усі!

— Ага, бач, Никифор Іванович... Здорові! — кивнув становий головою Чіпці.

— Доброго здоров'я,— одказав, підводячись, Чіпка і зняв шапку.

Лоза за ним устав, скинув і собі шапку.

— А що ж це ваші сюди усякої наволочі понасилали? — питає Чіпки становий.

— Якої наволочі? — зиркнув Чіпка та, трохи спустивши голос, додав: — перед Богом усі рівні...

— То ж перед Богом, а тут — перед людьми...

— Та й перед людьми — все одно... Усе-таки сміливіше, як свій коло тебе... А то: ви собі у будинок позалазили та й балакаєте у холодочку, а тут — печись на сонці...

— Хто ж вам велить пектись? Узяти б та й увійшли у коридор.

Спасибі. Що громаді, те й бабі.

— А ви, капустяні голові! — покинувши Чіпку, повернувся становий до козачих гласних.— Це вже ви нам одну капость зробили?! Чого ви сюди попрілазили? Що ви тямите?.. Ну,

що ти, Свербиносе, тямийш?..— визвірився Дмитренко на червонопикого, товстого козачого голову, од котрого так і несло горілкою,— Кис би собі у Хайки в шинку... Ні, у гласні преться!.. Або ти, Ступо? Жінчиної тіні боїться, до ладу не вмє слова вимовить, а теж — і собі між люди... у гласні!!

Ступа й Свербите мовчали. Потупивши у землю очі, вони й не глянули на станового. Він кинув їх та до кріпаків:

— А ви, недобитки?.. Ще й вас тут не ставало?! Давно з вас шкуру злупили?.. А тепер — думаєте, що й ви пани?!

Стара виразка, розкорписана нечистими руками, защеміла у Чіпчинім серці. З-під насуплених брів засвітив гострий погляд,— то окидав він ким станового, то позирав на людей, що стояли мовчки, як до землі прибиті.

— Чого вам од нас, добродію, треба? — запитав Чіпка сердито і зиркнув на Дмитренка.— Хіба ми до вас приїхали?.. Нас громада прислала, ми громаді служимо...

— Та я про вас нічого й не кажу,— спутивши униз голос, заговорив становий.— Ви чоловік торговий: всюди буваєте, людей, світа бачили — де треба, до ладу й своє слово скажете... Я про вас не кажу! З вас гласний, то таки гласний.., А то — що? — Дмитренко з огидливістю глянув на останніх гласних.— ГІ-хуу!.. Та тепер уже не переміниш,. Глядіть ще — не повибирайте й в управу своїх!.. Чуєте?

Гласні мовчали, мов не до них річ.

— Слушайте,— почав становий:— дивіться на мене... Як крутну правого вуса — клади направо білет; а крутну лівого — наліво... Глядіть мені!

Кажучи останнє слово, Дмитренко погрозив пальцем, повернувся, грюкнув дверима перед самим носом у гласних та й скрився у коридор.

— Бач, який гострий! — обіззався Ступа.— Мов над дурниками... Ні, стій! А ми так, братця: він нам правого вуса, а ми — наліво... Нехай дудика з'їсть!

— Це напасть, та й годі! — каже якийсь писар.— Швидко нашому братові за ними нігде буде місце знайти..,

— А нашому братові,— увернув грізно Чіпка,— треба стерегти свого брата, а не тільки про себе думати...

Він мав ще щось сказати, та тут їх позвали у горниці.

Посеред довгої й широкої зали стояв довгий стіл, засланий червоним сукном, облямованим золотою гальонкою,

з золотими китицями... За столом, на покуті, сидів предводитель. По праву руку од його — Данило Павлович Кряжов, потомок того самого гетьманського полковника Кряжа, що уславився ні боями, ні походами, а тільки тим, що, як прикріпляли до землі підсусідків, він прикріпив нетрохи своїх далеких родичів, а разом з ними брата й сестру рідну... або й не він прикріпив їх, а його жінка — та сама пані полковниця, що людям черевиками очі й зуби вибивала. По ліву руку од предводителя сидів Шавкун — городовий гласний. До його предводитель знай нагинався, а він йому шептав щось на ухо. Кругом столу обсідали другі гласні — горожани й земляни. Тут було ціле «сонмище», ціле кодро Польських. Тут були Совинський, Кривинський, Гаєцький, Митіль,— не було тільки одного Макухи: Порох таки його доїхав своїми ябедами: він тепер був під судом, без місця. Між горожанами можна було побачити Лейбу Оврамовича, орендаря пана Польського, а рядом з ним отця Дмитра, благочинного, що так мєнджував просительськими книжечками, як Дмитренко кіньми,— за що, кажуть, не раз і судився в консисторії. Дмитренко, як не гласний, сидів окремо, між панами, котрі приїхали подивитись на нове диво. На всю хату тільки два порожні стульці zostалися, та й ті, мабуть, дожидали когось з панських гласних. Чіпка сміливо опустився на один; за ним Лоза — на другий. Пани гласні ззирнулися. Хоч наші дукачі були у добрих синів жупанах, а все-таки така незвичайна сміливість колола панські очі. Для останніх гласних-селян не знайшлося місця за столом: прийшлося спинами підпирати стіну.

Після молебню та присяги почались вибори. Радили вибирати Кряжова, хвалили Совинського, розпинались за Шавкуна, намірялись пропхнути Гаєцького, Митіля. Як не крутив уса Дмитренко, як не дивився на кожного, хто підступав класти білета не в сюртуці, а в свиті, а вийшло так, що ледве-ледве провели трьох перших. На Шавкунові зробили невеличкий перепочинок.

Як налагодились знову прийнятись за вибори, гласний Саєнко, син сотниченка, попрохав «слова». Панам було це не вдивовижу. Саєнко — здавна чоловік неспокійний. Ще за Василя Семеновича він, було, не пропустить виборів, щоб не наговорити, як казали про його, «сім мішків гречаної вовни...» Оже та вовна була для панів Польських гірше гіркої

гірчиці. Нівроку розумний, гострий, як бритва, Саєнко не пропускав случаю, щоб не побрити своїх сильних родичів. Прості люди його любили, як чоловіка, котрий не змовчить сильному і стане завжди у пригоді немічному. Зате пани та жиди Саєнкового духу боялися - та й недурно. Напакостить панові, придавити жиди — стало утіхою для його. Так оцей-то «ліберал», як його звали, зняв тепер річ про земство... Обертаючись до гіанських гласних, він доказував їм «всесловність земства», довго й красно розводив їм про «интеллектуальную деятельность», котру вони, за «проділі гріхи», повинні були оддати на «алтарь общественного благополучия». То повертався до простих гласних, нагадував їм про «рівноправність», умовляв їх самим дбати про свої «інтереси», про «народне благо». А на заключку всім гласним разом радив вибрати членом в управу хоч одного з гласних-селян.

По хаті пройшов шелест. Пани здвигували плечима, хитали журливо головами, шепталися між собою. Мужики заврушилися під стіною, затупотали ногами на однім місці, зглядалися, мов питали очима один в одного: «А що?! кого тепер?»

Предводитель, попієптавшись спершу з Шавкуном, а потім з Кряжовим, задзвонив у дзвоник і, оглядаючи селян, голосно запитав: хто хоче вибиратись?

Шелест потроху стихав. Предводитель запитав удруге. Усі мовчали, тільки ззиралися.

— Ось хіба Варениченко...— яось несміливо, крізь зуби, процідив старшина з Пісок.

На його глянуло сто очей; глянув Дмитренко — і затулив рукою свого рота: мовчи, мов, нескребо!

— Якого Варениченка? — волею-неволею вимовив предводитель.

— Ось!., ось!..— почулось з-під стіни кілька голосів, тикаючи пальцями, де сидів Чіпка.

Він почервонів. Усі уставились на його очима.

— Вы желаете? — спитав його предводитель.

— Та коли людська ласка та панська воля,— одказав Чіпка, підводячись,— то й про мене...

Голос його тремтів; лице горіло; очі світили радістю.

Пустили на голоси: вибрали Чіпку. Далі, мабуть, розгарячившись, вибрали Саєнка у губерньські гласні.

Вибори скінчились. Селяни пороз'їздились по домівках. Пани забенкетували у городі.

Вернувся Чіпка додому. Галя побачила у вікно, вискочила з хати.

— А що?

— Усе гаразд! — скрикнув радо Чіпка.— Тепер я, Галю, не тільки гласний, а ще й член в управі...

— Невже? — разом зрадівши і злякавшись, скрикнула Галя.

— Далєбі... вибрали! — хвалиться він.

— Кого вибрали? куди? — почувши останнє слово, питає Мотря, висунувшись у вікно.

— Мене вибрали, мамо, в управу!

Мотря глянула прямо Чіпці в вічі, по виду в неї пробігла нерадісна смужка.

— І нащо воно тобі, сину, з панами тягаться? — каже вона журливо.— Ще, не дай Боже, підведуть як... Самі ж поховуються, а тобі — буде...

— Не бійтесь, мамо: не подамся! — заспокоює її Чіпка.

— Ще встрянеш куди...— своє таки Мотря.

— Нічого ви, мамо, як я бачу, не знаєте,— одказує без гніву Чіпка.— На те їх воля... А може, я, мамо, людям у пригоді стану... добро яке зроблю...

— І вже, сину! Ти — один, а їх скільки...

— Один, та добрий,— оступилася за чоловіка Галя, і, всміхаючись, пішли обоє в хату.

Радів Чіпка, потай од матері, удвох з жінкою, що заробив людську шану, повагу. Те, що місяць назад тільки заключилось у серці, тепер уже снувало перед його очима, заволоділо його думками. Лагодився Чіпка громаді служити — збирався добро робити: грів у серці сам собі нишком, потай уже й жінки, голубку-надію — давнє забути і слід його загладити... А вийшло так, що — де знайшов шану, там загубив спокій і... долю!

Вибір його в управу, зроблений під гарячий час, без поради, без розмислу, нікому не був милий. Козацька старшина на Чіпку скося дивилася. Писарям та головахм заздро було, як-таки москальчук, ще недавній голодрабець, волоцюга, ледащо, посівши за жінкою багатство, вискочив у люди, між пани, куди вони перлися з самого малку, що їм снилося

й ввижалося — та не сталося! Пани — оханулися, як уже вибрали. Стали вони один одному жалітися, який тепер вік настав, що свій брат-дворянин братається з «хамом» та ще підводить до того й других. Стали нарікати на Саєнка, що це він так зробив на глум, на сором цілому повітові... Товариші по управі вважали такий вибір тяжкою для себе обидою, залякували декого з панів, що коли на те пішло, то вони всі покидають управу: нехай заправляє сам!.. А Шавкун ламав уже голову, нишпорив по товстелезних томах законів, чи не знайдеться чого, щоб випровадити з управи члена, котрий, як він боявся, міг стати йому на переметі, шкодити, не допускати просовувати лапу до земських грошей...

Шавкун — битий жак! Недарма він посивів, сидячи над бумагами. Він метнувся сюди-туди; як той павук, сплів, розкинув сітку; ловив кожне слово, яке йому треба... Нічого сам не натрапивши, він повернувся за порадою до свого давнього приятеля Чижика — секретаря в суді. «Чи не було чого, братіку? чи не судився він?» — допитувався Шавкун. Чижик понюхав табаки, чхнув, приставив пальця до лоба, подумав хвилин з п'ять та й поліз у шафу з старими ділами. Перекинув одно, перевернув друге, заглянув у третє, у п'яте, в десяте, натрапив слід, піймав ниточку — та разом з Шавкуном дійшли і до клубочка...

— Найшли! — ускочивши в управу, скрикнув Шавкун, подаючи Дело об покраже пшеницы в коморах помещика Надворного Советника Василя Сем. Польського и о прибиении сторожа Деркача.

Члени пороззявляли роти, повитріщали очі. Шавкун перечитав діло, по котрому «солдатский сын Варениченко оставлен в подозрении». Управу обняла радість, мов кожному з членів прибуло від того щастя. Як на те в городі лучився Дмитренко. Його закликали в управу, зачинились, довго балакали. Усі вийшли, усміхаючись.

Чіпка нічого того не знає. На Маковія поїхав у Хамло на ярмарок та вернувся аж перед Спасом. Того самого дня, як він вернувся додому, заїздить до його Дмитренко, розказує діло, радить самому заздалегоди тікати з управи.

Чіпка як почув про діло, — мов хто його обухом лигнув по голові. Сором, досада, злість — усе разом прилило в його голову, мутило його кров, гамселило у висках, заходило

жовтими й чорними кружалами у віччю... Сам він поблід; руки тряслися... Він почував своїм серцем, що це вертається за ним давнє, простягає до його руки, хоче його схопити, обняти... Щоб себе не видати, він скочив з ослінчика, де перед тим сидів, став ходити по хаті, блудив мутними очима по стінах... Одна думка обганяла другу; одна одну випереджала, наче гралися наввипередки; він хотів на бігу піймати хоч одну з них; вони од його тікали, зникали, одні тільки краї їх на одну хвилиночку мелькали,— поки не злилися у одну думку: як-не-як, а живцем не податися в руки!

Дмитренко, як мара та, сидів над його душею, чигав, як шуліка, коли Чіпка пристане на його раду — сам «вийде в одставку».

— Коли б мене на шибеницю вели та сказали: як подасись сам, помилуємо,— я б і тоді не послухав! — скрикнув Чіпка.— Хто скаже, що я чоловіка вбив?.. Може, вони на своїм віку десятки, сотні на той світ позагонили... А тепер шкода: нема волі?.. Тепер завадило — усі рівні?.. Я людям служу... мене люди вибрали... мене люди й скинуть!

Поїхав Дмитренко ні з чим.

На другий день летіла од предводителя до губернатора бумага.

Через день привезла стахвета од губернатора приказ: «устранить гласного Варениченка по неблагонадежности».

Упала ця вістка, як грім, на Чіпчину голову... «Це гірше крадіжки, розбою! — думає він.— І назви цьому немає... Там — пройшов, узяв — і нема... видно, чого нема!.. А тут — усе є... і добро зосталося, і сам зостався... То що з того, що зостався?.. Коли твою честь украдено... душу твою обезславлено... Та ні! не буде сього... Ми ще поміряємось... Ще побачимо — чий батько старше... Не той тепер вік... часи тепер не ті... не ті люди!..»

Запрягає Чіпка коней, їде в Гетьманське. Не поганя — жене коней; не везуть вони — мчать — та прямисінько до Пороха в двір.

Перемінився Порох з того часу, як його бачив Чіпка: постарів, захирів, опав. Колись кругле обличчя розтяглося уздовж, осунулось; щоки пообвисали; очі помутніли; руді вуси посивіли; сам згорбився, труситься... Оже пізнав він

Чіпку; пізнав і його Чіпка. Привітались, як давні приятелі. Почула Галька чужого чоловіка, увійшла в хату, подивилась на Чіпку і вийшла мовчки. На ній — лица було не знать, так вона схудла, аж почорніла...

Перше всього послав Чіпка за горілкою: побігла чорномаза дівчинка, Гальчина дочка. Порох зрадив горілці і випив підряд аж три чарки. Тоді Чіпка похвалився йому своєю пригодою. Не втаїв він нічого: розказав, як Дмитренко намовляв перед виборами людей у Пісках; розказав, як крутив усом на виборах; розказав, як пани намовлялись не пустити мужиків в земство, які були вибори... Сказано: нічого не втаїв гострий язик ображеного Чіпки.

Гаряча мова розпалила гарячу кров Порохову; засвітив огонь у його старих очах — і він написав Чіпці жалобу. Хоч тряслася рука старого писаки, хоч бризкало перо, одначе з-під його отрута на папері зосталася... Вилив Порох у жалобі всю свою злість, що накіпала довгі роки: обписав, оцерклював старий ябеда панів Польських так, що аж сам трясся, читаючи Чіпці жалобу.

Чіпка заплатив йому добре, подякував, одвіз жалобу на пошту, а сам поїхав у Піски.

Минув тиждень. Ні чутки, ні вістки!

Був великий бенкет у предводителя. Настягалось гостей сила. До самого білого світу пили, гуляли, у карти грали; один перед одним новиною хвалилися; раділи, що «хама» з управи вижили...

Світом задзеленчав дзвоник повз будинок Польського — і на хвилину сполохнув веселе гульбище. Дехто навіть зазирнув у вікно, та з освіченої хати нічого не побачив; тільки чуть було, як застугоніли колеса, проминаючи будинок...

Незабаром принесли з станції бумагу до предводителя.

— Приїхав чиновник од губернатора, — сказав хтось, розпитавшись поштаря.

Як блискавиця шморгнула в хаті — і перелякала все гульбище. Усе затихло, немов замерло.. Якись перелякані погляди у недавно веселих очах без тямку блукали по хаті; кожен дивився на другого і мовчки переводив погляд на третього, четвертого... Предводитель вийшов у кабінет до себе, а по хаті пройшов тихий, задавлений гомін, наче вітрець повійнув листою... по всіх кутках зашепотіли.

Через хвилин п'ять поштар пішов назад, а в хату увійшов предводитель.

— Оце так!..— скрикнув він, перевівши дух.— Зараз подаю в одставку...

У хаті все затихло: така настала тиша, що чутно було, як крізь спертий дух виривалось кожне слово у предводителя.

— Що це? Слідствіє... надо мною... над нами слідствіє наряжають... І після цього щоб я служив?.. Зараз же в одставку.., зараз!

— Що, що таке, Петро Васильович? — питають його, обступивши з усіх боків.— Щось уже є... уже якась ябеда!..

— Как же, как же,— задріботав він, мотнувши головою.— Наші вибори не признані... слідствіє наряжено... І після цього служить?.. Не хочу, не хочу! — залентував він і заходив по хаті.

Шавку н з одного кінця зали протовпився на другий — як стіна блідий, задуманий...

— Так... так... це він... він та Порох,— зашепотав він, підступаючи до Чижика.— Він три дні... ні, мабуть, буде з тиждень, як водився з Порохом...

— А вже не хто, як не Порох! — обізвався Чижик до товариша.— От стара ябеда!! Не здихаємось ніяк... уївся та й уївся...

Шавкун одійшов трохи. Надія заграла у його хитрих очах.

— Знаєте що? — зашавкотів він — Може, ще діло поправимо... Треба дізнатись, хто писав жалобу... Коли справді Порох,— тоді нічого й казати... Ябедник писав! Хто повірить ябедникові?..

— А справді,— загуло кругом.— Треба довідатись... Петру Васильовичу треба поїхати до чиновника, розпитатись...

— Кому? до кого? — бришка предводитель.— Щоб я їздив? Не буде сього!

— Просимо, Петро Васильович!., просимо, просимо-о!! — загукали кругом.

— Не поїду... виберіть кого другого... Я ні за що не поїду... Надо мною слідствіє?!

— Просимо... просимо!., просимо!! — ще дужче загукали.

Насилу ублагали. Уже зовсім розвиднилось. Гості подякували хазяїну, попрощалися, порозходились...

Годин через три будинок Польського знову кишів панством. Сюди зібралися знову всі, хто був учора, щоб почути: хто писав жалобу і про що та жалоба. Предводительського синка не було: він поїхав до чиновника. Незабаром вернувся з жалобою. Подав Шавку нові до рук.

— Читайте!

В хаті затихло. Шавкуна кругом обступили. Шавкун розвернув бумагу, одкашлявся, як дяк на криласі, глянув.

— Так, так... і рука Порохова...— сказав наче сам до себе і став читати.

Кожного кидало то в огонь, то в холод од тії ябеди. Усяк — аж голову схилив, слухав,— як слухає винуватий школяр правдиві вичити про свої вчинки.

Шавкун скінчив.

— Клевета! ябеда!! — загукали кругом.— Жалійтесь, Петро Васильович! це — обида... Хіба можна так виражатись: «организованная шайка», «сонмище кріпосників?..» Хіба можна?..

— І як губернатор прийняв таку ябеду?! — хтось гірко вимовив...

— Підіть же! — каже другий, здвигнувши плечима.

— Это давление администрации., вмешательство в земские дела! — гукнув хтось з кутка.

— Так... так... вмшательство. Нада міністру писать...

— Еге ж, еге... Міністру! міністру!.. От лица всего дворянства. Ми все вас просім, Петро Васильович!., просимо! просім!!

— Харашо, харашо,— одмовляє він, оддувшись, як індик.

Шавкун з Чижиком переглянулись — і іскорки сміху заблищали у хитрих очах.

— Ось постійте... не гарячіться так! — каже Шавкун.— Чого нам до того міністра лізти? Нам треба спершу це діло забити, позбутись його...

Шавкунова рада взяла своє. Шавкуна послушали — і змовились, як в один голос казати чиновникові про вибори.

У дванадцять годин приїхав чиновник до Польського удвох з справником і прийнявся за діло... О шостій годині сідали гості за довгий стіл обідати. На покуті сидів чиновник; по праву руку Польський; по ліву — Кряжов... Здавалося — то сиділо три давніх приятелі, котрі, не бачившись цілі довгі

роки, на превелику радість зустрілися... За столом на покуті ішла весела розмова, сміхи та жарти... На однім крилі й на другім розмова ішла тихше; а все ж на веселих обличчях гостей можна було помітити, що покутня радість крайком зачепила й їх... Навіть на захирілих судових пиках Шавкуна й Чижика, що сиділи поруч у кінці столу, навпроти покутя,— видна була якась веселість...

Багатий на смачні страви, розкішний на дорогі трунки обід кінчався. Моторні лакеї розносили високі кришталеві чарки з пінистим шипучим вином. Перший підвівся чиновник, уставив в ліве око стекольце, підняв вгору чарку, подякував панові Польському за добру учту, нагадав, що адміністрація вкупі і в «союзе с привилегированным сословием» повинна «зорко следить» за «революционными элементами», що обох їх «интересы общие», що вони повинні піддержувати «государственный строй»,— берегти його од «напора безумных социалистических идей», котрі тепер злочинці розсівають всюди... І красна, і вчена була та річ: гетьманські панки ще зроду не чули такого гарячого слова! На заключку воно зичило панові Польському здоров'я, а «привилегированному сословию» радило злити його «интересы» з «интересами администрации», од лица котрої чиновник примовлявсь випити за «общее народное благо»...

Випили за «благо»... Лакеї знову поспішили поналивати чарки. Підвівся Польський — і тільки й видумав, що просив випити за здоров'я «дорогого гостя»... Випили й за «дорогого гостя». Лакеї знов наповнили чарки. Підвівся Кряжов — і розпустив свого довгого язика про той розбрат, який пішов між двох «сословий»; похвалив адміністрацію, що вона стереже «интересы имущих классов», що вона піддержує «экономическое развитие страны» — помагає строїти залізниці, помагає заводити «банки», обороняє «отечественную промышленность покровительственной системой»,— просто сказати: «создает народное благо»... За таку велику послугу Кряжов прохав випити — за адміністрацію. Випили й за адміністрацію... Чиновник подякував від «легкого сердца» і примовивсь випити за «дворянское сословие».

Обід скінчився. Повставали з-за столу, подякували хазяїнові і розтеклися скрізь по будинку. Гомін, галас! Одні дивувалися красномовству чиновника, другі підхвалювали

Кряжова, а третім найбільше подобалась «скромність» речі «предводительського синка»...

Тільки один Шавкун з Чижиком дивувались усій отій «комедії» і, стоячи у кутку, радились нишком: як би їм здихатись Пороха.

Програвши в карти далеко за північ, чиновник став прощатись. Перед рундуком стояв уже трояк самих кращих поштових коней. Невелике чиновничє збіжжя зложено було у невеличкий чемодан і положено у ногах поштаря. Адміністратор сів; поштар махнув на коней батоґом; задзеленчав голосний дзвоник — і тільки курява встала...

— Поїхав! — в один голос сказало кілька душ.

— Хороший чоловік...

— Чудесний... хоч і молодий... А розумний — не кат його взяв!

— Та ще б! Правовід, та не розумний... Ну, звісно: благородне дитя...

— А коли б воно нам не нашкодило,— увернув хтось неймовірний.

— Хто? він? — оступивсь Кряжов.— Ніколи! Ні зроду-віку... Ми його знаємо, як облуплену овечку... Він у нас у банці — по уха застряв! В довгу — як в шовку!.. Він у мене ось тут сидить! — Кряжов стулив міцно кулак і показав поверх голови.

— Ну, коли так, то безпечно! — у один голос зарішили Шавкун і Чижик.

Горе, кажуть, об горе чіпляється.

Вернувся Чіпка з Гетьманського додому з розтродженим лихом у серці. Стрива його мати, хвалиться: нема Галі дома, поїхала до батька, бо Максим занедужав.

— Чим? — пита Чіпка.

— Господь його знає. Поїхав, кажуть, кудись на ярмарок любісінький, милісінький, а привезли — ледве дише.

— Гм... А що у вас чувати доброго?

— Що ж тепер доброго почувеш? Нема тепер нічого доброго... Он, розказують, на Красногорку напали розбижаки... Чоловіка з двадцять наїхало,— та сторожі одбили... Кажуть, така бійка була, господи!

Чіпку подрав мороз поза шкурою., «Так... так! — думає він.— Оце ж воно йому й ікнулося!..»

Порозпрягав він коней, підложив сіна. Ходить по двору — не хочеться і в хату. Сонце саме заходило. Піднялась вечірня шарпанина. Там воли ревли; там овечата мекали; там жінки свиней кликали... Все то хазяйські клопоти. Чіпці — байдуже до всього того! Він навіть не дослухається... У його тепер свої клопоти, не обберешся їх...

Ходить він по двору — нудно; увійде у хату — хатні номерки ще дужче розвертають сумну думку. Розстилає вона перед ним, наче страшний килим, страшні пригоди життя... Ось і Максим лежить — перебитий, переламаний... Ось висовуються давні, знайомі тіні: Лушня, Пацюк, Матня, ще й другі братчики... П'яні голови горять кривавим цвітом; у очах палає хижість, голоднеча... Ось піднімаються у пам'яті панські комори: про них нагадали у земстві., пригадався сторож... І сторож, і Максим качались перед ним, божевільно стогнали... Чи правда тому?.. Правда... гола, страшна правда!.. Що б він тепер дав, коли б можна було її викинути з пам'яті, забути... Так ні!.. Таке не забувається... Воно, мов нарошиє, вилазить наверх, наче яке страховище, лякає тебе... Навіщо ж воно вертається? нащо воно здалося мені?.. Воно перестріло мене, перейшло мені дорогу тоді, як я хотів його слід затерти... І спливає йому на думку земство, з своїми плутощами та хитрощами, з своєю образливою неправдою... «Воно мені нагадало про те... Я хотів йому останній вік оддати, а воно мене завертає до старого... Хіба в земстві не ті люди, що й були?.. Хіба вони у один раз перемінилися?.. Чого ж їм можна служити?.. Чому мені ні?.. Кожен з нас несе гріх за собою... Чого ж одному прощено,— один забувся про його; наче спокутував... А мені — нема ні забуття, ні спокути... І не карали — і винуватий... Де ж та правда на світі?!»

Зовсім смеркло. Люди і світ спочили. Лягла уже й Мотря. Тільки один Чіпка не лягає: ходить, нудиться, карається... З хати надвір, знадвору в хату.

— Чого ти, сину, тупаєш? Чому спати не лягаєш?

— А вам спиться? — неласкаво одказав він.

У голосі його забренчала давня туга. Материне серце почуло її зразу — і злякалося.

— Спиться ж... — ласкаво одказала вона. — Чому ж воно не буде спатись, коли така пора?

— Ну, то й спіть, коли спиться,— м'якше сказав Чіпка та й опустився на лаву.

У хаті темно, тихо. Мотря тихенько зітхає...

— Мамо! — обіззавсь Чіпка.

— Чого, сину?

— Чи воно коли буде правда на світі? чи, мабуть, ніколи не буде?!

— Господь його знає, сину. Коли більше буде отаке заводитись, як тепер, то певно, іщо й тії не стане, яка тепер є...

— Ні, мамо... Видно — ніколи не було тії правди... ніколи й не буде! Не заводилось би таке, коли б вона була...

Мотря нічого не одказала. Чіпка знявся, знову вийшов з хати та проходив по надвір'ю мало не до світа білого.

На другий день поїхав Чіпка до тестя. Теща й жінка стріли його перелякані. Вони повели його у колись Галину хатину. Явдоха щось довго-довго шептала йому, ламаючи руки. Вона була, як полотно, бліда-перелякана. Галин погляд світився тяжкою мукою. Прикро й глибоко дивилась вона на чоловіка, немов казала: «Он, бачиш!»

Чіпці, одначе, було тепер не до того. Побалакавши нишком з Явдохою, він пішов у світлицю. Звідти доносилося до них страшне стогнання. У світлиці на ліжку лежав Максим, перегнувшись удвоє. Раз по раз з грудей у його виривались тяжкі «охи», раз по раз він схоплювався руками за перегнуту спину. Його мучений вид уразив Чіпчине серце — аж забігала мишка... Явдоха підступила до недужого.

— Максиме! — обіззалась вона.

— О-ох! — одказав Максим, важко зітхнувши.

— Чіпка приїхав.

— Тату! здорові були,— привітавсь Чіпка, підступивши до ліжка.

— Ох-о-ох!..

— Чого се ви?..

Максим несамовито скрикнув — і схопився обома руками за спину. Скривлений у рота вид показував страшні болі. Він похлинувся, закашлявся... Забулькотіло в грудях; Максим виправивсь, тріпнувся, розкрив широко очі, провів ними хижо по всіх... То був останній погляд — погляд наглої смерті... Явдоха мерщій накинула на вид чорний платок.

Як підняли платок,— Максима уже не було., Мука застигла у його на лиці, виглядала широко розкритим, скривленим ротом, витріщеними очима...

Галя глянула — і скрикнула., «Умер!., умер!.,» —■ кричала вона не своїм голосом, вибігаючи у кімнату і кидаючись на ліжку лицем у подушки.

Чіпка зиркнув — і затрясся... Він ніколи не бачив такого страшного, холодного погляду. Перед ним війнула друга смерть — бабина. Там — тихо, наче забуваючись або засипаючи, успокоювалась добра душа. Тут — з страшним болем, муками та прокльонами покидала вона землю... Голова в Чіпки закрутилася, зачуманіла. Він закрив на хвилину очі і опустив бліде лице на груди...

Одна Явдоха якось видержала. Вона знову прикрила чорним платком Максимову голову, сіпнула Чіпку за рукав і вийшла з ним з хати, боляче стуляючи очі, з котрих туга ледве видавила дві сльозини...

А в Гетьманському пани раділи, що по їх сталося. Вибори утвердили, а па Чіпчину жалобу через справника послали одказ.

Ось відкрилась і земська рада. На раду прибули одні пани: селяни не поїхали. Одні, як Лоза, через те, щоб не чути такої бридкої лайки та ганьби, яку вони чули од станового на виборах; а другі не поїхали — за возовицею. Саме хапалися з нею, бо дощі — як затялися: щодня та й щодня.,. Радили раду одні пани...

Через тиждень чутка про ту раду оббігла цілий повіт. Перш усього розказували, яке велике жалованя положили членам в управі; потім того жалілися на якийсь чудний налог з землі: у кого її більше, той платить менш, а в кого менше, з того й бери; далі хвалилися, що шляхи, греблі й містки будуть рівняти, гатити й лагодити «натурою», тобто мужичими руками...

Чіпці тепер не до того. Його заклопотали хатні клопоти. Треба було тестя поховати, поминати, худобі його порядок дати. Чіпка викрутився цілий місяць, як муха в окропі: ніколи було дослухатись, що люди говорять.

На Параски у Гетьманському ярмарок. Упоравшись коло хазяйства, Чіпка поїхав. Перше-на-перше зайшов в управу. Як же почув, що така біда з ним,— як сто зміїв разом ужалило

його серце! Не розпитуючи, як, що, за віщо,— від злості він не міг слова вимовити,— вийшов неборак з управи, наче вчадів... Голова ходила ходором, кружала, боліла; у висках — як хто молотком стукав; у очах — жовто, чорно; а в ушах — пищало, стогнало, вило... Щоб хоч трохи очуматись, він пішов походити по ярмарку. Ходить поміж возами, попід крамницями — роздивляється, слухає... Тільки й речі, тільки й мови, що про земську раду, про налог!..

— Знаєте? — питає, усміхаючись, один великопомісний панюга другого.

— Знаю, знаю...

— Синок не уступить батюшці...

— Та кий біс, не то він? То все — Шавкун з Кряжовим...

От голови!!

— Ото їм — всесословність! Хотіли рівноправності — оце їх і порівняли... А то справді — всяка наволоч дере ніс угору.., Нехай же тепер знають!

— Оце самоуправа!! — запихкавшись, з переляканим видом, стрічає мілкопомісний панок сусіду.— Чули про налог?

— Де ж не чути? Добре далеко розходиться, а лихе — ще далі...

— Оце так! — підскакує третій полупанок.— Цього ще не було, щоб без сорому, прилюдно, у вічі казали: хто має на десять рублів,— з того бери руб; а хто на тисячу — копійку! А тепер, при самоуправі, діждали...

— їм що? — четвертий каже.— Вони собі повбирались в управу, лущитимуть з наф грошики — та й ні гадки!..

— А нашому братові — Дошкуля, до самих печінок доходить...— веде річ перший.

— Та ще як дошкуля! — піддержує третій: — такими поборами печінки витягнуть!.. А з чого його, скажіть на милість? То було сякі-не-такі, а все-таки три своїх робітники, а тепер... біда, та й годі... А народ так розледачів, що, сказано, хоч сам за плуга берись... Ні за ласку, ні за гроші... Він швидше той день у шинку просидить, ніж піде на роботу до пана...

— Це розбій! це — здирство панське!! — чує Чіпка — гукають селяни під яткою.

— А бач?., не я казав? — пристає до старшини підпивший староста.— Не я вгадав, що вони й земське вигадали, щоб

себе полатати... Цар людей одібрав, цар волю дав... Хіба ж їх так і випустити? Егеж!.. Коли не роблять,— хай же хоч платять!

— То було, окружний з нас шкуру дере, а тепер — управа дратиме,— бідкаються козаки.

Чіпка усе це чує — і кожне слово, як гостра колючка, коле його в серце... Він слухає... До свого горя приливає ще людське; троюдить ним своє гаряче серце; розбуркує старі думки... Злом пашить лице його; злом світять очі,— аж поблід від злості, аж руки трусяться...

— Недурно вони так усилковувались мене випхнути... Аж їм он чого заманулося? Прокляті! Аби їм тепло, аби їм добре... Нехай дурний мужик ріа всіх робить, за всіх платить; хай одбуває одбучі... Нікому за його оступитися! Вони себе знають... своє панське кодло знають... А мужик — віл... ори, поки здужає! Дай йому полови, щоб не здох,— та знову запрягай... поки не впаде в борозні... А тоді здери з його шкуру на чоботи... Прокляті! Чорти, а не люди!

Чіпка кричав, розмахував руками; гаряча його річ огнем пашіла. Кругом його дедалі більшала та більшала купа людей; довго слухала мовчки; потім хто-небудь увертав і своє слово — підкладав дров до багаття. На той крик нахопився Дмитренко.

— Що це ви робите? — спитав він Чіпки.

— Як — що?

— Та де ж? Ви людей бунтуєте... земство лаєте... управу... налог...

— Щоб вони не діждали його брати! — грякнув Чіпка.

— Чого це ти так розкричався? га? — перемінив становий річ, розсердившись.— Чого ти людей бунтуєш?

— То ви їх бунтуєте, а не я! — одрізав Чіпка.

— Гляди лишень, козаче, щоб з цілим язиком додому вернувся. Чуєш? не забувайся!

Становий пішов далі поміж возами. Чіпка знову прийнявся за управу...

Надвечір вертався він додому вкупі з Грицьком. Він був сумний, мовчав цілу дорогу. Грицькові аж моторошно стало, він зачепив його:

— І охота тобі, брате Чіпко, з ними лаятись?

— Чи можна ж, Грицьку, втерпіти?

— Та плюнь на них... Хай їм з їх управою, з їх земством!

— Мене громада вибрала... Я громаді присягав... Хто старший: громада чи вони?

— То й на громаду плюнь!

Чіпка аж позеленів от такого слова — і нічого не одказав.

Приїхав перед вечором додому, сам на себе не схожий. Галя стріла його на порозі та аж перелякалася.

— Чіпко! що з тобою? ти нездужаєш?

— Ні, здоров... їсти хочу.

Дали йому їсти.

Чіпка сидить насуплений, жовтий, аж зелений,— їсть мовчки. Пообідав, як стало сонце сідати. Не підводячись з місця, схилив він на руку голову, обперся об стіл — та так і закам'янів... Західне зарево освічувало його сумну, як з мармуру вироблену постать,— один її згорблений вид наганяв журбу тяжку... Галя глянула на його — і нишком стала плакати. Чіпка почув.

— Чого ти, Галю?

Вона мовчала.

Він підійшов до неї; узяв її руками злегенька за голову і, заглядаючи в вічі, промовив:

— Скажи мені, Галочко, чого ти?

— Ти мене зовсім забув...— одказала вона, схлипуючи.

— Як забув?

— За тим проклятим земством — ні поговориш ніколи, нічого...

— Та таки правда, що воно у мене отут сидить! — показав на серце.

— Чом же ти його не кинеш, сину? — обізвалась журливо Мотря.— Чи воно тобі не огидло?.. На тебе вже дивитись страшно... Який був, а який став!!

Чіпка матері нічого не одказав.

Надворі стемніло. Спускалася ніч на землю, утихомирювала людські клопоти, руки й думки. Полягали спати. Чіпка лежав мовчки, хоч і не спав. Думки цілим роєм окрили його голову. Перелітали вони з самого малку — аж до сьогодні; назирнули кожную пригоду життя його, гарячили кров, мутили розум. «Скрізь неправда... скрізь! — шептав він.— Куди не глянь, де не кинь — всюди кривда та й кривда!.. Живеш, нудишся, тратиш силу, волю, щоб куди заховатися від неї,

утекти від неї; плутаєшся у темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш... не вхопиш тропи, куди йти; не знаходиш місця, де б прихилитися... Сказано: великий світ, та нема де дітися!.. Коли б можна,— увесь би цей світ виполонив, а виростив новий... Тоді б, може, й правда настала!..»

Чуючи, як важко Чіпка зітхає, а не озивається, Галя знову почала плакати. Замість утіхи, Чіпка похвалився їй своїм горем та трохи сам не заплакав. Галя його заспокоювала, голубила, пригортала міцно до серця. Чіпка одмовляв їй нехотя.

Наплакавшись, Галя заснула, як мала дитина: тихо, спокійно.

Чіпка прокачався цілу ту ніч і очей не змикав: усе думав, мучився...

XXIX

Лихо не мовчить

Поховавши Максима, Явдоха сама побоялася на хуторі жити. Підмовляла дітей — вони не захотіли. Тоді вона спрдала дворище, спрдала все, що можна було спродати, та й перебралася до дітей. Разом з нею уступило й нове лихо в Чіпчину хату.

Перше всього матері не помирилися. Явдоха була пишна, горда. Як тільки оселилася, зараз почала все на свій лад перевертати, господарством заправляти. І те — не так, і друге — не до ладу, і третє — не на своїм місці стоїть! Мотря,— з молодих ще літ зсушена то працею, то нуждою, суха, як опеньочок, тиха, бідненько зодягнена,— довго мовчала, потакала Явдосі... Одначе не видержала. Явдоха щось уже стала дуже верховодити, за віщось крикнула на Мотрю. Мотрю розібрала досада, вона обізвала Явдоху панією; а Явдоха налаяла Мотрю нищою, дармоїдкою... З того й пішло... Лайка та сварка, бучі та колотнечі! Не було того дня, щоб вони між собою не лаялись.

Галі шкода було Мотрі, котру вона так уподобала, і вона, щоб не сердити й матері, ховалася от тих буч та сварок або у себе в хатині, або у Христі. Вона рада була зійти куди з двору, щобні чути, ні бачити! Як же уже й її зачіпали чим, то,

звісно, як дитина, вона тягла материну річ. Чіпка й собі, хоч і бачив, ідо мати ні в чому не винна, держався руки жінки, а за нею — й тещі! Довелося Мотрі таке життя, що хоч безвісті тікай!

— Казала я тобі, сину,— жалілася іноді Мотря Чіпці, як уже й йому теща залле за шкуру сала,— казала: не бери багачки... ні тобі життя не буде, ні мені, старій, спокою!

~ Потерпіть, мамо, ще трохи. Що ж робити? Це все вона верховодить,, вона бучу збиває... Поки її не було,— було тихо й мирно, усе гаразд; а як стала — усе так і пішло догори дном,,. Покоріться, мамо.

— Не буду я, сину, коритись чорт зна кому Краще піду у люди та людям покорюся й поклонюся, ніж мені їй кланятись за шматок хліба, що від тебе заробила..,

Чіпка розсердиться ще дужче. Вийде з хати — або до Грицька піде розвести свою тугу, або коло худоби порається, а іноді й зовсім з двору з'їде у ярмарок куди — та не пертається днів три або й чотири.

— От, бач! — викладає тоді Явдоха Галі: — це вона, вона, все вас розстроює,, це вона, стара відьма, бунтує вас, підбиває його! Жило б, старе луб'я, коли й зобує й зодягнене, не голодне й не холодне,, Так ні! Ще й кирпу гне... мов їй гірше тепер, ніж тоді, як нужу годувала!.. Сказано — злидні! Як парші трохи обкидали,— зараз і вередувати..

Вернеться Чіпка додому, стане йому Явдоха викладати, на Мотрю клепати. Розпалиться він на матір, дивись: на Мотрі все й окошилося... Заплаче, було, бідна, одна у кутку на печі сидячи, та й годі.

Такі безперестанні бучі та гризня доливали отрутою й без того вже отруєне життя Чіпчине. У своїй хаті він був, як чужий: вона йому остогидла. Йому було у ній душно, тісно; серце забажало волі, душа — простору. Він почав згадувати старе товариство...

Грицько з своїми завсідними жалобами на втрати, з своїми розмовами про достатки, про худобу, з своєю жінкою — тихою й доброю молодницею, — з усім напрямком свого тихого тіахарського життя,— здавався йому тепер нудним, сумним. Він слухав його жалощі, позіхаючи, а думка, рядом з розмовою, малювала йому інший побит життя — ще до заручин... Там — хоч і горілка лилася, як вода, хоч хто й верзякав

з п'яних очей казна-що,"- та все те жило, мучилось, любило, кляло... То життя було, хоч і під п'яною облудою. А тут — тихо та сумно, як у болоті; сонно, німо, як серед мертвого царства; а дома — гірше, ніж у пеклі!

Щоб хоч трохи одвести ту самотню тугу, Чіпка почав перекидати лишню... Та — добре тому пить, чий хміль спить. А Чіпчин хміль не спав; він його ще дужче мучив, як огнем пік і без того палке серце.. Він тоді сердився на всіх і на все. Теща йому не вгодить; мати боїться; одна ще Галя має над ним волю: він її все ще кохає й поважає. Оже іноді і їй доставалося. Він доскіпувався до неї: то чому вона не хоче наймички найнята, то чому те та друге й досі не зроблено, то чого вона тратить над шитвом очі — то сяку, то таку всячину видере тай присікається...

Галя слухала все те — іноді одмовляла, іноді мовчки плакала, а іноді чогось боялася... А спідтиха-тиха серце їй щось недобре віщувало, боліло, нило...

— Чіпко! — іноді уночі, як усі поснуть, вона обізветься до його.™ Що з тобою сталося?.. Ти почав вередувати усім... Все тобі не любе, не миле, усе остогидло.., Невже правда, що все остогидло?..

Те питання було йому гіркою докорою. Він почував себе винуватим перед Галею: він даремно присікувався до неї... Тепер її журливий голос разом голубив і докоряв його,

— Галю, рибонько моя! — шепче він*. — тяжко мені!... важко... Сам не знаю, де б я дівся, куди б себе запровадив?... Хоч би діти були... Може б, вони розважили мою тугу... чи не розлепетали б вони мого суму?..

— Чого ж тобі важко?.. Хіба тобі й коло мене важко?.. І зо мною сумно, Чіпко?

— Ні... ні, Галочко!., з тобою мені весело... коло тебе мені так легко... Хоч би матері не лаялись, хоч би вони в миру жили... А то — щодня гризня, щоденна лайка.,

— Чи я ж винна тому, Чіпко? Я б сама рада, коли б вони помирилися, поєдналися.... Так же бач: нічого не вдію! Така вже у обох натура: кожна кожній не хоче й на крихту вступити.

— Ой, ні... Ні, Галю, не те... не те... Я боюся, коли б я не занапастив твого віку,— перескакуючи на друге, шепче Чіпка.— Я б оддав половину життя свого, аби ти була щаслива...

Так же, бач: немає щастя, немає добра! Якесь лихо з самого малку мене окривало,— з самого малку воно учепилося за мене, ніяк я від його ні одіб'юся, ні одгребуся! Як той ірод, залізло в саму душу та й душить, та й вадить, та й каламутить усім.., Он колишнє товариство (недавно бачив) — веселе, щасливе...

Галя почула — звідки вітер віє, куди хилить... Вона бачила, що чим далі, то все Чіпка від неї одходив та одходив... Вона бачила — серце їй правду казало,— що не вдержати уже їй Чіпки біля себе, що йому остогидло таке життя — не вдовольняло його... І вона тихо-тихо, потай од Чіпки, нишком плакала... То вона спускалася у своє недавнє щастя, роздивлялась на його, перевертала, розглядала — без того гарячого пошибу перших любощів, котрий перше не давав їй ясно глянути на життя їх, розбирала поглядом сторонньої людини. Після таких розглядин та рахування самої з собою вона перелякалась своїх думок... Вона справді не була щасливою, не принесла й Чіпці щастя: вона не була матір'ю — та чи й буде!.. І, падаючи перед образом, молила пречисту зглянутись на її сльози...

А тим часом Чіпка робився усе смутніший, зліший, нетерпеливіший...

— Ти б, Чіпко, коли тобі обридло так жити, кликнув товарищів, погуляв би з ними: може б, хоч трохи розігнав свою тугу,— раз сказала йому Галя, бачивши непереливки. „

Вона захотіла увійти в те товариство тихим янголом-спасителем, навчити запеклі харцизяцькі душі, п'яні голови любові до людей, до їх мирних звичаїв, до раз заведеного тихого життя. Та ба! Тим запеклим душам треба було дєсь дівати свою силу, що пручалася, рвалася на волю, переступала звичаї, топилась у гульні, у горілці; п'яним головам одрадна була несамовита сваволя, котра б не знала ні в чому припону, заборони, буйна та шумлива, як самий хміль... їх не зведеш на протерту стежку тихого, незамутного життя! Не з її м'якою, до спокою, до тихого щастя похилою натурою, не з її розумом жіночим, тонким та гнучким, руйнувати було ту башту кріпкої волі... Туди треба було не жіночого серця, люб'ячого, теплого, а каменю дебелого та холодного, що його ніколи іскра любові ні розтопить, ні нагріє... Тії волі не завоюєш слабою жіночою рукою!

Галя побачила, що ускочила з Чіпкою, як риба у невід — і... заплуталась... Стала вона побиватись, борсатись, трепетатися... Шурхнула, як пліточка, у першу дірку — і вискочила на чисту воду... а Чіпка зостався у неводі!.. Вона за ним убивалася, сумувала, плакала. Та він того уже ні чув, ні бачив. Він тепер знай співає про неправду людську; кляне земство, котре йому не далось в руки; лає здирщину, котру лаяли усі небагаті люди; бідує з кріпаками, будить у них жаль, що вони одурені, що їм одвели нікуди не вгодні землі; допомагає їм грошима, коли пристають за подушне зборщики; бенкетує з ними — і часом, заливши очі, викрикує, що час би й покарати... А прийде додому — і п'яними руками пригортає до п'яного серця свою Галю, не примічаючи палких сліз на її очах та смутку на змарнілому личку...

Настали часи інші, завелися порядки другі у Чіпчиній хаті. Привітна й тиха своїм спокійним сімейним побитом, стала вона тепер притоном гульні п'яної, несамовитих реготів, співів... Явдоха, звикши до гулянок замолоду, згадала їх на старість — допомагала зятеві у його затіях.

Оце у суботу, під неділю або у свято завернуть до Чіпки старі товарищі: Лушня, Пацок і Матня, Уродиться боклаг горілки, страва усяка. Явдоха порядкує. Галя куди-небудь у куток заб'ється, сидить мовчки, дивиться, як її чоловік гуляє, слухає, що верзуть його товариші, А Мотря — аж на піч залізе, щоб хоч не бачити того нічого...

Чіпка сидить з товариством за столом; чарка літає за чаркою, задурює їм голови; крики, співи та реготи окривають усю хату, вириваються крізь вікна надвір... Іноді зачне хто баляси точити, про свої походеньки розказувати. Явдоха слухає, сміється, радіє; Галя — сумує; Мотря — спльовує на печі мовчки... «Хоч би смерть швидше прийшла,— думає вона,— щоб ні чути, ні бачити такого!..»

Найбільше Лушня розказував. Як музика тільки поведе* смичком по струнах — і заговорять вони то зично-радісно, то журливо-плакучо,— так він своїм язиком грав по людських душах. Розказує одно — усі за животи беруться та регочуться; почне друге — жаль серце, немов каменем, давить, на очах виступають сльози... Частіше всього він любив згадувати про своє молоде життя, про свою матір. Оце й зачне було:

— Мене мати привчала красти ще змалечку. Бувало, посадить мене, малого, коло себе, положить перед очима шматок хліба,— та й украдь у неї так, щоб не бачила! А побачила — зараз бити... А дубець у руках червоний та гнучкий, аж свистить... Я вже, бувало, і сим, і тим боком... углядить — так і стьобне дубцем по руці, аж синя попруга, як п'явка, кругом обів'є руку... Я закричу не своїм голосом та до неї: і «мамочко», і «голубочко»! «не буду... не буду!...» Обнімаю її... однією рукою нахиляю за шию, а другою, дивись, шматок уже й потури в у пазуху. Оглянеться вона — немає шматка... Тоді й пожалує і їсти дасть... А так — за цілий день не їстимеш...

— Була колись і цьому правда! — журливим голосом вимовить Галя, хитаючи головою.

— От хай мене хрест поб'є, коли неправда! Та потім і каже: «Ти не думай, сину, що я тебе по дурному б'ю: це я тебе на добро учу! Виростеш, дякуватимеш... Усе,— каже,— крадь, де тільки легко лежить... А у пана,— вишукай, а вкрадь!...»

— Бо пан з людей надрав,— уверне Чіпка...— У пана своє одбери...

— Еге ж... Пан усе набрав з людей, пан і людей брав... От мою матір — адже взяв! Та, спасибі йому, й мене на світ пустив...

І почне було розказувати, як його матір привели у двір, у горниці до пана, як вона усього боялася, поки з паном не зазналася, як пан радів, коли знайшовся у неї він, «Тимошка — добрий молодець...»

— Пан радий — мені радий і матері радий... держить нас у горницях, не випускає нікуди. Мені іноді пестить, гойдає. А став я на ноги спинатись, то все медяниками та цукерками годує та гривеники дарує. Мати дивиться та радіє. І така тоді до мене добра! Напуває мене чаєм; у панські пуховики положить спати; закутає у теплі одіяла; схилиться наді мною і довго-довго дивиться, а потім — ще довше цілує... Розкіш мені була! Коли це приїздить син додому з школи: вивчився вже — прогнали з школи... Як углядів це: «вон! вон з двору! щоб і духу не чутно було!» Пішли між ними гризня та лайка щоденна; мати моя щодня плакала та все мене ховала од панича... Увірвалося зразу добро наше!.. Мучився-мучився ото старий пан та й перевів нас з горниць у нову хату, що за кузнею була. Там нас і поселено. Ото як перевели нас,— тро-

хи угамувалось у горницях... Нічого! Живемо ми собі удвох з матір'ю, до нас частенько й старий пан забігає: матір жалує, мені гостинці носить... Коли це, кажуть, панич жениться. І оженився. Узяв собі дочку вашого — чорну-чорну, як плащувату циганку, тонку та високу, з здоровенним носом, що аж через губу у рот заглядав, з язиком здоровкався... Як ото одружився, так і похмарніло одразу всім. Не було того дня, щоб не чутно було плачу на стайні!.. Та й старому панові, видно, не медяно стало: посивів старий, з тіла спав, на виду подався, почав перекидати лишню... Бувало, устане вранці, рано-рано, викраде таку годинку, що ще син починає, та до ключника Якіма.

А Якимові наказано: як тільки забачить, що пан повернув на кузню,— щоб зараз біг і казав їй... То він було до Якіма: «Якіме! голубе мій! Я вже тобі стару жилетку віддам — тільки мовчи, не кажи!» Яким гляне на його: стане йому жалко старого пана, що колись усім орудував, і самим Якимом, а тепер стоїть перед ним згорблений, труситься та жалібно просить... «Ідіть,— каже,— тільки не баріться, бо вже швидко молоді повстають...» Він тоді підтюпцем до нас. «А де мати?» — питає мене. «На вгороді»,— або де там, одкажу. «Піди лиш, поклич». Та й ткне мені копійчку у руку. Я, бувало, на одній нозі поскачу. Прийде мати; сяде він проти неї, дивиться, згадає давнє — та й заплаче, жаліючись на сина та на невістку. «Благородне, кажуть, званіє порочу... Дурні! Яке там у біса званіє, коли мені жити недобре, коли мені нема ні в чому волі?.. Спершу,— каже,— я хотів тебе одарити: грунт дати, хату поставити, землі одвести і на волю випустити за твою службу... А тепер — не можна... невільно мені в тому... ні в чому немає мені волі...» Та схилиться на стіл головою та й заплаче. Мати дивиться на його та й собі плаче... А я, бувало, прищурюсь собі у куточку та нищечком і думаю: чого вони плачуть обоє? Оже недовго пан щось і пожив після того... Зажурився та й умер. Як почувла мати, то цілісінький тиждень тужила, як божевільна, не своїм голосом, а мене біла щось з місяць — хто його знає й за віщо... Швидко нас знову у кухні забрали: матір дивитись за дробиною, і мене з нею... А в кухнях — нужда... голодно й холодно! Мати й давай красти всячину: сальця, було, украде — мені дасть, пупок або печінку з печеної вутки... Піймали її якось раз на крадіжці,

розтягли та й одідрали, як кішку,— насилу встала... Оже не покаялась, не покинула свого ремесла... почала ще ото й мене вчити. І, спасибі їй,, таки вивчила!

Слухає Явдоха такі речі та підхвалює «доброго молодця», що не забув науки. Галя сидить сумна-зажурена: жалко їй старого пана, жаль Лушневої матері, страшно такої неволі... А Мотря на печі журиться, що її син з таким товариством гуляє; вона стиха шепче: «Господи! і вродиться ж така дитина на світ... отаке на матір сплести?! Сказано: не має бога в животі... ірод!» А Лушня за те, що добре уміє язиком молоти, частує товариство, примовляючи: «Щоб пани здорові були, щоб нам худібки придбали!»

— А самі сконали! — кінчає Пацюк.

Іноді бував на тих сходах і Грицько. Та не по душі йому були такі гульбища, а надто ті гострі колючки, які часто й густо заганяв йому у серце Лушня або хто другий з товариства.

— А що, Грицьку, чи пшениця вродила? — почне, бувало, здалека Лушня, натякаючи на завсідні жалощі Грицькові.

Грицько мовчить, мов не до його річ.

— Шкода! — одмовляє замість Грицька Пацюк: — тепер настали такі літа, що пшениця не родить...

— Чому не родить? огризнеться Грицько.— У такого, як ти, то й не родить, бо чорт має на чому родити... Хіба в роті посієш?

— Ні, Грицьку,— знову Лушня: — тепер і земля така ста* ла, що й на землі не родить! Ти її потом обливаєш, сльозами благаєш: уроди-бо, сира земле! А вона, бісова, глуха й німа: не чує й не роде!

— То й приходиться людям на неї жалітись,— піддержує Пацюк,— А кому ти на землю пожалієшся?.. Хіба іноді побачиш багатого товариша або кума, пожалієшся йому — чи не зглянеться, бува?..

— А знаєш, Грицьку,— вмішається одутлий Матня: — чого в тебе земля не родить? Не того, що сплодилася,— ні! То тебе бог карає... Було б тобі дурно тоді не брати Чіпчиного жита...

Грицько сидить — як на вугіллях тліє. Він би й огризнувся, та боявся бучу збити та ще з такими гультьями. Та, правда, таки й Чіпка забивав усіх, не давав Грицька у образу.

Так миналися ті уїдливі жарти, аж поки Чіпка під товариську гульню не подарував Грицькові сто рублів грошей — на хрещеника.

— Тепер, Грицьку, знаєш, що тобі зосталось робити? — каже Лушня.

— А що? — питає радий Грицько.

— Тепер тобі годі й хліба робити,— однак земля не родить,— та все коло Христі ворожити: хай щомісяця дитину плодить! Чіпка — добрий чоловік: за кожним кумуватиме...

— Батькові своєму лисому розкажи! — приснув Грицько.

— А, їй-богу, угадав ти, Грицьку, що лисий... Я б йому сам з великою радістю сказав так, та шкода, що вмер! Тільки що ж з того, що я б йому сказав? Коли він мені нічого не кинув — одинцеві!.. А що б то було, якби моя мати щомісяця по такому родила, як я?!

— Поїли б одно одного... поки не подавилися,— лютує Грицько.

— Що, може, й їли б один 'дного,— то й то, може, правда... тільки б не їли чужого хліба та грошей!

— Так що ж? Я прохав у Чіпки, чи що? — кричить, розпалившись, Грицько.— У ногах лазив?.. Його добра воля була, а тобі — зась! Не твоє діло, он то що!

— Та я й не мішаюся, господь з тобою. Я тільки раю. А не хочеш — хай твоя Христя ніколи ні одного не зроде... Мені що? Я тільки кажу, якби частіше, то корисніше б було!

— Ні, Чіпко, я в тебе через твоє товариство не можу бувати,— жаліється Грицько, як Чіпка увійшов з комірчини, де брав горілку, у хату.

— Як саме? — розпитує Чіпка.

Грицько йому розкажує. Лушня виправляється і тут же, між тихим словом, дивись, і вкине якого гедзика. Другі аж за боки беруться, регочуться. Чіпка на мирову зведе, частує. Грицько мов трохи і втихомириться, посидить ще, вип'є ще чарку та швидко й додому поривається.

Після того, як поли врзав від Чіпчиної хати, казав і Христі, щоб не ходила. Одначе вона іноді викрадеться нишком на хвилину та й побіжить провідати куму та Мотрю: Явдохи й Христя незлюбила.

Горілка, кажуть, усьому злому злодійка. А у Чіпки в хаті горілка тепер господиня. Рідко проходив той день,

щоб п'яне гульбище не збиралося, не гуло,, не. кричало.. А коли не гульня — то гризня жіноча: матері як не кусають одна одну... Така колотнеча була Чіпці гірше долину Він став солодити свою душу гульнею та горілкою... Бе: гульні йому нудно, сумно. Сновигає іноді по двору віхати до воріт, від воріт до хати, хмурий, насуплений, яї з хреста знятий,— за цілий день від його слова не почувеш.. А прийде ввечері товариство, вродиться боклаг — прощай розуме! Наїдяться, нап'ються, погуляють — та й з двору., і Чіпка з ними! А перед світом — везуть повну повозкз всякої всячини...

— Що це ти, сину, робиш? — з плачем докоряє Мотря а серце у неї як не розірветься від горя.— Другі кривавт потом заробляють, а ти... Сину, сину! Бога побійся, кол* людей не страшно! Згадай: у яких ми злиднях жили, у якії нужді гібіли, та ніхто про нас не скаже слова лихого... А те пер і достатки...

— Не ваше діло! — шпарко переб'є її Чіпка: — лежіть Таів собі на печі, коли лежитья!..

Застогне Мотря, обіллеться гарячими сльозами та й за мовкне. Аж недужа від того стала, аж почорніла... Її рідш дитина, Її єдина надія... «Краще б я тебе не родила або малогс задавила, ніж тепер отаке бачити!» Та й почне проклинати товариство, котре до такого підводить Її сина.

Явдоха чула це й бачила, та нарощне йшла проти Мотрі підохочувала Чіпку, вітала його братчиків. Живучи цілиї вік таким життям, вона звикла до його сама, раділа всякії удачі, допомагала у розбишацьких затіях... Чіпка що дені робився все хижіший та й хижіший. Як той звір, кидався вії на кожного заможного чоловіка... Перше «карав» тільки паш та жида, а то вже став «одбирати своє» і в свого брата — за можливого козака: обдере, як липку, тільки живу душу на світ пустит^..

Галя, хоч від неї крилися й ховалися з цим, усе те волею неволею бачила - та не мала сили що-небудь подіяти.. Вона одмагалась сльозами. «Оце й мені, так як і матері приходиться привикати до цього,— думала вона серед ноч: самотою, як Чіпки не було. - Невже ж і я така стану, як мати/ Чи, може, вона вродилася такою?.. Ні, то, видно, стала такг за таким замужжям... Горенько моє! Це ж, видно, й мені ш

краща доля судилася: розбишацька дочка — розбишацька й жінка! Господи!..» І гидкий і страшний здавався їй Чіпка: вона його тоді жахалася... Коли ж, під добру годину, у любов хвилину, прокидалося у його серці добро,— сповідався він своїй Галі, обнімав, голубив її,— вона не вірила тому, що вчора думала. «Ні!., розбишака не вміє пестити так любо, не вміє пригортати так щиро, так гаряче цілувати... Ні! Мій Чіпка не розбишака... Ні... ні! Він любий, добрий... Він карає неправду... карає?., хто йому велів карати?., хто?? Ні, він не робить так!..» І впивалася щастям, хоч полохливим, боязким, а все-таки щастям...

А Явдоха гризлася з Мотрею, не давала їй спокою. Прийде оце у її хату — перекидає усе, лає її. Спершу Мотря одгризлася, не мовчала, а потім, як побачила, що Чіпка потакає тещі, кривдить її, матір стару, то промовила сама собі: «Продове кодло! Ти ж моє добро вкратило, над моєю надією насміялося!» Та як замовкла, то й мовчала вже, що б там Явдоха не казала, не робила. Тільки, обливаючи сльозами пориті недолею та літами щоки, прохала у бога смерті. «Господи! — часто й густо молила вона: — прийми мене, безталанну, до себе! доки вже я мучитимуся на світі?..»

Думала Мотря про смерть, виглядала її, сподівалася, а вийшло так, що Явдоха несподівано вмерла. У неділю, після обіду, зразу ухопила її завійна. Душить її, під серце підступає, у грудях давить, дух випирає...

— Ой, лишенько... умираю! — скрикнула Явдоха та й дух спустила.

Галя як з-за угла пририта ходить. Бліда, з заплаканими очима, вона не примічає, що й волосся вибилося з-під її очіпка, так розпатлана й сновигає, білі руки ломить, голосить на всю хату... Де ж? Зранку ще Явдоха така весела була, жартувала, сміялася; а на вечір — один труп, без дихання, від неї... Страшно й тяжко! Чіпка собі блудить, як бовдур, не знає, що й розпочати: чи Галю втішати, чи коло мертвої порядкувати?.. Одна тільки Мотря при нам яті. Вона не те, щоб рада була,— ні! Вона жалкувала Явдохи: вона бачила тут кару божу. «Отже й померла без сповіді, без святого причастя... прости, господи, як...» Одначе вона не дуже й убивалася... А за Чіпку раділа. «Може, хоч тепер кине... тепер нікому буде настроювати... може, оханеться...»

Третього дня, як поховали Явдоху, справив Чіпка по тещі бучні поминки. Зійшлися люди не тільки з Пісок, прийшли й з хуторів. А старців-старців... як на печерах у Лаврі! Люди обідали у хаті; для старців поприроблювали лави надворі. Понаварювали великі казани усякої страви: Чіпка на поминки заколов свиню, зарізав три овечки, убив великого бузівка. А горілка — як вода, лилась за царство небесне... А після обіду Мотря старцям роздавала по шматку паляниці у торбу, а Чіпка — по сім гривень у руку.

На другий день після того Чіпка запряг коней та й поїхав з двору, не сказав і куди. Не було день, два... А на третю ніч вернувся, везучи повні вози всякого добра. Аж скрикнула Мотря, як побачила. Серце її не видержало, стала вона корити, ганьбити і сина, й товаришів. Ті на докори не змовчали — загризлися з Мотрею. Пристав і Чіпка. Зчинилася у них лайка, буча... Галя перелякалась, заперлась у себе в хатині. Лушня розпалився, кричав; Мотря собі лаяла; він їй збив з голови очіпок...

Сердешна материна голова! «У своїй хаті... волоцюга... розбишака...» Не доказала, залилася гіркими.

Вранці пішла жалітися у волость — не за крадіжку, а за те, що її «волоцюга побив...» За те вона мовчала: боялася за свою рідну дитину. Набігли волосні у хату, де саме гульня йшла. Чіпка зараз до їх. Поналивав так, що ледве додому рачки долізли. Тим Мотрина жалоба й кінчилась. Тільки Чіпка, як пішли волосні, розпалився, як огонь, налаяв п'яний матір «сучкою» і нахвалявся побити... Мотря обливалася гіркими слізьми та нишком проклинала свою долю, що дала їй таку «прокляту дитину»...

А Чіпка знову засів — п'є та гуляє з братчиками.

— Ні,— кричить Лушня: — ніколи не буде у тебе, Чіпко, такої матері, як Явдоху була! Ото — рідна мати; а це в тебе — собака, а не мати! Гляди лиш, чи не вона, бува, й Явдоху з світа звела?

Страшно якось загуло це слово у кожного в ухах. «А справді, чи не так? — подумав кожен.— Дивись пак: любісінька, милісінька була жінка зранку, а на вечір — тільки тіло зосталося, та й те задубло!..»

— Ай справді?! — скрикнув Чіпка. Серце у його повернулося... Коли б мати була перед очима, здається, вбив би відразу.

Галя, сидючи у себе в хатині, гірко плакала. Як же почула те крізь стіну, то зразу кинулась, гадки і в неї схибулися... «А справді?..» І неначе вітер провіянув у її серці. Одначе чула душа не подалася тому вітру. «Ні, ні,— шептала Галя: — то зле серце таке тільки може пригадати... Свекруха правду каже: то матір господь скарав за таке життя... Ні, Мотря — не така людина...» І Галя од ганяла від себе, як ув'язливу муху, злу думку.

Як розійшлась п'яна ватага, Чіпка прийшов у хатину. Галя не видержала: напустилась на його, корила, лаяла, плакала...

— Чіпко, Чіпкої чи я ждала такого від тебе, чи сподівалася? Попустив рідну матір на поталу волоцюзі, гайдамаці... І звір такого не зробить, як ти зробив, і розбишака хижий!..

— Ти чула, що Лушня казав? — спитав він грізно жінки.

— Лушня?.. Лушня... Коли було серце, котре ні разу не гріла правда, то серце Тимофієве!.. Коли чий язик не дубів від брехні, котрій немає й назвиська, то язик Тимофіїв! Сучка, а не жінка, тільки хіба зроде ярчука такого, як Лушня! А ти йому віриш? ти його слухаєш?..

— Що ж — ти боїшся людського поговору, чи що? Плювати я хотів на їх поговорі!.., та й на них разом!

— Не поговору, Чіпко, не слави,— перебила його Галя,— хоч і її ніяково слухати, а правди, котру ти так любиш та нехтуєш... А ще кажеш: немає правди між людьми!.. А де ж у тебе правда?.., де?..

Останні слова гострим ножом шибонули в саме серце Чіпці.

— Ти завжди мене винуватиш... Ти проти мене завжди йдеш! — скрикнув він, виходячи з хати і грюкнувши дверима. Цілу ніч він проблукав по дворі, а Галя цілу ніч навзрид проплакала.

На другий день пішов по селу гомін, що Чіпка трохи не вигнав матері з двору.

— Як їла хліб з остюками, то й усе добре було; а перейшла на буханці, то у ніс закололи: пішла на сина жалітись!! — винували Мотрю одні.

— Який він син? який він син, коли рідну матір попустив волоцюзі ударити?! — оступаються за Мотрю другі.

А Мотря від такої зневаги, від тяжкого уразу, від тривоги занедужала, у постіль злягла; не їсть, не п'є, мутно очима

дивиться... Галя ходить коло болящої, як коло рідної матері. Прикликала до неї знахурок; ті шептали, зітхали, давали якогось зілля — та ледве-ледве одходили Мотрю.

— Галю! — каже вона: — я знов чую, що одужую... Мені знову легшає,.. Навіщо?.. Я молила бога, коли б умерти... Краще б мені на тім світі, ніж на сім... Та не дає мені Бог смерті... Його святая воля... Він то Знає, нащо мене пускає ще жити. Може, додержить до тії пори, коли Чіпка оханеться — я його побачу, як свою дитину, як свого сина... Галю! дитино моя], рідна моя! Ти ж мені тепер найрідніша... Уговорюй його, як жінка: він тебе почитає, кохає щиро,— може, тебе послухає, коли вже мене не хоче слухати... Боже! що б я дала, що б я зробила?.. Я б свого серця влупила та дала йому, коли б тільки він став чоловіком! Я б тоді умерла спокійно. А то?..

І свекруха й невістка рясно-рясно плакали...

XXX

Так оце та правда?!

Стояла люта зима. Ще такої холодної та сніжної не зазнають люди. Багато тоді народу померзло — забило їх під лиху хуртовину, закидало, замело снігом — там богу й душу оддали. Повесні уже несла вода річками мерзлі трупи, а других серед поля вовки поїли.

За зиму Мотря зовсім одужала. Сидить, пряде вовну, а Галя або шие, або й собі пряде на прядці. У хаті в них тихо, тепло,— було б і одрадно, коли б не тума якась стояла в кожного перед очима, не повітря важке носилося по хаті. А то сидять вони собі при ясному світі свічки — тихі, сумні, мовчазні,— тільки одні тіні від них колишуться по стінах та чутно, як прядка гуде та наводить якийсь сум, викликає сон-дрімоту. І в душі у них гіркий смуток, на серце налягла важка туга, журливі думки сповили їх голови. Іноді по хаті пронесеться глибоке зітхання; увірветься нитка й затихне на якийсь час гуркання прядки, поки її налагодить Галя, або випаде починок з рук у Мотрі, глухо вдариться об піл і розбуркає тишу сумну. Тільки коли-не-коли вирветься з уст живе слово, пронесеться по хаті, як мара страшна, злякавши і сум, і німоту,— та й замре без відгомону. Чіпка собі нудиться світом, коли немає нікого з товариства. Ляже — душно йому;

встане — холодно. Слухає іноді, що розказує мати з свого молодого віку, і встають перед його очима дитячі літа, встає сива бабуся, дід, степ, вівці... «Щасливий я був тоді!» — думав він і не знає, де тепер себе діти.

Ніч, як куйовда, стояла надворі; мела страшенна хуга; завірюха крутила; та холод такий, що страшно й носа виткнути з хати; мороз перся у хату — позамуровував шибки узорчатими виводами; а в димарі, як голодний звір, ревла та вила відьма-буря, кидаючи у вікна кім ями снігу — мов хто добивався у хату знадвору. Галя й Мотря сиділи собі та мовчки пряли. У кожної чогось так тяжко було на серці, що вони аж попригиналися до гребенів. Чіпка лежав на лаві, задравши голову угору, мовчки дивився у стелю та слухав божевільні заводи буйного вітру. Свічка на триніжку неясно горіла: знай гніт нагоряв-жужелився, і знай його зривала або Мотря або Галя, кленучи вогонь, що так немилосердно пік у пучки. Разів два чи три ненароком свічку зовсім гасили — і тоді в темряві проносився жарт та сміх, немов боявся світу, бо справді, коли знову засвічували світло, то — немов воно замикало уста їм — ні одне слово не зривалося з язика, наче то не люди сиділи, а якісь тіні — глухі й німі...

Коли це зразу, як грім, загуло коло хати, й почало щось стукати у вікно. Чіпка кинувся, скочив з лави, мов хто його скинув з неї,— та мерщій надвір. Засов клацнув; почувся гомін, тупіт. Незабаром Чіпка увів у хату Лушню, Матню, Пацюка та ще чоловіка семи незнайомих людей. Були між ними москалі — і Сидір там, були й прості.

— Господи! — ледве вимовила стиха Мотря та й прикипіла до гребеня.

— Здорові в хату! — обізвався дехто.

— А ти, стара, вже одужала? — питає Матня Мотрі.— Оже, їй-богу, час тобі вже умирати. Дивись: зуба в роті немає, а ти ще й досі живеш — марно тільки хліб переводиш!

— Відчепись од мене, лихий чоловіче! Чого ти прийшов у чужу хату насміхатись з старої людини? — одказала Мотря.

— Не займай її, Якиме,— обізвався Пацюк: — бач, як вона зуби вискиря... покусає ще!

— Щоб уже ти вискиряв та й не стуляв їх ніколи, розбишако! — гірко одмовила Мотря.

Гайдамацтво підняло регіт.

Галю разом ухопив за серце жаль, образа; серце в неї затіпалось.

— І воно так слід добрим людям робити?! — призро кинула вона цим питанням у вічі товариству.

Регіт стих; усі похнюпили очі у землю; одна тільки Галя гостро дивилася на всіх гультяїв — і червона краска грала на її щоках, тоді як серце підкидалося в грудях, а груди поривчато дихали. Разом і лиха й хороша була вона у ту годину. Як вовчиця, оберігаючи дітей, уся найжиться, жде тільки одного замаху, щоб разом кинутись на свого ворога, так вона гордо й призро дожидала ще хоч одного слова... Слова не було.

Чіпка помітив скриту бурю, похопився промовить:

— Ходім, пани-браття, у світлицю, бо тут з бабами ніякого пива не звариш... хай вони собі прядуть.

Як ноги вломили братчики з хати — мерщій перейшли за Чіпкою у світлицю.

Мотрі зробилося так тяжко на душі, так гірко на серці, що вона аж не всиділа на гребені: встала, побралася на піч, лягла — та так і залилася сльозами. А Галя, оставшись одна, думала: «Підожди ж! підуть твої братчики... це вже не первина... постій же», прокляті, каторжні!» — і лютувала разом на Чіпку й на його товариство.

А в світлиці тим часом обходила рядова, розв'язувала й без того смілі язики, дурманила безпутним життям зчадурені голови, надавала силу й без того дужій волі; неслися сміхи, реготня; гвалт окривав хату і несамовито вривався в другу, де була Мотря з Галею.

— А що> отамане? — обертається Лушня до Чіпки: — у яку мутну воду закинемо сю ніч свій невід?

— Коли б так, щоб і недалеко, і рибки піймати,— уставив червоний, як після лазні, Матня.

— Ми оце з Петром,— веде далі річ Лушня,— налагодились до Хоменка на хутір...

— Воно туди й небезпешно,— обіззався хтось з гурту: — у його така вармія...

— Та правда, що у його три сини, як кати,— каже Лушня,— та й сам такий, що, посмоливши вірьовку, ведмедя вдержить,— та сількісь! Он той братко припас задля його таку

важну штуку, що й не здивує,— кажучи се, Лушня показав на москаля Сидора.

— Яку? — питає Чіпка, котрий до того мовчав.

Сидір витяг з-під поли рушницю, мовчки показав Чіпці. Той понуро глянув — і нічого не одказав.

Обійшла ще раз чарка кругом столу,— посоловіли в кожного очі ще дужче.

— Та коли йти, братця, то вже й пора,— своє таки Лушня.

— Чи пора, то й ходімо,— понуро відказав Чіпка, підводячись.

За ним повставали другі. Випили ще на дорогу; вийшли з хати. Чіпка погасив світло — і собі за ними... «Кукуріку!» — прокричав на сідалі півень, залопотавши крилами. Усі кинулись.

— Пху, проклятий!., перелякав!! — обізвався Лушня.

Галя почула, що п'яна згряя побралася. «Чи тож-то й Чіпка пішов, чи, може, в світлиці?» — подумала вона, взяла свічку і пішла у світлицю.

У світлиці не було ні душечки. На столі стояла порожня пляшка з горілкою та три порожніх чарки, та два полумиски на денці з росолом — видно, були з огірками. На столі поналивано горілкою, понакришувано хліба, де-где валялися недоїдені гузки з огірків. Під столом валявся порожній боклаг — аж воронка торохтіла. Ослони в хаті попереставлювані: один вздовж, другий впоперек. Накурено так, що дихати важко було; страшенно смерділо горілкою... Сказати: була то не світлиця заможного хазяїна, а корчма п'яна!

Галя не могла довго побути у ній, так її давив дим, змішаний з горілкою. Вона грюкнула дверима і увійшла до себе в хатину, де стояла її постіль, заслана добрим коцем. Галя зняла коц, мала була лягати,— та сама незчулася, як опустилася на стулець, обперлася на стіл рукою, на руку схилила голову — і задумалась... Довго вона думала; потім покотилися з очей сльози — і, заливаючись ними, вона впала на постіль; довго-довго плакала, та незчулася, як і заснула. На столі свічка догоріла й сама потухла...

Мотря, качаючись на печі, цілісіньку ніч не спала — теж плакала. Так її уразили лихі речі «проклятих людей».

А скільки то думок переплило у материній голові за ту ніч! Думала вже всяко. Думала піти сказати на сина, що він розбоєм промишляє, щоб узяли його разом з його лихою ватагою: тоді вона буде знати, що вже немає у неї дитини! То знов нова думка: а може, оханеться? Та шкода й сердешної Галі — вона так мучиться, так побивається за ним!*. І знову візьме жаль материне серце: стане вона молитися Богові, щоб послав їй смерть швидше, та знову плакала... Так цілу ніч проплакала та продумала.

Прокричали другі півні, Коли геть за північ почувся здалека тупіт, гомін. Далі — ближче.,, ближче... коло самої хати... «Ідуть! — подумала Мотря.— Хоч би ж хоч сюди не заходили»,— прошептала. Коли чує — повернули в світлицю.

Перегодя трохи рипнули двері — увійшов хтось у хату.

— Хто там? — питає вона з печі.

— Це я,- одказав Чіпка.

І — чує вона — став над помийницею вмиватись... У серці їй наче хто гострим ножем шпортонув.

— Що то, сину?

— Нічого...

— Ой, сину, сину! хоч би вже ти на те не пускався... Хай би крав, хай би грабив... а то...

— А Явдоху хто з світа звів? — питає гостро Чіпка.

— Що ти кажеш?

— Хто, кажу, Явдоху струїв?

— То це я, сину??!

— Уже ж не я...

— Спасибі...

Не доказала, замовкла... Запекло коло серця, мов хто огню приложив; плач, злість, досада разом піднімались з душі, бунтували стару кров: як обухом ударило в голову, задзвонило в вухах, потемніло у віччю...

— Краще б я руки наложила на себе, ніж таке чути! -- прошептала, качаючись на печі та стогнучи.

Незабаром повходили в хату й друзі. Засвітили світло. Мотря виглянула з-за комина — і затрусилася... На кожному видні були сліди свіжої крові. Мотрі зробилося страшно, холодно. Вона забилась у самий куток печі, трусилася, як в лихоманці... Далі вона почула, як стали в печі огонь розводити — одержу палити. Вона боялася, щоб не скрикнути,

боялася зітхнути — та все міцніше й щільніше стискувала зуби, тулилася в куток...

Упоравшись як слід: повмивавшись, попаливши, яка була в крові, одягу, розбишаки погасили світло, побрались у світлицю.

— О-ох!..— здихнула Мотря — Хоч би Галя коло мене... Ох, господи!..,— застогнала вона: — дай мені дожити до завтрього... Одсахнись тебе... зречись тебе, мій сину... моє лихо... перед усім світом скажу... на все село прокричу... Ох!.. Чого хоч ніч така довга?., чого хоч вона так нешвидко тягнеться?.. Хоч би швидше світа діждати... Господи... Боже йаш! сохрани й заступи,

Та злізла з печі, упала навколішки перед образом та тихо й чуло молилася, б'ючи земні поклони. Не чула вона, коли й треті півні прокричали, не помітила, коли почало на світ благословитися. Од щирої молитви одірвав Її, розбуркав несамовитий крик та стук у вікно.

— Ря-а-гуй-те... Ой... рят-у-у-йте!..— кричало щось під вікном молодим дитячим голосом.

Мотря кинулась до вікна.

— Хто там?..— питала вона з хати.

— Це я... рятуйте... хто в Бога вірує... Одчиніть... пустіть...— аж плакало та просило.

Мотря тихенько вийшла надвір — та трохи не омліла... Перед нею стояла літ десяти дівчинка, у одній сорочці, об'юшеній кров'ю, боса, розхристана, розпатлана — стояла й трусилася...

— Що се?., що з тобою, дочко?., чия ти?., де ти була?., звідки вирвалася?..— тремтячи сама всім тілом, питала Мотря дівчинку,

— Ой, лишенько,, бабусю... Ой... горенько тяжке...— з плачем ледве вимовляла дівчинка.— Я з хутора... розбишаки були... усіх побили., порізали... постріляли... батька... й матір... діда... бабу... дядьків... дядину... маленького братика... усіх... усіх... Одна я зосталася... одну мене не знайшли... втекла...

— Як утекла?

— Поїхали... запалили хату й поїхали... Ой... о-ой! бабусю... горенько мені!..— скрикувала дівчинка, хапаючись рученятами за Мотрю,— боялася, щоб та, бува, не втекла...

— Цить... ци-ить, моя дитино! — зацитькувала Мотря.— Я знаю, хто ті розбишаки... Мовчи!.. То мій син, клятий!.. Цить... а то як почує — не животіти тоді ні тобі, ні мені...

Дівчинка прихилилася до Мотрі та тихо схлипувала. Мотря увела її у хату.

—Ходім у волость... у волость ходімо! — шепче вона, а сама чує, що голова у неї кружиться, очі страшно горять, ноги трусяться... от-от упаде! — Ходім, дочко... поки ще сплять...

— Я змерзла, бабусю... холодно...— шепче дівчинка, тулячись до Мотрі.

— На хоч мої старі чоботи узуй... Он платок... юпка... швидше!..

Похапки назула вона на дівчинку старі закорублі чоботи, накинула юпку, платок; на свої старі плечі натягла кожушанку — і вийшли удвох тихо з хати.

Червоне зарево ударило їм прямо у вічі. Дівчинка схопилась за Мотрю: вона боялась тії пожежі — то горіла їх хата... Хутко вони обидві повернулися спинами до широкої полоси огняного світу, що піднімалась високо вгору, наче хотіла запалити хмару, та й потягли підтюпцем на другий край села. Червоний півень просвічував їм шлях своїми кривавими очима... а навкруги собаки валували...

Незабаром прибігли волосні, назбиралось народу повнісінський двір, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: усіх побрали, пов'язали. Піднявся крик, гвалт.

Від крику прокинулась Галя. Швиденько накинула вона на себе юпку, вийшла з своєї хатини... Як глянула вона на Чіпку, що з скрученими назад руками стояв і понуро у землю дивився, як угледіла об'юшену кров'ю дівчинку

— Так оце та правда?! Оце вона!!! — скрикнула не своїм голосом — і несамовито залилась божевільним сміхом.

Тіло в неї тряслося; очі помутилися — вона ними якось чудно водила; на губах встала кривава піна, а вона все сміялася, все сміялася...

Чутка про все те, як грім, розкотилася на всі кінці, рознеслася на всі боки — в одну мить обхопила усе село. Збігалися люди, як на пожежу, дивитись, а вертаючись додому, від страху богу молилися.

— Чула? — як божевільний, вскочивши в хату, скрикнув Грицько.

Христя глянула на його та й пополотніла.

— Що там? пожежа?..

— Чіпка людей порізав... усю Хомеккову сім'ю виполонив!

— О-о-о... - якось чудно загула Христя. Очі в неї розкрилися, боязко й страшно повела вона ними по хаті.

— Уже погнали у город.., в тюрму,— каже Грицько.

— А Галя? а мати? — ледве чутно спитала Христя.

— Не знаю... здається, дома..,

Христя мерщій за кожушанку, хапаючись накинула її на-опашки та чимдуж побігла з хати.

Грицько гукав, завертав, кликав. Вона нічого того не чула — була вже далеко.

Перегодя трохи вернулася, як з хреста знята. Вступивши в хату, перехрестилася.

— А що? — спитав Грицько.

— Галя...— знову перехрестилася: — повісилась...

— Отуди к лихій годині! — виторопивши очі, сказав Грицько та й замовк.

Цілий день вони обоє мовчали: смутні, бліді, неспокійні — мов дожидали смерті. Двоє діток їх, хлопчик та дівчинка, помітили це та, не розуміючи, від чого воно, сиділи собі тихо на печі й шепталися:

— Чого це тато та мама сердиті?. — питав стиха хлопчик.

— Не знаю...— одмовила дівчинка й замахала на хлопчика пальчиком.— Ци-ть! мовчи... битимуть!..

Це вже було туди під осінь, на другий рік. Сонце заздальши, почувши її, надолужало своїм теплом: не гріло, а пекло. Дощ як затявся, і трохи не на корх лежало на шляху пилу, та стояв він і в воздуху, як сивий туман, ліз у вічі, душив у горлі... Люди знай їздили по шляху: настала саме гаряча пора возовиці. По тому ж самому шляху простувала у Сибір, на каторгу, ціла валка скованих по руках, по ногах рештантів. Кругом їх цілий звод москалів з ружжями.

Пройшовши Піски, валка стала коло волості, на вигоні, на перепочинок. То був Чіпка з своїм товариством.

Як почули люди, то стали збігатись з усього села — старе й мале, мов на ярмарок.

У той час Грицько вертався з поля з снопами — аж трьома возами. Він — за одним; Христя — за другим; а син —

хрещеник Галин — сидів на третім поверх снопів, тільки головка манячила. Побачивши зборище, вони спинили волів, а самі пішли до гурту... та й поторопіли обоє! Не швидко вже Грицько опам'ятався, підступив ближче.

— Що це, брате Чіпка? — журливо, з самого глибу серця, обернувся до його Грицько.

У тому запитанні, у його голосі не було ні докору, ні помсти, а вчувся тяжкий жаль — шкода пропашого брата...

Чіпка скоса зиркнув, здвинув густі брови — та й одвернувся.

Грицько стояв, як пришиблений, дивився мовчки.

Незабаром старший москаль, що вів етап, скомандував в дорогу.

Рештанти стали підводитись, забряжчали важкими цепами. Почалося прощання, обнімання, почувся плач, голосіння... Плакали люди, обнімаючи своїх безталанних братів; подавали їм на прощання — кожен по своїй спроможності; той шага, той копійку, а хто й гривню... Плакали розбишаки, навіки прощаючись з рідним селом, з своїми людьми — рідними й нерідними. Один Чіпка не плакав. Як той сич насуплений, стояв він нарізно всіх, звівши на груди важку голову, в землю потупивши очі, — тільки коли-неколи з-під насуплених брів посилав на людей грізний погляд... Не знайшлося душі, щоб підійшла до його — попрощалася...

Брязь!., дзень! Брязь!., дзень!.. Валка рушила.

— Хай тобі бог помагає на все добре! — крикнув навздогін Чіпці Грицько.

Чіпка озирнувся — і одгукнув з дороги:

— Грицьку! поклонись матері... Скажи: хай мене дожидає в гості, коли не сконіє до того часу...

— Господи! — заливаючись сльозами, мовила Христя: — напути його на все добре! — та разом з Грицьком і повернула до возів.

— Воно таки правда, що цей Чіпка непевний...

— Такий і батько був...

— І вродився так — прости, господи!

Балакали люди, проводжаючи очима потонувшу в сірій куряві валку. Довгенько ще вони стояли, судачили, рахували, поки не перевели розмови на урожаї, на посіви

та другі хазяйські турботи, а тоді вже й порозходились по домівках.

Мотрю узяв Грицько — догодувати до смерті. Швидко після того вона й умерла.

Чіпчину хату опечатали, забили. У ній одні сови та сичі плодилися та тічки собак товклися по городу, що увесь заріс бур'яном, як лісом. Через рік — веселе колись місце опустилося, зглухло. Облупана пустка стояла ще страшніша, ніж та, котру купив Хрущ. Люди знову стали її відхрещуватись, як проходили мимо; а малі діти боялися й здалека глянути на того чоловічка, що, як те страховище, позирав з воріт на шлях своїми витрішкуватими очима.

А недалеко од Пісок, над самим шляхом, коло Хоменково-¹ го хутора, насипана висока могила, на ній стоїть височенний хрест — оглядає навкруги хутори села, всі околиці... Під ним тліє вісім безневинних душ, загублених в одну ніч «страшним І чоловіком».

А посеред села, насупроти похилої церковці, тоне в саду, як у раю, видивляється на свою красу у ставкові води повновлений палац — у позолоті, у розкошах. В йому тепер живе новий хазяїн Пісок — перший дукач на все Гетьманське, перша голова в повіті, най щирі ший земець, предводитель, председатель, банкір, заводчик-сахаровар — Данило Павлович Кряжов. І як тепер весело в тому палаці! Які бувають іноді гулянки... устала б генеральша, якби можна! Тепер уже не з одного, не з двох якихсь повітів, а з цілої губернії саме спинкове панство, саме найзаможніше купецтво знаходить тут щирий привіт, добру учту веселого й щедрого хазяїна...

Минав рік; минав другий... Стояла на край села сиротою пустка — завидувала палацу. Аж ось — випало й їй несподіване щастя: купив її у казні за безцінок давній знайомий — жид Гершко, причепурих трохи зокола облупані боки, полатав, де прогнивала, оселю — та й завів шинок. Щонеділі, що-свята, а часом і серед будня, щоб не одстати од вельможного сусіди,— бенкетує тут п'яне море темної простоти... Оже ще й досі, під пізній вечір, подирає мороз поза шкурою веселих гуляк, як глянуть вони на хрест, що геть-геть здалека чорніє над Ромоданом...

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Назвіть справжні ім'я та прізвище письменника, який використав псевдонім Панас Мирний,
2. Хто виступив співавтором Панаса Мирного в роботі над романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»
3. Укажіть підзаголовок твору «ХІБа ревуть воли, як ясла повні?».

Середній рівень

4. Який період української історії зображено в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»
5. Яку роль у формуванні особистості Чіпки відіграли баба Оришк. та дід Улас?
6. Як центральний персонаж роману ставиться до своєї матері? Поясніть причини такого ставлення.
7. Поясніть, як вплинула на Чіпку втрата землі.
8. Як сам Чіпка пояснює свої злочини?

Достатній рівень

9. Звернувшись до тексту роману, зробіть порівняльну характеристику образів Чіпки і Грицька.
10. Як у романі представлено образи соціального дна?
11. Як у творі зображено представників вищих соціальних верств?
12. Дайте характеристику жіночих образів роману.
13. Яку роль відіграють у романі описи природи?
14. Схарактеризуйте жанрову своєрідність твору Панаса Мирного та Івана Білика.

Перевірте себе -----

1. У портреті героя з роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» «"Не багатого роду!" – казала проста свита, накинута наопашки. "Та чепурної вдачі" – одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівськи смушків, перехилияючись набакир, натякала на парубоцьку вдачу» основним художнім засобом є

А розгорнуте порівняння

Б гіпербола

В епітети

Г уособлення

2. Словами «як перепілка, як білочка, як намальована, низенька чорнява, кругленька, швидка і жвава» автор описує

А Галю

Б Христю

В Оришку

Г Мотрю

3. Чіпку вважали байстрюком, тому що

А мати народила його, не будучи заміжною

Б його батько мав іншу сім'ю

В його батько був москалем і пропав безвісти

Г його мати була такою бідною, що ніхто не хотів стати його хрещеними батьками

4. Чіпка в дитинстві казав бабусі, що

А як виросте, покарає всіх дітей, що сміялися з нього

Б добре вчитиметься у школі, виросте освіченим, і ніхто не посміє з нього сміятися

В буде добрим, злого не робитиме

Г стане багатим паном, подарує всім дітям іграшки, щоб вони не сварилися

5. Під час роботи в діда Уласа Чіпка

А слухав розповіді діда, спостерігав, розмірковував

Б катався на барані, грався з ягнятами

В бігав по лісу, лякав звірів та пташок

Г ховався в соломі або сіні й спав

6. Чіпка з Галею до одруження зустрічалися

А на хуторі

Б у полі

В біля млина

Г на вечорницях

7. Історія села Піски починається

А від діда Уласа, Чіпчиного батька, Хруща

Б від баби Оришки, Чіпчиної матері Мотрі

В від родини запорожця Мирона Гудзя та панів Польських

Г від Максима Гудзя, Явдохи та Галі

8. Землю в Чіпки одібрали, тому що

А він занедбав землю, почав пиячити

Б він не платив податку на землю

В повернувся справжній власник землі, якого вважали таким, що пропав безвісти

Г об'явився племінник колишнього власника землі

9. Коли не стало грошей на пиятику після втрати землі, Чіпка з приятелями

А став працювати у наймах

Б пограбував панські комори й прибив сторожа

В вирізав усю родину хуторян
Г розгромив шинок і забрав усю горілку

10. Нечипора Варениченка було обрано

А старостою села
Ї десятником
В членом управи
Г соцьким

11. Незлагоди почалися в хаті Чіпки

А коли до них переїхала жити Явдоха, мати Галі
Б коли Галя стала весь час проводити у Христі й Грицька
В коли до них переїхали з хутора свати
Г коли Мотря стала дорікати Галі за дітей

12. Чіпку й інших розбійників заарештували

А коли Галя не втримала й розказала всім про чоловіка-злоді*
Б коли Мотря на них заявила у волость
В коли приїхали слідчі з міста і знайшли докази
Г коли Чіпка сам прийшов зізнаватися у скоєному

Іван Карпенко-Карий

(1845-1907)

*В театрі грати повинні тільки справжню
тературну драму, де страждання душі люда
тревожать кам'яні серця і, кору ледяну бай
жості на них розбивши, проводить в духу с
хача жадання правди, жадання загального доб
а пролитими над чужим горем сльозами убі
ють його душу паче снігу!*

І. Карпенко-Каї

Іван Карпович Тобілевич (театральний і
тературний псевдонім – Іван Карпенко-Кар
народився 29 вересня 1845 р. у слободі Арсенівці на Херсонщ
в багатодітній сім'ї управителя поміщицького маєтку. Його бать
Карпо Адамович Тобілевич, мав дворянські корені, мати, Євдс
Зіновіївна Садовська, була простого роду, походила з містеч
Саксагань.

Вплив матері на виховання дітей був визначальним. Не
падково, ставши відомими діячами української театральної сце

вони обрали псевдоніми за дівочим прізвищем матері та місцем її народження: Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марія Садовська-Барілотті. Іван їобілевич узяв псевдонім від імені батька та прізвища героя п'єси Т. Шевченка «Назар Стодоля» Гната Карого.

Дитинство майбутнього драматурга пройшло в Арсенівці й у селі Кам'яно-Костуватому. В одинадцятирічному віці він вступив до Бобринецького повітового училища, після закінчення якого майже двадцять років служив писарем, канцеляристом, судовим та поліцейським чиновником, Жив переважно у Бобринці, Єлисаветграді та Херсоні. У 1883 р. за «неблагонадійність» був звільнений з посади, а після завершення слідства відправлений на заслання до Новочеркаська, де пробув майже три роки. Потім драматург переїхав на власний хутір Надеждівка і перебував там до зняття з нього поліцейного нагляду.

Театром і. їобілевич захопився ще в повітовому училищі. Знайомство з видатним режисером і драматургом М. Кропивницьким посилило його інтерес до театрального життя, Почалося все з акторських виступів у любительських виставах, далі був тривалий період різнобічної театральної діяльності.

Зі «Словника літературознавчих термінів»

Театр корифеїв – перший український професійний театр, що діяв в останній чверті XIX ст. Організатором театру корифеїв («корифей») у давньогрецькому театрі – керівник хору) був Марко Кропивницький. Помітну роль у театрі корифеїв відігравали вихідці з сім'ї Тобілевичів. Четверо з шести дітей у цій родині стали активними діячами національного театрального мистецтва: драматург і актор Іван Карпенко-Карий, актори Микола Садовський і Панас Саксаганський, їх сестра – відома актриса і співачка Марія Садовська-Барілотті. Усі вони розвивали справу Кропивницького. Серед учасників театру корифеїв слід також назвати відому українську актрису Марію Заньковецьку. Представники театру корифеїв створили національну школу акторської й режисерської майстерності, підняли український театр на якісно новий рівень професіоналізму.

Після звільнення з чиновницької посади І. Тобілевич під псевдонімом Карпенко-Карий гастролював у складі театральної трупи М. Старицького, згодом увійшов до трупи М. Садовського, і в 1890 р. виступив співзасновником «Товариства російсько-малоросійських артистів під керівництвом П. К. Саксаганського», 1900 р. на основі цього товариства постала «Малоросійська

трупа М. Л. Кропивницького під керівництвом П. К. Саксаганського і М. К. Садовського за участю М. К. Заньковецької», а чердеякий час – «Товариство малоросійських артистів під керівництвом П. К. Саксаганського за участю Івана Карпенка-Карого».

Багато сил та енергії І. Карпенко-Карий віддав мандрівної акторському життю, літературній і громадській діяльності. В снажлива праця підірвала здоров'я видатного актора і драматурга. Навесні 1907 р. стан його здоров'я значно погіршився. Він б змушений виїхати на лікування за кордон. Помер Карпенко-Карі 15 вересня 1907 р. в Берліні, поховали його у с. Карлюжино п близу Єлисаветграда.

Як драматург І. Карпенко-Карий заявив про себе у 80-х р ХІХ ст.: на засланні в Новочеркаську створив п'єси «Бондар на», «Чортова скала», «Розумний і дурень», «Наймичка», «Марті Боруля». Пізніше з'явилися відомі твори І. Карпенка-Карого «С тисяч» і «Хазяїн», у яких автор виступив проникливим і водноч дотепним спостерігачем складних процесів у житті українсько суспільства. Великий успіх мала трагікомедія «Мартин Борул, В її основу драматург поклав окремі факти з життя власної сн батько автора, прагнучи визнання дворянського походження д свого роду, змарнував заради цього багато зусиль. Водноч драматург плідно використав досвід західноєвропейської д^: матургії, зокрема комедію Ж.-Б. Мольєра «Міщанин-шляхти Зобразивши дворянські амбіції сільського багатія Мартина Е рулі, автор указав на небезпеку фальшивих цінностей та ілю: у людському житті.

І. Карпенко-Карий написав також декілька п'єс на історичні * ми. Із них найбільше визнання завоювала трагедія «Сава Чали Усього драматургові належить авторство вісімнадцяти п'єс. Ус хові його творів, сприяло прекрасне знання театального жиі й тих проблем, що хвилювали українських глядачів.

Письменник очима сучасників і нащадків

Іван Тобілевич (1845-1907) зі своїми драматичними творами > ступив власне пізніше, вже на початку 80-х років, але настрс і світоглядом своїм, як і взагалі характером своєї літератур діяльності, цей письменник-драматург належить до того почс кового періоду українського народництва, коли нові обставі життя після реформ 60-х років та політично-громадська реак поставили перед громадянством велику силу нових питань. До і підходили й попередники Тобілевича, Старицький та Кропивни кий, але найбільш виразну відповідь на них у драматичній формі таки Тобілевич. Власна його в історії українського драматичні

письменства стежка лежить у тому, що він перший виступив за межі шаблону — отієї етнографічної, з неодмінним коханням у центрі, драми й дав початки серйозної комедії, цінної і з громадського, і з художнього погляду, як галерея типів, як образ справжнього, не підсолодженого життя, перетвореного глибоким і дужим талантом.

С Єфремов

МАРТИН БОРУЛЯ

Комедія в 5 діях

Дієві люди:

Мартин Боруля — багатий шляхтич, чиндювик.

Палажка — його жінка. *it*

Марися — їх дочка.

Степан — син їх, канцелярист земського суда.

Гервасій Гуляницький — багатий шляхтич, чиншовик.

Микола — його син, парубок.

Протасій Пеньонжка

Матвій Дульський *чиншовики.*

Націєвський — регістратор з ратуші.

Трандалев — повірений.

Омелько і

Трохим І наймити Боруліні.

Гості.

Дія перша

Кімната в хаті Мартина Борулі. Двері прямо і другі з правого боку. Грубка з лежанкою. Дерев'яні стільці, канапка і стіл, покритий білою скатеркою.

Я в а І

За столом сидить Трандалев, а з бокових дверей виходить Боруля з бумагою в руках.

Боруля. Нате, читайте! (*Дає бумагу.*) Читайте відціля.

Трандалев (*чита*). По вислушанні всех вишеізложенних обстоятельство і на основанні представленных документов, Дворянское депутатское собрание определяет: Мартина, Генадієва сина, внука Матвея Карлова, правнука

Герваеія Протасьева, Борулю з сином Степаном, согласно 61 ст. ІХ тома Свода законів о состояніях, ізданія 1857 года сопрічісліть к дворянскому его роду, признанному в дворянском достоинстве, по определению сего собрания, состоявшего 14 декабря 1801 года, со внесением во 2-ю часть дворянской родословной книги і дело сіе с копіями, как настоящего определения, так равно і определения от 14 декабря 1801 года представіть на утверждение в Правительствующій Сенат, по департаменту Герольдіи.

Мартин. О!.. Виходить, я — не бидло і син мій — не теля!.. І щоб після цього Мартин Боруля, уродзоний шляхтич записаний во 2-ю часть дворянської родословної книги, подарував якому-небудь приймаку Красовському свою обиду*? Та скоріше у мене на лисині виросте таке волосся, як у їжака ніж я йому подарую,

Трандалєв. Так, виходить, візьмемо на апеляцію?

Мартин (*б'є кулаком по столу*). На апеляцію! Безпремінно на апеляцію! Що то за суд такий, що признав обид} обоюдною?.. Я вас питаю: яка тут обоюдна обиди? Він каж(на мене «бидло»!..—"а я мовчи? Він кричить на сина, на чиновника земського суда, «теля» — а я мовчи? Мовчи, коли дворянина так лають? То що ж би я був тоді за дворяниш Ну, і я сказав йому: свиня, безштанько, приймак!.. Але яка я це обоюдна обиди?

Трандалєв. Стривайте, не гарячіться! Будем апелювать.

Мартин. Апелювать!

Трандалєв. А за вивод подамо встречний іск.

Мартин. А коли треба, то й поперечний.

Трандалєв. Поперечних не полагається. Ви заспокойтесь, уголовна палата одмінить рішення, ми виграєм діло. Когда я був ще фотографом, то для практики вів діл Горбенка з Щербинюю, таке саме діло, як ваше, тільки тал не словесная була між ними обиди, а кулачная. Щербина знаєте, схопив Горбенка за чуба і так ним мотнув кругоА себе, що і сам не вдержався на ногах — упав! А магістраг признав, що драка була обоюдна. В рішенні сказано було хотя Щербина взяв Горбенка за волоса, обвьял его вокруг себя, причом в руках остался значительный пучок волос імеющийся при деле как вещественное доказательство

но, прінімая во вніманіє, что прі етом дійствіі тяжестью тела Горбенка і сам Щербина бил повергнут на землю, то прізнать обіду обоюдною!.. Це було перве моє діло, я апелював, і уголовна палата одмінила... І по вашому ділу одмінить — не журіться... Ітак, виходить, по ділу об обіді апеляція?

Мартин. Апеляція! То так апеляцію напишіть, щоб у Красовського у носі закрутило, щоб йому свербіло!.. Я грошей не пожалію, аби мені Красовського у острог посадить.

Трандалєв. О, не я буду,— ми йому докажемо! Всі ходи знаю, вже мені прошенія не вернуть за неформенное написаніє, ні! Як напишу, то прямо точная копія з форми — усе по пунктах.

Мартин. І скажіть, що буде коштувать?

Трандалєв. Стрічний іск... і апеляція... *(Набік)* Як би не продешевить! *(До Мартина)* Щоб і для вас не було обидно... з бумагою... сто рублів, а непредвіденние расходи на ваш кошт.

Мартин. Дам сто двадцять! Тільки ж і накрутіть йому, щоб нюхав, чхав, щоб... усі закони виставте!

Входе Омелько.

Омелько. Коні їх готові, фурман послав мене сказать, що той...

Мартин. Скажи там, щоб дали на дорогу дві мірки вікса — ну, чого очі вивалив?

Омелько *(іде)*. Ніколи він тобі не дасть договорить. *(Пішов.)*

Трандалєв. Я б вам і не казав... знаю, що від вас будліколи получиш... та... здержався...

Мартин. Гроші? За цим діло не стане — я зараз! *(Пішов у бокові двері)*

Ява II

Трандалєв *(сам)*. Добре діло це повіреничество, ей-богу! Другого такого приблизного не знайдеш. А поки-то я на цей шлях вибрався, то чим не був? Був і писарем в питейній конторі, був обер-об'їждчиком, був прикащиком по економіях, держав биржу в городі, служив у маклера — скрізь важко! І роботи до біса, і користі мало, а тільки схибив

де — роцот, і бігай, шукай місця,.. Зробився я сам хазяїном: купив машину, одкрив фотографію... Хліб не важкий, і на гірвих йорах копійчина гарна стала перепадать; коли ж і тут біда: усі патрети виходили без очей! Прийняв я у компанію лабаранта Плащинського, і як ми не билися — не виходять очі. Усе як слід, а очей нема... Платинський і очі добре од руки навчився робити, а діло не пішло. Скасував я свою фотографію і взявся за повіренічество — пішло як по масл/ От і тепер: діло Борулі веду проти Красовського, а діло Красовського — против Борулі. їзду на своїх конях по просителях: і коней годують, і мене годують, і фурмана годують, і платять!.. Наберу діл доволі, приїду в город, піду до столоначальника, до того-таки самого, що й діла послі буде рішати, і він мені напише, що треба, а я тільки підпишу, якщо маю довіреність, а ні, то однесу підписати просителю. Апеляцію треба — так саме: той же, що рішав діло, і апеляцію напише, а коли діло замисловате,— вдаришся до секретаря. Мало чим дорожче заплатиш, Нарешті: чи виграв, чи програв, а грошики дай! Живи — не тужи! Все одно що лікар: чи вилічив, чи залічив,— плати!

Входє М а р т и н .

М а р т и н (*ідає гроші*). Я вже на вас покладаю всі свої надії.

Т р а н д а л є в. Не турбуйтеся — докажемо! Ну, прощайте.

Чоломкаються і цілуються.

Якщо буде нове діло, то дайте звістку, я приїду; а може, й сам заверну. *{Пішов}*

Ява III

М а р т и н , а потім С т е п а н .

М а р т и н . Діловий чоловік! Нема розумнішої служби, як гражданська! Здається, якби мене опреділив був покійний папінька на гражданську, то вийшов би первий чиновник! Коли ж покійний і не думав про це — все дбав про хазяйство. Пасіка, чумачка голову йому заморочили, а тепер другий світ настав: треба чина, дворянства. А поки-то вилізеш в люде, станеш на дворянську ногу, то багато клопоту! От сина опреділив у земський суд, та ще мало знає, не натерся, а, Бог дасть, натреться, тоді повіреного не треба — самі всі іски поведем!

Коли б ще дочку пристроїть за благородного чоловіка. Щось Степан мені казав про одного чиновника... Треба з ним побалакати.

Входє Степан.

Степан. Я вже зібрався, папінька, в дорогу.

Мартин. От зараз коні запряжуть, та й з Богом! (У двері.) Омелько! Запрягай коней, та натачанку підмазати не забудь! Я хотів з тобою ще побалакати про того... як його? От що був у нас з тобою на Масниці... А, дай Бог пам'ять... чиновник. На гітарі добре грає.

Степан. Націєвський.

Мартин. Еге-ге! Націєвський! Ти, здається, казав, що йому Марися уподобалась?

Степан. Він питав мене, чи багато за нею приданого дасте, то, певно, уподобалась.

Мартин. А він же сам має який чин чи так ще — канцелярист?

Степан. Ні, він *уже* губернський секретар.

Мартин. О, чин має немалий!

Степан. Давно веде існуючу.

Мартин. Існуючу? А що то за штука — та існуюча?

Степан. Така книга. Через його руки всі бумаги існують: він їх і в розносні записує і печата пакети. Без нього ні одна бумага не вийде з ратуші.

Мартин. Виходить, важна птиця.

Степан. Скоро і вступаючі йому поручать.

Мартин. Вступаючі?!

Степан. Тоді вже всі бумаги г в ратушу, і з ратуші будуть іти через його руки.

Мартин. Яка ж це должность?

Степан. Регістратор.

Мартин. Губернський секретар, ще й регістратор!.. Якраз для нашої Марисі жених, а за придане нехай не турбується. Скажи, щоб приїздив. Кали хоче, то нехай на наших же конях і приїде, я його і звідціля одведу в город на своїх. Побалакай з ним... так, знаєш, політично, і коли тепер не приїде, то напиши мені, що скаже.

Входє Марися.

Марися. Тату, Степане, ідіть: мати кличуть!

М а р т и н . Марисю, скільки раз я вже тобі приказував, не кажи так по-мужичи: мамо, тато, А ти все по-своєму... Ти цими словами, мов батогом, по уху мене хльоскаєш.

М а р и с я . Ну, а як же? Я забуваю.

М а р т и н . Он, як Степан каже: папінька, мамінька...

С т е п а н . Або: папаша, мамаша.

М а р т и н . Чула? — папаша, мамаша... треба так казати, як дворянські діти кажуть.

М а р и с я . Я так і не вимовлю.

М а р т и н . Привчайся, ти на такій лінії. *(До Степана)* Ходім! *(Обніма його за стан)* Канцелярист!

Пішли.

Ява ІV

М а р и с я , а потім М и к о л а .

М а р и с я *(одна)*. І що це з батьком сталось, все переіначують! Папінька... Мамінька... Аж чудно! Папаша... Мамаша... ще чудніше! Ха-ха-ха! Не можу я так балакати.

Входє М и к о л а .

А ти чого притися?

М и к о л а . Хіба не можна?

М а р и с я . Та нема часу й побалакати з тобою: Степана виряджаємо в город. А я люблю з тобою сидіти і розмовляти так, щоб нам ніхто не заважав і ніхто нас не бачив.

М и к о л а . А мені вже обридло ждати і ховатися од людей. Сьогодні скажу своєму батькові, щоб побалакав з твоїм, а після провід і поженимся. Чи так, Марисю?

М а р и с я . Авжеж так, чого *ще* ждати?

М и к о л а . Поклич мені Степана, я хотів з ним побалакати.

М а р и с я . Зараз.

М и к о л а . А йому сказати?

М а р и с я . З якої речі?

М и к о л а . А щоб на весілля приїхав.

М а р и с я . Поспіємо ще. *(Іде)*

М и к о л а *(оглядається)*. Марисю!

М а р и с я . Чого?

М и к о л а *(підходить)*. Не будеш сердитися? — я тебе поцілую.

Марися. Ну, мерщій!

Микола цілує її раз, хоче ще, Марися одводить його.

Годі! *(На відході.)* А то ти до весілля націлуєшся, а послі обридну. *(Пішла.)*

Ява V

Микола, а потім Степан.

Микола *(один)*. І ніколи більше разу не хоче, тільки оскому наб'є!.. Стривай же, я женюсь. Завтра батько побалакають з дядьком Мартином, а через два тижні Марися буде моя жінка! Жінка моя!.. Тільки подумать — та й гарно. А як оженюсь? О Мариночко моя кохана, ти моє сонечко, і світиш мені, і грієш мене.

Входє Степан.

Здрастуй, Степане!

Чоломкаються.

Сьогодні вже й їдеш? І до нас не зайшов. Може, гордуєш?

Степан. Ти знаєш, не через то, щоб там що... а від того, що... той... якось часу не було — короткий отпуск. Непременний засідатель одпустив мене на малий строк з родителями повідатися... А тут бумаги про дворянство... то все з папінькою читали... А ти ж як поживаєш?

Микола. Нам що? Вдень наробишся, а ввечері разом з соловейком щебечемо по садках!.. От у вас, мабуть, скучно там, у городі?

Степан. Чого нам скучно? У нас є біліярд, бульвар чудесний, панночок скільки хочеш; у неділю бульвар ними цвіте, мов маком всіяний... А то збереться компанія, та поїдемо на Сугаклей, варимо кашу, ловимо рибу, печеруємо раки, ілі запиваємо трюхпробною і співаємо крамбамбулі!

Микола. Що ж то: трюхпробная і крамбамбулі?

Степан. Ха-ха-ха! Трюхпробная — водка, а крамбамбулі — романс. І скучать немає часу: у нас щодня бумаг приносять з пошти по мішку...

Микола. Що ж ви з ними робите?

Степан. Записуємо у діжурну, а потім у вступающу, списуємо копії.

Микола. Навіщо ж то?

Степан. А які є бумаги! Ай-ай-ай! Особливо як заведеться пререканіє: кому діло треба зробити. Тут один другого бриє так... що аж пальці знать!.. Наш секретар пише: «Прошу не вдаваться в ізлішнюю, обременительную, бесполезную і для времені razoritel'nyu perelisku, ібо 215, 216 і 217 ст. XV тома 11 часті ізданія 1857 года навчають, как следует сіе дело направитъ». А нам знову отвічають: «Селі категоричеські вникнуть в указанніє статы, то ониє к делу не относятся, ібо»... чудесно!

Микола. Ти їх, як молитви, знаєш.,.

Степан. Напам'ять заучую. Мені Антон Спиридонович совітують виучувать бумаги напам'ять. Він теж виучував, а тепер столоначальником по уголовній часті.

Микола. Ну, як Собі хочеш, а я б скорій рови копав, ніж таку роботу робить.

Степан. Да, ето правда — важко... Умственная работа — висшего порядка предмет! Я, брат, зразу аж плакав, як определили мене в казначейство. Дали мені, знаєш, якусь відомість: одні графки та цифри. Очі розбіглися: не знаю, котру поставив, котру ставить; проминув одну графку, всунув цифру — не туди, нагородив харків-макогоників і заморочився так, що замість пісочниці взяв чорнильницю і покропив відомість. Злякався, щоб не прив'язали до столу, та й утік... А потім определили мене у земський суд. Тут зовсім другі діла... Два годи писав присяжні листи та всякі копії, а тепер і сочиняємо...

Микола. До чого ж ти там дослужишся?

Степан. Столоначальником буду, а потім, може, й секретарем, чин дадуть, женюся на багатій...

Микола. Так. А мені скучно за тобою: умісті вчилися у отця Ксенофонта, умісті й науку скінчили, та й розійшлися! Пам'ятаєш, як на гречку отець Ксенофонт нас становив за те, що не вивчили дев'ятого псалма? А ми повтікали додому й поховалися у бур'янах, а Марися нам їсти носила... Сміха!

Ява VI

Ті ж і Мартин.

Мартин. Ну, сину, поснідаєш, та й з Богом в путь! Уже коні готові, щоб сьогодні за сонця в город поспів, бо завтра і на службу треба: це не то, що воза підмазувать або воли на

пашу гнать — там діла поважній. (До Миколи.) А ти* хлопче, все батькові воли пасеш?

Микола. Пасу. Не всім же, дядюшка Мартин, і в чиновники йти,

Мартин. Правда, правда! Не всякий може діло розуміть... Кому — до волів, кому — до бумаг — така жеч...

Микола (подає Степанові руку): Ну, прощай, брат, благополучної тобі дороги.

Степан. Спасибі.

Микола. Прощайте, дядюшка Мартин,

Мартин. Іди здоров!

Микола пішов.

Чого він до тебе в'язне — які ви товариші? Мало чого, що з одного села, що однолітки, та у кожного з вас інша дорога! Ти, сину, не дружи з нерівнею, краще з вищими, ніж з нижчими. Яка тобі компанія — Микола? Мужик — одно слово, а ти на такій лінії, трешся між людьми іншого коліна... Може, Бог дасть, і столоначальником будеш або й письменником у станового. Це не то що: «цоб, половий!..», «цабе, перістий!», а піт йому ллє, а пил принада на лице, і смуги по всій тварі, та дьотем смердить від нього, як від мазниці. А у тебе — друга лінія! Одно те, що не сьогодні-завтра утвердять в дворянстві, та от тобі й чин на той рік дадуть; атестат з уездного училища нужен, казав мені секретар, то ми достанемо; а друге, хоч би й зараз, глянь на себе і глянь на Миколу. То-таки мужик репанний, а ти — канцелярист!.. Так-то!.. Ну, а як будеш колежеський регістратор, то тобі й мундир який полатається і кокарда?

Степан. Аякже! Воротник, вишитий по чорному бархату золотом, застібається в один борт на дев'ять пугвиць!

Мартин. От бач! Де ж йому рівняться? Коли б, Господи, тільки утвердили у дворянстві мерщій. Ти кажеш, що Каєтан Іванович завіря, що коли вже депутатське собрание признало, то й сенат признає?

Степан. Каєтан Іванович казав мені: поклонись батькові і скажи, що от-от буде не доказующий, а настоящий дворянин, тепер безпремінно утвердять, бо діло в сенаті вже шостий місяць!..

Мартин. Треба йому четвертей п'ять вівса послать. Там, як побачиш Каєтана Івановича, нагадай йому про мендаль,

він вже знає. Скажи, папінька просили за мендаль. Не забудь.

Степан. Добре, не забуду.

Мартин. Іди ж снідай, а я дещо звелю Омелькові.

Степан пішов.

Ява VII

Мартин, а потім Омелько.

Мартин *(один)*. Ну, тепер вже все одно що й дворянин! Треба тільки дворянські порядки позаводитьь... Вирядю Степана і приймусь за дворянські порядки. *(У двері.)* Омелько, Омелько!.. *(До себе.)* Хоч і коштує багато, та зате ж порівняюся з Красовським.

Входить Омелько.

Ти б надів чоботи.

Омелько. На біса я їх буду таскати у дорогу та ще й у будень, добре і в постолах.

Мартин. Ідо ти тямш, гаво! Повезеш у город канцелярського — і в постолах!

Омелько. Хіба я його буду везти? Коні повезуть. А я сяду на повозку, ноги в сіно засуну, то мені й байдуже.

Мартин. Не базікай! Надінь, кажу тобі, чоботи!

Омелько. Та що ж мене там — танцювати заставляють, чи що?

Мартин. Роби, що велять! Візьми рядно велике квітчасте та гарненько закрій сіно, щоб панич у реп'яхи не вбрався.

Омелько. Який панич?.. Хіба Красовського панич поїде з нами?

Мартин. Сто чортів тобі в потилицю! Наш панич, Степан Мартинович! Подавись ти своїм Красовським... Степан Мартинович — такий самий панич!

Омелько. Степан?! Давно ж його призвели, хазяїн?

Мартин. От як трісну тебе в пику твою репану, то ти не тільки Степана Мартиновича будеш паничем величать, та й мене не хазяїном, а паном зватимеш.

Омелько. Та за що ж биться? Панич — то й панич, пан — то й пап! Хіба мені язик одпаде, коли я вас буду паном величать? Про мене, мені однаково. Звелите, то й юнкером вас зватиму.

М а р т и н. Та одшукай ще там, у коморі, був вандальський дзвінок і причепи під дугу.

О м е л ь к о. Добре, пане.

М а р т и н. Ти яких коней запряг?

О м е л ь к о. Лиску, Красавку і Блоху.

М а р т и н. Ну й не ірод ти? Всі три з лошатами, а у Блохи аж двоє... Панича везе в город тройкою з дзвінком, і ззаду табун лошат буде бігти? Зараз мені перепряжи!!

О м е л ь к о. Та хіба я знав, що його призвели! Яких же запрягти, бо знову не вгодю, то до вечора буду запрягать та випрягать...

М а р т и н. Кулката — в корінь, Зозулю і Карякошку — на пристяжку. Іди мерщій!

О м е л ь к о (*про себе*). Поки був чоловіком — і не вередував, а паном зробили — чорт тепер на нього й потрапе. (*Пішов*)

Ява VIII

М а р т и н, а потім Степан і Палажка.

М а р т и н (*один*). Поки-то ще люде навикнуть, як величать! Воно й самому паче трохи чудно: то було «Мартин, дядьку Мартине», а тепер — пан!.. Нічого, призвичаються!

Входять Степан і Палажка.

П а л а ж к а. Гляди ж мені сорочок, платків, щоб не порокрадали. Там я тобі вирізала три пари нових онучок і все поскладала як слід.

М а р т и н. Яка це в тебе шинеля? Я ж тобі казав: зроби таку, як у столоначальника.

С т е п а н. Сукна нестало на дармовіса.

М а р т и н. На ж тобі грошей і безпремінно зроби дармовіса (*дає*) та купи самуваря, чаю, сахарю і... кофію і пришлеш з Омельком. А там, що останеться, візьмеш собі: може, рукавички купиш... Дивись, як люди, так і ти. Та чоботи чисть раз у раз, щоб блищали, як у засідателя,— одежа перве діло. Та ще не забудь про те, що я тобі казав: нехай приїздить хоч і на наших конях — я його і назад одішлю.

П а л а ж к а. Хто?

М а р т и н. А, послі! Як приїде, тоді побачиш. Присядь-мо ж на дорогу, так годиться. Я на неділю пришлю Кастану

Івановичу вівса і сіна, а ти, Стьопа, нагадай йому про менадаль...

Входе Омелько в чоботях і в дранім кобеняку.

Омелько. Та йдіть, бо Кулкат не стоїть, аж ляга.

Мартин. Ти б ще мішок драний надів на голову! Він там осоромить панича! Надінь мені добрий кобеняк!

Омелько. Та ви ж за кобеняк нічого не казали, а тільки за чоботи! *(Набік)* От наказаніє Господнє з таким паном: звелів надіть чоботи, а чіпляється за кобеняка. *(Пішов)*

Мартин. Ну, тепер з Богом! *(Встає)* Прощай! *(Цілує Степана)* Слухай старших, випишуй почерка, завчай бумаги напам'ять... трись, трись меж людьми, і з тебе будуть люде!

Палажка. Здоров'я бережи, шануйся, сину! *(Цілує його)* Молися Богу по книжці,

Степан. Прощайте, папінька! Прощайте, мамінька!!

Мартин. Кланяйся ж там Кастану Івановичу, Свириду Петровичу...

Виходять. Завіса

Дія друга

Кімната у Борулі.

Ява І

За столом сидять Мартин, Гервасій і Матвій.

Гервасій. Так от яке діло, пане Мартине: ти знаєш, що я чоловік не бідний, Микола у мене один, то й він не буде бідувать; а в тебе одна дочка... Мій Микола і твоя Марися умісті вирости і полюбили одне одного, а ми з тобою давні приятелі... То як ти скажеш: чи не поженимо ми своїх дітей? Нехай давня наша приязнь закінчиться весіллям наших діток!..

Матвій. І я з охотою потанцюю на весіллі свого хрещеника! Ану, Мартине, рішайте, бо мені вже танцювать схотілось!

Мартин. Так-то так, приятелю мій, я знаю, що ти не бідний, і, може, справді діти наші любляться, та не випада тепер віддати мені Марисю за твого Миколу.

Гервасій. Чого так?!

Мартин. Дочка моя дворянка, а твій син... ні дворянин, ні чиновник... так не приходиться дворянці йти за простого хлібороба, я тепер на такій лінії...

Гервасій. Он що! Я тебе, Мартине, не пізнаю: поки ти не ганявся за дворянством, був чоловік, як і всі люде; тепер же десь тебе вкусила шляхетська муха — і так дворянство у тебе засвербіло, що ти рівняєш себе з Красовським...

Мартин. Що мені Красовський! Я сам уродзоний шляхтич! Красовський був безштанько, і батько його так само сидів у Шадурського на чинші, як і ми; а що він женився на дочці Шадурського і через те зробився державцем, то це ще не велика жеч! Мій Степан, Бог дасть, дослужиться до чина та жениться на Тридурській, і ми зовсім тоді порівняємося з Красовським!

Гервасій. Далеко ходить! Красовський — вчений, лікар, Красовський — державець, а ти надимаєшся через силу, щоб з ним порівняться, бундючишся дутим дворянством, з добрадива посварився з ним, — вір мені, що як будеш отак роздувать свій гонор, то Красовський з'їсть тебе!..

Мартин. Подавиться, пане Гервасію, подавиться — я глевкий!

Матвій. Глядіть, щоб він вас не підпік, ха-ха-ха!

Гервасій. Що ж ти тепер зробиш? От він не хоче, щоб ти сидів на його власності, і вибирайся! А сам не підеш — під руки виведуть, за ноги витягнуть, викинуть за межу зо всім збіжжям! Що там рівняться!

Мартин. Мене — викинуть? Мене — за ноги витягнуть з прапрадідівського ґрунту?! О-о!.. Та хто посміє? А стрічний іск, а апеляція? Я його ще в острог посадю за обиду, я правду судом одшукаю, я йому покажу, яке я бидло і яке теля мій син!

Гервасій. Ти осліп од дворянства! І поки ту правду знайдеш, то все хазяйство профиськаєш і все-таки нічого не доб'єшся, і Красовський тебе випре звідціля!

Мартин. Не діжде! Не будь я Мартин Боруля! Мав би все хазяйство сплюндрувать, а докажу Красовському, докажу, що я такий самий дворянин, як і він. *(Б'є себе в груди)* Уродзоний шляхтич Мартин, Генадієв син, внук Матвія Карлова, правнук Протасія Гервасієва, Боруля з сином Степаном, герба Тшівдар!.. О, стокроць дяблів його мамці і його таткові!

Гервасій. Гай-гай! Та ще й зелененький! Герб?.. А звідкіля, що означає те слово Тшівдар, ти сам не знаєш.

Мартин. А нащо мені знати? Герб — то єсть знак шляхетського достоїнства!

Гервасій. Де вже нам носитися з гербами! Правда, що ми всі шляхтичі і всі дворяни, тільки шабльові.

Матвій. Ха-ха-ха! Шабльові? Як то, пане Гервасію, шабльові?

Гервасій. Такі, виходить, маленькі, що повипадали крізь шаблі своїх, невшитих лубками возів і розгубились... Одно слово, голопуза шляхта!

Матвій. Ха-ха-ха!

Мартин. Може, ти й шабльовий і голопузий шляхтич, а я уродзоний! Не віриш? У мене є копія з протокола депутатського зібрання, коли хочеш — покажу. Я і сам не знав, а тепер довідався, що прапрадід мій був стражником таможенного скарбу, і на його бумагах підписаний сам суперетендент Севастьян Подлевський... от що! І у Красовського не кращі бумаги.

Гервасій. Що там бумага! Красовський на лікаря вивчився, то йому і шляхетство пристало. Тепер він їздить у калясі, його вже крізь шаблі не протягнеш, а бумага — тьфу! І в мене було їх доволі, а тільки я переконався, що нам дворянство так личить, як корові сідло.

Мартин. Може, ти й корова, а мій прапрадід...

Гервасій. Був стражник? Чув! А мій був підкоморій!

Мартин. Твій під коморою тільки сидів — то інша жеч...

Гервасій. А твій стеріг тієї самої комори, де мій сидів?

Матвій. Ха-ха-ха! Та буде, панове, а то ще полається! Що там по титулі — кеди німа ніц в шкатулі!.. Краще, пане Мартине, віддайте Марисю за Миколу та зап'ємо могорич!

Мартин. Ні, пане Дульський... У мене, слава Богу, є і в шкатулці... Я на другій лінії...

Гервасій. Він дворянин!

Мартин. Щоб ти знав!

Гервасій. Горе з такими дворянами! А по-моєму, хто вчену голову має — то дворянин, а вже як неграмотні дворяне, то...

М а р т и н. Я неграмотний? Вибачай! То ти неграмотний, бо умієш тільки молитви читать, та й то по батьківському молитвенику, а по чужому не втнеш!.. А я й скоропись розбираю.

Г е р в а с і й. По батьківському молитвенику тепліш молитесь.

М а т в і й. Ну, годі, панове, я бачу, що посваритесь!

Г е р в а с і й. І справді! Як наше не в лад, то ми з своїм назад! Прощайте, пане уродзоний! Тільки глядіть, щоб не чухалися, як дворянство крізь щаблі випаде. *(Іде)*

М а р т и н. Не журись, у нас вози лубками вшиті!

М а т в і й. От і не вгадав: думав могорич пить, а піднесли дулю — і ніс, здається, не свербів.

М а р т и н. Чого ж, милості прошю, сідайте, я зараз почастую — то одна жеч, а це друга.

Г е р в а с і й. Де вже нам з дворянами за одним столом сидіть. *(Пішов)*

М а т в і й. Прощайте, пане Мартине! Жаль, що так розходимось.

М а р т и н. Оставайся, закусимо.

М а т в і й. Нехай другим разом, а тепер не приходиться: умісті прийшли, умісті й вийдем... Іще раз скажу: жаль, що ви не віддаєте Марисю за мого хрещеника — славний парубяка...

М а р т и н. Я й сам знаю... так не рівня по званію.

М а т в і й. До зобачення! *(На відході)* Може, ще роздумаєте, і на Тройцю потанцюємо! *(Пішов)*

Ява II

М а р т и н, а потім П а л а ж к а .

М а р т и н *(один)*. Може, й на Тройцю потанцюємо, тільки не на Миколинім весіллі. Бач — хлоп, підніжок пана Красовського! Туди ж, у рідню лізе — умийся попереду!.. Якби не в моїй хаті, ей, наплював би Гервасієві у самісіньку пику за його хлопські речі... І він зо мною рівняється!.. Далеко... От, як приїде сьогодні з города наш жених — губернський секретар-регістратор, тоді милості прошю подивиться, за кого Боруля віддає свою дочку!.. Ха!

Входе П а л а ж к а .

П а л а ж к а . Чого це Гервасій і Матвій заходили?

М а р т и н . Гервасій свата нашу Марисю за свого Миколу.

П а л а ж к а . От і слава Богу! Я рада, що такого зятя мати буду: поштивий, добрий і хазяйський син.

М а р т и н . І хлоп.

П а л а ж к а . Такий, як і ми.

М а р т и н . Дурна!

П а л а ж к а . Сам ти дурний! Чого лаєшся? Що ж ти маєш против Миколи?

М а р т и н . Слепа!

П а л а ж к а . Тьфу! То тобі, мабуть, повилазило.

М а р т и н . Глуха.

П а л а ж к а . Отже, ей-богу, так і вчеплюся у чуприну, як будеш ляяться!

М а р т и н *(набік)*. Чого доброго вчепиться! Це буде не по-дворянськи. *(До Палажки.)* Не сердься, Палазю, а скажи мені — ти бачила ту бумагу, що Степан привіз?

П а л а ж к а . Бачила.

М а р т и н . І чула, що він читав у бумазі?

П а л а ж к а . Чого ти причепився до мене? Не балакай навтямки; кажи товком: чи віддамо Марисю за Миколу? Не мороч мене.

М а р т и н . Діло шість місяців — в герольдії, не сьогодні-завтра утвердять в дворянстві; а я дочку віддам за мужика!.. Що ж то я — з глузду з'їхав, чи як?

П а л а ж к а . Здається мені, що з'їхав: не велиш ні мені, ні дочці робить, сам не робиш, понаймав н;аймитів, наймичок, хазяйство псується...

М а р т и н . Палазю! Дворянин — одне, хлоп — друге!.. Може, ти цього не розумієш, то я тобі ясніше скажу: смета-на — одно, а кисле молоко — друге! О! Розумієш?

П а л а ж к а . Одно розумію, що ти стерявся розумом.

М а р т и н . О Господи, о Господи! Нащо Ти мене довів до того, що я одружився з простою мужичкою! Нічого не тяме — як до пенька балакаєш. І казав же покійний папінька: женись, сину, на шляхтянці. Ні, таки погнався за чорними бровами! От і дожив: брови злиняли, а гонору — як не було, так і нема!

П а л а ж к а . Божевільний! Єй-богу, божевільний! Ти б дроку напився.

М а р т и н . Що ти з нею будеш балакать?.. Хіба тобі краще буде бачить свою дочку за репаним мужиком Миколою, ніж за губернським секретарем-регістратором? Краще? Кажі!

П а л а ж к а . А де ж він, в біса, той... ростератор?

М а р т и н . Регістратор.

П а л а ж к а . Та не вимовлю.

М а р т и н . Ото-то ж бо й є! Приїде, душко, приїде! Про нього ж я й казав Степанові на од'їзді, чула?

П а л а ж к а . Та чом же ти мені не сказав? А то: і сліпа, і глуха — тільки роздратував мене... Ну, а Марися?.. Ти ж її питає,— може, вона не схоче?

М а р т и н . І питає не буду, нащо питає? Вона недурна, в ній — батькова кров, розбере, не бійсь, де — пан, а де — мужик!

П а л а ж к а . Дай Боже! Хіба я їй ворог?

М а р т и н . І я не ворог своїм дітям, хочу обох дітей пристроїть по-дворянськи!.. Тільки ти, Палазю-душко, здіймай милість, не супереч мені, слухай мене.

П а л а ж к а . Не дратуй мене, то все буду робить, як звелиш.

М а р т и н . Ну, годі! Сідай, душко! Омелько привезе самувар, чаю, сахарю і... кофію. Чай я пив і знаю, як його настановлять, то сам тобі розкажу; а кофію не знаю, як роблять. Піди ти зараз до Сидоровички — вона зна — і повчися у неї. І розпитай гарненько, як його роблять і коли його подають: чи до борщу, чи на ніч?

П а л а ж к а . А коли ж приїде жених?

М а р т и н . От Омелько привезе звістку, а може, й самого привезе, бо недурно ж його так довго нема, мабуть, задержав, поки з присутствія вийдуть.

П а л а ж к а . То я ж зараз і піду, бо, може, сьогодні й привезе.

М а р т и н . Іди, іди, душко! Та розпитай гарненько про всі звичаї і порядки дворянські.

Палажка пішла.

Ява III

М а р т и н , а потім Т р о х и м і О м е л ь к о .

М а р т и н (один). Довго ж нема Омелька! Певно, привезе жениха. Та вже пора б йому й приїхати давно. Треба буде

попросить на вечір Протасія: він гарно і багато уміє балакати... А важко і в дворянстві жить; розходу, розходу,— самим робить якось не приходиться...

Входє Трохим.

Трохим. Пане! Наших дві пари волів і дві корови зайняв економ у двір.

Мартин. Де ж вони паслись?

Трохим. Та в череді, з череди й зайняв!

Мартин. Як він смів?!

Трохим. Так пан Красовський звелів.

Мартин. О, виродок з шляхетського заводу! О, гайдамака! Грабитель! За що ж?

Трохим. Кажє, що на вас накинули чинш і поки не заплатите — не віддасть.

Мартин. Не віддасть?.. Бери палицю і мені знайди доброго дрючка!.. Я їм покажу... Я... Ми їм покажемо!

Трохим. Ні, пане, я не піду. Він похваляється і вам на спині горба зробить. Кажє: Боруля добивається бумажного горба, а я йому на спиці горба надрюкою.

Мартин. Хто це казав?

Трохим. Економ.

Мартин. О, хлоп поганий! Він, наймит Красовського, мені горба зрєбе? Мені?.. Та я... запрягай коней, поїду зараз в стан! Це грабіж, грабіж!..

Трохим. Нема ж натачанки ще з города.

Мартин. Біжи до Сидоровички позич.

Трохим пішов.

Граблять!.. Граб... Граб... Це мені ще і на руку — нехай граблять!.. Разом за все отвіт даси! Ні, пане Красовський — Боруля ще потягається з тобою! Мабуть, почув, що діло в герольдії... апеляція... стрічний іск йому в печінку сіли...

О Прєсвята Діво! Вмішайся в моє діло, поможи мені ворога свого доконать.

Входє Трохим.

Трохим. Там прийшов Омелько.

Мартин. Який Омелько?

Трохим. Та наш же Омелько.

Мартин. Сам?

Трохим. Сам.

Мартин (*набік*). Що ж це за знак: і забарився, і жениха не привіз?! (*До Трохима.*) Запрягай же свіжих у нашу на-тачанку та поїдемо зо мною у стан, а Омелько нехай зараз іде в хату...

Трохим. Він боїться іти в хату.

Мартин. Чи ти не здурів? Чого він боїться?

Трохим. Та коней наших покрали в городі. Мартин. Як?.. О Господи! Нова напасть... Тягни його сюди, за чуба тягни! (*Біжить до дверей.*) Омелько! Ірод! Супостат! Іди в хату!

Входє Омелько, босий.

Де коні, азіят?

Омелько. Украли.

Мартин. Украли?

Омелько. І чоботи, і кобеняк украли...

Мартин. Як же в тебе голови не вкрали?

Омелько. Бо нікому не потрібна, у кожгіого є своя, хоч поганенька.

Мартин. Що ж мені тепер з тобою робить? Га? Що?.. Бодай ти галушки не проковтнув, щоб ти вареником подавився, кажи, шкуру з тебе здерти?.. Розкажуй, анахтема, як було діло?

Омелько. Та так було діло. Що як приїхали ми з паничем, зараз понаходило тих судейських видимо-невидимо. Послали за горілкою, панич достали сало, курей і прийнялися трощить та пить. А далі, спасибі їм, і мене почастували; а чарка така, що й собака не перескочить, я довго не хотів випить повної і таки випив; випив, закусив салом — у мене з дому було своє сало і хліб...

Мартин.- Мерщій розкажуй! Ти з мене печінки витягнеш.

Омелько. Не перебаранчайте, пане, бо ви мене зіб'єте з пантелику.

Мартин. Я тебе з ніг зіб'ю і шерсть на тобі висукубу!

Омелько. От я й забув, що казав.

Мартин. Говори, говори, бісова патяка — буду мовчати, говори!

Омелько. Випив, закусив салом.

Мартин. Ну?

Омелько. У мене з дому було своє сало і хдїб.

Мартин (*крїзь зуби*). Чув, чув!..

Омелько. Напоїв коней і хотїв спать лягать, а тут, спасибі їм, ще піднесли... Потім третій раз почастивали, і вже не скажу вам: чи частивали іще і четвертий раз, чи ні, бо не пам'ятаю, як і заснув. Вранці, до схід сонця, прокинувся — не можу голови підвести... Почав пригадувать: де я? Не пригадаю. Глянув набік: чийсь босі ноги на полудрабку. Що воно за твар, думаю собі, втислася до мене на повозку, чи не Горпина? Далі думаю: коли є ноги, то повинна бути і голова, а голови не видко, тільки моя, та й своєї голови не бачу, а чую, що на в'язах щось таке важке теліпається, мов хто начепив клунок з піском... Помалу-помалу підвів я голову. Дивлюсь: нікого нема, кругом чужа оселя... Боже мій! Тут зразу голова моя зробилась легка, як вівсяна полова, і я догадався: де я і що зо мною було! Схопивсь... сюди, туди — нема ні коней, ні чобіт, ні кобеняка! Сів я та й заплакав.

Мартин. Заплакав?

Омелько. Заплакав. Гіркими сльозами заплакав: чоботи були настоящі пікапові і кобеняк...

Мартин. Луцигїр! А коней тобі не жаль?

Омелько. Та коні знайдуться, бо там якийсь судейський, з мідною бляхою на грудях, списав усе: і як коней звуть на ймення, і до якого полудрабка котра коняка була прив'язана, і полудрабки розглядїли — усе як слід; я розказав усі прикмети. Записали й те, що як удариш батогом, то Кулкат крутить хвостом соб, а Зозуля крутить хвостом цабе — все записали, коні знайдуться!.. (*Zimxae*) А чоботи і кобеняк...

Мартин. Геть з очей, паршивий робїтник! Тобі гиндики пасти, а не коней глядїть! Самі кращї коні пропали! Будеш же ти одслужувать мені за коней шість лїт.

Омелько. А буду. Таке діло. (*Набік*) А хто ж мені одслуже за чоботи та за кобеняк? Якби не ти, то я б їх і не брав.

Мартин (*до Трохима*). Біжи до Сидоровички, візьми натачанку чи візок, запрягай коней та хоч уночі поїдемо до станового.

Трохим вийшов.

(*Омелькові*) Ти чого стоїш? Пішов — не печи моїх очей!

Омелько. Та тут ще лист від панича.

Мартин. Чого ж мовчиш? Давай мерщій, шелепа!

Омелько (ідостає з шапки). Та не гримайте ж хоч за листа, бачите, зашив як далеко: боявся, щоб хто не вкрав. Думаю: хоч шапку і вкраде, то лист буде цілий, чорта з два найде. Натє.

Мартин (прочитавши). Що його робить?.. Жених обіщав приїхать, як коней пошлю з натачанкою... Тут грабіж... там коней покрали!.. Памороки забило... (До Омелька.) Іди, розумна голово, надівай постоли, поїдем зо мною у стан, а Трохим поїде в город зараз же, щоб завтра і натачанку привіз... Упряж де ти зоставив?

Омелько. Злодії взяли, тільки черезсідельник зостався.

Мартин. Щоб ти на ньому повисився! І упряж позич в Сидоровички.

Омелько. А коней яких запрягать?

Мартин. Не питай мене!.. І дорогою не балакай до*мене, бо я тебе, каплоуха собако, чисто всього обпатраю!

Омелько. Ну й сердитий... Що то пан... (Пішов)

Мартин (один). І язик став, як кілок, і в роті пересохло!.. А синок... синок!.. Я тут із шкури вилазю, щоб його в люде вивести, а він там п'янствує...

Входе Омелько.

Ти чого у вічі лізеш? Кортить, щоб поскуб?

Омелько. Письмоводитель станового приїхав, питається, чи ви дома, та я не знав, що й сказати: боявся, щоб не лаяли... Що йому сказати?

Мартин. Зви! Проси! Бачиш — дома, хіба тобі повилазило?

Омелько вийшов, Мартин біжить до бокових дверей.

Палажко! Письмоводитель приїхав... І-і! Я й забув, що її нема! Марисю! Пошли за матір'ю до Сидоровички, а сама вари вареники, печи курчат; нехай дівчата печериць назбирають, у сметані насмажиш; та яець звари уснятку і молока спар!.. Нехай Омелько порося заколить... Та квас, квас щоб був, бо він раз у раз з похмілля... Певно, нривіз утвердження в дворянстві. Отепер, пане Красовський, я тобі покажу, яке я бидло і яке теля мій син... (До дверей.) А, Нефодій Осипович! Пожалуйте, пожалуйте, дорогий гостю!

Дія третя

Декорація та ж.

Ява І

Мартин. Цілу ніч з досади не спав! Як прочитав Нефодій Осипович бумагу, щоб мене безотлагательно вивести з іменія Красовського, то наче п'ять котів вскочило у груди і разом почали дряпачь там своїми гострими кігтями!.. Ну, пане Красовський! Сипеш ти грішми, щоб мене вивести звідцїля,— і я посиплю, де треба, щоб тебе у острог посадить!.. Нефодій Осипович за грабіж узяв заявленіє, каже,— це уголовне діло!.. Красовський хвалиться та похваляється!.. Хвались-хвались!.. Коли б мені ще роздратувать його, щоб він розбій який зробив,— та на Сибір... Що Сибір^^На каторгу його!.. Будеш ти знать Борулю і дітям закажеш!.. Я не буду хвалиться, ні, а тимчасом: і в острог, і в Сибір, і на каторгу тебе запру... О, не я буду! Якби не ждав сьогондья жениха, то зараз би поїхав у город — до повіреного, там голова: губернею править! Ну, та день-два піджду... Гей, Омелько!.. Бог дасть, дочку пристрою, тоді заживу настоящим дворянином: собак розведу, буду на охоту їздить, у карти грать.

Входє Омелько.

Чого ти лізеш, як черепаха?

Омелько. А хіба я птиця? Літать не можу — поки встанеш, поки прийдеш...

Мартин. Ну-ну, годі...

Омелько. Коли б чоловік крила мав...

Мартин. Годі!

Омелько (*набік*). Ніколи не дасть договорить...

Мартин. Иди мені зараз аж на шпиль: звідтіля видно верстов на п'ять по дорозі в город — там будеш сидіть і ждуть...

Омелько. Чого?

Мартин. Слухай!

Омелько. Та їж слухаю.

Мартин. Мовчки слухай!

Омелько. Мовчу...

Мартин. Як побачиш наші коні і нашу натачанку і буде там сидіть двоє, прибіжиш додому попереду...

Омелько. А якя не добіжу попереду?

Мартин. Що ти йому будеш казати?

Омелько. Трохим же буде кіньми їхати, а я пішком бігтиму, то хоч би з мене й дух виперло, а я не поспію вперед, хіба разом прибіжимо.

Мартин. Не разом, бусурмене, не разом! А треба, щоб ти його здалеку побачив і вперед прибіг.

Омелько. Не прибіжу. Годів п'ять тому назад, може б, і прибіг разом, а тепер не прибіжу. Та й нащо ж я буду бігти разом з ним? Він буде їхати, а я буду бігти біля натачанки, на сміх людям, як собака! Та Трохим на зло мені запустить так коней, що і чорт з ним не збіжить.

Мартин. Хіба ж я тебе, супесе клятий, затим посилаю, щоб ти наввипередки з кіньми біг?

Омелько. А хіба я знаю?

Мартин (*бере його за груди*). Не знаєш?

Омелько (*набік*). Отже, останню свиту порве.

Мартин. Звістку-звістку-звістку щоб подав вперед — гость важний приїде!

Омелько. То дозвольте коня взяти.

Мартин. Бери, бодай тебе за пупа взяло, — тільки не муч мене!

Омелько. А якого ж коня взяти? Я візьму Рака...

Мартин бере його за шиворот, поверта до дверей і виводить.

Та постривайте, пане, я сам піду, а то ви мені свиту повервете.

Випхнув.

Ява II

Мартин, а потім Марися.

Мартин. От мука мені з цим каторжним Омельком! І вигнав би, жаль — давно служить, і привик до нього так, що як не бачу довго, — аж скучно. А він, чорт його знає, чи нарешне дражнить мене, чи таки справді дурний трохи зробився.

Входить Марися і несе клунок.

Куди це? Що це?

Марися. Треба прати сорочки тощо: багато набралось вже шмаття.

М а р т и н. Я тебе постираю! Страмить мене хочеш? Дворянська дочка сама стирає! Може, ще й на річку підеш? Для чого ж то я двох робітниць найняв?

М а р и с я. Вони на городі копають, а я ж що буду робить?

М а р т и н (*набік*). Справді!.. І сам не знаю, що б вона робила, яку б їй роботу дворянську знайти... (*До Марисі.*) Нічого не роби!

М а р и с я. Та я ж так занудюсь без роботи, захворію.

М а р т и н. Глупство! Наглядай, щоб другі робили, а сама надінь мені зараз нове плаття, помий гарненько руки та й сиди, як панночці слід. Та руки, руки мені мий разів три на день, не жалій мила. Ну, на лиці вона й так гарненька; а треба б црдсипать ще борошнем,— є таке борошенце, та не знаю, як його звуть і де воно продається..

М а р и с я. Як собі хочете, а я, ей-богу, без роботи не буду сидіть.

М а р т и н. Не смій мені, кажу! (*Набік.*) Яку б їй роботу найти пристойну?.. А! (*До Марисі.*) Я тобі п'яльця достану, будеш вишивать у п'яльцях.

М а р и с я. Та я ж не вмію.

М а р т и н. Навчишся. Не святі горшки ліплять! А шмаття однеси назад.

Марися низує плечима і виходить.

Піду справді до Сидоровички, я бачив у неї п'яльця — вона вже стара, не бачить, то віддасть для Марисі, для своєї хрещениці, і покаже, як на них вишивать... Ох, поки-то все поставиш на дворянську ногу, то й чуб тобі свердлом стане! (*Пішов*)

Ява III

М а р и с я, а потім Микола.

М а р и с я (*одна*). Таке щось чудне у нас робиться, що хоч з хати тікай!.. Чую я, що батько все про дворянство балакають, а ніяк не розберу, чого-то дворянці стидно робить. Дивно... Перше батько казали, що всякий чоловік на світі живе затим, щоб робить, і що тільки той маг право їсти, хто їжу заробляє; тепер же все навиворіт. Коли б Миколу побачить... Вчора був його батько у нас, чи говорив же він про

наше весілля? Микола, певно, знає — хоч би прийшов за-
спокоїв мене, а то чогось невесело на душі, наче що недобре
серце віщує!.. Хотіла вчора увечері вийти до Миколи — лихий
приніс письменоводителя, з ним порались до півночі... поки
нагодували... Сьогодні ввечері побачусь...

Микола (*під вікном*). Марисю, можна зайти?

Марися. Микола! Заходь, заходь — я одна: ні батька, ні
матері нема.

Входе Микола.

Микола. Марисю, моя рибонько, що ж ми будемо ро-
бить?.. Твій батько не хоче віддати тебе за мене!..

Марися. Чом?!

Микола. А що я не дворянин! І тепер мій батько роз-
сердились, хочуть, щоб я сватав дочку Котовича.

Марися. Що ж ти зробиш?

Микола. Не знаю!.. Посватать замість тебе дочку Ко-
товича, розбить свої надії, а з ними й серце — все одшз, що
живим лягти у домовину!.. Знов же: не послухать батька,
то прийдеться з ним посвариться! А тимчасом ти, покірна
волі свого батька, підеш за другого — тоді удвоє тяжча моя
мука буде: я потеряю і батькову ласку, і тебе!.. О, чом я не
дворянин?!

Марися. Ти мене любиш?

Микола. Умру без тебе!

Марися. І я люблю тебе так само, і ні на кого не про-
міню. Слухай же мене. Корися батькові своєму, та тільки
сватать Юльку не спіши! Преси його, щоб підждав, поки
її ти сам не розпізнаєш,— він тебе любить і згодиться!
А я тимчасом роздивлюсь, прислухаюсь і розміркую, що
робить.

Микола (*кидається до неї*). Марисю! Ти — мій розум,
моє серце, мої очі! Дай поцілую тебе за пораду!

Марися. Тепер нам не до того! Іди додому краще, щоб
нас тут не зуспіли, тоді й заміри каші розлетяться...

Микола. Іду, іду, Мариночко моя! А ввечері ж ми зі-
йдемося знову?

Марися. Жди мене під яблунею у садку.

Микола. О, коли б мерщій зайшло сьогодні сонце!
(*Пішов*)

Ява ІV

Марися, потім Палажка.

Марися (одна). Так от яке зуспіло мене горе! Дворянина батькові в зяті схотілось. О Боже мій! Та де ж на всім широкім світі знайдеться дворянин, щоб так мене любив, як любить мій Микола? І я? Кого так щиро полюблю, щоб промінять його, забудуть? О, нікого-нікого! Краще — смерть, ніж заміж за другого!..

Входе Палажка.

Мати! Вони, певне, не знають нічого... Мамо!

Палажка. Чого, дитино моя?

Марися. Що в нас робиться? Чом батько від Миколи старостів не прийняли? Я ж вам давно казала, що люблю його, що він буде мене сватать, і ви самі тому раділи...

Палажка. Ох, дитино моя! Не пристало тобі тепер іти за Миколу. Батько каже, що ми в дворяне вийшли — панами стали, а Микола не дворянин і через те нерівня тобі.

Марися. Нерівня?.. Боже мій! А хто ж нам рівня? Хіба хочете, щоб я дівкою посивіла?

Палажка. Не журись, дочко, не посивієш — жених є... гарний... і чин має.

Марися. Є?! Хто?

Палажка. Отой судейський, що приїздив до нас з Стюпою на Масляній... ти йому уподобалась... Пам'ятаєш? Що грав на гітарі і співав..., чин великий на ньому... ростиратор, либонь...

Марися. Мамо, голубко моя! Я вже давно люблю Миколу, а того судейського тільки раз бачила, не знаю його — і знать не хочу.

Палажка. Ох, не завдавай же і мені жалю! У мене у самої серце болить за Миколою, я сама його люблю... та що ж нам робить, що нам робить, коли тепер не приходиться тебе за простого віддати, бо ми в дворяне вийшли.

Марися. Мамо! Жили ж ми перше без дворянства і всі були щасливі!.. Нащо ж дворянство нам здалося, коли воно горе приносить? Коли через нього ви хочете мене нещасною зробити, занастить мій вік молодий!.. Мамо! Я ж ваша кров — не губіть мене, віддайте заміж за Миколу. Я не хочу

буть дворянкою! Краще жить на світі щасливим мужиком, ніж нещасним паном — це всяке знає!..

П а л а ж к а . Правда твоя! Ох, правда, моя добра ти, моя розумна дитино!.. Ти побалакала зо мною, і в мене наче полуда з очей упала. Сама бачу, що дворянство нам біду робе. А почну батькові казати, щоб не видумував нічого, щоб жив по-старовині,— то закричить, затопа ногами, почне читати мені якісь бумаги про дворянство, затуркає мене, загиркає, зіб'є з пантелику, і я думаю: може, ми й справді вже дворяне — і починаю по-панськи привчатися, і самій тоді хочеться тебе за благородного віддати заміж!.. Тепер не знаю, що й казати, що і робити, вимучилась зовсім і одуріла. От вже другий день ходжу до Сидоровички, вчуся дворянським звичаям, щоб прийняли жениха, бо він сьогодні і приїде.

М а р и с я . Сьогодні?! Мамо! Уговоріть же татка, щоб не губили мене!

П а л а ж к а . Ох, не можу, дочко, не можу, тільки посваримось, дитино моя, а товку не буде! Ще й поб'ємось на старість, бо вже два рази мало-мало не бились...

За коном голос Мартина: «Сюди — сюди, помалу тільки!»

Батько іде!.. Ходім звідцїля. *(Пішла)*

М а р и с я . Що мені робить?.. Ще батькові упаду в ноги... *(Пішла)*

Ява V

М а р т и н , а за ним хлопець вносить п'яльця; потім **М а р и с я .**

М а р т и н . Отут, хлопче, постав та йди собі.

Хлопець ставить п'яльця на місце й виходить.

П'яльця! І нехитра штука, а зараз красу господі придали. Якось аж веселіше горниця дивиться. Нехай Марися вчиться. Сидоровичка обіщала показати, спасибі їй. От і благородна кума в пригоді стала! Кумів завше треба вибирати значних і благородних! А як, Бог дасть, Марися вийде заміж, то першого онука он як охрестю: кумом візьму полковника Лясковського, а за куму — генеральшу Яловську.

Входє М а р и с я і пада йому в ноги.

Що це?!

М а р и с я . Не губіть мене, не топіть мене — я у вас одна!

М а р т и н . Ото, Господи, як злякала, аж ноги затрусились
Встань! Чого тобі?

М а р и с я . Не віддавайте мене заміж за того жениха, ще
приїде з города, я його не люблю, я за нього не хочу...

М а р т и н . Як?! За благородного чоловіка не хочеш? За ко-
го ж тебе тоді віддять?

М а р и с я . Віддайте мене за Миколу.

М а р т и н . Світ навиворіт. Панночці — мужика забажа-
лось!.. Не смій мені про це й заїкаться!

М а р и с я . Я люблю Миколу, і він мене любить, ми будемо
щасливі...

М а р т и н . Що то за слово таке — любить? Кажі мені, ще
то за слово таке?.. Га? Що воно означає: чина чи дворянство?

М а р и с я . Я не вмію розказать... Я..

М а р т и н . Видумка! Витребеньки! Баб'ячі химерики!
Чина, дворянство треба любить, а другої* любові нема ж
світі!..

М а р и с я . Я собі смерть заподію, коли...

М а р т и н . Не сердь мене, бо я порву на собі всю одержу!
Чуеш?.. Здуріла дівка, ще й не розгляділа добре благород-
ного жениха, а вже еретується! Та жених такий, що хоч б
яка панночка, то з охотою пішла б за нього — от приїде, тс
побачиш!.. А про Миколу і не думай! Та я скоріше вб'ю тебе
ніж віддам за мужика; я тебе з дому вижену, я тебе!.. Та я не
знаю, що зроблю!.. От дітки! Ти для них піклуєшся, побива-
єшся, з шкури лізеш, а вони, замість дяки, серце тобі надвоє
роздирають! Мало мені муки з Красовським і так, та ще тебе
віддам за мужика, щоб він зуби скалив?.. Іди! Жених, може
вже з гори з'їжджає... Іди, одягнися мені у нове плаття, а цю
речей щоб я більше не чув!

М а р и с я . Тату!..

М а р т и н . Який я тато? Що то за тато?

М а р и с я . Папінька!

М а р т і н . І слухать не хочу! Іди, роби, що велять,

Марися пішла.

Не знає свого щастя, сказано: молоде — дурне... Ох, діти
діти! Якби ви знали, як-то хочеться бачить вас хорошим*
людьми, щоб ви не черствий хліб їли... Якби-то знали... тоді (
ви зрозуміли, що батьки не вороги вам... От трохи погримав

а вже й жаль!.. Воно ж, дурне, дума, що я їй ворог! Ворог за те, що витягаю з мужичества... А чого мені це коштує?.. Колись подякує.

Входє Омелько.

їдуть?

Ява VI

Омелько *(задихався, не може говорити)*. Ї-ї-ду-уть!

Мартин. Чого ти так засапався? Сопеш, як підпалений кінь. Далеко?

Омелько. Ху-ху-ху!.. Утомився...

Мартин. Ти ж конем ї;хав?

Омелько. Де там! Упав, к бісовому батькові, з коня...

Мартин. Я ж кажу, що так!.. Далеко?

Омелько. Ні, зараз за могилою і впав! Тільки що виліз на Рака, а...

Мартин. Не про те! Не про те я питаю! Чи далеко їдуть?

Омелько. Та, мабуть, уже близько біля двору.

Мартин. Ти ж бачив, хто їде?

Омелько. А хто ж? Трохим їде — нашими кіньми і нашою натачанкою...

Мартин. А в задку сидить хто-небудь?

Омелько. В задку?.. Не примітив!

Мартин. Чого ж ти біг, бодай ти луснув! *(Іде до вікна)*

Омелько. Чисто коліно збив, болить, як печене, прибіг попереду, а він ще й лається!.. Чорт на тебе угодить... *(Пішов)*

Мартин. Він... Жених!.. *(До дверей)* Душко! Палазю! Приїхав! Жених приїхав! Одягайтесь мерщій! А Господи, аж серце забилося! Прийнять треба на славу... *(Відчиня середні двері)*

Входє Націєвський з гітарою в руках, у шерстяній накидці.

Мартин іде до дверей, розставивши руки.

Милості прошу, дорогий гостю!

Націєвський кладе гітару на стілець. Обнімаються і цілуються.

Завіса

Дія четверта

Декорація та ж.

Ява І

Омелько і Трохим вносять стола.

Омелько. То це жених нашої Марисі, сьогодні й зручини?

Трохим. Еге. Дорогою він мене частував біля кожного шинку — гарний панич!

Омелько. Він же й мене частував тоді, як чоботи і кебеняк украли, бодай йому...

Трохим. І що вони там роблять, ті судейські — таког їх, як галок восени?

Омелько. Бумаги, каже, пишуть.

Трохим. Нащо ж ті бумаги?

Омелько. На продаж. Продають.

Трохим. Та хто ж їх купує, кому вони потрібні, хіба нцигарки?

Омелько. Виходить, є такі люде, що купують. От бачи повіреного, що приїздив? Коні — як змії, тарантас — блищит фурман — наче коробейник Улас!.. Бачив? От же він бумага продає. Його фурман дав мені на цигарку легкого тютюну і розказував, що, каже, його пан якісь бумаги пише і продг людям, що кому потрібно, — з того й хліб їсть, і будинок М2 у городі. От і наш пан, каже, купив якісь бумаги у нього и Красовського, а Красовський, каже, довідався, приїздив а: у город, заплатив дорожче, і він продав йому бумаги вже к нашого пана. Так і торгує!

Трохим. Диви!

Омелько. Всякому чоловікові назначено, що робит з чого хліб їсти і що йому мать! От мені назначено, щоб я бе чобіт був і без кобеняка — і вкрадено.

Трохим. Мабуть, що так... А не чув, коли буде весілля

Омелько. Не чув. Вчора гуляли довго, жених і до спить.

Ява ІІ

Входить Мартин.

Мартин. Чого ви тут стовбичите?

Омелько. Стола від Сидоровича принесли.

М а р т и н . Ага! Ну, біжи ж ти, Омельку, принеси умиватись паничеві.

Омелько і Трохим виходять.

Ще спить. Сказано — чиновний чоловік, не то що простий шляхтич: ще й чорти навулачки не бились, а він схопиться і гасає по хазяйству!.. Нащо вже я: от, здається, зовсім вибився на дворянську лінію, а не можу уранці довго спати — боки болять, а треба привчатися! Воно якось так зовсім другу пиху тобі дає. Прийшов хто рано чи там яке діло по хазяйству, а ти спиши! «Дома пан?» — питають. «Та ще сплять!» О! І всі — на І пальчиках... Безпремінно заведу такий порядок: чи прокинувся, чи ні, а буду лежать до сніданку.

Омелько несе ночви і відро води.

Що це?

О м е л ь к о . Та умиватись ж.

М а р т и н . Ну і що тобі сказати? Де ж ти бачив, бусурмене, щоб люде в ночвах умивались? Поросят тільки у ночвах патрають, а ти хочеш благородного чоловіка...

О м е л ь к о . Та я ж письменоводителеві над ночвами ціле відро води на голову вилив.

М а р т и н . То — інша річ: чоловік сирий і на похмілля.

О х м е л ь к о . А цей хіба тверезий вчора ліг?

М а р т и н . Не твоє діло! Іди візьми велику дерев'яну миску і води у полив'яний глечик.

О м е л ь к о . І що б то відразу сказати, а то носись. *(Пішов)*

М а р т и н *(один)*. Треба десь такого служку достати, щоб при горницях був, бо Омелько старий для прислуги, нічого не тямє.

Омелько вертається з глечиком і мискою.

Там постав, і якщо спить, то навідайся через яке врем'я.

Омелько пішов у другу хату. Входить Палажка.

Спить ще. А що, як там, душко, у тебе, чи все готово?

П а л а ж к а . Поки люде посходяться, усе буде готово.

Входить Омелько.

М а р т и н . А що?

О м е л ь к о . Потягнувсь, лупнув очима, повернувся на цругий бік і знову захріп.

М а р т и н . Навідайся ж опісля.

О м е л ь к о . Може б я там посидів, поки прокинеться?

М а р т и н . Опісля, кажу тобі. Чого ти там будеш стирчать ще й сам заснеш.

О м е л ь к о . А потім прозіваю — будете ляять.

М а р т и н . Не патякай! Поклич панночку. Де вона?

О м е л ь к о . Порося патрають.

М а р т и н . О-о-о!.. Нехай одягнеться і сюди йде.

Омелько йшов.

(До Палажки.) Я ж тобі казав, я ж тебе прохав, щоб ти її не давала ніякої роботи, руки чисто порепаються, а ти порос: її застала патрать.

П а л а ж к а . Та цить уже, не гримай! Який же чорт буд обід варить, доли робітниці не тямлять нічого.

М а р т и н . Палазю, Палазю, не кричи, душко, а то по чує. Ну, іди, душко, сама обід готов, а вона нехай ще побуд з женихом.

П а л а ж к а . А ти ж з ним балакав?

М а р т и н . Та ми вже зовсім скінчили з ним: п'ятсот рублі приданого, весілля на наш кошт, два годи доставлять у горо топливо і деякі предмети на продовольствіє, і хату поставит у городі — місце у нього є.

Входє Марися.

Ну, то іди ж, Палазю, щоб справді там робітниці не нашк дили чого в обіді, а то замість поросяти подадуть обгоріли оцупок.

Палажка пішла.

Ну, моя дитино, я вже скінчив з твоїм женихом. Сьогодні заручини, а на Тройцю й весілля.

М а р и с я . Не любите ви мене... випихаєте з дому...

М а р т и н . Я тебе не люблю? Господи! Душу свою г тов тобі віддять!.. Для кого ж я побиваюсь, як не для вас Послухай мене, доню моя; краще білий хліб, ніж чорни] краще пан, ніж хам! І батькове око, як прийдеться умі рать, закриться спокійно, бо душа моя знатиме, що м< унуки — дворяне, не хлопи, що не всякий на них крикн бидло! теля! Ох, дочко, ти не знаєш, як тяжко хлопом бут усіх бояться, усіх лічить вищими від себе! І дай Бог, ще

ти не знала; а я всього поспробував і знаю. Не хмурися ж, не хмурися... Жених вийде, а ти сядь за п'яльці, будь з ним приязна. Сядь, доню, за п'яльцями якось пристойніше сидіть... так, ніби за роботою. (*Садовить її*) Отак. Я ж зараз вернуся, а ти поведься з женихом, як слід дочці Мартина Борулі, уродзеного шляхтича! (*Пішов*)

Ява III

Марися, потім Омелько проходить у кімнату,
де сидить Націєвський.

Марися (*одна*). Ох, тату-тату! Якби ви знали, як мені тяжко слухать ваші речі! Наче тронулись, борони Боже. (Що мені робить? Щоб не сердить батька, я тим часом покірствую, а чого наговорю женихові, то нехай тільки слуха! Коли ж і після того не одчепиться, то піду вже на одчай: нехай хоч б'ють, хоч ріжуть — однаково!

Входить Омелько.

Омелько (*несе обома руками миску, а в мисці глечик*). Вже одягся! Ну, жених!.. Яка у нього червона жилетка, аж очі в себе вбирає!.. Одчиніть мені двері, а то воду розхлюпаю... (*Марися одчиня.*) Хоч би нас почагували добре на заручинах, дома не страшно й випить... (*Вийшов*)

Марися (*одна*). Виходь, виходь скорій!.. Може, сам одчураєшся, коли почувеш, як я тебе поважаю.

Ява IV

Входить Націєвський, одягнений у сюртук з куцими полами. Рукава з буфами, коло плечей вузчі, а біля руки ширші. Штани широкі, трубою, коло чобота зовсім вузькі. Жилетка червона, двобортна, без маніжки, з мідними пугвицями, шия пов'язана чорним шовковим платком.

Націєвський. З добрим утром, Марина Мартинівна, як спалось-спочивалось?

Марися. Лягли легко, встали ще легше; а ви як? Здається, і лягли важко, і встали тяжко...

Націєвський (*набик*). Зразу збрила! (*До Марисі*) О, яка ви гострая і строгая!.. (*Бере гітару і побренькує*) Нам з привички. Інший раз, як вернешся од Шулемки, так ще тяжче ляжеш,— одначе діла за нас ніхто не робе!.. А ви вишиваєте?

Марися. Ні, я не вмю, так сидю, батько звеліли вас під жидать за п'яльцями, щоб ви подумали, що я баришня...

Націєвський. А хіба ви не баришня?

Марися. Не знаю, як вам здається... Я проста дівчина мужичка, нічого не вмю; я умю жать у полі, громадить мазать, корів доїть, свиней годувать... Подивіться, які у мен< руки.

Націєвський. І разпрекрасно! А як вийдете за мен заміж — ібо ми вже з папінкою вашим сіє діло покончили не знаю, як ви,— тоді не будете жать, найдеться друга робота более благородная... і руки побіліють... А по вечорам я буд; вам грать на гітарі. Буде весело, у мене знайомих доволі...

Марися. Я за вас не хочу заміж, то татко мене силують а я вас не люблю...

Націєвський. Як побрачимося, тоді полюбите!.. Лю бов — ета злодійка приходить зря, сьогондя нет ейо, а за втра — вот она! Та ви ще мене не знаєте! (*Б'є акорд на гітар і співа.*)

Гандалер молодой,
Взор твой полон огня,
Я стройна, молода,
Не свезешь ли меня?
Я в Риальто спешу до заката.

Видишь ли пояс мой
С жемчугом, с бирюзой?
А в середине его
Изумруд дорогой?
Вот тебе за провоз моя плата!

Нет, не нужен он мне,
Твой жемчужный убор:
Ярче камней и звезд
Твой блистательный взор,—
Жажду я одного поцелуя!

У нас многії баришні од меня тають, і ви розтаїте.

Марися. А я чого буду таять, я не сніг.

Націєвський. Ну, розтопитесь...

Марися. Борони боже! Хіба я смалець?..

Націєвський. Ха-ха-ха! Остроумно! Одно слово, пс любите мене — ручаюсь.

Марися. О ні! Ви мені противні...

Націєвський. Ето даже обідно, ібо я всегда нравілся женщинам.., Почему же у вас такая злость протів меня?

Марися. Я вас не люблю і прямо вам кажу, а ви таки лізете у вічі, от через це ви мені противні.

Націєвський. Та пет! Ето ви шуткуєтеъ. Ето ви говоріте по той простой причині, что мало знаєте меня; а когда вийдете замуж, лрисмотрітєсь і апробуете — как пишеться в журналах — тогда другое скажете!.. А тепер заключим наш разговор поцілуем как жених і невеста. *(Співает)* Жажду я одного поцілуя!.. Позвольте!

Марися. Цього ніколи не буде! Мені легше випить оливи з мухами, ніж вас поцілувать! Душа моя до вас не лежить, і очі мої не стрінуться з вашими; а коли ви й після цього все-таки хочете, щоб мене присилювали за вас заміж, то знайте: я люблю давно другого, чуєте? Люблю другого, йому слово подала» і не розлучить нас ніхто — хіба змогила, а за вас я тоді вийду заміж, як у Спасівку соловейко заспівает! От вам уся моя правда. І нічого нам балакать, розміркуйте гарненько і більше до нас не приїздить; а тепер — прощайте! *(Хутко виходе)*

Ява V

Націєвський, а потім Мартин і Палажка.

Націєвський *(один)*. Любить другого... Положим, ежелі только любить, то це крупний пустяк, но ежелі любов з фіналом... Це для меня мучительно будить і позорно даже!.. Впрочем, до свадьби далеко, ми і ето розузнаем; а отказатья ј перед вінцем можна... Как би я не вскочіл у корито!

За коном голос Мартина: «Так я хочу!». Голос Палажки: «А я не хочу!»

Голос отця і матері... один — хоче, другий — не хоче. Желательно послушать — об чом спор? Наверно, про меня... Сюда, здасться, ідуть! Сховаюсь. Де б же?.. Тут нема місця... А, в етой комнаті, де спав, біля дверей є шкаф, за пікапом стану. *(Пішов)*

Входять Палажка і Мартин.

Палажка. Не хочу, не хочу я твоїх кумів!..

Мартин. Цс-с! Дурна! *(Іде на пальчиках до дверей і загляда)* Нема. Пішли, мабуть, з Марисею на проходку у садок.

Так не буде, як ти, душко, кажеш! Кумом візьмемо Лясковського, чоловік значний і нужний, а кумою буде генеральша Яловська — вона крижмо хороше дасть...

П а л а ж к а. Та кажу ж тобі, що я не хочу ні Лясковського за кума, ні Яловської за куму.

М а р т и н. У Лясковського дітей нема, багатий, він і дитину виховає по-дворянськи.

П а л а ж к а. Якраз! Такий скупий та буде він тобі пеклуваться про чужу дитину? Мені страшно на нього й глянуть. Краще ми візьмемо кумом Гарбузінського, а за куму Трощинську.

М а р т и н. От вигадала! Ну, Трощинська ще нічого кума, а в Гарбузінського своїх десятеро, чого від нього можна сподіваться для хрещеника?

П а л а ж к а. І ніколи ти мені не уважиш; я ж згодилась, щоб хлопчика звали Матвієм, а ти уваж за кумів.

М а р т и н. Та не уважу! Лпсковський — полковник, а Гарбузінський — копитан.

П а л а ж к а. Та нехай же тобі чорт, коли так! Вибирай собі сам кумів, нічого було й питать мене! *(Іде назад)*

М а р т и н. Куди ж ти, стривай!

П а л а ж к а. Ніколи мені, через тебе поросся ще перепечеться! Бери собі, кого хочеш. *(Пішла)*

М а р т и н *(іде за нею)*. Ти ж розміркуй... Нічого в чинах не тямить. *(Пішов)*

Ява VI

**Входить Націєвський з накидкою в руках,
а потім Омелько.**

Надієвський *(надіва накидку)*. Це так! Невеста з приплodom!.. Благодарю!.. Я ще тільки сватаю дівку, а вони, бачу, вже й дитину хрестить будуть. Ні, шукайте собі дурнішого. *(Бере гітару під полу)* Давай бог ноги від такого шлюбу. Піду наче у проходку і — поминай, як звали! *(Хоче йти)*

Входе Омелько.

Омелько. Ану, скиньте лиш чоботи, посидьте трохи босі, тепер тепло...

Націєвський *(набік)*. От тобі й маєш! *(До Омелька)* З якої статі? Для якої надобності?

Омелько. Та я достав трохи галанської сажі, то почистю, щоб блищали... Я вмент... я чистив і письменодителеві, і...

Націєвський. А!.. Не нужно, брат. Скажи мені — чи тут є корчма?

Омелько. А як же без шинку? Отут зараз за містком... Без шинку не можна.

Націєвський. То я піду трохи пройдусь, а кстаті, у мене є діло до жида... *(Пішов.)*

Омелько *(один)*. Похмелиться пішов... І не диво! У чоловіка голова тріщить після вчорашнього, по собі знаю. А наші завели сварку за кумів. Ну й чудні! На Тройцю ще тільки весілля, та, може, й дітей у Марисі не буде, а вони вже збираються хрестить онука!.. Старий хоче кумом полковника, а стара — копитана! І таке підняли, що страх! Стара вже двічі за качалку хапалась!..

Входять Мартин і Палажка.

Мартин. Ну, годі, ну, не сердься, душко, а то ти і при гостях надмешся, як гиндичка!.. Я вже згоджуюсь: нехай першого охрестять твої куми, а другу дитину — мої...

Палажка. Отак добре! Як так, то я вже не сердюсь... Натомилася з обідом, а тут ще й через сварку... Ну, обід, слава Богу, готов...

Мартин. А ти чого тут виснеш?

Омелько. Та я достав галанської сажі, хотів паничеві чоботи почистить, а він пішов у корчму...

Мартин. Чого?

Омелько. Похмелиться.

Мартин *(Підступа до нього)*. А ти почім знаєш? Га? Хіба він тобі казав, що йде похмелиться? Звідкіля ти це узяв?

Омелько. Та я так догадуюсь, а він казав — діло є до жида.

Мартин. Н-ну! Не такий сьогодні день, а коли я тобі зубів не повибиваю за твої речі, то не я буду... Так і ляпнеш, що в голову влізе. У чиновників у кожного є діло до жида! Біжи поклич його зараз, скажи — гості збираються, будемо обідать. А Марисі не бачив?

Омелько. У садку сидять.

Мартин. Гукни й на неї, щоб ішла.

П а л а ж к а (у двері). Дівчата! Готуйте стіл! Мартин. Що ж це нема гостей?

Входять дівчата і пораються коло столу.

П а л а ж к а. Кого ж ти кликав?

М а р т и н. Дульського, Протасія, Сидоровича, Рачинського — з жінками, з дочками... набереться доволі.

Ява VIII

Входе Дульський з жінкою.

Дульський. Здоровенькі були! Мартин. Просимо, просимо...

Жінки цілюються, сідають і тихо балакають.

Дульський. Ну, поздоровляю тебе! Дай Боже діждать онуків!

М а р т и н. Спасибі!

Входе Протасій з жінкою, двома дочками.

От і Протасій з сімейством.

Дульський ховається між бабами.

Протасій. Всього доброго вам у хаті! (До Мартина.) Голова трохи боліла після вчорашнього. А добре співа гражданський офіцер, твій зять! Я ще як жив на Дідовій Балці... А там здавна осівся Кирило Гарболінський. Він був, кажуть, маркитантом в 1829 году і нажився здорово: свій табун коней, пар сорок волів, корови, вівці... тоді не так ще сутужно було на землі, як тепер... А ми держали сад і став графа Рип'яшинського на одкупі... Сад був чудесний... Одних груш бувало в Херсонщину фур десять одішлемо, а скільки свині поїдять, та доволі того з тебе, що ми тоді вигодували десять кабанів, та які кабани!..

Тимчасом як Протасій говоре, входе ще Сидорович з жінкою, здоровкаються, жінки цілюються; входе Марися; Сидорович глянув на Протасія, махнув рукою і пішов до Дульського. Слуха один Мартин, котрий теж поки да Протасія, і той, сказавши слів десять на вітер, заміча, що піхто його не слуха, замовк і в цей мент побачив Дульського,

Ага! Дульський вже тут! Пане Мартине, а скоро будем обідать?

М а р т и н. От зараз прийде панич наш, він пішов трохи прогуляться...

Протасій (*Дульському*). От і добре, поки обідать — я тобі скінчу про церкву,— вчора не договорив, хтось перебив.

Дульський (*набік*). Нікуди від нього не сховаєшся, заговорить на смерть.

Входє Рачинський з жінкою і ще гості. Цілюються. Протасій застукав Дульського і розказує йому, а той тільки головою хитас.

Мартин почина нудитися: то в двері вигляда, то на столі поправля, то жінку манить до себе пальцем, шепчеться з нею; розводить руками, зве Марисю. Під кінець монолога він зовсім стурбований.

Протасій. Так ото, знаєш, поїхали ми у Кременчук з Сидором Карповичем Жироїдовим, може, чув? Він, літ п'ятнадцять, а може, й двадцять буде, як умер в Яструбинцях... Царство йому небесне... Балка упала на голову і вбила його — славний чоловік. Я з ним спізнався ще у Плискові, імені графа Лопушанського, Лопушанський охотник був на всю округу... Я в нього достав собі хорта — там така була собака, що зайцеві й писнуть не дасть... Поїхав у Плисків до свого давнього знакомого Івана Жука, а старий Жук і каже: шкода, млин стоїть поправляють. Нічого робити, стали ми годувать воли, а тут прийшов Сидір Карпович — він підрядився в Розлогах, у Херсонщині, стройть церкву і ото попросив мене поїхать з ним у Кременчук лісу куповать. Діло було напровесні. Не дожджаючи Кременчука є город Крилов, а там живе давній мій приятель, ще й кум — Супостатов. Лісом торгує. Ми з ним у венгерську кампанію познайомились; я хрестив з його жінкою дочку у Митрофанова,— може, знаєш? Єлена Вікентіївна...

Входє Омелько.

Омелько. Оказія, пане...

Мартин. А що? Де панич?

Омелько. Подався у город.

Мартин. Як?

Омелько. Найняв Шулима, і той його повіз на своїй коняці у город.

Мартин. Брешеш, іроде!!

Омелько. Побий мене Бог! Я сам бачив, як виїхав з двору, ще й сказав мені: кланяйся своєму панові, скажи, щоб не ждали мене більш ніколи... Я, каже, пошуткував!.. Жид ударив кобилу батогом, повозка заторохтіла, і я більш нічого не чув.

Мартин. О Господи! Що ж де? Насмішка? Не може статися, тобі так здалося!

Омелько. Та нехай мені повилазить! Коли не вірите, то спитайте Голду.

Мартин хапається за голову і сіда, гості сполошилися, шепчуться.

Дульський. Ходім, панове, бачите, чоловік у такій оказії — чого нам тут стирчать.

Виходять.

Перший гість *(на відході)*. От тобі й заручини...

Другий гість. От тобі й чиновний жених... Ха-ха!

Протасій. То я тобі другим разом розкажу Прощайте!

Всі виходять.

Мартин *(вскакує)*. Осудовисько! На весь світ осудовисько! Палажко! Що мені робить? Що нам робить?..

Палажка *(обніма Марисю)*. Бідна моя дитина! Ославив, покинув!.. *(Плаче)* Хто тебе візьме тепер?..

Мартин. Цить!! Я йому так не подарую! О, мізерний, о, паскудний! Кипить моя кров!.. Кипить! Мені — страм, дочці — страм!.. Перед усіма дворянами — страм... Ні! Я ж і тобі, я ж і тебе... *(Біжить до дверей і гука)* Омелько!

Омелько. Я тут ось.

Мартин. Сідлай мені Рака, а сам сідай на Блоху.

Омелько вийшов.

Палажко! Достань гарапник, давай шапку!

Палажка. Опам'ятайся, що ти робиш?

Мартин *(тупа ногами)*. Не питай! Роби, що велю!

Палажка пішла.

Я ж на твоїй спині всю свою обиду випишу!.. Я ж тобі...

Марися. Папінька...

Мартин. Мовчи! Геть пішла!

Марися вийшла.

Не будеш ти славить, а будеш ти струпи гоїть! Палажко! Давай шапку, давай гарапник!.. О, злість мене задавить! Омелько! Мерщій!

Входять Омелько з середніх дверей, Палажка з бокових.

Палажка подає шапку і гарапник.

Омелько. ГОТОВО!

Мартин (*надіва шапку, бере гаранник*), Бери і ти батога, за мною! Я ж з тебе зроблю писанку!.. Я ж тобі покажу, як шуткувать з дворянином!

Мартин і Омелько виходять. Палажка обнімає Марисю, плачуть.

Завіса

Дія п'ята

Декорація та ж.

Ява I

Входять Степан і Омелько. Степан одягнений по-дорожньому. Омелько несе за ним скриньку.

Степан. Ну, слава Богу, дома. (*Роздягається.*)

Омелько. Де його поставить?

Степан. Став тут і доказуй мерщій, як далі було. Далеко ж ви його догнали?

Омелько. От зараз на повороті біля Розкопаної могили,

Степан. Ну?

Омелько. Стали наближатись, а панич той, певно, пізнав нас, почав штовхать жида у спину; а жид оглянувся і зараз затріпав обома руками, зашарпав кобилу віжками і ну її цьвохать батогом, а кобилка вскач пустилась, а ми ще гірше припустили. Коні наші потомились, бо ми з копита вскач погнались. Блоха вже стала спотикатись, а Рак аж стогне під паном! Вони не втечуть - а ми не доженем... А біля могили дорога переорйна, повозка застрибала по борознах, потім задок схиливсь на лівий бік, потім одскочило колесо, вісь одбилась, кобилка стала. Жид схопився і що є духу попер у бур'яни... Отут ми їх догнали... і я напарив жида, а панича пан частували... Спасибі, чумаки одняли, а то, мабуть, і вбили б. А потім пан злізли з коня, стали пить воду, трусяться та й упали, як неживі... Чумаки ті їх і додому довели.

Степан. От нещастя!.. Иди ж випрягай коні.

Омелько пішов.

Ява II

Степан, а потім Марися.

Степан (*роздягається*). І хто б сподівався, що так скінчиться сватання? Добре й Націєвському, сердешному,

досталось, одначе хоч би тобі пару з рота пустив!.. Як приїхав, то слабів дві неділі. Я його питаю: а що, як?.. Нічого, каже, приймали гаряче... Тепер і сам бачу, що гаряче. Погані наші діла, усе пішло шкереберть — і в дворянстві одказали, і земський суд скасували, і я остався за штатом — і куди при-моститься, сам не знаю...

Входє Марися.

Марися. Стьопа! Приїхав? Здрастуй, братіку! (*Обніма його.*) Слава Богу, що ти приїхав,— ми вже з мочі вибились і ради не дамо!.. Батько дуже слабів,— мабуть, умруть. (*Плаче.*)

Степан. Що ж йому таке?

Марися. Одно до другого... Тут оказія з тим женихом, ти, мабуть, чув?

Степан. Чув, Омелько розказував.

Марися. Не всіли батько очунять після тієї оказії, а тут Красовський зібрав людей, виганяв нас з села, хотів розвалить хату; батько дуже сердились, сварились, кричали, і з ними зробилась якась причина: упали на землю зовсім як мертві. А, не доведи, Господи!.. Ми з матір'ю в ногах у Красовського валялись — насилу одпросились на місяць, та й то дядько Гервасій заступились... І це ще не кінець! Проїшло скільки днів, батько стали поправляться, як знову получили бумагу, що в дворянстві одказано, і зовсім уже занедужали, з сили вибились, нічого не їдять... все зітхають та читають ту проклятушу бумагу... Коли б хоч з Красовським помирились, а то він знищить нас зовсім; завтра строїв вибираться, а куди вибираться, що робить з слабим батьком — самі не знаємо! Слава Богу, хоч ти приїхав!

Степан. От наказаніє Господнє!.. Не знаю, як і признаться тепер батькові!.. Я вже, Марисю, теж не служу — мене за штатом оставили.

Марися. Не кажи, не кажи батькові, борони Боже! Вони зараз і вмруть, як ще довідаються, що й ти не служиш. Після скажеш...

Степан. А мати ж де?

Марися. Пішли до дядюшки Гервасія просить, щоб помирився з батьком, чи не дасть якої ради,— його так татко любили, завше слухали — і посварились...

Степан. А за що ж уже з Гервасієм папінька посварився?

Марися. Багато говорить, я тобі послі розкажу, а тепер — іди до батька, вони тебе дуже нетерпляче ждали. Тільки не кажи, що ти не служиш, борони Боже! Послі!..

Степан. У мене аж ноги стали труситись... Стільки біди кругом, що й.., *{Махнувши рукою, пішов у бокові двері}*

Ява III

Марися, а потім Микола і Степан.

Марися *(одна)*. А Господи милосердний! Верни Ти спокій і мир у нашу сім'ю! Так уже вимучились всі, що, здається, з умерти було б краще, ніж щодня турбуватися і не бачить краю всім бідам і напастям! На дядюшку Гервасія уся надія... Чи ублагають же то його мати?

Входе Микола.

Ну що? Мати у вас?

Микола. У нас. Батько згодився, зараз прийдуть сюди. Я почув і побіг мерщій тобі сказати про цю радість! Може, й нам щастя знову усміхнеться!

Марися. Слава Богу!

Микола. Здається, і Степан приїхав?

Марися. Приїхав, він у батька.

Микола. То я зостанусь...

Входить Степан.

Степан. Іди, Марисю, папінька тебе кличуть. А, Микола! Здрастуй.

Микола *(поцілувавшись)*. А що, як батько?

Степан. Хоч і не питай!.. Змарніли зовсім.

Микола. Ти ж надовго приїхав?

Степан. Зовсім!

Микола. От і чудесно! І який же я радий, що ти зостанешся у селі! Знов затоваришуеть.

Ява IV

Входять Палажка, Гервасій і Протасій.

Палажка. Стьопа! *(Обніма і цілує його)* Що? Бачив батька?

Степан *(зітхнувши)*. Бачив.

Палажка *(через сльози)*. Як смерть... як смерть.

Гервасій. Заспокойтесь, заспокойтесь, сльозами не поможете.

Степан. Здрастуйте, Гервасій Семенович! Протасій Матвійович!

Гервасій. Здоров, козаче, здоров!

Чоломкаються.

Протасій (*чоломкається*). Як же служебні діла?

Гервасій (*побачивши Миколу*). А ти чого тут опинився?

Микола. Почув, що Степан приїхав.

Палажка (*до Гервасія*). Заходьте ж, Гервасій Семенович, прямо сюди.

Гервасій. Може б, попереду ви йому сказали, щоб не стривожить.

Палажка. Ну-ну, добре, я скажу. (*Пішла.*)

Гервасій. А що ж, Степан Мартинович, скоро столоначальником будеш?

Степан. Де там! Я вже не служу, Гервасій Семенович.

Гервасій. Ну?!

Степан. За штатом остався.

Гервасій. О?! Чув, чув, мені казав Красовський, що земський суд скасували. Так ти, виходить, ліпший! І нащо тобі та служба? Чи багато ж ти там брав жалування?

Степан. Два годи нічого не получав, а оце на третій, по розкладці, два з половиною у місяць назначили.

Гервасій. Два з половиною?! Господи! Здоровий, молодий чоловік два годи дурно сидить, а на третій у місяць получа два з половиною!!

Протасій. Я ще як служив у покійного землеміра, Харитона Харитоновича Кацавейченка, він жив у Трахтомирові, на Дворянській вулиці, в будинку... дай Бог пам'ять., в будинку графа...

Гервасій (*маха рукою на Протасія і перебива його*). Послухай мене, Степане, покинь ти думку про чиновника! Зовсім одурів старий: робітникові плате на своїх харчах тридцять рублів, а сина, замість того, щоб привчать до хазяйства, віддав у службу — байди бить! Тепер не ті часи, з твоєю наукою далеко не заскочиш. І все то дворянство наробило! І батька треба збить, щоб він з дворянської зарубки зіскочив, бо все хазяйство піде прахом, а чиновника з тебе не буде...

С т е п а н. Та я вже набив руку, Гервасій Семенович, деякі папири і сам умію писати!..

П р о т а с і й. Покійний землемір Кацавейченко...

Г е р в а с і й (*не слуха Протасія; до Степана*). Плюнь ти на це діло! Батько — старий, слабий, а одному синові, маючи добре своє хазяйство, не варт тинятися по канцеляріях і за два з половиною в місяць тратити здоров'я, зводить готові гроші на одягу, на харчі. Добре, як дослужишся до чого путнього; а як так і вмреш канцеляристом, а хазяйства не навчишся, не привикнеш — що ж робить під старість? От і тепер — за штатом, якби не було хазяйства, що його робить? Покинь, синові, берись за прадідівське ремесло.

С т е п а н. Та... воно... я й сам бачу тепер... я не від того... не знаю, як батько...

Г е р в а с і й. От я з ним побалакаю.

С т е п а н. Тепер не кажіть, Гервасій Степанович, бо, борони Боже, ще гірше заслабне...

Г е р в а с і й. Я знаю, коли сказати, тільки не потурай батькові, не шукай дворянства, усе буде гаразд.

П а л а ж к а (*з дверей*). Ідіть, Гервасій Семенович!

Г е р в а с і й іде.

Зрадів старий, аж наче ожив трохи!

Г е р в а с і й і П а л а ж к а пішли.

Я в а V

П р о т а с і й, М и к о л а і С т е п а н.

П р о т а с і й. Стюпа! Микола! Ідіть я вам розкажу.

М и к о л а і С т е п а н беруть стільці і сідають коло Протасія.

От Гервасій каже, що два з половиною мало, а як я у покійного землеміра Кацавейченка брав півтора! Правда, раз у раз у командировках, то на його харчах... Раз, знаєте, поїхали межувати землю до Губачевських-Носачів... Вони жили тоді всі вмісті у Семикратах... а батько їх — ніхто з вас не знав батька? Він літ п'ятдесят тому як умер, не знали?.. Ні-ні, не знали... Перерізав собі горло бритвою... Він був жонатий на Свербихвостовій,— там лукава була жінка, борони Боже всякого хрещеного від такої!.. Змолodu «крутила хвоста» з уланами... Недалеко від них стояв уланський повк, так вона одного улана... от забув, як його

фамилія... на умі вертиться... так якось чи на птицю, чи на лоша скидається... так скрутила, що він покинув службу і переїхав до неї у село, ніби управляючий, і почав заправлять... Ги! Ги! А сам Губачевський-Носач тут же живе і нічого не каже... Заперся собі в своїм кабінеті і наче його нема... Ги! Ги!.. Так мужикам стало жаль пана, він, покійний, добрий чоловік був, і таки улан той... от забув фамилію — обижав їх. Застукали мужики того улана... Ксьокачевський! А бодай тебе, так-так, Ксьокачевський! Я ж кажу, що на лоша скидається: ксьо ксьо — Ксьокачевський! Застукали на току, зв'язали й одвели в стан! Отаке було... А під старість, як уже почало від старої Губачевської трухлявим деревом одгонить, вона добивалась від старого Губачевського-Носача любові... все співала йому: «Гори — гори, моя ляпчада... » Ги! Ги! І до того його довела, що він перерізав собі горло бритвою. Так з'їхались наслідники, і треба було розмежувати землю. Кацавейченко покійний — царство йому небесне — й каже мені: бери астролябію — поїдемо! А дощ як із відра...

**Виводять Мартина під руки Гервасій і Палажка,
Марися йде за ними.**

То я вам послі докажу. Це дуже цікаво!

- Ява VI

Мартин, Гервасій, Протасій, Палажка, Марися, Микола і Степан. Мартина садовлять на стільці. Він жовтий від розлиття жовчі.

Мартин. Здрастуйте!.. Бачите, як перевівся Боруля!

Гервасій. Послухай же мене, Мартине, я тобі добра зичу. Зараз і поздоровшаєш.

Мартин. Ні... ще поїду в город, повезу всі дворянські бумажки Каєтану Івановичу...

Гервасій. Знову за своє! Мало тобі лиха через те химерне дворянство?

Мартин. Бумаг же, бумаг багато!.. П'ять літ діло йшло, зовсім було признали, сопричислили... і не утвердили! І через що? Пустяк! Сказано у бумазі, що не так хвамілія стоїть: у нових бумагах — Боруля, а у старих — Беруля!.. Бодай тому писареві руки назад лопатками повикручувало, що написав —

Беруля... Я і сам не знаю, хто я: чи Боруля, чи Беруля... Може, й Беруля!.. Та так і покинуть? Жаль живий бере за серце... А може, ще Каєтан Іванович...

Гервасій. Витягне з тебе яку сотню або й дві.

Мартин. А як докаже, що Боруля і Беруля — однаково?

Гервасій. Чом же він і досі не доказав? Повір мені, Мартине, нічого з цього не буде, тільки хазяйство зведеш, дітей старцями зробиш і сам у бідності помреш. Чого ж ти хочеш?

Мартин. Дворянства...

Гервасій. Ні, торби! Воно ж тебе в хворобу угнало, глянь на себе... воно тебе посварило з Красовським і зо мною — всі біди твої від нього!.. Хазяйство ледве живе, а дворянство без розуму і без науки хліба не дасть. Послухай мене: спали всі бумажки, щоб і не свербіло, бо ти слабкий па дворянство і умреш від цієї хвороби.

Мартин. А як утвердять?.. Може, хоч після смерті утвердять...

Гервасій. Ну, роби, як хочеш!

Палажка. Старий, зглянься на нас, послухай Гервасія, нащо нам те дворянство, як ти помреш, а ми без хліба останемся...

Марися. Рідний мій, дорогий тат... папінька! Нам не треба дворянства; одного бажаєм, щоб ви одужали, і знову будем жить весело, як колись...

Боруля шука очима Степана.

Степан. І я, папінька, не хочу дворянства...

Мартин. І ти, Стьопа?! Не хочеш? Дворянства не хочеш?.. Ти? *(Зітхає)* Всі не хочуть... Хлопи... хлопи!.. *(До Палажки)* Піди, душко, принеси палятурку, там у мене під подушкою...

Палажка пішла.

Нехай Омелько принесе соломи і затопе грубку.

Марися пішла, а через яке врем'я вертається з Омельком, котрий вносе соломку, запихає у грубку і підтоплює.

Потухне послідня іскра від бумаг, потухне моє життя... умру на ваших очах, побачите!

Палажка вносе палятурку, повну бумаг, Мартин розв'язує.

Право на дворянство!.. Грамота... герб!.. І це все спалить?..
(Читає крізь сльозив Отношеніє Дворянського депутатського
 собрания от 16 февраля 1858 года за № 1541 о признаніи рода
 Борулі в дворянстві. *(Говоре)* Було ж, виходить, за що при-
 знать... Атестат прапрапрадіда. Підписав сам суперетендент
 Савостьян Подлевський... бумага синя... як лубок... старинна
 бумага! *(Чита)* Отношеніє Казенной Палати о несостоянні
 рода Борулі в подушнім окладі... *(Говоре)* Скрізь Боруля,
 а там десь Беру ля!.. Ох!.. Копія свідетельства дванадцяти
 дворян, що весь рід Боруль завше вів род життя, свойствен-
 ний дворянам... Особливо я! Герб... герб!.. Червоне поле, а по
 червоному полю хрест голубий, знамена зверху і внизу дві
 пушки...

Омелько. Підпалив, горить!

Мартин. Не кричи! Чого кричиш? Бодай тебе чорти
 підпалили у пеклі — поспієш! І своїми руками спалить дво-
 рянські достоїнства?.. Не можу!..

Гервасій *(хоче взять)*. Та давай я сплю.

Мартин *(захища папи)*. Стривай, стривай! Дай я ще
 надивлюся на них!.. Хоч герб оставить на пам'ять онукам
 і грамоту прапрапрадіда і атестат...

Гервасій. Щоб знов розсвербілось дворянство? Та не
 будь дитиною, пали!

Мартин. А!! Ну, підведіть мене!

Підводять.

(Він бере папи, робе два ступні до грубки і стає) Не мо-
 жу!! Руки тремтять... у серце шпигас...

Омелько. То віддайте мені, пане, на цигарки!

Мартин. А щоб ти подавився! А щоб ти утопився!.. Дво-
 рянські папи на цигарки?! Щастя твоє, що я слабкий.

Омелько. А що ж я таке сказав?

Мартин. Мовчи! Бо я тобі з носа печерицю зроблю!

Омелько. Поки зберетесь, то воно й погасне. Піду ще
 соломи внесу.

Мартин. Стюпа!.. А як же ти будеш служити без дво-
 рянських пап? Тобі й чина не дадуть?

Гервасій. Та він і так не служить, його оставили за
 штатом, земський суд скасували, тепер такі чиновники не
 нужні.

М а р т и н . Як?!

С т е п а н . Так, папінька! Це правда, та я боявся вам сказати! Нас, тридцять чоловік, оставили за штатом.

М а р т и н . За штатом?.. Не служиш?.. Не нужен?.. Земського суда нема?.. Ведіть мене!!

Ведуть.

За штатом!.. *(Кида бумаги в піч)* Горять червоно, як кров дворянська, горять!.. О-о-о! Нещасний хлоп Мартин Боруля!.. Тепер ти бидло! Бидло! А Степан — теля! *(Ридає)* Пустіть! Рятуйте бумагу!.. Я сам поїду у дворянське собрание, у сенат поїду... *(Підбіга до печі)* Згоріли... Тисяча рублів згоріла, половина хазяйства пропала, і все-таки — бидло! *(Тихо плаче)*

П а л а ж к а . Годі, старий! Слана Богу, що дворянство згоріло! Тепер будемо жити по-старосвітськи...

С т е п а н і М а р и с я *(цілють його)*, Папінька, заспокойтесь!

М а р т и н . Не кажіть на мене тепер папінька, кажіть татко!

Г е р в а с і й . Заспокойся, Мартине!.. А тепер я знов прошу тебе: давай поженим наших дітей, вони любляться, а ми на весіллі забудемо усе лихо! Та накажемо їм, щоб унуків наших добре вчили, то й будуть діти їх дворяне!

М а р т и н . Я з радістю! Ідіть, діти, сюди. Нехай вас Бог благословить, та вчіть, вчіть дітей своїх,

**Марися і Микола обнімають Гервасія, Палажку,
цілюються з Степаном.**

щоб мої онуки були дворянами.

П р о т а с і й . А я вам на цей случай розкажу цікаву річ... Літ тридцять тому назад...

Г е р в а с і й . Нехай на весіллі кому-небудь розкажеш.

П р о т а с і й . Га?

Г е р в а с і й . Кажу, на весіллі кому-небудь розкажеш.

П р о т а с і й . Тьфу! Де чорт упрє цього Гервасія, то прямо і рота не роззявляй...

Входе Омелько з соломою.

М а р т и н . Не треба, згоріло! Все згоріло, і мов стара моя душа на тім огні згоріла!.. Чую, як мені легко робиться, наче

нова душа сюди ввійшла, а стара, дворянська, попелом стала.
Візьми, Омельку, попіл і розвій її вітру!..

О м е л ь к о. І що б то було на цигарки віддать!

З а в і с а

1886

Новочеркаськ

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Чому І. Тобілевич обрав для себе псевдонім Карпенко-Карий?
2. Назвіть родичів І. Карпенка-Карого, які стали визначними діячами українського театру.

Середній рівень

3. Які факти з життя родини Тобілевичів використано у п'єсі «Мартин Боруля»?
4. Із яким твором видатного французького драматурга перегукується «Мартин Боруля»?

Достатній рівень

5. Визначте позитивні й негативні риси головного героя п'єси. Доберіть відповідні текстові ілюстрації.
6. Як бажання Мартина Борулі стати дворянином позначилось на його родині?
7. Звернувшись до тексту «Мартина Борулі», поясніть, у чому полягають основні жанрові ознаки трагікомедії?

Михайло Старицький

(.1840-1904)

Батько українського театру.

І. Франко

Михайло Петрович Старицький народився 14 грудня 1840 р. в с. Кліщинцях Золотоніського повіту на Полтавщині у дворянській сім'ї. Він рано осиротів, виховувався в родині дядька — В. Лисенка. Навчався в Полтавській гімназії (1851-1858), Харківському (1858-1860) та Київському (1860-1865) університетах спочатку на фізико-математичному, а потім на юридичному факультеті. Здобувши вищу освіту,

певний час працював у Київському історичному архіві. Після кількох років, проведених у власному маєтку на Поділлі, у 1871 р. переїхав до Києва. Багато сил віддав громадській та літературній праці: брав участь у театральному житті Києва, разом із М. Лисенком виступив засновником «Товариства українських сценічних акторів». Був активним учасником «Старої громади» — української національно-культурної організації.

Літературне становлення М. Старицького припало на несприятливий для розвитку української культури період. Валуєвський циркуляр (1863) та Емський акт (1876) — ганебні прояви російського колоніалізму — фактично ставили під заборону українське письменство. Бути українським літератором в той час означало обрати шлях дисидента та опозиціонера. Однак/ незважаючи на перепони, М. Старицький багато сил віддає літературній і театральній діяльності, виступає як перекладач і видавець. У 70-ті роки він виступив як поет, але по-справжньому його творче обдарування розкривається пізніше. У 80-90-х рр. М. Старицький заявляє про себе як талановитий драматург, активний учасник українського театального життя. У 1883 р., продавши власний маєток, він виступає в ролі антрепренера театральної трупи М. Кропивницького. Театральні потреби змушують драматурга дбати про розширення репертуару. Більшість його п'єс постала як відповідь на потребу української сцени. Щоб задовольнити запити театального глядача, М. Старицький, окрім власних оригінальних п'єс, створює цілий ряд переробок чужих творів. Так з'явилися оперета «Сорочинський ярмарок» (1883, за однойменною повістю М. Гоголя), комедія «Панська губа, та зубів нема, або За двома зайцями» (1883, переробка п'єси І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках»), комедія «Крути та не перекручай» (1886, переробка п'єси Панаса Мирного «Перемудрив»), драма «Тарас Бульба» (1893, за мотивами повісті М. Гоголя) та ін. З оригінальних драматичних творів М. Старицького слід виділити п'єси «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» («Маруся Чурай», 1885), «По модньому, або Коли б не тюрнюри, не здихались би мацапури» (1887), «Богдан Хмельницький» (1887), «Талан» («Гірка доля», 1893), «Маруся Богуславка» (1897), «Оборона Буші» (1898), «Остання ніч» (1899).

Із початку 90-х рр. М. Старицький виступає ще й як прозаїк. З'являються його повісті «Облога Буші» (1892), «Заклятая пещера» (1892), трилогія «Богдан Хмельницький» (1895-1897), романи «Молодосьть Мазепи» (1898), «Руїна» (1899), «Последние орлы» (1901) та ін.

Помер Михайло Старицький 27 квітня 1904 р., похований у Києві.

Письменник очима сучасників і нащадків

Прозові твори Старицького українською мовою присвячені здебільшого селянському життю. М. Старицький малює пореформенне село, не ідеалізує селян і не захоплюється етнографічними подробицями. Оповідання з життя дрібної інтелігенції (зокрема, театральних артистів) писане часто російською мовою, як і деякі повісті з сільського життя. Великий успіх мали романи і повісті з української історії, переважно з XVII ст., інколи — і з XVIII-го. Незважаючи на джерельні студії автора, зображення подій у нього часто примітивізоване і виходить інколи з помилкового уявлення про повну і повсякчасну єдність українського народу...

Д. Чижевський

ОБЛОГА БУШІ

Історична повість з часів Хмельниччини

Ой напилися і сестри і брат-
тя кривавого пива край лугу,
Та не дали ні себе, ні віри
святої ворогам на поругу!

(Із народної думи)

I

Це було в самий розпал великої трагедії, що уготувало польське панство у спілці з прислужниками Лойоли, взявшись на святиню українського духу, на його буття,— трагедії, що охопила пожарищами всю Україну-Русь, пронизала серце в Польщі й під її руїнами закінчилася. Це було тої доби, коли розпанахана Україна мусила у московського царя Олексія Михайловича оборони шукати, коли він, уже по Переяславській раді, послав свої потуги в Литву. Це було тої доби, коли знеможена від ненатного гніву Польща, закупивши татарські загони, кинулась разом з невірою на омиті слов'янською кров'ю країни, аби сплюндрувати їх упень і повернути геть усе на руїну. Це було тої доби, коли два кривих народи, призначені на дружнє та рівне буття, вчинили між себе розраду й, піднявши стяги на стяги, стали «у дідівську славу дзвонити»... Це було восени 1654 року.

На південь від Могильова, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого бережжя притулилось містечко Буша з тверджею-замком, що панував над околицею. На вузькім

стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок і на синьому небові далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти тієї скелі розсипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались де-не-де й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша, цебто торговий майдан,— з одного боку тулилось до стрімчастої скелі, а зокола було обмежане високим земляним валом і добрим дубовим гостроколом. За містом уже посувався пригород аж до узбіччя; з двох боків його огортало провалля, з третього — вали, а з четвертого — великий ставок, який набравсь з річки Бушки і тримавсь кам'яною загатою. Отой замок «Орлине гніздо» з містечком Бушею, з цілим ключем окружних сіл і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїх пазурах неслухняних схизматів. Від самого початку пожежі, що на Запорожжі з залетілої з Суботова іскри спалахнула і покотилася широкими вогняними хвилями аж до старої Польщі, Чарнецькі зняли крила і до Варшави полинули, а гніздо своє лишили на безбаш; його незабаром, після січі під Корсунем та Жовтими Водами, захопили левенці, батави з Дністровського полку, з сотником Завістним на чолі, і озброїли добре як вартову наддністрянську стражницю.

Посередині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і окружним піддашшям церква; вона була вже повернута панством у костьол, а потім знов козаками на благочесний храм пересвячена; його відсвятив на ім'я покрови пресвятої богородиці отець Василь, якого з містечка Бара вивіз сотник, пан Завістний..

Стояв хмурий, глибокої осені, вечір. Дрібен дощ, мов крізь сито, мрячив і сизими хвилями славсь по долині, криючи широку далину млою. Часами лишень, коли вітер на мить розривав туманисту заслону, яскріла з одного боку в глибокій долині Дністрова стяга, а з другого, навпаки, по широких згорищах і площинах чорніли якісь плями непевні.

Кругом церкви, на цвинтарі, стояли ватагами козаки. Голови їм усім були непокріті, і буйний бавився вільно чупринами. Широкі спини огрядного та дужого люду покриті

були розмаїтою пістрявою одіжжю; тут вбачалася і руда та порвана свитка, і білий, виложений шнуром кобеняк, і кармазиновий запорозький жупан, і короткий кожушок і замазаний в дьоготь оксамитовий польський кунтуш, і састова рожева, з панянських цукрових плечок, накрійтка.

В суворім погляді похмурих очей, в непорушних обличчях лежала якась-то дума глибока. Всі були скам'янілі й похмурі, тільки-но діти з палкими, цікавими оченятами не могли встояти на місці, а нишпорили крадькома то між юрбою по цвинтарі, то по дзвіниці.

Із широко розчинених церковних дверей тихий спів лине: «Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!»

Церква світлом сяє. Перед намісними образами у високих ставниках горять товсті зелені свічки, а кругом них і коло самих образів миготять цілі сотні манесеньких свічечок жовтих; за хвилями з кадильного диму вони яскріють зірками, скрашаючи сизі прозористі хмари червоними барвами, а вгорі отой дим під банею уже поклубами чорніє, оповитий у морок. Вузькі вікна у церкві, розквічені різноколірними шибками, світяться тьмяно, спалахуючи часами де-не-де відблисками веселки.

Правий притвір і середина церкви набиті козацтвом. Засмажені,-мужні обличчя, обернені до ликів святих, визирають під променем ласкавого тремтячого світла вже менше суворо, а не знаючі страху очі вогкі їм від сердечного молитовного зрушення. Сиві оселедці, підголені чорні чуприни і лисі геть голови схиляються, хрестячись, низько. Попереду перед царськими вратами стоїть Михайло Завістний, сотник, з золотою китицею на правому плечі; високий, широкоплечий, з сивими довгими вусами, з шрамом на лівілі виску, він подібен до могучего дуба, що нажив собі силу під бурхотом бур. Ліворуч за ним стоїть молодий ще козак красень Островерхий, з чорними, ледве закрученими вусиками, з підголоною хвацько чуприною, з ознакою хорунжого на лівім плечі; праворуч від Завістиого молиться геть лисий, з білою пожовклою бородою дід, а далі вже йде старшина та козацтво значне.

В бабинці, у лівім притворі, скупчилась сама-но жонота; рідко яка голова там пов'язана стрічкою чи хусткою,

а здебільша скрізь кораблики та очіпки, зап'яті довгими

білими намітками, що спадають до самого долу серпанками.

Жіночі уста шепочуть благання; очі піднесені догори святобливо; інші палають лиховісним вогнем, інші яскріють сльозою, яка неслухняно зривається з вій; але в жадних не світиться ні жах, ані розпач, в жадних не видно безсилої жіночої муки.

Попереду скраю стоїть у чорній стрічці сотникова дочка Оріся, а поруч неї у глазетовім кораблику — її подруга Катря, молодого хорунжого жінка, що з неї не зводить очей.

Оріся стоїть перед образом великомученика Степана; її струнка постава, закутана сизими хвилями з кадильного диму, здається легесенькою, прозорою. Вродливого личенька риси і елегантні, й шляхетні; в чорних, стиснутих трохи бровах криється непорушна воля й відвага; карі очі з-під довгих темрявих вій палають вогнем; на мармуровім чолі лежать не дитячі думи, хоч у виразі уст пишає дитяча краса.

Оріся замислено дивиться на лик, безміро ласкавий, осяяний світлом з лампади; їй мріється далеке небо безхмаре, білі, розпечені палом мури, сліпуче сонячне сяйво і ревуча юрба, розсатанілі обличчя, підняті з каміннями руки на глашатая правди й любові, і на устах у мученя на сконанні лагідна та прихильна ухмілка.

«Так, постраждати за віру, за правду, за своїх друзів-братів,— дума вона,— непомірна утіха! Тут, на землі, усе зрадливе й брехливе; усі присягання людські — порожні слова, поглум над знудженим серцем... Там тільки і спокій, і щастя — у сяянні довічного неба».

Вона придивляється пильніше до образу й бачить, немов очі живі у святого і зорять їй у душу; але ті очі знайомі, її серце з ними зжилося, їх промінь тільки й грів її душу самотню... Та це ж не святого стражденника очі, а очі її коханка і друга, властителя радісних мрій, очі вродливого юнака Антона Корецького. Де він тепер? Ні слуху, ні вісточки. Чи його почоломкала куля ворожа, чи він зрадив її, безталанну, і забув свої присягання? Пропав, пропав без пуття, а з ним разом пропав і життя її стямок...

«Що це я? — кинулась раптом Оріся.— У таку хвилину і де про милого стала гадати? Це ворог людський бентежить

натруджене серце. Відступися, нечистий!» І вона почала ревно молитись.

А це далеко десь раптом постріл розлігся, і луна покотила його по байраках та горах. Усі здригнулися і переглянулись значно; а клир тихо співав: «Слава в вишніх богу і на землі мир, в чоловіцїх благоволеніє!»

Скінчилась відправа; отець Василь вийшов у царські врата в єпітрахилі, з кипарисовим, у срібряній оправі хрестом і тихим, злегка тремтячим голосом обернувся до молільників:

— Братіє і друзі мої, хреста цього оборонці, на нем же розп'явся за гріхи наші син чоловічеський, мужайтеся духом, ібо наступає година нужденна, і возлюбивий пас стратотерпець покликав вас стати твердо і купно до останнього подиху за хрест цей і за матір Україну. Ворог цілими хмарищами оточив наше убіжище, що донині крилося богом, і вже погрожа нам вигуком смертодайним. Поклоняючийся хресту господньому брат покликав до помочі бузувіра, аби в спілці з ним повалить під ноги нечисті святиню... Не даймо ж ми на знуцання ні хреста, ні жінок, ні сестер, ні дітей, а ляжмо кістками за нашу правду і за нашу віру!

— Ляжемо, панотче, голови положимо! — перенісся відклик по церкві й розлігся на цвинтарі.

— Хай підкрепить же ваші душі і мишці правиця господня, хай криє вас від стріл і напастей покров пресвятої богородиці, заступниці нашої перед престолом Всевишнього! — велебно прорік панотець і благословив хрестом тричі весь люд.

Усі почали до хреста прикладатись; спочатку підходила старшина, потім — значне козацтво, за ними прості козаки й сірома, а нарешті вже матері, жони і сестри. Все те чинилося богобійно, порядно, без зам'ятні й хапанини; панувало над усім якесь враження надзвичайне, і кожен почував над собою вже помах смерті крила.

Коли всі перейшли до хреста, отець Василь вийшов з ним через відчинені двері на цвинтар; за панотцем рушила півча, а за нею значкові понесли хоругви й стяги, за якими вже посунули всі козаки. На дзвіниці ударили в усі дзвони; півча співала: «Отверзи очі твоя, боже наш, і внемли молящимся тобі». Процесія обійшла тричі круг церкви, потім обійшла мури в замчищу, зупиняючись край кожної башти; потім

отець Василь з півчею й старшиною дістався на самий мур до бійниць і звідтіля, з високості, окропив тричі і містечко Бушу, і пригород.

Козаки стояли під муром в бойовому шикі, лавою. Різкий, пронизуватий вітер тріпав прапори й стяги і гнав по млисто-му небу клочками пошарпані хмари; з отця Василя зірвало протягом його скуфійку і понесло геть униз по дністровській долині, у хорунжого мало-мало не вирвало з рук хоругви і тільки-но держално вломило. Всі були лиховісним передчуттям похилені.

Сонце, сідаючи за гору по той бік Дністра, проглянуло з-поза хмар на хвилину і останнім променем попрощалось з землею; він спалахнув жарким полум'ям на високім хресті і полинув, згасаючи, до високостей темрявих. Отець Василь ще раз окропив козаків, ще раз на воїнство чесне поблагав благословення у господа і з причею журно до церкви вернувся.

Коли зачинилися двері церковні і всі козаки й добровольці зібралися на невеличкім плацу біля цвинтаря, а жонота стала поштиво півколом геть осторонь, то сотник Михайло Завістний зняв шапку перед своєю батавою і до неї обернувся тихою мовою:

— Панове, товариші-громадо! Дозвольте до вас слово держати!

— Держи, держи, батьку, ми слухати тебе раді! — відповіли всі разом, уклонившись пану сотнику, та й насунули шапки набакир.

— До сеї пори у цім затишку наших жінок і сестер боронив господь від нещастя; але воля божа прийшла, і поклика вона нас і наших кривних цілком постраждати за діло велике, і постраждать до кінця. Двадцять тисяч щонайкращого польського війська під гетьманством Потоцького й Лянцкоронського стоїть за півмилі; пан Яскульський — і пройда, і зух — вилазив по Бахчисараю та Царгороду, закупив башів у султана та й приволік сюди татарву — на грабежі наших дібр, на гвалти й знуцання над нашими сестрами і жінками і святій нашій грецькій вірі на поглум, пригнав сорок тисяч невірних поганців, і всі оті ворожі потуги накерував воєвода Чарнецький на нашу горстку нещасну, аби добыть свою спадщину — орлине Чарнецьких гніздо.

Так, так,— підміцнив сивобородий дідусь,— учора ми добули язика; се його непохибне жадання: сісти знову в цьому гнізді і розносити по околицях на хрещений люд жах.

— Ще б то не так, коли он геть надоккола, мов вовчі зграї, розлізлись загони татарські,— додав хорунжий.

— Знати, наважились вони,— вів далі сотник,— або перерізати нас усіх до єдиного, або забрати, як бидло, живцем: нас — під червону таволгу, на неволю і каторгу до галер, а жінок, і дочок, і сестер — на всесвітній глум, на поругу... і се моя перша річ.

— Не дамося собакам живцем! — покрикнула громада.— Хіба через наш труп переступлять поганці!

— Не віддавайте, братці, дешево псам і козачого білого тіла, а візьміть з наших напасників добру ціну,— прошамкав по-старечому сивий кобзар, обводячи незрячими очима юрбу.

— Дорого, діду, заплатять! — зухвально покрикнув хорунжий, і юрба відповіла на те ухвальним гомоном.

Катря гаряче пригорнула Орисю, а та тихо сказала:

— Добрий козак.

— Слухайте ж, панове, мою другу річ,— знову почав сотник, і тиша запанувала.— Чотири дні тому від славного нашого полковника Богуна — продовж йому, господи, вік — відібрав я наказа, щоби ми, в разі нападу на нас сил ворожих, затримали їх тут в шермицерії наскільки мога, аби тим дати пану полковнику час діждатися підмоги у Барі. То як, на вашу думку, панове, чи надовго здолаємо ми затримати злочинців?

— А що ж, пане сотнику? — спитав середнього віку, покарбований шрамами лицар, увесь голений, з самим лишень оселедцем, закрученим за єдине вухо зухвало.— А скільки приходиться на козака тієї погані?

— Та голів двісті на християнську душу...— відповів сотник.

— Гм! Не дуже багато! — зареготавсь оселедець.— Коли в добрий час та на добру руку, так наш брат порішив би до обідньої доби таку купу; ну, а щоб їм подолати одну душу козачу, то тра часу днів зо три або й чотири — не менше... чи так, братці?

— Так, так! — відізвились деякі весело.— А такого убгати, як ти, то й тижня мало!

— Так, стало бути, панове, на тому й стоїмо, щоб затримати їх тут, та й квіта,— по-моєму, хоч навіть на тиждень, а вмирати, братці, козакам не диковина,— сказав сотник і надів на голову високу смушеву шапку з червоним верхом і кутасом.

— Даймо, вставив старий козарлюга,— що насправді, по правді сказати, умирати ще я не вмирав, а для того я й не можу сказати, що воно за диковина? Жартами шуткував з смертю не раз, а щоб зовсім умерти, то ще не доводилось... Ну та це пусте — спробувати можна.

— Тим паче, додав сивий дід,— що доведеться тільки раз на віку скуштувати того меду!

Всі засміялися і якимось весело підбадьорились.

— Так слухайте ж мого наказу,— сказав сотник, і все козацтво мовчки, покірливо поздіймало шапки.— Всіми своїми потугами, наскільки в нас є, ми засядемо в пригороді: там всякого припасу досхочу, з правого боку у нас непролазний ставок, з лівого — невилазне провалля, а просто — добре окопище з гаківницями та гарматами; відтіля нас і зубами не витягнуть: прохід до валів і вузький, і занадто довгий; їм розвернути своїх потуг буде ніде, а ми їх потроху і почнемо лущити та локшити... потіха вийде, та й годі!

— Так, пане сотнику, добре ти розумом кинув!

— Нащо й краще! — підміцнили чупруни.

— Ну, а коли нас, по божому попуску, з тієї позиції виб'ють, то ми перейдемо у містечко, і тут хоча й трудніше нам відбиватися буде, проте ще днів зо два чи зо три продержимось...

— Чого не продержатись? Продержимось! — підкреслив молодий хорунжий, що вже на новому держалні здіймав хоругов.

— А щодо замка, то ми його лишимо на дітей, на дідів та на жоноту,— провадив сотник.— Доки ми будемо кришити ворогів, то й вони допомагатимуть нам з високих бійниць, а коли ми всі поснемо сном козацьким, то наші сестри й подружжя продержать ще замок днів з пару, бо він і сам по собі недосяжен. А коли нарешті увірветься всередину ворог, то вони зуміють не датись у руки живцем і не попустять наших святинь на поругу!

— Не дамося живцем! — покрикнула грізно жонота.

— Зуміємо вмерти,— відказала відважно Оріся, виступаючи наперед,— і святині нашої в руки поганців не кинемо!

— Батькова дочка! — зауважив кобзар.

— Ну, попросайтесь хто з ким хутко, по-козацьки, і гайда у пригород, в шанці: того й гляди, що голомозі захочуть нас навідати.

Юрба заколивалась; намітки поміщалися з шапками, хустки і стрічки — з шликами; стихло все, і тільки вчувались то поцілунки гарячі, то обійми міцні, то зітхання; але жоден стогін, жодне ридання не вразило завзятців, і хіба-но крадькома на чиїх-не-чиїх чорних молодих та яскравих очах набігла була сльоза неслухняна, та й та зронилася безгучно на землю...

Сотник Завістний протер очі, поправив вуса і обняв гаряче свою одиницю, свою останню на житті втіху — Орісю.

— Прощай, доню! — промовив він переривчастим голосом.— Ти знаєш... як тебе я люблю... ніхто, як бог... Його воля! А от пам'ятай, що покійну матір твою один пан, що наїздом мій хутір спалив, хотів був до себе узяти... Дак вона сокирою йому голову провалила; побоялися приступити до неї надвірні та й спалили з хатою разом.

— Пам'ятаю, батьку,— велебно відповіла Оріся.— За мене не зчервонієш ти, вір!

Сотник ще раз пригорнув свою доню до серця і хапливим кроком попрямував просто до брами, крикнувши всім:

— Пора! За мною!

Гвсі, насунувши аж на очі шапки, рушили мовчки до брами. Насовувалась на землю смеркова мла, і в п'їтьмі тій ледве-ледве було запримітити, як одномірне коливалися списи й шапки і як довжелезна многоголова потвора, немов баєчний той змії, вповзала у браму широко.

Оріся стояла довго і нерухомо край скелі, втопивши в холодне, беззоряне небо свої допитливі очі; але воно було невідмовне, глухе; чорна хмара грізно здіймалась зі сходу, і в неосяжній п'їтьмі миготіли лишень блискавиці далеких пожарищ...

II

Ніч. Тихо й похмуро в Орісиній світлиці, що в закутній башті. Висока цівчата середина, обмежована товстелезними мурами, ділиться стінами нахрест; в одному з сегментів

умістилась кімната, чудної форми, з високою стелею, яка закінчалась склепінням.

Під одною прямою стіною, до богів приголів'ям, стоїть ліжко дівоче; з-під газетового наметика визира безліч подушок і подушечок у білих як сніг пошивках. Під другою прямою стіною широко розсілася груба; блискучі кахлі розмальовані хитро візерунками; на довгій лежанці гріються товсті сулії і сушаться трави пахучі. Тут же побіч і низенькі двері вхідні; над ними висить мальована напрочуд картина...

В третій, вигнутій луком, надвірній, стіні прорізане вікно, вузьке-вузьке та глибоке, майже не вікно, а бійниця; і в ясний сонячний день через ту розщілину мало до дівочого покою світу сягає, а тепер воно якомсь лиховісне чорніє. Проти вікна, в гострім кутку, навпаки, лагідно й ясно: багато наставлено там богів і в рамах, і в ризах коштовних, і київського, і польського письма, а перед ними на довгій шнурку, оздобленім паперовими квітами, висить лампадка. Легесеньке тремтяче світло її осяює стиха святобливий лик божої матері, що своєю ризою закрила мир від напастей; променистими хисткими пасмами стелеться світло по мурах і по високих склепіннях, яскрить по гранястому склу, миготить на одній сулії, м'яко лежить на ріжку подушки і на розсипаних по її хвилях з русявого шовку і никне в сутіні на круглій стіні; а на долівці, під лампадкою саме, тремтить пляма кругляста, від неї довгими смужками розбігаються тіні, ламаються по стінах і збігаються аж на склепінні біля залізного гака, до якого і шнурок причеплено. Химерні довгасті тіні маревними нарисами лежать на білій сосновій підлозі, повзуть по мурах, хитаються, тремтять і сповнюють кімнату якимсь таємничим смерком.

А надворі скаженіє буря; вітер гуде і жалібно в комині виє, мов голосить по згубі когось близького, дорогого... В куточку тріскотить стиха лампадка та вчувається часами стогін задушеного ридання.

На ліжку, до подушки припавши лицем, Катря лежить непорушне; тільки часами ледве примітне здригаються плечі у неї. Спала з неї намітка і одним кінцем на подушці звисла, а другим долі лягла; коса вибилась з-під кораблика і, звинувшись химерним вузлом, неслухняно лягла на плечі; одно крило плахти відхилилось свавольно

і виявило огрядну ніжку, узуту в червоні чобітки з срібними підківками. Тільки на частині голівки, на заломі коси та на одному плечі лежать світові плями, а решта в темряві з наметика потонула.

Край вузького вікна, схиливши на руки чоло і втопивши очі в чорну пітьму, сидить мовчки Оріся; вона силкується туди прозирнуть, куди пішли дорогі її серцю люди, вона прагне дізнатись, що діється тепер у містечку Буші і в пригороді; але густий морок закрива від неї далину чорним серпанком, і тільки коли-не-коли на тім морі безпросвітної темряви зблима якась непевна іскра і згасне...

Оріся повернулася до*образа і зупинила на діві пречистій свої замислені очі; від довгих вій лягла сутінь стріляста на її личко бліде; руки їй з несили на коліна впали і сплелись у стисі нервовім; у нахмурених бровах непохибна думка застигла. Довго і нерухомо так сиділа Оріся; чи вона складала з благання молитву, чи доручала небесній розважниці свою тугу-печаль — зосталося то таїною.

Нарешті Оріся повагом перевела свої очі, що світилися темним вогнем, на ліжко, на Катрю — і на її виду перебігла хмарина.

— Годі, Катре! — промовила вона строго.— Не плакати тепер, не в сльозах губить силу, а набиратись треба її для останньої боротьби.

Катря ще більш заридала безнадійно і глухо, і її плечі заколихалися під хвилями збурених мук.

— Гріх! От перед цією святою матір'ю гріх! — показала на образ Оріся.— Вона віддала ради нас свого сина на муки, на смерть, а ми будемо иобиватись, що доведеться за віру святу й за вітчизну вмерти!

— Не те, не те!..— відповіла риданнями Катря, підвівши голівку і спершись нею на руку. Кучеряве пасмо русьвого шовку з-під очіпка впало на її заплакані очі і надало молодесенькому обличчю вираз дитячий — нестотно ображене дівчинятко заплакало, почувши ласку уперше.— Не те! А дай мені виплакаться! Дай мені в останній раз тут... на самоті... натішитись своїм лютим горем... а там уже я не заплачу!

— Сором з своїм горем тепер панькатись! — ласкавішим уже голосом корила Оріся, присівши до Катрі і гладячи її

шовкове волосся.— Коли б воно на тебе лишень упало саму, то тоді б могла... а воно ж на всіх нас злягло рівним тягарем і роздавить усіх нас разом, укупі...

— Не на всіх, не на всіх однаково! — гвалтовно скрикнула Катря і заломила в скрутоньці руки.

— Як неоднаково? — навіть схопилась Оріся.— Та хіба у тих, що пішли туди на певний загин, не було ні радощів, ні втіх на землі, або що?

— Може, й були, та вони вже ними натішились, а я не нажилася ще на світі...— відмовила, рвучи слова, Катря.

— А я чи нажилася? — спитала нервово Оріся.— Туди... на муки... на страту... мій батько пішов... єдине моє кохання, єдина відрадість... єдина моя слава і втіха; але глянь — я не плачу і не збентежу його останньої хвилини сльозою.

— Ох, правда,— мовила Катря, гамуючи сльози.— І ти не нажилася, але ти й не жила зовсім! Ти не зазнала іще того щастя, яке охоплює райською жагою і розум, і волю, і серце, і всю людину цілком приковує до втіхи земної... ти ще не кохала!

— Почім ти знаєш? — відказала упавшим голосом Оріся і провела рукою по білому чолі, немов бажаючи змести з його уїдливу боліч,— А може, кохання моє ще страшнішою п'явкою вп'ялось мені в серце!

— Твоє кохання! — нестямилась Катря, підвівши голівку і затаївши враз сльози: дитяча цікавість перемогла її страждання.— Ти, моя перша подруга, посестриця, і ніколи мені про те не промовила й слова.

— Суть такі рани, які жадалось би і від себе самої сховати, а не то що від миру,— важко зітхнула Оріся, відвернувши від Катрі свій зрушений вид.

— Орісю! Ріднесенька! Зіронько моя! — обнімала Катря свою кохану посестрицю, переставши плакати і ласкаючи свою товаришку по горю.— Скажи мені хто? Поділись горем — легше буде... Коли виплачешся і розважиш тугу — завжди на душі легшає...

— Ти пам'ятаєш того козака... Антона Корецького... що до нас приїздив у Бар?

— А, пам'ятаю, пам'ятаю... Такий гарний, хороший, з руськими кучерями, синіми очима і білим панським лицем?

— Так, так!

— Як не пам'ятати! Пам'ятаю і за сто сажнів пізнаю! Я в його, коли признатись тобі, усміхалась уже Катря, щаслива тим, що таїну вивідає, мало-мало не закохалась... Не здолала чисто й глянути на ті закручені вусики... Тільки тривай...— зупинилась вона, міркуючи...— Адже ж то брат твій? Він тебе називав сестрою?

— Ні, він не брат: він по крові мені був зовсім чужий, а по серцю... ех! — Оріся нетерпляче махнула рукою.— До чого ці спогадки тепер? Навіщо намучене серце вражати?

— Квіточко моя, сонечко ясне! — благала Катря — Скажи... повідай, хоч кришечку... хоч капелиночку!

— Ах, яка-бо ти! Нестотно мале дитинятко,— годилась через силу Оріся.— Довго розказувати, а ще довше пережити ті муки. Бачиш, я з тобою спізналася в Барі, а ми перше сиділи далеко на хуторі,— я там росла ще дитинкою... І так було славно, ох, як славно! Батько приїздив часто... мати жила... кохала, ласкала мене... Я її ледве згадаю... Потім наш хутір спалили... матір теж... Як приїхав на пожарище батько, позеленів, заскреготав зубами і знову кудись-то майнув. Аза тиждень вернувся і привіз хлопчика на кульбаці, літ дев'яти. «Знайшов,— каже, сироту безпритомного на шляху, так треба нам його приховати, за сина прийняти!» — Оріся змовкла, пригнічена вагою спогадів давніх.

— Ну, ну! Що ж далі? — допитувалась зацікавлена Катря.

— Що ж? Звичайно... став він у нас мешкати... в другім х:уторі,— ми переїхали далі від Бугу; росли ми вкупі, як брат з сестрою, вкупі бігали, пустували, гулялись... ну, привичаїлись, поріднилися... ех, та що й згадувати!

— Ні, ні! Докажи-бо, хоч капельку!

— Ну, вирости ми; а він стрункий такий став, та моторний, та дужий!.. Співав гарно... Батько почав його вчити герцям лицарським, брав і на Запорожжя з собою в науку... Потім він приїздив до нас такий радісний та щасливий... і до Бара ото... а вже я його так ждала й виглядала, як божого світу... Ну, ми й покохались.

— Так де ж він, твій Антось?

— Не питай! Як він присягався, боже! А батько раз сам вернувся додому й сказав, щоб я отого перевертня, зрадника із голови викинула! Для чого? Батько промовчав, але я знаю що він. дарма не скаже...

— І ти викинула? Забула його?

— Не руш! Годі! — сказала рішуче Оріся, зсупивши брови від вразкої, наболілої муки, і Катря припала до її колін і притихла, почувши незміряне горе.

Знишкли посестри, немов заніміли, замерли,— одній боліч здавила до нестями серце, а другу заколисала недоля, і Катря, мов дитинка, заснула безжурно у своєї подруги на колінах.

Осінній дощ кропить дзвінко шибки, і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний...

Немов темна мармурова фігура, сидить нерухомо Оріся; її погляд сягнув далеко-далеко і потонув у чорніючій млі...

Зринають з п'ятьми перед нею другі, непохожі картини, і віє від них і світлом, і ласкою, і теплом.

Тихий літній вечір. На заході гасне поволі рожевистий світ. Біля хати на килимку стоїть ще вечеря; якась баба, не дуже стара, прибира і ложки, і миски... А своєму коханому Орісенятку дає медовики й вишні. На призьбі сидить молодий ще тато Орісин; вуси йому аж на перса упали, а в зубах коротесенька люлька. Схилившись йому на плече, придулилась молодиця'хороша і приязно, кохано зазира йому в вічі. Розтопививши рученята, підбігає з сміхом до татуса красунька Оріся, а батько їй пускає назустріч клубочками дим... їй весело, вона заливається, аж дзвенить,— і навтеки, та знову-таки вертається з галасом на. дим, поки не закашляється; молодиця тоді злякано хапає її і притискає до лона.

— І як-таки тютюном та на дитину! — зірвався з її уст лагідненький докір.

— Нехай привчається до запорозького курива! Правда, доню? — зареготавсь батько і ущипнув за щічку Орісю.

— Мамо, я привчусь,— засміялась дзвінко й Оріся, визираючи з-під руки в матері зухвальними оченками і ловлячи рученятками дим.

Линуть пахощі від бузку по садочку. Десь рипить віз і гавка собака, над головою прогудів хрущ.

Оріся схопилася його дігнати; а це її перейняв другий і вдарив; вона — в сльози і зараз під оборану до тата. А тато ще драгує й сміється:

— Гай-гай! І не сором тобі? Жука злякалася! Ти ж козацька дочка? Так не то, не бійся жука, а й татарина-пса... бий їх!

І Оріся, підбурена батьком, біжить знов на хрущів; а запашний український вечір ласкаво огорта натомлену землю.

А ось друга ніч..., чарівна, тиха. Над головою розсипавсь стожар; райський шлях простягсь угорі зористою стягою; все небо миготить тихими вогниками... Мама на призьбі сидить і жде тата; він поїхав ненадовго, а ось третій день — і нема...

А це раптом як затупотить кіньми... Розлігся галас; хутір прокинувся; перелякані, бліді молодичі і діти повибігали з хат; вскочила нянька, кричить: «Вороги!»

— Бери Орісю! Рятуй її! Ховай! — до неї з благанням кинулась мати і передала їй дитину на руки.

Баба біжить з дорогою ношею в ліс. Віти хвиськають їх, огортає пітьма, гонить жах... Здалеку досягають і лемент, і крики, й постріли, а от через прогалину видко, як на місці, де хутір, зайнялися немов великі свічки, і полум'я від них полинуло аж до вогнистого неба.

Червона кров... чорні, обгорілі трупи... жаховиті обличчя... стогін і плач... і сиротинна самотність... тиша могильна... Мамо! Мамо!

Зимовий вечір. Другий уже хутір. Хатка заметена снігом. Намерзлі манесенькі вікна ледве пропускають той світ. Баба порасться коло печі. Батько велику книгу чита про страдників божих, що за віру святу йшли з ухмілкою в огонь, і на страту. Кожне слово мірної батькової речі запада їй у душу; а поруч стоїть молодий кучерявий хлопчина, названий, її брат; почуває вона в стуканні серця, що він їй ближчий за брата...

А старий батько розказує вже про діда Дніпра, про скажені пороги, про синє море безкрає, про криваві січі з турками та татарами, про страшенні бурі, про турецьку неволю, про пекельні тюрми і про смердючі галери...

Але час летить. Яскраве літо і спека. Розжеврене небо безхмаре високо знялось у безодній блакиті. Вітер ані шелесне; буйне жито своє стигле колосся до землі клонить, мов проситься на спочивок у снопи, а не то ронитиме на землю вихохане, достигле зерно.

Оріся бреде по цьому золотистому морю, розсуваючи його хвилі руками; на голові в неї віночок з васильків та волошок.

Хтось крикнув поблизь: «Агов!» — і красень козак зненацька виринув ось перед нею і обвив руками її стан...

Вона чує, як стукотить його серце, вона чує його поцілунки гарячі... їй і боязно, і хороше, і мліє солодким тремтінням серденько...

— Пусти, Антосю! Годі-бо! Що ти? Побачать! — вибивається вона з обіймів.

— Хай бачать! Хай цілий світ збереться сюди, і перед усіма, як перед оцим небом, я скажу, що кохаю тебе більше всякої радості, більше життя!

— Коханий мій, любий! — шепоче вона і хова на його дужому плечі свій зчервонілий видочок, а очі її таким щастям палають, яким тільки раз на віку займається серце.

— Твій, твій! І ніщо на світі нас не розлучить! — присягається ревно козак, притискаючи її до своїх могутніх грудей...

І знов усе лине, зника... далі, далі!

Осінній дощ кропить дзвінко шибки, і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний...

Тихо рипнули двері, і на порозі з'явилась згорблена бабуся, пов'язана по очіпку чорною хусткою і в чорній намітці.

— Не спиш усе, моя ягідочко? — прошамкала вона, наблизившись до Орисі.— Уже швидко світ; приляж, засни хоч хвилину... сили наберись... не сумуй!

— Я, бабусю моя, не сумую і божій волі корюсь! — промовила тихо Орися.— А тільки не спиться мені... голову думи обсіли...

— Ох, моя квіточко рожевая! Яка то гірка твоя доля! — зітхнула, проголосила бабуся, цілуючи Орисю в голівку.— Жити б тобі та радіти, а мені б у землі сіфій тліти... Ох, а господь інакше міркує...

— Не наді мною одною його воля свята, а над усіма,— відізвалась спокійно Орися.— Та мені життя мого і не шкода: які в йому радості, які втіхи? От тільки тата кохала та бабусю, як неньку рідненьку..»— І Орися схопила і поцілувала руку у баби.

— Що ти, що ти, моя безталанна? — кинулась бабуся обнімати Орисю, утираючи дрібні сльози, що котились з старечих очей.

— Люблю, от що! А ховати ні тобі мене, ні мені тебе не випаде: поховає нас хижий звір.

— Та ще, моя ягідко, господь один віда, що станеться; а може, з потилиці налетить наш славний Богун Іван, дак нечисть уся від його шкереберть покотиться...

— Сили, бабусю, у ворога дужі — не подолати! А проте — хай буде, що буде, що богові миле... а ти от що скажи: чи молодого моя матуся вмерла?

— Молодесенькою,

— А як горіла вона, ти бачила?

— Годі! Годі! Господь з тобою... Най її криє покровом своїм цариця небесна! Не думай... засни хоч трішечки: ти одна тепер голова на ціле замчище та панотець...

— Я засну, бабусю,- обезпечала Оріся.

— Засни, моя дитино! А я готую обід і всяку страву, щоб у долину нашим оборонцям знести...

— Ох, бабусю, ненько моя! Яка ти люба, хороша: все дбаєш лишень про других... а я то про себе... Готуйте, готуйте, і я піду допомагати...— заметушилась Оріся і встала, перекидаючи обережно на подушку голову Катрі.

— Ні, ні! Ти відпочинь,— там помічниць досить, а ранком і ти нам допоможеш. Відпочинь, послухайся твоєї бабусі, адже я тебе більше за рідну доньку люблю.

— Послухаюсь, бабусю,— згодилась Оріся покійно.

— Пошли їй, порадице мати свята, хоч на хвилиноньку спокій! — промовила побожно бабуся, перехрестившись до образу і тихо, зовсім згорбившись, вийшла з світлиці.

Осіній дощ кропить дзвінко шибки, і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний...

Зупинилась Оріся перед ликом небесної і навколішки стала.

— Царице безгрішна! — шепотіли уста її тихо.— До тебе, до нашого прибіжшца тихого лине моя остання молитва! Не від куль, не від стріл ворожих, не від смерті ховай моє серце, а від немочі та страху! Пошли і мені, о всепїтая мати, силу і мужність з відважною усмішкою на страту піти за нашу бездольну родину, за нашу зневажену віру і за твою, панно пречиста, віковічну славу!

Лампадка спалахнула і погасла. Все пірнуло в хмурій цїтмі, тільки крізь шибки в вікні ледве-ледве сірів наступаючий ранок.

Коли це раптом навадалі щось блискавицею свїргонуло; через хвилину гуркіт розлігся і полохлива луна відгукнула

його по долині. Задзвеніли шибки; Оріся здригнулась і стала Катрю будити:

— Вставай,— уже починається!

III

Глупа ніч; проте у польськiм обозі край намету коронного гетьмана Степана Потоцького жвавий клопіт і рух. Слуги з походнями нишпорять, бігають від мажі до мажі; випаковують і припаси, і начиння всяке — куфи, барилки, пляшки; в обгорілій хатині приладнались кухарі з куховарством і край яскравого полум'я готують, печуть, на рожні шкварять і лаються. Навкруги, під дрібним холодним дощем, не горять, а куряться вогнища; коло них в туманистих загравах кривавими плямами вбачаються постави людські,— інші лежать скорчившись, інші сидячи сплять, і тільки де-не-де ходять між ними з рушницями пильні вартові.

А в спустошеній капліці бенкет іде і варом кипить шляхетське життя.

Розіслано на долівці дорогі килими; розставлено складні шкурятні канапи й кріселка, розложено столи і білими обрусами вкрито; на них у срібних тяжених, нюрнберзької роботи, ціандалах горять десятками свічі воскові; на срібній і золотистій посудині їх полум'я миготить і блискоче зірками, яскріє діамантами в кришталі. Сайгаки і голови з вепрів стоять на столі; розмаїті потравки, бігоси, лозанки парують і смачним пахом драгують охоту до їжі; у куфах, суліях, пляшках леліють ласкаво та втішно і старки, й наливки, і заморські вина, і темні та густі сорокалітні меди. Слуги метушаться упадливо та улесно, підносячи більше та більше і вигадливих страв, і цілющого трунку.

На канапі, медвежою шкурою вкритій, майже лежить сам вельможний господар, сам гетьман коронний — Потоцький, син старого Миколи Потоцького, що завершив сумно під Корсунем свою бойову славу. На йому довгі сап'янці з золотими острогами і срібна місьюрка, а зверху наопаш — розкішний кармазиновий кунтуш з венеційського оксамиту, облямований горностаєм; на голові соболевий шлик з струсевим пером, що діамантом коштовним прип'ято. Многоцінне каміння яскріє і свіргоче йому на руках, і на застібках, і на піхвах прип'ятої до лівого боку дамаської шаблі.

І криклива пишнота, і вираз обличчя, що довчасно злиняло на розпусних ночах, і хітливі безсоромні очі, і млява, знесилена постава — нагадували швидше фігуру змученої повії, ніж мужнього ватага Посполитої Речі.

Попліч Потоцького справа сидить польний гетьман Лянц-коронський; він, навпаки, одягнений в звичайну бойову одіж; обличчя йому повне достоїнстві й поваги; в очах, синіх, великих, світиться розум.

За ним сидить в сталевих шелягах воєвода Чарнецький, на всю округу — пекло і жах; від його мусянжового, загартованого в боях обличчя віє холодом зимовим, з горбинкою ніс загнувся йому гаком, нагадуючи дзьоб у хижого птаха; в зеленастих очах яскріє сваволя і лютість.

Ліворуч почетнее місце сина кримського хана Махмета-Ґірея — на цей раз порожнє: він чогось не прибув на сьогоднішній бенкет.

Далі за столами по достотам міститься панство вельможне; убране в састи, єдваби, злотоглави та в зброю блискучу, воно зібралося тут немов на мазура з пишними красунями панями та панянками, а не на воювання суворе. Деяким не вистачило стільців, так вони зірвали зі стін схизматські образи, положили їх тилом на зруби та на них і розсілись. Одного образа вони дістать не здолали, бо високо висів, так він і зостався у них свідком єдиним.

Не дбаючи про холод і про вітер, що вривався в розбиті шибки і хитав тривожливе полум'я свіч, обличчя у бенкетарів, розшарені старкою, та добрим венгерським, та литовськими медами, палали вогнем і світилися звірячою втіхою.

І регіт, і вигуки, і скромні вигадки, і дзенькіт склянок, і цокіт ножів — все змішалось у галас безладний та дикий.

— На моє здання¹,— провадив польний гетьман, запиваючи свою мову ковтками старого венгерського,— не слід нам затримуватися тут повними силами ради якоїсь там жмені ошарпаних гультіпак — і негоже, і мети нема, та й часу жаль: Беллона страх вередлива і за марнування часу помстить жорстоко.

— Найперше,— сьорбаючи сонливо з золотого келиха мед, суперечив йому гетьман коронний,— панська вельможність

¹ На мою думку (пол.).

надуживає злегка правдоту: ця горстка наволочі нас затримать тут не зможе, а дасть тільки малий відпочивок і сяку-таку розривку...

— Не я, яснійший графе, надуживаю правдоту, не я,— підкреслив свої слова збуреним голосом Лянцкоронський.— Замок Буша — це орлине гніздо: воно недосяжне, спитайте хоч пана Чарнецького.

— Так, вельможний гетьмане, мій батько його будував, а він знався на справі вояцькій і винайшов виборну місцевість,— підкрепив пан Чарнецький.

— Тим краще, панове,— більше потіхи... але я доведу його вельможності, що над правдотою вчинено гвалт,— вів далі Потоцький, і в його масних очах заяскріла ненависть.— Вчора ми одного з того бидла скрутили, і він на сковорідці признався, що в пригороді засіла лишень купка мізерна якоїсь рвані та втікачів-хлопів, а в вашому ухваленому замку лишилась-но жонота сама, розуміє пан — самі кобіти,— це раз; в замку сховані усі добра, і козачі, і окольних селян, та й награбовані у поштивої шляхти,— це два; в замку, нарешті, ми наловимо живцем молодиць і дівчат... а при наших похідних нуждотах, при січових голоднечах-постах воно не поміха,— це три; чи не так би то, лицарство славне?

— Правда, правда, яснійший графе! — загоготіла шляхта.— Се головна річ, і по наших нужденних трудах, ой-ой, яка ласа!

— Даруйте, пане гетьмане...— почав було Лянцкоронський.

— Пшепрашам, вельможний пане,— перервав його пан Потоцький, і польний гетьман, ображений, змовк.

— За кобіт і за любощі! — підняв келих Потоцький.

— Віват! — заgrimотіло навколо.

— Хоча й оті хлопки,— вів далі, смакуючи губами, Потоцький,— неелегантні, грубі, незграбні і кізяком тхнуть... але іноді, панове, я люблю дичину залежалу... Хе-хе-хеН

— Досконале, ясний графе! — підхопив, потираючи руки, червоновидий, банькатий, з закрученими догори вусами пан Яскульський.— Присягаюсь святим Паркелем, що кобіта і вино, та ще як до них додати пеньондзи¹ — найкращі утіхи

¹ Гроші (пол.).

на світі. За Венеру ж, Бахуса та Меркурія, ясне лицарство!
In hoc trinitario est veritas!¹ Віват!!!

— Віват! Віват!! — розляглося навкруг.

— Тільки єдину увагу додаю я,— відмовив Чарнецький,— щоб українських хлопок до кобїт не єднати: вони — тварюки!

— Між українками і по красі, і по душевних достотах суть привабні жінки і дівчата,сперечив якомсь ніяково і нервово молодий шляхтич, що сидів осторонь і не доторкався до кубка.

Всі звернули увагу на таке в лицарськїм колї зухвальство — на оборону підлих схизматок, які у вельможної шляхти мались за найгідші, принижені тварі.

Зборонець був огрядний і стрункий — красень юнак; його біле, благородне чоло обмежали золотисто-каштанові кучері, на виразнім обличчі світились ласкою і відвагою сині очі.

— Хочай й лицарський повин боронити кобїт, але на цей раз, пане, твоя оборона занадто смілива і дражлива,— зауважив по невеликій паузі гетьман Потоцький.

— Даруйте мені, яснійший графе, що я насмілився тут виявити свою думку; але мене змалку наставили говорити правду усюди,— промовив з достотою молодий лицар, уклонившись гетьману низько.

— І я прошу вибачення за його,— додав Чарнецький,— тим паче, що він, на лихо собі, виховався у хлопів і не зміг ще досконально спізнати магнатських звичаїв і обичаїв.

— Яким робом міг шляхтич шанобний виховуватись у хлопів? — здивувався Потоцький.

— Дуже просто, ясний графе: якийсь із сих гайдамаків розбишака спалив, нібито з помсти за свою бидлиську сім'ю, у мого дївера хутір, вигубив цілу фамілію, і захопив гвалтом одного лишень хлопчика у полон, і повернув шляхетного сина на своє хлописько.

— Він мене мав не за хлопа, а за свого рідного сина,— поправив тремтячим від обурення голосом молодий шляхтич.

— Сором, пане! — покрикнув грізно Чарнецький.— Через тебе сороміцькою кров'ю спалахнув мій вид: не мати гонору і перед лицарством хвалитись своєю ганьбою, що був зму-

¹ У цій трійці істина (*лат.*).

їдений гвалтом сином лічитись тієї родини, що твою матір, сестер і братів доконала...

У молодого шляхтича блиснули очі благородним вогнем, і він згорда відповів:

— За мене, пане воєводо, не знадобиться червоніти нікому: хочай мене вигодовано і виховано у хлопській сім'ї, але ті хлопи мене змалку вчили правди, і честі, й добра, вчили, по своїй вірі схизматській, і в ворозі людину вважати і битися з ним по-лицарськи чесно.

— Ого-го! — перенісся ображений буркїт довкола. Чарнецький збурено стиснув у шаблі держак; Потоцький стукнув об стіл келихом, аж многоцінна рідь розлилася; один тільки Лянцкоронський усміхнувся самовтішно і згорда.

— Я вірю панському слову, що гайдамаки винищили мій рід,— вів далі поривчасто шляхтич, але той, що мене зрятував, чи був межи ними, то ще питання? Навіщо б він, панове лицарство, визволяв ворожого сина? Хіба б, може, для тяжчого катування, для гіршої муки, але ж не задля ласки й упаду? Це непорозуміння страшенне, ця пекельна непевність мені вибачає зневір'я... В нашу добу, коли й закон, і права повалені в крив'яні калюжі і безкрая братогубна...

— Братогубна?! — спалахнув гетьман Потоцький і брязнув шаблюкою об кріселко,— Коли б тільки на тобі не шляхетська зброя, ти б мені заплатив головою за те, що нашими братами хлопів назвав.

Молодий шляхтич підвівся і затремтів, обурений гнівом.

— Я мушу, ясний графе, заступитись за молодого драгуна, за його щиросерде завзяття,— промовив улесним голосом Лянцкоронський.— Звичайно, і хлопи суть християни, тільки іншого розуму, а всі християни вважаються за братів по Христу.

— Чи не набралася й панська вельможність якого-небудь схизматського розуму? — процідив пан Потоцький, повернувшись з показною погордою до Чарнецького.— В кожному разі, пане воєводо, я вбачаю, що юнак має такий небезпечний і до наших шляхетських засад не подібний світогляд, на який не можна упевнитись в бої.

Поблід від образи юнак, відкинув назад свої кучері пишні, підголені елегантно кружком, і відповів з благородним запалом:

— Мій світогляд, мої думки, яснійший графе, мені кажуть усю кров до останньої краплі пролити за добро і за спокій моєї ойчизни, за честь нашого пишного лицарства і за свободу нашої Посполитої Речі. З дитинства ходив я до грецької церкви і там навчився віротерпіння; проте, дізнавшись, що мене охрещено католиком, я зумію чесно ним бути і зумію вмерти, але за правду, за волю і за наш край! Присягаюсь яснійшому пану усім, що маю святого,— могилами батьків і дідів, славою моєї Литви і величчям Посполитої Речі, що без вагання буйну зложу, де скаже мені мій повин.

— Незле слово, - прищурилась Потоцький,— але все ж прошу пана воєводу керувати поки новака не до бою, а до перемов; очевидячки, язиком владає він ліпше, ніж мечем.

Шляхтич хотів був ще відповісти на теє, але Потоцький рукою махнув, і молодий драгун, уклонившись поштиво, вийшов геть із капліці.

— От за таку образу,— покрикнув Чарнецький, аж зашарівшись від шаленості,— що огидне бидлисько покалічило нанівець мого родича, от за одно це буду мститись до сатанинського нестяму,— ні баби, ні жінки, ні дівчини, ні навіть дитини не ощаджу,— випалю, винищу, видавлю все, щоб і насіння від цього гадючого кодла не лишилося!

— Ось моя рука, пане воєводо,— простяг свою руку Потоцький,— тільки-но в винищенні ворога до ноги і лежить благо ойчизни.

— Так, так, ясний графе! — відізвалася більшість, а меншість похнюпилась мовчки.

— А я мислю,— підняв голос гетьман напольний,— що така бойня шалена появить за собою саму-но руїну, яка, нарешті, і стане могилою Польщі: не в знищенні своїх кривних підданих, які й боронять наші крайниці, лежить сила держави, а в спільній користі та згоді.

— Шкода, бардзо шкода, що ми з паном вельможним навпаки розійшлися думками,— відрізав з пихою гетьман коронний,— але тим паче я поступитись своїми не можу і даю наказ: сьогодні ж уранці всіма потугами вдарить на Бушу, сплюндрувати її, розграбувати до пня, жодної душі не випустити живою, жодної,— надав він,— пріч вродливиць з жоноти... а гірших — татарам.

— Я повинен коронному гетьману заявити,— напружив слово Лянцкоронський.— Інтереси війни, а з того й вітчизни потребують не забарювати тут війська, а лишити задля наглядку хіба одну яку коругов; нам треба хапатись до Бара і зломити борвія у цім краї — полковника Богуня; тільки в тім разі ми з безпекою зможемо рушити на головні сили ворожі. Всяка ж забара дасть Богуну змогу стягти потуги, скріпитися силою; тоді ми опинимося в лабетах і наші спільники татари, утративши надію на здобич, кинуться наші краї грабувати і на нас самих зброю повернуть... Уже недарма і на сьогодні не прибув сюди ханський син.

Слова Лянцкоронського були надто важливі і зрушили своїм тягарем всіх; але це збурило іще більш непохилу волю магната.

— Чудову панської можності думку я заховаю на спогад,— кепливо відповів крізь зуби Потоцький,— але преці ж я по волі славутнього сойму тут стою за коронного гетьмана, то з того на мені одному і відповідальність лежить за розпорядки, а панський обов'язок лишень пильнувати, аби мої накази справлялись до слова.

— Свої обов'язки, ясний графе, я знаю! — промовив Лянцкоронський, кивнувши головою недбало.

— Ну, так я наказую: зараз же удосвіта, не гаючи й хвилини, добуть Бушу і до ноги знищити всіх!

— Ким не ким, а вже мною яснійший граф задовольнений буде! — гримнув, скрегочучи зубами, Чарнецький.— Я їм гарячого сала за шкуру заллю, потішуся над собаками! Нагадаю їм до сконання мого небіжчика батька.

— Так, так! — злорадо зареготав гетьман.— За потіху пана Чарнецького, за його помсту преславну! — підніс він налитий джурою келих.

А осяяний тріпотливим світлом лик богочоловіка дивився згори лагідно на сп'янілі і розсатанілі від злоби обличчя, позирав кохано на дітей своїх, за яких і розпинавсь на хресті.

IV

Цілу ніч у пригороді йшла тихо, але й безупинно робота: насипались землею лантухи, плелися тури з верболозу і набивалися глиною, уставлялися в дві айв три перії дубові

мажі, окуті добре залізом;— найкраща оборона рухома супроти нападу кінпиці,— підглибшались рови і окопи, перетаскувались майже на плечах бойові всякі прилади — гармати, діла і гаківниці. Поважно, порядно, беззам'ятні, з безперечним послушенням сотниковій волі, з епічним спокоєм і навіть веселим гумором чинилася справа.

— Ануте, хлопці, тягніть сюди, насередину, нашу «паню» пузату та постеліть їйосці постіль добрячу, обложіть її гаразд турами та подушками, набитими глиняним пухом.

— Ми нашу товстопузиху обложимо, пане сотнику, як гетьманшу, а вона за те нам подякує,— відгукнулись у темряві зігнуті спини, що по кругляках тягли гужем широкогорлу гармату.

— Ще б не подякувала? Як плоне, дак будуть ляшки-панки протирать очі! — весело додали ті, що коло бійниці заступами та лопатами працювали.

— Запорошить! — завважив, усміхаючись, і пан сотник.— А ви ще, хлопці, приволочіть їй до гурту й до бесіди хоч зо дві «панянки» та приладнайте їх по обіруч у «пані»; нехай вони втрюх завтра побрешуть та поприскають трохи на вузький той шлях, дак мені навіть цікаво, як до наших добродійок дістануться непрохані гості.

— Повинно не іначе, як рачки або шкереберть,— постановив Шрам — зналий запорозький гармаш, під чім доглядом і риштувались бойові озброєння.

— Вірно! — зміцнив і пан сотник.— А ось, Шраме, я ще міркую у ці закутки приладнати по дві «гаківниці» і по дві «плющихи» в додачу. («Плющихами» в інших місцинах звалися баштові рушниці з широкими на кінці і сплющеними гирлами).

— Чого й краще! — згодився Шрам.— Коли б навіть і «гетьманша» з «панянками» не зупинила безглуздох, то можна буде їх покропити ще нахрест.

— А ми ще з-поза маж почастуємо, то й будуть вітанням контентні,— пояснив сотник.

— Потіха, та й годі! -- додали з реготом ближчі чуприни.

— Тривайте, братці! — укинув з тривогою сивоусий козак.— А де ж наші «баби»-цокотухи? Без них, бра, і свято не в свято! *

Всі сполошилися й оточили діда кружком.

— Як без «бабів»? Без «бабів» неможливо! Вельможній «гетьманші» і «панянкам» буде скучно без «баб», та й нам самим за їхньою лайкою охвітніше! — загомоніли довкола.

— Не турбуйтеся! «Бабів» я волочу! — почувся з пільми голос хорунжого.— Дві захопив, а чотири на всяку пригоду лишив у містечку; та й важкі ж, прокляті,— по три пари волів ледве тягнуть.

— Нам і двох досить, адже й дві «баби» ярмарок чинять,— завважив пан сотник, і юрба відповіла на те спільним реготом.— Ти от, Шраме, у порядись з жіноцтвом: ти ж коло цього діла ходити зугарний!

— Коло баб'ячого? — засміявся Шрам.— Воно хоч у нас, у Січі, за цей крам частували киями, ну та ачей господь бог і неука умудрить: ми цих «бабів» між «панянками» та «плющиками» приладнаємо, дак вони у свій час як вергонуть галушками та горохом, то й вийде лишень «пшепрашам»!

— Ух, славно! «Баби» наші, верещухи-брехухи! — зраділи козаки своїм любим і погладили ласкаво по мідяних пашах.

— А в містечку що діється? — спитав хорунжого сотник.

— А тамечки Максим Розсадилоб з левенцями пораяється — підновляють окопи, розставляють гармати і запасають припасу; а як упораються, так лишать там на сторожі вартових, а самі з припасом прибудуть сюди.

— Добре, промовив пан сотник,— так ми до світу геть-геть улаштуємось і вхитримося ще й відпочити, поки вилежуватись будуть вельможні панята. Ну, а у млин під лотоки на чати готуються?

— Авжеж, пане сотнику! Вернидуб бере десять чоловік з левенців та тридцять з охочих...

— О? То чудесно! — заспокоївся сотник.— Дружніше, хлопці, метніться, напружтесь та кінчайте роботу!

Всі заметушилися. У хмурій пільмі, завіяній ще туманистою мрякою, на плямах мутного одсвітку з ліхтарів ледве мрілися широкі плечі та могуті розхристані перса, що згиналися й розгиналися нишком. Скаженіла негода; лютував вітер; холодний дощ, а то й ожеледь аж різали по виду, а козаки в самих сорочках, що парусили на вітрі, та в широких штанях з такою втіхою походжали, немовбито душною літньої ночі, чекаючи до розмови коханку.

Коли всі земляні роботи було скінчено, гармашню геть розставлено, бойовий припас знесено і розпайовано до потреби по торбах козачих, тоді пан сотник зібрав усіх оборонців край своєї мажі і мовив:

— Ну, тепера, товариші-братове, все готово до зустрічі гостей — і кавуни, і галушки, і горох, і капуста, і пиво червоне, так і нам оце слід перед бенкетом смикнуть оковитої. Тільки слухайте мого розпорядку: ти, Шраме, заправляй «панями» і «бабами»; ти, Лобуре, засядь з своєю лавою в правий закуток, а ти, Жидолупе,— у лівий; хорунжому доручаю тридцять Вернидубових левенців та сім десятків охочих,— це задля вгіпаду до потреби... щоб в усіх келепи, шаблі, й ножі, та пістолі, а то й списи. Та слухайте ще, братове,— у стрільбі не хапатись, не метушитись і не пускати набоїв на вітер, а міритись добре, аби кожна куля козака несла смерть, кожна бомба-погибель: адже їх — ворогів і поганців — як сарани, цілі хмарища, так, спасибі богові, мета буде ловка. Ну, а тепер по трудах вип'ємо.

Кашовар налив перший кухоль пану сотнику, і той, піднявши його угору, промовив:

— Ну, дорогі мої друзі і браття,— за святу віру, за волю, за нашу матір Україну і за вас за орлят! Хай вороги не потішаються нашою полохливістю та покорою, а хай у сто крат заплатають за кожную душу козачу! Покажемо, братці, цілому світу, як ми уміємо за праве діло стояти, як ми уміємо весело й умирати.

— Покажемо, пане сотнику, покажемо! — розлігся дружний галас навколо.

— Ну, випийте ж тепер кожен по кухлю та розставте вартових на чатах, а пластунів пошли, Шраме, на засіди; решта ж спочиньте трохи перед весіллям.

— За твоє здоров'я, пане сотнику! — всі відгукнулися радо і по черзі, з повагою стали до кашовара підходити.

За півгодини все козацтво бентежно попід валами та під возами лежало, і тільки-но буйний висвистував якусь-то погрозу.

Нарешті прокинувся день і глянув на світ божий підсліпуватим, сльозовистим оком; в пригороді застав він усіх козаків і жвавих, і бадьорих, і веселих, при ділі: інші вигострювали шаблі й ножі, інші переносили в потрібні місця

припас і оружжя, інші наладовували у рушницях кремниці, інші чинили коротку молитву а здебільша лежало по валах та по мажах і, смокчучи люльки, пантрувало пильно за кожним рухом ворожим.

А ворожий табір починав уже теж ворухитись і розповзатись чорними плямами, мов збентежений той мурашник. Праворуч, за греблею, незграбною хмарою насовувались татари; ліворуч, коло польського генерального обозу, риштувались лавами польські улани й драгуни; і в далині млистій можна було відрізнити високі ківери від живчастих патлатих шоломів, Посередині густими потугами згромаджувалась піхота.

На білому пишному румаку у многоцінній зброї виїхав граф Потоцький і зупинився на найвищому горбику; за ним тягся потужного лицарства поїзд. Гетьман глянув на башти розкішного замку, що красували з-за широкого ставу, глянув на містечко і пригород, що тулились до скелі під крилом його і були сповиті мертвим покоєм, глянув навколо і здивувався, що й досі ще нападу не почато.

Генеральний обозний пояснив яснійшому графові, що польний гетьман казав перетягти спочатку на греблі гармати і розгрюкати окоїшща, а потім уже на здобут міста рушити.

— З такою рванню та ще церемонії вигадав? Послать миттю татар і розчавити відразу гадюк у їхнім кублі,— спалахнув Потоцький.

— Татари зреклися від штурму,— відповів обозний.

— Гієни падлючі! — процідив з злобою гетьман.— Тільки на падла збігаються! Так женіть до напольного гетьмана і від мене накажіть, аби зараз п'ятсот чоловіка німоти і тисячу наших на пригород рушили і гарда добули,— я хочу ниньки обідати в замку.

Генеральний обозний послався віддавати накази, і за півгодини на краю вузького шляху, що вів аж до пригорода, лаштувалась уже грізна батава.

— Чого це пани-ляхи; так довго морочаться? — спитав сотник, занудившись чеканням.

— Уже на шляху готуються, дурні,— відповів Шрам із бійниці.— Ти, батьку, дозволь мені першому привітати їх гостинцем.

— Та тобі, Шраме, завсігди щонайперша шана у бога,— згодився сотник, смакуючи люлькою, і сам зіп'явся на мажу, щоб полюбувати першим привітом.

— А славно обмерзли голошоком окопи,— завважив він, глянувши,— от для воріженьків буде скобзалка напрочуд.

— Так, так! — відіззався й Шрам.— Михайло святий нам споміг.

Шляшок до окопищ звивавсь понад берегом і тулився одним боком до ставка, а другим — до узбочі, що стрімкою кручею зривалася вниз до страшного провалля; чим ближче до пригороду, тим урвище ставало і глибшим, і жаховитішим: в одному місці воно вузило шлях до шести сажнів, потім знову відходило і знов наближалось, утворюючи якусь площину на взір виспи, якої ворогам було не примітити. Довгастими лавами, під згуки литавр і сурем, напасники рушили весело, оглядно.

— Гармаші, пильнуй! — командував Шрам.— Набивай «бабів» дрібною картоплею, а «паній» — галушками, а «гаківниці» й «плющихи» — горохом, наводь усі метко на тамту площину, підготуй на зміну набої, і як махну люлькою — шквар!

— А в вас, хлопці, чи рушниці готові, чи на полицках є порох? Оглядіть, підсипте сухого! — обернувся до козаків, що за возами засіли, пан сотник.

— Усе, батьку, наготовіві, тільки гукни! — відмовили з-поза маж веселі обличчя, хочай очі їм блимали лиховісним вогнем.

Батава дійшла до вузької перейми, зупинилась у непевності, боячися пастки; але, завваживши, що далі шлях ширшав і що, дасть біг, не буде жодної відсічі, рушили наперед.

А Шрам за ворогами пильно зорив, і коли останні зайшли на площину, він махнув люлькою. Блиснув вогонь, здвигнулась земля, і здригнули, задзвеніли залізом вози, із пащів у «баб» і «панянок» вибухнули довгими цівками густі клубища білого диму і розіслалися по шляху широкими колами. Сила смертей, ріжучи з виском і свистом сполохане жахом повітря, ринула на голови згвалтованих лав; пекельний борвій змішав і зім'яв ураз людську зграю, за хвилину ще огрядну й грізну, а тепера розметану і повалену в порох,— сотні молодих, жизнедужих побратимів скошено

рукою кривих братів, і осквернилася рідною кров'ю омила земля, і повисли в повітрі крики на пробі, і лемент, і обірваний стогін...

Збилася в купу юрба і почала давить один одного; інші зривалися з узбочі у провалля, інші кидались у воду; решта посунули було навпаки, так трупи загородили й без того вузький перехід, а новий вибух з «баб» і «панянок» розкидав їх грудую навкруги; з нестямю і жаху кидали безталанні геть зброю, кидалися осліп зі скель, ринули у плин по крижаній воді і, задубівши, зразу пускалися на дно...

— Tausend Teufel!¹ — покрикнув німецький проводир.— Наперед! Не то вони, собаки, нас тут, як курчат перелуплять!

— До зброї! Бігцем!! — розляглася і в другім місці команда.

Звиклі до послушенства і до бойового вогню німці рушили перші, а за ними пішли й поляки. При виході з другого ще вужчого, переходу зустрів їх вибух гарматний і вчинив жаховиту руїну; чавун і свинець пронизували з шкваром ряди, крушили кістки, обляпували мазкою живих; охоплені жахом мізерні купки вганялися і в ставок, і в провалля, і вперед... Але ледве надбігли кілька кроків завзяті, як підпали під перехресний вогонь з гаківниць і плющих який нівечив їх украй; проте недобитки, з палу не тямлячись і нічого не бачачи в диму, навмання, осліп все ще ринули до окопищ.

— Ануте, хлопці, тепера наша черга! — крикнув сотник і двісті жерел, виставившись із-за окопищ, затріскотіло у перса недобитків могутньої сили.

Розсатанілі, з скаженим жахом на обличчі, злиденні останки кинулись у рів, а звідтіля поп'ялись на вали... І вони, сп'янілі від помсти, таки дістали б мети, і не одна б козака душа попрощалася з білим тілом, коли б не пошклила валів ожеледиця: забісованці кидались на окопища і склизили шкереберть у рів, збиваючи з ніг товаришів.

— Гляньте-бо, хлопці, як ляшки-панки скобзаються! — сміявся сотник.

— Занятно! Го-го-го! — реготіли хижим реготом козаки кепкуючи над німцями та ляхами.— Ануте, нуте! Пюскобзайтесь трішечки ще, а ми вам носи підлатаємо.

¹ Тисяча чортів! (нім.).

— Агов, хлопці! Локшіть їх упень! — крикнув сотник і випалив із пістоля у німецького ватажка, що кричав мов сказаний:

— Donnerwetter!¹ Бийте тих хлопів!

Молодий біловусий німчина тільки руками розвів і навзнак упав нерухомо.

Почалась різанина, та ненатла, огидна, звіряча різанина коли чоловік, сп'янілий від крові, розсатанілий від гвалту, запінившись, з хижим реготом б'є нещасного, безоружного брата, що плазує край ніг і благає, на бога, пощади.

А з вишнього замка, з дзвіниці, назустріч звитяжному галасу і стогону бездольних скональців линув урочистий дзвін і велебний псалом славословців до господа, і всі оті згуки разом неслись за крайниці життя, аж до небесних осель бога любові та ласки...

V

Потоцький любував з пригорку за ладним, огрядним рухом могутньої пішаниці і з нетерплячкою чекав тої миті, коли вона, проминувши залому, стрімголов кинеться на вали і розчавить жменю безглуздої рвані, що зважилась його незчисленній, необорній потузі опір давати. А бути може, оті злиденні тхори повтікали і хоробра батава перейде без постраху Бушу і придбає Лянцкоронському довічну неславу за його полохливі, підсліпі поради? Це зовсім можливо: ні пострілу, ні погуку, ні шелесту... А це враз несподівано з далеких валів вибухнуло і покотилося два поклуби білого диму, а за хвилину здвигнулася земля і розлігся грім у повітрі аж до темного лісу, розсипавшись по йому гуркотнею. Шелеснувся кінь під Потоцьким убік і захріп, почувши, що наступає жах. Не встиг пан гетьман від подиву й стямитись, як гримнув знову гуркіт другий, а потім і третій...

Ясний граф був такий упевнений неспромогою хлопів до доброї відсічі, що ке дав розпорядку припасти на пригоду підмогу, а Лянцкоронський нарочито виконав дослівно необачний наказ свого верховодаря, не бажаючи підлатать його своїм досвідом.

¹ Грім і блискавка! (*Нім. лайка*).

Коли ж по малім часі прибiгло з боiща п'ять чоловіка і довело, що все послане військо погинуло до ноги, що там, за скопищами, певно, сила гармат і повстанців, то скаженій лютості коронного гетьмана не було й краю: і забруднений гонор, і ганебна публіка, і жадоба до помсти зайняли йому перса пекельним вогнем і обарвили червоно-синіми плямами бліді його щоки. Він пройняв до крові острогами коня і полетів навзаводи до польного гетьмана.

— Панська вельможність не домислилася дати підпомоги? — накинувся граф Потоцький, бажаючи при старшині генеральній на Лянцкоронського зіпхнути вину.

— Ясний граф на теє наказу мені не поставив,— відповів з уїдлигим усміхом Лянцкоронський.

— Коли дав я. наказа до штурму, то мається розуміти, що решта виника із його: не нянька ж я, щоб показувати кожну ступінь!..— розпалювався Потоцький,— Гадаю що на те ясновельможного пана і озброїла владою Річ Посполита аби йогомосць пантрував за боями.

— Але ясний граф відхилив мої розпорядки, і йогомосць,— підкреслив ущипливо Лянцкоронський,— зауважив мені, що відповідає за все гетьман коронний, а польний тільки має пильно справляти його накази, отож я їх до цяти справив...

— Не час тут, пане вельможний, до елоквенції, а час до поновлення честі нашої славетної зброї і до відплати отим гадюкам за смерть стiлькох лицарів мужніх, до відплати такої страшної, від якої б здригнулося й пекло! — Очі у графа Потоцького аж яскріли під запалом хижого сказу, а сині губи крилися білою піною.— Але їх там не жменя; панську вельможність ошукав хлоп, а з того-то й вибухло таке лихо: там, певно, цілі полки чортяки того Богуна з немалим числом і гармат.

— Там, ясний графе, нема Богуна,— це мені досконально відомо,— відповів Лянцкоронський трохи недбало і згорда.— Там засіла манесенька купка завзятців; але я мав честь коронному гетьману пояснити, що Буша по недосяжній місцині дужа позиція і що шкода на цю забавку тратить час і людей.

— Хоч кров з носа, а вона мусить бути добута! — крикнув Потоцький і аж посинів.

— Коли то необорна воля яснійшого графа, то тра повісти справу уважно, запобігши напад гарматним вогнем,

— Поставте хоч усю гармашню; руйнуйте, шматуйте, рвіть на повітря, чиніть що хочете, аби-но до вечора не лишилося там жодного озброєного пса, а ті, що впадуть у руки живцем, щоб корчилились і скавчали від нелюдських тортур.

— Усе буде вчинено, ясний графе; але до вечора мало часу...

— До вечора! — заносливо крикнув Потоцький і від'їхав навзаводи, не бажаючи ніяких суперек вислухати.

Лянцкоронський дав наказ воєводі Чарнецькому незабаром на кам'яній греблі уставити дванадцять далекосяжних гармат і почать безупинно ними по валах грюкати.

— Хочай ця позиція для пострілів і гожа,— зауважив Чарнецький,— але захисту для гармат тут нема і дати його неспромога, а це небезпечно.

— Правдісінько так,— згодився й Лянцкоронський. Саме найкраще було б спорудити земляні захисти ген там на площині, але граф править конечне, аби сьогодні місто добути, ergo non possumus¹.

Чарненький кинувся безперечно чинити волю гетьманську, а Лянцкоронський доручив ще Корецькому зробити розвідки по той бік греблі і ставу, чи не можна було б іще звідтіль на замок ударити?..

їхав ходою Корецький на своїм коні воронім, схиливши замислену голову. Багато її обсіло думок з учорашнього вечора, багато болючих думок: оті бахури гвалтовні та п'яні, оті огидливі речі, оті звіроцтва, ота пекельна ненависть і злоба до брата — та хіба ж таким виром нелюдських загар може бути владована згода в розхитаній і облитій кров'ю державі? Ні, тисячу раз ні! Він зна цей народ, який завзялось обездолити і винищить розбещене панство,— він разом з ним жив, він укупі з ним паював і радощі і боління; оті щирозлоті серця і зимньої мужності, і теплої, безкрайньої прихильності повні; не чіпайте тільки їхньої волі, їхньої віри, їхніх звичаїв,— і вони на свої перса дужі здіймуть увесь тягар наскоків хижого азіата, і славутня Польща за залізним муром буде спокійно цвісти... Та хіба ж ці думки можливо натхнути навіженій

¹ Отже, не можете (лат.).

сваволі? Він знайшов був собі й однодумців, але переважне число супротивних їх подавило...

Зажурені думки його зняли і полинули в сизу, туманисту млу... Перед очима у його снуються якимсь маревом картини малого дитинства: виринають розкішні палаци, бенкети бучні, музика весела, коні баскі і зграї хортів. Між думних і пишних постав туманіє одна — і хороша, й ласкава; вона ясними очима на його зорить і легесенькою рукою перебира його кучері або плаче, притуливши його до свого лона... Аж ось за реготом і вигуками вчувається лемент і стогін; перелякані, тікають вони удвох і замикаються щільно... Далі все захиталось і розпалося у руїні... Якийсь галас, і гвалт, і несамовитий жах чорної ночі... а далі вже хата проста, тепла сім'я і лагідний спокій... Минають перед його очима інші картини; вони лишають ясними барвами, вони гріють знадлигим теплом його змучену душу.

Глибоке зоряне небо; місяць-князь високо стоїть на ясній оболоні й блідне перед наступаючим ранком; східний край неба вже побілів і понявся рожевим серпанком; з сизої мли виринають непевними очертами безлисті дерева; де-не-де блискотять зашерхлі калюжі, але снігу нема — його змів уже весняний подих.

Стоїть він у садочку з своєю милою і очей не відірве від її хорошого личенька, зблідлого під розсвітом блакитного ранку; свіжий вітрець пройма їх живцем; але юнак огорта свою любу в керею і гріє своїм духом її похололі рученьки; тільки дівчина не усміхається, як колись, а зажуреними широкими очима дивиться йому в вічі: вона хоче прозирнуть крізь них в саму душу козачу і довідатись, чи незгладимо там відзначилося слово «кохаю»?

— Сьогодні їдете? — пита дівчина трудним, мов надірваним голосом.

— Батько казав, до схід сонця, — давлячись, відповів юнак.

— Значить... за хвилину... — По обличчю дівчини блискавкою промайнула мука, ясною рососою відбилася в очах. — І коли вернетесь — невідомо...

— Під осінь, як завжди...

— О, чи так би-то? В мене сповила серце нудьга, якесь передчуття гризе, — схрестила вона пальці, витягла руки, відкинувши назад безнадійно голівку.

— Бог милостив, скільки раз крив від напасті, то й тепер на його уповай,— поцілував юнак у мармурове холодне чоло свою горлицю,— наша доля така: аби день до вечора — так не варт заздальгідь і тужити.

— Не жах мене пригнітив тугою,— повернулась поривчасто дівчина, і на її блідих щоках спалахнуло зарево,— не за твоє життя я боюсь, бо й про своє не вельми-то дбаю; не того в мене серце болить, що мушу розлучитись з тобою, ні! Ти їдеш по козацькій справі: боронити нашу питому матір Україну, і коли, по волі божій, поляжеш за неї, добуваючи слави, то я гордо з своєю мукою піду між людей і вмиватимусь дрібними, щаслива, бо все одно ти будеш жити в цім серці, поки воно не захолоне у грудях...

— Єдина моя, навіки, навіки! — Обняв козак дівчину і занімів у тих обіймах.

— Слухай, поклала вона йому свої білі руки на плечі, а голівку заховала на персах, тільки... мене не забудь... цим серце ниє... що б не сталось... пам'ятай, що воно цілком, без розділу у тебе...

— Тебе забути? Та хай земля розступиться піді мною!...— присягається козак і поцілунками глушить її речі.

Лагідний образ голубки-дівчини прозорою тінню заколивався і взявся туманом, тільки теплий погляд хороших, щирих очей все проймав його душу; а ось знову піднявся якийсь нелад і розрух і скаламутив колір прозористих мрій.

Знову пишний палац. Яскравими зорями миготить світло. Все навкруги розкошами і перепихом сяє. Музика луна: голосять скрипки і стогнуть суремки; з знадливими згуками зливається шепіт знадливий і хвилює у теплім та воннім¹ повітрі. Між барвистих сліпучих кольорів оксамиту, єдвабу, парчі малюються сніжно-білими плямами плечі цукрові, здіймаються високо перса, усміхаються небесною втіхою личенька гожі, вабливі, очі залассям горять і спокутують раюванням незнаним... І він, бідний сирота, козарлюга запеклий, там, між панством тим пишним, тільки в якійсь химерній, неподобній одежі... він там, і всі йому вклоняються, всі вітають його, бо він сам і єсть властитель тієї пишноти. Якесь сталося чудо, але те чудо сп'янило його,

¹ Пахучім, запашнім (пол.).

задурманило чарами розум; хлоп став вельможним магнатом, лихий бідар — дукою; можна було вчадіти, і розпочався якийсь чудовий, маревничий сон, в яким і розібратись думками було неможливо. Він тільки про одно марив: щоб прищепити свої думки-гадки на панських гадках, але поки що вони не приймались...

Якась пишна та делікатна панянка, з білесеньким прозористим личком, з хвилями кучерявого темного шовку, з синіми, як волошки, очима, з рожевими устоньками, щось шепоче йому, залицяється і пориває до танцю; вся її постать, легесенька та струнка, то згинається, то звивається красно, легурно; ручка стиска його руку, голівка лежить на плечі, а від неї аж пашить гарячим, запашним духом... Отрута збурює кров, мозок туманить, а проте в серці стоїть якась непрохана, негасима дратівля...

— Яка я неомірно щаслива! — втішається красуня.

— Чого ж то, моя пишна кралу? — спалахнув лицар.

— Того, що... хіба ж пан не бачить, серцем не чує... — червоніє, лицюючись, краля. — Ах, ця солодка хвиля як налинула несподівано, так незабаром і зникне... а потім знов, — зітхнула милесенько панна, — ще гірша темрява і нудота...

— Для чого ж панна в одну тільки хвилину хоче замкнути ціле життя? Воно широке і має безліч солоднеч і розривок, які чергуються і тішать нам почуття...

— А коли яка радість, — щуриться панна так любо, — охопить усі почуття і опанує серцем цілком... Хіба пан ще не кохав нікого ніколи?

— Я? — аж зблід, пополотнів пишний лицар, так його зразу здавила за серце незвана нудьга.

— Так, пан! — допитувалась панянка, положивши свої манесенькі, гарнесенькі ручки на його дужу й жилаву руку і не зводячи з його очей пронизистого погляду. — Скажіть-бо! Ну, я прошу... Чого ж пан мовчить? Хіба моє прохання так мало варте у пана, що його можна занедбати?

— Для чого вам знать те? — важко зітхнув пишний господар і понуро схилив голову.

— Для того... — у пишної кралі здригнула брова і якась хмарина перебігла по захололому личку... — я хочу знати, я хочу! — тупнула вона ніжною.

— Ну, коли панна править... так я кохаю...

— Кого? — аж загорілась і затремтіла красуня.

— Навіщо ймення? — глухо і натрудженим голосом відповів лицар.— Її тут нема... вона далеко...

— Хлопка! — скрикнула панна і зникла.

Закипіло у юнака серце, нудним йому здався той бенкет, холодом повіяло від усього цього розубраного та пишливого панства, огида заворушилася в душі, і йому стало жаль своїх викоханих жадань, своїх випещених по широких степах мрій, свого січового завзяття, своєї буйної волі...

Тепер він тихо-тихо їхав, попустивши повіддя, і понуро міркував над питанням: що далі чинити? Коли б не цяцькований той шляхетський повин,— не зрадить вітчизни, коли б не нестрачена ще надія оздоровити шляхетські думки народним духом, то він би зараз... Але справді, за що ж він стоїть і що нищити хоче? А вони, оті, що п'яничили вчора, за віщо стоять, за яке добро, за яке благо? Нащо вони привели у надро своєї родини сорок тисяч вовків-сіроманців, сорок тисяч хижаків лютих? В голові у його туманилось, а на серці тупа, неминуча боліч розпалаялася зараз таким пекельним вогнем, такою нестерпимою мукою, що йому здавалось, ніби його серце гарячими кліщами рвуть на кавалки... І знову у тім пошарпанім серці воскрес образ дорогої тихої дівчини і мріяв вабливими барвами...

«Де вона тепер, моя зірочка ясна, моя запашна квіточка? — маячили перед Корецьким думки.— Адже вона єдина над моїм серцем цариця, і ніколи, довіку, до суду, у моїй душі не згасне світ очей її, не змовкне срібlistий згук її голосу, не зникне ухмілка її сміло окреслених уст... А от доля відірвала мене і незагійну рану на серці вчинила; кому ж на потребу та мука, кому ж на рятунок офіра?»

Над'їхало до Корецького два улани з десятком татар.

— Прилучені до пана хорунжого воєводою Чарнецьким,— пояснили шляхтичі.

Корецький здригнувся. Пасмо думок його обірвала тяжка, огидлива дійсність. Він підібрав повіддя, торкнув острогами коня й покрикнув:

— За мною, панове!

VI

— А що, хлопці, чи повкладали усіх воріженьків спати? — запитав сотник у козаків, що по кладках із рову вертались до маж.

— Усіх, батьку, до єдиного,— відповів сивоусий запорожець,— одному німоті не хотілося страх як з оцим світом прощатись — усе махав шаблею, боронився, дак я таки його упрохав, садонувши під ребро списом поштиво... ну й послухався, язика показав...

— Це він тобі в насмішку, на глум,— засміявся Шрам.

— Та хай йому вже господь бог пробачить, як і я дарую,— відповів запорожець сумирно.

— А з наших ніхто не поцілував землі-матері? — спитав сотник.

— Трьох-таки, кляті, уклали,— пробурчав Шрам,— спочатку вони були покидали зброю і стали валятись на пробі в ногах, а коли нашим було неспроміжно руки спинити, що замашно розмахалась і воріженьків, як галушки, —на списи стромляла, так деякі в скруті кинулись знову до зброї і давай відбиватись... ну, трьох наших кулями й цокнули...

— Кого ж та кого?

— Ех, славних козаків, товаришів добрячих,— зітхнув глибоко Шрам: — Стецька Спотикача, Охріма Шибайголову, Романа Гонивітра...

— Зробім же першим новосельцям і першу честь — поховаймо їх ио-козацьки, по-лицарськи, щоб вороги над їхніми тілами не знущалися, а за те, може, й нам наші друзі відшукають там, угорі, по придобній місцині: адже все одно, братці, ми тут не забаримось.

— Не забаримось, не задержимось! — відповіли деякі сивочубі понуро.

— А мене навіть кортить туди швидше,— зауважив весело Шрам, показуючи на небо рукою,— що скільки там нашого славного лицарства — сила!

— І ніхто ж то назад до нас не вертається,— додав., міркуючи, сотник.

— Знати, що й там добре,— запевнив чуприндир-запорожець і почав з другими козаками копати спільну братську могилу.

Вирили незабаром яму глибоку, поклали в неї трьох товаришів мертвих при повній зброї козачій, поставили кожному в голови по пляшці горілки й покрили червоною китайкою.

Сотник перший кинув на неї лопатою грудку землі і промовив:

— Спіть, брати-товариші, спокійно! Нехай над вами земля пером, нехай милосердний бог пригорне ваші душі козачі, бо за його, святого, та за родину-матір ви *i%* положили.

Всі побожно поздіймали шапки і понурили замислені голови...

Орися з Катрею стояли на вежі у замці і пантрували за подіями першого нападу пильно. У стислих бровах і в холоднім погляді у Орисі не знати було ні цікавості, ні тривоги, а світилась лишень непохила воля та похмуре жадання продати життя найдорожче; зате нервово, ворущливе обличчя у Катрі відбивало на собі всі перелети бурливих сердечних почуть.

Нижче по мурах, між бійницями, купчилась інша жонота і діти; жінки прикипіли очима до дружин своїх, до братів, до синів, що скаженому напаснику-ворогу добру відсіч давали; по скам'янілому виразу думних лиць було не пізнати, які боління трудили їм серце, по німому тремтінню їх уст було не рішити, чи вони шепотіли молитву за братів своїх кривних, а чи прокльони на ворогів? Самі тільки діти, безжурні, цікаві, перебігали раз у раз з однієї бійниці до другої і голосно й весело переказували одне одному свої подиви і враження.

А отець Василь з хоругвами і процесією ходив по мурах і віддаля кропив оборонців святою водою, благаючи у милосердного бога ласки на погибель і загин ворогів і співаючи йому хвальний псалом:

— Помощник і покровитель, бисть мні во снасеніє!

Стара няня вийшла з закутньої башти, а їй ще три баби услід; у кожної на плечах по мішку книшів, паляниць, пирогів, сала.

— Я, моя дитино,— обернулась до Орисі няня,— понесу сніданок нашим заступникам, а то вони натрудились...

— Неси швидше, мамо,— поквапила її Орися,— хай хоч трохи підживляться, поки вороги послупили, а то як прочуються, то не дадуть і шматка хліба до рота узяти.

І я піду з бабусею,— захвилювалася Катря,— хоч на одну мить гляну, побачусь..

— І я, і я теж! — кількоро голосів ще похопилося,

— Ні,— відперечила Орія,— і я, може б, жадала, ще й як,

свого батька хоч раз ще побачити, проте не піду і вас прошу не ходити: не гаразд у такі хвилини, коли душа уготувалася до смерті, хвилювати її світовими прихилами і збавляти тим її силу.

— Воістину так,— підміцнив і отець Василь,— мені подобає до тружденних зійти і окрилити їх силу хрестом, а ви зоставайтеся тут з миром.

І панотець за проводом дячка і бабів спустився з закутньої башти в містечко і попрямував аж до окопищ.

Сивий кобзар сидів на мурі під одним зазубнем спиною до валів і розпитував у свого проводаря і у других хлоп'ят, що робиться у пригороді й навкруги,— чи перемагають ляхи козака, чи не ламається, сила козака? Коли ж йому довели про славетну відсіч, про знищення до ноги перших напасних ватаг, то старець незрячими очима заплакав і голосно заспівав:

Лечу конем, махну мечем, списом перекину

Та захищу на часину свою Україну.

Ой чого ж ви полягали, ворожії душі?

Мабуть, добре напилися під мурами Буші?

Тихо, уважно оточили народного співця і молодиці, і діти, й баби і з розчуленим серцем вчували ту думу захватну та вельбучну.

А наваді, на греблі, ворог готує нові жахи: звозять на кам'яну загату шестериками й восьмериками устяж тяженькі гармати, повертають їх пащами до пригороду і набивають смертодайним знаряддям; коло них гармаші метушаться і зносять усякий припас.

Зауважив пан сотник, що на греблі лаштується грізна грімниця, почесав сердито потилицю і обернувся до Шрама:

— А що, пане Шраме, ляшки-панки, здається, готують нам подарунки?

— Бачу, батьку,— відізався Шрам,— це б іще байдуже, а досадно, матері його ковінька, що несила нам їм назад відіслати гостинців: панянки наші, мабуть, що не тес, а от хіба товстопузиха чи не доплюне, та ще, може, от оця «баба»...

— А спробуй-но зараз,— сказав сотник.

Заметушився з підручним Шрам, навернув жерлами до греблі гармати, намірив метник добре і двигонув першим набоєм із «баби». Всі з надзвичайною пильністю, захистивши долонями очі, стежили за летом знаряддя, за місцем вибуху; але ядро, очерконувши величезну дугу, не досягло мети і шелеснуло перед греблею в воду, метнувши догори цілі пасма яскравого поплеску,

— Ова! — засміялися козаки.— Стара «баба», видко, на втори слаба!

— Авжеж! — додали другі.— Розгуркалась змолоду, так тепер, як із решета...

— Або як із верші,— вставив запорожець.

— А тривайте, хай гукне ще й «пані»,— сказав Шрам і приставив гнота до полицки.

Грюкнула «пані», та так, що аж земля кругом стріпонулася і посипалась грудками в рів, що аж присіли козаки-гармаші; далеко дйхонула вона поклубом білого диму і важко відкотилась назад, з вискотом ядро різонуло повітря і невидимо полинуло наперед; вискіт хутко змінився стогоном, який теж ослаб умить і завмер, а разом з ним у сподіванці завмерло багато сердець; але плесо на ставку було все ясним, супокійним, знати було, що ядро все ще летіло, не черкаючи поверху водяного... а це враз на самісінькій греблі між пушкарями знялась хмарою курява і щось замиготіло в повітрі...

— Докинула, докинула «пані» вельможна! — зраділи козаки.— Саме на середину греблі шерепнула!

— Спасибі, добродійко! — поклонились другі.— Відпасла, хвала богові, черево, так за те ж по-панськи й гримнула!

— Та он, гля, братці,— деякі аж припали до греблі,— певно, винюхують... панський гостинець...

Усі зареготалися весело.

— Гей, пильнуй! Стережись! — крикнув Шрам.— Ворог запалив люльку.

На греблі щось блиснуло і в одному місці тоненькою цівкою вибухнув білий димок; але жодного гуркоту ще не чулось у повітрі. Деякі козаки присіли за турами й за мажами. Аж ось розляглося, наближалось хутко якесь немовби квок-тання і щось недалеко від берега шелеснуло по воді, кинувши

догори цілий сніп з бризок, та й чавкнуло іще ближче у твані, розляпавши її очертом.

— Не доплюнула! — крикнули козаки.

— Не радійте ще, хлопці, бо рано,— зауважив пан сотник.

— Та то вони приміряються тільки,— вставив Шрам,— а гармати у поганців подужі: ач як кашляють!

Тільки тепера долинув до них здалеку гуркіт і покотився луною в долину.

— А ось, братці, й друга закурилася, і, здається, немов у лівий куток,— постерегав Шрам.— Гей, ти, Жидолупе, пильнуй!

Знов у повітрі почувся квокит летючий, і щось важке промайнуло над головами і зчезло в долині.

— От тепера вже, братці, сподівайтесь справді гостинця,— повіншував усіх чуприндир-запорожець.

— Поки прилетить, і ми плюнемо! — крикнув Шрам, приложивши гнота до товстопузихи.

Але не встигло ще заспокоїтися сполошене грюком повітря, як почувся різкий тріскот на валі, і три тури розлетілось у скибки, обсипавши козаків глиною та цурпалками.

— Важно лягнули! — підхвалив запорожець, утираючи полою собі вид, і чуприну, і вуса.— їй-богу, добре, от хоч і ляхи, а коли добре, так добре!

— Що й казати,— згодились другі,— запорошили очі.

Але ось налетів з скиготом другий вибух, посипалась і розметалась геть-геть на докола з окопів земля; одна підбита «панянка» з дзенькотом похитнулась і заорала носом; дальній, аж у лівім кутку, віз з дзвяком розпався... Почувся стогін...

— Стає душно,— зауважив пан сотник,— тільки ви, хлопці, начхайте на оці переклики здалеку: нісенітниця, одні жарти.

— Авжеж, звідтіль у руки не візьме! — згодився запорожець.— Досадно тільки, хрін їм та редька, дарма стояти — руки сверблять.

— Потерпи, пожди,— буде робота й рукам... Коли це вмить як шерепне ядро в найближчу мажу, так відбитою глиною і відшматувало у запорожця аж за пальці лівицю.

— От тобі й дочекався! — засміявся сивоусий завзятець.— Ще спасибі, що ліву, а то б за праву я лаявся здорово, їй-богу! Ач,— роздивлявся він розбатовану в шмаття долоню,— хоч би ж відтяли та по-людськи, а то тільки понівечили... Гей,

Лобуре! Ану лишень відітни її чи сокирою, чи шаблокою, тільки щоб мені рівно!

Без суперечок і без жодних відмов підійшов Лобур, махнув по повітрю разів зо два ятаганом турецьким і вдарив по скаліченій руці, яку запорожець поклав на полудрабок; по самісінькій згиб рівно відчахнулась рука від сурелі і впала на землю, а з відрубка похлинула кров.

— Оце так справно! — похвалив запорожець.— А тепер порохом та землею забивай мерщій виразку та замотуй тугіше повивачем,— ухміляючись у вуси, наставляв він свого випадкового лікаря,— а мені, батьку, дозволь михайлик горілки, бо трохи щипа...

— Випий, голубе, на здоров'я...— стиснув йому правицю пан сотник.

А ворожі ядра налітали частіше, лягали густіше, руйнуючи все надокола, шматуючи біле тіло козаче...

VII

Під кам'яним склепінням на греблі, саме під яловим спуском, що мався на повідь, була порожня місцина, яка льохом тяглась і під млин; з цих льохів було вийстя одно під лотоками, і в них засіла Вернидубова ватага з десяти левенців, запеклих і завзятих у січі, і з тридцяти охочих, ще не окурених димом. Усі вони, зігнувшись, навколішках чи майже лежачи, тислись під темним склепінням у печері; тільки через вийстя досягав туди неповним променем світ, та й те на тепер було завалено каменем. Край самої продушини лежав Вернидуб і пильнував за ворожими рухами; на цьому просвітку вирізувалась показно широчезна спина і груба, жилава шия, на якій придобно було б гнути обіддя.

Вернидуб бачив, як праворуч від них уставлялися на греблі подужі гармати; гармашів коло них по його рахунку було чоловіка з сотню, а мо', й більш, та зараз же за греблею при гармашнім обозі вартувало з півтори сотні піхотинців. Найближчі ж загони головних потуг стояли за вузьким та стрімким узвозом сажнів за двісті від греблі, а кінниця бовваніла ще далі, сягаючи лівим крилом аж до хмарищ татарських.

Козаки на засідах чули, як з грюкотом та брязкотом з передків здійсмались гармати, як командував і верховодив

усім гвалтовно не лях, а якийсь чи німота, чи, може, француз, як прилетіла на греблю з окопищ перша бомба, як ударила з дзенькотом у щось металеве і як за вибухом розляглись і крики, і лайки, і стогін.

— Доброго гостринця прислали наші,— засміявся тихо Вернидуб.

— То, певно, дядько Шрам так вітає,— зауважив сусіда.

— Авжеж, не хто,— підміцнив Вернидуб. А на греблі хтось басом ляско зіпав:

— Проворніш! Підніміть поранених і побитих! Наводь, намірною на тих бестій першу й другу! Пильнуй! Готуй! От я їх, псів...

— Але ті бестії... молодець! Браво, браво! — проводив басові якийсь тенор.

Здригнулася гребля раз, два і грюком та громом заглушила козаків у підвалі; два-три камені зірвалося з склепіння, і посипалась на спини козачі крем'яшня й глина.

— Уже гавкнули, іроди! — прошипів Вернидуб, коли змовк гуркіт.

— А що, як нашим? Докинули? — цікавились найближчі до його.

— Не видко, братці; та, певно, докинуть — гармати у цих гаспидів добрі, здорові,— з нашого добра накували.

— Поскидаємо їх у воду! — гукнув Безухий (у його таки справді одно ухо було ятаганом відтято).

— Пождіть трохи, хлопці,— почав був Вернидуб, а це як грюконе з шести гармат вибух — громом забив враз його голос і так здвигонув мури й склепіння, що в деяких місцях засвітилися щілини.

Зараз за цим вибухом гримнув другий, далі третій... і почався страшенний пекельний гуркіт і гвалт; усі інші згуки згубились у йому; козаки понімили й поглухли; вони в цьому страшно-судному громі тільки тілом вчували, як зрушалось повітря, як здвигалась земля і як з усіх боків їх посипало каміння.

Одна бомба з окопищ ударила саме в склепіння під спуском і, пробивши дірку аж наскрізь, застряла, але через щілини окружні й прозорі проступила вода і почала спадати двома чималими цівками в льох.

Збентежились козаки, почувши під собою воду холодну, яка хоча й поволі, а все прибувала, заметушилились і, спираючи

один одного, подалися всі до віддушину, коло якої лежав Вернидуб.

— Дядьку Дубе! — кричали йому на вухо найближчі сусіди.— А чи ж нам у холодній воді потопати, то краще удармо!

— Пождіть! Покупайтеся трохи! — відгукнув Вернидуб.— З холодної купелі ще охотніш буде грітись; тільки-но порохівниці та рушніці вище тримайте,— пильнуйте, аби не замокли,— а гасло я дам!

Вода все прибувала і заливала печеру; вже лежати козакам було неспроміжно в калюжі, і вони, зігнувшись під низьким склепінням, стояли майже по коліна в воді, яка різала їм пекучим холодом ноги; деякі непривичасні хлопці тремтіли й цокотіли зубами, другі, навпаки, були ніби контентні з цієї новини,— це їх бавило.

— Ач, уже за коліна сягнуло, можна буде швидко й поплавати; далєбі, чудесно скупатися перед парнею! — вигукнув один чуприндир, мочачи у крижаній воді свою голену голову.

— Незабаром пірнеш і з чуприною,— відповів другий,— вода почала гаразд прибувати — певно, прорвало дірку цілком.

Вернидуб тим часом пильно зорив, як густий дим з пострілів по греблі туманом слався і заволікав її геть білою хмарею; коли вона неприсяжною пеленою окрила все чисто, так що й найближчі очерети, й речі в їй потонули, Вернидуб підліз, розкидав награмасаний у пролазі камінь і стиха гукнув:

— Ану, тепер, хлопці, за мною — пора!

Ніким не помічені, сорок завязців викралися з темного льоху і нишком по скосу за млином на греблю дісталися. Тут було трохи-трохи не виявив їх ворожий вартовий, що безпечно собі люльку палив, так курінний похопився завчасу пронизати йому перса ножем і зупинити його сполоханий окрик на півгуку.

Ушикувавшись на греблі, наготувавши стрільбу і взявши кинджали у зуби, наші запеклі шибайголови наближались потай до гармашні. Густий дим дозволив їм надійти кроків на двадцять, і козаки, зробивши вибух смертельний, кинулися з гуком та гвалтом на переляканих жахом гармашів.

І Оті голені голови з гадюками-чупринами на повітрі, оті вирячені пекельною лютістю очі, оті піднесені руки з ятаганми, кривими шаблями, отой нелюдський регіт і гик, з яким

І вони в куряві на ворогів остовпілих метались,— здавалось, І належали до втікачів з самого пекла і ціпили все надокола жахом. Без відсічі, безборонне всі гармаші були посічені шаблями впень, потрощені келепами; кинулась була до помочі щонайближча сотня, так козаки її привітали таким чортячим наскоком, що оборонці вмить накивали п'ятами, та марно: здебільша їх лишилось на греблі і скрасили її геть усю червоною кров'ю, деякі попадали у ставок на глеїсте дно, і тільки хто-не-хто від біди втік, галасуючи зопалу, що незлічимі богунські ватаги греблю добули.

Поки Вернидуб порався з німцями та ляхами, левенці лагодили гармати: заклепували цвяхами запали і відбивали келепами «панівки».

— Гепай їх усіх у ставок,— певніша річ! — верховодив Вернидуб.

— А може б, хоч одну дотягти нашим? — завважив один козак, весь обляпаний кров'ю.

— Чи не здурів ти? — снеречив Вернидуб.— Та ти ще спробуй дотягти свої ноги, то й то буде з тебе!

За хвилину всі гармати з грюкотом і виплеском шубовтались і зникали під пінявими хвилями у ставку.

— Ну, лицарі, справили справу, а тепера час і назад в ноги,— квапив завзятців своїх Вернидуб,— нам уперед через хмарища ляхів та татар не пробитись, а марно гинути жаль, так спробуємо по той бік ставка прокрастись до своїх на підмогу.

— Чому не спробувати? Спробувати! — відгукнулись козаки.— «Втік не втік, а побігти можна».

— Тільки ось двох наших забито, а трьох поранено,— зауважив Безвухий,— не лишати ж їх на знущання, пане отамане?

— Мертвих у ставок вкинути, а поранених узяти на плечі з собою,— постановив Вернидуб.— Та проворніш, он уже ляхи наступають.

Дійсно, крізь опавший злегка до землі дим можна вже було проглянути, як густими лавами піхота насовувалась до греблі, а кіннота з другого боку очертом наступала, аби

відрізати відступ. Козакам іще щастя сприяло, що вороги, збентежені й здивовані зухвалим нападом степових «чортів», надходили дуже поволі, з великою осторогою,— сподівались на велику силу козачу.

А козаки, окриті димом і млою, щасливо греблю минули і майже бігцем прямувати стали другим берегом до окопищ; уже перейдено було більшу частину шляху, коли ляхи постерегли, що тільки горстка одна забісованих коліїв такий розрух вчинила. З прокльонами і з криком до помсти, добувши шаблі, дві сотні драгонії понеслися на цих зухвальців, і ніякий би опір не спинив їх смертодайної сталі, коли б не знайшлася несподівано по шляху їм ковдобина, що її не завважила якомсь погоня; перші коні, що наскочили на неї, попадали, а через них і другі ряди — то перекидались, то плутались, то розбігалися врозтіч.

Тим часом, поки ці дві сотні, повикидавши покалічених коней, шикувались задля нового нападу, Вернидуб добіг до одної досить вузької коси, що врізалася у ставок; зупинився він на краю і наказав козакам покидати тяжу у воду, а самим плисти через став до окопів, умістивши між Дарами плавців і пораних; сам же він з тими, хто захоче, зостанеться тут,— зупинити драгонію і тим захищати відступа. З Вернидубом побажало одинадцять чоловіка лишитися, а решта вирядилася уплинь, один тільки з пораних відпрохався зостатись.

— Мене, братці, не беріте з собою,— прохав він товаришів,— мені перебито обидві ноги, я і в дорозі, і вдома буду тільки на перешкоді... покиньте мене краще тут та покладіть навкруги набитих рушниць штук п'ять, а то й десять; дак поки наші левенці будуть стояти, то й я, може, кількоро гриваків укладу і не з порожніми руками на той світ прилізу...

Так і зробили: посадовили його з рушницями на купині в кутку, а самі кинулись уплинь другого берега досягати.

Не забарилася наскочити й розсатаніла драгонія і кинулась на цих дванадцятро шаленців; призначені смерт: грюкнули враз із рушниць і підставили довгі списи; кількорс коней упало й загородило тісний прохід, а другі кинулись уплинь... але й тут перших зустрічав спис або куля...

Недовго, проте, здолало- дванадцять чоловіка такий сил противитись: ближчі напасники падали, але другі злазила

з коней, бігцем добігали до обложених і навіжено кидались урукопаш. Стали козаки колом, спинами досередини, персами до ворогів, і давай працювати списами. Не одного розсатанілого драгуна з яскравою шаблею у руці піднято було догори списом і скинуто, мов снопа, у воду, не одного ще й перед списів валив кулею додолу Безногий... Але все ж таки багато списів уламалось від трупа, багато завязців з сталевого кола поклонились рідній землі від куль, якими посипали їх з берега вороги.

— Постоїмо ж до краю, братці, за віру і вмремо, як лицарі, чесно! — покрикнув Вернидуб, ухопившись за міцний держак.

— Умремо, батьку, як слід! -- відгукнулись товариші дружно.

Блиснули у руках у козачих кривулі, засвірготіли леза в повітрі блиском холодним, та на кожне ж з них впало десять других; розлігся в повітрі брязкіт від криці, хруст від келепів, хрип від прокльонів і стогін...

Сивий запорожець Безвухий уже чотирьох шляхтичів пишних шаблею вклав, а лівицею встиг і двом німцям встро-мити кинджала, але догодила й йому криця шляхетська у лівий висок, і сп'янів козак від того чоломкання, випустив з дужої руки омочене у крові лезо і безвладно рухнув на землю. Молодий чорнобровий козак, що з ухмілкою постачав пообіруч смертельні дарунки, з ухмілкою ж поліг на Безвухого; страшенно захріп і рябий запорожець, закотивши під високий лоб свої очі орлині; повалився за ним услід і Лопата, не постерігшися з тилу кривулі, яка розпанахала йому спину аж до вірного серця...

Тільки двоє ще з Вернидубом стояло та третій, Безногий, все сидів ще між трупом і часами посилав у перса ворожі незрадливу кулю...

— Гей! Продаймо себе щонайдорожче! — крикнув Вернидуб і, зібравши останні сили, ринувся у окружню юрбу; за ним кинулись разом і два товариші.

Осатанівши від скаженого скруту, з нелюдською силою стали локшити ці леви все, що їх оточало: їх велетенські посіки розбивали надвоє голови, розкраювали молоді вродливі обличчя, розвертали перса могутні; поранені, покривавлені перебийці все ще рушали вперед під блискавками навислої

над їх чолами криці... Але ось у одного товариша якось ліниво підвелась шабля угору, та на півколі зупинилась на мить і спустилась безсило додолу, другий товариш присів чогось і собі, самий тільки Вернидуб все ще махав перебитим геть лезом, аж ось і йому на голову впав з хрустом тяженний обух, та похитнувся дуб і поліг, зваливши розгоном свого мертвого тіла якогось шляхтича в смерть.

Озвірені, розсатанілі від страшного опору ляхи з ненавистю кинулись над козачим трупом знущатись і наскочили якось ще на живого Безногого. Завзятий ватажок батави підбіг до його перший, бажаючи живим узяти на дратівлю; але напівсконалий Безногий, що вже кров'ю зійшов, змертвілою рукою підняв ще раз пістоля і послав ватажку у самісіньке серце кулю прощальну... Зблід молодий пан і посунувсь на руки жовнірам, та покотився до ніг його і Безногий, порубаний, посічений шаблями...

А плавці вже досягали до свого берега і радісно віталися з своїми братами, яким вони добре воза доклали; тільки-но двоє з найтяжче пораненим серед ставу барились і безнадійно задубілими на кригу руками гребли по зимній воді, що сніговою кашкою вже шерхла.

— Братці! Пустіть! — став нещасний проситись. — Все одно не дотягти вам мене...

— Як же так кинути? — сперечив йому підручний плавець, якому вже забивало дух від втоми.

— Та, їй же богу, мені на дні буде й спокійно, а ви й там станете у пригоді.

— Чи не правду пак каже Книш? — зауважив другий.

— Правду, братці, святу правду! — стогнав поранений. — Все одно мені вже на світі не жити.

— Ну, так бувай здоров, друже, та нас жди! — попрощались товариші і кинули пораненого на волю; він зразу й пустився на дно, лишивши на плесі води кілька кіл, які розходились, коливаючись, і зникали навадалі.

І знялась, полетіла козака душа за своїми подругами услід за хмари високі до невідомих і недосяжних просторів...

VIII

Сивий, зовсім лисий дід стояв у бійниці рогової башти і пильно стежив старечими очима за боротьбою; біля його

стояла бліда, зі зціпленими зубами, з божевільно уткнутим в пригород поглядом Катря; вона не почувала, де вона стоїть і ще робиться навколо. Душа її, покинувши тіло, здавалось, тінню лігала над пригородом, шукаючи межі уламками свого дорогого хорунжого. Оріся стояла сама, трохи віддалік від цієї групи, спершись головою на камінь, зосереджена в самій собі, застигла в однім охопившій її істоту почутті; вона зимно дивилася на тусьменіючу долину. Скоро грім гармат, що ніс округи смерть і розрух, зненацька несподівано замовк і завмер перекотливою луною. Оріся очунулась і обернула здивовані очі на греблю; там, в чаду, вона спостерегла щось надзвичайне, а водограї скаламученої води підказали їй, що це штуки молодців-запорожців. Слідуючі прояви лицарського герцю та скаженої, смертельної боротьби визвали на її бліді щоки фарбу задоволеної гордості і захвату. Вона підійшла до діда й велебно промовила:

— Діду! Ви, що вже нажились на своїм віку і своїми ділами придбали собі славу, можете вмерти тепер радісно, з великою втіхою. З такими дивовижними душами, як он ті, бути в однім місці — надмірне щастя!

— Велике щастя, дитино моя,— відповів зворушений дід,— велике! Не вмере наша широка Україна, коли вона родить таких синів і таких дочок, як ти!

— Я ще не вспіла, діду, ні натішитися життям, ні зробити нічого на користь моїй бідній Україні...

— Ще зробиш,— сказав пророчо дід.

— Ні, ні! Час мій урвано, і вже надходить його близький кінець; одного тільки б прохала я в бога — зуміти вмерти так, як уміють вмирати наші не знаючі жаху орли.

Саме тоді, як упав Вернидуб, з містечка розітнувся глухий, довгий вибух; в повітрі почулося якесь чудне гудіння, змішане з свистом, і по воді коло польських драгунів в багатьох місцях підскочили бризки і бульбахи; четверо коней впало, останні жажливо метнулися вбік. Сполохались уцілівші драгуни і прожогом помчалися до млина, втікаючи від картечі.

— А чи не можна, діду, от з цієї плющи послати їм гостинця навздогін? — спитала діда Оріся.

— Ні, не повернеться,— сказав дід,— вона наведена лише он на той шлях.

Усі глянули праворуч на шлях, що йшов понад самою бескидою, і побачили наближаючого вершника на баскому коні і в блискучому панцирі; за ним їхали два шляхтичі, улани й кілька татар. Уважаючи на гармидер бойовий, що стояв над берегом озера, перед очима з цього боку замку, на мурах вартових, вершники під'їхали занадто близько і почали розглядати мури й окопища.

— От цих добре можна шелеснути,— сказав дід, і Оріся запалила з його люльки гнота.

— Стривай! — скрикнула Катря, пильно придивляючись до стрункої постави вродливого лицаря,— Не піднось гнота! Знаєш, хто це?..

— Неприятель, ворог нашого народу,— байдуже відповіла Оріся.

— Знаєш хто? — хвилювалась все більше подруга.— Це Антось, це Корецький твій... Скарай мене пречиста діва, коли брешу!

Мов ток електричний пробіг по нервах Орісі; вона опустила запалений гніт на плахту і, захистивши лівою рукою очі, вп'ялась у цього лицаря поглядом... Так, сумніву нема,— це він, її брат, її друг, її... коханець! Це його чудові, глибоко заглядаючі в душу очі; це його русяві кучері вибились з-під шолома; це його ухмілка осяває теплом благородні риси молодого обличчя...

Чимсь гарячим сповнилось її затріпотівше серце і вогнем розлилося у грудях, примусивши зашарітись червоною зорею її бліді лиця, блиснути чорним алмазом очі; груди сколихнула хвиля забутого щастя...

Весна, сп'яняючі пахощі квіток, лагідне сяяння місяця, тихі розмови, радісні мовчання під дзвінке тьохкання соловейка й ці, дивлячіся закохано-велебно, очі,— все це промайнуло в одну мить в її запаленому мозку.

— Орісю, він, либонь, пізнав тебе! Дивись,— хвилювалась Катря,— який він славний, коханий твій...

Буцім ніж перевернувся в серці Орісі, фарба збігла з її обличчя, і брови суворо нахмурились,

— Коханець! — відгукнулась вона глухим голосом.— Зрадник! Невіра!

Вона на хвилю спинилась, почувуючи нелюдську муку, і, перемигши Оіль, приставила до полички гнота.

Гримнув вибух, двоє вершників впало. Дід обняв оскаженілу Орісю і надтріснутим від здавлених сліз голо- сом сказав;

— Вище від цієї любові до своєї вітчизни, дитино моя, немає на світі!

Прискакав до греблі воєвода Чарнецький; в лютості, не знаючи, на кому зігнати свій гнів страшений, звелів він негайно запалити млин і дозволив летючим загонам укупі з татарами сплюндрувати і зрабувати всі окружні селитьби, не милуючи нікого, навіть кішки.

— Ясний гетьмане,— обернувся він до під'їхавшого Лянцкоронського,— моє передчуття справдилось — жменя проклятого бидла заподіяла нові рани нашим славним бойовим силам!

— Так, я бачу,— сказав з сумною ухмілкою Лянцкоронський.— З Марсом жартувати не можна, як бажає того отаман коронний; до того ж, опріч міцних природних позицій, Бушу ще боронить не жменя бидла, як егомосьць мислить, а жменя левів!

— О, це гієни — не леви! Вони заплатять мені сторицею за кожную краплину крові шляхетного славного лицарства!

— Доки вони заплатять, багато ще проллється цієї шляхетної крові! — відповів замислено польний отаман і після невеличкого перестанку додав: — Чи не можна б для виконання цієї навіженої і безцільної вигадки вжити хоч татар?

— На штурм вони не підуть, та й місцевість не дозволить мені розгорнути свої сили! — відповів Чарнецький.— Поміж ними і так вже чути нарікання, і я дозволив кільком загонам понишпорити в околицях.

— Руїна, одна руїна, і нові болячки ойчизні, і нові краплі отрути в серця розлютованих дітей великої і славної колись Польщі! — зітхнув важко Лянцкоронський.

— Не дітей, а гадюк, ясний гетьмане,— відповів, скипівши, Чарнецький, і полум'я нелюдської ненависті свіргонуло в його очах.— Я, проте ж, придумав для них частування, услід за котрим підуть і татари.

— Яке ж? — зацікавився гетьман,

— Я от цю саму греблю звелю розкидати, одним вибухом висадити у вирій, випущу всю воду з озера в провалля, і тоді

суходолом полізуть і татари і доценту знищать це гадюче кубло!..

— Люто придумано, пане воєводо! — завважив гетьман.— Саме пекло навело тебе на цю думку...

— Воно ж завтра і потішатиметься на бенкеті кривавому, коли після розруху з гармашні вашої вельможності сарана налетить ззаду! — І Чарнецький так злорадо, з таким запеклим сказом зареготався, що навіть здригнувся від жаху Лянцкоронський і раптом повернув коня.

Коли вже стемніло зовсім і нових нападів навряд чи можна було сподіватись, Оріся пішла до своєї світлиці в роговій-башті і по дорозі зустріла бабусю.

— Вклонявся тобі, доню, батько твій,— сказала бабуся, поцілувавши свою Орісю в чоло,— і звелів переказати, що господь бог огріває їх своєю ласкою, що не б'ється страхом козаке серце і не слабшає силою дух, що й тобі він його посилає вкупі з батьківською молитвою.

— Спасибі тобі, неню, за переказане від його слово,— обняла бабусю Оріся,— воно ще надає мені сили; отцева й матчина молитва зі дна моря вертає, з тяжкої неволі визволяє... Що ж, як там? — додала Оріся.— Чи багато постраждало за правду?

— Є вже таки чимало в божому раю,— зітхнула глибоко бабуся, похитавши головою.

— Так, в божому раю,— підміцнила Оріся, здійнявши до млистого, неосяжного небосхилу свої велелюбні очі,— я цьому глибоко вірю,— і, помовчавши трохи, спитала: — Ну а як же там окопища, ще не зовсім розвалені? А з гармат чи вціліла ж хоч одна?

— Окопища розвалено, але їх уночі полагождать; а з гармат же тільки товстопузиха ще держиться та баба, останні ж усі підбиті,— говорила спокійно бабуся,— а то й їх якимось прилаштують... Еге, я й забула, про що мала казати,— заметушилась бабуся, до тебе батько прислав двох пораниених...

— Де ж вони?

— Отам, коло твоєї світлиці.

— До смерті ранені? Так треба ж зараз їм допомогти або по батюшку послати,— стривожилась Оріся.

— Ранено їх здорово: у одного голова шаблюкою розрубана, а в другого нога,— повідала бабуся,— але вони не гоїтись прийшли, а допомогти нам оборонятися.

— Все ж таки треба б перев'язати і заживити їм рани,— клопітливо говорила Оріся, підходячи до світлиці, і зустріла на порозі її двох козаків* — одного, переправленого вилинь, з загону Вернидуба, а другого з загону хорунжого.

— Вітаю вас з славою, лицарі,— сказала Оріся привітно,— і заздрю вашій славі!

— Не заздрій, панно,— відповів молодий ще козак з зав'язаною скривавленим рукавом головою,— слави тут про всіх не забракне, але от тільки треба приготуватись і вам к завтрішньому дню.

— Як? Хіба вже пригород не може триматися надалі? — спитала неспокійно Оріся.

— Поки зможе — втримається,— зауважив другий “ранений,— але проте ж супроти такої хмари далеко не посунеш; вони ж, антихристи, тепера розлютувались, так будуть дошкуляти страх як,— тож, стало бути, і треба приготуватись, щоб почастивати їх як слід.

— Та хоч відпочиньте трохи та дайте я з бабою перев'яжу вам рану.

— Не варто, панно,— відповів молодий козак,— на одну кіч і праці шкода, все одно завтра нові будуть.

— Правду кажеш, хоч і молодий,— зауважив з усміхом сивий січовик. Так от що, дочко, рани нехай самі собі гояться, коли хотять, а ти нам покажи, де лежать колоди, їх треба розкласти як слід, так от ми й поможемо, бо воно хоч і ваш брат теж не дасть собі межи очі наплювати, але проте ж сили у вас супроти нашої нібито й менше... он воно що! Та й цебри задля смоли треба приготувати, дров наносити, коряків придбати,— от коло цієї справи постараетесь й ви, молодичі. Ну й весело промине останній день, далєбі, весело!..

— А ви, дядьку, й раді,— спитав, підморгнувши, молодий,— що і в останню дорогу послав нам бог молодичь?

— Авжеж, радий! Чого мені брехати? Присяйбі, радий,— згодився щиро старий,— веселіш, одне слово, веселіш!

— Спасибі вам, діду, і тобі, лицарю, що не гребуєте нашою кумпанією,— сказала з ухмілкою Оріся,— ми вам вірними помічницями будем і в братерській дорозі не завадимо, бо там простору доволі.

— Певно! — підхопив дід.— Ну, поведи ж нас, розумнице, покажи все і попорядкуй, бо тебе батько тут головою настановив.

Орися Вкупі з січовиком і молодим раненим пішла назад до мурів баштових і показала в трьох місцях складені колоди і бруси, а бабуся відчинила комору, де береглись цебри, коряки, шаблі, списи, булави й інша холодна зброя. Щоб перенести все отеє, було виряджено ще двадцять молодниць під проводом бабусі й два десятилітніх хлопці для переведення наказів. Упорядкувавши все і запевнившись* що робота під кермою січовика й козака закипіла та що для її виконання сил вистачає, Орися загадала собі ще піти до отця Василя поговорити з ним рішуче і вислухати його останньої поради; вона пішла праворуч, по дорозі до церкви, і спинилась недалечко від неї, коло глухого муру.

Надворі вже стояла ніч, тиха й морозяна. Небо було чисте й зоріло мільйонами блискучих і тихих вогників, тільки на заході з краю обрію темніло відірване пасмо хмари та на сході в трьох місцях блимала зоря, розливаючись кривавим відблиском угору. Орися повними грудьми вдихнула в себе хвилю свіжого повітря і почувала, як у тілі її знов прокинулись життєві сили, рівніше забилося серце, швидше потекла кров і світліше стало в голові, але вкупі з прокинувшимися силами прокинувся в неї і страшний душевний біль — приплив пекучої і безпорадної нудьги, нестерпучих гризот, котрі доти були приголомшені нервовим запаленням; серце тріпотіло і стукало, як молоток, забиваючий цвяшки в трунову дошку. «Знай,— наче вибивало воно,— наді мною ти безвладна; ти змогла підвести руку на свого бога, могла залізом розбити цей коштовний келих, ниточений для втіхи, для щастя, але відійняти в мене його образ ти не могла і не зможеш: він тут вічно царює і вмере хіба тільки з останнім ударом моїм!»

«Так, я люблю його,— промайнуло у неї в голові,— його, зрадника моєї вітчизни, цього Каїна, що підняв камінь на брата,— я все ж таки люблю його! Мої лиця горять соромом за його, а я все-таки люблю... Невже ж це почуття дужче від мене? Невже ж і після смерті... Та чи вбито ж його? Хто впав?.. Вбито, вбито!..— Вона провела холодною рукою по гарячому чолі і відкинула назад свою косу.— Ох> Антосю мій, любий!»

коханий! Нащо все так сталося? Нащо твоя злочинна рука тепер безвладно лежить на холодній землі? Нащо твої чудові очі застигли мутними крижинками? І нащо ж поклала тебе на козачому степу сестра ж твоя і подруга? Чому не лягли ми разом з тобою в домовину, переступаючи поріг цього життя з вірою одно в другого і з ухмілкою раювання?! О, яка смертельна нудьга, який нестерпучий біль!..»

Орися схопилась руками за груди, буцім хотіла спинити в них тріпотіння серця, задавити цю пекельну муку. Непрохана сльоза повиснула на довгих віях; блукаючий погляд упав униз і втонув у чорніючим проваллі, а думка шепотіла щось непевне: «Нащо ж зосталась я сиротою? Нащо мені ця зайва година життя? Та в ній же, в цій недовгій годині, стільки мук і нудьги, скільки й довге безрадісне життя не вмістило б!»

Вона зробила крок, другий і на мить спинилася на самому краю... Спинилася і одеревеніла від жаху; але не вид смерті її вжахнув, а свідомість своєї хвилиної легкодушності, свого себелюбного і злочинного перед другими заміру.

«Як? — мигнула в неї думка.— Ще один крок — і я зробилася б такою ж, як і він, зрадницею вітчизни?! Мені доручена доля моїх братів, а я думаю, як би самій швидше спекатися турботи, як би збутися тільки свого власного горя,— коли ж воно нікчемне, мізерне перед великим горем моєї бідної країни... Ні! Геть від мене ця гидка легкодушність!!» І вона твердою ходою зійшла з замкового муру, прямуючи до церкви.

Орися увійшла в піввідчинені двері і стала біля лівого криласа.

В церкві було тьмяно і сумно; одна лише лампадка миготіла перед образом пречистої матері, освічуючи стиха її лагідний образ і граючи блищиками на срібній ризі. Отець Василь стояв навколішках, упавши ниць перед владичицею неба, розважницею наших сліз і туги; він молився мовчки, але Орися знала, за кого з душі його лилася молитва і летіла поза межі всесвіту.

Орися затримала свої очі на божественному дитятку, що принесло на землю мир і дало людям ласку.

Отець Василь підвівся, приложився до образу і хотів був піти перед вітар, але його спинила Орися.

— Я до вас, панотченьку, сказала вона рівним, спокійним голосом,— мій батько прислав з пригороду двох козаків для останньої оборони з нами замку — очевидячки, кінець наш прийшов!

— Усе зважено на відвічних терезах,— відповів стиха отець Василь,— без волі творця ні єдиний волос не впаде з голови нашої.

— Панотче! Я без супереки скорюся його святій волі і донесу до кінця хрест, мені вложений.

— Не треба, проте ж, тратити надії,— казав далі батюшка,— закони божі — недосліджені. Що для нашого грішного ока вбачається неможливим і необорним, те одним подихом уст божих знищується в порох: хто-бо єсть більший від господа і де джерело любові!

— Батюшко, отче святий! — сказала тремтячим голосом Оріся.— Я вірю, глибоко вірю...

— І віра твоя спасе тебе! — сказав прброчо батюшка. Оріся поцілувала побожно батюшкову руку і спитала після невеличкого мовчання:

— Чи не дасте, панотченьку, яких наказів? Може, треба що сховати від вовчих зубів або переказати кому з наших яку тайну,— бо часу ж лишилося одна тільки ніч.

— Ні, дочко моя, від цих гієн не сховаєшся,— відповів з журливою усмішкою батюшка,— вони все сплять і зривають дощенту, з могил повитягають покійників... А от що хіба тобі повідаю: під цією церквою викопано глибокий льох, і від нього ведуть чотири хідники до кожної башти. Вхід у цей льох — за лівим притвором; там є камінь, а під ним драбина, далі залізні двері, а за ними — головна комора, з неї є й по« тайний вихід до одної печери, зовсім закритий терном, що понад ставом росте; от і ключі візьми,— скінчив батюшка, віддаючи два ключі Орісі,

— Що ж там, у тім льоху? — спитала вона з цікавістю.

— Великі порохові складниці, припаси Богунові...

— О? Так я туди піду! — скрикнула, здригнувшись. Оріся.

— Піди, піди! Заховайся, голубице моя, від яструбів,— сказав ласкаво батюшка, може, і врятуєш собі життя. Ти маєш право берегти себе, бо ще ж і не жила на світі...

— Ні, панотче! — спалахнула Оріся.— Хай впадуть прокльони і вічний сором на тую голову, хто подумає рятувати

собі життя, коли всі призначені на смерть і муки! Треба всім стояти за нашу святиню до останнього і опісля разом чесно усім полягти в братерській могилі! Ні, отче святий,— додала вона,— не про своє життя турбуюсь я — воно для мене бур'ян і терній... Накрийте мене епітрахілем, хай він укріє від бур мою душу і підкріпить мої сили!

І отець Василь накрив епітрахілем схилену голову і, знявши до неба очі, жалісно сказав:

— Укріпіть її, сили небесні, і окриліть душу їй, херувими!

ІХ

В пригороді за північ кипіла хаплива робота: підсипали вали, плели нові тури, лагодили вози, клали прямо долі безнадійно підбиті гармати, а до других станки з-під возів підставляли. Перев'язали собі звечора рани, випили за дозволом отамана горілки з порохом і лягли відпочити, маючи право на пільгу; на щастя, їх було небагато: поки спинив Вернидуб канонаду, покотом лягло шість козаків та ще ломаччям з возів та турів п'ять було ранено. Для вбитих вирили вже другу могилу, і отець Василь пізно вночі сходив у пригород в другий раз, аби над першими братерськими могилами відспівати відправу. При тусьменнім світі трьох ліхтарів, під широко розгорнутою вгорі над головами молільників ризою, осяяною зорями, тихо й журно велась відправа. Схиливши понуро підголені та чубаті голови, стояли довговусі козаки й побожно клали хрести на свої груди могучі. Тихо прорікав панотець, що душі тих, що життя своє положили в боротьбі за віру, «в селеніях горних упокоюються»; тихо, дрижачим голосом співав дяк «житейськеє море воздвизаємое»; тихо шепотіли козаки «вічная пам'ять»...

У грудях їх, мов криця, загартованих, мимоволі вставало передчуття, що завтра і вони також поляжуть на січовій ниві і нікому буде їх поховати, і хоч як вони байдуже не дивились на життя, але проте ж обличчя смерті викликало в їх неприязне враження, навівало якусь тяжку задуму і смуток. Коли все в пригороді затихло і потомлені нічною хапливою працею усі зборонці, крім вартових, положились, щоб хоча трохи відпочити перед останнім рахунком з бурливим життям, тоді й старий сотник пан Завістний примостився був на своєму возі, вкритися

від морозу кожухом, але сон не злітав йому на очі, і лише думи чорною хмарою обсідали йому голову, не даючи ні на хвилину спокою.

Орися, його єдина дочка, єдина втіха і радість, невідступне стояла йому перед очима й дивилася таким м'яким, замисленим, таким глибоко люблячим поглядом у душу, що серце старого сотника стискалося незнайомою нудьгою і щеміло незвичним жалем.

Він заспокоював себе тільки тим, що ненадовго ж, мовляв, вони розстаються,— за кілька хвилин і побачаться,— але поруч з цією глибокою вірою виринали десь з тіні не то непрохана непевність чогось, не то бентежний страх невідомості...

— Аг, що буде, те буде,— сказав сотник,— а буде те, що бог дасть! — І, заспокоєний трохи цим афоризмом, він набив люльку і почав смоктати міцний, задурливий тютюн; але й жорстока мархотка не втишила йому нервів: турбота за Орисею все ж таки точила йому серце.

«Не віддасться вона в руки живою, о, не віддасться! — запевняв він себе.— Не таківська вона, батькова дочка! От тільки що молода, не успіла ще призвичаїтись до смерті... Воронь боже, якщо вона прогаїть хвилину і її, голубоньку, схоплять ці бузувіри, ці пси-кровожери... Ховай боже! Адже ж не пошанують вони ані молодості її, ані вроди: назнущуються над її тілом чистим, насміються над її душею непорочною, натішаються її муками... О, захисти ж її, царице небесна, від цієї ганьби, від цього катування!»

Збентежений сотник навіть випустив люльку з рук і підвівся на возі.

«Краще піти зараз і самому її вбити, одним махом зволити від мук, що мають їй статись... Так, так, це ліпше, то й мені легше буде на той світ прямувати,— принаймні в останню хвилину життя не здригнеться серце від жаху за долю дорогої дитини! Ще успію...»

Сотник рішуче встав, але новий приплив думок знов зупинив його.

«Ні,— міркував він,— у неї самої не здригнеться рука відібрати собі життя, коли той час прийде; я в цьому певний; так навіщо ж завчасу вкорочати їй це життя? Може, воно ще й потрібне, може, ще і в пригоді стане своїй Україні?.. Адже ж там, в оселях творця, в книзі світовій записана доля

кожної людини, і ніхто, ніхто не посміє викреслити в ній ані жодного слова...»

Сотник сперся на воза і обвів очима по темрявій далині; там теж ледве примітне мигтіли вогники,— знати, й ворог не спав, дбаючи про свої нові смертодайні сили: в морозянім, тихім повітрі далеко чути було дзюрчання збуваючої води; це дзюрчання звернуло на себе сотникову увагу.

«От іроди! Яку сатанинську штуку придумали! Певно, спускають воду з ставу, щоб і звідти ударити!.. Проте ж хіба не все одно, яку б штуку не вигадали оті бузувіри,— міркував собі сотник,— все одно нам не встояти проти їх неомірної сили і треба всім полягти до єдиного; Богунові ж не випадає йти нас визволяти, бо мусить зачекати на головні сили, щоб з ними сполучитись. Добру послугу зробили ми для них, що дурних ляшків на три дні затримали. Закортіло їм Бушу взяти — ну й здорово ж заплатять вони за своє “бушування”!»

Сотник відкинув свою чуприну назад і замислився; якийсь сум охопив його душу, викликавши тим часом в голові елегійні думи:

«І коли минеться ця братерська різня, грабіжка та розбій на Україні?! От хоч би одним оком зазирнути в золоту книгу і прочитати там долю нашого рідного краю, нашої любшої неньки України! Гей ти, рідна, дорога країно! Широко хи, неосяжно розкинулася, мальовниче обгорнулася гаями, причепурилася рясними ланами, оперезалася річками блакитними, прикрасилася селами біленькими... всім наділив тебе бог, красуне наша, тільки от чомусь щастя-долі не дає поки, чи за гріхи твої, чи за достатки!! Жити б нам на тобі приязно, багатіти та радіти, так ні ж,— кожне заздрить на твої розкоші і з мечем та вогнем геть жене твої діти, віднімаючи у них все — і добро, і родину, і життя, і навіть кохання до тебе, до нашої неньки! Скільки ти того горя зазнала — не злічити, не зміряти! Палили, рабували тебе усякі варвари, топтали різні пройдисвіти, шматували свої, хатні, «удільні» чвари, плюндрувала тебе зі сходу насунувша татарва, а тепер обливають кров'ю степи і лани твої свої ж брати в спілці з невірою... А все ж таки не доконають дітей твоїх кривих — стоять вони непохибно і стоятимуть до загину за свою змучену неньку і, доки світ сонця, ні за які скарби, нізащо в світі не продадуть своєї любові до тебе, наша люба вітчизно!..»

На сході вже починав ясніти край неба, коли сотник, обійшовши пригород, запримітив на самому ближчому майданчику, сажнів за триста, не більше, якийсь вал, на середині котрого видно було ясніші крапки; не встиг сотник гарненько розглядіти ці будови, як усі ці крапки разом саянули блискавками і за хвилю розляглись страшеним грюкотом, що приніс у табір спустошення.

— Гей, лицарі, хлопці! Вставайте! Лях уже до заутрені дзвонить! — І його грімкий голос вкупі з прилетівшою грюкотнею підняв на ноги заспаних козаків; вони флегматично підводились, підтягались, ліниво протирали очі і лаялись:

— От нехристи, їй-бо, нехристи! Доброму козакові й виспатися не дадуть!..

— А ти не чухайся,— сказав Шрам,— бо тепер швидко розчешуть — ач які гребінці понаставляли!

— Хай чешуть,— відповів Кудлач,— аби не самому морочитися...

Зійшло ясне сонце, офарбило в рожевий колір клубки білого диму, що стелився з площі вниз понад яром, освітило став, і замість блискучого дзеркала перед здивованими очима відкрилася лише сама чорна влоговина з твані й багнюки, що вилискувала де-не-де калюжками.

— Ба! Та й не іроди! Ач яку штуkenцію підвели — увесь став попсували! — аамітив безрукий запорожець.

— Тепер уже сподівайтесь татарської собачні,— зауважив Шрам,— це вони для цієї погані й шлях спорудили.

— А що мені той татарин? Ото дивовижа! — образився навідь запорожець.— Я йому, собачому синові, таку дудю скручу й самою правою, що зачхає, та коли до печінок дійме, то й лівою половиною в зуби ткну, їй-бо, ткну — та ще й як!..

— Он вони вже, мов комашня, повилазили!..

— Пильнуй праворуч! — крикнув сотник.

Але татари, кинувшись у став, пройшли не більше як п'ятдесят кроків і мусили повернути назад,— очевидячки, коні їх грузли в болотяній твані до самого дна.

— Го-го-го! — весело реготались козаки, що дивилися на цю метушню.— По пузо, по саме пузо! От спасибі тобі,— дядько став не пускає по своїй спині погані топтатися!..

— Тепера не пустив,— замітив Шрам,— а от як морозцем візьметься болото, то й полізуть.

А серед козачої гарматні було саме пекло: ворожі ядра на такій близькій простороні лягали влучно і смертодайно, земля на валах розкидалась, злітала вгору і засипала рови; на тріски розбивались тури, з дзвяком розпадались вози; товстопузиха встигла тільки двічі плюнути й шерепнулась, підбита, в землю; бабі влучило ядро в саму пашу, вона піднялась і зараз же простяглась навznak, плющихи теж були підбиті, і вся козача гармашня замовкла навіки.

— Тепер, панове-товариші й хлопці, стережіться галушок! — командував сотник.— Ставай лавами під вали, вартові, пильнуй!

Не збігло й хвилини, як град картечі обсипав увесь пригород; більшість її врізалась в окопища, деякі ж картечини з вереском і дзико пролетіли через голови в придолинок до Дністра, а деякі врізались у тіло козаچه і повалили на лоно землі-матері непохитних оборонців правди. Гримнув ще й другий смертельний вибух, і з-за густої хмари диму посунула струнка батава майже бігцем до пригороду Перший спостеріг ворога Шрам і гучно крикнув сотникові з товаришами:

— Гей, пане сотнику, німота насувається! За рушниці, хлопці!

— Всі — на вали! — підхопив сотник.

І висипало козацтво з запорожцями на вали, і, наче мак той, вкрило їх своєю різнофарбною одежею.

Затріщали рушниці й «гаківниці» на підбігаючого ворога і повалили перші ряди, але другі ряди перескакували через трупи і неслися вперед, підбадьорені тим, що замовкла в пригороді гармашня; ще раз ударив стріл, зміщав ряди, проте ж не спини в нападаючих,— вони вже підбігали до ровів і по розвалених та підбитих ядрами й картечами укусах легко здирались нагору.

— Гей, пане хорунжий! Ану візьми з собою завзятців з нівсотки та спробуй їм у потилицю зайти, з болота; може-таки, став нам ще раз у пригоді стане!

Вибрав хорунжий з своєї сотні п'ятдесят завзятих і поспішився праворуч, біля містечка, вийти на став; край берега оголене дно настільки вже було скуте морозом, що могло сміливо здержати козаків.

А німці, наче кішки, дралися на вали; козаки приймали їх списами, шаблями, пацугами і знятими з гармат та возів

колесами; а Шрам, ухопивши голоблище, мотлошив ним ворога, широко розмахуючи та приказуючи:

— Ану!.. Ра-азом! От так їх! Валяй!..

І валилися німці як снопи; падаючі перекидали лізучих, і сповнялись рови трупами; повітря тряслося від брязкоту, хрупоту, стогону, лементу, від звірячих вигуків і прокльонів. Купи трупів сповняли рови і тим улегшали нападаючим приступ. Частина піхоти, ставши над берегом ставу, почала стріляти з рушниць, і кулі, пробиваючи козацькі ряди, скидали чубатих з валів униз, до німоти; між тим нові німецькі сили, бачачи, як зменшується число оборонців, ще з більшим озвірінням лізли на вали, захоплюючи найпридобенніші місця. Вже Мастигуба, пробитий двома кулями, крикнув своїм: «Прощавайте, хлопці!» — і впав навznak, відкинувши далеко свій закурений порохом чуб; вже Рубайголова, піднятий на чотири списи, впустив ятаган і тільки вспів показати ворогам дулю; вже Горілкодуй, з розрубленцм по саме перепело плечем, повалився, і коли його хотіли підняти, просив тільки, скрегочучи зубами: «Покиньте мене, братці... Швидко дійду, а от поверніть мене тільки спиною до собак, щоб очі мої перед смертю не бачили цієї погані»; вже почала підупадати козака сила... Коли зненацька праворуч розлягся стріл, за ним услід страшенний вигук, і хорунжий, мов яструб, ударив з своїми завзятцями збоку; батави, що стояли для підмоги осторонь, згубивши відразу чоловіка тридцять, шелеснулись на цих же й зібгали їх; ті, що злізли на вали, остовпіли в нерозумінню, а хорунжий, як бурун, прорублюючи направо й наліво цілі вулиці, відсував ворожі ряди від валів до провалля.

— Спасибі, хорунжий! Добре! — кричав несамовито Шрам.— Так їх, каторжних! Бий, криши дияволів на шматки!

— Анумо! За мною, діти! Бий їх на всю руку! — гукнув сотник і з перначем кинувся вниз на відступаючого ворога.

— Гей, погуляймо, хлопці! — скрикнув Шрам, і все, що зосталося живого, роз'ятрене сказом одчайдушної оборони, кинулось потужною хвилею на збившогося в купу ворога.

Здригнулись німці і подалися назад, не маючи сили витримати з двох боків такого шаленого натиску, натовпом посунулись вони просто до ярів та бескидів... Ще хвилинка — і ряди

їх, стиснуті озвірілими козаками, почали стрімголов падати з сторчавих скель униз на гостре каміння і ребра граніту, а козаки до того оскаженіли в своїй лютості, що й самі почали обриватися з скель услід за німцями. Хорунжий схопив двох німців за горла, зіпхнув їх зі скелі і сам полетів за ними навздогін.

— Куди ти, к бісу? — спитав був його запорожець, а потім почухав потилицю й додав: — Ат, шкода чоловіка — добрий козарлюга був!

— Стривайте, дурноголові! — кричав сотник, піднявши скривавлену руку вгору— Що то ви стрибаєте в прірву? Вже й жодного ворога не лишилося!

Коли юрба трохи опам'яталася, спинилась і вже почала була вимощувати на ранених свою ще не втихлу ^лютість, сотник підняв над головою пернач і грізно крикнув:

— Годі! Ані з місця! Слухати мого наказу! Всі оточили сотника і, знявши шапки, тільки обтирали піт і кров з розчервонілих облич.

— Дяка богові, ми з цими ворогами порахувались; але й нас, братці, значно зменшилось, люті ж вороги оточують нас необорним колом; підбито наші захисниці-гармати, розвалено окопища, випущено в Дністро наш став рідний, і от-от не мине й години, як цілі хмари сарани цієї налетять на нас... Так от вам яка моя рада: хоча й все одно пропадати нам треба, але проте ж хочеться подовше помахати руками і якнайбільше вирядити в пекло цієї тварюки, так для цьош треба нам цей пригород покинути, а перейти у містечко, за мури замкові: там і вали суть, і чотири баби,— все-таки трохи продержимось.

— Розумне твоє слово, пане сотнику! — з ухвалою відкликнулися всі.

— Ну, тож не гайте часу, братці, бо ляшки з татарвою нам відпочити не дадуть. Та от ще що: мертвих, тих, що зовсім сконали вже, ми з собою не візьмемо, бо нема часу з ними вовтузитися, а ранених не можна кидати катам на знущання...

— Не можна, не можна, пане отамане! — обізвались Шрам і старий запорожець.

— А як і з собою брати їх теж неспроможне, бо й нам лишилося пожити на світі годин зо три, не більше, то моя

рада така: поскидати їх он з тої кручі в провалля,— поки долетять, то й кістки їм розсипляться, стало бути, і смерть буде приємніша!

— Що й казати! — згодився сивий запорожець.— Що приємніше, то приємніше... Беркицьнутися разів зо дватри в повітрі, мов на релях, а потім і на перині лягти.

— Вірно! — піддержав Шрам — Але от тільки мені здається, що треба б про це поранених спитатися.

— Ну й Шрам! — загомоніли навкруги.— Скаже слово — так мов тобі дратвою приточає!

І козаки кинулись лічити трупи та зносити поранених на край провалля.

— А що, панове-товариші й друзі,— звернувся до тяжко-ранених Шрам,— чи волите тут лишитися межи німотою, бо нам брати вас з собою незручно, чи хочете, може, прогулятися в останній раз от з цієї скелі і спочити козацьким сном на долині?

— Не кидайте, братці, нас тут на муки! застогнали одні.

— Кидайте з скелі! — прохали друзі.

— Від братньої руки й смерть красна — рішили треті.

— Ну так, славні лицарі й дорогі друзі, ми вволимо вашу останню волю,— сказав велебно сотник,— і перед вашою отвертою могилою заприсягнемося ще от у чім: коли надійде наш останній час і вцілівша жменя нас не спроможна буде боронитися проти звіра, то ми також не дамо нікого живим ворогові в руки і вб'ємо один другого! Чи згода, панове?

— Згода, пане отамане! Присягаємось! — шпарко відгукнулися всі.

— Ну, тож попрощаємось з ними,— сказав сотник і поцілував першого пораненого в побілілі губи, витерши рукою очі й промовивши: — Прощавай, дорогий товаришу, не згадуй нас лихом!

А поранений теж шепотів:

— Пошли й вам, господи, чесну смерть та швидше зобачитися!

Найближчі козаки поцілували ще раз підхопленого на руки товариша, а за хвилину він уже з шумом летів униз, наближаючись до смертного ліжка...

X

Орися вийшла з церкви, прямуючи до околишньої вартової башти; там вона поміж лежавшим бойовим припасом знайшла цілий жмуток гноту і поклала його у фартух; потім з цією ношею вона зійшла з муру до покою хорунжого. На порозі сиділа, наче статуя, Катря, склавши на підобгатих колінах руки й схиливши безнадійно голову, обважнілу від надсильних страждань. Орися окликнула свою подругу, але остання не поворухнулась навіть, так далеко була вона в той час від цього місця. «

— Катре! — доторкнулась Орися її плеча.— Ти заснула і завмерла зовсім?

— Чого треба? Хто прийшов? — спитала стурбовано Катря і скочила нервово на ноги.

— Тебе мені треба,— заспокоїла її Орися,— ходімо поробимо вдвох, то, може, й на душі полегшає.

— Куди піду? До нього?

— Я поведу, візьми мерщій дві ліхтарні з собою,— командувала Орися.

Катря вийшла покійно в сніи і зараз вернулась з двома засвітленими ліхтарнями.

— Ну, одну держи, а другу дай сюди і йди за мною. Проходячи повз складниці всякої зброї під одною повіткою, Орися взяла два заступи і один дала Катрі.

— На, неси!

— Куди ж ми йдемо? Яму копати? Для кого? — сполохалась Катря і вся затремтіла.

— От зараз побачиш!

Орися підійшла до церковної огорожі, вийшла на цвинтар і почала в противолеглому кутку шукати щось межі кущами.

— Шукай ось тут камінь! — запросила вона й подругу.

Незабаром остання під корою наваленого пожовклого листа знайшла його.

Після двох-трьох потужних зусиль камінь здвигнувся з місця і одним боком піднявся; трохи завалившоїся землі впало десь глибоко у відтуленому під каменем колодязі, і це в порожнечі відгукнулося довгою луною.

Обидві подруги, сторожко ступаючи на шаблі старої драбини, приставленої до краю колодязя, спустилися на саме дно ями.

В круглих, видовбаних у глині боках в однім місці чорніли вроблені в кам'яну оправу низенькі залізні двері. Оріся піднесла до них ліхтарню і почала вставляти ключ, а Катря тремтіла вся від вогкого холоду й цікавості.

Дзенькнув замок, і після дужого натиску Орісі й Катрі важкі двері трохи відчинилися; у відкриту чорну пащу вдарила зверху течія холодного повітря і мало не загашила ліхтарні. Пройшовши, або, ліпше сказати, пролізши череа вузький і низький прохід, наші подруги спустилися в осередковий льох, що містився під самою церквою; він уявляв з себе помешкання середньої величини. Баня його піддержувалася в двох місцях товстими палями, що підпирали простягнуті вгорі дубові бантини. Праворуч у стіні чорніли ще менші залізні двері. Оріся відчинила їх і освітила ліхтарнею вхід; за дверима йшли вирублені з каменю східці і заверталися вузьким печеровим хідником наліво, вниз. По кутках головного льоху йшли низькі нори, нерівне вигинаючись і кінчаючись трохи меншими льохами, очевидячки, розміщеними під роговими вартовими баштами. В кожному льоху навалено було стільки бочок і барил, що трудно було й повернутися, а в головнім, oprіч цілої гори бочок, стояв посередині ще величезний шаплик, сповнений доверху мушкетним порохом і вкритий рядном. В льоху пахло важким духом селітри і сірки; завдяки тільки вогкості порохнява не літала в повітрі, а лежала тихо на сирій долівці, бо інакше сміливість двох відвідачок з ліхтарнями не минулася б безкарно.

— Ну, постав, Катре, ліхтарні он туди далі, до стінки, і бери заступа,— казала Оріся, роботи багато, а часу мало.

— Що ж треба робити? — спиталася, не зрозумівши приказу, Катря з заступом у руках.

— От від цього шаплика треба до кожного крайнього льоху копати по рівчаку.

— Я думала, скарби будемо копати,— закопилила губу Катря, і в її голосі почулося журне невдоволення.

— От скінчимо мерщій цю роботу, тоді й за скарби візьмемось,— заспокоїла її з усміхом Оріся.

І подруги з подвійною пильністю взялися до роботи.

Докопавши рівчак до бочок у першій роговій льоху, Оріся збила заступом обручі з двох-трьох бочок і висипала при-

горіннями з них порох, заложивши всередину гніт; потім протягла цей гніт по рівчаку до самого шаплика.

¹ А Катря сиділа, відпочиваючи, в осередковім льоху і не-терпляче ждала Орисю.

Те ж саме зробила Орися і в другім роговім льоху, як і в першій, і, не спочиваючи, стала копати третій рівчак. Від надмірної напруги сил пекучі сердечні болі її непомітно німіли і мозок визволявся від бурі хвилюючих дум; одна лишень думка панувала над ним повновладно: це вспіти довести задумане діло до краю і ошарашити радіючого ворога; якесь нове шпарке почуття охопило всю її істоту,— це було солодке почуття близької помсти...

Катря не довела-таки роботи до краю і, присівши відпочити, похилилась на складені в головнім льоху луб'я і кріпко заснула.

Орися сама скінчила останній рівчак, розбила в крайнім льоху дві бочки з порохом і провела гніт до шаплика, але їй тепер спало на думку: що, коли порох спалахне в осередковім льоху і вибухом завалить отвір раніше, ніж вогонь устигне по гнотах добігти до крайніх льохів, і вони тоді лишаться непорушені? Ні, треба зробити так, щоб не було й найменшого сумніву, що увесь замок злетить угору в одну мить. Невважаючи на те, що від тяжкої роботи руки й ноги в Орисі були мов оловом наліті і ледве-ледве пересувалися, вона збрала останні сили і почала черпаком носити порох і засипати ним рівчаки від крайніх льохів до самого шаплика; потім, не задовольнившись і цим, вона ще попробувала сокирою, що валялась тут ж, у нижчих клепках шаплика чотири дірки над кожним з рівчаків, і коли з цих дірок у рівчаки посипався порох, тоді лише вона заспокоїлась, а проте ж таки ще раз пішла подивитися з ліхтарною в руках, чи нема де проміжка в зроблених нею порохових стежках, і для більшої певності покривала їх лубками. Скінчивши всю цю роботу, Орися так була захоплена своїми думами, що й не помітила, як свічки в ліхтарнях догоріли і згасли. Темрява ночі, що так несподівано вкрила все навкруги, злякала Орисю. Вона, не знаючи, куди ступити, навмання обвела руками круг себе, намацала холодну й мокру стіну і... присіла. Спершу вона хотіла була йти кудись уздовж стіни — шукати виходу, але зараз же її так потягло спертися

спиною на стіну й відпочити. Вона не могла встояти проти свого бажання, мимохіть простягла вільніше свої натружені руки й ноги і замислилась... За кілька хвилин Оріся вже міцно спала.

Час іде. Там, угорі, давно вже настав день і приніс з собою нове пекло і розрух, нові смерті і звірства, а тут, глибоко під землею, панує ніч і мертвий спокій; тільки далеко в темряві ледве примітне світиться біла пляма...

І сниться Орісі, що вона стоїть у березі Дністра, але що вона — не вона, а калина, вся напрочуд вбрана і квіточками, і пишними червоними кетягами; на тім боці проти неї росте явір, та такий стрункий та гарний, що так їй і хочеться прилинути до нього, пригорнутися своїм листям і лагідним шепотінням своїм злитися з могучим шелестом явора. Але бистра вода буркоче, і крутиться, і розділяє їх широкими каламутними хвилями; даремно хилиться калина, даремно простягує вона до явора свої кетяги — їй не дістати його розмаїтого віття... Але що це? Ясне, пекуче сонце вкрила чорна, густа хмара; зі сходу невтримано несеться бурхливий, рвучкий вітер, вивертає в своїм хижім леті і каміння, і ліси, з свистом і грюкотом налітає на калину, вириває її з корінням і несе понад сердитим, клекочучим Дністром... Але й явір крутиться у повітрі... От він злетів угору, метнувся вбік і цупко обхопив своїм віттям калину,— вони сплелися, сплелися навіки, нерозлучно... Вкупі несуться вони понад Дністром, хвилі його ростуть, здіймаються високо, червоніють від крові, обертаються в страшне палаюче полум'я і ловлять у свої обійми улітаючих калину і явора...

Оріся схопилася мов несамовита і довго від жаху не могла зрозуміти, де вона і що з нею робиться. Вона тільки почувала, що підупалі сили її знов почали зростати і що треба їй насамперед поспішитися, бо час, либонь, минув; зрештою згадала вона все і стурбувалась.

— Катре! Катре! Де ти? — кричала вона у темі, повертаючи голову і туди, і сюди.

Але Катря спала собі безпечним сном, і довго прийшлося Орісі кричати без відмови, доки, помацки посуваючись край стіни, вона випадком не знайшла її на лубках.

— Вставай, Катре! Ми з тобою розіспались,— смикала Оріся її за плече,— вже ніч минула, а може, й друга поча-

лась. Нам треба мерщій вийти на світ і довідатись, що там з нашими сталось.

— А! Ходім! — скочила Катря і впала, спіткнувшись на лубки.

— Сторожко-бо! — скрикнула Оріся.— Ти зі сну собі ще й голову розсадиш. Ходи за мною! — і вона помацки майже поповзла, прямуючи до блідої кулястої плями світла.

Як тільки Оріся з Катрею вилізли з льоху на світ божий і підбігли до замкового муру, саме в той час хорунжий довершив свою славну засіду. Катря очі пасла на стягу, що мальовниче маяв у повітрі і побідно гнав переляканого ворога.

— Це він! Це моя дружина! — велебно шепотіла вона.

— Так! Це наші знов женуть ворога, і нема смерті їх славі! — обняла її Оріся.

Але цієї ж миті дорогий стяг урвався з кручі і щез у проваллі.

— Ай! — скрикнула несамовито Катря.— Він пропав! — І вона кинулась на край муру, витягши вперед руки. Але Оріся спинила її.

— Нащо ж мені тепер жити? — спитала ледве чутно Катря, стараючись випручатися з Орісиних обіймів і диким, блукаючим поглядом дивлячись перед себе.

— Для того, щоб помститися! — відповіла їй Оріся, міцно стискаючи її похоловшу руку,— помститись над катами*нашої країни і над убийцями наших батьків і чоловіків!

У своїй світлиці в роговій башті, з котрої мусили пантрувати за вузьким шляхом межи бескидом і ставом і куди вже раз був направлений вибух, сиділи Оріся і Катря.

Остання, з божевільним, палким поглядом в очах, була нерухома і навряд чи розуміла, що казала до неї подруга, але раз по раз вона проймалася внутрішнім вогнем і, насуплюючись, шепотіла тільки одне слово: «Помститись!»

Коли ж Оріся, ставши перед образом, освітленим лампадою, з якимсь фанатичним запалом промовила: «Заприсягнемося ж перед царицею небесною, що й на одну хвилину не пожалуємо ані свого життя, ані життя близьких і дорогих нам людей, але продамо його за тисячі смертей ворогів божественного слова її розіп'ятого сина!» — то й Катря піднесла свої руки до образа і вимовила твердо й виразно: «Заприсягаюся помстити!»

Тоді саме увійшла до світлиці бабуся і сповістила, що до башти під'їхав якийсь шляхтич, а з ним ще два вершники з білими хустками на списах, і засурмили. Оріся хапливо вийшла з світлиці, доручивши про всяк случай бабусі доглядати за Катрею.

Піднявшись на горішню площу башти, вона при яснім сонячнім світлі зараз впізнала в тім шляхтичі свого друга й коханця Корецького, про котрого думала, що він вбитий її ж рукою,— пізнала і остовпіла. І почуття радості, що він живий, і прилив колишнього щастя, і гострий біль, заподіяний його зрадою,— все це вдарило їй в голову, схвилювало кров, зворушило гарячковим стукотом серце. Зворушення її було таке велике, що вона, втерявши сили, трохи була не увалася з муру, коли б завчасу не вхопилась руками за високий зубець башти; але за хвилюку вона вже передужала себе,— повними грудьми вдихнула свіжого морозяного повітря і позвала на підмогу собі охолонувший розум.

— Стріляй з «плющихи»! — скомандувала вона двом козакам, що стояли коло гармати.— Ніяких перемов!

Гримнув вибух, але вершники були занадто близько, і увесь набій пролетів понад їх головами, не зачепивши нікого; тільки двоє коней під татарами шелеснули в бік, злякавшись вереску, а огир шляхтича, мов від корчів, тільки переставив ноги і повів ушима, та й сам шляхтич, склавши навхрест руки, непорушне сидів на коні, не зводячи очей з високої башти, буцім чекав своїми грудьми на більш влучний стріл. Молодці хапливо заправили новий набій і навели «плющиху» на непорушну мету. Але Оріся спинила їх порухом руки і, знесилена, опустилась на камінь, відкинувши голову назад, на холодну стіну.

Минуло чверть години. Невважаючи на піднятті вгору два списи з білими хустками, такої ж самої ознаки згоди на башті не виставляли,— залізна брама лишалась зачиненою, і висячий міст висів на гаках.

Тоді вершники з'їхались, поговорили про віщось, і один з них, вийнявши лука, натяг і пустив тятиву; стріла злетіла вгору, спинилась там на мить і потім, зробивши півкола, з силою вдарилась край п'яти башти і задрижала, вгрузши глибоко в землю. Козаки кинулись до стріли і знайшли

прив'язаний до неї папірець. Оріся звеліла принести його їй і з пожадливістю почала читати. Вершники тим часом під'їхали поза межу стрілу і спинилися, очевидно, чекаючи на відповідь. Лист був написаний до оборонниць замку, головне ж — до Орісі, а писав його до неї її коханець Корецький, на котрого вона вже двічі підіймала смертодайну руку; писав він ось що:

«Польний гетьман, яснійший пан Лянцкоронський, дивуючись мужності і одчайдушній обороні жмені ваших борців і бажаючи дарувати життя останнім завзятцям і їх родинам, радить вам віддати замок на капітуляцію, лишити в ньому всю зброю, а неозброєним вільно вийти з сестрами, жінками і дітьми куди завгодно, на що для безпеки вашого життя і волі видадуть вам прохідні Речі Посполитої листи. Коли ж ви зречетесь цієї ласки і вперто змагатиметеся в своїм божевіллі, то він не пожалує тоді ні вашого, ані дітей ваших життя і від “Орлиного гнізда” не лишить і каменя на камені. Речинець для розсуду і виконання цього ласкавого призволення скінчиться увечері.

Осаул Антін Корецький».

Далі, внизу, був ще припис, звернений особисто до Орісі:

«Сестро моя, життя моє і весь світе мій, Орісю! Чому доля не дала мені вмерти від руки твоєї? І щонайлютіша смерть була б мені в сто разів легша й миліша, ніж та ненависть, яку ти до мене маєш... і маєш несправедливо. Ради моєї і твоєї матері, що передчасно загинули від руки катів, ради всього святого в світі дай мені можливість виправдатися перед тобою: я не смерті боюся, а лишень боюся невинуватим полягти у домовину. Я стоятиму нерухомо доти, доки ти не виставиш білої корогви на башті і не впустиш мене хоча на годину повідати тобі мою щирoserду й передсмертну сповідь».

Лист затріпотів у руках Орісі, щось гаряче ворухнулося в серці, сповнило відрадою груди і теплими самоцвітами зросило очі; вона відірвала той клаптик листа, де був припис до неї, і сховала його на своїм стурбованім лоні.

Потім вона встала і звеліла скликати громаду на цвинтар, запросивши туди й отця Василя; на мурах же і баштах приказала поставити дітей.

Коли всі зібралися, Оріся прочитала громаді листа Лянцкоронького і попросила всіх висловити свої думки про це на польовій раді.

XI

На раді перше слово, певна річ, було надано панотцеві.

— Діти мої! — почав він, розмірковуючи гаразд над змістом листа Лянцкоронького.— Я вбачаю, що в цій магнатській ласці обіцяно вам тільки життя, а про нашу святиню, за яку ви й проливаєте кров, не згадано ані жодного слова,— її призначено на руїну й блюзнірство.

— Не продамо нашої церкви і за наше життя! — вигукнув старий, сивий запорожець, що теж прийшов на раду.

— Не продамо! — гукнули навкруги й жіночі голоси.

— Життя, певне, коштовний дар божий,— провадив панотець далі,— але суть коштовніші дарунки, що надані нам духом святим, це — чиста віра в творця всесвіту Життя — це часове благо, та навіть і не благо, а тягар душі. Душа ж безсмертна, і якщо її положено за «друзі своя», за святу віру, вона досягне з світових житлах божих довічного раю.

— Дак як же ваша рада, панове? Що відповісти на цього листа, що нам прислано? — спиталась Оріся.

— А ось що, сказав лисий дід — Зброї козак нізащо на світі не віддасть у руки ворожі; ми ж ні свого життя, ні життя наших жінок та дітей не цінимо, а шануємо лишень нашу віру святу, та рідну Україну, та свободу нашого вільного люду!

— От тільки, панове,—завважила одна з молодиць,— ми тут раду радимо без пана сотника і без старшини, а їх би слід було запитати.

Всім стало ніяково,, і ніхто не знайшов, що відказати на цю правдиву увагу.

Але Оріся виступила наперед і гордо підняла голову:

— Я за батька відповідатиму і певна, що з моїм словом він згодиться завжди і всюди. Не здаватись ні на які улесливі слова ворогів, а вмерти всім при зброї, боронячи до останнього наші святощі! Але і вмираючи, силкуватись залучити за собою в могилу якомога більше ворогів!

А Катря, вискочивши усередину кола, простоволоса, з блідим обличчям і шаленим поглядом, мов божевільна, гукала:

— Усім їм смерть! Усім їм загин! Вони відняли в мене все, і тепер тут — пуста, пуста! — була вона себе кулаками у груди.— Не треба мені життя, бажаю лишень їхньої, бузувирів, смерті! Поможіть, хто в бога вірує, помстити оцім собакам! Поможіть помститись!

Вона, як божевільна, почала битися, і насилу вже її заспокоїла та взяла бабуса.

Рада розійшлася. Більша частина людей пішла по своїх місцях з непохитним завзяттям та відвагою, а як ще декого і брав острах, то й він мусив був зникнути перед лицарською відвагою більшості, що складала перевагу.

Орися пішла на башту і, стоячи біля корогви, боролася з почуттям громадського обов'язку — не допустити ворога висловитись, і з почуттям страшеної спокуси — хоч ще раз перед смертю побачити свого коханого друга. «Яке оправдання він може принести? — займався в Орисиному серці бурхливий осуд.— Нема в світі таких причин, щоб могли виправдати зраду своєї країни, зраду супроти свого народу,— нема їх!

Але він так щиро пише, так запрягається, що він не винен... Гріх же не вислухати його і примусити обвинуваченим лягти в домовину!»

Орися підняла білу корогву і наказала впустити до брами одного лишень шляхтича.

Сонце кривавим вогневим колом уже сідало, виграючи червоним золотом на церковній бані, рожевою загравою квітчаючи зубці мурів, білі намітки молодиць, що стояли на них, і високі шпилі варткових башт.

Орися чула, як завищало залізо на ланцюгах мосту, як заскрипіли окуті залізом ворота,— і заніміла, дожидаючи.

Але ось чутно кроки, і на баштовий мур зійшов стурбований Корецький і зупинився, мов остовпілий...

Орися, вагаючись, перша урвала важку тишу і здавленим голосом, бажаючи виявити певний спокій, сказала:

— Громада, вислухавши листа пана Лянцкоронського, ухвалила переказати через пана гетьманові, що жодна душа не згодилась на його умови, а всі ладні вмерти за Україну та за святу віру!

— Вислухай мене, Орисю,— благаючим голосом по довгим мовчанню почав Антось.— У моїй долі є страшенне безщасне

непорозуміння, яке оплутало моє життя, зламало суджений мені талан і зсушило мій мозок. Твоя родина пригріла мене і виховала за рідного сина, а ти стала мені ближчою від сестри.

— Ох, не згадуй, пане, колишнього! — перервала Оріся.

— Ближчою від сестри, від неньки,— підніс голос Корецький,— ближче навіть мого власного серця! Спочатку інколи ще впливали мені в голові зовсім інші картини дитячих літ, але дедалі вони поволі похмарніли і зникли зовсім... А те бурхливе, вільне та широке життя, яким жило наше козацтво, стало мені рідним і цілком привабило до себе моє серце. Я став козаком, я загартувався в їхньому безмежному завзятті, я неабияким став і межі запорожцями. Вір мені, що я й тепер таким же лишився... Півроку назад мене впізнав воєвода Чарнецький.

— Цей хижий вовк, ця ненагла звірюка! — з жахом скрикнула Оріся, сплеснувши руками.

— Так, він — звір, тепер і я це казатиму; а проте він матчин брат... Так от, Орісю, він разом з ключником упевнився, що я нащадок вельможного роду Корецьких, котрі стояли близько трону і володіли незлічними скарбами, що я з роду католик. Панське кодло я вважав за найбільшу кривду, котра перешкоджає королівській владі чинити добро і злагоду в своїй вітчизні. Чарнецький, езуїт душею, укупі з іншими побратимами, побачивши загартованість моїх поглядів, зумів, одначе, привабити мене на свій бік. Він признав мої погляди зовсім правдивими, але, немов справді по щирості, вимагав від мене, яко сина свого краю, державної мужності... Він вимагав, щоб я з своїми поглядами прийшов до стерна уряду і переконав туманіючу в мороці неуцтва шляхту зректися цього братовбивчого рабування, не видирати від оборонців своєї країни їх права, не знущатися над їх святою вірою...

— Ну й що ж?! — запалаялась Оріся, всім серцем спочуваючи знайомому, не вмерлому почуттю.

— Виявилось, що все це брехня та лукавство! І в мене лишилась у серці тільки образа, що марно потрачено півроку, марно прийнято на душу муки через розлуку з тобою, через утрачене кохання...

— Не втрачене,— тихо промовила Оріся,— але слухай, Антосю: за що ж я так страшенно каралася, коли й без того моє життя лічилося лишень днями?

— За що? Не знаю! Прости мені, моє ясне сонце, якщо я спричинив тобі хоч на хвилину страждання. Втікаймо від цього пекла; я маю великі скарби; ми знайдемо десь в іншому краї, де забажаємо, собі щастя!

— А мій батько та мої друзі загинуть під руїнами? — спитала зблідла Оряся.

— А що ж робити маєм? Що робити? — Корецький схопив її руки і притулив їх до своїх уст. Якщо ти не хочеш утікати,— вигукнув він розпачливо,— то візьми цю гпаблю і вбий мене!.. Коли ти віддаєш себе на загин, то мені не лишається вищого щастя, як умерти,— і вмерти від дорогої руки!

— Так умерти зі мною, мій дорогий, коханий,— шепотіла Оряся, поклавши свої руки на Антосеві плечі і гостро дивлячись йому в вічі,— задля тебе щастя? Так без мене тобі тяжко жити на світі?

— Страшенно!

— Ну, так слухай же! Коли ти мене так щиро кохаєш, о, тоді ми з тобою не розлучимось!..

— Мій ти раю! Щастя моє! — перебив її мов ошалілий з радощів Корецький.

— Слухай-но, вгамуй себе; за нами зорять, тобі час іти... Тут є одно потайне місце, де можна переховатись, приходь туди. Хоч би саме пекло гвалтувало, нас там не знайдуть. Перечекаємо трохи і потім не розлучимось. Ось ключ від потайних дверей, до них треба йти через печеру, що починається он там, край бескиду, де терни.

— І ти прийдеш? — захлипуючись від радощів, спитав Антось.

— Прийду. Ось візьми ключа. Коли я довіряю тобі таку тайну, то діймай віри й мені!

— Вірю, вірю!

— Дожидай третього вибуху з цієї плющихи: це буде гасло, що я йду в підземне місце, а тепер... бувай!

Шляхтича вивели за браму, і знов брама зачинилась за ним і піднявся на ланцюгах висючий міст. Але Антось тепер ішов без краю щасливий, цілуючи дорогий задля нього ключ.

ХІІ

Лянцкоронський, одержавши звістку, що козаки зреклися його умов, поручив закінчити облогу Чариецькому. Вночі

Чарнецький присунув до пригорода гармашню і поставив її на окопах. Уночі ж обережно, гаразд замерзшим ставом, рушили й татари, оточивши містечко.

А сотник, востаннє зібравши решту своїх орлят, так почав казати:

— Слухайте, братчики! Хоча ми тут і поставили дві гармати, а, правду кажучи, тепер нас відразу задавлять.

— Проте не відразу,— відказав Шрам,— що ж, звичайно, сила й солону ламле...

— Так ось що: ти, Бабуре, і ти, Жидолупе, засядьте з молодятами на праву та ліву руч по хатах, і як вороги ринуть вже на майдан, то ви запаліть навкруги хати і вдарте ззаду.

— Чудово! — додав запорожець.— Хоч видно буде на той світ шляху шукати!

Всі зареготалися. Сотник звелів викотити два барила горілки і запросив козаків частуватись.

— Ну, товариші мої дорогі, щирі сини України, вип'ємо ж востаннє і на прощання за наш славний народ і за наші душі,— сказав він,— та даймо, братове, один одному козацьке слово: коли будемо коло світлих східців престолу божого, то всім нам благи милосердного бога, щоб послав він щасливу долю нашим братам і дав спокій нашій окуреній димом і залитій кров'ю країні!

— Даємо слово козацьке! — відгукнулись усі одноставно. Не встигло зійти ясне сонце, як у містечку над табором розгорнулося саме пекло. Задрижали стіни в хатах, посипалось з дзвяком скло і шарування на землю, застогнали, заревли ядра гарматні, пробиваючи дошки, ламаючи вози, розкидаючи тури і кришачи міцні замкові мури.

Сліпий кобзар, з розхристаними грудьми, без шапки, стояв на мурі і співав натхненну думу:

Он славо, козачая славо!

Така твоя доля кривава...

Ти за щастя рідного краю

Закликаєш нас завжди до раю!..

Але в одну мить з свистом прилетіла стріла і встромилася у саме серце народного співця... Затерпло воно, прикипівши кров'ю, і навіки затих його голос пророчий.

Козаки відбивались завзято, кожна куля несла у ворожі лави певну смерть, але на кожную кулю летіли з ворожого

стану цілі сотні куль, і стукали вони об козачі кістки, пронизуючи наскрізь тіло. З гуком та гамором кинулися з трьох боків розсатанілі вороги на невеличку юрбу козаків; усі вони ринули натовпом — і поляки, і німці, і татари — з хижим воєводою Чарнецьким на чолі.

Замовкли вибухи, і почалась нерівна рукопашна різанина. Поранені стрілами, котрі ще стриміли у них па тілі, лицарі-борці налягали своїми останніми силами, щоб якнайдорожче продати своє життя, але на кожну їх шаблю опускалося десять. Озвірілі козаки з нелюдською силою рубали голови ворогів, сікли їм шії, кришили кістки і самі надали під ударами шабель без стогону й скарги, а скрегочучи лишень зубами, що не встигли помститися.

— Гей! — гукнув слабнучим голосом увесь скалічений сотник.— Боронитися нам більше несила, так не давайтеся живцем у руки, а краще рубайте, братці, один одного!

— Чуймо, пане сотнику! — відповіло навколо небагато вже голосів.

І сп'янілі відважні козаки, дивлячись на смерть, що буяла навкруги, мов несамовиті почали рубати один одного.

Усі вже товариші полягли навколо сотника, вже він востаннє зацідив свому щирому другові перначем по чуприні, коли раптом схопили його за плечі п'ять дужих татар і накинули на шию аркана.

— Гей, братці, не давайте мене живцем на муки! — підняв до мурів помутнілі очі сотник.— Дочко! Не давай батька!

— Не дам, тату! — відповіла твердим голосом Орися і стрельнула з мушкета йому саме в голову.

Куля добре влучила і заспокоїла сотникову турботу на віки вічні.

Орися миттю спустилася з муру, прямуючи до ляди над льохом. Там уже стояла Катря з двома факлями. Розлігся тягучий дзвін «по мертвому» і прокотився сумною луною геть по долині.

Всі, що були ще живі, святобливо увійшли у відчинені двері церкви і засунули їх тяжким засувом. Панотець Василь у чорній ризі, роздавши усім по запаленій свічці, почав правити заупокійну панахиду по душах, що стояли вже перед ворітьми іншого, невідомого життя...

А вороги, густими хмарами оточивши замкові мури, не наважувались лізти на них, жахаючись шаленої відваги «схизматського бидла».

Викликалось кілька завзятців. З острахом полізли вони по драбинах на самі мури і здивувались такій несподіванці: на дворі замку все було пусто. Ця вістка зразу облетіла все військо; воно аж загуло від радості, і у відімкнуту браму посунуло цілими хмарами зажерливе до грабіжки, хиже військо.

А з церкви було чутно журливі співи, і сумні акорди тихо коливалися у спокійному повітрі. Покидаючи цей світ, осяяні тьмяним блиманням свічок, усі спокійно дожидали смерті й велебно співали: «Со святими упокой, Христе, душі раб твоїх...»

А глибоко в льоху під церквою блимала факля, увіткнута в землю, де Оріся, тріпочу чи серцем, дожидала Антося. От у дверях дзенькнув замок, і він, її виправданий друг, з'явився перед її очі, повний щастя.

— Мій любий! — кинулась до нього Оріся.— Тепер я скажу, що кохаю тебе, кохаю святою любов'ю і життя своє безталанне зіллю з тобою навіки!

— Навіки! До могили й за могилу! — з палом вигукнув Антось, схоплюючі її в обійми.

— Пора! — здалека почувся оклик в льоху.— Підпалюють церкву!

— Пора! Летімо ж, мій орле сизий, укупі! — міцно обняла Оріся ошалілого від щастя друга свого і лівою рукою кинула факлю в бочку з порохом...

Сяйнула блискавка, саме пекло розверзлося... «Орлине гніздо» укупі з святкуючими звитягу ляхами злинуло в повітря. Але не чутно було вже ні гуркоту, ні тріскоту руїни цим душам, що покохалися так щиро. Полинули вони в осяяну довічним сяєвом далину, де нема ні сліз, ні ридання, ні тяжкої журби, ні злоби, де панує лишень одна свята любов...

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. У чому полягають особливості історичної повісті?
2. Що вирішили зробити оборонці Буші, бачачи переважаючі сили ворогів?

Середній рівень

3. Визначте історичну основу повісті «Облога Буші».
4. Яку роль у повісті М. Старицького відіграють пейзажі?
5. Який образ-символ використовує автор у творі?

Достотний рівень

6. Схарактеризуйте образи Орісі Завісної та Антося Корецького.
7. Складіть план характеристики сотника Завісного.

Перевірте себе -----

1. Для повіреного Трандалєва із п'єси «Мартин Боруля» всі справи були вигідними й дохідними, бо
  - А він був дуже досвідченим, знаючим, ніколи не програвав
  - Б він брався за справи і позивача і відповідача одночасно — хтось та вигравав
  - В він умів шахраювати й обманювати суддів
  - Г він брався тільки за виграшні справи
2. Хто й про кого сказав у п'єсі «Мартин Боруля»: «Скажи, щоб приїздив, коли хоче, то нехай на наших же конях і приїде, я його і звідціля одвезу в город на своїх. Побалакай з ним... Так, знаєш, політично, і коли тепер не приїде, то напиши мені, що скаже»?
  - А Мартин про жениха для дочки
  - Б Степан про Миколу, нареченого сестри
  - В Мартин про повіреного Трандалєва
  - Г Гервасій про Степана
3. Степан і його друзі-чиновники у вихідні дні
  - А сидять у бібліотеці, відвідують музичні вечори
  - Б допомагають удома, наводять лад у паперах
  - В виїжджають на річку, п'ють та співають
  - Г виконують те, що не встигли на службі
4. Найкраще в комічному плані зображений у п'єсі «Мартин Боруля»
  - А Мартин
  - Б Омелько
  - В Трандалєв
  - Г Степан
5. Коли Марися сказала женихові, що його не любить, що вона, селянка, яка знає лише просту роботу, Націєвський
  - А розсердився, зібрав речі й поїхав
  - Б пішов з'ясувати стосунки з батьками дівчини
  - В сказав, що ще полюбить, адже від нього баришні просто «тають»
  - Г зрадів і сказав, що йому й потрібна якраз робітниця в домі

6. Найбільшим горем для Мартина борулі стало те, що
А жених дочки втік із заручин й ославив його перед гостями
Б Красовський вимагав виселитися з його землі
В він посварився із кращим другом Гервасієм
Г йому відмовили у дворянстві
7. Дія в повісті М. Старицького «Облога Буші» відбувається
А за часів Київської Русі
Б після Переяславської ради 1654 р.
В після скасування кріпацтва 1861 р.
Г в добу Руїни (десятиліття після гетьманування Б. Хмельницького)
8. Місто Буша й фортеця належали раніше роду
А Чарнецьких
Б Потоцьких
В Конецьпольських
Г Лянцкоронських
9. Полковник Богун просив оборонців Буші, щоб вони
А виступили із загонами йому на підмогу
Б ніби погодилися здатися полякам, а самі потім вдарили зненацька
В не йшли на зайві жертви і втікали з міста в гори та ліси
Г затримали ворога якомога довше, поки йому прийде підкріплення
10. Сотник Завісний з повісті «Оборона Буші» просив пам'ятати свою дочку Орису, що
А її мати не скорилася, не дала себе в неволю
Б на неї чекає таємне доручення
В їй треба зберегти себе для майбутнього
Г на неї чекає коханий Антось
11. Потрапивши знову, вже дорослим, до свого родового замку, Антон Корецький з повісті «Оборона Буші»
А купався в розкошах, вибрав наречену, надолужував згаяне
Б став таємно допомагати козакам матеріально
В намагався помирити два народи, застерегти від кровопролиття, жорстокості
Г замкнувся в собі, нікого не приймав
12. Антон Корецький у кінці повісті «Оборона Буші»
А разом із коханою Орисею втік у далекі краї
Б загинув разом із коханою та ворогами
В залишився у своєму маєтку, одружився на панянці
Г перейшов на сторону козаків і воював з ними

Іван Франко

(1856-1916)

Був середнього росту, а йшов, як велетень, не на людську міру ставив кроки, мало хто встигав за ним, а головою сягав хтозна-як високо.

Спокійної вдачі, а вибухав, як порох, коли йшлося про добро трудящих, і кидав громи. Щоб Русь не спала.

З війська відпустили за слабкий зір, а бачив краще від інших, з низин далі сягав оком, ніж інші згори.

Влада гнобителів не пустила його викладати у вищій школі, а він став учителем усього народу.

Напрацювався за десятьох, а життя йому було дано лиш одне, та й те недовге.

Син І. Франка Тарас,

Народився Іван Якович Франко 27 серпня 1856 року в с. Нагуєвичі на Львівщині в сім'ї коваля. Батько став для сина першим учителем, прищепивши йому любов до праці та життєвий оптимізм. Виявивши неабиякі здібності в початковій школі, І. Франко вступає до Дрогобицької гімназії, там захоплюється літературою, випробовує власні творчі сили. Закінчивши гімназію, він стає студентом філософського факультету Львівського університету. Нове середовище поживило творчу активність молодого талановитого письменника. Невдовзі вийшла друком його дебютна поетична збірка, були написані перші прозові твори.

Ще в університеті І. Франко захоплюється громадською діяльністю. Це викликає незадоволення влади, його заарештовують. Відбувши кількамісячне ув'язнення, молодий письменник і громадський діяч змушений залишити університет. Надалі І. Франко виступає як активний учасник громадського й культурного руху Галичини. Продовжуючи наполегливо займатися самоосвітою, письменник вдосконалюється як особистість, багато працює, його публіцистичні праці та художні твори з'являються на сторінках газет і журналів. За сміливі виступи проти суспільної несправедливості його заарештовували ще двічі.

Здобуваючи все нові й нові знання, І. Франко прагне реалізувати себе як науковець. Він наполегливо працює над докторською дисертацією, захищає її у Віденському університеті, невдовзі подає заяву до Львівського університету, бажаючи одержати посаду

викладача. Проте після успішно прочитаної лекції, яка була присвячена творчості Т. Шевченка, і. Франкові було відмовлено в його намірах обійняти викладацьку посаду.

Однак життєві негаразди не позбавили митця сили духу, не паралізували його творчої енергії та завзяття. Він завжди мав можливість виявити себе в літературі, а його пристрасне слово знаходило шлях до сердець читачів. У багатьох творах письменник постає як невтомний борець проти будь-яких проявів несправедливості. Він прагне донести до читачів віру у спроможність кожної людини і цілого народу власними зусиллями творити своє майбутнє.

Важкою в житті І. Франка стала зима 1907-1908 рр. Тоді відчутно погіршився стан його здоров'я. Постійні матеріальні нестатки та виснажлива праця знесилювали письменника. Кризовий момент настав восени 1915 р., коли хвороба загострилася. Через кілька місяців 28 травня 1816 р. видатний майстер слова пішов із життя.

І. Франко уславився як поет, прозаїк, драматург. У його поетичній збірці «З вершин і низин» провідною виступає громадянська тема. Перший розділ збірки відкривається програмовою для автора поезією «Гімн», у якій змальовано образ «вічного революціонера», що символізує постійне оновлення, порив до волі. Важливим складником збірки «З вершин і низин» є розділ «Вольні сонети»; одним із кращих зразків сонетного жанру в поезії І. Франка є вірш «Сікстинська мадонна».

Зі «Словника літературознавчих термінів»

Сонет (італ. sonare – звучати) – ліричний твір, який складається з чотирнадцяти рядків п'ятистопного або шестистопного ямба: двох чотиривіршів (катренів) і двох тривіршів (терцин). Сонет зародився у XIII ст. в Італії Найвидатнішими авторами сонетів у світовому письменстві були Данте Аліг'єрі, Ф. Петрарка, П. Ронсар, В. Шекспір, Ш. Леконт де Ліль. В українській літературі цього жанру зверталися І. Франко, Леся Українка, М. Зеров, М. Рильський та ін.

*Гімн – (грецьк. *hymnos* – урочиста пісня) – вид ліричної поезії хвалебна пісня на честь героя; визначної події, держави.*

Помітним етапом поетичного шляху митця стала збірка «Зів'яле листя». Вона віддзеркалила душевні переживання, викликані нерозділеним коханням. Щире почуття, надія на взаємність, відчай, розчарування, розпач – такими є головні стани ліричного героя «Зів'ялого листя». Яскравою образністю, вдалим використанням досвіду народної поезії, неповторним ліризмом і суб'єктивізмом

позначені твори «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...», «Червона калино, чого в лузі гнешся?», «Чого являєшся мені...», «Тричі мені являлася любов...» та ін.

У відомій поемі І. Франка «Мойсей» головною є тема взаємин пророка й народу. Авторкові вдалося поєднати особистий вистражданий досвід із філософсько-узагальненим поглядом на взаємини вождя й народу. Справжній народний лідер, беручи на себе важкий тягар пророчої місії, мусить принести в жертву особисті прагнення. Він має бути готовим до того, що зустрине недовіру й навіть ворожість. Демони розчарування й сумніву спокушають віру пророка, провокуючи його на переосмислення й переоцінку пройденого шляху. Здавалося б, він приходить до усвідомлення марності тих ідеалів, яким було присвячено все життя. І лише невпинний поступ народу, що лишає позаду й самого пророка з його сумнівами, вселяє в нього стоїчний, поєднаний з гіркотою оптимізм і надає сенсу його існуванню. Таким чином, проблемно-тематичною основою поеми «Мойсей» є філософське осмислення взаємин однієї людини й народу, пророка й оточення. Сумніви і зневіра однієї людини чи одного покоління неминучі, однак понад цим — хоч і не завжди прямий, але нестримний рух народу до вищої мети.

Значними є досягнення І. Франка в розвитку української прози. До його кращих здобутків належать новела «Сойчине крило» і повість «Перехресні стежки». Серед драматичних творів І. Франка найбільшу популярність завоювала п'єса «Украдене щастя».

За внеском в українську літературу І. Франка можна порівняти лише з одним його славетним попередником. Як справедливо стверджував відомий учений Д. Чижевський, Франкова роль в українській словесності «була таК само визначна, як і роль Шевченка».

Письменник очима сучасників і нащадків

Нема, певне, тієї ділянки літературної, до якої б не доклав Франко рук своїх, якої б не збагатив своєю працею. І скрізь він визначався з гурту своїм яскравим талантом та кипучим темпераментом; скрізь ставив рідний народ підставою своєї діяльності, добро народне — метою, розум, науку — шляхом до мети. Франко був одним із перших у Галичині що рішуче порвали з старою цвіллю галицького життя, пішли новою дорогою і стали учителями й проводирями до поступу молодших поколінь. <...>

Багато написав Франко за довгий час своєї літературної діяльності. .. Є у нього твори неоднакової вартості — то високомистецькі, до останнього слова оброблені, то написані нашвидку, щоб

заповнити ту чи іншу прогалину, або задля шматка хліба, що його автор заробляв, як і його герої, «в поті чола». Але скрізь виступає він великим жалібником людини, гуманістом, борцем за її оновлення, проповідником любові...

І між ліричними поезіями, й між белетристичними та публіцистичними творами Франка, і між його поемами чимало знайдеться таких, що на довгі часи переживуть самого автора. Мов велемень духа — Мойсей, якого оспівав Франко в своїй останній поемі («Мойсей»), він не увійшов до землі обітованої, на самому її порозі впавши, але як Мойсей же, буде він довго духовним ватажком свого народу...

С. Єфремов

ГІМН

Вічний революціонер —
 Дух, що тіло рве до бою,
 Рве за поступ, щастя й волю,
 Він живе, він ще не вмер.
 Ні попівські тортури,
 Ні тюремні царські мури,
 Ані війська муштровані,
 Ні гармати лаштовані,
 Ні шпійонське ремесло
 В гріб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
 Хоч від тисяч літ родився,
 Та аж вчора розповився
 І о власній силі йде.
 І простується, міцніє,
 І спішить туди, де дніє:
 Словом сильним, мов трубою.,
 Мільйони зве з собою,—
 Мільйони радо йдуть,
 Бо се голос духа чуть.

Голос духа чути скрізь:
 По курних хатах мужицьких,
 По верстатах ремісницьких,
 По місцях недолі й сліз.
 І де тільки він роздасться,
 Шезнуть сльози, сум, нещастя.

Сила родиться й завзяття —
Не ридать, а добувати
Хоч синам, як не собі.
Кращу долю в боротьбі.

Вічний революціонер —
Дух, наука, думка, воля
Не уступить пільмі поля,
Не дасть спутатись тепер.
Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняющий день?

1880

СІКСТИНСЬКА МАДОННА

Хто смів сказати, що не богиня ти?
Де той безбожник, що без серця дрожі
В твоє лице небесне глянуть може,
Неткнутий блиском твої красоти?

Так, ти богиня! Мати, райська роже,
О глянь на мене з свої висоти!
Бач, я, що в небесах не міг найти
Богів, перед тобою клонюсь тоже.

О Бозі, духах мож ся сумнівати
І небо і пекло казкою вважати,
Та ти й краса твоя — не казка, ні!

І час прийде, коли весь світ покине
Богів і духів, лиш тебе, богине,
Чтить буде вічно — тут, на полотні.

1881

* * *

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько — колюче терня?

Чом твої устонька — тиха молитва,
А твоє слово острє, як бритва?

Чом твої очі сяють тим чаром,
Що то запалює серце пожаром?

Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!

І чом твій усміх — для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?

Ой ти, дівчино, ясная зоре!
Ти мої радощі, ти моє горе!

Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.

* * *

у

Безмежнеє поле в сніжному завою,
Ох, дай мені обшируй волі!
Я сам серед тебе, лиш кінь підо мною
І в серці нестерпнії болі.

Неси ж мене, коню, по чистому полю,
Як вихор, що тутка гуляє,
А чень, утечу я від лютого болю,
Що серце моє розриває.

* * *

Чого являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них, мов зарево червоне,
Займається і знову тоне'
У тьмі?

Чого являєшся мені
У сні?
В життю ти мною згордувала,
Моє ти серце надірвала,
Із нього визвала одні
Оті ридання голосні —
Пісні.
В життю мене ти й знаць
                                не знаєш,
Ідеш по вулиці — минаєш,
Вклонюся — навіть не зирнеш
І головою не кивнеш,
Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тям,
Як мучусь довгими ночами
І як літа вже за літами
Свій біль, свій жаль, свої пісні
У серці здавлюю на дні.
О, ні!
Являйся, зіронько, мені
Хоч в сні!
В життю мені весь вік
                                тужити —
Не жити,
Так най те серце, що в турботі,
Неначе перла у болоті,
Марніє, в'яне, засиха,—
Хоч в сні на вид твій оживає,
Хоч в жалошах живіше грає,
По-людськи вільно віддиха,
І того дива золотого
Ззнає щастя молодого,
Бажаного, страшного того
Гріха!

ЛЕГЕНДА ПРО ВІЧНЕ ЖИТТЯ

1

Олександр Великий весь світ звоював
І отес в Вавілоні мов Бог раював.
А побожний аскет вік в пустині прожив

І молитвою й постом богині служив.
 Наче сонце, що разом прогонює тьму,
 Так богиня в опівніч явилась йому.
 Прихилилась і мовить: «Мій вірний слуго,
 Чим тебе вдовольнить? Чи бажаєш чого?»

А с к е т мовить:

«Хоч яке се життя і трудне, і сумне,
 Дай, щоб старість і смерть оминули мене».

Б о г и н я мовить:

«Ну, як се в тебе дар найцінніший з усіх,
 На ж тобі сей малий золотистий горіх.
 Одну нічку не спи, один день промовчи
 І, очистивши ум, сей горіх розтовчи.
 Шкаралющу в огонь» а розкусиш зерно,
 Дасть тобі молодим вічно жити воно».

2

Цілий день промовчав, і не спав усю ніч,
 І готовивсь аскет на велику річ.
 Ось огонь розпалив із пахучих полін,
 І кадило в огонь щедро кидає він,
 І закони Господні проходить умом,
 Щоб очистити ум, не схибити притьмом.
 Та ось сумніви в серці повстали страшні:
 «Вічно жить — молодим — ну, пощо се мені?
 Чи вертати у світ, да панує борба?
 Чи ось тут вічно жить? Се ж безумство хіба!
 О богине, прости! Я згрішив, бачу сам!
 Та безцінний твій дар комусь іншому дам.
 У нзс цар молодий, богорівний наш цар!
 Богорівним зовсім його зробить твій дар.
 Міліонам він сонце, життя є нове,
 Для добра міліонів хай вічно живе».

3

Олександр Великий весть світ звоював,
 Та дівчини рабом себе він почував.
 Персіянки Роксани предивна краса
 В його серці горить, мов пожар, не згаса.

У обіймах його та красуня горда
 Наче тає, на груди його припада;
 Та хвилинка мине, і він чує, що ось
 В її серці вороже ворушиться щось,
 І в очах, ще вогких від любови і жаги,
 Дикі іскри горять, наче злі вороги.
 З її уст вилітають бажання страшні —
 Се бажання пожарів, убійства, різні,
 їй опертись король не здохне й на мить:
 Там згорів Персеполю! Завтра Суза згорить!
 Кліта вбив при вині! Чи любов се, чи чад?..
 День у день із небес його кидає в ад.

4

Олександр Великий богині моливсь:
 «Дай, богине, щоб нині весь світ проваливсь!
 Або дай, щоб скінчилася мука моя,
 Щоб я знав, чи богиня вона, чи змія?
 Чом міняється так, кілько є в дні годин?
 І чи в серці її я паную один?»
 В тій хвилині аскет перед ним опинивсь
 І покірно царю до землі поклонивсь.
 «Вічно жий, царю мій! Хай твої вороги
 Згинуть! Ось тобі дар твого слуги.
 Не згордуй! Сей малий золотистий горіх —
 Від богині се дар! Моя гордість, мій гріх».
 І він все розповів, відки має сей плід,
 Що робить, щоб богині сповнить заповіт.
 «Міліонам ти сонце, добродій еси,—
 Будеш жить вічно юний, як плід сей з'їси».

5

«Вічно жить! Молодим! Справді, Божеський дар!»
 І великим, безсмертним почув себе цар.
 «Вічно жить! Молодим! А вона? А вона?
 Постаріє, зів'яне, мов квітка марна!
 Що без неї життя? Сонце? Небо? Сам рай?
 З нею жить! Або радше ти сам умирай!
 Вже й не думає цар, до Роксани біжить:
 «Серце, ось тобі дар: вічно в юності жить!»
 І сказав їй усе, відки має сей плід,

Що робить, щоб богині сповнить заповіт.
«Коли любиш мене, моє сонце ясне,
Дасть безсмертя обом нам зерно те дрібне.
А не любиш... — урвав. — Кого хочеш люби!
Ось тобі сей горіх! Що захочеш — роби!»
Зчервоніло дівча, в личко вдарила кров, —
Олександр не ждав її слова — пішов.
Гей, Роксано, красуне, що думаєш ти?
Чи про те, щоб з царем до безсмертя дійти?
Не про те! Інший жар в її серці горить!
Інший бог там живе! Інший цар там царить.
Він мета її мрій, осолода очей,
Над усіх милий їй генерал Птолемей.
Хоч не любить її і холодний, як лід,
Вона рада свій вік дати за сам його вид.
«Вічно жить молодий, а без нього? О ні!
Краще він хай живе, дасть безсмертя й мені!
Ну ж, допоможе сей плід його серце здобуть!
А як ні, то мені краще в світі не быть».
Птолемея знашла і дала йому плід,
І сказала, який в нім лежить заповіт.
А як ніч надійшла, вона тихо пішла,
Олександр у вино трути-зілля влила.

7

Занедужав король, важко стогне, кричить,
А Роксана при нім не ридає, мовчить.
Головами хитають старі лікарі,
І тривога, як ніч, залягла у дворі.
По всім краю йде вість, наче змора та сон,
І сумує весь край, і рида Вавілон.
Ось у строях, білилах, рум'янах ціла,
В Олександрів покій куртизана ввійшла.
«Вічно жий, царю мій, на потіху для всіх!
Ось від мене тобі чудодійно горіх!
Се богині є дар. Як з'їсти те зерно,
Вічно жить тобі дасть вічно юним воно».
Спалахнув Олександр: «Нещасна, дрижи!
Від кого маєш плід сей? По правді скажи!»
Та дівча не дрижить, не спускає очей:
«Мені дав його твій генерал Птолемей».

8

Олександр у болях жорстоких лежав
І в руці своїй плід чудодійний держав.
«Вічно жить і любить! День за днем! День від дня!
А життя — то борня! А любов — то брехня!
Вічно жить у борні! Биться в сітях брехні!
День за днем! День за днем! Без кінця! Ні, ох, ні!
Не для нас, о богине, твій божеський дар!
Хоч над світом я цар, та над серцем не цар.
Міліони людей можу вбить, погубить,
Та чи змушу кого мене вірно любить?
Вічно жить! О богине, се жарти, се сміх!
Вічне щастя чи дасть сей чудовий горіх?
А без щастя, без віри й любові внутрі
Вічно жить — се горіть вік у вік на кострі!
Ні, богине! Візьми свій дарунок назад!
Я в нірвану волю, чи в Олімп, чи у ад!»
Серед болю в постелі підводиться цар,
І побожно цілує чудовий той дар,
І в тріскучий огонь із пахучих поліп
Чудодійний горіх бистро кидає він.
І здавалось, що вже біль не так люто палив,
Мовби в збурену кров охолоди налив.
Прояснив його ум, серце збулось химер,
А в опівніч саму Олександр умер.

ДЕКАДЕНТ¹

Я декадент? Се новина для мене!
Ти взяв один з мого життя момент,
І слово темне підшукав та вчене,
І Русі возвістив: «Ось декадент!»

Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга —
Се лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута² друга:
Надія, воля, радісне чуття.

¹ Вірш написано у відповідь критику, що назвав Франка декадентом. Декадентами звали представників буржуазної занепадницької літератури.

² Н у т а — нота, мотив.

Я не люблю безпредметно тужити,
 Ні шуму в власних слухати вухах;
 Поки живий, я хочу справді жити,
 А боротьби життя мені не страх.

Хоч часто я гірке й квасне ковтаю,
 Не раз і прів, і мерз я, і охрип,
 Та ще ж оскомини хронічної не маю,
 Катар кишок до мене не прилип.

Який я декадент? Я син народа,
 Що вгору йде, хоч був запертий в льох,
 Мій поклик: праця, щастя і свобода,
 Я є мужик, пролог, не епілог.

Я з п'ющими за пліт не виливаю,
 З їдцями їм, для бійки маю бук,
 На празнику життя не позіваю,
 Та в бідності не опускаю рук.

Не паразит я, що дуріє з жиру,
 Що в будні тільки й дума про процент,
 А для пісень на «шрррум» настроїть ліру.
 Який же я у біса декадент?

* * *

Розвивайся ти, високий дубе,
 Весна красна буде!
 Розпадуться пута віковії,
 Прокинуться люди.

Розпадуться пути віковії,
 Тяжкі кайдани,
 Непобіджена злими ворогами
 Україна встане.

Встане славна мати Україна,
 Щаслива і вільна,
 Від Кубані аж до Сяну-річки
 Одна, нероздільна.

Щезнуть межі, що помежували
 Чужі між собою,
 Згорне мати до себе всі діти
 Теплою рукою.

«Діти ж мої, діти нещасливі,
Блудні сиротята,
Годі ж бо вам в сусід на услужі
Свій вік коротати!

Піднімайтесь на святеє діло,
На щирую дружбу,
Та щоби би чесно послужили
Для матері службу

Чи ще ж то ви мало наслужились
Москві і ляхові?
Чи ще ж то ви мало наточились
Братерської крові?

Пора, діти, добра поглядіти
Для власної хати,
Щоб газдою, не слугою
Перед світом стати!»

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Гей уставаймо, єднаймося,
Українські люди!

Єднаймося, братаймося
В товариство чесне,
Най братерством, щирими трудами
Вкраїна воскресне!

МОЙСЕЙ

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжю,
Людським презирством, ніби струпом,
вкритий!

Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути яле можу.

Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?

Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм

Тебе скував і заприсяг на вірність?
Невже тобі лиш те судилось діло,
Що б виявило твоїх сил безмірність?

Невже задарма стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю,
Тобі офіруючи душу й тіло?

Задарма край твій весь политий кров'ю
Твоїх борців? Йому вже не пишаться
У красоті, свободі і здоров'ю?

Задарма в слові твому іскряться
І сила й м'якість, дотеп і потуга,
І все, чим може вгору дух піднятися?

Задарма в пісні твоїй ллється туга,
І сміх дзвінкий, і жалоці кохання,
Надій і втіхи світляная смуга?

О ні! Не самі сльози і зітханя
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання.

О, якби хвилю вдать, що слова слуха,
І слово вдать, що в хвилю ту блаженну
Вздоровлює й огнем живущим буха!

О, якби пісню вдать палку, вітхненну,
Що'мільони порива з собою,
Окрилює, веде на путь спасенну!

Якби!.. Та нам, знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим стидом, —
Не нам тебе провадити до бою!

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Прийми ж сей спів, хоч тугою повитий,
Та повний віри; хоч гіркий, та вільний,
Твоїй будущині задаток, слізьми злитий,

Твоєму генію мій скромний дар весільний.

20 липня 1905

I

Сорок літ проблукавши, Мойсей,
По арабській пустині,
Наблизився з народом своїм
О межу к Палестині.

Тут ще піски й червоні, як ржа,
Голі скелі Моава,
Та за ними синіє Йордан,
І діброви, й мурава.

По моавських долинах марних
Ось Ізраїль кочує:
За ті голі верхи перейти
Він охоти не чує.

Під подертими шатрами спить
Кочовисько ледаче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будячче.

Що чудовий обіцяний край,
Що смарагди й сапфіри
Вже ось-ось за горою блистять,—
З них ніхто не йме віри.

Сорок літ говорив їм пророк
Так велично та гарно
Про обіцяну ту вітчину,
І все пусто та марно.

Сорок літ сапфіровий Йордан
І долина пречудна
їх манили й гонили, немов
Фата-моргана злудна.

І зневірився люд і сказав:
«Набрехали пророки!

У пустині нам жить і вмирать!
Чого ще жадать? І доки?»

І покинули ждять, і бажать,
І десь рвуться в простори,
Слать гінців і самим визирать
Поза ржавії гори.

День за днем по моавських ярах,
Поки спека діймає,
У дрантивих наметах своїх
Весь Ізраїль дримає.

Лиш жінки їх прядуть та печуть
В грані м'ясо козяче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будячче.

Та дрібна дітвора по стену
Дивні іграшки зводить:
То воює, мурує міста,
То городи городить.

І не раз напівсонні батьки
Головами хитають.
«Де набрались вони тих забав? -
Самі в себе питають.—

Адже в нас не видали того,
Не чували в пустині!
Чи пророцькі слова перейшли
В кров і душу дитині?»

II

Лиш один з-поміж сеї юрби
У шатрі не дримає
І на крилах думок і журби
Поза гори лігає.

Се Мойсей, позабутий пророк,
Се дідусь слабосилий,
Що без роду, без стад і жінок
Сам стоїть край могили.

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

Із неволі в Міцраїм свій люд
Вирвав він, наче буря,
І на волю провадив рабів
Із тіснин передмур'я.

Як душа їх душі, підіймавсь
Він тоді многі рази
До найвищих піднебних висот
І вітхнення, й екстази.

І на хвилях бурхливих їх душ
У дні проби і міри
Попадав він із ними не раз
У безодню зневіри.

Та тепер його голос зомлів
І погасло вітхніння,
І не слухає вже його слів
Молоде покоління.

Ті слова про обіцяний край
Для їх слуху — се казка;
М'ясо стад їх, і масло, і сир —
Се найвищія ласка.

Що з Міцраїм батьки і діди
Піднялись до походу,
На їх погляд, се дурість, і гріх,
І руїна народу.

Серед них Авірон і Датан
Верховодять сьогодні;
На пророцькі слова їх одвіт:
«Наші кози голодні!»

І на поклик його у похід:
«Наші коні не куті».
На обіцянки слави й побід:
«Там войовники люті».

На принади нової землі:
«Нам і тут непогано».
А на згадку про Божий наказ:
«Замовчи ти, помано!»

Та коли загрозив їм пророк
Новим гнівом Єгови,
То йому наказав Авірон
Богохульні промови.

А на зборі Ізрайля синів,
Честь віддавши Ваалу,
Голосистий Датан перепер
Ось яку ухвалу;

«Хто пророка із себе вдає,
І говорить без зв'язку,
І обіцює темній юрбі
Божий гнів або ласку,

Хто до бунту посміє народ
Накликати, до зміни,
І манити за гори, настріть
Кінцевої руїни,—

Той на пострах безумцям усім
Між отсим поколінням
Най опльований буде всіма
І побитий камінням».

III

Вечоріло. Поменшала вже
Цілоденная спека,
Над горою край неба палав,
Мов пожежа далека.

Наче дощ золотий із небес,
Полила прохолода;
Починається рух у шатрах
Кочового народа.

Звільна, плавно ступаючи, йдуть
Кам'яними стежками
Чорноокі гебрейки бичем
З глиняними збанками —

Із збанками на головах, ген
Під скалу до криниці,
А в руках їх мішки шкіряні,
Щоб дойти ягниці.

Старші діти по голім степу,
Наче зайчики, грають,
В перегони біжать і кричать
Або з луків стріляють.

Де-де чути квиління з шатра
Або регіт дівочий;
Там хтось пісню заводить сумну,
Наче степ у тьмі ночий.

Та ось старші батьки та діди
Із наметів виходять
І по горах, по голім степу
Скрізь очима поводять:

Чи не видно ворожих їздців
Де за жовтим туманом?
Чи не котить де південний біс
Пісковим гураганом?

Ні, спокій! І розмови пішли
Ті звичайні, сусідські:
Щораз менше в ягниць молока,
І ягнята ось тіцькі!

Навіть що для ослиць не стає
Будякової паші!
Доведеться кудись кочувать
На пасовиська кращі.

Авірон радить край Мадіам,
А Датан іще далі.
А Мойсей? Той замовкне, мабуть,
По вчорашній ухвалі.

А втім, в таборі гомін і рух,
Біганина і крики;
Із шатрів вибігає народ
І малий, і великий.

Що таке? Чи де ворог іде?
Чи впав звір у тенета?
Ні, Мойсей! Глянь, Мойсей виходжа
Із свого намета.

Хоч літа його гнуть у каблук
Із турботами в парі,
То в очах його все щось горить,
Мов дві блискавки в хмарі.

Хоч волосся все біле як сніг,
У старечій оздобі,
То стоять ще ті горді жмутки,
Як два роги на лобі.

Він іде на широкий майдан,
Де намет заповіту
Простяга свої штири роги
В штири сторони світу.

В тім наметі є скриня важка,
Вся укована з міді,
В ній Єгови накази лежать,
Знаки волі й побіди.

Та давно вже не входить ніхто
До намету святого,
Його жах стереже день і ніч,
Мов собака порога.

Але камінь великий лежить
Край намету до сходу:
З того каменя звичай велить
Промовлять до народу.

На той камінь зіходить Мойсей —
І жахнулися люде.
Та невже ж волі всіх на докір
Він пророчити буде?

І прийдеться розбити, розтоптати,
Як гнилу колоду,
Кого наші батьки і діди
Звали батьком народу?

Ось між чільними вже Авірон
Чербоніє з досади,
А середнім щось шепче Датан,
Лихий демон громади.

IV

«Вчора ви, небожата мої
Раду радили глупу;
Се хотів я сказати вам тепер
Замість першого вступу.

Ухвалили печать наложити
На язик мій, на душу,—
Тож тепер вам усім вперекір
Говорити я мушу.

Зрозумійте й затямте собі,
Ви, сліпців покоління,
Що, як зглушите душу живу,
Заговорить каміння.

Вчора ви сприсяглися свій слух
Затикати на промови,
Не мої, не тих глиняних уст,
А самого Єгови.

Бережіться, а то він до вас
Заговорить по-свому,
Заговорить страшніше сто раз,
Як в пустині рик грому

А від слів його гори дрижать
І земля подається,
Ваше серце, як листя в огні,
Зашкрумить і зів'ється.

Вчора ви прокляли всякий бунт —
І кляли його всеу,
Бо напроти тих глупих проклять
Ваше серце бунтує.

Бо в те серце Єгова вложив,
Наче квас в прісне тісто,
Творчі сили,— ті гнатимуть вас
У призначене місто.

Вчора ви уважали спокій
Найблаженнішим станом;
Та чи радився ум ваш при тім
З вашим Богом і паном?

Чи то він для спокою призвав
З міста Ур та з Гаррана
Авраама і плем'я його
На луги Канаана?

Для спокою їх потім водив
По йорданським поділлю?
Семилітнім їх голодом гнав
Аж на береги Нілю?

Якби хтів вас в спокою держать,
Наче трупа у крипті,
То ви й досі, як сірі воли,
Гнули б шиї в Єгипті.

Тим-то буду до вас говорить
Не від себе, а владно,
Щоб ви знали, що з Богом на прю
Виступать непорядно.

Бо Єгови натягнений лук,
І тятива нап'ята,
І наложена стрілка на ній —
І то ви є стріла та.

Як стріла вже намірена в ціль,
Наострена до бою,
Чи подоба стрілі говорити:
«Я бажаю спокою»?

А що вчора ви тут присягли,
На подобу жіноцтва,
Більш не слухать обітниць моїх,
Ні погроз, ні пророцтва,—

То навмисно про все те до вас
Побалакати хочу:
І рбітницю дам, що прийде,
Погрожу й попророчу.

І ви мусите слухать, хоч злість
Вб'є вам жало студене.
Рад я знать, чия перша рука
Підійметься на мене!..

V

Зареклися ви слухати слів
Про Єговину ласку,
Тож, мов дітям безумним, я вам
Розповім одну казку.

Як зійшлися колись дерева
На широком роздоллі.
«Оберімо собі короля
По своїй вольній волі.

Щоб і захист нам з нього, і честь,
І надія, й підмога,
Щоб і пан наш він був, і слуга,
І мета, і дорога».

І сказали одні: «Вибирать —
На одно всі ми звані.
Най царює над нами вовік
Отой кедр на Лівані».

І згодилися всі дерева,
Стали кедра благати:
«Ти зійди з своїх гордих висот,
Йди до нас царювати».

І відмовив їм кедр і сказав:
«Ви чого забажали?
Щоб покинув я сам ради вас
Свої гори і скали?»

Щоб покинув я сам ради вас
Блиски сонця й свободу,
Бувши вольним — пустився служити
Збиранині народу?»

Ви корону мені принесли?
Що мені се за шана!
Я й без неї окраса землі
І корона Лівана».

І вернулися всі дерева,
Стали пальму благати:
«Ти між нами ростеш, нам рідня,
Йди до нас царювати».

І сказала їм пальма: «Брати,
Що се вас закортіло?
Царювати й порядки робить —
Се моє хіба діло?»

Щоб між вами порядки робить,
Чи ж я кинути в силі
Свої квіти пахучі та свій
Плід — солодкі дактилі?

Мало б сонце даремно мій сік
Вигрівати щоднини?
Мого плоду даремно шукать
Око звіра й людини?

Хай царює хто хоче у вас,
Я на троні не сяду,
Я волю всім давать свою тінь,
І поживу, й розраду»,

І погнулися всі дерева
Під думками важкими,
Що не хоче ні пальма, ні кедр
Царювати над ними.

Нумо рожу благать! Та вхша
Всьому світові гожа,
Без корони — цариця ростин,
Преподобниця Божа,

Нумо дуба благати! Та дуб,
Мов хазяїн багатий,
Своїм гіллям, корінням і пнем,
Жолудьми все зайнятий.

Нум березу благать! Та вона,
Панна в білому шовку,
Розпусна свої коси буйні,
Тужно хилить головку.

І сказав хтось, неначе на жарт,
Оте слово діточе:
«Ще хіба би терна нам просить,
Може, терен захоче».

І підхопили всі дерева
Се устами одними,
І взялися просити терна,
Щоб царем був над ними.

Мовив терен: «Се добре вам хтось
Підповів таку раду.
Я на вашім престолі як стій
Без вагання засяду.

Я ні станом високий, як кедр,
Ні, як пальма, вродливий,
І не буду, як дуб, самолюб,
Як береза, тужливий.

Здобуватиму поле для вас,
Хоч самому не треба,
І стелитися буду внизу,
Ви ж буяйте до неба.

Боронитиму вступу до вас
Спижевими шпичками
І скрашатиму всі пустирі
Молочними квітками.

І служитиму зайцю гніздом,
Пристановищем птаху,
Щоб росли ви все краще, а я
Буду гинуть на шляху».

VI

У глибокім мовчанні сю річ
Вухом ловлять гебреї...
«Се вам казка,— промовив Мойсей,—
Ось вам виклад до неї.

Дерева — се народи землі,
А король у їх колі —
Божий вибранець, син і слуга
Господевої волі.

Як народи Єгова создав,
Мов літорослі в полю,
Заглядав всім у душу й читав
З неї кожного долю.

Заглядав їм у душу, яка
їх удача й причина,
І шукав, кого з них би собі
Обібрати за сина.

І не взяв отих гордих, грімких,
Що б'ють в небо думками
І підносять могутню п'яту
Над людськими карками.

І не взяв багачів-дукачів,
Що всю землю плондрують,
Людським злотом і потом собі
Домовини мурують.

І не взяв красунів-джигунів,
Що на лірах брязкочуть
І свій хист у мармурі, в піснях
Віковічнити хочуть.

Згордував усю славу, весь блиск
І земне панування,
І всі пахощі штук, і усе
Книжкове мудрування.

І, як терен посеред дерев,
Непоказний на вроду,
І не має він слави собі
Ані з цвіту, ні з плоду,—

Так і вибраний Богом народ
Між народами вбогий;
Де пишнота і честь, там йому
Зависокі пороги.

Між премудрими він не мудрець,
У війні не войовник,
У батьківщині своїй він гість
І всесвітній кочовник.

Та поклав йому в душу свій скарб
Серцевідець Єгова,
Щоб він був мов світило у тьмі,
Мов скарбник його слова.

На безмежну мандрівку життя
Дав йому запомогу,
Заповіти й обіти свої,
Наче хліб на дорогу.

Але заздрий Єгова, наш Бог,
І грізний, і сердитий:
Те, що він полюбив, най ніхто
Не посміє любити!

Тож на вибранця свого надів
Плащ своєї любові,
Недоступний, колючий, немов
Колючки ті тернові.

І зробив його острим, гризьким,
Мов кропива-жеруха,
Аби міг лише сам він вдихать
Аромат його духа.

І посольство йому дав страшне
Під сімома печатьми,
Щоб в далеку будущину ніс,
Ненавиджений братами.

Горе тому нездарі-послу,
Що в ході задрімає
Або, Божу зневаживши річ,
І печать розламає!

Вийме інший посольство страшне
Лінюхові з долоні,
Побіжить, і осягне мету,
І засяє в короні.

Та щасливий посол, що свій лист
Понесе скоро й вірно!
Дасть вінець йому царський господь
І прославить безмірно.

О Ізраїлю, ти той посол
І будущий цар світу!
Чом не тямиш посольства свого
І його заповіту?

Твоє царство не з сеї землі,
Не мирська твоя слава!
Але горе, як звабить тебе
Світова забава.

Замість статися сіллю землі,
Станеш попелом підлим;
Замість всім з'єднать ласку, ти сам
Станеш ласки не гідним.

Замість світ слобонити від мук,
І роздору, і жаху,
Будеш ти мов розчавлений черв,
Що здихає на шляху».

VII

І з'їдливо сказав Авірон:
«Мосціпане Мойсею,
Страх закрив і наудив ти нас
Приповісткою сею!

Між народами бути терном!
За сю ласку велику
Справді б варто в Єгові твоїм
Признавати владику.

І послом його бути — се честь!
І в незнане будуще
Запечатані письма носить —
Се манить нас найдужче.

Се якраз доля того осла,
Що зав'язані міхи
З хлібом носить, сам голод терпить
Для чужої потіхи.

Ще гебреї з ума не зійшли,
Долі ліпшої варті
І осягнуть, як честь віддадуть
І Ваалу, й Астарті.

Най Єгова собі там гримить
На скалистім Сінаї,-
Нам Ваал дасть багатства і власть
У великому краї.

Най Єгові колючі терни
Будуть любі та гожі,—
Нас Астарті рука поведе
Поміж мірти і рожі.

Наш уділ — Сенаар та Гарран,
А наш шлях до востоку,
А на захід, у твій Канаан,
Не поступимо й кроку.

Все те ясне, не варто про се
І балакати далі,
Та от що нам з тобою зробіть
По вчорашній ухвалі?

Бить камінням руїну стару?
Шкода заходу й труду.
Дечим може ще він послужить
Ізраїльському люду.

Майстер він говорити казки,
Милянну пускати баньку,
Тож приставмо його до дітей
За громадську няньку».

Так сказав він, і регіт піднявсь,
А з тим реготом в парі
По народі йшов клекіт глухий,
Мов у градовій хмарі.

Та спокійно відмовив Мойсей:
«Так і будь, Авіроне!
Що повиснути має колись,
Те і в морі не втоне.

Канаана тобі не видать
І не йти до востоку;
З сього місця ні вперед, ні взад
Ти не зробиш і кроку».

І мертвецька тиша залягла
На устах всього люда,
І жахнувсь Авірон, і поблід,
Сподіваючись чуда.

Але чуда нема! Авірон
В сміх! А з сміхом тим в парі
По народі йшов клекіт глухий,
Як у градовій хмарі.

VIII

І піднявся завзятий Датан:
«Дарма грозиш, пророчиш!
Ось як я тобі правду скажу,
Може, й слухать не схочеш.

Признавайсь: не на теє ти вчивсь
У єгипетській школі,
Щоб, доріши, кайдани кувать
Нашій честі і волі?

Признавайсь: не на те ти ходив
У єгипетську раду,
Щоб з мудрцями й жерцями кувать
На Ізраїля зраду?

Признавайся: було там у них
Віщування старинне,
Що від дуба й дванадцяти гіль
Власть Єгипту загине?

Знали всі, фараон і жерці,
Що той дуб і ті гілі —
Се Ізраїля дванадцять колін,
Розбуялих на Нілі.

І жахались, що мимо всіх праць,
І знущань, і катовань,
Той Ізраїль росте та росте,
Як та Нілова повінь.

Знали всі: як в гебрейській сім'ї
Родить первенця мати,
То в єгипетській мусить в той день
Первородне вмирати.

Та не знав ніхто ради на се,
Не придумав підмоги,
Тільки ти, перекинчик, упав
Фараону під ноги.

І сказав: «Ти позволь їх мені
Повести у пустиню,
Я знесилю, і висушу їх,
І покірними вчиню».

І додержав ти слова, повів
Нас, мов глупу отару,
Фараону на втіху в піски,
Нам на горі і кару.

Скільки люду в пустині лягло!
Ті піски і ті скали
Сотням тисяч Ізраїля синів
Домовиною стали!

А тепер, коли з наших ватаг
Тільки жмілька лишилась
І Ізраїля сила грізна
По пісках розгубилась,

Коли дух наш хоробрий упав,
Мов нелітня дитина,
І завзяття пом'якло в душі,
Наче мокрая глина,—

Ти ведеш нас у сей Канаан,
Мов до вовчої ями.
Адже зверхником тут фараон
Над усіми князями!

Се ж безумство — тиснутися нам
Самохітно до пастки!
Чи нам тут воювать єгиптян,
Чи просити їх ласки?»

«О Датане,— промовив Мойсей,—
Не журися, мій сину!
Канаана тобі не видать,
Не гнуть гордую спину.

Ще одне повідаю тобі,
Небораче Датане:
При смерті тобі й п'яді землі
Під ногами не стане».

«Гей, гебреї! — Датан закричав.—
Ви ж клялися Ваалу!
Чи ж забули так скоро свою
Учорашню ухвалу?

За каміння! Він кпить собі з нас,
Так, як кпив разів много.
Най загине він краще один,
Як ми всі через нього!»

«Най загине! — кругом загуло.—
І ось тут йому й амінь!»
Тільки диво, ні одна рука
Не сягнула по камінь.

І Датан зміркувався як стій:
«Забирайся в тій хвили!
Щоб ми кров'ю твєю під ніч
Своїх рук не сквернили!»

І юрба, мов шалена, ревла:
«Забирайся ще нині!»
І лунав її рев, мов крутіж-
Гураган по долині,

ІХ

Але ось підняв голос Мойсей
У розпалі гнівному,
Покотились слова по степу,
Наче розкоти грому.

«Горе вам, нетямучі раби
На гордині котурні!
Бо ведуть вас, неначе сліпих,
Ошуканці і дурні.

Горе вам, бунтівничі уми!
Від Єгипту почавши,
Проти власного свого добра
Ви бунтуєтесь завше.

Горе вам, непокірні, палкі,
Загорілі й уперті,
Тим упором, мов клином, самі
Унутрі ви роздерті.

Як кропива, ви руку жжете,
Що, мов цвіт, вас плекає;
Як бугай, бодете пастуха,
Що вам паші шукає.

Горе вам, що зробив вас Господь
Всього людства багаттям!
Бо найвищий сей дар буде ще
Вам найтяжчим прокляттям!

Бо коли вас осяє Господь
Ласки свої промінням,
Ви послів і пророків його
Поб'єте все камінням.

Кожду ж крапельку крові тих слуг
І чад своїх найкращих
Буде мстити Єгова на вас
І на правнуках ваших.

Буде бити і мучити вас,
Аж заплачете з болю
І присягнете в гору чинить
Його праведну волю.

Та як кара жорстока мине,
Знову карк ваш затвердне,
Черга злочинів, кар і жалю
Знов свій закруг оберне.

Горе вам, бо століття цілі
Житимете в тій школі,
Поки навчитесь плавно читать
Книгу Божої волі!

Бачу образ ваш: в лісі пастух,
З бука чиру надерши,
У воді мочить, сушить, потім
Б'є й толочить найперше.

Поки губка та зм'якне, як пух,
І візьметься в ній сила,
З-під удару підхопити вмить
Яру іскру з кресила.

Ти, Ізраїлю, чир той! Тебе
Так товктиме Єгова,
Поки зм'якнеш на губку й спіймеш
Іскру Божого слова.

Ти підеш до своєї мети,
Як бидля в плуг нераде...
Горе тим, що Єгови кулак
На карки їх упаде!

Ти далеко в минуле глядиш
І в будучі дороги,
Та на близькі терни та пеньки
Все збиватимеш ноги.

Наче кінь той здичілий, летиш
У безодню з розгону
І колись за ярмо ще свою *
Проміняєш корону.

Стережись, щоб обітниць своїх
Не відкликав Єгова,
Щоб за впертість на тобі одним
Не зламав свого слова!

І щоб він не покинув тебе
Всім народам для страху,
Як розтоптану красу змію,
Що здихає на шляху!»

Похилившись, слухали всі,
Мовчазливі, понурі,
Лиш у грудях сопло щось глухе,
Наче подихи бурі.

Х

Добігало вже сонце до гір,
Величезне, червоне,
І було мов герой і пливак,
Що знесилений тоне.

По безхмарному небі плила
Меланхолія тьмяна,
І тремтіло шакалів виття,
Мов болючая рана.

Затремтіло щось людське, м'яке
В старім серці пророка,
І понизила лет свій на мить
Його дума висока.

Чи ж все быть йому кар вістуном
І погрозою в людях?
І, мов хорє, голодне дитя,
Щось захлипало в грудях.

«О Ізраїлю! Якби ти знав,
Чого в серці тім повно!
Якби знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!

Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава,
В тобі дух мій, будуще моє,
І краса, і держава.

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незламнім завзяттю,—
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духу печаттю.

Але ні, не самого себе
Я у тобі кохаю;
Все найкраще, найвище, що знав,
Я у тебе вкладаю.

О Ізраїлю, не тям ти сього
Богохульного слова:
Я люблю тебе дужче, повніш,
Ніж сам Бог наш Єгова.

Міліони у нього дітей,
Всіх він гріє і росить,—
А у мене ти сам лиш, один,
І тебе мені досить.

І коли з мільонів тебе
Вибрав він собі в слуги,
Я без вибору став твій слуга,
Лиш з любові і туги.

І коли він для себе бере
Твою силу робочу,
Я, Ізраїлю, від тебе собі
Нічогісько не хочу.

І коли він жадає кадил,
І похвали, й пошани,
Я від тебе невдячність прийму,
І наруги, і рани.

Бо люблю я тебе не лише
За твою добру вдачу,
А й за хиби та злоби твої,
Хоч над ними і плачу.

За ту впертість сліпую твою,
За ті гордощі духа,
Що, зійшовши на глупий свій шлях,
Навіть Бога не слуха.

За брехливість твого язика,
За широке сумління,
Що держиться земного добра,
Мов ціпкеє коріння.

За безсоромність твоїх дочок,
За палке їх кохання,
І за мову й звичаї твої,
За твій сміх і дихання.

О Ізраїлю, чадо моє!
Жалься богу Шаддаю!
Як люблю я безмірно тебе,
А проте покидаю.

Бо вже близька година моя,
Та остатня, незнана,
А я мушу, я мушу дійти
До межі Канаана.

Так бажалось там з вами входить
Серед трубного гromу!
Та смирив мене Бог, і ввійти
Доведеться самому.

Та хоч би край Йордана мені
Зараз трупом упасти,
Щоб в обіцянім краю лише
Старі кості покласти.

Там я буду лежать і до гір
Сих моавських глядіти,
Аж за мною прийдете ви всі,
Як за мамою діти.

І пошлю свою тугу до вас,
Хай за поли вас миче,
Як той пес, що на лови у степ
Пана свого кличе.

І я знаю, ви рушите всі,
Наче повінь весною,
Та у славнім поході своїм
Не питайте за мною!

Най наперед іде ваш похід,
Наче бистрії ріки!
О Ізраїлю, чадо моє,
Будь здоровий навіки!»

XI

А як з табору вийшов у стен,
То ще гори горіли
І манив пурпуровий їх шлях
До далекої ціли.

А ярами вже пільма лягла
І котилася в доли;
В серці вигнанця плакало щось:
«Вже не верну ніколи!»

Ось гебрейська біжить дітвора,
Що по полю гуляла,
Окружила Мойсея, за плащ
І за руки чіпляла.

«Ах, дідусь! Ти куди йдеш під ніч?
Будь, дідусеньку, з нами!
Глянь, який збудували ми мур,
Які башти і брами!»

«Гарно, діти, будуйте свій мур!
Та не час мені ждати;
Пограничний мур смерті й життя
Я іду оглядати».

«Ой дідусю! Поглянь, у яру
Скорпіона ми вбили!
А в тернині аж троє малих
Зайченяток зловили».

«Добре, дітки! Вбивайте усіх
Скорпіонів ви сміло!
Хоч несправедне, але проте
Пожиточне се діло.

А несправедне, бо й скорпіон
Жить у світі бажає.
А чи ж винен він тому, що їдь
У хвості своїм має?

Але зайчиків ви віднесіть
Там назад, де спіймали.
Адже ж мама їх плаче! Про се
Ви хіба не гадали?

Милосердними треба вам бути
Задля всього живого!
Бо життя — се клейнод, хіба ж є
Що дорожче над нього?»

«Зачекай ще, дідусю, не йди!
Сядь у нашій громаді.
Оповідж нам пригоди свої!
Ми так слухати раді.

Оповідж, як ти був молодим,
Скільки бачив ти дива,
Як стада свого тестя ти пас
На верхів'ях Хорива.

Як ти корч той терновий уздрів,
Що горить, не згорає,
І як голос почув ти з корча,
Що аж жах пробирає»,

«Не пора мені, діти, про се
Говорити широко.
Бачте, ніч вже тумани несе,
Гасне деннеє око.

Та прийде колись час і для вас
В життєвому пориві,
Появиться вам куц огняний,
Як мені на Хориві.

Стане свято в вас, мов у храму,
В той момент незабутній,
І озветься до вас із огню
Отой голос могутній:

«Здійми обув буденних турбот,
Прийди сюди сміло,
Бо я хочу послати тебе
На великеє діло».

Не гасіте ж святого огню,
Щоб, як поклик настане,
Ви могли щиросердно сказати:
«Я Готовий, о пане!»

Довго ще міркували дітки
Над пророцькою річчю,
Коли сам він нечутно пішов
Ночі й пільмі настрічу.

Довго висів і смуток, і жаль
Над мовчущими дітьми,
Поки темний його силует
Щез зовсім серед пільми.

ХІІ

«Обгорнула мене самота,
Як те море безкрає,
І мій дух, мов вітрило, її
Подих в себе вбирає.

О, давно я знайомий, давно
З опікункою тою!
Увесь вік, чи в степах, чи з людьми,
Я ходив самотою.

Мов планета блудна, я лечу
В таємничу безодню
І один чую дотик іще —
Дивну руку Господню.

Тихо скрізь, і замовкли уста,
Запечатано слово,
Тільки ти на дні серця мого
Промовляєш, Єгово.

Лиш тебе моє серце шука
У тужливім пориві:
Обізвися до мене ще раз,
Як колись на Хориві!

Ось я шлях довершив, що тоді
Ти вказав мені, батьку,
І знов сам перед тебе стаю,
Як був сам на початку.

Сорок літ я трудився, навчав,
Весь заглиблений в тобі,
Щоб з рабів тих зробити народ
По твоїй уподобі.

Сорок літ, мов коваль, я клепав
їх серця і сумління
І до того дійшов, що уйшов
Від їх кпин і каміння.

Саме в пору, як нам би в землі
Обітованій стати!..
О всезнавче, чи знав ти вперед
Про такі результати?

І ворухиться в серці грижа:
Може, я тому винен?
Може, я заповіти твої
Не справляв, як повинен?

О Єгово, я слізно моливсь:
Я слабий, я немова!
Кому іншому дай сей страшний
Маєстат свого слова!

І ось сумнів у душу мені
Тисне жало студене...
О всесильний, озвися, чи ти
Задоволений з мене?»

Так, ідучи, молився Мойсей
У сердечному горі,—
Та мовчала пустиня німа,
Тихо моргали зорі.

ХІІІ

Аж почувся притишений сміх
Край саміського боку,
Наче хтось біля нього ішов,
Хоч не чуть було кроку.

І почулися тихі слова,
Мов сичання гадюки:
«Цвіт безтямності плодить усе
Колючки лиш і муки.

А як вийде самому той плід
Донести не спромога,—
То найкраще увесь свій тягар
Положити на Бога».

М о й с е й

Хтось говорить! Чи в моім нутрі
Власне горе шалене,
Чи отут, може, демон який
Насміхається з мене?

Г о л о с

Аж тепер усумнився в своє
Реформаторське діло?
Сорок літ ти був певний і вів
Хоч насліпо, та сміло.

М о й с е й

Хтось говорить! Чом чоло моє
Покривається потом?
Страшно? Ні! Та по серці се йде,
Мов розпаленим дротом.

Г о л о с

У гордині безмежній свій люд
Ти зіпхнув з його шляху,
Щоб зробити, яким сам його хтів,
Чи не пізно для страху?

М о й с е й

Хто ти, дивний? Не бачу тебе,
Та від себе не струшу!
Тільки чую, як зір твій мені
Все вгризається в душу.

Г о л о с

Чи так важно, хто я? Хто зумів
Наказать колись морю,
Тому важно не хто, але що
І чи правду говорю!

М о й с е й

Ні, не правда, що з гордоців я
Розпочав своє діло!
Тільки бачачи люд у ярмі,
Моє серце боліло.

Г о л о с

Бо ти чув себе братом рабів,
І се стидом палило,
І захтів їх зробити таким,
Щоб тобі було мило.

М о й с е й

Так, з низин тих, мрячних і лячних,
Я хотів їх підвести
Там, де сам став, до світлих висот,
І свободи, і чести.

Г о л о с

Та Творця, що послав їх там вниз,
Ти не радивсь в ту пору;

Аж тепер, як упав ти, його
Кличеш в своєму горю.

М о й с е й

Ні, на се ж мене пхнуло Його
Всемогуче веління,
В темну душу хоривський огонь
Надихнув просвітління.

Г о л о с

Гей, а може, хоривський огонь
Не горів на Хориві,
Лиш у серці завзятім твоїм,
У шаленім пориві?

Може, голос, що вивів тебе
На похід той нещасний,
Був не з жадних горючих купин,
А твій внутрішній, власний?

Але пристрасть засліплює зір,
А бажання — се ж чари,
Плодить оку і світ, і богів,
Як пустиннії мари.

Те бажання, що, наче шакал,
У душі твоїй вило,—
Лиш воно тебе їх ватажком
І пророком зробило.

М о й с е й

Ах, від слів тих я чую себе
Сто раз більш в самотині!
Хто ти, вороже?

Г о л о с

Я Азазель,
Темний демон пустині.

XIV

Було темно. Лиш зорі яркі
Миготіли з простору.
Простував при їх блиску Мойсей
Усе вгору та вгору.

Без стежок. Серед пільми вели
Його дивнії звуки:
То квиління гієни в яру,
То знов шелест гадюки.

Він ішов, не ставав, мов герой
До остатнього бою,
Та у серці важка боротьба
Ішла з самим собою.

«Те бажання,— кричало там щось,—
Виплід сорому й болю,
Се був кущ огняний, що велів
Вирвать люд мій на волю?..

Те бажання — се був той огонь
І була тота сила,
Що для мене Єгови наказ
І Єгову створила?

Те бажання — братам допомгти
І їх сльози обтерти —
Се той гріх, що за нього я варт
І прогнання, і смерти?

Ні, не те! Бережись і не крив
Сам душею своєю!
Се бажання святе! Та чи гріх
Не підповз там змією?

Чи не був же ти їх ватажком,
Паном душ їх і тіла?
І чи власть та бажання святі
В твоїм серці не з'їла?

Чи новим фараоном для них
І ще тяжчим не був ти,
Бо в їх душу контролем своїм,
В їх сумління сягнув ти?..

Небезпечно ставати всупір
Діл природних бігови!
Легко власний свій забаг подать
За веління Єгови.

Що, як ти сорок літ отсих був
Шалом Божеським хорий,
Замість Божого, їм накидав
Власний план тіснозорий?

Адже ж, може, в Єгипті вони,
Множачись серед муки,
Могли вирости в силу й забрать
Увесь край в свої руки?

Відірвавши від ґрунту їх там
І завівши в пустиню,
Чи подумав ти: може, отсим
Злочин лютий я чиню?

Що значить безґрунтовій юрбі
Обіцяти свободу?
Чи не те ж, що з землі вирвать дуб
І пустити на воду?

Чи не правду говорить Датан:
Старі гнізда лишили,
А новії здобути нема
Ні охоти, ні сили?

О Єгово, озвися, скажи:
Я чинив твою волю
Чи був іграшка власних скорбот,
І засліплення, й болю?

О Єгово, озвися! Чи й ти
Здобуваєш дар мови
Лиш у пристрасті нашій, у снах,
У розбурханій крові?»

Та Єгова мовчав, лише чуть
Лиховіснії згуки:
То квиління гієни в яру,
То знов шелест гадюки.

XV

Підіймалося сонце над степ,
Мов багровеє коло,
І промінням, мов стрілами, тьму
Прошибало й кололо.

У промінні тім Небо-гора,
Мов царицям пурпурі,
Над всі гори найвища здійма
Свої ребра понурі.

На найвищому шпилі гори,
Вище зломів і кантів,
Хтось недвижно стоїть, мов один
З предковічних гігантів.

Там високо над чвари землі,
Над всі шуми і згуки
Він стоїть і до неба простяг
Розпростертії руки.

У сходовому сяйві небес,
В пурпуровім промінню
Колосальний його силует
Видно геть у пустиню.

І летять із гебрійських шатрів
Затурбовані зори,
Мов гонці, до гіганта того
На осяяні гори.

«Се Мойсей!» — одні одним уста
Промовляють несміло,
Та не вимовлять того, що там
У серцях защеміло.

Се Мойсей на молитві стоїть,
Розмовляючи з Богом,
І молитва та небо бode,
Мов поломінним рогом.

Хоч заціплені міцно уста
І не чуть його мови,
Але серце його розмовля
І кричить до Єгови.

Підіймається сонце, пала
Вся небесная стеля,
І стоїть на молитві Мойсей
Нерухомий, як скеля.

Вже полуденний демон степом
Шле знесилля і змору,
Та Мойсея мов руки чиїсь
Підіймають все вгору.

І схиляється сонце униз
Вже над Фазга вершини,
І ляга величезная тїнь
Від вершин на рівнини.

І паде величезная тїнь
Від Мойсея востанне
Аж униз на гебрейські шатри,
Мов батьківське прощанне.

А по таборі пострах ішов:
«Боже, щоб у сю хвилю
Не заляв нас пророк, бо клятьба
Мала б дивную силу!

Від такої молитви тремтять
Земляні основи,
Тають скелі, як віск, і дрижить
Трон предвічний Єгови.

І як він заклене нас тепер,
І як сонечко сяде,
То весь люд і весь край сей вночі
Без полики пропаде».

XVI

А Мойсей борикався, горів,
Добивався до ціли,
А як ніч залягла на горі,
Впав на землю зомлілий.

Захиталася скеля під ним
Із усіма шпилями,
І безтямний лежав він, немов
У колисці у мами.

Якась пісня тужлива над ним
Сумовито бриніла,
І рука колихала його
Пухова, сніжно-біла.

І почулися тихі слова:
«Бідний, бідний мій сину!
Ось що з тебе зробило життя
За маленьку часину!

Чи давно ж я плекала тебе
І водила за руку?
Чи на те ж я дала тебе в світ,
Щоб терпів таку муку?

Скільки зморшків на твоїм чолі!
І зів'яле все тіло!
І волосся, що гладила я,
Наче сніг, побіліло!

А колись ти від мене притьмом
Рвавсь на бої та герці!
Бач, до чого дійшов! А скажи,
Кілько ран в твоїм серці!

Бідна, бідна дитино моя!
Потерпів еси много!
Ще й сьогодні... на сонці весь день!
І пощо було того?

На молитві! В народу свого
І минуле, й будуще
Ти молитвою вникнути рад,—
Ох, дитя невидюще!

Ось я камінь із кручі зіпхну,
І піде він валиться
Від скали до скали, з яру в яр,
І скакати, і битися.

Тут покине шматок, там другий,
І летить, і гуркоче,—
І чи зна хто, де кожний шматок
Заспокоїться хоче?

Я тверджу: і Єгова не зна!
І молись хоч і клінно,
А де мусить упасти шматок,
Там впаде неодмінно.

В нім самим його керма і власть,
В нім самим ота сила,
Що назначує місце йому,
Що його сотворила.

І хоч як твій Єгова міцний,
Він ту силу не змінить
І одного сього камінця
У лету він не спинить.

Ось пилок: ледве зір твій його
Добачає тремтіння,
А Єгова не може його
Повернуть в неісіння.

І не може звеліти йому
Йти по шляху не тому,
Як яким його гонить повік
Ота сила, що в ньому.

Се ж пилок! Що ж казать про народ,
Многодушну істоту,
Де в рух мас вносить кожда душа
Частку свого льоту?

Про Оріона пісню ти чув,
Про гіганта сліпого,
Що, щоб зір відзискать, мандрував
Аж до сонця самого?

А на плечах поводиря ніс,
Сміхованця-хлопчину,
Що показував шлях йому — все
Інший в кожду годину.

«Ти до сонця веди мене, хло!»
Той вів рано до сходу,
А на південь в полудне, під ніч,—
До західного броду.

А Оріон іде все та йде,
Повний віри в те сонце,
Повний спраги за світлом, що ось
Йому блисне вже конче.

Через гори і море свій хід
Велетенський простує,
А не зна, що на плечах його
Хлопчик з нього жартує.

Сей Оріон — то людськість уся,
Повна віри і сили,
Що в страшному зусиллі спішить
До незримої ціли.

Неосяжнеє любить вона,
Вірить в невідоме;
Фантастичнеє щоб осягнуть,
Топче рідне й знайоме.

Строїть плани не в міру до сил,
Ціль не в міру до актів,
І жартує з тих планів її
Хлопчик — логіка фактів.

І, як той дивовижний сліпець,
Що чужим очам вірить,
Все доходить не там, куди йшла,
В те трафля, в що не мірить.

А ти молишся! Бідне дитя!
Де твій розум, де сила!
Ти ж хапаєшся піну благать,
Щоб ріку зупинила!»

XVII

Щось було спочатку в тих словах,
Наче чистії води;
Віяв свіжістю, добрістю з них
Якийсь дух охолоди.

Та помалу душе ще тягло,
Наче самум пустині,
І робилося лячно, немов
В ніч без світла дитині.

І жахнувся Мойсей, і з землі
Підволікся насилу,
І сказав: «Що мучиш мене,
Поки ляжу в могилу?»

Ти не мати моя! З твоїх слів
Не любов помічаю.
Ти не мати! О ти Азазель,
Темний демон одчаю.

Відступись! Заклинаю тебе
Тим ім'ям штирочертним!
Я не вірю тобі! Ти брехун,
Хоч ти будь і безсмертним».

І почувися тихі слова:
«Нерозумна дитина!
Ти клянеш мене ним, а я ж сам
Його сили частина.

Що мені твоя вбога клятьба!
Ти б умер із одчаю,
Якби сотую частку лишень
Знав того, що я знаю.

Ти кленеш, як твою сліпоту
Ткнув промінчик пожежі,
В якій я живу й він — понад всі
Часу й простору межі.

Ось розсуну ще крихту тобі
Тіснозорості таму:
Глянь на край той, що він обіцяв
Праотцю Аврааму!»

І заблис увесь захід огнем,
І уся Палестина
Стала видна Мойсею з гори,
Мов широка картина.

А незримий товариш його
Знай потихо говорі:
«Бачиш зеркало чорне внизу?
Се є Мертвеє море.

А по той бік високі шпилі
До небесної стелі
Простягаються круто рядом,—
Се там Кармелю скелі.

Глянь на північ, де гори Сіон —
Євусеї кочують,
А як крикнути добре з гори,
Амореї почують.

Отся срібная стрічка — Йордан
В Мертве море впадає;
Близько устя його Єрихон
Бродового жадає.

Одинока долина над ним,
Та тісняться до неї
Амоніти по сей бік ріки,
По той бік хананеї.

А на заході гори, верхи,
Полонини широкі,
А на північ мале озерце
І знов гори високі.

Ось тобі й Палестина уся,
Край овець і ячменю,
Від Кадеса до Кармеля всю
Мов затулиш у жменю.

Ні шляхів тут широких нема,
Ні до моря проходу!
Де ж тут жить, розвиваться, рости
І множитися народу?»

Та відмовив понуро Мойсей:
«Хто дав з каменя воду,
Той сей край перемінить на рай
Для свого народу!»

XVIII

Знов почувся притишений сміх.
«Віра гори ворушить!
Та поглянь сей новий ряд картин:
Те, що статися мусить!

Бач, як сунеться плем'я твоє,
Як Йордан переходить,
Єрихон добуває і скрізь
У річках крові бродить.

Ось століттями йде боротьба
За той шмат Палестини:
Амореї, гебреї, хетта,
Амалик, філістини.

Ось гебрейськеє царство! Що сліз
Коштуватиме й крові!
А заважить у судьбах землі,
Як та муха волові.

І не вспе воно розцвісти,
Й розлетиться на части,
Щоб у пащу могутніх сусід
Часть за частю упасти.

Ось поглянь, які хмари летять
Від Дамаска й Галаду!
Се йде Ассур, гебреям несе
І руїну, й загладу.

Ось поглянь, червоніють поля,
Труп на трупі усюди:
Се піднявся страшний Вавілон
На загладу Іюди.

Храм Єгови в огні... А сей тлум...
Мов комахи по полю,
Йдуть по тисячу сковані враз
Недобитки в неволю.

Чуєш плач? На руїнах рида
Одинокий розумний,
Що коритися радив врагам,
Щоб не впасти до трумни.

Як же пуста смердить! Але ось
Мов по п'їтмї світає...
З тих, що тлумом пішли, подивись,
Як же мало вертає!

Щось дрібненьке ворухиться там,
Коло мурів Салима:
Новий люд, новий Бог, новий храм,
Нова сила незрима.

І росте воно, б'ється в біді
І чіпляється ґрунту,
Мов будяк той низький і ціпкий,
Все готовий до бунту.

Понад голови люду того
Йдуть всесвітнії бурі,
Панства, царства встають і падають,
Мов фантоми понурі.

Він же в своїм куточку хова
Непохитне завзяття
І ненависть лиш має для всіх,
І незмінне прокляття.

Та ненависть, найтяжча з усіх,
«Задля іншого бога»,
Бач, як кублиться біля того
Храмового порога!

Вона плодить ненависть. Ось глянь:
За тиранським велінням
Ідуть сили, щоб плем'я твоє
Ще раз вирвать з корінням.

Чуєш стук? Се залізна стопа
Тих страшних легіонів,
Що толочить юдейські поля,
Робить пустку з загонів.

Чуєш плюск? Се ворожі мечі
Кров юдейськую точать.
Чуєш крик? Се юдейських дівчат
Дикі коні волочать.

Онде мати голодная їсть
Тіло свого плоду!
Онде тисячі мруть на хрестах —
Цвіт твого народу.

Ще раз храм Єгови горить,
І сей раз уостанне:
Бо що тая рука розвалить,
Те вже більше не встане.

І ще раз недобитки пливуть
У неволю, як ріки —
Та немає вже їм вітчизни,
І не вернуть навіки.

І загасне Ізрайля звізда,
Щоб вже більше не сяти;
Лиш ненависть, що в храмі зросла,
Піде світом гуляти.

Сумніваєшся? Віри не ймеш?
О, ймеш віру, я знаю!
Се той рай, що жде плем'я твоє
У обіцянім краю!

Ти для нього трудився! Скажи,
Було за що трудиться?
Щоб наблизився він, може, ще
Схочеш палко молитись?»

І поник головою Мойсей.
«Горе моїй недолі!
Чи ж довіку не вирваться вже
Люду мому з неволі?»

І упав він лицем до землі:
«Одурив нас Єгова!»
І почувся тут демонський сміх,
Як луна його слова.

XIX

Гуркнув грім. Задрижали нараз
Гір найглибші основи;
І один за одним понеслись
Передтечі Єгови.

Піднялася до стропу небес
Чорна хмара стіною,
Мов Ніч-мати насупила вид
Ненавистю грізною.

І заморгала бистро у тьмі
Огняними очима,
Забурчала, як мати, що знай
На лиху доню грима.

Із тривогою слухав Мойсей
Пітьми й блискавок мови,
Ні, не чути ще серцю його
У них гласу Єгови.

І ревнув понад горами грім,
З жаху їжитья волос,
Завмира серце в груді... та ні,
Не Єгови се голос.

Поміж скелі завили вітри,
їх сердитії нути
Кліщать душу, мов стогін, та в них
Ще Єгови не чути.

Ось із градом і дощ злопотів,
І заціпила стужа,
І в безсиллі своєму душа
Подається недужа.

Та ось стихло, лиш води дзюрчать,
Мов хтось хлипає з жалю,
З теплим леготом запах потяг
З теребінт і мигдалю.

І в тім леготі теплім була
Таємничая мова,
І відчув її серцем Мойсей:
Се говорить Єгова.

«Одурив вас Єгова? А ти ж
Був зо мною на згоді?
І контракт підписав, і запив
Могорич при народі?

Бачив плани мої і читав
В моїй книзі судьбовій?
Бачив кінці і знаєш, що я
Не устоявся в слові?

Маловіре, ще ти не почавсь
В материнській утробі,
А я кождий твій віддих злічив,
Кождий волос на тобі.

Ще не йшов Авраам з землі Ур
На гарранські рівнини,
А я знав всіх потомків його
До останньої днини.

Вбогий край ваш, вузький і тісний
І багатством не блиска?
А забув, що тісна і вузька
І найбільших колиска.

Прийде час, з неї виведу вас
На підбої та труди.
Так, як мати дитину в свій час
Відлучає від груди.

Тут на полі скупім і худім,
Наче терен на ріни,
Виростаєте ціпки і тверді
До великої зміни.

О, я знаю ту вашу ціпку,
Ненаситную вдачу!
Ви б на жизній землі розповзлись
На подобу будячу.

Ви б і тілом, і духом своїм
Присмоктались до скиби,
І зловив би вас Маммон у сак,
Як товстючі риби.

Таж в Єгипті вигнулись в ярмі,
Наїдавшись ласо...
Відригаться вам буде повік
Те єгипетське м'ясо.

І, зірвавшись з сеї землі
Та розбивши всі карби,
Ви розвієтесь світ здобувать,
Його соки і скарби.

Та зарік я положу твердий
На всі ваші здобутки,
Мов гадюку на скарбі, дам вам
З них турботи і смутки.

Хто здобуде всі скарби землі
І над все їх полюбить,
Той і сам стане їхнім рабом,
Скарби духу загубить.

Своїх скарбів невольник і пан,
За ціну сліз і крові,
Щоб збільшити їх, мусить він сам
Руйнувать їх основи.

І як п'явка, що кров чужу ссе,—
Йому лік, сама гине,—
Так і вас золотий океан
На мілизні покине.

В золотім океані вас все
Буде спрага томити,
І не зможе вас хліб золотий
Ані раз накормити.

І будете ви свідки мені
З краю світу до краю,
Що лиш духу кормильців з усіх
Я собі вибираю.

Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною;
Та хто духа накормить у вас,
Той зіллється зо мною.

Ось де ваш обітований край,
Безграничний, блистячий,
І до нього ти людям моїм
Був проводир незрячий.

Ось де вам вітчизна осяйна,
З всіх найкраща частина!
Лиш дрібненький задаток її
Вам отся Палестина.

Се лиш спомин вам буде, лиш сон,
Невгасаюча туга,
Щоб, шукавши її, став мій люд
Паном земного круга.

А що ти усумнивсь на момент
Щодо волі моєї,
То, побачивши сю вітчину,
Сам не вступиш до неї.

Тут і кості зотліють твої
На взірєць і для страху
Всім, що рвуться весь вік до мети
І вмирають на шляху!»

XX

Ходить туга по голій горі,
Мов туман по пустині,
Сіє думи й бажання свої
По широкій країні.

Сипле квіти й листки, що давно
Вже зів'яли й пожовкли,
Підіймає в душі голоси,
Що давно вже замовкли.

Що ще вчора байдужне було,
Нині любе й шановне;
Що ще вчора топтав, оплював,
Нині святості повне.

У гебрейському таборі ніч
Проминула в тривозі;
Скоро світ, всі глядять: він ще там,
На скалистій віднозі?

Ні, нема! І було те «нема»,
Мов жах смерті холодний,
Чули всі: щезло те, без чого
Жить ніхто з них не годний.

Те незримо, несхопне, що все
Поміж ними горіло,
Що давало їм смисл життєвий,
Просвітляло і гріло.

І безмежна скорбота лягла
На затвердле сумління,
І весь табір мов чаром попав
В опустіння й зомління.

Одні одним у лица бліді
Поглядали без впину,
Мов убійці, що вбили у сні
Найдорожчу людину.

Чути тупіт. Чи вихор в степу?
Чи збувавсь пророцтво?
Се Єгошуа, князь конюхів,
І за ним парубоцтво.

Гонять стада, кудись-то спішать..
Чи де напад ворожий?
Всіх їх гонить безіменний страх,
Невідомий перст Божий,

Голод духу і жах самоти
І безодні старої...
А Єгошуа зично кричить:
«До походу! До зброї!»

І зірвався той крик, мов орел,
Над німою юрбою,
Покотився луною до гір:
«До походу! До бою!»

Ще момент — і прокинуться всі
З остовпіння тупого,
І не знатиме жаден, що вмить
Приступило до нього.

Ще момент — і Єгошуї крик
Гірл сто тисяч повторить;
Із номадів лінивих ся мить
Люд героїв сотворить.

Задуднять — і пустині пісок
На болото замісять.
Авірона камінням поб'ють
І Датана повісять.

Через гори полинуть, як птах,
Йордан в бризки розкроплять,
Єрихонській мури, мов лід,
Звуком трубним розтоплять.

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху...

І Львів,
січень до липня 1905

СОЙЧИНЕ КРИЛО

Із записоквідлюдька

І Завтра Новий рік і zarazом сорокові роковини моїх уродин. Подвійний празник. А бодай подвійний пам'ятковий день. І я надумав стрітити його незвичайно, празнично.

І Ха, ха, ха! Празнично! Що таке празничне стрічання Нового року? Шумне товариство, молоді жіночі голоси, мов срібні дзвоники. Старші панове гудуть, мов дуби в теплом вітрі. Світло салону. Звуки фортеп'яна. Хор, пісні, сола... Декламація, брава, оплески. Жарти. «Кришталева чаша, срібная криш...» Наближається північ. Починає бити дванадцята. Всі підносять чарки, вихиляють душком, а батько родини кидає свою додолу. Нехай так пропадає всяка турбота! Бреннь! І раптом гаснуть світла. Всі запирають у собі дух. Вам... бам... бам... Числять до дванадцяти. Най жие Новий рік! Най сяє нове щастя! Світла! Музика. Пісні. Нові чарки, нові тости. Поцілуї. Радість і стиски рук... Діти, діти!

І Та що балакати! І я там був, мід-пиво пив. І я колись стрічав отак сю врочисту хвилю, сміявся і радувався назустріч тій примані, що зветься Новим роком. І до мене простягалися теплі руки, сміялися блискучі очі, шептали солодкі слова не одні малинові уста. І я вірив, мріяв, любив. Тонув душею в рожевім тумані, будував золоті замки на вітрі, вважав окрасою життя те, що було лише конвенціональною брехнею...

І Минулося. Сороковий рік життя, так як і тридцять дев'ятий, і тридцять восьмий, починатиму зовсім інакше.

Відлюдьком, самітником. Та сим разом попробую празничніше, краще, гармонійніше розпочати його, як двох попередніх років.

Поперед усього до чорта меланхолію!

Двох попередніх років я ще був новаком у твердій школі самоти. Ще не порвав усіх ниток з минулим і теперішнім. Ще щось тягло мене кудись. У душі ще не вмерла була та мала дитинка, що плаче до мами. Тепер се вже скінчилося. Давні рахунки замкнені, давні рани загоєні. Де колись хвилювало та бушувало, тепер тихо та гладко.

Сьогоднішній празник буде zarazом перший тріумф мого нового світогляду, нової життєвої норми. А ся норма — старе Горацієве: *Aequam sruare mentem!*¹

Без оптимізму, без зайвих надій, бо оптимізм — се признак дитячої наївності, що бачить у житті те, чого нема, і надіється того, чого життя не може дати.

Без песимізму, бо песимізм — се признак хоробливої малодушності, се *testimonium paupertatis*², яке сам собі виставляє чоловік.

Без зайвої байдужості і без зайвого ентузіазму! Без зайвого завзяття та жорстокості в життєвій боротьбі, але й без недбалства та слямазарності. У всьому розумно, оглядно, помірковано і поперед усього спокійно, спокійно, як годиться сороклітньому мужеві.

Дурень, хто на порозі сорокового року життя не пізнав ціни життя, не зробився артистом життя!

Я пройшов важку школу і, здається, навчився в ній дечого. Я погубив багато цвітів по життєвій дорозі, похоронив багато ілюзій та охоронив коштовний плід і виніс його зі всіх катастроф, як Камоєнс свою епопею з кораблекрушення, а се, власне, ту вмільсть жити і насолоджуватися життям.

Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!

Життя — се мій скарб, мій власний, одинокий, якого найменшої частинки, одної мінутки не гідні заплатити мені всі скарби свінгу. Ніхто не має права жадати від мене найменшої жертви з того скарбу, так, як я не жадаю такої жертви ні від кого.

¹ Зберегти рівновагу духу! (лат.).

² Свідectво вбожества (лат.).

Суспільність, держава, народ! Усе се подвійні кайдани. Один ланцюг укований із твердого заліза — насилля, а другий паралельний із ним, виплетений із м'якої павутини — конвенціональної брехні. Один в'яже тіло, другий душу, а оба з одною метою — опутати, прикрутити, обезличити і упідлити високий, вольний витвір природи — людську одиницю.

Живе, реально живе, працює, думає, терпить і бореться, паде й тріумфує тільки одиниця. І моя скромна одиниця доходить до того, щоб тріумфувати по многих і болючих упадках. Тріумфувати не шумно, со тимпани і "органи, щоб шарпати слухи ворогів і будити зависть завидющих. Се тріумф дикунів, негідний освіченого чоловіка. Мій тріумф тихий і ясний, як погідний літній вечір. Мій тріумф не має ворогів і не будить нічиєї зависті. Та він правдивий, глибокий і тривкий. Він не моментальний, не вислід шаленої боротьби і зусилля. Се моє щоденне життя, але піднесене до другого ступня, осяяне подвійним сонцем, напоєне красою і гармонією

Я витворив собі оте життя як нездобуту твердиню, в якій живу й паную, з якої маю широкий вигляд на весь світ та яка, проте, не стоїть нікому на заваді, не дразнить нікого своїм видом і не манить нікого до облоги. Ся твердиня побудована в моїй душі.

Світові бурі, потреби, пристрасті, мов щось далеке і по-сторонне, шумлять наді мною, не доходячи до моєї твердині. Я даю тому зверхньому світові свою данину, посвячую йому частину свого життя в заміну за ті матеріальні і духовні добра, що потрібні мені для піддержання свого внутрішнього життя. Я працюю в однім бюрі, занятий працею, що напружує мій розум, але не торкає серця. Я поводжуся зі своїми зверхниками і товаришами по бюру та іншими знайомими чемно, навіть дружньо, але здержано. Всі вони поважають мене, але ніхто з них не має доступу до могого «святая святих», нікому я не відкриваю своєї душі, та й, сказати по правді, ніхто з них не виявляє надмірної охоти заглядати в мою душу. Таких надмірно цікавих я вмю швидко висунути поза клямру своєї знайомості.

І ніхто з тих, що кланяються мені на вулиці, стискають мою руку в каварні, радяться зо мною в бюрі, ані не

догадується, що у мене поза тим конвенціональним, шаблоновим життям є своє, інше, окреме. Ніхто не підозріває в тім сухім формалісті та реалісті духового сибарита, артиста, що плакає одну штуку для штуки — вміість жити.

Ось тут, у тім затишнім кабінеті, обставленім хоч і не багато, та по моїй уподобі, я сам свій пан. Тут світ і поезія мого життя. Тут я можу бути раз дитиною, другий раз героєм, а все самим собою. Зо стін глядять на мене артистично виконані портрета великих майстрів у штуці життя: Гете, Емерсона, Рескіна. На поличках стоять мої улюблені книги в гарних оправках. На постаменті в кутику мармурова подобизна старинно! статуї хлопчика, що витягає собі терен із ноги, а скрізь по столиках цвіти — хризантеми, мої улюблені хризантеми різних кольорів і різних відмін. А на бюрку розложена тека з моїм дневником. А обік бюрка столик, застелений, уквітчаний — їй-богу, сьогодні не лише листки барвінку, але й сині його квітки! Штукар мій Івась, се він таку несподіванку придумав для мене. Знає, що я в тім пункті забобонний, вірю, що цвіт барвінку на Новий рік приносить щастя.

Вірю — або не вірю, а так собі. Приємно колисатися в такій надії, мов у гамаці.

А на столику вся холодна кухня. І яблука, і помаранчі, і фіги. І кілька бутельок вина. Самі добірні марки. І два келишки! Ха, ха, ха! Збиточник Івась! Думав, що й вона буде! Що без неї й празник не празник і Новий рік не Новий рік. Помилівся, хлопче! Минулося моє гречане. Тепер «вона» вже не манить мене до себе, хоч би й яка була. Попробуємо обійтися без неї. І думаю, що моя радість буде не менша, та в усякім разі глибша, чистіша, як би була з нею. А то хто її вгадає! Здається, й гарна дівчина, і говориш із нею, як із другом, а тут на тобі, з її рожевих усток вилетить якесь брутальне слово, якийсь цинічний натяк або й те ні, а по її лиці мигне якась тінь, ідось таке погане, огидливе, і поспеує тобі весь вечір, прожене всю радість, розвіє всю поезію.

Від часу моєї остатньої романтичної історії, тої там, у лісничівці, перед трьОіМа роками, на мене не раз находить дивне чуття. Коли до мене сміється, зо мною говорить, залицяється молода дівчина, особливо брунетка, мені все здається, що шкіра, і м'ясо, і нерви на її лиці робляться прозірчасті і до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова. Іноді в такій

хвилі мене всього обдасть морозом. Чи се знак, що я старіюся, чи, може, щось інше?

Та гов! Який-то денний порядок нинішнього вечора я уложив собі? На такі празничні вечори я все укладаю собі наперед денний порядок, з тою, одначе, умовою, що вільно мені зовсім не держатися його. Маю подвійну приємність: укладаючи точку за точкою, смакую в думках кожду з них, а потім, переміняючи їх, люблюся новими комбінаціями в виконанні.

Перша точка: Россінієва увертюра до «Вільгельма Телля», виконана на фісгармонії. Моя улюблена композиція — вводить мене звичайно в поважний та при тім бадьорий настрій. Потім оглянемо хризантеми, обнюхаємо геліотропи та туберози в салоні — вони, бідні, давно ждуть мене і сьогодні, як навмисно, порозцвіталися в повній красі. Потім вип'ємо й закусимо. Потім прочитаємо новий номер «Nene deutsche Rundschau», а властиво Уальдову статтю про Христа — що то такий майстер стилю і такий хоробливо-новочасний чоловік сказав нового на сю тему? Потім — ах, а яка тепер година?

Сьома! Ну, до дванадцятої на все се буде час. Іще переглянемо свіжі ілюстрації — і «Jugend», і «Liberum veto», і «Артистичний вісник». Дбають добрі люди за нас, грішних, щоб ми не нудьгували. А коли нічого не знайдемо в тій купі паперу, то у нас іще інша розкіш на сьогодні прилагоджена — цілий гарнітур нових валків до фонографа з піснями і розмовами різних знаменитостей. Послухаю, як із парламентарної трибуни гримить Жорес, як у крузі приятелів розмовляє Габрієль д'Аннунціо про потребу плекання краси серед мас народних, як зі сцени палить словами Елеонора Дузе в ролі Джіоконди і як цвіркоче в своїм салоні Клео де Мерод. Правда, бажалось би... Та ні, ні, ні! Нічого не бажаю. Не слід бажати нічого над те, що здоровий розум показує можливим до осягнення. Печеного леду не слід бажати. Нехай молокососи та фантасти бажують неможливого! Мої бажання повинні йти і йтимуть рука в руку з можливістю виконання.

Отже, потім почне бити дванадцята година, і тоді...

Дзінь-дзінь-дзінь!

А се що? Дзвінок у передпокою? В сю пору? До мене хтось? Се не може бути! Ну, розуміється, нікого не приймаю. Хто має право сьогодні вдиратися до мене, і заколючувати мені

мій порядок, і позбавляти мене моїх тихих, чесно зароблених і без нічиєї кривди осягнених радощів?

Тихі кроки в салоні.

— Се ти, Йвасю?

— Я.

— А хто там дзвонив?

— Листонос. Лист до пана радника.

— До мене?

* * *

Ось він у мене в руках, той лист. Не лист, а чималий пакет. Адресований недоладно. Моє ім'я і прізвище — і Львів. Щастя, що нема нікого другого, що називався б так само, як я. А правда, і «д-р» напереді. А проте видно, що пише хтось...

Та що се? Марка російська і штемпель Порт-Артур! Із Порт-Артура? Се що за диво? Хто там, у Порт-Артурі, може мати інтерес до мене? Кому там, у Порт-Артурі, цікаво доносити мені щось? А може, то не до мене? Може, яка помилка? Може, всередині є друга коверта і лист призначений для передачі комусь іншому?

Розкрити коверту і переконатися — се була би найпростіша річ. Та ні. Нехай іще хвильку полежить. Ось тут передо мною. Запечатаний лист на твоє ім'я, з невідомого місця, писаний невідомою тобі рукою,— се все-таки якась тайна, містерія, загадка. Люблю такі містерії, бо моє життя тепер не має ніяких. Моє життя — як проста, широка, вигідна, гарними деревами висаджена алея, що веде...

Тьфу! Що се я? З якої речі буду сьогодні згадувати про те, що лишається на кінці тої алеї, на кінці кожної життєвої дороги, чи вона проста алея, чи крута, камениста та вибоїста стежка? Лишімо се, воно нас не мине, а самохіть літати туди нема ніякої потреби.

Але лист! Що в ньому може бути так багато напаковао? Кореспонденція до газети, чи дневник якогось полководця, чи якісь урядові донесення, чи розпорядок остатньої волі якого землячка, загнаного долею аж на край світу та заступаного там війною?

Адресовано, очевидно, жіночою рукою, але се не значить нічого. Такі жіночі адреси криють не раз дуже мужеські інтереси.

Щось тверде всередині. За грубістю верств паперу годі домацатися, що воно таке. Ключик не ключик, монета не монета... ну, відчинимо та й побачимо.

Де ножиці? А може, не відчиняти? Може, сей лист, що тепер лежить іще так спокійно і лише принадний своєю таємницею, по відчиненні стратить увесь свій чар, зробиться коробкою Пандори, з якої поповзуть гадюки, що затруять моє життя, знівечать мою твердиню, а щонайменше збентежать і розворушать моє нинішнє свято? Адже такий здоровий пакет паперу — то, певно, не голий папір. Скільки там слів написано! І подумай собі, що іноді досить одного слова, щоб убити чоловіка, щоб навіки або на довгі літа зробити його нещасливим!

Я здавна боюся всяких листів і сам не пишу їх, хіба дуже рідко, в урядових або ділових справах. Кождий лист — се бомба. Може показатися іноді, що се шоколадова бомба, але з верхнього вигляду ніхто не може пізнати, чи та бомба не наладована мелінітом і чи не розірве тебе в найближчі хвили.

Моя рука тремтить! Якесь холодне чуття пробіга по всьому тілі...

Стій! Се нехибний знак, що лист має якийсь фатальний зміст. Стій! Не руш його! Якби я тепер узяв і, не распечатавши, кинув його в огонь? Він згорів би і поніс би всі свої тайники в безмірний простір, назад туди, відки прийшов. А я лишився б з утаєним у душі почуттям іще одної нерозв'язаної загадки — та й годі. Нерозв'язана загадка цікавить, навіває жаль або тугу — все те приємні почуття. Розв'язана може зранити або вбити.

Ха, ха, ха! Але я таки порядний боягуз! Чую себе таким певним у своїй твердині за заборонами своєї філософії, серед башт своєї самоти — і боюся отсього паперового гостя. Навіть коли б се була бомба, кинена злбною рукою, то що вона мені зробить? Особисто мене нетрафить, а постороннього, дорогого і любого мені не знищить, бо нікого такого, здається, на всім світі у мене нема! А коли так, то чого мені боятися її?

Але чого ж тремтить моя рука, держачи ножиці? Чого стискається серце якимось тривожним прочуттям?

Так і є! Се якийсь фатальний лист! Без виразного наказу моєї волі, якимось механічним відрухом рука відчинила його.

Тонесенький пасочок з краю відкритий. Загадка відкрита ~ і коли у тебе є ще який арсенал озброєння проти мене, доле, коли ти якраз сьогодні, перед Новим роком, із другого кінця світу, з далекого Порт-Артура, навела ворожі батареї на мене, то стріляй! Поборемося!

Лист відчинений!

* * *

Лист. Не ждана кореспонденція. Нема окремої коверти і ніякої передачі. Значить — до мене. Хто се може писати? Датовано з Порт-Артура в вересні,— якраз чверть року про-йшло. Міг би сей пакетик оповісти дещо, як то йому було перебиратися через японську оболугу. Але хто пише?

Підпис: «Твоя Сойка». Що се значить? Ніякої Сойки — боже мій! І сойчине крило в листі!.. Та невже би? Невже вона, та, яку я від трьох літ споминаю між помершими? Та, якої нагле і загадкове щезнення ввігнало в гріб її батька, а мене випхнуло з кипучої течії громадської праці і загнало в отсю тиху, відлюдну пристань? Вона в остатніх днях нашого товаришування любила називати себе сойкою і все дразнила мене тою сойкою, що гніздилася перед моїм вікном, поки вона не вбила її. Невже се з тої самої сойки крило?..

Мої руки тремтять ще дужче, як уперед. У грудях ще більший неспокій, голова крутиться. Чого ти, дурне серце? Що тобі? Невже ти не оплакало, не похоронило її? Невже одна поява отих кількох аркушів, записаних її рукою, одного засушеного крильця давно вбитої пташини може вивести тебе з рівноваги?

А втім — є ще рада. В огонь з отсим листом! Від покійників кореспонденцій не приймаю.

Дурню, дурню! Мелеш язиком таке, чого не можеш сповнити! Хіба ти здобувся б на те, щоб тепер, зараз спалити сей лист, її писання, не прочитавши його?

Фаталізм! Лист прочитаю, хоч би моє серце мало тріснути з гніву, з жалю чи з обурення.

* * *

«Чи тямиш мене?

Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Тямиш мій сміх? Ти колись любив його слухати. Чув його здалека і приходив до мене. Чи чуєш його тепер через океани,

та степи, та гори? Чи тремтить він у твоїм вусі разом з шумом вітру? Чи мерехтить разом із промінням заходового сонця? Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Чи тямиш мене?

Тямиш ту весну з її пурпуровими сходами сонця, з її теплом і ясністю, з її бурями, мов сварки закоханих, з її громами, мов крики любих дітей, що пустують у широких покоях? Се я була.

Тямиш той ліс із його полянами і гущавинами, з його стежками й лініями, з його зрубами та хашами, де стояли високі квітки з тужливо похиленими головками, де до сонця грали тисячі сверщків, а в повітрі бриніли мільйони мушок, а в затишках гніздилися рої співучих пташок, а по полянах паслися ясноокі серни, а скрізь розлита була велична гармонія, і життя йшло рівним могутнім ритмом, що передавався душам людським? Тямиш той ліс, мій рідний ліс, якого нема другого в світі? Се не був ліс, се я була.

Чи тямиш мене?

Тямиш ту лісничівку в самій середині того лісу? До неї сходилися всі лісові дороги, як артерії до сонця, а з неї виходив лад, і порядок, і сильна воля на всі окраїни лісу. А в ній кублилося тихе, відлюдне життя старого батька і молоді дівчини. Лунали голосні, різкі, з золотого серця пливучі мужеські слова і ще голосніші, дзвінкіші сміхи і співи дівчини-пестійки. Тямиш її? *Сед* була.

Чи тямиш мене?

Тямиш ту поляну, де ми уперве здибалися? Я була в зеленій стрілецькій куртці, з лефошівкою через плече, з готуром свіжо застріленим у торбі, з свиставкою в губах. Тямиш, як ти витріщив на мене очі, побачивши мене? А я розреготалася, побачивши твоє зачудування. А ти був у простій блузі, підперезаний ремнем, блідий іще від недавно відсидженої тюрми, з утомленим, помарнілим лицем, з крисатим капелюхом, насуненим на чоло. А почувши мій регіт, ти стрепенувся нараз, і зняв капелюх, і наблизився, і почав звинятися, що без дозволу ходиш по лісі, але тобі веліли лікарі... а ти тільки що вчора приїхав... і власне мав намір представитися татові... і пригадуєш собі мене ще маленькою панночкою... і тямиш мою маму... і вибачайте, що на перший ваш вид так зачудувався... і не сподівався застати вас таким Німродом.

А я подала тобі руку, і ти поцілував її, і я чула, як твої уста під чорними вусами тремтіли і горіли, і гадала, що се у тебе гарячка, і просила тебе провести мене додому... а ти запитав, що я застрілила, і я показала тобі готура, і ти здивувався, відки тут узявся готур, і заявив, що ти прожив у тім лісі всю свою молодість, і ночував тут не раз з кіньми, і вештався скрізь по лісі ранками й вечорами і ніколи не видав ані не чував готура. А я сміючися сказала, що се задля мене завелися тут готури, зваблені моїм сміхом і моїм свистом, і що я чарівниця і прошу тебе берегтися мене. Ха, ха, ха! Пригадуєш тепер? Се я була!

О, я знаю, що ти тямиш мене! Мусиш тямити! Неможливо, щоб ти забув мене! Я ж сконцентрувала всю силу своєї волі, весь огонь своєї пристрасті, всі чари своєї душі й тіла, щоб навіки, незатертими буквами вписатися в твою тямку. Як добрий режисер, я брала до помочі все, що було під рукою: сонце й ліс, пурпури сходу, чари полудня і меланхолію вечора. Оповідання батька і шум лісу. Рев бурі і тихі шептії дружньої розмови. Все, все те була штафажа, були декорації для моєї ролі, яку я хотіла відіграти перед тобою, щоб лишити в твоїй душі незатерте, незабутнє, високоартистичне вражіння, таке вражіння, де ілюзія ані на волосок не різнилася від найпоетичнішої дійсності. Ха, ха, ха, пане артисте, вдячний ти мені за мою роль?»

Годі читати! Сього занадто!

Чи ти ворона, що дереш горло своїм ненастанним:

«чи тямиш? чи тямиш?» І сама знаєш, що тямлю. Та, мабуть, не знаєш, як тямлю. Гарнесенько зібрав усі спомини, як кісточки зі спаленого покійника, зложив їх у штучно точену урну з карнеолу і поставив далеко в куток свого серця. Нехай стоїть, нехай буде як оздоба, а не як завада в житті.

А ти з далекого краю простягаєш свою демонську руку, підіймаєш свій воронячий голос і витягаєш ту урну з глибокого закутка душі, відчиняєш і перебираєш кісточку за кісточкою, одіваєш її м'ясом і шкірою, наливаєш кров'ю і соками і надихаєш своїм огняним, демонським духом. І ще й регочешся, мов упириця, і показуєш мені ті постаті, і верещиш при кожній своє ненависне: «Чи тямиш мене? Се я була!»

Женцино, демоне! Чого тобі треба від мене? Чого ти завзялася мучити мене? Чи я в своїм житті зробив тобі

яке лихо? Я віддав тобі все, що було найкраще в моїй душі, без домішки хоч би атомика низького, підлого, брудного, а ти погралася моїми святощами і кинула їх у болото. Я вірив у тебе, як у себе самого, а ти кажеш, що лише ролю грала передо мною. Я вкладав усе своє життя, всю свою душу в кожний свій погляд, у кожне своє слово до тебе, а ти хотіла лишити мені лише незабутнє артистичне вражіння!

Женщино, комедіантко, прокляття на тебе! Всі твої слова, і сміхи, і сльози — все комедія, все роля, все ошука!

Та годі! Я тепер *expertus Robertus*¹.

Тепер ти дармо граєш передо мною свою ролю, бо я знаю, яка її ціна й яка її вартість. Тепер я міцніше узброєний на твої стріли. Тепер я й сам сиджу за естетичними заборонами, що, мов шліфована сталь, відкидають від себе всі кулі та гранати фальшивих слів, і сліз, і сміхів.

Говори собі, пиши собі, що хочеш! Я тепер дивлюсь на все оком естетика, розпізнаю кожний момент фальшивої гри. І де ти сміятимешся, я байдужно здвигну раменами. І де ти плакатимеш, я засміюся і скажу: «Ні, дитино! Се не так! Тут іще того й того треба до осягнення повної ілюзії». І де ти впадеш у пафос, там я скривлю уста і скажу: «Тфі, се вже зовсім злий смак!»

Говори собі! Пиши собі! А я почитаю далі.

* * *

«Не сердься на мене, мій Массіно, не сердься на мене!

Тямиш, як я з руського Хоми перехрестила тебе на італійського Томассо, а сього здрібнила на Томассіно, а сього вкоротила на Массіно? І як ти тоді сердився на мене за те, що я протягом одної години, між трьома серіями поцілуїв і пестошів, тричі перехрестила тебе?

Ти все сердився на мене. Твоя любов виявлялася головно сердитістю. Була немов мимовільна, силувана концесія для твоєї пророцької чи апостольської гідності.

Ха, ха, ха! Тямиш, яким пророком і апостолом я пізнала тебе? Як ти не говорив, а благовістив, не кланявся, а снисходив? І се дразнило мене. І я нищечком постановила собі стягти тебе з п'єдесталу — іронією, кпинами, сміхом, жартами.

¹ Досвідчений Роберт (лат.).

А коли сі способи не помагали, бо в тебе в душі були заборола перебутого терпіння, то я пустила в діло інші способи — сердечність, щирість і, нарешті, остатній, найсильніший — свою любов. І ти не міг опертися їй, і я побідила. А ти, почувавши свою безсильність супроти мене, супроти того людського, мужеського, що було в твоїй натурі,— сердився на мене, на себе самого, бурчав — і плив за течією. Тямиш се все, Массіно мій?

А проте не сердься, навіть тепер не сердься, коли нас розлучили отсі три роки небачення. Не докоряй мені комедіанством! Не докоряй тим, що я грала ролю перед тобою! Хіба ж я могла інакше?

Ти любиш цвіти? А приглядався ти їм коли уважно? Пробував вникнути в їх душу, в їх психологію? Ти вчений, вдумливий чоловік, ти повинен би частенько робити се.

Хіба ж ти не знаєш, що цвіт — се кокетерія рослини, що всі оті рожі, геліотропи, хризантеми та туберози те тільки й роблять, що кокетують, грають ролю, б'ють на ефект — а все в одній цілі. Ти знаєш у якій. Вони дразнять наш зір своїми пишними кольорами, лоскочуть наш дотик незрівняною ніжністю своїх листочків та чашечок, бентежать наш нюх різноманітністю та розкішними комбінаціями запахів, яких наша мова не в силі назвати, а наша наука укласифікувати. Але їм іще сього мало. Вони не задовольються нашими зміслами, заходять у нашу душу, глибоко торкають наше естетичне почуття нечуваним багатством та різноманітністю рисунка, грацією своєї цілості, принадністю та таємничістю своїх рухів. Адже геліотроп повертає свою головку за сонцем! Адже інші цвіти соромливо стуляють свої чашки вдень, щоб сонце не виссало з них пахоців, розхиляють їх аж вечором. Вдумайся в їх психологію, Массіно, і докори їм, вони грають ролю, що кокетують, що виставляють себе в фальшивій красоті. Хіба ж вони можуть інакше?

Хіба ж жінщини можуть інакше? Те, що вам, твердішим, тупішим, видається кокетерією, комедією, се у них найінтимніший, несвідомий вияв їх натурі, се у них таке просте, і конечно, і неминуче, як дихання легкими і ходження ногами.

Не сердься на мене, Массіно мій! Я не винувата, що ти в моїм житті був тим палким сонцем, яке змушує квітку

розвитися і розпуститися і відкрити свою чашечку, і розлити свої найкоштовніші пахощі,

І признайся одверто, перед самим собою, чи ти тоді не був щасливий? Чи я не була квітчастим оазисом у твоїм житті? Чи ти в нашій лісничівці не пережив найкращого літа, яке взагалі випало тобі на долю на твоїм віці?

Ти сам говорив мені се тоді. А тепер, по трьох роках розлуки, що скажеш?

Чи осмілишся проклясти те літо за те тільки, що воно минуло? А ти ж як хотів? Щоб одно лише твоє щастя зробило виїмок із усього на світі і не минуло ніколи?

Чи осмілишся кинути каменем на мене за те, що я покинула тебе? Гай, гай, Массіно, в такому разі камінь упав би на тебе самого. Не я покинула тебе, а ти не зумів удержати мене. От що, небоже! Ти мав часу шість місяців і не зробив нічогосінько для того. Хіба ж я тому винна, що інший за шість неділь упорався зо мною краще?

Се я, Массіно, я мала би право нарікати на тебе, проклясти тебе. Адже признайся по щирості перед собою самим: ти не вірив у мене, в мою щирість, у мою любов. Ти приймав мої пестоші, всі вияви мого розбурханого молодого чуття з пасивністю сибарита — нехай і так, що ніжно, вдячно, але не виходячи з-поза заборона свого успокою, свого егоїзму. І я відчула се. Як мене боліло те, того ти не знав і не відчуєш ніколи, ти, поганий егоїсте й сибарите! Але маєш за се кару! Я покарала тебе, і, коли у тебе є хоч шматочок людського серця в грудях, ти мусив відчуту ту кару і мусиш іще не так, не так відчуту її!

Та проте, Массіно, не сердься на мене! Я, караючи тебе, потерпіла сто, тисячу разів дужче, як ти, і за моє терпіння...»

* * *

Кінець речення замазаний, букви розплилися — чи води накапано, чи сліз?

А може, її й правда? Може, вона під впливом свого темпераменту, своєї крові, своєї вдачі робила так, як мусила і не могла інакше?

Ха, ха, ха! Я, освічений чоловік, матеріаліст і детермініст, і ставлю таке питання? Я вірю, що в природі ані один атом не порушається інакше, як під впливом неминучої конечності,

і я смію ще сумніватися, щоб людина могла поступати не так, як мусить? Не так, як тягне її вічний, неохибний, хоч у сьому разі безмірно скомплікований, паралелограм сил!

Се тільки ми, глупі і тупі, не розуміючи законів того скомплікованого паралелограма, не добачаючи всіх тих сил, що складаються на його результат, плещемо про вольну волю, про злу волю або самоволю людини. І плачемо, коли рух по перекуті того паралелограма перейде через наше глупе, невидюще, егоїстичне серце і скалічить або бодай болоче торкне його.

Каже, що вона перетерпіла багато...

Каже, що могла б на мене нарікати, що я не зробив нічого-гісінько, щоб задержати її, прикувати її до себе. Що я колисався в колиці сибаритства та егоїзму, поки вона розливала передо мною коштовні пахощі своєї першої любові...

Се — гм — се... се таке, що не сьогодні слід про се думати.

Се може затруїти чоловікові не лише передвечір Нового року, але навіть розкоші раю.

Ні, про се годі думати. Чоловік не може доходити кожній колоді кінця, а то і uinrze i nie bedzie umiat w to ugodzic¹, як казав колись Кохановський.

А ми читаймо далі! Може, там щось веселіше буде.

* * *

«Посилаю тобі сойчине крило. Тямиш ту сойку, що гніздилася на смереці перед самим вікном тої лісової хати, в якій ти проводив літо?

З моєї намови. Я хотіла мати тебе близько себе.

Я щоранку зі стрільбою на плечі прибігала до твоєї хати, щоб сказати тобі добрий день крізь вікно. І щоранку ота сойка, що гніздилася на смереці проти самого вікна, своїм скрекотом упереджала тебе про мій прихід.

Я зразу полюбила її. Вона була немов моя повірниця, моя служка. Задля неї я щадила весь сойчиний рід у лісі, бо боялася, щоб, стріляючи, не застрелити її.

Тямиш, як ми не раз обнявшись перед хатою сиділи мовчки, в щасливім забутті, і дивилися на спокійне порання сеї сойки в гнізді? Як вона, вичистивши гніздо, сідала в ньому і тихими розумними очима цікаво дивилася на нас, презабав-

¹ І вмре і не зуміє в це поділити (пол.).

но зазираючи понад краєчок гнізда та повертаючи головку? Її очі мали якийсь магічний вплив на тебе. В таких хвилях ти цілував палкіше, пригортав мене до серця сильніше, і з твоїх уст лилися слова, що були для мене, мов роса для зв'яленої квітки. В таких хвилях мені здавалося, що заглядаю в твою душу, а крізь неї в якийсь величний світ, повний чудес і невиданої пишноти.

А потім я почала ревнувати тебе до сеї сойки. Тихо, в глибині душі, я почувала глуху заздрість до неї. Мені здавалося, що ти не мене любив, а її. Її веселий скрекіт будив тебе щоранку; її тихе порання в гнізді оживлювало тебе; цікавий погляд її очей наповняв тебе чарами, окрилював твої слова. І я зненавиділа її, як свою суперницю.

Не смійся з мене, Массіно! Се правда. Я з часом дійшла до того, що голос сойки — не лише сеї, але всякої взагалі — псував мені гумор, робив мене злою і сердитою. Я чула, що не зможу терпіти її обік себе.

І я вбила її.

Одного ранку я прийшла вчасніше, як звичайно. Хотіла підійти так тихо, щоб ота ненависна сойка не почувала мене, щоб мій, а не її голос збудив тебе. Та ні! Ледве я наблизилася на яких п'ятдесят кроків до твоєї хати, ледве моя зелена сукня показалася на стежці серед сірих дубових пнів, а вже моя суперниця почувала мій прихід, побачила мене, вискочила з гнізда і, скачучи по гілляці над самим твоїм вікном та злорадно — так мені бачилося — тріпочучи крильми, заверещала своїм хрипливим голосом:

— Кре, кре, кре, кре, кре!

І в тій хвилі я побачила, як ізсередини твоя рука відсуває вікно. Вона збудила тебе, а не я!

Ні, я не могла стерпіти сього! Я зайшла смерічками за вугол твоєї хати, підвела стрільбу до ока, і, поки нависна сойка все ще скрекотала, сидячи на гілці, я вицілила.

Гукнув вистріл, сипнуло вгору дрібненьке пір'я, і моя суперниця, ще тріпочучи крильми й лапками, мов грудка, скотилася вниз.

Ти вибіг з хати. Ти був увесь блідий. Побачивши мене, ти не всміхнувся, не простяг мені, як звичайно, обох рук, тільки з якимось докором у голосі запитав:

— Манюсю, а се що таке? Ти забила нашу сойку?

А в мене в хвилі вистрілу вже зайшла реакція в душі. Мої руки дрижали. Я вхопила мертву пташину і почала цілувати її закровавлену головку. Потім розплакалася.

Тямиш, як ти обтирав мені сойчину кров із уст, і поцілував мої уста, і вцитькував мене? А того-таки й не допитався, за що я забила сойку.

А на обід ми з'їли її смажену. І сміялися. Тямиш? Але я тоді вже знала, що нам не бути в парі, що та сойка — то наша розлучниця.

Я заховала її крильця, поклала їх між обложки і картки свого молитовника і не розставалася з ними ніколи. Отак зо мною заїхали вони аж сюди, до Порт-Артура.

А тепер посилаю тобі одно з них. Здається мені, що се летить до тебе половина моєї душі. А як одна половина залетить, то від твоєї душі буде залежати, чи прилетить і друга. Коли в твоїм серці є ще хоч іскра любові до мене, хоч крапельночка бажання — побачити мене, то се буде та сила, яка притягне й друге крило, другу половину моєї душі до тебе.

Лети ж, сойко, в далекий світ! До того, що любив слухати твого скрекоту, любив дивитися в твої очі! Затріпочи отсим крилом над його душею і роздуй те, що там тліє ще під попелом байдужності та розчарувань! Навій на нього солодкі мрії, любі спомини! Розворуш його серце, щоб забилося невимовною тугою, запали в його очах блискучі іскри, щоб горіли, як дорогі брильянти, і потім угаси їх слізьми, мов перлами та пишними кришталями!

Та коли він, зворушений, запитає тебе: «А де ж ти бувала? А що ж ти чувала!» — то мовчи! мовчи!»

* * *

Впадаєте в сантиментальність, шановна пані! Вона шкодить вам. Поетичні вислови та сльозоточиві фрази не до лица вам.

Того писання ще груба пачка. Вже восьма вибила. Як воно все таке саме, то зачинає бути нудне. Не варто було й трудитися писати таку пустомельщину.

Все се, коли сказати вам по правді, панно Маню, ані крихти не зворушує мене. Бо все се слова, фразеологія. Правдивого чуття в тім нема, от що. А я занадто старий воробець, щоб дав зловити себе на полову.

Ваша історія з сойкою зовсім не до речі приточена. І містику якусь із тим крилом ви не до речі підпускаєте. Се малим дітям та старим пряхам до лиця, а не нам із вами, панно Маню.

Почитаю ще трохи далі» Коли й там таке саме, то покину. Не буду дочитувати. Або лишу на завтра, або зараз кину в огонь, Не цікаво. А от валки повставляю до фонографа, послухаю Габріеля д'Аннунціо, або Дузе, або красуню Клео. Се буде зовсім інша забава, ніж нудне сентиментальне балакання тої авантурниці з Порт-Артура! Ну лише, що там далі пише?

* * *

«Я знаю, Массіно, ти не любиш сантиментальності. І тебе вже занудило отее балакання без змісту. І ти питаєш себе; чого вона хоче? Чого чіпляється? І чи довіку думає натуркувати мені голову своїми катеринковими: чи тямий? чи знаєш?»

* * *

Се чорт, не жінщина! Завважую, що вона, пишучи се, немов душею розмовляла зо мною і, укладаючи свої фрази, рівночасно своїми ящірчачими очима слідила кожний рух моєї душі. Вела зо мною нечутний діалог і зараз же відповідає на кожний заміт, що ворухиться в моїй душі.

Allen Respect!¹

Се також талант. Чи, може, яка інша сила? А може, лише привичка, віртуозівство? Ну, та читаймо далі, побачимо, чи вміє вона промовляти й іншим тоном, бо се, очевидно, заповідає її остатня рефлексія.

* **

«Отже, почну щось інше. Почну таке, чого ти найменше надієшся.

Знаєш? Вертаю до тебе. Скоро тільки буду вільна, скоро покладу в могилу свого мужа, вертаю до тебе.

Не думай, що я без серця, що спекулюю на смерть свого мужа. О, ні, я вірна йому, так, як була вірна сімом його попередникам. Але йому не довго жити. В остатнім штурмі куля відірвала йому обі ноги, і тепер він лежить безнадійно хорий, лежить і конає отее вже другий тиждень.

¹ Повна пошана! (нім.)

Я сиджу біля нього. Замість сестри милосердя. Дні й ночі пильную його. А в вільних хвилях пишу тобі отсей лист. Коли тоска занадто давить серце, я хоч на папері сміюся до тебе. Коли жорстока дійсність кліщами шарпає за душу, я нагадую своє минуле, свою молодість, своє щастя і тебе, невідлучно тебе, Массіно мій.

І я верну до тебе. Тільки вмре Микола Федорович,— а він неминуче вмре, не сьогодні, то завтра,— я зараз рушаю з сього пекла. Сідаю на першу-ліпшу китайську джонку, в темну ніч, у супроводі хоч китайців, хоч самих чортів пускаюся на море і пливу, лечу, мчуся — хоч на дно моря, хоч до тебе, Массіно мій!

Я не спекулюю ні на що, не надіюся нічого від тебе, не хочу каптувати тебе для себе. Мені байдуже, чи ти приймеш мене, чи тй привітасш мене, чи відіпхнеш мене. Байдуже. Я хочу лише побачити тебе, ще раз стиснути твою руку. А потім — байдуже.

Бачиш, яка я фантастка, романтична. Ти сказав би: глупа сойка! Принаймні з сього погляду не змінилася за сих три роки, що ми не бачилися.

Микола Федорович застогнав. Спішу до нього!..»

* * *

«Ти віриш у силу сповіді?

Колись маленькою я була дуже побожна. Моя мама була побожна і мене виховувала в тім дусі. І я почувала дивну полєкшу в молитві і дивну розкіш у сповіді.

Потім прийшла весела вільнодумна молодість. Батько був вільнодумець і своїми жартами, дотєпами, а далі й доказами розвіяв мою дитячу віру.

А потім прийшла буря, що вхопила мене, мов листок, відірваний від гілки, і покотила далеко по світі, аж занесла сюди, на край світу. І весь сей час, хоч як мені не раз приводилося болюче, важко, страшно, я не молилася, не сповідалася. Не почувала потреби. Серце запеклося і не м'якло ані разу.

Аж тепер... Ніч. Тихо, ясно. Осінні пахощі ллються крізь відчинене вікно разом із теплом ночі. Далеко грає море, а по його хвилях танцюють роями дрібненькі світла та час від часу пересуваються величезні світляні стовпи — се рефлектори слідають, чи не підкрадається японець. Мій хорий спить

важким, напівмертвим сном. Над ним плаче тінь його далекої матері, Я свобідна. В тій самій кімнатці, відділена лише параваником від його ліжка, сиджу при світлі лампи і пишу.

Розмовляю з тобою, Массіно мій. Тулюся до тебе, як бідна, нещасна сирота, що прибукалася з далекого світу і вся терпить безліччю перебутого терпіння. Тулюся до тебе, і мені якось м'яко робиться на душі. Чую присутність якоїсь вищої, доброї сили над собою.

Тямиш той чудовий уступ у Біблії: степом проходила буря, та в тій бурі не було Єгови. Гуркотів грім, та в громі не було Єгови. Свистів вітер, та в вітрі не було Єгови. Гуло землетрясіння, та в землетрясінні не було Єгови. Та коли прояснилося, і засяло сонце, і повіяв легесенький легіт понад цвітами — глянь, і в подуві того леготу був Єгова.

Отак і я тепер, в одну з рідких для мене хвиль тиші та супочинку, чую щось таке, мов той містичний легіт. Душа відчиняється, мов квітка, що в часі бурі стулила була свої барвисті листочки.

Почуваю потребу висповідатися. Поділитися з кимось усіми своїми пригодами, всіми своїми злочинами, всім-своїм терпінням.

Массіно, любий мій, єдиний на світі, кого я правдиво і беззавітно любила і досі люблю, прошу тебе, слухай моєї сповіді!

Не прошу в тебе милосердя для себе. Не прошу в тебе розгрішення для своїх гріхів. Нічого не прошу, лише вислухай моєї сповіді. А потім суди або не суди мене, як знаєш!»

* * *

Femina — animak clericale¹.

Хто то сказав сю сентенцію?

І не помилився. Жінчина жие чуттям і, як геліотроп до сонця, обертається все до тих, що вміють найліпше грати на струнах чуття. А се, розуміється, поперед усього чорні ряси.

Містерії, тайни, сакраменти — отес їх життєвий елемент. Се невідхильна потреба їх природи.

Коли б у всіх людей не було віри в чуда, жінчини вивтворили б її.

¹ Жінка — клерикальна істота, (лат.).

Чи ж не з жінчиною трапилося перше чудо? До неї заговорив вуж.

Коли б не було церкви з сакраментами, жінчини витворили б її. Недаром у первіснім християнстві роля жінчини така визначна, як не була в первопочинах жадної іншої релігії.

Коли суспільність почне емансипуватися від клерикалізму, жінчини силою своєї чутливої вдачі знов затягнуть її в сутінь сповідальниці. Недаром дочки Дюма, виховані в атеїзмі, в старшій віці повступали до монастиря.

Які дурні наші поступовці та радикали, що декламують на тему конечності рівноправності та рівнопросвітності жінчин з мужчинами! Як коли би се було можливе! Як коли би се було потрібне! Як коли би се було комусь на щось пожиточне!

Дай їм сьогодні рівноправність у державі, вони зробляться незламною опорою всіх реакційних, назадницьких, клерикальних та бюрократичних напрямів.

Дай їм рівноправність, коли для них усяка просвіта, всяка наука — се тільки окремий рід туалети, спорт, спосіб приманити спеціального рода женихів.

Певно, бувають виїмки. Виїмкам усяка свобода. Але тягти весь загал жіноцтва, особливо того ситого, та вбраного, та випарфумуваного, до вищої науки — се цілковита страта часу й засобів.

Ну, та годі! Що се я в антифемінізм забігаю? Нехай би почули се наші фанатики поступовства, тото би мені було! Чоловік найменше розуміє жарту в таких речах, які найменше розуміє.

А ми все-таки послухаймо сповіді нашої сойки з Порт-Артура!

* * *

«Ах, та сцена, та сцена, остатня сцена нашого спільного побутуї

Тямиш її, Массіно? У мене вона досі мов жива в пам'яті.

Татко від'їхав до Львова і мав вернути пізно вночі. Ти по цілоденній праці над якоюсь книжкою в своїй лісовій хатині надвечір прийшов до нас. Ми пили чай — я, ти і пан Генрись, молодий татків практикант, прийнятий місяць перед тим.

Тямиш його? Хлопець ледве 26-літній, рум'яний, ніжний, як панночка. Так мало говорив у товаристві...

Рум'янівся при кождім натяку на любов та на жіночий рід. Працював так пильно в татовій канцелярії. Був такий тихий, слухняний, такий делікатний та чемний у поводженні... Тямиш його, Массіно?

О, я думаю, що добре тямиш і тямитимеш до самої смерті.

Ми пили чай на веранді. Пробували свіжі смородинові конфітури, що я наварила того дня. Ти дуже любив їх, а цан Генрись не терпів їх запаху. А я долила йому їх до склянки з чаєм. А він почервонівся весь і з подякою відсунув склянку. А ти мовчки взяв його склянку і подав йому свою з чистим чаєм. А я реготалася, реготалася, як шалена.

О, я багато реготалася того вечора, дуже багато. Занадто багато.

Я знала, чоґо регочуся, але не знала, що се остатній мій регіт. Не знала, що прийде по ньому. Ти оповідав про свій враїнішній грибозбір. Потім свою розмову з селянином, якого ти здибав у лісі. Потім перейшов загалом на положення селян, на відносини до них управи камеральних дібр. Ти розвивав передо мною свій улюблений план перенесення камеральних дібр під заряд краю, закладання на тих добрах вільних хліборобських спілок при участі селян і інтелігентів, ступневого викуплювання панських дібр і парцеляції їх таким спілкам, ступневого розбивання теперішніх сіл на групи фільварків, удержуваних такими спілками. Іншим разом я так любила слухати тих твоїх реформаторських планів. Чи ти й досі ще носишся з ними?

Але тоді мені було не до спілок, і не до фільварків, і не до грибів, і не до лісових кар. У мене перед очима миготіли, мерещилися та іскрилися чарівним блиском інші, широкі, тудові світи. Світи, про які тобі й не снилося, бідний мій Массіно. Світи, повні невимовної розкоші, вольної волі, палкого кохання. Я вже кілька день носила їх у своїм серці, леліяла і берегла, як свої найсвятіші святощі, і пильнувала, як ока в голові пильнувала, щоб не зрадитися з тим своїм скарбом перед тобою. Щоб навіть надмірний блиск моїх очей не зрадив перед тобою те, що там горіло, та ясніло, та іскрилося в моїй душі.

Я напустила на себе поважний вид і почала питати тебе, як же ти думаєш зробити те, щоб перетягнути ті камеральні добра під краєву управу? А ти почав толкувати

мені про потребу агітації серед народних мас, про організацію великої трудової партії, про виборення виборчої реформи. А мені, слухаючи твоїх виводів, було так смішно, так смішно!..

Ти весь думками й душею був у майбутньому, в громадській праці, в службі загальному, а не знав, що діється ось тут коло тебе.

Твої очі спочивали на мені з такою певністю, з такою любов'ю і вірою, а мені було смішно, смішно, що ти такий сліпий, такий добрий, такий легковірний, як дитина!

Генрих посидів трохи і сказав, що мусить іти лагодити коні, бо ще сьогодні мусить поїхати до сусіднього села передати якісь розпорядження тамашньому лісничому. Відходячи, він ані не глянув на мене.

Ми лишилися обоє. Я споважніла. Ми мовчали хвилину. Ліс довкола нашого дому помалу тонує у нічній темряві. Сова загукала на дупластім дубі, і ти трепенувся.

— Гарна птиця,— сказав ти по хвилі,— а коли отак загукає, то чогось поневолі на серці моторошно робиться.

— Наче щось живе вмирає,— додала я, і по мені також пройшов мороз при тих словах.

— Мов якийсь демон глузує з людської віри, з людського сподівання.

— І з людської любові,— докинула я сентиментально. А мені було так смішно, так смішно!..

— І знає чоловік,— промовив ти по хвилині, коли сова обізвалася ще раз,— що се ж нічим неповинна, ні в яких демонських штуках непричасна пташка, а проте її голос робить такий ефект. Чисто театральний ефект. Штука для штуки.

— А ти певний, що за сею штукою не криється якась тенденція? — запитала я.

— Яка ж тут може бути тенденція?

— Ну, а може, справді який лихий демон у тій хвилі сміється над нами?

— Га, га, га! — засміявся ти.— Над нами? Чим же ми далися йому на сміх?

— Нашою любов'ю. Може, він зазидує їй.

— Гм... як на демона, то се можливо. Та ми маємо міцне забороло на його стріли.

— Яке?

— Саму нашу любов, її силу... її щирість. Оту одвертість, що не допускає найменшої тіні між нами.

Ти сказав се з таким дитячим довір'ям, з такою певністю, що в мене навіть не стало духу подразнити тебе. Я затулила тобі уста гарячим поцілуєм.

— І ти, Массіно, так віриш мені? — запитала я.

— Хіба ж можна не вірити тобі? Не вірити отському?.. І ти притиснув мене до себе і цілував мої уста. В тій хвили від нашої возівні почувся дзвоник.

— Се Генрись збирається їхати,— сказала я мимоходом.

— Нехай собі їде. Ніч місячна,— сказав ти, держачи мене в своїх обіймах.

Затупотіли коні. Затуркотіла бричка. Скрипнула брама. Я ще раз палко поцілувала тебе і легенько увільнилася з твоїх обіймів.

— Хвилинку, Массіно. Я зараз буду тут.

І я вибігла з веранди до салону, звідтам до свого покою і тут мало не впала на ліжко. Мене душив шалений сміх. Я залилася п'яним, божевільним реготом.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! Хвилинку, Массіно! Я зараз буду тут. Ха, ха, ха!

Чи довго ти чекав?

Ся хвилинка протяглася троха довго, мій бідний, глупий, недогадливий Массіно! Від тої хвилинки ми не бачилися й досі».

* * *

«Мій бідний, глупий, недогадливий Массіно!»

А ти то, багата, мудра, догадлива Маріє, великого щастя доскочила? Адже скроплюєш сльозами отсі картки!

Стаєш мені як жива перед очима в тій остатній хвили нашого бачення. Веранда густо обросла диким виноградом. У однім куті простий дощаний столик. На ньому лампа. Ти з одного боку сидиш на кріслі, я з другого. Генрись тільки що пішов. Ти регочешся вслід йому.

— Манюсю,— говорю я,— ти дуже весела сьогодні.

— Так, дуже весела, дуже весела! Ха, ха, ха!

— А не можна знати, чого ти така весела?

— Мабуть, перед сльозами.

— Що ти, люба! Відки тобі до сліз, пташино моя?

І я беру твою руку і стискаю її.

Ти встаєш і приступаєш до мене. Легенько виймаєш свою руку з моєї, кладеш мені обі руки на плечі і поважно, тихо дивишся мені в лице.

В тім моменті й тепер стоки мов жива мені перед очима. На тобі перкальова сукня, червона з білими круглими цятками. На шиї золота брошка з опалом. У волоссі металевий гребінець. Стоїш похилена наді мною. Мої очі спочивають на твоїх грудях, що злегка хвилюють під сукнею. Потім я підводжу їх на твоє лице. Твої губи легенько тремтять.

— Любиш мене, Массіно? — запитуєш ти тихо.

— Дитя моє, ти ж знаєш, як я люблю тебе!

Я беру одну твою руку і тулю її до уст. Ти легенько відтягаєш її і знов кладеш на моє плече. Щось мов здавлене зітхання підіймає твої груди. А я сиджу і люблююся тобою.

— Любиш мене, Массіно? — по хвиливі мовчанці знов запитуєш ти.

— Манюсю моя!

І я обіймаю рукою твою талію і пригортаю тебе до себе, не встаючи з місця. Ти вся починаєш тремтіти. Твій віддих прискорюється, руки тремтять на моїх плечах.

— Та невже ж се правда, Массіно? — запитуєш ти.— Невже ти любиш мене?

— Як же маю тобі се доказати?

— Як маєш доказати? — звільна, немов з розчаруванням, повторяєш ти, і твій зір понад мою голову блудить десь у далечині.— Як маєш доказати? Хіба ж я знаю?

— Щастя — се факт, який не потребує доказу,— мовив я, не випускаючи тебе.— Я щасливий.

— Ти щасливий,— повторила ти якимось бездушно, мов луна. А потім, обертаючи до мене очі, в яких раптом запалали якісь таємні іскри, ти запитала:

— А що таке щастя?

* * *

Я глядів на тебе. Мені було так любо глядіти на тебе, впиватися твоєю красою. Се було моє щастя. Давати в тій хвилі філософічну дефініцію щастя видалося мені профана-

цією сеї райської хвилі. Ти перша перервала її своїм сміхом. Із подвір'я забряжчав дзвінок.

Ти вибігла, щоб не вернути більше. А я сидів на веранді, кутив папіроску, пускав із неї дим тонкими клубками і плавав у рожевих хвилях розкоші, дожидаючи тебе.

Дурень, дурень! Засліплений, егоїстичний дурень! І як я міг тоді не розуміти тебе? Як моє глупе серце не спалахнуло, як мої уста не крикнули, як мої руки, мої зуби не впилися в тебе?

Адже ж я знаю, розумію тепер, що та хвиля рішила про мою долю. Що в тій хвилі я втратив тебе.

О, я дурень! О, я засліплений егоїст! Естетик убив у мені живого чоловіка, а я ще й горджуся тим убитим трупом!

Маню, Маню, чи можеш ти дарувати мені непростимий гріх тої хвилі?

* * *

«Чи тямить ту сукню, що я в ній була вбрана того вечора? Червону в круглі білі цятки. Вона в мене досі. Я бережу її, як святість, як найдорожчу пам'ятку.

Вона нагадує мені ті остатні хвили, пробуті з тобою, Буває так, що, дивлячися сама на себе, згадуючи свої пригоди, я починаю сумніватися, чи се я сама, чи, може, моя душа ввійшла в якесь інше, чуже тіло. В таких хвилях та сукня дає мені живий доказ моєї тотожності.

Я цілую її і мочу сльозами. А знаєш чому? У мене в голові повстала і, мов цвях, сидить думка, що в тій самій сукні я маю знов появитися перед тобою.

Ось чому я бережу її, як святість. Вона для мене жива за порука кращої будущини.

Бідні ми створіння з нашими святощами! Шмат старого полотна, засушене крило давно вбитої пташини, перед літами зів'яла квітка, стара книга на давно забутій мові — а піди ж ти!

Прикипить наше серце до такої бездушної річі, настелить на неї наша уява все найкраще і найстрашніше, що має наша природа,— і ми носимося з тою річчю, бережемо її, терпимо, і б'ємося, і вмираємо за неї!

А глянути збоку, нечутливими очима і невірющим серцем — тільки засмієшся або плюнеш і відвернешся!»

* * *

«Як я сміялася, як я сміялася, сідаючи на візок біля Генрися!

Голос дзвоника — се був наш умовлений сигнал. Я спакувала свої річі вже за дня і потайно передала йому. Він мав їх у себе на возику.

В своїм покою я лише написала таткові карточку: «Па, татусю! їду на пару день до тітки до Городка. Дуже просила. Не турбуйтеся мною». Положила йому на бюрко і вийшла. Ані хмариночки жалю не було в душі.

О, пізніше, аж геть пізніше прийшла вона, але вже не хмариночка, а порядна осіння хмара, що затяглася на триденну — що я кажу! — на трилітню сльоту!

Як я сміялася, виїжджаючи з рідної хати! Серце аж підскакувало, в грудях тріпалося щось, мов пташина, що вивається з клітки. Я горячо стискала Генрися, що мав обі руки заняті, одною держачи віжки, а другою батіг. Я стискала його, цілувала, гризла з радості його рам'я, мало не кусала його дівочо-невинне лице.

Гей, якби я була знала в тій хвилі те, про що дізналася троха пізніше! Гей, якби я була знала!

Ми заїхали до Городка на одинадцять. Саме пора була. Я зараз метнулася до знайомого жида, де звичайно ночували люди з нашого села. Сказала жидові, що приїхала сама (не раз так приїжджала) і маю побути пару день у тітки. Чи не ночує в нього хто з нашого села, що завів би коні й візок назад до татка? І овшім, зараз знайшовся такий чоловік із нашого села. Я ще й тут написала таткові карточку і передала тим чоловіком. Дала йому корону. Втішився неборака, бо мав завтра пішки вертати три милі і тратити робочий день. Обіцявся, що, лише попасе коні, зараз поїде додому, щоб ранісінько бути на місці. Зорудувавши все, я побігла на двірєць залізниці.

Була крайня пора. Вже йшли сигнали, що поїзд рушив із Каменоброду. Ще пару мінут, і ми обоє з Генрисем сиділи в окремім купе другої класи і всею силою пари гнали до Кракова.

Між нами все було уложене. Генрись мав у Кракові родичів. Його батько — маючий купець, визначний краківський міщанин, що власне купив село з показним шматом лісу і для

того й сина дав на лісову практику. Батько хоче віддати йому се село в заряд і буде дуже рад бачити сина відразу жонатим. Візьмемо шлюб у Мар'яцькім костелі і по кількох днях гайда на село. Чудова підгальська околиця. Розташуємося, розгосподаруємося і зараз спровадимо до себе таточка. Ой, як гарно буде!

Генриць навмисно не хотів наперед говорити татові нічого. Ми знали, що татко не спротивиться моїй волі, а бачачи мене щасливою з Генрицем, і сам буде щасливий.

От такі плани снували ми до самого Кракова, переплітаючи їх рясними поцілуями, пестощами, реготом та поважними розмовами.

Генриць умів оповідати забавні анекдоти і, коли лише бачив хмарку задуми на моїм чолі, зараз починав якесь веселе оповідання, щоб розсмішити мене.

В Кракові нас зустріла перша несподіванка. На дворці дожидав нас пан Зигмунт — Генриць казав, що се завіда-тель дому його батька. Що се за уряд такий, я не могла зрозуміти, та й не до того мені було. То був пан високий, сильний, плечистий, як медвідь, з великою чорною бородою, з малими блискучими очима, з понурим видом, від якого віяло якимось холодом і жахом. Я відразу почула до нього антипатію. Але Генриць привітався з ним як з добрим, любим знайомим і розмовляв щось довго. Я сиділа в їдальні і снідала. Потім прийшов до мене Генриць і сказав, що його батьки виїхали до Варшави і веліли й нам зараз же їхати туди. Там у них велика фамілія, і там має відбутися наше весілля. Пересидимо лише сей день у Кракові в готелі, бо їх власний дім виорендував на пару місяців пан граф Стенжицький для якихось заграничних гостей. Се все сказав йому пан Зигмунт. До мене він не зближався, завваживши, мабуть, що я глянула на нього тим оком, що на пса. «А на ніч,— мовив далі Генриць, цілуючи мене в руку,— поїдемо далі. Пан Зигмунт вистарає нам паспорти, і завтра повітаємо наших у Варшаві».

Я була, неважаючи на втому, така щаслива і така весела, що навіть не пробувала розмірковувати ті історії. Я віддалася Генрицеві в розпалі своєї пристрасті, і мені байдууже було, де брати шлюб, у Кракові чи в Варшаві. Ми поїхали до готелю.

Я лягла спати. Генрись вийшов кудись. Прийшов аж на обід. Пообідали, попестилися, і Генрись знов пішов кудись. Казав, що має ще деякі інтереси полагодити. Вернув надвечір. Паспорти для нас були вже готові, властиво один для нього «з жінкою». Я кинулась йому на шию і почала пристрасно цілувати його, побачивши урядово затверджену ту свою титулятуру. Ми заплатили в готелі, поїхали на залізницю і за чверть години мчалися поспішним поїздом до Варшави»./

* * *

Генрись, Генрись! Якось я мало тямлю його. Так собі, молокосос. Не любив глянути просто в очі. І хто б його подумав, що він...

А, правда! Старий лісничий поїхав був із дочкою до Львова. Два дні гостювали. Приїхали втрійці, привезли отого Генрися. Старий дуже тішився, що знайшов такого гарного практиканта. Хлопець хоч до рани приложи. З дуже доброго дому. Має укінчену лісову школу. Свідоцтва дуже гарні. За плату не торгувався, бо казав, що має деяку поміч із дому, а бажає тільки практики.

Справді випрактикував гарно!

Старий любив його, як свою дитину. Держав у себе в лісничівці. Водив із собою по лісі. Не мав, здається, перед ним ніякого секрету.

Цікава річ, що, коли зникла донька, і тиждень по її від'їзді не було відомості від неї, і тітка з Городка на запитання відповіла, що Манюся зовсім не була у неї, і всякі пошукування через поліцію і жандармерію не дали ніякої вказівки, крім тої, що Манюся і Генрись разом поїхали до Кракова, і коли показалося, що Генрись у Кракові не мав ніякої рідні і нікому не був відомий,— коли показалося) все те, старий мов і зовсім забув про Генрися, жалував за дочкою, але не робив ніяких дальших старань, щоб віднайти її, а швидко й зовсім замовк, перестав говорити і видатися з людьми, поки в початку зими не спочив у могилі.

Ну, ну, цікаво, чим-то покаже себе той Генрись!

«Чи ти віриш у сни, Массіно?

Чи снилося тобі коли таке, що ти злякався чогось і втікаєш? А за тобою погоня. Якись вороги, якись скажені собаки, якись дикі звірі. Женуть щодуху, з різних боків. Ти біжиш із усеї сили, швидше, швидше, а вони за тобою. А з боків усе нові. Ось і спереду забігають. Ти вбік скачеш і знов біжиш. Рад би летіти, а тут у тебе ноги слабнуть, робляться мов олов'яні. Щось немов хапає за них. Ти падаєш, а під тобою земля провалюється. Ти летиш, летиш униз і все ще чуєш за собою погоню. Секунда, друга, третя, а кожда довга, як вічність, а страшна, як пекло. Ти ждеш, що ось-ось розіб'єшся о щось тверде — і прокидаєшся. Ти весь мокрий від поту, серце б'ється швидко, дух у груді заперло, ти весь тремтиш і ще не знаєш, що се було перед хвилиєю, сон чи ява?

Чи переживав ти коли такий сон, Массіно? А тепер подумай собі, що такий сон з усіми його страховищами я переживаю отес вже три роки. Не секунди, а тижні, місяці, роки. А в них кожда година здібна вбити живу душу.

А я жию і, як кажуть мої аматори, виглядаю нічого собі.

Я давно отупіла на всі страховища свого життя. Я відівчилася плакати, відівчилася жалувати, відівчилася боятися чого-будь.

У хвилинах, коли до мене вертала рефлексія і застанова, я все мала почуття, що кручуся, мов билина в вітрі, і лечу кудись, лечу в якусь безодню, сама не знаю, що там на дні і чи далеко те дно.

Нічого не ощадила мені доля за ті три роки. Ані розчарувань, ані ганьби, ані багатства, ані бідності. Ще в остатніх місяцях ось тут, у Порт-Артурі, порадувала мене стрічею з одним солдатом, що був родом із Томашева і часто бував на заробітках у Галичині і знав мого покійного батька. Порадувала мене доля стрічею з ним тільки на те, щоб я з його уст дізналася, що мій батько три місяці по моїй утеці вмер і до смерті вважав мене злодійкою. Мене, Массіно! Мене, горду, чисту, чесну і непорочну тоді!

Богом кленуся тобі, соколе мій, коли й до тебе дійшли такі слухи, що я, втікаючи, обікрала свого батька, не вір тому!

Богом кленуся тобі, я нічогісінько не знала про те, що його обікрадено. Аж геть пізніше дізналася...

Чи ж ти міг би припустити, щоб я тоді, в тій хвилі, коли розсталася з тобою, могла була побігти просто до таткової канцелярії, розламати його бюрко, виняти ключі до вертгаймівки і забрати з неї скарбові гроші?..

Як бачиш, і того загробного батькового підозріння не ощадила мені доля!

А я все те витерпіла, Массіно! І навіть... мої доратори кажуть, що й досі виглядаю непогано. Правда, вони тут, під японськими кулями та гранатами, не дуже перебирчиві».

* **

«Те, що я тут оповідаю тобі, се лиш ескіз, нарис, скелет моїх пригод. На докладне оповідання не стало б мені ані паперу, ані часу, ані сили.

Торкнуся тільки злегка наболілих струн, бо, вигравши повний їх концерт, можна б одуріти».

* **

«Через російську границу переїхали ми без клопоту. Я троха боялася, та показалося, що не було чого. Генрись якось таємно моргнув на жандарма, що переглядав паспорти, сей лише заглянув у наші і віддав нам їх назад.

Зараз по виїзді з першої стації за границею до нашого купе ввійшов Зигмунт. Я здивувалася. Я не знала, що він іде з нами. Але ще дужче здивувалася, коли він зачав поводитися з Генрисем не то як рівний з рівним, а як старший із підвладним. Він, що в Кракові мав вигляд не то льокая, не то економа, кланявся нам низько і силкувався говорити солоденько, тепер плескав Генрися по плечі, щипав його в лице, як дівчину. Я зразу визвірилася на нього, та се було йому байдуже. Потім сказала Генрисеві навмисно так, щоб він почув: «Віддали сю льокайську душу!» Та вони оба лише розсміялися на сі слова, і Зигмунт лишився далі в купе. Тоді я зо злості заплакала. Генрись заговорив до нього щось, здавалося, по польськи, але так, що я нічогісінько не зрозуміла, і він, відповівши таким самим жаргоном, вийшов із нашого купе і не показувався більше.

— Генрису! — скрикнула я по його відході, тулячися до свого милого і вся тремтячи зі зворушення.— Хто сей чоловік? Я боюся його. Чого він хоче від нас? І як він сміє говорити з тобою так, як зі своїм слугою?

— Але ж, дитино! — заспокоював мене Генриць.- - Се мій вуйко, брат моєї мами. Дуже маючий обиватель із Любельського. Бездітний чоловік.

— Чому ж ти не сказав мені сього швидше? Пощо ти представляв мені його як завідателя свого дому? Генриць зачервонівся, та зараз же сказав:

— Бачиш, Манюсю, він у Австрії чимось скомпрометований і був там і сьогодні за паспортом нашого управителя.

Я так мало знала світу, Массіно! Виросла в лісі, при мамі й при батькові, серед добрих, чесних, недосвідних людей. У моїй душі щось бунтувалося проти Генрисевих слів, але уста не вміли відповісти нічого. Своїми жартами та поцілуваннями він заспокоїв мене.

Я лягла на софку в купе і заснула і прокинулася аж тоді, як ми вїхали на варшавський дворець.

Ми заїхали до готелю. Заночували я й Генриць у однім покою, а Зигмунт у сусіднім. Рано снідали разом. Потім оба вони вийшли, велівши мені сидіти в покою і не виходити нікуди.

Я дістала якусь книжку і взялася читати. Вполудне прийшов Генриць. Ми пообідали якось мовчки, бо він був дуже втомлений. На мої питання відповідав коротко і неначе не радо. По обіді вийшов, не кажучи, куди йде. Вернув аж пізно вночі. Мені здавалося, що був троха п'яний. На мої питання не відповідав нічого. Швидко заснув. Зигмунта того і пару дальших днів я не бачила.

Другого дня знов те саме. Третього знов. На питання, коли ж підемо до родичів, Генриць усміхався якось дивно, жартував якось дико, цинічно або відмовчувався, мов і не чув нічого. Я плакала цілими днями.

Різні фантастичні думки приходили мені в голову: телеграфувати до тата, піти на поліцію і допитатися самій до Генрисевих родичів. Але я була немов зламана непевністю. Боялася вийти на вулицю. Боялася всіх у готелі і звичайно сиділа замкнувшись.

Одного вечора, пізно вже, прийшов Зигмунт і припровадив Генриця п'яного до безтями.

— Боже мій! — скрикнула я,— Вуйцю, що йому таке? Зигмунт зареготався.

— Що я вам за вуйцьо? От постеліть тому хлопчиськові. Бачите, як струбився.

Генрись кинувся на софу і захріп відразу.

— Ви не вуйцьо? Хто ж ви такий?

— Я такий самий, як і ваш Генрись.

— Такий самий?.. Що се має значити? Який же він?

— Такий, як я.

— Хто ви такі?

— Хіба ж він не казав вам того? Держить вас досі в дитячій невинності? Ге, ге, ге! Ми, панно Маню, треба вам знати, такі доброчинці людськості, що вменшуємо багатим людям клопоту.

Я витріщила на нього очі. Він розреготався і зробив рукою зовсім не двозначний знак, як витягають щось із чужої кишені.

Я вся поблідла. Хотіла кричати, та щось у горлі здавило. Потім побігла до другого покою і пробувала повіситися. Та Зигмунт, почувши, як я тріпалася на шарфі, прибіг і відрізав мене вже зовсім непритомну».

* * *

«Два тижні я лежала хора. Генрись уже не лишав мене вдень, але сидів при мені, пильнував мене. Тепер уже не грав зі мною комедії, говорив по щирості. Він був не злий хлопець з природи, але бездонно зіпсутий. Змалку вихопившись з батьківського дому, пройшов усю злочинську школу на варшавськiм бруку. У мене серце хололо, коли я слухала його оповідань.

Пробувши місяць у Варшаві, ми виїхали на «турне», як говорив Генрись. До Лодзі, Домброви, Радома і інших міст. Ми двоє, Зигмунт і ще кілька зовсім темних фігур, що приходили часом уночі до нашої квартири, говорили щось своїм незрозумілим злочинським жаргоном, ділилися здобичею і знов розходилися. Зигмунт був проводирем тої шайки, укладав плани, розділював роботу, контролював виконання. В разі непослуху або недбальства був страшенно злий і острий.

З часом почав і мене втягати в свої плани. Я мусила одягатися в яркі сукні і ходити з Генрисем на прохід попри вистави і склепи, де було багато панства. Я мала

І ~ Г ~ ~ ~ ~ ~

: ~

і звертати на себе увагу і приманювати багатих паничів, а члени шайки шниряли в юрбі і «працювали». Я знала се, Массіно! Моя душа бунтувалася, та проте мої уста всміхалися. Я чим далі, тим більше підлягала якійсь магічній, демонській силі Зигмунта. В міру того, як ми жили разом, і Генрись якось блід і затирався в моїй душі. Виявлялася вся його нікчемність, і я не звертала на нього ніякої уваги. Зигмунта я боялася, але його сила, інтелігенція й енергія імпонувала мені.

Тямлю, се було в Дорпаті. Генрися вхопили на гарячій і арештували. Я сиділа в готелі, коли до мене прибіг Зигмунт.

— Панно Маню, одягайтеся в що маєте найкраще. А не забудьте чисту білизну!

Я витріщила на нього очі з німим запитанням.

І — Не глядіть на мене, як теля на нові ворота! — grimнув він остро,— Генрись арештований. Поки ще сидить в участку і не відданий до тюрми, ви можете вирятувати його.

- Я?

- Так. Ось вам 50 рублів. Се для пристава. І просіть, щоб вас запровадив до поліцмейстера, якого ви попросите особисто. Розумієте? Так і скажіть: особисто! А живо!

За десять мінут я сиділа в дорожці... За годину Генрись був на волі.

Адже догадуєшся, якою ціною?

Того вечора я другий раз пробувала повіситися, але знов Зигмунт відрятував мене. Він, очевидно, відчував, що кипить у моїй душі, і пильнував мене, хоч удавав, що не звертає на мене більш уваги, як на всякий інший знаряд своєї волі».

* **

«Наша тура по російських містах потяглася довго. На весну ми злетіли до Одеси.

Тут мій Генрись пропав. Зигмунт казав, що його піймали на крадіжці в кораблі і, небагато питаючи, зав'язали в мішок і кинули в море. А я думаю, що швидше він сам спрятав його. В остатніх часах він чимраз дужче сердився на нього.

— Ну, Маню,— заявив мені одного вечора,— ти тепер моя.

Я видивилася на нього з тривогою, але чула себе до тої міри в його власті, що не посміла противитися.

— Той молокосос не варт був одного волоска з твоєї пишної коси,— мовив він, притискаючи мене до себе.— Я тобі покажу, як любить муж.

Дивна річ. До тої хвилі, коли Зигмунт являвся передо мною як ватажок, як комендант, оточений тайною, і недоступністю, і якимось німбом неминучого фаталізму, доти його постать заслоняла всю мою душу, і мені іноді здавалося, що я могла б полюбити його. Але тепер, коли він показався передо мною як мужчина, негарний з лиця, старший літами, з грубими, малокультурними привичками та манерами, я по кількох днях почула до нього погорду, обридження, а далі смертельну ненависть. За те, що він силкувався показувати мені свою любов, переслідував, мучив мене нею.

І в міру того, як я гордувала ним, ненавиділа його, знущала над ним, він усе м'як та м'як, запалювався дужчою пристрастю до мене, тратив свою волю й силу.

— Маню,— кричав не раз у п'янім стані, коли ми були самі,— ти доведеш мене до того, що я тобі й собі зроблю конець.

— Овва,— відповідала я, здвигаючи плечима,— про себе мені байдуже, а про тебе ще більше.

В Нижнім Новгороді в часі весняної ярмарки його арештували на значній крадежі. Він не признався до мене, і мене не чіпали. Я мала дещо грошей і перший раз почула себе свобідною. Та я була вже зламана, приборкана своїм дотеперішнім життям. Що з собою робити? Куди податися? Я не знала. Вертати додому? До кого? Пощо?..

Я взяла білет і поїхала до Москви. Чого — й сама не тямила. Думка була, що там знайду десь якесь місце, де зможу притулитися. По дорозі, в залізничнім вагоні зомною познайомився молодий залізничий Інженер, що їхав до Іркутська, а відси мав їхати далі, за Байкал, до будови залізниці. Ми розговорилися — і швидко зговорилися. Він був чоловік нежонатий, ішов на добру плату в далекі, некультурні краї. Я небагато й надумувалася, коли він предложив мені їхати з собою.

Володимир Семенович був чудовий чоловік. Стільки смирності, делікатності та виrozumіlostі я ще не стрічала у мужчини. Від першої хвилі знайомості я говорила з ним

свобідно, як із старим добрим знайомим. Він usługував мені, упереджав мої бажання, дбав за всі дрібниці в дорозі і на квартирі, як добра мати. Я дивувалася не раз, відки в Росії беруться такі мужчини.

Та швидко мені довелося пожалкувати, як вони пропадають,— як скоро і як глибоко надають!

Ми зупинилися в Іркутську. Зразу на тиждень, поки не надійдуть інструкції з Петербурга. Та минув тиждень, минув другий, ба місяць і два місяці, інструкція не приходила. Пенсію мій Володі платили, і то дуже гарну, а роботи не було ніякої, веліли ждати.

Ось тут я пізнала його з іншого боку. Свої медові дні ми пережили швидко, а потім він почав нудитися зо мною. Ми переговарили все, що могло цікавити його, та швидко обоє наткнулися на такі теми, про які не хотілося говорити. Книжок не було, товариства не було. На світі сніги, морози, метелиця. Швидко мій Володя почав виходити по обіді з дому і вертати аж вечір п'яний. Зразу соромився того, але потім перестав і перепрошати мене.

В п'янім стані він робився зрештою дуже милий. Жартував, сміявся, оповідав анекдоти. Тільки по невчасі я дізналася, що в тім стані до нього присідається ще одна відьма — карти. В п'янім стані його опановувала пристрасть грача, і тоді він готов був програти все, що мав.

Запізно я дізналася про сю його хибу — аж тоді, коли він програв... мене саму.

Се так було. До Іркутська приїхав десь із далекої Сибірі багатий золотопромисловець Светлов. Чоловік немолодий уже, із тульських купців, багач страшенний. Дива оповідали про його жорстокість і багатства. Між іншим, він був великий аматор жінок і в кождім своїм заводі, яких мав кільканадцять понад Байкалом, держав, казали, цілі гарми. Побачивши мене з Володею десь у якімось товаристві і розвідавши, що я не шлюбна жінка, він почав міркувати, як дістати мене в свої руки. Швидко він розвідав Володину вдачу, підпоїв його, завабив до карт і обіграв із усіх грошей. Розпаленому програною позичив невеличку суму грошей. Володя знов програв. Светлов позичив йому ще раз — знов програв мій Володя. Тоді Светлов запропонував Володі грати на мене: коли Володя виграє* пропадають усі позички

Светлова, а як виграє Светлов, то бере собі мене. Розуміється, Светлов виграв».

* * *

«Тямлю, як нині, ту сцену, Массіно! Ніч. Надворі фуга, вітер вис. Я сиджу при лампі за якоюсь роботою і жду на Володю.

Стукання. Входять. Не сам Володя, а ще якісь грубі голо-си. Я так і завмерла зо страху. Якесь нещастя!

Входить Володя, а за ним велетень у медвежій футрі, з широкою рудою бородою, з товстим червоним лицем і плескатим носом. А за ним поліцейстер і кілька ще якихось панів.

Я встала і обернулася лицем до них. Володя підходить до мене нетвердим кроком. У нього сльози на очах.

— Манюсю,— мовить і уриває.

Потім узяв обі мої руки в свої долоні, поцілував їх, а потім замахнув ними і вдарив себе з усеї сили по щоках — раз, другий, третій...

— Манюсю, я підлий, я негідний! Я програв тебе в карти. Отсьому... Никанору Ферापонтівичу програв.

І показав на велетня, що, розтягнувши своє лице вшир якимось нечувано широким усміхом, підійшов один крок ближче до мене.

— Так-с! Ми мали честь і приємність,— промовив він, кланяючися незграбно.

— Чого ж, панове, хочете від мене? — запитала я ледве чутно зі зворушення.

— Манюсю, забудь мене, підлого! — благав ридаючи Володя.— Не варт я тебе! Одного пальчика твого не варт. Наплюй на мене! Відвернися від мене! Я не твій, а ти не моя.

— Дуже просимо вашої милості,— говорив до мене всміхаючись велетень.— У нас вам, Марія Карловна, добре буде. Я чоловік хрещений і до вашої милості, сказати вам, усею душею і всім серцем.

— Але ж я вас не знаю і не хочу! — скрикнула я до нього.

— Познайомимися, Марія Карловна, се діло недовге. І охота прийде. Милості просимо не гаяти часу, бо завтра нам треба в дорогу. Пакуночки свої, що вам потрібно, звольте забрати. Тут у мене й повіз на вулиці.

— Ні, пане! — мовила я рішучо.— Я не розумію того всього і прошу вас дати мені й моєму мужеві спокій.

— Милості просимо, Маріє Карлівно,— мовив незрушеним солодким тоном Светлов,— не сердитися і не супротивлятися. І не забувати, що ви в Сибірі, а не в вашій єретицькій Німеччині. Ми ще тут, богу дякувати, живемо в страхі божім і в послуші і маємо способи уговкувати непокірних. Ось мій кум, його високоблагородіє пан поліцмейстер, може в разі потреби поговорити з вами троха інакше.

Поліцмейстер, що досі держався якомсь у тіні за велетенською фігурою Светлова, виступив наперед і запитав мене коротко:

— Ви знали Зигмунта Зембецького? Знали, правда? Не перечите. Він тут у нас у острозі, і ми можемо поставити вам його до очей. І коли не хочете завтра сидіти в острозі разом із ним, то не робіть комедії і слухайте Никанора Ферапонтовича. Се вам моя рада і мій роз-каз...

На другий день, позавивана в шуби та в медвежі шкіри, я з Циканором Ферапонтовичем їхала вже на схід, далеко на схід, у безмежні снігові простори Сибірі».

* **

«Микола Федорович конає.

Перед моїми вікнами тільки що луснула японська бомба і знесла півдаху з будинку. Ані одної шибки цілої не лишила. Що то буде далі?

Щось немов стоїть за моїми плечима, і торкає за руку, і шепче:

— Швидше! Швидше! Кінчи!

Куди швидше? До якого кінця гонить мене невмолима доля? Чи під бомбу, чи на дно моря, чи до якоїсь таємної фірточки, якою ще сьогодні, ще завтра можу висмикнутися на вольний світ, на кращу будущину, а післязавтра вже не можна буде?

Массіно мій! Я ні про що не думаю, лише про тебе. Думка про тебе додає мені сили і певності серед отсього пекельного життя. Чи що роблю, чи куди ходжу, все мені здається: се лише для одної цілі здале, щоб вернути туди, до рідного краю, і побачити його. А яке буде наше бачення після всього... Всього того, що ось тут стоїть, як ряди мерців, на отих картках?

Дарма! Не думаю про се.

Швидше, швидше до кінця, будь він собі який хоче!»

* **

«Никанор Ферапонтович був для мене дуже добрий. Проте грубість його натури і неотесаність його поведінки збуджувала в мені обридження, тим більше, чим більше він силкувався надати їй вигляд цивілізованих манер.

Боже мій, коли подумаю про ті три місяці, проведені з ним...

Та ні! Гющо тобі моїх вражіннь, моїх гірких досвідів, оплаканих кровавими слізьми? Швидше, швидше до кінця!

Весною коло самого Красноярска, коли ми обоє їхали на якийсь його завод, на нас напали бродяги. Мабуть, довго засідалися на нього. Мабуть, візник був у змові з ними. Досить: ідемо лісовою просікою, нараз — гов! Коні стають, і до нас з усіх боків тиснуться страшні, кудлаті обличчя, блискотять ножі, револьвери...

Никанор Ферапонтович боронився. Був страшенно сильний. Та з самого початку борні один бродяга ввіпхнув йому свій ніж між лопатки. Він рванувся, і ніж лишився в тілі. Доки ніж був у тілі, доти Никанор Ферапонтович боронився. Кидав напасників, як снопи, ламав їм ноги копняками своїх здоровенних чобіт. Та коли бродяга підсунувся ззаду і вирвав ніж із рани, Никанор Ферапонтович швидко ослаб і покотився додолу.

Мучили його страшенно... Знущалися над ним, поки не сконав.

Я сиділа в повозі, як труп, і гляділа на се труп'ячими очима.

Потім ми поїхали. Хто такий? На козлі сидів інший візник, а обік мене в футрі Никанора Ферапонтовича... Зигмунт.

— Цілий місяць полюємо на тебе,— сказав він коротко.— Ну, богу дякувати, нарешті спіймали.

На лісовій поляні була нарада. Боже мій, які лиця! Які фігури! Які голоси!

Ділили добичу. За мене зчинилася бійка. Зигмунт доказував, що я його жінка, але там, у сибірських лісах, сей доказ не мав ніякої ваги. Я дісталася ватажкові. Його звали коротко «Сашка», але хто він був, якої народності і якої віри, сього не знав ніхто, і до сього було всім байдуже.

Мені здається, що він був жид.

Зигмунт покинув ватагу, шепнувши мені на відхіднім:
— Не бійся.

По двох тижнях ватагу в її лісовій криївці обскочили три роти солдат. Сашку на місці повісили. Інших позаковували.

Мене взяв капітан. Зигмунта, що припровадив їх туди, закували разом з іншими. Більше я не бачила його. Ніч нас звела, ніч розвела, і для мене він лишився страшним ви- плодом ночі».

* * *

«Переводжу дух. Згадую...

Оте, що тепер прийшло, майже рік, се було найтяжче, найстрашніше з усього, що я зазнала в житті.

Ані побут між злодіями, ані блукання по сибірських тундрах, ані життя в тайзі серед бродяг не було для мене таке страшне та погане, як життя в домі капітан-ісправника Серебрякова.

У нього була шлюбна жінка, зла, як гадюка, але загукана ним, держана в страсі і вічних побоях. Подумай, як то було нам жити обом?..

Капітан раз у раз пив, а в п'янім виді бив нас обох, не розбираючи.

Дні й ночі минали мені, як у найтяжчій каторзі.

Нарешті я втекла від нього. Хотіла йти в Байкал утопитися, та натрапила на поїзд, яким їхали війська на війну з Китаєм. І поїхала з ними. Мені байдуже було з ким...»

* * *

«Страшна була ніч. Бомбардування сильніше, як коли- будь досі. Здавалося, що все місто розторощать на порох.

Микола Федорович умер. Ховають його з наradoю.

Сьогодні тихо. Штурм відбито. Обі сторони ховають убитих та перев'язують ранених. Якби ти бачив, що криється в сих худеньких, невидних словах!..

Китаєць говорить мені:

— Ся ніч — почта приїхав.

Кінчу сей лист. Досить. І так усього не переповісти. А ма- єш доказ, що я не хотіла утаїти від тебе нічого.

Прощавай! Любий мій!.. Та ні, не буду розжалоблювати себе.

Адже побачимося... як не тут, то там? Віриш у бачення там? Я вірю. Здається, що якби на хвилину перестала вірити, здуріла б, руку наложила б на себе. А може, ся сама віра — симптом божевілля?

Прощай! Гармати грають. Чи новий штурм? Іду над море, щоб передати лист китайцеві. Ще раз прощай! До побачення.

Твоя Сойка».

* **

І се має бути правда? Ні, ніколи!

Глупа, романтична дівчина повидумувала, щоб...

* **

Та що се я?

Три чверті на дванадцятую! Господи! А я сиджу над сим листом і весь замочив його сльозами!

Цілу годину просидів, сам себе не тямлячи. І плачучи. Що се зо мною діється?

Новорічна година наближається. Чи так-то я надіявся зустрічати її?

Де мої сподівані радощі? Де мої естетичні принципи? Де моє тихе задоволення? Пропало, пропало все! Ось де життя! Ось де страждання! Ось де боротьба, і розчарування, і безмежні муки, і крихітка радощів, задля яких і безмежні муки не муки!

Що таке чоловік для чоловіка? І кат, і Бог! З ним живеш — мучишся, а без нього ще гірше! Жорстока, безвихідна загадка!

«До побачення». Так вона кінчить. Та невже ж се можливе? Невже для нас, розділених так многими могилами, є якийсь побачення? Ні, не вірю!

А понад ті могили пливе рікою одно велике неперерване страждання. І мучить нас.

До побачення, серце! Приходь! Приходь! Що врятувалося, переходячи через стільки могил, що лишилося живе в наших серцях по стількох руїнах — нехай живе! Нехай надіється!

Та ні, мабуть, не для нас надія! Не для нас весна. Ми змарнували, поховали її. Нашої весни не воскресить ніяка сила!

Де ти тепер? Чи все ще там, у тім кровавім Порт-Артурі, серед ранених та призначених на загибель, сама носячи своє

велике кладовище в серці? Чи, може, давно вже твої кості розмиває бурхливе Жовте море?

Чи, може, знов доля викинула тебе в широкий світ, у сибірські тундри, в китайські брудні передмістя, вкинула в болото і грається тобою, як забруканою, попсованою забавкою, поки не кине десь на смітнику? Голубочко моя! Де ти, отзовися! Нехай у сю новорічну годину хоч дух твій перелине через мою хату і торкне мене своїм крилом! Нехай його подих донесе хвилю дійсного, широкого, багатостраждущого життя в моє слимакове, паперове та негідне існування! Може, й я прокинуся, і я стрясу з себе ті пута, і рвонуся до нового життя!

* **

Дзінь-дзінь-дзінь!

Дзвоник у передпокої! В сю пору?

Що се таке? Телеграма?

Івась, мабуть, спить уже.

Та ні. Чую, відмикає.

Якийсь гомін! Що се? Хто се? До мене? В таку пору?..

Кроки в салоні.

— Се ти, Йвасю?

— Я, прошу пана.

— Ти ще не спав?

— Ні, прошу пана. Читав досі.

— Що там таке?

— Якась пані в передпокою. Конче хоче бачитися з паном.

— Пані? Стара? Молода?

— Не знаю. Завельонована. Я перепрошав — не хотіла йти. Скинула футро. Там холодно, а вона сидить у такій легкій сукні, червоній з білими цятками...

— Проси!

В лютім 1905

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Пригадайте основні етапи біографії І. Франка.
2. Який твір відкриває збірку І. Франка «З вершин і низин»?
3. У якому жанрі написано поезію «Сікстинська мадонна»?

Середній рівень

4. Звернувшись до тексту, схарактеризуйте образ «вічного революціонера» з поезії «Гімн».
5. Чому збірку «Зів'яле листя» І. Франко визначив як ліричну драму?
6. Дайте загальну тематичну характеристику поезій «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» та «Чого являєшся мені...».

Достатній рівень

7. Визначте роль прологу а розкритті ідейного змісту поеми «Мойсей».
8. Із якою художньою метою автор поеми «Мойсей» використав біблійний матеріал?
9. Розкрийте ідейний зміст новели «Сойчине крило».

Перевірте себе -----

1. Головна думка вірша І. Франка «Гімн» співзвучна його рядкам

А Вічний революціонер —
 Дух, що тіло рве до бою,
 Рве за поступ, щастя й волю.

Б Голос духа чути скрізь...
 І де тільки він роздасться,
 Щезнуть сльози, сум, нещастя.

В Не ридать, а добувати
 Хоч синам, як не собі,
 Кращу долю в боротьбі.

Г І де в світі тая сила,
 Щоб в бігу її спинила,
 Щоб згасила, мов огонь,
 Розвидняющий день?

2. Поезія І. Франка «Сікстинська мадонна» за жанром

А сонет
 Б елегія
 В медитація
 Г ода

3. Рядки

«Неси ж мене, коню, по чистому полю,
 Як вихор, що тутка гуляє»

взяті з вірша І. Франка

А «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...»
 Б «Безмежнеє поле в сніжному завою...»
 В «Чого являєшся мені...»
 Г «Сікстинська мадонна»

4. Вірш-пісня І. Франка «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» побудований на прийомі
  - А протиставлення (антитези)
  - Б художнього паралелізму
  - В гумору
  - Г оксюмору
5. Для Олександера, героя твору І. Франка «Легенда про вічне життя», найголовнішим, без чого він не мислив свого життя, було
  - А слава, багатство, розкіш
  - Б військові походи, підкорення народів
  - В щастя, віра, любов
  - Г краса, мудрість, спокій
6. Декадент - це
  - А той, хто сповідує оптимізм, безжурність, легкість у поезії
  - Б той, хто сповідує сумні, трагічні, занепадницькі настрої, захоплюється «мистецтвом для мистецтва»
  - В поет, для якого важлива красива форма твору та абсолютно байдужий зміст
  - Г поет, що захоплюється містикою, окультними науками
7. Головна думка поезії І. Франка «Розвивайся тй, високий дубе...»
  - А заклик до українців брататися, єднатися заради волі й незалежності Вітчизни
  - Б заклик берегти природу рідного краю, примножувати її багатства
  - В ушавлення героїв, борців за волю й незалежність України
  - Г осуд ворогів українського народу, які зазіхають на його волю й незалежність
8. Вступ до поеми «Мойсей» І. Франко присвятив
  - А своїм батькам, які підтримали його на шляху до освіти
  - Б видатним борцям за свободу народу
  - В своїй коханій дружині
  - Г генію свого народу, його майбутньому
9. Мойсеєві з однойменної поеми І. Франка не дано було ступити на землю Палестини, в «край обіцяний», тому що він
  - А виявився не гідним, нечесним, корисливим
  - Б став поклонятися іншим богам, ідолам
  - В засумнівався в меті, в силі Божій
  - Г захотів винагороди за свій труд
10. Далі ізраїльтян після Мойсея у похід повів
  - А Єгошуа
  - Б Азазель

В Авірон

Г Датан

11. Герой новели І. Франка «Сойчине крило» вирішив зустріти Новий рік і свій сороковий день народження

А у веселій компанії, як епікуреєць

Б на самоті, як естет

В замкнуто, в роздумах, як анахорет

Г у родинному колі

12. Сойчине крило в однойменній новелі І. Франка є символом

А краси

Б пам'яті

В зради

Г кохання

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
КІНЦЯ ХІХ —
ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. пов'язаний із низкою суттєвих змін і зрушень в українському культурному житті. Революційні події в Російській імперії у 1905-1907 рр. принесли тимчасове послаблення цензури, що зумовило поживлення літературного руху, однак із початком Першої світової війни в 1914 р. були запроваджені нові цензурні обмеження. Переломним моментом стала Лютнева революція 1917 р. Відтоді розпочалася активна боротьба за автономію, а згодом – державну незалежність України.

Літературне життя кінця ХІХ – початку ХХ ст. позначене співіснуванням двох різних генерацій. Ще досить міцними на той час були позиції письменників, які трималися традиційного народницько-реалістичного напрямку із властивими йому замкненістю на внутрішніх проблемах українського життя, етнографізмом та побутовізмом.

Діяльність нової генерації, що представлена іменами Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаніка, Олександра Олеся, М. Вороного, В. Винниченка та ін., пов'язана з настановою на оновлення, модернізацію літературного життя. Творчим пошукам цих письменників властива увага до найновіших європейських художніх явищ, тенденція до їх засвоєння. Названі письменники – найбільш яскраві представники раннього українського модернізму.

Модернізм – загальний культурний рух, що визначав життя європейських народів в останній чверті ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. Ідея оновлення – основна в модернізмі: нове частково заперечує і змінює те, що об'єктивно застаріло й віджило. Заперечення не було самоціллю, воно швидше виступало природною реакцією на кризу традиційного типу культури. «Зовнішніми» проявами кризи якраз і стали соціальні заворушення, революції початку ХХ ст. та Перша світова війна, що тією чи іншою мірою торкнулася всіх європейських народів. Глибинні корені кризи крилися у сфері духовного життя – найбільш яскраво вони були схарактеризовані відомим мислителем Ф. Ніцше. У своїх духовних пошуках філософ сформулював те, до чого поступово приходила європейська суспільна думка, а його творчість виконала роль своєрідного ферменту, який поживлявав процеси оновлення, що відбувалися самі по собі, природним чином. Як часто буває з першим, хто помічає нове й талановито це проголошує, уже наприкінці ХІХ ст. праці Ф. Ніцше набули надзвичайної популярності в європейських інтелігентських колах. В українській літературі початку ХХ ст. ідеї Ф. Ніцше найбільше вплинули на О. Кобилянську.

У модернізмі декларувалося нове «відкриття» світу, його перетворення, а мистецькі пошуки зосереджувались на глибшому пізнанні людини, її творчих можливостей. Пафос творення — одна з важливих прикмет модернізму. Усвідомивши свої можливості, модерна людина прагне змінити недосконалий світ — на певному етапі це здається можливим і виправданим. Перебудові підлягає й сама людина, вона мусить стати вольовою й діяльною: людину-раба має замінити вільна людина-творець, передусім творець власної долі. Ця модель переноситься на життя народу й нації — спроектований у соціальну й національну сфери, модерний пафос творення знаходить свою реалізацію у соціальних та національних рухах. Народ має ніби народитися заново, відродитись у боротьбі, попрощавшись зі століттями кволого рабського існування. Українське національне відродження перших десятиліть ХХ ст. правомірно розглядати як один із проявів загального модерного руху.

Особливого вираження модернізм набув у мистецтві й літературі. Модерні філософсько-естетичні пошуки в письменстві позначились на організації художнього світу, типі автора й героя, стильових орієнтирах. У літературі українського народу, який не мав власної державності й мусив обстоювати свої національні права, модерні тенденції тісно пов'язувались із національно-визвольними. Скажімо, у творчості Лесі Українки виразним виступає образ «нової», модерної людини, яка закликає порвати з добою рабства та «сліз». У її відомій поезії «І все-таки до тебе думка лине...» звучить саме такий заклик: «О, сліз таких вже вилито чимало,— / Країна ціла може в них втопитись; / Доволі вже їм литись,— / Що сльози там, де навіть крові мало!». Перебуваючи в Болгарії у 1895 р., Леся Українка писала до М. Павлика: «Сором і жаль за мою країну просто гризе мене (се не фраза, вірте), і я не думала, що в душі моїй є такий великий запас злості. Я не знаю, що буду робити, вернувшись в Росію, сама думка про се тюремне життя сушить моє серце. Не знаю, як хто, а я не можу терпіти мовчки під'яремного життя». Зізнання поетеси показує, наскільки гостро і глибоко вона переживала потребу змін: взагалі у її творчості літературна модернізація нерозривно пов'язана із питанням оновлення всього українського життя.

Рішуче не приймаючи рабського становища свого народу, заперечуючи будь-які форми і прояви пасивності та пристосуванства, письменники-модерністи досить критично оцінювали літературне народництво як таке, що вже вичерпує свій позитивний ресурс. Такий «антитрадиціоналізм» жодною мірою не можна трактувати як нігілістичний, бо він спрямований проти явищ, що

об'єктивно вже не відповідали актуальним потребам національно-культурного розвитку. Модерністи не приймали властивих народництву утилітарних, співвіднесених із філософією позитивізму поглядів на мистецтво. У поглядах модерних літераторів виходить на передній план така важлива прикмета модернізму, як естетизм. Для них естетизм співвідносився перш за все з високою художньою якістю літературного твору й багато у чому погоджувався з європеїзмом. Приміром, на думку Лесі Українки, поширеною хибою українських авторів є недостатній культурний рівень та небажання рівнятися на найкращі досягнення світової літератури: «Біда наших українських писателів у тому, що вони більше пишуть, ніж читають, а як і читають, то все більш своє, не хотілось би з них приклад брати».

Усіх представників раннього українського модернізму об'єднували прагнення до ідейно-тематичного та образного оновлення письменства, відхід від етнографічного реалізму, визнання пріоритетності мистецьких вартостей твору, орієнтація на освіченого читача. Діяльність письменників-модерністів стала важливим етапом розвитку вітчизняної літератури, визначила рух до подолання провінційності української культури.

У межах українського модернізму розвинулися такі літературні напрями, як неоромантизм, імпресіонізм, символізм, експресіонізм, неореалізм. Нерідко художні пошуки письменників засвідчували зв'язок одночасно з різними напрямками модернізму.

Борис Грінченко

(1863-1910)

Найхарактернішою й найвизначнішою постаттю серед літературного покоління 80-х років був у нас Борис Грінченко (1863-1910), – не тільки як особа, як громадський діяч і як письменник, але й як символ цілої епохи – безмежного гніту, з одного боку, і дужого відпору, з другого

С. Ефремов

Борис Дмитрович Грінченко народився 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр на Харківщині у дворянській сім'ї. Із 1874 р. навчався в Харківському реальному училищі,

з якого був виключений за революційну діяльність і провів два місяці в ув'язненні. Потім працював канцеляристом у Харківській казенній палаті. Через деякий час склав іспит на народного вчителя, викладав у школах на Харківщині та Катеринославщині.

Результатом майже десятирічної педагогічної праці стали дослідження Б. Грінченка «Яка тепер народна школа на Україні», «На беспросветном пути. Об украинской школе», «Народні вчителі і українська школа» та ін.

Літературний шлях Б. Грінченка розпочався у 80-х рр. Тоді побачили світ його поетичні збірки «Пісні Василя Чайченка», «Під сільською стріхою», «Нові пісні і думки Василя Чайченка», «Під хмарним небом». Б. Грінченко виступив також як прозаїк, автор низки повістей та оповідань.

У 1894 р. письменник переїхав до Чернігова, де працював на різних посадах у губернському земстві, багато сил віддавав громадській роботі. У чернігівський період він видав збірку «Пісні та думи», прозові книжки «Хатка в балці», «Оповідання», писав драматичні твори.

Із 1902 р. Б. Грінченко жив у Києві. Майже два роки він присвятив упорядкуванню словника української мови: на основі матеріалів журналу «Киевская старина» та власних матеріалів уклав чотири томний «Словар української мови». Водночас письменник багато сил віддавав журналістській праці, зокрема, редагував першу українську щоденну газету «Громадська думка», журнал «Нова громада».

У 1906 р. Б. Грінченко очолив київське товариство «Просвіта». Добре розуміючи потребу підвищення освітнього рівня простих людей, письменник працював над книжками для народного виховання. Він є автором «Української граматики до науки читання й писання», книжки для читання в школі рідною мовою «Рідне слово» (підготував у співавторстві зі своєю дружиною Марією Загірною) та ін.

Через хворобу письменник у вересні 1909 р. виїхав на лікування до Італії і помер там 6 травня 1910 р. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

Письменник очима сучасників і нащадків

Такі люди, як Грінченко, несли з собою перемогу живого духа над зверхніми обставинами, проти зверхньої сили репресій поставивши внутрішню силу активної любові до рідного краю. Десь по глухих закутках, майже самотійно, під впливом випадкової розмови, случаем прочитаної української книжки або спектаклю української

трупи — заклъовується зерно української свідомості; уперто шукає воно собі поживи, збираючи ті окрушини старшої літератури, які чудом встигли переховатись під час нечуваних репресій. Люди самотужки виробляють собі ясний світогляд і завзято стають проти утисків, які тільки збільшують і окриляють енергію їхню та завзяття. Самотужки, крок за кроком ідуть ці люди далі по шляху української самосвідомості, працюють серед найгірших громадських; а часом й особистих обставин, щоб кінець-кінцем зібрати кругом себе порізнене громадянство й рушити в дальшу путь — не самотніми вже одиницями, а тісно згуртованою, компактною, до гурту збитою масою. Не багато спершу цих людей з нового покоління було, але тим вищий їх подвиг і тим більша заслуга їхня, що вони не подались назад і не покинули рідного народу під найбільш критичний час національного існування.

Такий був Борис Грінченко.

Він, з одного боку, не перестаючи кличе інтелігенцію на шлях активної любові до рідного краю, до праці для рідного народу; з другого — народ освітою підіймає до того ступеня, на якому б він міг користуватися з усіх здобутків людського розуму й культури. Свідомі українські народолюбці повинні, на думку Грінченка, почати з цієї обопільно-примиренної роботи, силкуючися освіту, літературу та вмілості зробити ціло-народними, а не панським тільки добром, силкуючися, щоб зникли ганебні назвища «пан» та «мужик», а щоб виробилася з української нації одна національно свідома освічена громада...

С. Ефремов

КАТОРЖНА

I

Каторжна — так її всі звали.

— Унеси дров у хату, чи чуєш, каторжна ти! — кричала мачуха.

— Геть з-перед очей, каторжна! — визвірювався на неї батько, вертаючися п'яний з шинку і заточуючися по хаті.

— За що ти мене стовхнула, каторжна! — пищав дворічний мачушин хлопчик, б'ючи її кулаками,

І так усі!.. Навіть хлопці та дівчата на вулиці хоч і не так часто звали її каторжною, але ж і на ймення мало коли звали, а як звали, то все ж із додатком: «Ота каторжна Докія...».

Та й було за що. Відколи мачуха ввійшла в батькову хату, — ця маленька, семи років, дівчинка й разу не глянула на неї

по-людському, а все з-під лоба. Може вона боялася мачухи, не знаючи ще, яка вона, а тільки тим, що вона мачуха; а потім не кидала боятися тим, що вже знала, яка вона. Може..* А все ж був у неї завсігди вовчий погляд. Та й не самий погляд!

Третього чи четвертого дня після свого весілля мачуха звеліла їй горщики поперемивати, а в неї, бачите, чомусь затрусилася руки, і вона впустила та й розбила горща. Не можна ж було дурну не повчити — і мачуха дала їй штурхання. І ось після цього — хоч ти їй що, а нічого не вміє до пуття зробити: або поб'є, або наплута, накруте й не так зробить, як треба. Довелося вчити трохи не щодня, а далі й щодня... Так що ж вона — покається? перепросить? Така! Хоч ти її вбий,— од неї слова не почувеш і ніколи не заплаче,— найгірше, що й не заплаче ніколи!

— Докіє! — (спершу ще її таки на ймення звали),— чому хвіртки не причинила? Теля вибігло.

Мовчить.

— Кому я кажу? Чи я тобі не наказувала?..

Мовчить, у землю очі втупивши. Убив би на цьому місці!

— Чи ти оглухла? — і мачушина рука з усієї сили б'є її. Стоїть, мовчить.

— Так слухай же, слухай! Ось тобі, щоб слухала, щоб слухала, чуєш ти?!

Ні пари з уст! Ні сльозинки з очей, мов їй і не болить! Одного разу мачуха не втерпіла:

— Хоч би ти заплакала коли, каторжна!..

А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, і мовчить. І так завсігди. Б'є її мачуха, б'є, поки втомиться, поки заболить руки,— аж тоді кине:

— У-у!., проклята! Каторжна!..

А до батька яка вона? Ще як мати жива була, так тоді тільки до неї й мостилася, та вдвох усе плакали. Тоді хоч плакала! Та що з того?.. Така ж і мати її була — або плаче мовчки, або докоря: нащо п'єш, нащо жидові хліб носиш!.. Давав їй він доброго прочухана, як під п'яну руч. Ну, то ж матір бив, а ця ж чого тікає від його? Не завсігди ж він і п'яний, іноді схочеться йому пожалувати її — вона ж таки рідна дитина,— оце й покличе:

— Докіє!

Підійде, голову похнюпить.

— Докіє! Дочко..,— почне батько та й зупиниться: мов колода вона перед його стоїть. Штовхне її з пересердя, встане, плюне та й піде з хати, промовивши:

— Ну, каторжна!

А з мачушиними дітьми що вона виробляла? Мало вона їх била та штовхала? Як мачухи в хаті нема, так і єсть їм! А одного разу таки розманіжилась: увіходить мати тихенько в хату з городу, дивиться — сидить вона на полу і хлопчика — років півтора йому було — мачушиного на руках держить та так цілує та примовляє:

— Голубчику ти мій, манесенький! Поцілуй мене,— ніхто ще мене не цілував, як мама вмерли...

Мачуха як скрикне:

— Ба, яка ніжна! А Оришку нащо на городі вдарила? Івасику — бий її, бо вона Оришку била. Бий кулачком, кулачком її...

Воно, маленьке, взяло та й штовхнуло її кулачком. Як скочить вона, як кине його на піл — трохи дитини не вбила — та з хати! Не потрапила її мачуха й побити. І більше до дітей не підходила й на руки сама не брала, тільки як мачуха звелить.

Оттак же вона й на вулиці. З неї почнуть сміятися:

— А за що тебе мачуха за волосся з двору в хату тягла?

А вона зараз кулаком!

І зла ж вона була, на всіх зла! І всі їй були вороги і вона всім ворог — каторжна та й годі! Мабуть, у неї не серце, а камінюка була.

І все ховається від людей — так щоб не бачити. Піде в садок, аж у гущавину, та й сидить. І що вона там робить — хто її знає! Діти мачушині хотіли довідатися і назирцем одного разу побігли за нею. Так, кажуть, пролізла аж у гущавину та зараз до калинового куща — ріс там кущ калиновий великий,— сіла там під ним і головою до його припала, і руками його обхопила, й каже:

— Калинонько,— каже,— моя червоная, рідна моя матінко! Покрий мене своїм листоньком зеленим, своїми ягідками червоними! Одна ти в мене рідная, улюблена! — каже, а сама плаче...

Еге, вона плаїсала тим, що в неї не камінь у грудях був, а маленьке дитяче серденько! І те серденько так хотіло

любити, так хотіло! Але ж любити було нікого!.. Недоброго і часто й густо п'яного батька вона не любила, матері не було, мачушиних дітей мачуха любити не давала...

І вона плакала та обнімала червону калину, поливала їй землю своїми слізьми; і нахилила тоді до неї калинонька свої віти, і здавалось дівчині, що то мати рідна руки до неї простягає... І так вона плакала, поки почує, як мачуха кричить:

— І де вона, та каторжна, забігла?!

Тоді вставала вона з землі і втирала сльози. Відразу застигало їй обличчя, мов камінюка, і очі втуплювались у землю, і вона знову була тоді справді каторжна, що її нічим не дошкулиш — ні словом, ні ломакою. Такою вона йшла від калини.

Такою вона й тепер вийшла і відразу страшенно поблідла: вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти. Невже вони знайшли її схованку? А може ні, може вони тільки так бігли?

Але вони не так бігли, вони знайшли, побачили, почули і розказали про все мачусі.

Днів через два Докія знову була під калиною, засиділась і не почула, як мачуха її кликала. Уже тоді почула, як мачуха знайшла її в гущавині і потягла за волосся в хату.

— Стривай же ти, каторжна, я тобі дам як тікати від роботи під свою калину!

Вхопила мачуха сокиру й побігла в садок. Докія відразу так і зааніміла. Слухає, коли задзвеніла сокира в садку, затріщали цівки — ось ще, ще...

Вона кинулась, себе не пам'ятаючи, пробігла садок, добігла до гущавини... Мачуха рубає калину.

Дівчина несамовито скрикнула, кинулась туди і стала міждо калиною і мачухою. Мачуха аж злякалась.

— Ти чого прибігла?

— Не займайте моєї калини!..

Очі їй горіли, а щоки були білі-білі; груди так і здималися.

— Ах ти ж падло! Геть!

І здорова мачушина рука відкинула геть маленьку дівчинку. Сокира рубонула, жалібно хряснула цівка калинова і впала стеблина, тремтячи листом.

— Мамо! голубонько! рідненькі! Не рубайте, помилуйте!

— Геть, каторжна!

Вона кинулась до мачухи, цілувала їй руки* затуляла своїм тілом останні калинові стеблини.

— Геть, каторжна!..

Але каторжна обхопила руками кущ, і її тонкі маленькі пальці так і застрягли на цвіці. Трохи пальців їй не поламала мачуха, поки відірвала від калини, відволокла геть і останніми разами дорубала дерево...

Так росла Докія: без милування, без жалування, без ляльок, без дитячих іграшок, без калини,— тільки співала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує, тихо та жалібно. Де вона тих пісень училася — бог її святий знає, а вміла багато — і все жалібно — так, мов сами вони в неї з серця лилися:

Ой до кого ж би я прихилилася?
Прихилилась би я до калиноньки,
До калиноньки, до червоної,
А калинонька нахилиється,
Моє серденько розривається...

А як оце побачить кого, зараз і замовкне і знову така, як і була: очі додолу, обличчя закам'яніє...

Т так минали роки...

Минули — і з маленької дівчинки виросла доросла дівчина. Та життя їй не перемінилося: так, як і попереду, біла її мачуха і зневажав п'яний батько; як і попереду — не мала вона на вулиці подруг і була всім чужа, не маючи нікого до себе прихильного, та й сама не була вона ні до кого прихильна — зосталася вона «каторжною», як і була.

Ні, була й відміна.

Колись мов закам'янілий упертий вираз на обличчю тепер неначе злагоднів. Але ж це зробилося не тим, що вона пом'якшала своїм серцем до людей, а люди до неї — ні: відміну ту на обличчі зробила страшна невсипуща журба, що гнітила їй душу, розривала груди і, не мавши вже сили ховатися в серці, виявлялась і на обличчі. Ця журба обнімала її й тоді, як Докія була ще маленькою дівчинкою, але ж була не така дужа, та й упертість перемагала її.

Потім малу-помалу заворушились у дівчини в голові думки. Які? Про віщо? Вона спершу й сама не знала до пуття,

як і про віщо вона дума: думається та й годі. А думалося все саме смутне, саме невеселе, і ось, нарешті, з цього безладдя розумового вибилася, виявилась виразніш од усіх одна думка: за що мене так мучать? А потім: хіба я і гірша від інших? І ці дві думки не давали їй спокою. Вона не могла бачити, що й вона була іноді винна: коли її кривджено й зневажувано, то й вона, як мала силу й змогу, не лишала цього без помсти, а іноді й надто. Вона не могла зрозуміти, що вона сама була винна, відіпхнувши від себе Христю тоді, як та на вулиці колись підійшла до неї і сказала:

— Докійко! Я... я...

Правда, всі вони — і хлопці й дівчата, і ця Христя з ними — якось особливо дошкуляли їй того вечора своєю зневагою, але ж Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона мало не плачучи, промовила:

— Докійко! Я... мені тебе... я...

Може вона хотіла далі сказати, що від цього часу буде вірною подругою Докії,— але ж цього нічого не сказала, бо Докія скрикнула: «Геть!», одіпхнула її і втекла з вулиці.

Вона, кажу, не могла ще зрозуміти того, що в таких випадках сама іноді була винна, не могла, бо дуже вже великої кривди зазнала від людей. І вона винуватила цих людей за все: за свої муки й сльози, за своє дитинство безрадісне, безлюбвне, за свої молоді літа, що марно гинули — за все, за все. І люди були справді винні. Одні пекли її, мучили — така була її мачуха. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї (або їй так здавалося, що глузували) — такі були дівчата, парубки. І вона це все терпіла і не знала, чим пособити собі. І отоді прокинулась у неї в серці журба така страшна, сум такий великий, що він палив їй усі груди, не давав спокою ні вдень, ні вночі.

Каторжна! Від усіх лаяна, від усіх зневажена! За що? Навіщо? Господи! Краще й на світі не жити!

І вона то плаче, то страшно обурюється на людей за їх неправду і думає про помсту.

Еге, її серце бажало тепер помсти, вона задушила б усіх тих, хто зневажа її, хто глузує з неї! А проте її серце не зле було, воно вміло любити і прихилитися до чужого горя.

Вона не дівувала так, як дівують інші дівчата. На вулицю чи на вечорниці вона ходила мало: раз те, що мачуха не

пускала, друге — що вона їх не любила — тих хлопців та дівчат — і... боялася; третє — не мала в чому й піти, бо всі сміялися з того дрантя, що в йому водила її мачуха. Ні, вона не дівувала! І хоча деякі парубки таки задивлялися на її стан високий, рівний, на її очі темні, на коси чорні, на брови, але ж тільки задивлялися, а далі йти не зважувались, бо до цієї каторжної не можна й приступитися — така зла, зараз стусанами нагодує. А сама вона про це не думала: може вона й уродлива була, може мати й дала їй бровенята, та не дала долі,— вона цього не знала і не дбала про це, бо про це дівчата думають і дбають тоді, як парубки їм згадуються, а їй ще ніякі парубки не згадувались...

І так вона жила собі відлюдком з своєю журбою, з своєю мукою, а іноді — і останнім часом дуже часто — і з бажанням помститися...

її

Одного разу мачуха послала її до тітки Одарки глечика попрохати.

У Одарки вечорниці. Увійшла Докія в хату,— аж там шахтарі. Усі в червоних сорочках на випуск, у чоботях з ви-мерезжаними халявами, з пістонами та з китицями, у сукняних чумарках. Усі веселі, один на гармонію грає, а ті пісні шахтарської співають:

Позавидував мужик,
Що шахтьору добре житьь:
Шахтьор пашеньки не пашеть,
Коси в руки не берьот!

На столі горілка, ласощі дівчатам. Це ж сьогодні на шахті гроші зароблені давано: рублів по двадцять, по двадцять п'ять за місяць шахтарі взяли та всі отут за день чи за два прогуляють. А й гарно ж отой на гармонію грає! Та й сам гарний — одежа аж вилискується, а пояс так і сяє весь од блищиків та від гудзиків. А з лица? Брови такі!.. Не встигла ще Докія й добричєр сказати, вже він углядів її та й крикнув:

— А ось і дівка йде нова!

Та як кинеться до неї, та й обняв. Вона його добре пхнула — аж поточився,— а сама навтіки. Всі як зарегочуться а він за нею з хати та й піймав у дворі.

— А стій, дівчино, яка ти швидка! Хочу на тебе подивитися, чи гарна ти?

Та поставив її проти місяця — місяць ясно світив — та й дивиться їй в обличчя, не пуска. То гнівна вона була на його, а то вже гніву нема, сором тільки зробилося хто й зна й як! Як кинеться вона, вихопилась та тікати знову. А він кричить: — Постій, дівчино, підожди! Отже їй-бо ти гарна!

Утекла, та з прожогу як улетить у хату, аж мачуху злякала.

— Тю на тебе! Чи ти сказалася? Де ж глечик?

Де глечик?.. Вона й забула про глечик! Сказала, що не дала Одарка.

Полягали спати — не засне вона. Усе місяць повний перед неї, просто їйгв обличчя дивиться... А він нахилився до неї: чи гарна? Ой, сором! Ой, сором!.. А він же сказав, що гарна... Невже?.. От, якби тепер глянути в дзеркало, та не можна!.. Як його звать? Він не з Ковалівки — мабуть оврамівський... Та чого він на неї так дивився?

І спала, й не спала вона... Другого дня мачуха добре побила її за те, що стане та й стоїть, як стовпець, а діла не робить.

Та дарма! У суботу, ввечері вже вона біля вікна в Одарки й дивиться, чи там він. Нема! І в другу суботу, і в третю — все його нема, і не йде він їй з думки. Коли в неділю смерком іде вона левадою хмизу набрати, аж хтось:

— А здорова, дівчино! Чия ти?

Глянула — він! Так на їй і затрусилось усе. Стоїть — з місця не рушить. А він підійшов та:

— Те-те-те! Та це та, що я при місяцю дивився! Чого ж ти тоді втекла?

Та за руку її. Злякалася вона чогось, чи що — хотіла бігти. А він не пустив. Обняв та як пригорнув... Нічого вона вже потім не знала, нічого не чула, ні того вечора, ні другого дня,— нічого! Тільки чула, як їй на губах його поцілунки горіли.

Що далі було? Те, що вона покохала. Її серце, нарешті, знайшло кого любити і віддалось... Ні про віщо вона не думала тоді: нехай б'ють і лають — байдуже! їй не болить після цілування солодкого, пригортання щирого. Байдуже!..

Прийшла весна весела, верба зазеленіла, соловейко за-тьохкав, вишні цвітом укрилися. У садок вона вийде,— серце

з грудей вирватися хоче. Небо синіє далеке й широке, хмарки по йому, як ягнятка, біжать, степи, ліси зеленіють, садок увесь пахощами обнімає — ох і красо ж божая, яка ж ти гарна! Ой і світе мій милий, світе веселий та красний, як же на тобі гарно жити, вірно любити!..

Заспіває вона — сама пісня з грудей рветься: серце розцвітає, душа вгору лине. А зустрінеться з їм під вербою зеленою, під вишнею запашною, рясно квітом укритою,— зустрінеться — ніч їй мала, не наговориться, не намилиється. Ох, і любила ж вона! Так любила, що всю душу віддала і назад не думала брати. Візьми мене, милий мій, коханий! Мене ще ніхто не любив — візьми мене, бо я вся твоя! Ночі тихії, зірки небеснії! Тільки ви чули й бачили. Світе мій ясний, світе мій красний!

Минула весна, літо минає... Чи не мина з їми й щастя?

III

Ні, ще не минуло...

Садком зеленим з повітки Докія Семена випроваджує. Дійшли до перелазу. Ще б далі дівчина йшла, так люди побачуть. Обвила вона йому шию своїми руками, пригорнулася до його:

— Семеночку, соколе мій! Чого ти такий невеселий став? Чом ти не такий, як спершу був?

Осміхнувся Семен.

— От дурна! Тобі тільки поцілунки на думці. Не все ж цілуватися, не до віку ж обнімається!

— Не до віку!? Ох, Семене, що бо ти сказав! А я б умерла коло тебе... Тільки й віку мого, що твоє кохання. Як покинеш ти мене,— загину без тебе. Не покидай мене, Семеночку, голубе мій, сонце моє, щастя моє!..

Та й упиласть устами йому в уста... І не одірвалась би, мабуть, якби сам він не одірвавсь.

— Прощавай!

Перестрибнув через тин та й пішов улицею...

Пішов та; знов не прийшов... І тиждень, і два минуло, а його нема. І осінь прийшла, а його все нема. Вона не хотіла йняти віри тому, щоб він її кинув. А вже з неї всі дівчата сміялися...

Вона ждала і — діждалася...

Стріла таки вона його, стріла — вдень серед вулиці. Ки- нулася вона до його — забула, де й коли це.

— Семеночку, голубчику!

А він:

— Тю! Чи ти не здуріла!

Та й пішов... Краще б він її вбив! Стоїть вона, коли чує, регочеться хтось. Озираючись — двоє дівчат з неї сміються.

— Утік? — кажуть.— Він уже давно до Пріськи ходє...

Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевнюся!

І пішла туди, на вечорниці. Він там і Пріська там. І не дивиться він. Вона до його, а він від неї,— аж усі помітили. Не мала змоги й слова йому сказати. Тільки як виходила, почула,— каже він:

— І чого вона, каторжна, так до мене в'язне? Оце вже вона й од його почула це прокляте слово, і йому вона каторжна стала. Усім вона каторжна, усім на світі. Усі її ненавидять! А як вона його любила! Боже, як любила!.. І він зрадив. І він такий, як усі. О, прокляті! розірвала б усіх, задушила б, спалила б і його, і ту Пріську, і тих парубків та дівчат, що з неї сміялися, глузували, знущалися! От якби було чим — вона зараз би підпалила цю хату...

Голова її горіла, думки плуталися, груди пекло...

Якби чим запалити? Чи нема в неї в кармані сірників? Вона почала шукати, чи не зосталося якого сірника, чи не сховала вона як-небудь, розтоплюючи піч. Вивернула карман, витрусила — нема.

Вона швидко пішла з двору, пробігла вулицею і добігла до своєї хати. У вікнах не світиться, вже полягли. Сіни не засунені, хата теж. Вона увійшла в хату.

— Хто там? — спитався спросоння батько.

— Я! — сказала Докія і зараз же знайшла на комині сірники та й побігла з хати.

— Куди ти? — гукнув батько.

Вона не відмовила, вибігла з двору, знову пробігла вулицею, але не пішла в двір, де вечорниці, а перелізла на город і зайшла ззаду, щоб ніхто не бачив. Велика повітка була прироблена до хати. Докія зупинилася під нею.

Вона черкнула один сірник. Він зайнявся і зараз же погас. Сердито кинула вона його осторонь і запалила другий. Він горів. Докія почала підпалювати їм солону у стрісі. Але

солома була мокра, і сірник знову погас. Те саме було з третім і з четвертим.

— Ні, треба знайти сухої соломи. Тут єсть — тут, може, як тепло було, він, проклятий, з Пріською спав. Ну, тепер уже не буде спати!

Вона знайшла сухої соломи, згребла її в купку під очертяною стінкою і запалила. Солома затлілась і почала горіти, нарешті.

— Ось коли зайнялося! Гори швидше, займайся! От гарно! Від повітки вогонь на хату. І всі вони згорять.

І Докії згадалася пожежа, що вона бачила,— ух, страшно! Так і тут буде. Але там ніхто не згорів, а тут усі згорять... І Санька згорить? Санька — маленька дівчинка, дочка досвітчаної матері. Докія за останній час дуже влюбила гарне дівчатко, і дівчинка любила її. Але ж і вона згорить... Така гарна, ласкава, і Докії з'явилася все: як хата горітиме* як Санька простягатиме руки з полум'я й кричатиме:

— Рятуйте! Докієчко! витягни мене!

Господи! Завіщо ж? Завіщо вона спалить її? Це ж гріх! Людину спалить живу. Та й не її саму. Господи, може все село займеться! Нащо це вона робить?..

А солома шипіла, шкварчала і починала розгорятися. Ось полум'я вибухло. Ось-ось повітка займеться.

Та боже мій!.. Та нащо ж це вона?..

Треба гасить, гасить мерщій, а то все займеться. Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами. Але він горів. А їй уже вчувалося, як Санька кричить:

— Докійко, рятуй!..

Все закрутилось їй у голові. Червоне полум'я одно перед нею. Треба його погасити. Вона відразу зірвалася з місця і впала на полум'я. Воно пекло її, на їй займалась одежа. Але вона того не чула. Вона хапала руками вогняну солому, підгортала під себе і силкувалася гасити. Але вже одежа горіла на їй. Тоді, не знаючи, що робити, вона скрикнула:

— Рятуйте, хто в бога вірує! Рятуйте! — і більше нічого вже не пам'ятала...

Очутилась вона дома. Ні, не очутилась, а вперше розплющила очі. Де вона і що з нею,— того вона не розуміла.

Її обрятували парубки та дівчата, вибігши на її крик та погасивши пожежу. Вона страшенно попеклася, але того не чула: її ще дужче пекла гарячка...

Страшно вона мучилась. Усі її розпалені думки крутилися тепер круг одного осередку: їй усе здавалося, що вона гасить пожежу, і вона борсалась, кидалась, давила попеченими грудьми піл, де лежала, і кричала:

— Рятуйте! Люди горять! Санька голубочка згорить!..

Перед смертю вона очутилась зовсім. Вона зрозуміла, що вмирає. Біля неї стояв батько. Мачухи в хаті не було. І більше не було нікого. Вона пізнала батька, але нічого не сказала. Промовила тільки:

— За що? Господи, боже мій! За що? — підвелася і, скрикнувши, впала знову на подушку. За кілька хвилин вона була мертва.

Її поховано, і ніхто не пожалів її. Вона всім осталась каторжною. Санька тільки плакала. І ніхто й не думав одмовити собі на те питання, що вона кинула вмираючи: за що? За що стільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і таке сумне?..

1888.XII.31.

с. Олексіївка
на Катеринославщині

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Чому героїню оповідання Б. Грінченка люди прозвали Каторжною? Проілюструйте свою відповідь цитатами з твору.

Середній рівень

2. Як кохання змінило життя героїні оповідання «Каторжна»? Як відреагувала Докія на зраду коханого?

Достатній рівень

3. Розкрийте чинники формування характеру Докії.
4. Визначте основні причини трагедії героїні оповідання.
5. Чи прийнятні, на вашу думку, зло, жорстокість, помста у стосунках між людьми?
6. Якими були причини й наслідки неординарного вчинку Докії під час пожежі?

Михайло Коцюбинський

(1864-1913)

Од українського реалізму взяв він твердий певний ґрунт й прозору ясність думки; од французького натуралізму – твердий погляд на неоязке шукання потрібної йому краси всюди, куди тільки може око художника зазирнути. Але ж од себе додав сюди своєї власної найкоштовнішої риси: оте глибоке переймання психікою героїв, вигадливість художніх образів, уміння передавати настрої й внутрішні переживання, аристократизм духа і невпинне простування до світла, до краси, до ідеалу – це вже самому Коцюбинському належить, це його власне, не позичене добро.

С.Ефремов

Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 р. у Вінниці в сім'ї чиновника. Початкову освіту одержав у Барській школі, потім навчався у Шаргородській духовній семінарії (1876-1880). Мріям М. Коцюбинського про гімназію та університет через складні родинні й матеріальні обставини здійснитись не судилося, брак систематичних знань довелося надолужувати за допомогою самоосвіти.

М. Коцюбинський рано зацікавився громадським життям, захопився ідеями народовольців, за участь у нелегальному русі потрапив під поліцейський нагляд.

У 1891 р. М. Коцюбинський склав іспит на право працювати народним учителем. Після відносно нетривалого періоду вчителювання він влаштувався на посаду співробітника Філоксерної комісії, що займалась організацією боротьби зі шкідником винограду філоксерою. Працюючи в комісії, письменник з 1892 по 1896 р. жив у Бессарабії та в Криму. Знайомство з життям молдавського та кримськотатарського народів позначилось на тематиці ряду його творів. На початок роботи в комісії припадає зближення М. Коцюбинського із «Братством тарасівців» – організацією патріотично налаштованих молодих інтелігентів.

Після перенесеної в 1896-1897 рр. хвороби письменник нетривалий час був співробітником житомирської газети «Волинь», а з 1898 р. переселився до Чернігова, де працював у земській управі. У цей час він брав активну участь у культурному житті міста, влаштовував літературні вечори, підтримував письменників-початківців.

У 1900-х рр. стан здоров'я М. Коцюбинського значно погіршився. Сухоти та хворе серце змушують його виїздити на лікування до Італії. Завдяки пенсії, що надало письменникові «Товариство прихильників української літератури, науки і штуки», він міг залишити обтяжливу роботу в земстві. Проте загострення хвороби не дозволило повністю присвятити себе літературній праці. Помер письменник 25 квітня 1913 р., похований у Чернігові.

До перших літературних спроб М. Коцюбинський звернувся ще в дванадцятирічному віці: навчаючись у семінарії, писав поезію і прозу. У 80-90-х рр. письменник пройшов складний шлях удосконалення літературної техніки. Його рання проза не виходить за межі реалістичного стилю, однак у ній виявлено тенденцію до посилення психологізму.

На межі XIX-XX ст. у європейському, а отже, й в українському мистецтві велику роль відігравали процеси оновлення, що увійшли в історію культури як модернізм. Слово «модернізм» у перекладі з французької означає «сучасний», «найновіший». Модернізмом у літературі називають комплекс літературних напрямів і течій, що протиставляли себе реалізму. Українські модерністи, і серед них М. Коцюбинський, виступали з вимогою тематичного оновлення літератури. Вони слушно підкреслювали, що реалістична традиція зосереджувалась переважно на зображенні селянського життя, прагнула висвітлювати соціальний аспект дійсності. Це значно звужувало роль і завдання словесного мистецтва. Виступаючи на захист громадських прав пригнобленого селянства, викриваючи соціальні негаразди, письменники-реалісти нерідко забували про головну функцію літератури – бути мистецтвом, пробуджувати в людині потяг до прекрасного.

Саме тому молоде покоління українських письменників, яке прийшло в літературу наприкінці XIX ст., вважало за потрібне працювати для оновлення мистецького життя. Це оновлення мало відбуватися перш за все на тематичному рівні. У листі-зверненні до українських майстрів слова М. Коцюбинський разом зі своїм однодумцем М. Чернявським закликав писати такі твори, які б показували не лише селянську дійсність, а й життя української інтелігенції. М. Коцюбинський переконував, що треба орієнтуватися на освіченого, інтелігентного читача, який висуває до літературного твору високі естетичні вимоги. А значить, слід дбати про мистецький, естетичний пріоритет написаного. Це, на думку письменника, допомогло б українській літературі зрівнятися у своїх досягненнях із найбільш розвиненими європейськими літературами.

Зі «Словника літературознавчих термінів»

Імпресіонізм (від фр. *impression* – враження) – мистецтво передачі безпосередніх вражень, яке використовує техніку відтворення дійсності в уривчастих фрагментах та штрихах. Імпресіонізм зародився в межах раннього європейського модернізму спочатку в малярстві (визначення походить від назви картини відомого французького художника К. Моне «Імпресія. Схід сонця»), а потім поширився на скульптуру (О. Роден), музику (М. Равель, К. Дебюссі), театр (А. Шніцлер, Г. Гофмансталь) і літературу (брати Гонкури). В імпресіоністичному літературному творі головне не змалювати сам предмет, а передати враження від нього. Звертаючись до внутрішнього світу людини, імпресіоністи перш за все відтворювали потік психологічних станів, динаміку почуттів та переживань. Світоглядним аспектом імпресіонізму виступає сумнів у непорушності традиційного образу світу, який приводить митця до усвідомлення умовності реалістичного трактування дійсності. Світ розпливчастих граней стає своєрідною метафорою імпресіоністичного сприйняття реальності. Умовність підкреслюється за допомогою нечітких обрисів.

Проголошені наміри М. Коцюбинський прагнув реалізувати у своїй художній практиці. З початку 1900-х рр. у його творчості виявляється імпресіоністична манера письма, яка спирається на специфічну техніку відтворення безпосередніх вражень. Яскравим зразком використання імпресіоністичної техніки є новела М. Коцюбинського «Intermezzo». У ній пошук внутрішньої рівноваги особистості передається через потік складних і мінливих образів.

Зі «Словника літературознавчих термінів»

Новела – малий прозовий жанр, за обсягом подібний до оповідання, однак відмінний від нього змістовою парадоксальністю, драматизмом та наявністю незвичайної, нерідко непередбачуваної кінцівки. Літературна новела зародилась в епоху Відродження в Італії («Декамерон» Дж. Бокаччо), розвивалась у Франції, Англії, Іспанії. Новела широко використовувалась у романтизмі (Е. Т. А. Гофман, П. Меріме, Е. По). Особливої популярності жанр новели набув наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. як важлива форма вираження модерного світобачення. В ранньому українському модернізмі найбільших успіхів у жанрі новели досягли М. Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Стефаник.

Окремі твори М. Коцюбинського віддзеркалюють неоромантичні пошуки на шляху до модернізації українського письменства («На камені», «Тіні забутих предків»).

Зі «Словника літературознавчих термінів»

Неоромантизм — один із напрямів модернізму; Зберігаючи подібність до романтизму початку XIX ст., неоромантизм дещо інакше розглядав конфлікт між ідеалом і дійсністю, героєм і юрбою, а саме — не виключав подолання цього конфлікту. У центрі неоромантичного твору перебуває незвичайний герой, непересічна, духовно розвинена особистість. Особливу увагу неоромантиків приваблювали гострі пристрасті, духовна сила, мужність і героїка. Неоромантичні твори нерідко змальовують екзотичну обстановку, мають напружений сюжет з елементами фантастики. Неоромантичний підхід до зображення дійсності яскраво виявився у творчості Лесі Українки («Лісова пісня») та М. Коцюбинського («Тіні забутих предків»).

Найбільш яскравим прикладом неоромантичного підходу до дійсності в літературній спадщині М. Коцюбинського є повість «Тіні забутих предків». Звернувшись до життя карпатських українців, автор зобразив світ давніх гуцульських традицій, сильних і нестримних почуттів, органічної єдності людини з природою.

Загалом художня практика М. Коцюбинського свідчить про значний поступ у розвитку української прози. Для неї характерне проблемно-тематичне оновлення, жанрово-стильові пошуки. Письменник по праву вважається однією з найбільш видатних постатей в українській літературі кінця XIX — початку XX ст.

Письменник очима сучасників і нащадків

Вихований на кращих зразках чужомовних літератур, Коцюбинський рано увільнився од всіх смертних гріхів української прози. В його новелах ви не знайдете ні традиційних типів нашої старої белетристики (мошеникуватих писарів, глитаїв, волосних старшин), ні сентиментального бідкання над селянським горем, ні того, що зветься страшним словом, — етнографізм. Коцюбинський легко, на самім початку літературної роботи вводить в круг своїх художніх спостережень інтелігента, котрому так мало уваги віддавали попередники; не обмежується селом, торкається міста і міського життя; нарешті, виходить за межі України і — кажучи влучними словами Франка — поширює географічні обрії української літератури, вводячи в поле обсервації життя молдаван, татар, італійців, природу Криму, Бессарабії й того «острова», враженнями якого дише останнє його оповідання.

Поруч з новим матеріалом ми бачимо в Коцюбинського нові методи художнього зрозуміння дійсності; автор не просто пробує запротоколювати все, що кинулося йому в вічі, а вглядається в речі уважно і пильно; місце поверхового натуралізму заступає, так

мовити б, психологізм; психологічний інтерес виступає вперед, витісняючи етнографічний, і в цьому розумінні Коцюбинський являється піонером нової літературної школи...

М. Зеров

INTERMEZZO

Присвячую кононівським полям

Дійові особи:

Моя втома.
 Ниви у червні.
 Сонце.
 Три білих вівчарки.
 Зозуля.
 Жайворонки.
 Залізна рука города.
 Людське горе.

Лишилось тільки спакуватись... Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те «треба» мале, чи велике,— вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично стаєш невідьником сього многоголового звіра. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутися з людиною. *Я не можу бути самотнім.* Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків — тисячі чорних ротів — вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в своїй

розмаїтості кольорів і форм, застрягаєш в моїй зіниці, Я не можу розминутись з тобою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміять. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміять. Нехай увійдуть у хату чистота і спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть? Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе — люди і там чекали не мене. Вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай-но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерть. Дай мені спокій...

Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

* * *

Поїзд летів, повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від сього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все оце сталося, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках...

...Одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце... трах-гарах-тах... трах-гарах-тах... Дивізія наша стояла тоді... трах-гарах-тах... Ви куди їдете? Прошу білети... трах-гарах-тах... трах-гарах-тах...

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені при томність. Як тільки бричка вкотилась на широкий зелений двір — закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона виповняла весь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця.

* **

Десять чорних кімнат, налитих п'янкою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачинаю двері, наче боюся, що світло лампи витече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоилених на дні чорної п'янкою меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну що ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лампу і сам потону у чорній п'янці. Може, і я обернусь тоді у бездушний предмет, який нічого не відчуває, в «ніщо». Так добре було б стати «нічим» — безгласним, непорушним спокоєм. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли б отак увійти в темні кімнати і чиркнуть сірником, як все скочило б раптом на своє місце — стільці, канапи, вікна і навіть карнизи. Хто знає, може б, око моє встигло зловити образ людей, блідих, невиразних, як з гобеленів, всіх тих, що лишили свої обличчя в дзеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми — в м'яких волосяних матрацах меблів, а тіні — по стінах. Хто знає, що робиться там, де людина не може побачити...

Ну от! Які дурниці. Ти хотів тиші й безлюддя — і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя?

Хіба я що знаю? Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди... всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання або криваву жорстокість звіра. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз придуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Се ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви... сухі препарати; вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з доктором — і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять... Цілих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в роті приємний солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як кривава мара. Проходьте! Я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третій, і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: «Тут вхід не вільний!»

...Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін — ку-ку! ку-ку! — і сіє тишу по травах. Уявляється раптом зелений двір — він вже поглинув мою кімнату,— я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: «Ку-ку... ку-ку... Добридень!»

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені.

Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто гвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підходжу ближче. Ну, чого ти, собако... як тебе звать? Ну, годі, Оверко... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутрянні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лють з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни.

Ну, чого ж ти, Оверко? Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла або вточити крові з моєї литки... Ах, яка се дрібниця! Яка се дрібниця, коли б ти знав... Ну, цить же, собако, цить. Правда, я розумію, ланцюг... Може, ти більше на нього сердитий, аніж на мене... То через нього твої передні лапи мусять хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Щото тоді ти мені зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг... а тепер гайда. Куди ж ти, куди? Ха-ха! От дурна псина. Очі заплющила, голову вбік, взяла разом ногами — і без пам'яті мчить наосліп. Рве пазурами траву, відкидає від себе, і летять навздогін за нею збиті на задку кудли. Ну, а я ж — як? Забула?

Тепер у кружка... у кружка... ще раз... отак. У, благородна псина: тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Се страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий сангвінік і на все накидається осліп, наче перед червоними очихма вічно висить у нього рожевий туман,— Трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить вам горло, і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, дума широкий лоб і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі.

* * *

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налітої зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвоє розтягли чорні дихаючі, крила ворони. І від того — синіше небо, чорніші крила.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяться глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяйва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здрагаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка. Одн\$ хвилинка темного горя — і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво — і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені — все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати — плодючість. Я тільки тепер побачив село — нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледве помітне; його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значить для тої сили оті хатки? Нічого. Зіллються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них

людина? Нічого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у нім. Вона кричить? Співає? І робить рух? Німа безвладність просторів все се ковтнула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так буде вічно... так буде вічно... *in saecula saeculorum... in saecula saeculorum...*¹

* **

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сидав десь на ганку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все се зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. На добраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра з ранішнім сонцем влетить до мене в хату твоє жіноче контральто: «Ку-ку!., ку-ку!..» І зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько.

* **

Трепов! Оверко! Пава! Чотири пальці у рот — і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле. Хо-хо! Той Оверко не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Трепов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі колони. Його підрізані вуха стрижуть. Пава ступає поважно, меланхолійно хитає задом і одстає. Я йду за ними, і мені видно легке гойдання всіх трьох крилатих хребтів, м'яких, вовнистих й звіряче сильних.

їм трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною — крий Боже! Яка невдячність!

¹ На віки вічні... (*лат.*).

Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: «Сонце! я тобі вдячний, Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?»

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих, Навіть коли ти палиш — охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми «невідомого» з'явивсь я на світ, і перший віддих, і перший рух мій — в темряві матернього лона. І досі той морок наді мною панує — всі ночі, половину мого життя стоїть він між мною й тобою. Його слуги — хмари, гори, темниці — закривають тебе від мене — і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпущусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість,— і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у феєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене — творю твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?)

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь збоку вогко підпадьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звісили з ротів язики і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинився чи лине? Може, пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар...

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь й залізо — і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння углибині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза на сонці. Я пив її, свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице,

Після того було молоко. Білий пахучий напій пінився у склянці, і, прикладаючи його до уст, я знав, що то вливається в мене м'яка, як дитячі кучері, вика, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я п'ю екстракт луки.

Або той чорний разовий хліб, який так гарно, по-сільськи, пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах. Он біжить він полями, як дикий вовнистий звір, і вигинає хребет. А край ниви стоять вітряки, наче пастки на нього, і готують вже зуби, щоб стерти зерно на білу муку. Я все се бачу, і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут відчуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже,— всю я вміщаю в собі. Там я творю її наново, вдруге,— і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

* **

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі,

колючі згуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у'пам'яті — і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і, ті-і-Л. Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що то з того посіву зі-йшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе.текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви червоним куколом.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловимим.

Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так.

Цікавий я знати, як вони оте роблять?

Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Се було прекрасно.

* * *

Так протікали дні мого intermezzo серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста — і невже я хотів би знати, що там записано буде? Не затремтів би більше перед тінню

людини і не жажнувся від думки, що, може, горе людське десь причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то се буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, й твоя, зозуле. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому.

* **

Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасках, що схилились, як тіні, над коноплями... француватих дітей всуміш з голодними псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину звуків*

Я ке тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

«П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка».

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хтось їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду,..

«Раз на тиждень б'ють людину в лице».

Говори, говори!..

Як тільки неділя — люди до церкви, а він «на явку» до станового. А все-таки менша образа, як від своїх. Боїшся

слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер, може, продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

«Найближча людина готова продати».

Говори, говори!..

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно — стережешся. Скрізь насторожені вуха, скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плоту, сусід в сусіда, батько у сина.

«Між людьми, як між вовками».

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...

, * * *

Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати, і поки залізо тряслось та лящало, я ще раз, востаннє, вбирив у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котить собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може, комусь він здасться так, як мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає...

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Коли М. Коцюбинський здійснив перші літературні спроби?
2. До якої національно-патріотичної організації входив М. Коцюбинський?
3. Яку присвяту додав автор до «Intermezzo»?

Середній рівень

4. Поясніть, чому «Intermezzo» правомірно вважати новелою.
5. Поясніть значення заголовка «Intermezzo».
6. Яку роль в «Intermezzo» відіграє список дійових осіб?

Достотній рівень

7. Дайте характеристику головного героя новели «Intermezzo».
8. Розкрийте роль музики та кольору в цьому творі.

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

Повість
(Скорочено)

Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Анничка.

Не знати, чи то вічний шум Черемошу і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері¹, чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком "думала навіть, що то не од неї дитина. Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки — і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня.

Туго росла дитина, а все ж підростала, і не стямилась навіть, як довелось шити їй штани. Але так само була чудна. Дивиться перед себе, а бачить якесь далеке і не відоме нікому або без причини кричить. Гачі² на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала:

— Ігі на тебе! Ти, обміннику. Щез би у озеро та в тріски!..

І він щезав.

Котивсь зеленими царинками³, маленький і білий, наче банька кульбаби, безстрашно забирався у темний ліс, де гаджуги⁴ кивали над ним галузками, як ведмідь лабами.

Звідси дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі, на смерекові чорні ліси з їх синім диханням, на ясну зелень царинок, що, мов дзеркала, блищали в рамках дерев, Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дримали на сонці самотні оселі. Було так тихо і сумно,

¹ К и ч е р я — безліса гора.

² Г а ч і — штани.

³ Ц а р и н к а — обгороджений сінокіс близько од оселі.

⁴ Г а д ж у г и — смереки, рід наших ялинок.

чорні смереки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом й оповідав.

— Іва!.. Мо-ой! — гукали на Івана од хати, але він того не слухав, збирав малини, пукав з листочків, робив свистілку або пищав у травинку, намагаючись вдати голоси птахів та всі ті згуки, що чув у лісі. Ледве помітний в лісовім зелі, збирав квітки і косичив ними свою кресаню (бриль), а утомившись, лягав десь під сіном, що сохло на островах¹, і співали йому до сну та й будили його своїм дзвоном гірські потоки.

Коли Іванові минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля — одален, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повсталала зозуля, і коли оповідав про все те вдома, мати непевно позирала на нього: може, воно до нього говорить? Знав, що на світі панує нечиста сила, що арідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку²: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий чигаїстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях³, нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник. Міг би розказати і про русалок, що гарної днини виходять з води на берег, щоб співати пісень, вигадувать байки і молитви, про потопельників, які по заході сонця сушать біде тіло своє на каменях в річці. Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси, провалля, хати й загороди та чигають на християнина або на маржину, щоб зробити їм шкоду.

Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом.

Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна.

Тепер він вже мав обов'язки — його посилали пасти корови. Гнав в ліс своїх жовтаню та голубаню, і коли вони потопали в хвилях лісових трав та молодих смеречок і вже звідти обзивались до нього, як з-під води, тужливим дзвоном своїх дзвінків, він сідав десь на узбіччі гори, виймав

¹ **Острива** — суха смерека з галузками, на якій сушиться сіно.

² **Маржинка** — худоба.

³ **Недеї** — дикі верхівки гір.

денцівку (сопілку) і вигравав немудрі пісні, яких навчився од старших. Однак та музика не вдовольняла його. З досадою кидав денцівку і слухав інших мелодій, що жили в ньому, неясні і невловимі.

Знизу підіймався до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки, а в нього капав од часу до часу прозорий дзвін колокольця. З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней од хмар, що все стирали бліду усмішку царинки. Гори щохвилини міняли свій настрій: коли сміялась царинка, хмурился ліс. І як трудно було вдивитись в те рухливе обличчя гір, так трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні, що виласть, тріпала крильцями коло самого вуха і не давалась.

Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на сямий грунь (верх). Ледве помітною стежкою підіймався вище і вище, поміж густі зарослі блідої папороті, колючої ожини й малини. Легко перескакував з камінця на камінчик, перелазив через повалені дерева, продирався крізь гіллячки кущів. За ним підіймався з долини вічний шум річки, росли гори, і вже вставав на крайнебі блакитний привид Чорногори. Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки корів обзивались, як далеке зітхання, все частіше попадалось велике каміння, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах корінням смерек. Під ногами в Івана кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м'які, шовкові. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка. Кучерява зелень гогозів і афин¹ запустила своє коріння у глибінь моху, а зверху сипнула росою червоних та синіх ягід.

Тут Іван сів одпочити.

Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змішавшись з шумом ріки, сонце наляло злотом глибоку долину, зазеленило трави, десь курився синій димок од ватри², з-за Ігриця оксамитовим гулом котився грім.

Гван сидів і слухав, забувши зовсім, що має доглядати корови.

¹ А ф и н и — лісові ягоди.

² В а т р а — вогнище.

І ось раптом в сій дзвінкій тиші почув він тиху музику, яка так довго і невловимо вилаась круг його вуха, що навіть справляла муку! Застиглий і нерухомий, витягнув шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні. Так люди не грали, він, принаймні, ніколи не чув. Але хто грав? Навкруги, була пустка, самотній ліс і не видно було живої душі. Іван озирнувся назад, на скелі,— і скаменів. На камені, верхи, сидів «той», щезник, скривив гостру борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очі, дув у флюя-ру. «Нема моїх кіз... Нема моїх кіз...» — розливалась жалем флюяра. Та ось ріжки піднялись вгору, щоки надулись і розплющились очі. «Є мої кози., Є мої кози...» — заскакали радісно згуки, і Іван з жахом побачив, як, виткнувшись з-за галузок, затрясли головами бородаті цапи.

Він хтів тікати — й не міг. Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли врешті видобув голос, щезник звинувся і пропав раптом у скелі, а цапи обернулись в коріння дерев, повалених вітром.

Іван гнав тепер вниз, без тями, наосліп, рвав зрадливі обійми ожин, ламав сухі гіллячки, котився по слизьких мхах і з жахом чув, що за ним щось женеться. Нарешті впав. Скільки лежав, не пам'ятає.

Прийшовши до себе і вздрівши знайомі місця, він заспокоївся трохи. Здивований, наслухав якийсь час. Пісня, здавалось, бриніла вже в ньому. Він вийняв денцівку. Зразу йому не йшло, мелодія не давалась. Починав грати спочатку, напружував пам'ять, ловив якісь згуки, і коли врешті знайшов, що віддавна шукав, що не давало йому сішкую, і лісом попливла чудна, не відома ще пісня, радість вступила у його серце, залляла сонцем гори, ліс і траву, заклекотіла в потоках, підняла ноги в Івана, і він, пожбурнувши денцівку в траву та взявшись у боки, закружився в танці. Перебирав ногами, ставав легко на пальці, бив босими п'ятами в землю, щібав голубці, крутився і присідав. «Є мої кози... Є мої кози...» — щось співало у ньому. На сонячній плямі полянки, що закралась в похмуре царство смerek, скакав біленький хлопчик, немов метелик пурхав зі стебла на стеблину, а обидві корови — жовтаня і голубаня, просунувши голови межі галузки, привітно дивились на нього, жуючи жуйку, та зрідка дзвонили йому до танцю.

Так знайшов він у лісі те, чого шукав.

Вдома, в родині, Іван часто був свідком неспокою і горя. За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембітала трембіта¹, оповіщаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі, а вдруге, коли браччік Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями. Се була стара ворожнеча між їхнім родом і родом Гутенюків. Хоч всі в родині кипіли злістю й завзяттям на той диявольський рід, але ніхто не міг докладно розказати Іванові, звідки пішла ворожнеча. Він теж горів бажанням помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись в бій.

То байка, що Іван був дев'ятнадцятий в батька, а Анничка двадцята. їхня родина була невелика: старині двоє та п'ятеро дітей. Решта п'ятнадцять спочило на цвинтарі біля церковці.

Всі вони були богомільні, любили ходити до церкви, і особливо на храм. Там можна побачитись було з далеким родом, що осівся по околицьких селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чюрила з Палійчуків.

Витягалось найкраще лудіння (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гугля, яку мати обережно несла на щіпку через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що біла його по ногах.

Сідлались коні, і суточками² зеленим верхом ішов пишний похід та закосичував плай³ гейби червоним маком.

По горах, долами й верхами, тяглися святочно прибрані люди. Зелена отава царинок розцвіталася раптом, вздовж Черемошу плив різнобарвний потік, а десь високо, на чорному запиналі смерекових лісів, жаром горів під ранішнім сонцем червоний дашок гуцульського парасоля.

Незабаром Іван побачив стрічу ворожих родів.

Вони вже вертали з храму, тато був трохи напийтий. Раптом на вузькій дорозі, між скелею і Черемошем, зробився

¹ Т р е м б і т а — довга, на сажень, сурма з дерева і з кори.

² С у т о ч к и — обгороджена гірська стежка.

³ П л а й — гірська стежка.

тиск. Вози, кінні і піші, чоловіки й жінки — спинились і збились в купу. В лютому гвалті, що зв'явсь одразу, як вихор, невідомо од чого, заблищали залізні бартки та заскакали перед самим обличчям. Як креміль і криця, стялись роди — Гутенюки з Палійчуками, і перше ніж Іван встиг розібрати, про що їм йдеться, тато розмахнув бартку і вдарив плазом когось по чолі, з якого бризнула кров, залляла лице, сорочку та пишний кептар. Йойкнула челядь¹, кинулась одтягати, а вже людина з лицем червоним, як його гачі, тяла барткою ворога в голову, і похитнувся Іванів тато, як підтята смерека. Іван кинувся в бійку. Не пам'ятав, що робить. Щось підняло його. Але дорослі потолочили йому ноги, і він не міг протиснутись туди, де бились. Все ще гарячий, роз'юшений злістю, він наскочив з розгону на маленьке дівча, що тряслось з жаху біля самого воза. Ага! Се, певно, Гутенюкова дівка! І, не думавши довго, ударив її в лице. Вона скривилась, притулила руками до грудей сорочку і почала тікати. Іван зловив її коло ріки, шарпнув за пазуху і роздер. Звідти впали на землю нові кісники, а дівчинка з криком кинулась їх захищати. Але він видер і кинув у воду. Тоді дівчинка, зігнута вся, подивилась на нього спідлоба якимсь глибоким зором чорних матових очей і спокійно сказала:

— Нічьо..ь В мене є другі... май ліпші.

Вона наче його потішала.

Здивований лагідним тоном, хлопець мовчав.

— Мені неня купила нову запаску... і постолі... і мережані капчурі... і...

Він все ще не знав, що сказати.

— Я си обую файно та й буду дівка..,

Тоді йому заздрісно стало.

— А я вже вмю грати в денцівку.

— Наш Федір зробив си таку файну флюяру... та й як заїграє...

Іван надувся.

— Я вже щезника бачив.

Вона неймовірно подивилась на нього.

— А нащо ж ти б'єш си?

— А ти нащо коло воза стояла?

¹ Ч е л я д ь — жінога.

Вона подумала трохи, не знаючи, що одповісти, і почала шукать щось за пазухою. Витягла врешті довгий цукерок.

— Ади!

Половину вкусила, а другу поважним, повним довір'я рухом подала йому.

- На!

Він завагався, але узяв.

Тепер вони вже сиділи рядочком, забувши про вереск бійки й сердитий шум річки, а вона оповідала йому, що зветься Марічка, що пасе вже дроб'єта (вівці), що якась Марцкнова — сліпа на одно око — покрала у них муку... і таке інше, обом цікаве, близьке і зрозуміле, а погляд її чорних матових очей м'яко поринав у Іванове серце...

І втретє затрембітала трембіта про смерть в самотній хаті на високій кичері: другого дня по бійці помер старий Палійчук.

Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті газди. Загніздилося безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній, і маржина десь танула так, як по горах весною сніги.

Але в Івановій пам'яті татова смерть не так довго жила, як знайомість з дівчам, що, скривжене ним безневинно, повним довір'я рухом подало йому половину цукерка. В його давній і безпричинний смуток влилась нова течійка. Вона не-свідомо тягла його в гори, носила по сусідніх кичерах, лісах і долинах, де б він міг стріти Марічку. І він стрівся нарешті з нею: пасла ягнята.

Марічка його прийняла, як би давно сподівалась: він буде з нею пасти овечки. А й справді! Нехай жовтаня та голубаня для себе б'ють в колокільці та вирікують в лісі, а він йме пасти її ягнята.

І як вони пасли!

Білі ярки, забившись у холодок під смереку, дивились дурними очима, як качались по мхах двоє дітей, дзвонячи в тиші молодим сміхом. Втомившись, вони забирались на біле каміння і лячно зазирали звідти у прірву, з якої стрімко підіймався у небо чорний привид гори і дихав синню, що не хтіла тануть на сонці. В щілині поміж горами летів в долину потік і тряс по каміннях сивою бородою. Так було тепло, самотньо і лячно у віковичній тиші, яку беріг ліс, що діти чули

власне дихання. Але вухо уперто ловило і побільшало до найбільших розмірів усякий згук, що мусив жить в лісі, і їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупання барди, хекання втомлених грудей.

— Чуєш, Іва? — шепотіла Марічка.

— Чому б не мав чути? А чую.

Вони обоє знали* що то бродить по лісі невидима сокира, гупа об дерева і хека з втомлених грудей.

Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше. Вони робили собі курбало у потоці, глибоке місце, і, роздягшись, бовтались в нім, як двоє лісних звірят, що не знають, що таке сором. Сонце спочивало на їх яснім волоссі і било в очі, а льодова вода потоку щипала тіло.

Марічка перша змерзала і пускалася бігти.

— Стій,— гукав на неї Іван,— звідки ти?

— З Я-вор-рова,— цокотіла зубами синя Марічка.

— А чия ти?

— Ковальова.

— Бувай здорова, Ковальова! — щипав її Іван і пускавсь доганяти, аж поки потомлені, але загріті, не падали на траву.

В тихім плесі потічка, над яким горів царівник сонячним світом та синів лабуштан низкою черевичків, жалібно кумкали жаби.

Іван нахилився понад потоком і питав жабу:

— Кума-кума, що-с варила?

— Бурак — борщ. Бурак — борщ. Бурак — борщ... — кректала Марічка...

— Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! — верещали обоє, заплющивши очі, аж жаби здивовано мовкли.

І так вони пасли, що не раз розгубили овечки.

Коли вони старшими стали, забави були вже інші. Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний, як смерічка, мастив кучері маслом, носив Широкий черес і пишну кресаню. Марічка теж вже ходила в заплітках, а се значити мало, що вона вже готова й віддатись. Не пасли більше вкупі ягнята і стрічались лиш в свято або в неділю. Сходились коло церкви або десь в лісі, щоб стариня не знала, як кохаються діти ворожих родів. Марічка любила, коли він грав на флюяру. Задуманий все, встромляв очі кудись поза гори, неначе видів, чого не бачили другі, прикладав мережану дудку до повних

уст, і чудна пісня, якої ніхто не грав, тихо спадала на зелену отаву царинок, де вигідно послали свої тіні смереки. Холодно було і мороз йшов поза шкуру, коли вилітали перші свистячі згуки. Наче зими лежали по мертвих горах. Та ось з-за гори встає вже бог — сонце і вкладає свою голову в землю. Зрушились зими, збудились води, і задзвеніла земля од співу потоків. Розсипалось сонце пилом квіток, легким ходом ідуть по царинках нявки, а під ногами у них зеленіє перша трава. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій — земля, в блакитній — небо.. А долом Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу...

Трембіта!.. Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...

Заграло серце у вівчарів, забляяли вівці, учувши пашу... Шумить шваром полонина холодна, а з диких ломів, з гайна встає на задні лаби ведмідь, пробує голос і вже бачить за-спаним оком свою поживу.

Б'ють плови¹ весняні, ричать громом гірські верхи — і дух злого холодом віє од Чорногори... а тут раптом з'являється сонце — праве Боже лице — і вже дзвенить у коси, що кладуть сіно в поліг. З гори на гору, з поточка в поточок пурха коломийка, така легенька, прозора, що чуєш, як од неї за плечима тріпають крильця...

Ой прибігла з полонинки
Білая овечка —
Люблю тебе, файна любко,
Та й твої словечка...

Тихо дзвонить хвоя смерек, тихо шепчуть ліси холодні сні літньої ночі, плачуть дзвінки корів, і гори безперестанку спускають сум свій в потоки.

З лускотом й зойком летить десь в долину зрубане дерево в лісі, аж гори одвітно зітхають,— і знову плаче трембіта. Тепер вже на смерть... Спочив хтось навіки по тяжкій праці. Закувала зозуленька та й коло Менчила... от тепер вже співаночка комуся си скінчила...

Марічка обзивалась на гру фляри, як самичка до дикого голуба,— співанками. Вона їх знала безліч. Звідки вони з'являлись — не могла б розказати. Вони, здається, гойдалися

¹ Плови — негода, дощі.

з нею ще у колисці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатах, як смереки ростуть по горах. На що б око не впало, що б не сталося на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смерека — все виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім, первіснім житті.

Марічка і сама вміла складати пісні. Сидячи на землі, поруч з Іваном, вона обіймала свої коліна і потиху гойдалася в такт. Її круглі литки, опалені сонцем і од колін голі до червоних онучів, чорніли під полою сорочки, а повні губи мило ламались, коли вона починала:

Зозулька ми закувала сива та маленька.
На все село іскладена пісенька новенька...

Маріччина пісня оповідала всім добре знайому подію, ще свіжу: як зчарувала Андрія Параска, як він вмирав од того та навчав не любити чужі молодиці. Або про горе матері, якої син загинув у лісі, придушений деревом. Пісні були сумні, прості і ревні, аж краляли серце. Вона їх звичайно кінчала:

Ой кувала ми зозулька та й коло потічка.
А хто ісклав співаночку? Йванкова Марічка.

Вона давно вже була Іванкова, ще з тринадцяти літ. Що ж в тому дивного було? Пасучи вівці, бачила часто, як цап перчить козу або баран валує вівці,— все було так просто, природно, відколи світ світом, що жадна нечиста думка не засмітила їй серця. Правда, кози та вівці стають од того кітні, але людям помагає ворожка. Марічка не боялась нічого. За поясом, на голім тілі, вона носила часник, над яким пошептала ворожка, їй ніщо тепер не зашкодить. На згадку про се Марічка лукаво осміхалась до себе і обіймала Івана за шию.

— Любчику Іванку! Ци будемо в парі усе?

— Єк Бог даст, моє солодашко.

— Ой, ні! Велику пізьму має у серці стариня наша. Не набутися нам.

Тоді його очі темніли і груз топірець в землю.

— Я не требую їхнею згодою. Най що хоче роб'є, а ти будеш моєю.

— Ой мой-мой! Що ти говориш...

— Що чуєш, душко.

І наче на злість старині він на танцях вимахував дівкою так, що аж постолои розсідались.

Однак не все так складалось, як думав Іван. Газдівство його руйнувалось, вже не було коло чого усім робити і треба було йти в найми.

Жура гризла Івана.

— Мушу йти в полонину, Марічко,— сумував він заздалегідь.

— Що ж, йди, Іванку,— покірно обзивалась Марічка.— Така нам доля судилась...

І вона співанками косичила їх розлучення, їй було жалко, що надовго перервуться їхні стрічі в тихому лісі. Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лиця біляву голівку, стиха співала йому над вухом:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину.

— Ізгадаєш?

— Ізгадаю, Марічко.

— Нічьо! — потішала вона його.— Ти меш, сарак, вівчарити, я му сіно робити. Вилізу на копицу та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мені затрембітай... Може, почую. Як муть мряки сідати на гори, я сяду та й си заплачу, що не видно, де пробуває милий. А як в погожу ніч.ку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над полонинков — тоту бачить Іванко... Тільки співати залишу...

— Чьому? Співай, Марічко, не втрачай веселості свої, я си хутко поверну.

Але вона тільки сумно головою хитала.

Співаночки мої милі,
Де я вас подію?
Хіба я вас, співаночки,
Горами посію,—

стиха обізвалась до нього Марічка.

Гой ви мете, співаночки,
Горами співати,
Я си буду, молоденька,
Сльозами вмивати.

Марічка зітхнула і ще сумніше додала:

Ой як буде добрадоля,
Я вас позбираю,
А як буде лиха доля,
Я вас занехаю...

— Отак і мені... Може, і занехаю...

Іван слухав тоненький дівочий голос і думав, що вона давно вже засіяла гори співанками своїми, що їх співають ліси й сіножаті, гроні й полонини, дзвонять потоки і виспівує сонце... Але прийде пора, він поверне до неї, і вона знов позбирає співанки, щоб було одбуть чим весілля...

На літо Іван вирушив на полонину випасати вівці. Працюючи, він увесь час згадував про Марічку. Перебування у ватазі вівчарів дало Іванові чимало нового досвіду. Багато нових вражень дає товаришування зі спузаром (охоронцем вогню) Миколою, який знає безліч дивних легенд і казок. Одного разу вночі, коли вівчарі поснули, Іван доглядав багаття замість хворого Миколи. Вийшовши з намету, він почув, ніби його кличе Марічка. Ідучи на голос, хлопець опинився на краю гірського провалля й тоді зрозумів, що його кликали лісові духи. Восени вівчарі залишили полонину. Повернувшись додому Іван дізнався про смерть Марічки. За день до його повернення Марічка потонула в Черемоші. Відтоді Іван надовго зник і повернувся лише через шість років, пояснивши, що працював вівчарем на угорському боці Карпат. Через рік після повернення він одружився з дівчиною з багатого роду на ім'я Палагна. життя їхнє складалось добре, разом доглядали велике господарство, дбали про худобу. Тільки іноді їм докучали сусіди. Сусідка Хима, вважало подружжя, була відьмою, траплялось, шкодила худобі. Другий сусід Юра був чарівником, мольфаром, міг впливати на погоду, худобу та здоров'я людей. Місцеві мешканці боялись Юри, але й нерідко звертались до нього за допомогою. Часами Іван ніби чув далекий голос Марічки, тоді кидав роботу й кудись зникав. За це Іванові діставалось від дружини, він ішов до худоби і в роботі знову знаходив рівновагу. Він ніколи не замислювався над тим, чи кохає Палагну; досить того, що вона була доброю дружиною. Одного разу вранці на початку весни Палагна, знявши сорочку, ішла росяною травою, готуючись до ворожіння. Несподівано вона помітила, що за нею спостерігає Юра-мольфар; стояла, ніби зачарована, доки він не підійшов, не могла втекти. І аж коли він взяв її за руку, вона

з криком побігла до хати. Палагна так і не розповіла чоловікові про зустріч із мольфаром. Відтоді вона придивлялася до чоловіка, бачила, що якась жура його гризла, і стала все частіше думати про Юру, захоплювалася його володінням чарами. Невдовзі дивний випадок зближив Палагну з Юрою-мольфаром. Коли вона відвідувала худобу, що випасалась у лісі, почався вітер, на небі з'явилась величезна хмара, яка віщувала град. Тоді Палагна побачила, як на гору піднявся Юра-мольфар. Він став навпроти хмари і між ним та стихією зав'язалась своєрідна боротьба. Хмара пускала на мольфара блискавки, він намагався відігнати її своїми заклинаннями. Нарешті хмара скорилась і випустила град не на луки, а на річку. Знесиленгій змаганням, Юра упав на землю. Зачарована побаченим, Палагна підійшла до чаклуна. Він простяг руки до неї... Відтоді вона стала його коханкою.

* **

Іван дивувався Палагні. Вона і перше любила пишно вбиратись, а тепер наче щось вступило у неї: навіть у будень носила шовкові хустки, дорогі й писані мудро, блискучі дротяні запаски, а важкі згарди гнули їй шию. Часом щезала з дому й верталася пізно, червона, розтріпана, п'яна неначе.

— Де ти волочишся все?! — сердивсь Іван. — Гляди, газдине!

Але Палагна тільки сміялась:

— Овва! То вже мені і погуляти не вольно... Я хочу набутись. Раз жиємо на світі...

Що правда, то правда, життя наше коротке — блисне та й згасне. Іван сам так думав, але ж бо Палагна занадто. Щодня вона запивалася в корчмі з Юрою-мольфаром, прилюдно цілувалася і обіймалася з ним, не криючись навіть, що має любаса. Хіба вона перша! Відколи світ світом, не було того, щоб тільки одного триматись.

Всі говорили про Палагну та Юру, чув і Іван, але приймав усе байдуже. Як мольфар, то й мольфар. Палагна цвіла й веселилась, а Іван сидів і сох, страчаючи силу. Він сам дивувався тій зміні. Що сталося з ним? Сили покидали його, очі, якісь розпорошені й водянисті, глибоко запались, життя втратило смак. Навіть маржинка не давала колишньої втіхи. Чи йому пороблено що, чи хто урік? Не мав до Палагни жалю, навіть кривди не чув у серці, хоч бився за неї з Юром.

Не з злості, а для годиться, коли люди звели. Якби не Семен, його побратим, що заступивсь за Івана, може б, нічого не було.

Бо, стрівшись раз в корчмі, Семен вдарив Юру в лице.

— А ти, лайдаку якийсь, тобі що до Палагни, не маєш своєї жони?

Тоді Іванові соромно стало. Він скочив до Юри:

— Пазь своєї Гафії, а моєї не руш! — і затряс барткою в Юри перед лицем.

— Ти купив її на торзі? — спалахнув Юра.

Його бартка так само мигтіла перед очима в Івана.

— Потеру ха б тя стерла!..

— Опришку єден!..

— На, маєш.

Іван тям перший, просто в чоло. Але Юра, умиваючись кров'ю, встиг рубанути Івана між очі і об'юшив його аж до грудей. Посліпли обоє од хвилі гарячої крові, що заливала їм очі, а все ж кресали бартку об бартку, усе гатили один одному в груди. Вони танцювали смертельний танець, оті червоні маски, з яких парувала гаряча кров. Юра мав вже скалічену руку, але щасливим вдаром раптом зламав надвоє Іванову бартку. Іван зігнувся, чекаючи смерті, та Юра вгамував свою лють на бігу і гарним, величним рухом одкинув набік свій топірець.

— На безоружного з бартков не йду!..

Тоді вони взялись за барки.

їх ледве розборонили.

Ну, що ж. Іван обмив свої рани, закрасивши Черемош кров'ю, та й пішов межи вівці. Там знайшов свій спочинок и розраду.

Однак бійка не допомгла. Все залишилось, як було. Так само Палагна не трималася хати, так само марнів Іван. Його шкура зчорніла та обліпила кості, очі запались ще глибше, його жерли гарячка, роздратовання і нєспокій. Він навіть втратив охоту до їжі,

«Не інакше, як мольфарова справа,— гірко думав Іван,— наважився на життя, хоче з світу мя звести та й сушить...»

Він ходив до ворожки, та одвертала,— не допомгло: відай, мольфар сильніший.

Іван навіть упевнився у тім. Проходячи якось повз хату Юри, він почув голос Палати. Невже вона? Йому сперло у грудях.

Притиснувши серце рукою, Іван приклав вухо до брами. Не помилився. Там була Палагна. Шукаючи шпари, щоб зазирнути у двір, Іван тихо посувався попід баркан. Нарешті йому удалось знайти якусь дірку у баркані, і він побачив Палагну і мольфара. Юра, зігнувшись, тримав перед Палагнуою глиняну ляльку і тикав пальцями в неї од ніг до голови.

— Б'ю кілок тут,— шептав зловісно,— і сохнуть руки та й ноги. В живіт — карається на живіт; не годен їсти...

— А скби у голову вбив? — питала цікаво Палагна.

— Тоді гине в той мах...

Се ж вони на нього змовлялись!.. /

Свідомість того туманом шибнула до голови Івана. От скочить через баркан і забити обох на місці. Іван стиснув рукою бартку, зміряв очима баркан, але раптом зів'яв. Знесилля й байдужність знову обняли все його тіло. Нашо? До чого? Так вже, певно, йому судилось. Він змерз одразу, безсило опустил бартку і посунувся далі. Ішов спустілий, не чуючи землі під ногами, згубивши стежку. Червоні круги літали перед його очима та розпливались по горах.

Куди він йшов? Не міг навіть згадати. Блукав без мети, злавив на гори, спускався і підіймався, куди ноги носили. Нарешті побачив, що сидить над рікою. Вона клекотіла та шуміла під ногами у нього, ся кров зелена зелених гір, а він вдивлявся без тями в її бистрину, аж нарешті в його стомленім мізку засвітилась перша ясніша думка: на сім місці брела колись Марічка. Тут її взяла вода. Тоді вже згадки самі почали зринати одна по одній, наливати порожні груди. Він знов бачив Марічку, її миле обличчя, її просту і щирю ласкавість, чув її голос, її співанки... «Ізгадай мні, мій миленький, два рази на днину, а я тебе ізгадаю сім раз на годину...» І от тепер нічого того нема. Нема й не вернеться вже, як не може ніколи вернутись на ріці піна, що спливла за водою. Колись Марічка, а тепер він... Вже його зірка ледве тримається в небі, готова скотитись. Бо що наїне життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт... нетривке й дочасне.

Сонце сховалось за гори, в тихих вечірніх тінях закурилися гуцульські хати. Синій дим вився крізь шпари дахівок, густо окутував хати, що розцвітались на зелені гір, як великі блакитні квітки.

Тусок обіймав серце Івана, душа банувала за чимсь кращим, хоч невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити.

А коли надійшла ніч і чорігі гори блимнули світлом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі.

* **

Іван прокинувся.

— Вставай,— будила його Марічка.— Вставай і ходім.

Він глянув на неї і анітрошки не здивувався. Добре, що Марічка нарешті прийшла.

Підвівся і вийшов з нею.

Вони мовчки здіймалися вгору, і, хоч була вже ніч, Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя. Перелізли вориння, що одділяло царинку од лісу, і вступили у густу заросль смерічок.

— Чогось так змарнів? Ци ти недужий? — обізвалась Марічка.

— За тобов, душко Марічко... за тобов банував...— Не питав, куди йдуть. Йому було так добре з нею.

— Чи пам'ятаєш, серце Іванку, як ми сходились тут, у сему лісі: ти мені йграв, а я закладала свої руки тобі за шию та й цілувала кучерики любі?

— Ой пам'ятаю, Марічко, й повік не забуду...

Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачить криваву дірку ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки буває. На вузьких стежках він туливсь до Марічки, аби йти рядом, аби не лишитися ззаду, і чув тепло її тіла.

— Давно я мала тебе спитати: за що ти вдарив мене в лице? Тоді, пам'ятаєш, як билась стариня наша, а я тремтіла під возом, бачачи кров...

— Ти побігла потому, я кинув твої уплітки в воду, а ти дала мені цукерок...

— Я тебе покохала одразу..;

Вони все заглиблялися в ліс. Чорні смереки добродушно простягали над ними свої мохнаті лаби, наче благословляли, скрізь панувала строга, в собі замкнута тиша, і тільки в долинах розбивалася шумом піниста сваволя потоків.

— Раз я хотіла тебе налякати й сховалась. Запорпалась в мох, зарилась у папороть і лежала тихенько. Ти кликав, шукав, мало не плакав. А я лежала й душила у собі сміх. А коли врешті знайшов, що ти зробив зо мною?..

— Ха-ха!

— Ігій!.. Безстиднику еден...

Мило надула губи і так лукаво поглядала на нього.

— Ха-ха! — сміявся Іван.

— Ха-ха! — сміялися обоє, притулившись до себе.

Вона нагадала йому всі їхні дитячі забави, холодні купелі у потоках, жарти і співанки, страхи і втіхи, гарячі обійми і муку розлуки. Всі ті милі дрібнички, які гріли їм серце.

— Чому так довго не вертав з полонини, Іванку? Що там робив-єсь?

Івана кортіло їй розказати, як його кликала у полонині лісна, прибравши голос Марічки, але він обминав тоту згадку. Свідомість його двоїлась. Чув, що коло його Марічка, і знав, що Марічки нема на світі, що се хтось інший веде його у безвісті, у недеї, щоб там загубити. А проте йому добре було, він йшов за її сміхом, за її щебетанням дівочим, не боячись нічого, легкий й щасливий, яким був колись.

Всі його клопоти і турботи, страх смерті, Палагна і ворожий мольфар — все кудись зезло, все одлетіло, наче ніколи нічого такого не було. Безжурна молодість й радість знову водили його по сих безлюдних верхах, таких мертвих і самотніх, що навіть лісовий шепіт не міг вдержатись там та спливав у долину шумом потоків.

— А я тебе все виглядала та й все чекала, коли з полонини повернеш. Не їла, не спала, співанки розгубила, світ мні зів'яв... Поки ми ся та й любили, сухі дуби цвіли, а як ми ся розлучили, сиренькі пов'яли...

— Не кажи так, Марічко, не кажи, любко... Тепер ми вже разом та й довіку укупі будем...

— Довіку? Ха-ха...

Іван здригнувся і став. Сухий зловісний сміх різнув йому по серцю. Неймовірно озирнувся на неї.

~~ Смієшся, Марічко?

— Що ти, Іванку! Я не сміялась. То тобі вчулось. Ти вже пристав? Тобі трудно іти? Ходім ще трошки. Ходімо!..

Вона благала — і він пішов далі, міцно притиснувшись плечем до плеча, з одним бажанням — йти так, щоб не лишитись позаду і не побачить, що у Марічки замість одежі, замість спини... Е, що там... не хотів думать.

Ліс все густішав. Прілий дух гнилих пнів, запах кладовища лісного йшов на них з пущі, де трухліли мертві смереки та гніздилися погані гриби — гадяч і голубінка. Великі каміння холоділи під слизьким мохом, голі корні смерек заплітали стежки, вкриті верствою сухої глици.

Вони йшли далі і далі, забирались в холодний і непривітний глиб верховинних лісів.

Прийшли на полянку. Тут було трохи ясніше, смереки наче замкнули поза собою чорність глибокої ночі.

Враз Марічка здригнулась і стала. Витягла шию і наслухалась. Іван помітив, як тривога слизнула по обличчі у неї, звела її брови. Що сталось? Але Марічка нетерпляче спинила його питання, поклала палець на губи на знак мовчання і раптом зникла. Все се сталось так несподівано й чудно, що Іван не встиг спам'ятатись.

Чого вона налякалась, куди й чого втекла? Він постояв трохи на місці, сподіваючись, що Марічка надійде зараз, але коли її довго не було, він стиха покликав;

— Марічко!

М'яке запинало смерекового гілля ковтнуло той поклик, і знов було тихо.

Іван стривоживсь. Хотів шукати Марічку, але не знав, в який бік іти, бо не помітив, куди вона зникла. Ще готова десь заблудитись у лісі або зірватись у прірву. Чи не покласти ватру? Побачить вогонь і буде знати, куди вернутись.

Іван накидав сухих галузок і підпалив. Вогонь потріщав трохи під сподом і вигнав дим. А коли дим заметавсь над вогнем, заметалися тіні кострубатих смерек і залюднили полянку.

Іван сів на пеньок і обдивився. Поляна була закидана вся трухлявими пнями, колючою сіткою гострих вершків, між

якими виласть дика малина. Спідні галузки смерек, тонкі й посохлі, звисали додолу, як руда борода.

Сум знову обняв Івана. Він знову був сам. Марічка не йшла. Закурив люльку і вдивлявся в вогонь, щоб чим-небудь скоротити чекання. Мусила ж врешті прийти Марічка. Йому навіть здавалось, що він чує її ходу і тріск під ногами гіллячок. О! Врешті, вона... Хотів встати і піти їй назустріч, але не встиг.

Сухі гіллячки розсунулись тихо, і з лісу вийшов якийсь чоловік.

Він був без одежі. М'яке темне волосся покривало все його тіло, оточало круглі і добрі очі, заклинилось на бороді і звисало на грудях. Він склав на великий живіт зарослі вовною руки і підійшов до Івана.

Тоді Іван зразу його пізнав. Се був веселий чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них: зловить і роздере.

Чугайстир добродушно всміхнувся, кліпнув лукаво оком і спопитав Івана:

— Куди побігла?

— Хто?

— Нявка.

«Се він про Марічку,— з ляком подумав Іван, і серце сильно закалатало йому в грудях: — Ось чого вона зникла!..»

— Не знаю... Не видів,— байдужно обізвався Іван і запросив чугайстра:

— Сідайте.

Чугайстир сів на пеньок, обтрусився з сухого листу і простяг до вогню ноги.

Обоє мовчали. Лісовий чоловік грівсь коло ватри та розтирав собі круглий живіт, а Іван думав уперто, яким би чином довше затримає чугайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла втекти.

Але чугайстир сам допоміг.

Підморгнув до Івана лукавим оком і обізвався:

— Може б, ти трошки пішов зо мною у танець?

— А чому б ні? — радо піднявся Іван.

Докинув у ватру смеріччя, поглянув на постолі, обсмикнув сорочку на собі і став до танцю.

Чугайстир поклав волохаті руки на боки і вже хитався

— Ну, починай!..

Що ж, як починати, то починати.

Іван тупнув на місці, виставив ногу, струснув усім тілом і поплив в легкій гуцульській танці. Перед ним смішно ви-хилився чугайстир. Він прижмурював очі, поцмокував ротом, трусив животом, а його ноги, оброслі, як у ведмедя, незграбно тупцяли на однім місці, згинались і розгинались, як грубі обіддя. Танець, видимо, його закрівав. Він вже підскакував вище, присідав нижче, додавав собі духу веселим бурчанням і оддувався, неначе ковальський міх. Піт краплями виступав круг очей, стікав струмочком од чола до рота, під пахвами й на животі блищало у нього, як у коняки, а чугайстир вже розійшовся:

— Гайдук раз! Ще такий! — кричав на Івана і бив п'ятами в землю.

— Ще кривий!.. Ще сліпий!..— піддавав жару Іван.— Го-го! Як танцювати, то танцювати.

— Най буде так! — плескав в долоні чугайстир, і присідав до землі, і крутився круг себе.

— Ха-ха-ха! — хльоскав себе по стегнах Іван.

Хіба він не годен вже танцювати?

Ватра розгорялась веселим вогнем і одділяла од танцюючих тіні, що корчилились й бились на залитій світлом полянці.

Чугайстир втомлявся. Щохвилини підносив до лоба руку, всю в брудних нігтях, обтираючи піт, і вже не скакав, а тільки дрібно трусив волохатим тілом на місці.

— Може, вже буде? — сапав чугайстир.

— Е, ні... ще трошки.

Іван і сам умлівав од втоми. Закрівся, був увесь мокрий, ноги боліли у нього, а груди ледве ловили віддих.

— Я ще заграю до танцю,— бадьорив він чугайстра й сягнув по флюяру за черес.— Ти ще такої не чув, небоже...

Він заграв пісню, що підслухав у щезника в лісі: «Є мої кози!.. Є мої кози!..» — і чугайстир, оживлений згуками пісні, знов вище підкидав п'яти, заплющив од вдоволення очі і наче забув про утому.

Тепер Марічка могла бути спокійна.

«Тікай, Марічко... не бійся, душко... твій ворог танцює»,— співала флюяра.

Шерсть прилипла до тіла чугайстра, наче він тільки що виліз з води, слина стікала цівкою з рота, відкритого втіхою рухів, він весь блищав при вогні, а Іван піддавав йому духу веселою грою і, наче в нестямі, в знеможі і в забутті, бив в камінь поляни ногами, з яких облетіли вже постолі...

Нарешті чугайстир знемігся.

— Буде, не могу...

Впав на траву і важко сапав, заплющивши очі. Іван звалився на землю рядом з чугайстром. І так дихали разом.

Врешті чугайстир стиха хихикнув:

— Ну й вимахавсь нині я файно...

Пом'яв задоволено круглий живіт,, покректав, розгладив на грудях волосся й почав прощатись.

-*■ Дякувать красно за танець...

— Ідїть здорові.

— Май ся гаразд...

Розсунув сухі гіллячки смереки і впірнув в ліс.

Полянку знов обняли морок і тиша. Дотліваюча ватра кліпала в пїтьмі садиноким червоним оком.

Але де була Марічка?

Іван мав ще багато їй розказати. Він чув потребу оповісти їй ціле своє життя, про свій тусок за нею, безрадїсні дні, свою самотність серед ворогів, нещасливе подружжя... Але де вона була? Куди подалась? Може, наліво? Йому здалося, що він бачив її востанне з лівого боку.

Іван подався наліво. Тут була гущина. Смереки так тісно збилися в купу, що трудно було пролазити між їх шершавими пнями. Сухі нижні гіллячки кололи йому лице. Але він йшов. Брів у густій пїтьмі, спотикався і натикався безперестанку на стовбур. Часом йому здавалось, що хтось його кличе. Ставав, затаївши у грудях віддих, і прислухався. Але ліс наливала така глибока тиша, що шелестіння сухих гіллячок, об які терся плечем, здавалось йому голосним лускотом пня, що валився, стятий сокирою, в лісі. Іван йшов далі, простягнувши наперед руки, неначе сліпець, який ловить руками повітря зі страху наткнутись на перешкоду.

Раптом до його вуха долетіло тихеньке, ледве вловиме дихання:

— Іва!..

Голос йшов ззаду, десь з глибини, наче добувався крізь море смерекової глиці,

Значить, Марічка була не тут.

Треба було вертатись назад. Іван поспішавсь, стукався коліньми в смереки, одводив руками гіллячки і жмуричав очі, щоб не наколотись на хвою. Ніч наче чеплялась йому за ноги і не пускала, а він волік її за собою та розпихав грудьми. Блукав уже довго, а не знаходив полянки. Тепер земля під його ногами почала спускатись в долину. Великі каміння перетинали йому дорогу. Він їх обходив, сковзаючись раз у раз на слизькій мху, спотикаючись на цупкому корінні, тримаючись за траву, щоб не зірватись.

І знову з провалля, з-під його ніг, дійшов до нього слабенький поклик, заглушений лісом:

— Іва-а!..

Він хотів одгукнутись на голос Марічки, але не смів, щоб не почув чугайстир.

Тепер вже знав, де має її шукати. Податись управо і спуститись вниз. Але тут було іще крутіше, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка. Дрібні каміння сипались під ногами в Івана, з глухим гарчанням спадаючи в чорну глибіню. Але він, зручний і звиклий до гір, умів спинитись на краю кручі і знов обережно шукав підпори для ніг. Дедалі ставало трудніше спускатись. Раз мало не впав, та вхопився за виступ скелі і повис на руках. Не знав, що там, під ним, але чув холод і зловісне дихання безодні, яка одкривала на нього свою ненажерливу пащу.

— Іва-а! — стогнала Марічка десь з глибини, і був у голосі тому поклик кохання і муки.

— Іду, Марічко! — билась в Іванових грудях відповідь, лякаючись вилетіть звідти.

Він вже забув обережність. Скакав по каміннях, як дикий баран, ледве ловлячи віддих одкритим ротом, калічив руки і ноги, припадав грудьми до гострої скелі, тратив часами ґрунт під ногами і крізь гарячий туман бажання, в якому котився в долину, чув тільки, як його наглить дорогий голос:

— Іва-а!..

— Я тут! — крикнув Іван і почув раптом, що його тягне безодня. Схопила за шию, перегнула назад. Хапав руками повітря, ловив ногою камінь, одірваний нею, і чув,

що летить вниз, сповнений холодком та дивною пусткою в тілі. Чорна важка гора розправила крила смерек і вмить, як птах, пурхнула над ним у небо, а гостра смертельна цікавість опекла мозок: об що стукнеться голова? Почув ще тріск кості, гострий до нестерпучості біль, що скорчив тіло,— і все розплилось в червоному вогні, в якому згоріло його життя...

Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана.

* * *

Сумно повістувала трембіта горам про смерть.

Бо смерть тут має свій голос, яким промовляє до самотніх кичер. Били копитами коні по каменистих пляях, і постолі шуршали у п'їтмї ночі, як з леговищ людських, загублених в горах, поспішали сусіди на пізні вогні. Згинали перед тілом коліна, складали на груди мерцеві гроші — на перевіз душі, і мовчки засідали на лави. Мішали сиве волосся з вогнем червоних хусток, здоровий рум'янець з жовтим воском зморщених лиць.

Смертельне світло сплітало сітку однакових тіней на мертвім і на живих обличчях. Драглили вола багатих газдинь, тихо ся ли старечі очі перед повагою смерті, мудрий спокій еднав життя і смерть, і грубі запрацьовані руки важко лежали у всіх на колінах.

Палагна поправляла полотно на мерцеві, а її пальці чули холод мертвого тіла, тоді як теплий солодкавий дух воску, що стікав по свічках, підіймав з грудей до горла жалість.

Трембіти плакали під вікном.

Жовте лице Івана спокійно лежало на полотні, замкнувши у собі щось тільки йому відоме, а праве око лукаво дивилось з-під піднятого трохи повіка на купку мідяних грошей на грудях, на стулені руки, в яких горіла свічка.

В головах тіла невидимо спочивала душа: вона ще не сміла вилетіть з хати. Палагна зверталась до неї, до тої самотньої душеньки мужа, що сиротливо тулилась до нерухомого тіла.

— Чому не заговориш до мене, чому не поглянеш, не позавивасш мозолі на моїх пучках? А в котру онь доріжку вибираєшся, мужу, відки виглядати маю тебе? — голосила Палагна, і грубий голос її переривався в жалібних нотах.

— Файно голосить...— кивали головами старі сусідки і чули одвітні зітхання, що розпливались в шумі людських голосів.

— Ми разом пастушили в полонині... Раз якось паслисьмо вівці, та й зв'яз студений вітер, гейби взимі... Така віхола крутить, що світку не видно, а він, небіжчик...— оповідав газда сусідам. А в сусідів уста ворушились од своїх згадок, бо годилось потішить засмучену душу, розлучену з тілом.

— Ти пішов, а мене саму полишив... З ким же я буду тепер газдувати, з ким буду худібчину доглядати?..— питала чоловікову душу Палагна.

В одчинені двері, просто з темної ночі, вступали у хату все нові гості. Згинались перед тілом коліна, бряжчали мідяні гроші на грудях в Івана, і посувались на лавах люди, щоб дати місце новим.

Грубі свічі тихо топились, опливаючи воском, неначе сльозами, блідий полومінь лизав сперте повітря, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіл, висів над глухим гомоном в хаті.

Ставало тісно. Обличчя схилялися до облич, тепле дихання мішалось з диханням, упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних запасках, на чересах та табівках. А хата усе сповнялась новими гістьми, що вже товпились біля порога.

Тіло рушало. Біласті плями, як лишай, повзли по ньому ледве помітною тінню.

— Мужу мій солоденький, на біду-сь мя лишив...— жалілась Палагна.— Не буде кому ні у місто піти, ні принести, ні дати, ні взяти, ні привезти...

⁸ А за вікном тужливо повістувала про се трембіта, додаючи їй жалю.

Чи не багато вже суму мала бідна душа?

Така думка, видимо, таїлась під вагою гнітучого смутку, бо од порога починався вже рух. Ще несміливо тупали ноги, пхалися лікті, гуркотів часом ослін, голоси рвались та мішались в глухому гомоні юрми. І ось раптом високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму, і стриманий гомін, наче полумінь, бухнув з-під шапки чорного диму.

— Ей, ти, носатий, купи у мене зайця! — басив зсередини молодий голос, і в відповідь йому покотився придушений сміх:

— Ха-ха! Носатий!..

— Не хочу.

Починалась забава.

Ті, що сиділи ближче до дверей, повернулись спиною до тіла, готові приєднатись до гри. Весела усмішка розтягнула їм лица, перед хвилиною скуплені в смутку, а заєць переходив все далі і далі, захоплював ширше і ширше коло і вже добрався аж до мерця.

— Ха-ха, горбатий!.. Ха-ха, кривий!..

Світло коливалось од сміху і чаділо димом.

Один за другим гості вставали з лавок та розходились по кутках, де було весело й тісно,

По обличчю мерця все розростались плями, наче затаєні думки його ворушили, безперестанку міняючи вираз. В піднятому кутику вуст немов застрягло гірке міркування: що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт...

При сінешніх дверях вже цілувались.

— А на ким висип?

— На Анничці чорнявій.

Анничка буцім не хотіла і упиралась, але десятки рук випихали її з тісної юрми, і гарячі уста піддавали охоти:

— Йди, дівонько, йди...

І Анничка обіймала за шию того, що висів, та смачно цілувала в уста при загальних радісних криках.

Про тіло забули. Тільки три баби лишились при нім та скорботно дивились скляними очима, як по жовтім застиглім обличчі лазила муха.

Молодиці липли до гри, з очима, в яких ще не встигло згаснуть смертельне світло і затертись образ мерця, вони охоче йшли цілуватись, байдужі до чоловіків, які так само обіймали та тулили чужих жінок.

Дзвінки поцілунки лунали по хаті і сплітались з плачем сумної трембіти, що все ознаймляла далекі гори про смерть на самотній кичері.

Палагна не голосила більше. Вже було пізно і треба було прийняти гостей.

Веселість все розпалялась. Робилось **душно**, люди пріли **у кептарах, дихали випаром поту, нудним чадом** теплого воску та запахом трупа, що вже псувався. Всі говорили вголос, наче забули, чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготались. Махали руками, гупали один одному в спину і моргали на челядь.

Ті, що не містились у хаті, розклали на подвір'ї вогонь і справляли коло нього веселі грища. В сінях згасили світло, дівки дико пищали, а парубки душились од сміху. Забава трясла стінами хати та біла хвилями зойку в спокійне ложе мерця.

Жовтий вогонь свічок притьмився в густому повітрі.

Навіть старі приймали участь в забаві. Безжурний регіт трусив їх сивим волоссям, розтягував зморшки та одкривав згнилі пеньки зубів. Вони помагали молодшим ловити челядь, наставивши руки, що вже тремтіли. Бряжчало намісто у молодиць на грудях, жіночий вереск роздирав вуха, гриміли ослони, зрушені з місця, і стукались в лаву, де лежав мерць.

— Ха-ха!.. Ха-ха!!-- котилось од покуті до порога, і цілі ряди людей згинались од сміху удвоє, придушивши руками живіт.

Серед писку і глоти нестерпуче коцкав десь «млин» дерев'яним клекотом згуків.

— Що має молоти? — завзято вигукував мельник.

— Маємо кукурудзу...- пхались до нього дівки, і сварились між собою жиди, приліпивши довгі бороди з клоччя.

Тугий скруцак з рушника, мокрий і замашний, гатив **з** лускотом в спини направо й наліво. **Від** нього тікали, серед реготу й крику, перекидаючи стрічних, збиваючи пил і псуючи повітря. Поміст двигтів у хаті під вагою молодих ніг, і скакало на лаві тіло, трясучи жовтим обличчям, на якому усе ще грала загадкова усмішка смерті.

На грудях тихо бряжчали мідяні гроші, скинуті добрими душами на перевіз.

Під вікнами сумно ридали трембіти.

Жовтень 1911,
Чернігів

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Як називається культурне й мистецьке явище кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., в основу якого покладено ідею оновлення?
2. Назвіть головних героїв повісті «Тіні забутих предків».

Середній рівень

3. Чому М. Коцюбинського зацікавило життя українських горян?
4. Які риси неоромантизму наявні в повісті «Тіні забутих предків»?

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте образи природи в повісті «Тіні забутих предків».
6. Поясніть роль народної міфології в повісті «Тіні забутих предків», проілюструйте свою відповідь прикладами з тексту твору.
7. У чому полягає своєрідність теми кохання в «Тінях забутих предків»?

Перевірте себе ----- Т-----

1. Докія, героїня оповідання Б. Грінченка «Каторжна», викликала роздратування, злість у всіх, тому що
  - А не плакала, не просилася, коли її били, ображали
  - Б була дуже красива й незалежна
  - В відповідала всім грубо, зі злістю, перша всіх зачіпала
  - Г була пихатою, зверхньою, не звертала ні на кого уваги
2. Останньою краплею, після якої дівчина, героїня оповідання «Каторжна», зважилася на помсту, злочин, стала
  - А сварка мачухи й побої батька
  - Б нелюбов з боку мачушиних дітей
  - В зневага до дівчат на вулиці
  - Г зрада хлопця, його зневажливе ставлення до неї
3. Ліричному героєві новели М. Коцюбинського «Intermezzo» необхідний був відпочинок, тому що він
  - А був перевтомлений фізичною роботою
  - Б вже не міг сприймати людського страждання, суєти великого міста
  - В переніс важку хворобу
  - Г пережив трагедію нерозділеного кохання
4. Уривок з новели М. Коцюбинського «Intermezzo» «Гладжу рукою соболіну шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса...

Тихо пливе блакитними річками льон. А там ячмінь хилиться
й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок» позначений рисами

- А романтизму
- Б символізму
- В імпресіонізму
- Г реалізму

- 5, Іван, герой повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», про-
вів своє дитинство
- А у лісі серед птахів і звірів, справжніх та уявних
  - Б у школі за навчанням
  - В на важкій роботі на городі
  - Г у розвагах та іграх із сільськими дітьми
- 6, Перше знайомство Івана з Марічкою, дівчиною з ворожого роду,
свідчить про те, що
- А горяни — дуже запальні та нестримні люди
  - Б зло можна подолати лише добром
  - В гуцули мають дуже своєрідні звичаї та уявлення про честь
  - Г кровна ворожнеча — це велике зло, яке винищує цілі роди
7. Марічка відповідала на гру Іванка на флюярі
- А жартівливими пританцьовками
  - Б задумливими й закоханими поглядами
  - В різними співанками
  - Г гордовитою насмішкою, удаваною байдужістю
- 8, Вогонь для вівчарів на полонині був перш за все
- А священним атрибутом
  - Б засобом для зігрівання й приготування їжі
  - В засобом охорони від диких звірів
  - Г засобом для ворожіння
9. Дізнавшись про трагічну загибель Марічки, Іван
- А з горя втратив розум
  - Б вирішив утопити своє горе в корчмі
  - В увесь поринув у господарські клопоти
  - Г надовго зник
10. Юра-мольфар був
- А мудрим дідом-знахарем, що знався на травах
  - Б ворожитом, до якого дівчата зверталися, щоб дізнатися про
свою долю
  - В чарівником, що міг впливати на погоду, худобу та здоров'я лю-
дей
  - Г лісовою міфічною істотою, пастухом диких звірів

11. Іван понад усе прагнув затримати чугайстра, тому що хлопець
 А цікаво проводив з ним час
 Б боявся за нявку, яких так не любив чугайстер
 В хотів повчитися у чугайстра танцю та грі на невідомому йому інструменті
 Г знав, що чугайстер може спуститися в село й зашкодити людям
12. Головною думкою повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» є
 А уславлення вічного кохання
 Б уславлення краси природи
 В уславлення своєрідності звичаїв та обрядів гуцулів
 Г засудження кровної ворожнечі

Ольга Кобилянська

(1863-1942)

Ольго Кобилянська, талановита буковинська письменниця, внесла в наше письменство новий тон, новий спосіб писання, взятий з новішої німецької літератури та філософії. ... Оповідання Кобилянської визначаються дуже великою ніжністю та делікатністю рисунку та щирим почуттям і являються найкращим свідоцтвом культурності нашої інтелігентської жінчини...

і. Франко

Ольга Юліанівна Кобилянська народилася 27 листопада 1863 р. в містечку Гура-Гумора на Південній Буковині (на той час – територія Австро-Угорщини, тепер Румунії) в сім'ї службовця. В особистості майбутньої письменниці поєдналися впливи різних культур: її батько був українцем, мати походила з німецько-польського роду. Батькова служба потребувала частих переїздів. У різний час сім'я Кобилянських жила в містах Сучаві й Кімполунзі, в селі Димці, а з 1891 р. – у Чернівцях. Перебування в Кімполунзі (тепер Румунія) пов'язане в житті О. Кобилянської з навчанням у чотирикласній німецькій школі (1873-1877). Прагнення надалі здобувати систематичну освіту наштовхнулося на матеріальні перешкоди: в родині Кобилянських було семеро дітей (п'ятеро синів і дві доньки) – не дивно, що не всі вони могли сподіватися на одержання

бажаного фаху. Для становлення творчої особистості О. Кобилянської багато важила самоосвіта. Вона була безсистемною та виходила з тих загалом невеликих можливостей одержувати потрібну лектуру, що їй надавало містечкове середовище. Скажімо, О. Кобилянська поєднувала захоплення творчістю маловідомої німецької письменниці Є. Марлітт та інтерес до феміністичних ідей з увагою до філософських праць видатного мислителя Ф. Ніцше. Настільки різні зацікавлення певною мірою позначились і на її власних художніх пошуках.

Поезія була ще зовсім раннім^ юнацьким захопленням О. Кобилянської. Починаючи з 80-х рр. вона вже віддає пріоритет прозі: молода авторка пише тоді низку оповідань німецькою мовою. Роль української письменниці далася О. Кобилянській нелегко й не одразу. Надіслане до альманаху «Перший вінок» оповідання «Вона вийшла заміж» було відхилене за рішенням І. Франка. Значно пізніше, коли на основі цього твору постала повість «Людина», відбувся нарешті дебют О. Кобилянської в ролі української письменниці — публікація побачила світ у журналі «Зоря» за 1894 р. Відтоді прозові твори О. Кобилянської почали регулярно з'являтися на сторінках українських видань. Межа XIX-XX ст. стала найбільш активним і плідним періодом її літературної діяльності. У той час побачили світ кращі твори письменниці: «Impromptu phantasie», «Битва», «Царівна», «Некультурна», «Valse melancoiique», «Земля», «За готар», «Ніоба», «В неділю рано зілля копала». Появу повістей та оповідань О. Кобилянської українська літературна критика зустріла неоднозначно. Полеміка навколо прози О. Кобилянської стала одним із виявів конфлікту між представниками традиційного реалістичного напрямку в літературі та письменниками-модерністами.

Наступний період життя письменниці був менш яскравим і насиченим, ніж попередній. Перша світова війна та її наслідки змінили європейське культурне життя. Після розпаду Австро-Угорщини Буковина потрапила до складу Румунії. Живучи в Чернівцях, О. Кобилянська не могла підтримувати постійних тісних контактів із письменниками Радянської України. Перші роки Другої світової війни вона провела у Чернівцях, де й помёрла 21 березня 1942 р.

Письменник очима сучасників і нащадків

Панна Ольга Кобилянська — найближча землячка Федьковича, бо зросла також в буковинських горах. Початкову освіту отримала в німецькій школі, а потім доповнила її читанням книжок

головно в німецькій мові, якою спочатку писала свої твори та пише часом і тепер, бо знає цю мову дуже добре і має літературні зв'язки в німецькій Австрії та Німеччині, де ті твори здобули в собі велику пошану нарівні з кращими творами німецької модерні. Цієї «німеччини» не можуть простити д. Кобилянській її земляки, бо німецький вплив справді досі знати на її стилі, але ж якщо німецька мова і справді була шкідлива для стилю письменки, то зате вона була їй дуже корисна для загального розвитку і врятувала її думку від сну в маломіщанському та дрібноурядницькому околі малого міста, де єдиним осередком культури була німецька бібліотека. Отже, «німеччина» відкрила письменці нашій світ ідей, познайомила її з світовою літературою і навчила любити і розуміти хист. Справді, ідейний та естетичний розвиток у д. Кобилянської далеко вищий, ніж у тих австро-руських письменців, що розвивались під впливом тільки рідної та польської літератури. Німці показали д. Кобилянській і шлях до літератури і додали їй сили побороти перші перешкоди, а від своїх земляків вона мала спочатку більше прикrostей, ніж моральної помочі, і, либонь, не раз спадало їй на думку покинути назавжди українське письменство та й піти знову до своєї привітної, немов рідної «німеччини»; однак добре, що вона цього не вчинила, бо в німецькому письменстві вона тільки гість, хоч і милий, а в українському вона дома і може розмаїтніше виявити свій талан. <...>

Не раз дістається д. Кобилянській навіть від прихильників, її дорікають тим, ніби вона, як німецькі модерністи, залітає надто високо й надхмарні світа, багато вище, ніж сягають верхів'я буковинських гір, і через те не бачить і не хоче бачити, що робиться по долинах, де страждає буковинський народ. Ці дорікання мають певну основу в тому, що д. Кобилянська, перебувши чималий вплив філософії Ніцше, поривається часами до «надлюдського» (*ubermenschliches*) ідеалу, і це заводить її не раз у млисті, абстрактні мрії, але зате парадоксальний дух того філософа розвив у молодій буковинській письменки далеко більшу відвагу думки і фантазії, ніж ми звикли стрівати у більшості австро-руських письменців. Протест особи проти околу; що конечне викликає за собою поривання *ins Biau hinein*, становить неминучий момент в історії літератури кожного народу, такий момент, здається, тільки тепер вповні настав для української літератури, щонайменше для тієї, що розвивається в австрійських обставинах. Подібний літературно-громадський рух викликав свого часу в інших народів надзвичайний розцвіт артистичної творчості...

ЗЕМЛЯ

Повість

(Скорочено)

*Своєму батькові
Юліанові Я. Кобилянському
посвячує авторка*

«Es liegt urn uns herum gar
mancher Abgrund, den das
Schicksal grub, doch hier in
unserem Herzen ist der tiefste»¹.

I

Дві години від річки Серета на Буковині лежить село Д., із західного боку якого тягнеться великий ліс, що належить місцевому пану. Неподалік розташований панський маєток, оточений кількома дрібними хатинками, в яких мешкають його постійні робітники. Багато хто з мешканців села ходить на заробітки до Молдави.

Хата заможного газди (господаря) Василя Чоп'яка мала інший вигляд, ніж хатинки тих, хто шукає щастя у Молдаві. Дружина Василя Докія тримала скрізь у хаті взірцеву чистоту і лад, вона була вправною газдинею, яка сама веде господарство, бо її чоловік — п'яничка. У неї ще був сорокарічний неодружений брат Петро, який жив неподалік і допомагав їй із господарством. Петро часто їздив на заробітки до Молдави, був працьовитий і непогано заробляв, але часом любив випити і все зароблене пропивав. Єдиною розрадою і метою життя Докії була її шістнадцятирічна дочка Парасинка. Докія прожила важке життя у панських наймах і тому не хотіла такої долі для своєї дочки. Жінка мріяла видати дочку за заможного газдівського сина. У неї на прикметі було лише двоє таких хлопців — Михайло Федорчук та Тодорика Жемчук. Михайло був би найкращою парою, і дівчині він подобався, і батьки його були не проти, але ж він мусив наступного року йти на військову службу, а Докія, почувавши себе не дуже добре, прагнула неодмінно видати Парасинку якомога швидше. Тому їй довелося зятем обирати некрасивого та неговірного Тодорику, який проте також був працьовитий і заможний. Взимку, в м'ясниці, відбулося весілля.

¹ Кругом нас знаходиться якась безодня, що її вирила доля, але тут, у наших серцях, вона найглибша (нім.).

Докія Чопяк і батько Михайла Івоніка Федорчук на весіллі не поділяли радості присутніх. Вони сиділи поряд у куті і шкодували, що не вдалося поєднати долі своїх дітей. Івоніка скаржився, що його дуже хвилює майбутня військова служба сина, бо молодший син Сава не дуже охочий до роботи, і без допомоги Михайла буде дуже важко дати лад господарству, івоніка ладний був усе віддати, аби старший син залишився вдома. Під час весілля Михайло запросив на танець тиху і небагату панську наймичку — Анну.

Було весною. В часі бранки.

Івоніка подався з Михайлом до міста, до бранки, Марійка лишилася дома, а молодший син їх Сава пішов у поле. Тут, на тих полях, був цілий їх маєток, якого не лишалося ніколи без дозору. Окрім хати, що стояла недалеко панського дому, мали ще тут, на полях, два бурдеї. В одному мешкав усе хтось зимою й літом, у другім заховувались бджоли, а в стайні, що розклалася близько коло тих півничних мешкань, розжився їх прекрасний товар. За стайнею даліше стояли стоги із збіжжям і конюшиною. Там білівся невеликий чистий тік. Все се лежало, мов у плитному кітлі. Подальше розрісся лісок, ніби город. Неначе вмисне схилилися тут поля вниз, щоб на ціле майно оце не гляділо цікаве око. Особливо ж на бджоли й товар. Сей останній був гордощами Івоніки. Пара молоденьких бичків, пара пишних червоних тірольських волів, дві корови й кілька теляток; Літом ночував Івоніка або Михайло з ними у стайні, а зимою пересиджував у бурдеї та надзирав за ними.

В сусідньому селі водилися від непам'ятних часів злодії, а як заходили сюди, так мусили минати поля Івоніки. Тому мусив усе хтось пересиджувати у бурдеях, мов на варті. Звідси було близько Івоніці до всіх його піль і нив. Тут велися йому бджоли ліпше, чим при сільській хаті на «горі*». Сюди звозив усе своє збіжжя, молотив, ховав і спродавав, і жив чесно й свobodно, мов той лісний птах. Івоніка не любив, як йому хто при роботі приглядався, особливо ж, як хто його бджолам придивлявся. Був чомусь переконаний, що вони від того поносили шкоду, і майже ніколи не припускав когось чужого до вуліїв. Ішов хто до нього, то він се бачив здалеку. Тоді виходив йому вже кількадесят кроків назустріч, скидав свій ремінь із себе (останнім лишалося все лихо, яке могло

понести від гостей у його табор, при гостеві) і таким чином відбирав людям нагоду придивлятися уважніше його майну. Не те, щоб вія, може, побоювався, що той простягнув би руку за чим-небудь у бурдеї або коло нього! Ні, боже борони! Такої лихої думки про своїх сусідів не був він ніколи, помимо стількох досвідів у своєму житті! Він лише дуже лякався надто добрих і лихих очей, боявся сили деякого зілля, яке, замовлене лихими словами й підкинене під яку річ, або під товари ну, або й вулій, могло довести до великого нещастя, а не раз до смерті. Він страхався всяких таких інших нечистих, чарівних речей, на яких розумілися деякі, неначе на хлібі насущнім. За свої бджоли, яким було тут на полях, як у раю, боявся вже найбільше. І була б ва них чимала шкода, коли б деякі рої. потягнені лихим оком, осілися десь на незнаному місці і пропали для нього без повороту!

Довкола бурдея пишалася в літі на широких отих просторах. що десь аж ген на краю злучалися з голубим небом, найкраща пшениця, колисалося в ритмічних, лагідних рухах високе золоте жито, а тут і там бігли зелені пасма конюшини, обсипані рожевим пахучим цвітом, та біліли ниви дрібної гречки. Півмілі заносило від них медовим, запахом і при-тягало насилу комашку до себе.,.

В деяких днях, коли небо прибиралося у синявий шовк, а сонце розходилося самим блискучим золотом, коли тепло все переймало й розпирало, добувало все неначе силоміць із землі наверх,— жилося прегарно! Такі дні були милі для Івоніки. Тоді він сам до себе усміхався та приязно розглядався. Переживав сам стан землі й був із нею одним. Знав се, що було любо і збіжжю, і всьому, що піднімалося з неї. особливо ж по дощі. Неначе чув і бачив, як земля з задоволення розходилась, розкошувала, як її соки відсвіжувались, і як вона, насичена, віддихала важкими пахощами. В тім її віддиху так і купалося все над нею! Те знали і бджоли його — вони були розумні і проворні, і ані одна не лишилася в такій порі в улію, хіба котра мусила. Вилітали поспішно, літали сквапливо, лукувато від одної квітки до другої всуміш, схилялись чимраз нижче над землею і бриніли всі враз так вдоволено й важко, що їх бренькіт, зіллявшись в одну струю, становив одностайну, од-наче несказанно гармонійну, сонливу музику, що в тиші за-носилася далеко-далеко... Ниви з конюшиною простиралися

ген-ген, приманювали кожного до себе, а їхні білі й рожеві цвіти, всуміш зі свіжою зеленню, дрібним барвним усміхом своїм до ясного сонця клонилися до легкого півсну, уколи-сுவані одностайним, ніжним бренькотом бджіл.

Гарна була земля.

У своїх барвах жива й свіжа, шкода лиш, що не говорила.

Івоніка любив її. Він знав її в кожній порі року і в різних її настроях, мов себе самого. Вона пригадувала чоловіка й жадала жертви.

Як була люта, боявся її більше, як почорнілого неба, що віщує тучу. А бувала люта, колц надармо ожидала дощу, що мав її скропити, коли тижнями надармо тужила за холодними ситими краплями води, і замість води жевріюче проміння сонця випивало її соки. Тоді стягалися її тут і там випуклі сугуби і тріскали з гніву, вона ставала тверда й недоступна і не видавала ніяких плодів, Тому, що на ній зеленіло й росло, відбирала поживу — воно слабло й ув'явало, блідло й переходило поволі, але певно, в окалічілий стан.

Сюди, до бурдеїв, прийшов Сава, молодший син Івоніки. Прийшов напоїти худобу й дати їсти великій собаці Соїці, що стояла коло стайні на припоні.

Надійшов повільним і лінивим кроком. Вступив у стайню. Глянув за товаром, що звернув свої великі голови ліниво до нього і дивився, ремигаючи, великими лагідними очима за ним — та й вийшов. Не хотів його напоїти. Верне Михайло, то напоїть. Як піде до жовнірів, він ще доста буде за нього робити. Що як що, а се жде його неминуче...

Ото якби його відібрали; не надзирає би за ним стільки, що тепер. Все мав йому чимсь докоряти, чогось учити! Тут він не доста пильний, там не зробив роботи як слід, тут знов забагато ходить йому по селу, там знов забагато на танець і між дівчата втручається... Що се такого? Що се має його обходити? Він уже знає, чого ходить стільки в село й на танець, і він, Михайло, думає, що як він старший, то він — молодший — має його зараз у всім слухати! О ні, се таки не так! А відтак забороняє йому також він і тато сходитися з вуйком Григорієм. «Шибеником» називає вуйка і прямо каже, що коли тато, мама й він в той бік не дивляться, то й він не сміє інакше поступати. Так!

І він не сміє інакше поступати?

Га-та!.. Се ще побачимо!

Він любить чорнооку Рахіру, доньку вуйка Григорія, і ніколи її не покине. А що тато з вуйком мав — се його не обходило. Сварилися, то сварилися, вий тому не винен. Вуйко Григорій свідчив фальшиво на тата й сидів за те кілька місяців у арешті, але що се його обходило? Най би тато не фудулився на Григорія; а то все на нього боком дивився, немов на гадину, а той і розлютився одного разу і вкусив. Одному газді пропали деякі речі з хати й гроші, а вуйко посвідчив при суді, що й його тато мав у тім свої румки. Від того часу пішло пекло. А, по-друге, казали, що до Рахіри не годиться йому, Саві, ходити. Вона близька своячка його. Його мами рідної сестри донька,— гріх! Та се йому дуже в голові! Хай хто інший таких гріхів боїться, йому не страшно перед ними..

Григорій і Рахіра сміялися також із того. І Григорій не був дурний. Бачив світа. Ходив майже щороку до Мол да ви на роботу і. як вертався відти, знав не одно розказувати, що чув, видів, а що й сам утнув, Не бачив у тім гріха, що Сава любив Рахіру...

А, по-друге, хоч які були бідні,— бо вони були бідні зарібники, що винаймали собі поле й ходили на роботу, особливо ж Тетяна, тітка його,— то все-таки обдаровували його чим могли, як там прийшов, і угощували, не тряслися над крейцаром, як тато й мама. Тато його не дозволяв йому курити, бо сам не курил, а Григорій усе приносив йому пачку з Гоппляцу, як знав, що в нього вже тютюну не стало, а він хотів курити, В тата пив він горівку лиш 3-4 рази до року — на Різдво, на Великдень, на храм і на Новий рік або в м'ясниці,— а тут частували його не раз і не два, а по кілька разів до тижня, А вже найліпша була для нього Рахіра...

Як Михайло вгадав, що він Рахіру любить, і дізнався, що він часами заночовує в вуйка Григорія, накинувся на нього і сварив: «Сором нам робиш, Саво! Ти любиш дівчину пусту, що на неї ні один порядний хлопець у селі не глядить, що її ніхто порядний за жінку не візьме. Вона погана волошка, циганка. Дивися на її зуби й на її рот! Як клубки з м'яса стоять їй в лиці! Чи вона чим причарувала тебе? Дивися, яка вона погана! Чоло волоссям заросло, а очі, як у чортиці або як у голодної собаки!»

Він не відповів братові на те нічого. Взагалі небагато говорив, як той зводив розмову на Рахіру, але її покинути зовсім не думав. Як не міг її через кілька днів бачити, бо батько роботою обтяжав, був просто хорий. Ходив, мов затроєний, в'янув усім тілом, а лють так і грала в нім. Тоді й недобре було дразнити його. Не витримував він так довго. Як та вода загачена, що найшла цілою масою і розриває греблю, так і любов його ломила всі згляди й обов'язки проти родителів, і він ішов до неї. Вона нагороджувала його багато за цілий знівечений час, і він удвоє прив'язувався до неї.

Мабуть, ні одна дівчина на світі не вмiла так любити, як вона! В її обіймах він неначе мiнiвся. Своїми великимй червоними устами пила з нього всю енергію і силу; пила його, коли лиш гляділа на нього своїми очима. І під тими поглядами, що або сміялися, або іскрами обсипували його,— м'як, ослабав і тратив усяку волю. Її сміх, голосний, короткий, уриваний сміх, виривав його з усякого надумування й поривав із собою, а слова її все підходили йому під його душевний лад.

Здавалося, ціле його єство зібралося лише в те одно почуття, в любов до неї, і стратило змисл для чого іншого. Купався і поринав у тім чутті. Відчував її в собі, мов життя, і ані через думку не переходило йому розлучатися з нею.

Сміявся з нею над батьком і братом. Що знали вони, як їм обом було! А коли роздразнювали його заборонаю ходити до Григорія, грозив, що втече з нею в Молдаву. Так, утече з нею до Молдави, а таки не лишить її...

Вийшов із стайні і глянув округ себе. Так тихо й пусто було вокруги. Земля лежала ще чорна й нага, як далеко око сягало^ ген аж туди, де небо хилилося; лиш десь-не-десь зеленілися блідо пасма озимини й різнилися виразно від темної, неораної ще ріллі. Сплюнув перед себе. Страх, як нудно йому тут! Михайло грав на сопілці, як пересиджував тут сам, але він ані не вмів грати на сопілці, ані не любив того жалісливого голосіння. Воно його боліло. До чорта! Тепер мусив тут сидіти й нудитись. Жодна людська душа не заходить сюди, ні нічого живого не побачиш тут. Що мав починати? А сидіти мусив. Саме якби відійшов, вліз би хто й виніс усе з бурдея,

тоді мав би що слухати, а врешті і шкода була би неабияка. Тонкий і стрункий, випрямувався, складав руки назад, підіймав голову й поглядав, на хвильку прижмуривши очі, в легко захмарене весняне небо...

Робив се з привички. Любив стріляти птахів, і коли лише станув де бездільно, зараз прижмурював очі й шукав чогось під хмарами. Часом і зовсім без наміру. Кілька птахів, що переганялись високо під хмарами, зникли на хвильку й по-явилились знов,— і звернули його увагу на себе.

Він слідив якийсь час за їх грою в повітрі, а відтак стрілила йому одна думка через голову. Побіг живо до бурдея, зірвав із стіни батькову стрільбу, повернув на давнє місце, підняв стрільбу догори, замірився на птахів і вистрілів...

Добре стрілив. Як чорна точка, що в шаленій скорості зростає, так упала одна пташка до землі. Він підбіг сквапно в той бік і глядів, за чим цілив.

Се був воробець.

Він розстрілив його цілком..

Підняв і відніс його великій, на ланцюзі прив'язаній собаці. Відтак глядів через хвильку, як вона то кидалася, то жахалася дрібної закривавленої пташки. Опісля знов дивився під хмари і знов ждав... Не добачив уже нічого більше. Гук вистрілу лякав їх. Вони розлетілися і зникли.

Він усміхнувся.

Сього не вдав би Михайло, аби йому й лева підставив! Він дуже зле стріляв. Брав стрільбу до рук так, як її хіба бере жінка. Так невдачно! Ну, се раз буде файний жовнір! Як він буде раз у війні на людей стріляти, коли не вміє застрілити навіть зайця? Чи буде й там буком кидати, як кидав за зайцями, як хотів якого убити?..

Майже наголос розсміявся. Михайло був баба, хоч був сильний, як медвідь, і плечі у нього, як у великана, садив на них мішки, як ніщо; хоч, щоправда, до роботи був здатний, як рідко хто перший-ліпший. Але серце було у нього м'яке, як тісто!..

І знов усміхнувся.

Чи його візьмуть-таки до війська?

Він хотів би дуже, аби його відібрали. Тоді не потрібував би викрадатися до Рахіри, як той злодій, бо батька не боїться; батько добрий і не каже йому нічого в очі, а мама нехай собі

говорить і сварить скільки хоче, з того не робить він собі нічого, увечір вона за ним не піде, але Михайло...

Він стояв ще якийсь час, потонувши в гадках... Заніс відтак стрільбу назад на місце, замкнув двері від бурдея, а потім, оглянувшись уважно на всі боки, пішов спішним кроком навскіс через поля до неї.

Тим часом — се ж було пізно по обіді — Марійка увихалася по хаті. Вона пересиджувала постійно в сільській хаті коло двору на «горі» і лагодила вечерю. Очікувала Івоніку й Михайла з міста. Була се слабосильна, ще доволі молода жінка з ніжними рисами обличчя, на яким за першим поглядом було пізнати, що тяжка, ненастанна праця й жура, що гнітила її, надали їй п'ятно старості. Вона жила в згоді зі своїм чоловіком, поважала й подивляла його у всіх його вчинках, говорила до нього «ви» і сповняла всі його накази й бажання без опору. Було би тяжко сказати, котре з них було старанніше й пильніше; лише коли про нього говорено, що він незвичайно доброго серця, їй закидувано скупарство.

Вона знала про се, і се гнівало її чимало. Чи се було скупарство, коли вона все дбала для своїх дітей, за які була би віддала душу? Коли не тратила часу так, як інші жінки за балаканкою, сього або того без намислу з хати не давала або надто не роздаровувала? Коли ходила в полатаних речах і не стояла ніколи коло криниці й не прала? Проте вона все була доброю газдинею і мала дома все, що повинно бути в кожній хаті і у кожної доброї газдині. А хоч ніхто про се не знав, то все з тим було їй добре. Ніхто не знав, скільки полотна, напрутаного її власними руками, ховалося в скрині. Скільки прегарних, чисто вовняних коверців висіло на поді. Скільки подушок у неї було, скільки рушників і білля, скільки киптарів і що в тій бляшаній круглій пушці, в якій ховав Івоніка свої важні папери-контракти за поля й усякі інші цидулки,^— що там насподі лежали і банкноти... А що вони найчастіше їли борщ і мамалигу, фасолю і бараболі,— се не мало попросту нікого обходити. Вона ніколи не журилася тим, що по інших хатах діялося і що хто їв або варив. Зрештою, чи інші їли ліпше? Се хотіла би вона побачити! Навіть Докія, що все на ціле село хвалилася, що ніхто так добре не вмє варити, як вона,— варила щодня борщ, а що, може, коли чай пила?.. Ну, тоді, певно, була слаба, або старий

Петро з міста привіз, то й зварила та парили собі роти! Але то вже раз так на світі велося; як хто лиш нічого не давав, не робив дарунків, нічого з хати не роззичував, а хотів і собі дещо оставити, той був зараз «скупий» і того обкидували такими латками, що матінко хрестова! Вона вже давно про се переконалася,— заглянула «пушці» на дно й тому держалася від усіх здалека. В неї були лиш три добрі знайомі, з якими ненастанно зносилася. Дві зовсім старі жінки, білі, як сніг, і одна молодиця. Ті ж старі ставали їй в різних пригодах з порадою, а молодиця була товаришкою її душі і при роботі. Більше не стояла о нічию ласку. Івоніка ішов за нею слід у слід. Жив з усіма добре, але у великій приязні лиш із старим Петром.

Марійки й не бачив ніхто ніколи в корчмі. Дуже рідко коли на ярмарку, а святами або неділею по обіді, то, вмiсто піти де на балаканку в село, лягала на призьбу від сонця і спала, а як ні, то вимашувала собі й синам голови й чесала їх гладко й гарно, так, як чинила се в часах, коли були ще дрібними хлоп'ятами, і розмовляла про худобу й землю і про те, як воно — як дасть бог дочекати — буде в будучності. Часом ходила з Михайлом або Івонікою межею в поле і оглядала хліб...

Нині було їй тяжко на душі, і її думки були понурі й невідрадні та й гнули її додолу.

Зранку, як Івоніка й Михайло пішли до бранки у місто, вона накинула на себе сердак і побігла напрямці чорним полем до сусіднього села, до далеко й широко званої циганки-ворожки, щоб дізнатися від неї із карт, чи Михайло останеться дома, чи візьмуть його восени від неї до війська.

А ворожка числила щось межи картами та числила, перешіптувала якісь незрозумілі-слова, а відтак сказала їй ось що: «У тебе велика гризота, але ще більша жура жде тебе і твого чоловіка відтепер. Перед тобою лежать потоки сліз; вони вкінці висохнуть, і ти будеш кров'ю плакати. Пороги суду переступатимеш, за один раз витопчеш стежку до нього... такий тяжкий жаль нестимеш із собою тою стежкою... Межи бідних роздаватимеш своє добро й від людей будеш утікати, і те, що тобі наймиліше, піде від тебе якнайдалше, а те, що стоїть від тебе подалеку, стане тобі близько серця. Від бога все зависить. Як бог схоче, так і буде! Він може все відвернути. Михайло падає додому».

Так. Та й з тим вернулася. Була зовсім пририта. Ворожка все вгадувала* коли було прийти до неї, та й сим разом, мабуть, правду говорила. Тому вона вже тепер плакала. їй було так гірко на душі, що не могла з собою упоратися. Вона знала, що Михайла обстрижуть, хоч він тепер і «додому падав», і що піде від неї восени на два-три роки, а може, й навіки... Вона не сумнівалася над словами ворожки. Говорила так, що не могла інакше, як вірити. А якби й половина того була правдою, то все її ждало якесь нещастя, її ждали,— як казала ворожка,— криваві сльози... Ворожка оця була чарівницею. Різними зіллями і примівками відібрала власній рідній сестрі чоловіка, а той, покинувши жінку й дітей, прийшов до неї і жив із нею як чоловік із жінкою, хоч вона була старша й погана. Вона зналася на різній силі й не говорила на вітер. До неї зверталися всі дівчата й хлопці із сусідніх сіл, вона всім помагала. Одним зіллям, іншим примівками, Говорила як із книжки й угадувала з карт, хто приходив до неї з серцем і вірив у те, що вона говорила. Вона вірила в те, що вона виворожила... Тихо плачучи, робила тепер одну роботу за другою. Розклала огонь, поставила вечерю, перечеислила всі кури й качки і злагодила в клуночок снідання на завтра. Враз із дниною мав іти Івоніка з Михайлом орати в поле. Пораючись отак то тут, то там, вона не помітила, як Сава вступив у хату і, станувши в куті під піччю, слідив за нею мовчки напівглумливо, напівзчудовано. Він був високий ростом, вищий від свого брата, але ніжно збудований, як мати. З лица подобав також на неї і був би гарний, коли б не його безустанно заблуканий погляд, що мав у -собі щось зимного й несупокійного. З його ніжного, майже дитинячого обличчя вражав його погляд прикро і відтручував від себе. Очей сих не наслідив вік ані від тата, ані від мами. Коли очі Івоніки були дзеркалом самої доброти серця й чесноти, погляд у Марійки м'який, звичайно глибокий і зажурений, в усміху несказанно лагідний і гарний, то його очі, великі й сиві, не мали нічого спільного з його дитинячо-молодим обличчям. Звичайно неначе гойдалися по землі, колисалися від одного предмету до другого, однак коли звернулися раз на що і прикувалися на хвильку до чого, почали миготіти в холодному, мов сталь, блиску й у тім блиску розходилися. Страхали іменно, коли хотіли щось добачити. Очевидно, зміна і гра йо-

го очей була несвідома, та тому не менше важка... Холодним, мов ніж, зимним блиском, що поступенно змагався, відпихав від себе, і треба було усміху його молодих ніжних уст, щоб привабити душу до себе.

— Мамо! — перебив нараз тишину дзвінким голосом.— Чи вечера ще не готова?

Вона прокинулася лякливо й оглянулася.

— Ай, най тебе там!..— кликнула з високо зморщеними бровами, неначеб відчула раптом сильний фізичний біль.— Як же ти мене перепудив! — І немов роздразнена тим, тягнула дальше:— Та вже вечері хочеться? А чому ж ти вернув так скоро з бурдея? Напоїв худобу? Ти мав там сидіти, доки тато не прийде та доки Михайло сам туди на ніч не піде!

— Так! І голоден? — спитав він.

— Чи я для них борше варю, як вони пересиджують у бурдею? Всім в одній порі варю.

— Як я голоден, то їх то не болить.

— А де ти був досі? Хіба ж усе там у бурдею? — спитала їдко.

— Жаль вам, що ви не були там, де я ходив? — відповів глумливо і стояв, мов стрункий дуб, перед нею і краєв серце холодним блиском очей.

— Бог би тебе скарав, Саво! Мені з жури чорно перед очима, а ти ще приходиш і їси моє серце!

— Ей, чи то я їм ваше серце? Може, я й тому винен, що ви плачете? Може, ви за мною плачете? Не плачте за мною, бо я ваших сліз не потрібую. Навіть як умру, не потрібуєте за мною плакати!

— Саво! — крикнула вона з жахом.

— Мовчїть! — сказав понуро й сам замовк. Глядїв на землю, неначе шукав на нїй кулі, що перебігла з одного місця на друге, та схилив молоде, звичайно блїдаве лице, що стемніло із гнїву, який так раптово наплившому до серця.

* — Мовчати, кажеш ти! — сказала вона й усміхнулася гірко.— Коли я межи людьми чую, як про тебе говорять, я й так мушу мовчати, сину мїй! — тягнула поволї несказанно гірким голосом.— Навіть не можу перед ними пожалїтися, бо мені соромно. І мені так соромно, що з сорому не раз у землю запалась би, що мїй син вибрав собі дївчину, яка сорому не має, доньку чоловіка, що сидїв у кримїналі, що славиться

злодієм на ціле село й що твого тата хотів до криміналу упхати, а тепер, де може, безчестить. Його донька така, як він, ба навіть ще гірша, а ти лізеш до неї, бігаєш за нею! Га-га-га! Стидайся, Саво! — сміялася зневажливим, гірким сміхом, а відтак утерла сльози з очей.

Він стояв, як перше, не змінивши ні пози, ні руху, з похиленою головою і непостійним поглядом, та слідив за всіма її рухами і кроками; Він любив свою матір, здається, любив її більше, як тата і брата, але бували хвили, в яких ненавидів її, так як тепер, з цілої душі своєї, коли нарікала на Рахіру і прискала зневагою, як трійлом.

— І тому ви плакали? — спитав поволі з обидливим глумом.

Вона глянула на нього, а відтак обізвалася:

— Ні, ти не вартий того, аби я за тобою плакала! Я плачу, що Михайло піде восени в рекрути!

Він підняв брови високо вгору і спитав цілком зимно й спокійно:

— Тому?.. Ну, то плачте здорові, дальше! Я гадав, що маєте вже кулешу готову, а ви заводите, як по вмерлих. Як так, то я можу собі знов іти...

— Іди, іди, звідки прийшов!

— Я йду, звідки прийшов,— скипів він,— аби-сьте знали! Аби-сьте таки знали! — І очі його замиготіли зимним блиском.

— Іди! — кликнула вона, вибухаючи гнівом та піднявши грізно руку вгору.— Якби ти сьогодні йшов до жовнірів, я би богу дякувала! Як ти смієшся зі сліз маминих, то нехай собаки плачуть за тобою, а коли тобі слова мами й тата байдужі, то нехай тобі вороги твої радять. Іди з моїх очей, забирайся!

Він відвернувся і вийшов повільним кроком надвір. Тут постояв хвильку, віддихаючи сильніше з раптового зворушення. Надумувався, але не пішов зараз туди назад, звідки прийшов. Зайшов уперед тихо до стайні, де стояла одна дійна корова, і почав там перешукувати. Шниряв за яйцями. Коли повибирав їх з гнізда, вернувся ще в курник, узяв першу курку, що сиділа скраю під рукою на бантах, і висунувся безшелесно на подвір'я. Аж відтак пішов туди, «звідки прийшов...»

II

Марійка осталася знов сама. Не плакала вже більше. Сцена із Савою прогнала м'які сльози від неї. Несказанно гірке почуття отуманення запанувало нею і скривило бо-лісно її уста.

Чому був Сава такий лихий? Чому був такий лихий, коли дитиною був такий добрий і щирий, такий, як Михайло?

Чи не працювала вона для обох, відколи світ побачили, чи не жила лише для них? Чим скривдила його? Не году-вала їх однаково, не убирала? Як малим, так тепер великим змивала власними руками їх волосся і білля; цілою душею рада була видіти їх добрими газдами, щоби люди шанували їх у селі, щоби шанував їх світ. А однак... коли Михайло вже змалку вичитував їм їх волю з очей, заходився коло господарства, мов дорослий, працював, гарував, був притім добрим та лагідним, мов шовк,— Сава був лінивий і впертий, твердий, хмов камінь, у роті мав на кожду хвилю повно лихих слів, що доводили родичів до роздрознення. Ніколи не міг при одній роботі довго видержати, все горіла йому земля під ногами; йому було наймиліше, коли мав роботу й дім за плечима, коли міг закинути стрільбу на плечі і брести лісом та полем. Се знав він найліпше. Вистрілював усі во-робці із гороху, а взимі зайці, що лізли аж під хату в сад і обгризали молоді овочеві дерева. Але се й було все, у що вкладав свою душу!

Він повинен іти до війська замість Михайла. Він!! Се бу-ло б для нього чистим щастям! Там би, певне, зробили з нього людей! Його приязнь до Рахіри — Боже, скарай її! — устала би, і з тим покинула б його вся зла натура. Все було би, як Бог любить. Відколи з нею сходиться, стає з дня на день гірший, лінивіший і твердший, справляє всім лише гризоту та жаль. Та й коби ще на тім скінчилося! Але як схо-че з нею побратися, що тоді? Вона зітхнула тяжко і глибоко, запалила світло коло печі й хотіла саме виглянути надвір за Савою, чи справді він пішов — вечеря була вже майже ви-готовлена, нехай би нікуди вже не йшов,— коли саме в тій хвилі двері знадвору відчинилися й увійшов Івоніка. Він ступав мовчки, тяжким кроком, неначеб не бачив нікого в хаті, прямо до постелі, і почав із себе здіймати одну річ по другій та скидати на постіль.

Марійка дивилася на нього хвилю з переляком, вижидаючи, і не мала відваги спитати, що сталося. Її серце само вишувало, що зайшло щось недоброго.

Врешті він обізвався:

— Ми втратили нашого хлопця, Маріє! — сказав, але слова йшли йому так поволі й важко з уст, неначеб мав горло й уста переповнені слізьми.

— Боже, боже, боже! — зойкнула Марія і вдарила розпучливо долонею об долоню. — Що ви кажете, Івоніко?

— Втратили, Маріє, втратили!

— Все пропало! — сказала буззвучним голосом — Чому нас бог так тяжко карає, Івоне, скажіть, чому? — І по довгій, хмарній хвилі, під час якої обоє так тяжко мовчали, спитала: — І де ж він?

— Пішов просто до бурдея, товару доглянути і плуг злагодити. Хоче, аби ми завтра досвіта йшли орати. Земля жде...

Тут вибухла Марійка нараз голосним плачем. Плакала так гірко, що, хлипаючи, дрижала цілим тілом. Спогад, що син був такий добрий і дбалий і що його саме відібрали від них, розірвав рану в її душі, й вона віддалася несамовитому, нестримному жалеві. Такий був Михайло! Не ївши, просто пішов до бурдея, щоб до товару подивитися, за всім доглянути; аби на завтра пристарати до орання, аби братися до землі, як усе в останніх днях... І він мусив їх покидати — на три роки покидати! «Михайле!» — крикнула вона вголос та впала на лаву. Потім ударила кілька разів головою -до стіни і стала тяжко проклинати. Пощо мав іти відтак з дому? Пощо? Ті, що його відібрали, бодай би ніколи не зазнали радості з своїх дітей! Ті, що придумали військо та се, щоби сини покидали родичів у найкращому віці, бодай би і в гробі не найшли супокою, а тих, що видумали війну, нехай Бог скарає, нехай їх тяжко скарає! Землі нехай наїдяться і най подавляться, кров'ю най уп'ються, коли їм уже чого іншого замало на оцім світі. Так, так, так...

У місті в Івоніки взяли гроші, але від служби Михайла так і не звільнили.

Другого дня батько з Михайлом поїхали орати в поле. Старий Івоніка журився, що Сава — кепський господар і йому доведеться самому вести наступні три роки господарство. До них підійшов панський лісник Онуфрій Лопата,

якого в селі звали «дурнуватим», бо він колись брав участь у Австрійсько-Італійській війні 1859 р., мав медаль і повсякчас любив про це розповідати, багато вигадуючи. Онуфрій порадив Михайлові не сумувати з приводу майбутньої служби та через те, що Парасинка вийшла за іншого, і запропонував одружитися на своїй дочці. Але Михайло думав про Анну.

Наступного дня Михайло пішов випасати телята і згадав про те, як він вперше побачив Анну на панському подвір'ї, де вона працювала разом з іншими дівчатами. Михайло перемовився з дівчиною кількома словами, але вона назавжди запала в душу.

Відтак бачив її ще частіше. Часами мав діло на панському подвір'ї, або тато висилав його туди з орудками. Тоді все перемінявся з нею кількома словами. Не говорила ніколи багацько, але все розумно і скромно і не сміялася на все горло, як інші дівчата. Була інша, як другі сільські дівчата. Не знав саме докладно, чим різнилася від інших, не застановлявся над тим ніколи глибше. Він відчував лише сліпо різницю. Була ніжніша й тонких обичаїв. Була в одязі все чиста, а гарне темне волосся її було в порядку. Воно лінскувалося в неї з дня на день, коли тим часом інші дівчата розчісували його лише в неділю або в свято. У неї не було багато намиста на шії, але ті цітки, що їх носила, були за всіди гарні. Єство самого ліпшого і тоншого лежало в тім, що зайняло його некультурну, але в основі чисту й добру душу, і його впливові піддавався несвідомо. З нею годі було як-небудь шуткувати, за рукав тягати, зачіпати. Чоловік так і сам ставався поважним, як опинився близько перед нею. Немов затихала цілим єством і гляділа очікуючим поглядом на ті уста, що мали до неї заговорити. А коли і здобувся хто на те, що звернувся до неї легким словом, тоді рум'янилася, потопаючи в полумені чистого дівочого сорому та усміхаючись вимушено й змішано, щоб уже однак в останній хвилині мати очі вогкі, а уста щоб умовкали цілковито.

На танці не ходила ніколи. Була майже від чотирнадцяти літ на службі у дворі, а забави й розривки її сільських ровесниць були для неї цілковито чужі. Не мала й жодних товаришок між сільськими дівчатами й товаришувала виключно з донькою Докії, Парасинкою. З іншими не мала що балакати. У неї не було таємниць і любовних справ, які

спонукували дівчат до шаленого дитячо-безумного сміху й переговорів. А що панська хата лежала потрохи відсторонь від властивого села і все-таки треба було з годину ходу, аби до нього дістатися, а вона все рвалася як не до одної праці, то до іншої, то їй лучалося лиш дуже рідко забігти на яку там балаканку.

В неділю ходила до церкви, але й тут не лишалося їй багато часу до бесіди, до ближчого зазнайомлення.

По службі, щоправда, зближалися до неї і обступали її дівчата, оглядали її одіж, її гарно вишиту сніжно-білу сорочку, її маленькі срібні ковточки, що дістала одного разу від пані; доторкалися всього пальцями, допитувалися о плату і їдло, яке мала у панів, дарувал*и їй цвіти, але тому, що по тому всьому вичерпувалися теми правильно, а вона перша не починала наново розмови, так усі розходилися байдужне.

Сільські хлопці журилися нею ще менше. Вона була убога, та й тому не мала для них ніякої вартості. Не мала ні землі, ні грошей. Землі не мала ніколи, бо її родичі були бідні зарібники, а гроші, коли були у неї хоч і найдрібніші, відносила зараз до матері. Мати ж мучила її та біла доти, доки вона не віддавала їх до останнього феника. Таким чином була її будучність обмежена на працю рук, неустанный пострах перед матір'ю і острогою брата. Пізнання та свідомість великої бідноти, а з тим почуття своєї немочі настроїли її і без того до поваги й думання склонну натуру поважно до глибини душі. Її щоденні сходи́ни з панею і панною, чутливими і благородними жінками, що її дуже любили за її тиху та консеквентну вдачу, відібрало їй еству жорстокість і неповоротність некультурної селянки з першої руки, а натомість надало їй поважній душі корму, гнучкості і свого роду інтелігенції.

Не вмiла читати й писати. До писання не складалися її пальці, звиклі лиш до «грубілої» праці, а до читання нестало часу. Все і всюди манила праця, і свобідних хвиль в її скромнім житті не бувало. Та зате заховала її дівоча душа, із-за умних і щирих наук і присторог благородних жінок, білість і чистоту. Пригадувала дику цвітку, що виростала в затишку лісу, далеко від голосного світу, або диких голубів.

Старші, поважні й багатші газдині, як Докія і кілька інших, що бували частіше в панській хаті і знали її добре з пильності й чемності взагалі, любили її і були їй прихильні. Проти них

вона була покірною й цілувала їх, при стрічі в неділю і свято, в руки. їм се було мило, і вони, цілуючи її в чоло, називали її «доньцею». Але простіші не мали для неї серця.

Вона навчилася в дворі багато, чого вони не знали, і чого дівчина не могла затаїти — вигладжувати білля, варити і т. ін.,— а що се незнання тої роботи не годилося з їхньою гідністю газдинь, то вони глумилися з неї і кепкували при кожній нагоді. «Вона дивиться лише, аби на ній сорочка була біла,— говорили,— але чи її скриня заповнюється біллям, се вже її не обходить. Відай, треба буде дві пари волів, аби потягнути її скриню до хати чоловікові, як дістане якого, бо одна пара не встигне».

Або знов: «Вона вміє білля вигладжувати й наперстком шити, але тим вона не доробиться ані землі, ані чоловіка. До землі треба з сапою приступати, а до чоловіка — з повними руками. Але, може, їй придасться коли й наперсток. Лишиться без даху над головою, бо в неї мамка і братчик такі, що за те не тяжко, тоді вона поставить собі його на голову й він їй стане за покривало...» І такі інші глупості...

Дівчина знала про те все, і се відбирало їй певність у поведенні й огірчало. Як тяжко було бути убогою! Чоловік ні для кого ніщо не значить. Та добре, що хоч руки були в неї здорові. Ті руки допоможуть їй, аби їй як тяжко було в житті, бо й що було діяти? Світ для всіх. Для багатів і убогих.

І тепер він думав про неї.

Гірко було все покидати. Родичі хоч раз-два в рік придуть, але вона? Люди кажуть: «Що має чие бути, те не мине його!» Він має надію, що вона буде його.

Він її любить. У неї нема ні поля, ні худоби, ні грошей, але він її, проте, любить. Дасть бог, доробляться. Зате у нього є поле й худоба. А ось хоч би й бики оці, товариші його.

Він задумався на хвилю і не заздрів, як один з волів потягнув писком за конюшиною і, смикнувши добру жменю, молів її пильно, піднявши голову від землі.

Не міг сердитися на нього. Він був усе цікавіший до всього від «Лівого» і був би хто знає що пожер. Стіну злизував, як ясла були перед ним порожні...

Звірина дивилася живими очима перед себе й молола пильно писком, а він аж погладив її під впливом якогось

наглого, теплого зворушення, яке ним заволоділо. І вона буде *ВІ* любити. Хто їх врешті не любив би?.. Ей, коби вже до того дійшло!..

Потім зітхнув і обернувся миттю лицем до землі. Перед ним розстелився час якоїсь будучності, що, мов земля, заважила на його душі й мов чорним смутком залилася..

Робітниця в панських покоях не знала, як воно зчинилося, що нараз син Івана Федорчука, Михайло, опинився перед її душею. Думала над тим тільки, чому весною, цвітуть дерева, зеленіють лани й ластівка гніздо ліпить. Воно прийшло було, а коли було вона його здалека або зблизька бачила, заходила з нею зміна, з якою не вміла собі здати справи.

Знала, був добрий для неї і не так, як інші. Він був багатший, як інші газдівські сини, але проте говорив із нею, як із рівною собі. Як просив сірнички, або води, або коли питав, чи пан дома, то все був дуже чемний. Не заходив собі ніколи з нею в жарти й гте плів пустих слів. Туга за ним зростала в ній чимраз сильніше, ставала чимраз більш докучлива. Вона ж не була дитиною, їй було вже двадцять років, не була ні глуха, ні сліпа. Знала, що любила його,

Неначе злочинство, крила се в своїй молодій смутній душі, не знаючи, що з тим почати, та купала ту свою любов ночами в своїх сльозах... До ворожки боялася йти, а хоч би й пішла, то щчо вона їй скаже?.. Вона ж була бідна наймичка, а він син багатих родичів..

Стала така поважна й похмура, що її оточення се майже спостерегло. Вона сама не запримітила сього.

А її мати та брат усе грозили їй від часу до часу, що видадуть її заміж за горбатого сусіда. У нього була й хата, і поле, і худоба... і він був, як говорили, добрий чоловік...

Незамітно уклалася лінія болю коло її мовдих невинних уст...

Одного вечора в липні, коли Анна поверталася з грибами від дружини Онуфрія через поле Івоніки, її перестрів Мій хайло Він подарував дівчині перстень і освідчився в коханні. Анна відповіла, що також уже давно кохає його, але вона відчуває якусь приховану небезпеку, що йде від великого «сусіднього» лісу. Михайло лише пожартував зі страхів та забобонів дівчини.

Того самого дня у Марійки пропала курка. Івоніка одразу припустив, що треба спитати Саву. Марійка згадала, що одна її подруга розповідала, як вона бачила, що Рахіра підозріло часто міняє у Менделя курей на тютюн та горілку. Марійка почала нарікати, що ця Рахіра погано впливає на Саву, який перебуває у неї більше, ніж удома. Івоніка намагався заспокоїти стару, нагадавши, що Сава також їхній син, і він вірить, що хлопець ще схаменеться, кине Рахіру, коли ближче побачить, якою вона є, й одружиться із порядною дівчиною.

Григорій Чункач, батько Рахіри, мешкав на краю села біля лісу. Він походив із циганів, колонія яких колись жила у сусідньому селі. Григорій був одружений на сестрі Марії Федорчук — одноокій Тетяні, яка мала трохи землі. Сам Григорій «був злодієм» і навіть відсидів у криміналі за те, що якось п'яний так побив одного старого, що той помер. Він дуже любив свою єдину дочку Рахіру, яка мала «круглі чорні жадібні очі», була «лінива до розпуки» та «накидалася кожному і осягнути її ласку не було трудно». Останнім часом «лип до неї Сава». Рахіра була старшою від нього і тримала його при собі, мов магічною силою. Вона говорила Саві, що його не поважають у родині — батьки начебто потребують лише його праці, а за це не дають нічого.

Настав жовтень, і Михайла провели до війська. Йому було дуже важко призвичаїтись до нових умов. Туга за батьківською домівкою, тяжкі умови служби та знуцання офіцерів довели Михайла до того, що у нього виникла думка дезертирувати. Однієї ночі старому Івоніці приснився страшний сон, що буцімто з Михайлом щось трапилось. Він негайно зібрав речі і поїхав до сина. Зустрівшись із Михайлом у казармі, Івоніка застав його у пригніченому стані. Син розповів про свою важку долю та постійні знуцання над рекрутами.

Старий чоловік не сказав нічого. Він став лише о один відтінок на лиці темнішим, щось мов сльоза заблисла в його добрих синіх очах, атолова почала незаметно тряситися. Але він мовчав. Глядів через хвилику німо в землю і відітхнув сильно.

Перший раз у житті заграло обурення з невимовною силою в ньому, майже відібрало йому можливість гамувати себе. Все знялося в його душі до пі мсти. Його дитину, над якою дрижав так, тіло і кров його, суть життя його,— над ним так збиткуватися? Хто мав право до того? Хто мав таке право?

Був би тут вже вголос ревнув, такий був обурений, так заболіло його серце за дитиною. Його сильні, залізні руки, чорні та тверді, заворушилися незаметно...

Се тривало хвилину, але відтак згадав про задуману втечу сина й, мов поборений, спустив голову вниз. Мабуть, якесь невидиме полум'я грало геть під його волоссям на чолі під шкірою, бо там усе ставало йому гаряче, коли згадав оце. Що значило оце все проти втечі?...

Він неначе проковтнув усі розбурхані у нім почування й думки і сказав дрижачим голосом:

— Се вже так буває, Михайле, буває так! Усе було так, що нещастя ніколи не приходять само, ще як і мій батько жили, але що робити? Все має свій час — добре і лихе. Тобі ще не одно прийдеться стерпіти, та ти вже терпи! Гадаєш, мені легко? Мамі? Від рання до вечора топчемо землю та й згадуємо тебе, але й се скінчиться. Ти згадай лише, якби ти був, не дай господи, калікою. Сліпий або переламаний, або якби втратив тата чи маму... а так... ти ще молодий і здоровий... маєш тата й маму... і служиш цісареві... се... гонор...

При тім слові йому голос урвався. Він не вмів брехати. Він говорив про честь, а дрижав ще перед хвилиною за тяжку зневагу сина. Йому краялося серце за сина. Скільки терпіння стоїла його та честь, і з якими жертвами була вона сполучена, а що найбільше, що сталося з сина!

Скільки перемінилося, відколи він пішов, і скільки переміниться ще відтепер! Навіть і та земля, від якої були всі залежні, відчує його неприсутність, А тепер до того всього ще страх, що він утікне — се було вже найстрашніше.

Він бачив його зловленого, розстріляного перед собою, бо се чув він ще давніше від когось, здається, від Петра, що дезертирів розстрілюють... Він надав своєму голосові рівного й твердого звуку й почав наново:

— Воно вже так є! Але ти, синку, того не роби! Най тебе бог боронить, щоб ти се зробив! Ти ж якийсь хлопець, син газди, але то най не приступає до тебе. Не втікай! Смійся! Все мине! Не роби того, синку! Знай, тато й мама лишуться, та хіба будуть тими стежками ходити, що ти ними ходив, бо яку пам'ятку лишил по собі, як утікнеш? Будеш тата ночами відвідувати, як померші, що також ночами ходять? Синку, не на те тебе твоя мамка годувала, аби чужі коло тебе тулилися!

Я буду до тебе приходити, Михайле, як зможу часто! — робота приковувала до хати, але відтепер буду щонеділі в тебе. Скоро по півночі, встану й піду. Щонеділі, кажу. А тут,— тягнув далше й перебрав голос, неначе перед ним сиділо мале хлоп'я, яке обожав невимовною любов'ю,— тут післали тобі мамка їстки..,

Він силувався розв'язати клуночок своїми грубими мозолистими пальцями й розложити принесене перед ним. Се йому не дуже вдавалося. Його руки дрижали, а пальці не склалися до розв'язання вузла.

Врешті розв'язав і розложив усе.

По лиці хлопця перебіг усміх, як побачив розложене їдло від матері. Йому здавалося, що мати сама стоїть при нім у білим рушнику і з журливим лицем — і глядить на нього. Тішився в тій хвилі, мов дитина, і, помимо своїх сильних плечей і пишної фізичної сили, виглядав дуже дитинно.

— Се тобі мамка післали! — повторив Івоніка, і крізь його голос пробилася, як перше, преніжна, безгранична любов. Івоніка сидів на землі коло Михайлового ліжка; не хотів сідати на ліжко.

— Я можу й тут сидіти! — мовляв скромно, в дійсності боявся усісти на постіль, щоб вона чим-небудь не заплямилася, і син за те не потерпів кари. Молодий сидів на постелі, аби камрати не висміяли, їв поволі дещо з розложеного їдла.

Говорили про матір, що не могла помиритися з його неприсутністю.

— Я вже потішаю її, як можу! — говорив Івоніка.— Але вона все нарікає, що їй без тебе день — ніччю. Вліті приведу її до тебе. Дасть господь літа діждати, то вона розвеселиться!

Відтак перейшли незаметно на інші господарські справи, і Михайло спитався, що чути нового в селі.

Нічого! Все здорово, все по-старому, лиш оноді підпалив хтось нову стодолу багача Іфтемії, і при гашенні вогню помагав і він, Івоніка; не можна чоловіка в нещасті без помочі оставити, бо сьогодні найшло його нещастя, а завтра може воно до нього звернутися. При тій нагоді украв йому хтось дві цілковито нові коновки, і мати сварила!

— Най на тім скінчиться; най вже на тім скінчиться і щось гіршого за собою не потягає! — потішав Михайло.— Як будемо здорові, заробимо більше, як дві коновки в кухні.

Відтак спитав про худобу і про Сава.

— Сава працює,— відповів Івоніка,— і я не можу на нього нічого казати! Не можу казати, що вже надто над роботою розпадається; але він помагає мені всюди, де треба. Оноді молотив самий цілий день овес. Я обіцяв, що куплю йому чорний сердак. Він усе хоче чорного.

— А з Рахірою як?

Старий махнув рукою.

— Ти гадаєш, що розум приходить чоловікові через ніч, як він його так довго не мав? Лиш мама гадає, що він приходить через ніч! Я гадаю, що вона навкучиться йому. Погана, а до того не має нічого й лінива. Чого доробиться чоловік із лінивою жінкою? Шкода, аби святу землю топтала! Він сам з часом те зміркує. Як візьметься порядно до праці, а з весною буде її доста, то переконається, що чоловік без праці нічого не варт. Сама земля навчить його того. Вона навчить його, що Рахіра не для нього дівчина. Я йому поки що нічого не кажу. Дивлюся, що робить, куди його тягне та як стелить собі дорогу на пізніше. Поки що я рад, що він не покидається роботи.

— А худоба, тату? — питав дальше хлопець.— Мені снилася недавно наша худоба! Я десь ніби стояв коло нашої керниці й оглядав себе. Ви стояли коло мене, тату, а нараз зарикала вона так сумно й так страшно, що я кинувся до неї. Коли увійшов я до стайні, дивлюсь, а вона так коротко до жолоба прив'язана, що не могла лягти на землю, ніби кликала мене риканням. Тату,— докинув, упоминаючи,— уважайте, аби Сава не прив'язував на ніч волів закоротко. Я зловив його раз на тім. Се було тоді, як ми вернулися пізно вночі з ярмарку на Петра. Він прив'язав їх тому так коротко, аби не лягали спати на землю, не мастилися, аби він не мав відтак роботи коло них. Бідна худобина оглядалася, як скалічений чоловік. Я був тоді такий лютий на нього, що мало не вдарив його. Оноді, кажу, приснилося мені отаке.

— Ти думав, сину, про те, та й воно стало тобі в думці! — успокоював батько.— Я все увечір ходжу до стайні та заглядаю всюди; не спускаюся ні в чім на нього. Доки мене землї носить та доки дивлюся своїми очима та й доки я не каліка не забуваю і про зерня коло хати.

Відтак розказав синові, що пан хоче перенестися до міста. По лиці хлопця перебігла легка полумінь. Перед його душею станула Анна такою, якою бачив її останній раз коло брами. Висока й тиха, з опущеними руками й вигребущим поглядом.

«Що тепер?» — крикнуло в ньому щось розпучливо.

— Коли? — спитав зі здержаним віддихом.

— Се ще не знати напевно! — відповів старий. — Але як я був оноді у пана й прийшла бесіда на то, що вони переселяться до міста, так пані жалувалася, що їй буде тяжко зразу з чужою наймичкою, та питалася, чи я не знаю якої доброї дівчини, щоб її взяла із собою. Отже, певно, може, за місяць-два переселяться. Я якось не смію допитуватися.

Михайло мовчав.

Се було перший раз і було так чудно, що батько заговорив про його дорогу дівчину перед ним. Та коби він усе знав, що там тепер скоїться, коби він усе знав! Але з тою відомістю пристала до нього нараз велика, бліда жура.

Що станеться з Анною? Вона піде додому, й там розпичнеться для неї пекло. Мама і брат будуть над нею збиткуватися, і їй нічого не лишиться, як наново поступити до якої служби або — перед чим його серце тремтіло — вийти за маминого сусіда.

Якби її пустили сюди з панею, як би то все для нього змінилося! При тій думці в його душі неначе роз'яснилося. Почув відразу, що життя тут не було би для нього таке тяжке, якби вона перебувала тут. Десь колись побачив би її, розмовився б з нею, все, все було б інакше, але так він сидів ніби зі зв'язаними руками, і хіба довідався б, що там коїлося..

Опустив смутно голову, а по якійсь хвилині зложив і зв'язав назад у клуночок усе, що мама вислала, а що його зразу так утішило й з чого ледве що покушав. Отже, нещастя таки не приходило само. Се казав тато недавно і сказав правду. Він був тут на літа прикований, а вона не зможе утриматися там супроти всякого лиха й гризоти, що їй тепер грозить. Його будучність розривалася неначе перед його очима...

Він спер голову на руку і глядів, немов безтямки, вперед себе. А що не вмів лицемірити і причаюватися, так завважив Івоніка відразу його смуток.

Його серце стиснулося з жалю. Він згадав знов про втечу.

— Михайле, синку, чому ти не їси?

— Я вже ситий! — відповів він.

Настала хвилина, під час якої погляд молодого затемнився.

Коли стрітився з поглядом батька, здавалося, що та сама сльоза появилася і в очах у батька...

— Михайле! — вирвалося нараз з невимовним горем із уст батька.— Скажи, чому тобі так тяжко?

— Мені так тяжко! — відповів він.— Мені так тяжко... і я виджу, що я покинув хату в недобрій годині. Недурно перелетів мені чорний ворон дорогу. Тут має бути або моя слієрть, або я не витримаю!

Настала тяжка хвиля мовчання. Чуття розігралися грізно й замкнули уста. Відтак почувся тихий, ніби ослаблений голос:

— Що ж я тобі поможу, синку? У мене мужицькі руки, голова хлопська. Руками кривавлю землю, а головою хіба розіб'ю я сей мур?..

Син схилив голову вниз і почав тихо плакати* Старий був безрадний.

Нещастя панувало вже тут. Воно приступало чимраз ближче й ближче й тепер було вже тут. Воно панувало поважно й мовчки. Він почув його близькість, його переїняло холодом, і воно відібрало його голосові звук.

— Михайлику, що тобі? Що тобі зробити? — спитав дрижачим голосом.

— Витягни мене з сього, або я піду геть, я хочу назад додому! — вирвалося вже дико й непогамовано з його грудей.™ Назад, кажу вам!

Старому здавалося, неначе вдарив головою о камінь. Він витріщився на сина, і його уста скривилися.

— Я знаю, що ти хочеш додому,— сказав,— але як ти підеш? Без дозволу? Ей боже!

Хлопець мовчав, закусуючи дальший плач.

«Зачув своє нещастя тут і втікав би від нього додому!» — промовив у нім голос, і голосно додав:

— Я що міг, Михайле, робив, знаєш! Та що з того? Де пішла моя праця? Що я можу даліше зробити? Все як із заліза, а моя рука не переломить сього. Хто витримає — витримає, а хто ні — іде землю гризти. Як твоя смерть має тут бути, як

ти кажеш, то ні я, ні ніхто інший не здержить її; а як тебе має грім на чистім полі вдарити, то ти вийдеш звідси чистий, як лиш того треба. Оце я тобі кажу. Ти того тримайся! Упрягли тебе — упрягають і інших. Буває кінець усьому — буде й тому кінець. Роби своє та здайся на божу волю, я тебе не можу рятувати!

Докінчив твердим, різким голосом, неначе урвав, і замовк, втупивши очі в землю.

— А я не витримаю! — обізвався молодий, майже хлипаючи, — Щохвилі чути — там один умер, тут побив кінь якомсь на смерть... там якийсь стратився... і чому? — прошептав, витираючи долонею сльози з очей.

— Бог знає чому! — відповів Івоніка. — Про таке й недобре питати! Ані я, ані ти не змінимо сього! Все те старше від нас, і ми того не змінимо, як само воно не зміниться!

— Ми нічого іншого, як собаки! — видобулось із найглибшим огірченням із уст хлопця. — Я чув се вже тут!

— С-т! — успокоював батько хлопця. — Я чув се вже тут!

— Я се вже чув тут! — повторив хлопець рішуче. — Від делікатних панів, тату, і так зчаства, що уха мої тим уже переповнені. Але я не пес,-- боронився він відважно, підводячи обурено голову догори, — чи як, тату, пес я? Тому, що мужик?..

— С-т, с-т! — втихомиряв знов батько з переляком; відтак, задивившись на хвилину в землю, сказав: — Ми люди, що знаємо лиш землю! Вона чорна та й руки наші почорніли від неї, та проте вона свята. Я хотів би, аби й онуки мої й діти онуків моїх не відривалися від неї. Крізь наші руки йде і білий хлібець, а як не соромно тим, що називають нас псами, той хлібець із наших рук побирати та їсти, та най буде їм соромно, що вони делікатні та топчуть нас пусто та дурно, як землю, що годує їх. Колись заважить вона тяжко на їх грудях і не будуть вони відтак годні відкинути її від себе. Але се сказав хтось у гніві: не бери собі того до серця!

— Та й інші чують то, тату! Доперва тут зачув я, що таке мужик. Там у полі ми сього не чуємо! Хто се нам має там казати? Тут чоловікові отвирають очі. Я знаю, — тягнув дальше роздразненим голосом, — за що мужика мають. За один день та й чоловік почує й навчиться стільки, що й удавився б тим.

Відтак оповів півголосом, що йому розказував один камрат, що вже довше служив і був якийсь час буршем у одного офіцера.

— «По півтора році,— оповідав він лмені,— просив я о відпустку на святу неділю. Моя мама дві неділі перед тим умерла, й лишився лише тато, слабовитий, темний старець, із трьома цілком молодими сестрами... Мама несподівано вмерла. Все лишилося, як поразене, по ній... все було без голови... І написали по мене... ніби найстаршого. Я просив свого пана о відпустку. Я мусив іти додому. Небіжка мама плакала за мною кривавими сльозами, як я йшов із дому. Дома лишилося тоді по мені все, якби сокирою перерубав.

Я просидів дома два дні. Як повернув, був уже враз із дниною третього дня тут і увійшов до пана в хату; він скочив до мене червоний як буряк.

«Де ти був?» — ревнув до мене.

Мене обняло холодом.

«Мельдую покірно, пане лейтнант, я був на урльопі дома!»

Він гримнув мене в лице.

«Ти, проклята собако, ти тепер приходиш? — верещав.— Я тобі лиш на одну днину урльоп дав! Знаєш ти то?» — сопів із гніву.

«Прошу пана лейтнанта: мені казали при компанії, що я маю два дні...»

Тарах — другий раз. А по тому:

«Мені все одно: чи ти є, чи тебе нема, чи ти здох! Але мені йде о те, аби ти знав порядок...»

Що я мав казати?

При війську не вільно відповідати. Ані писнути.., ані рота не вільно отворити, ще гірше потім. Він ще багато говорив, а потім: «Марш!»

Я пішов.

Тоді було мені так, якби мене гадина в серце вкусила. А дома я ані пив, ані гуляв, ані колачів не їв. Я застав там таку нужду та такий смуток, що мені здавалося, що ходжу по коліна в сльозах. Бідні сестри вилетіли проти мене, як мокрі птахи, а бідний темний батько плакав гірко...

«Дотепер бодай вона тебе виділа,— говорив,— а тепер навіть вона тебе не видить! Дивиться у віко деревища, а я в темну ніч...»

І на все те мав я лиш два дні, та й за ті...»

Він урвав і не міг із жалю говорити.

— Та й тому кажу я, тату...— тягнув далі хлопця і також не докінчив.

— Візьміть мене з собою звідси, тату! — вирвалося знов, як передше, болісно з грудей хлопця.— Я хочу геть, куди-небудь, я тут гину, я тут сонця не виджу! Робіть що хочете, нехай мене пустять!

Старий дивився на сина.

— Ти, сінку, тут так змудрів, що й татові перестав вірити! — сказав за малу хвилину із уданим супокоем.

Син витріщився на нього.

— Аякже! Я виджу!

Відтак відітхнув глибоко. Він усе віддихав так тяжко, коли в нього серце було стиснене, мов оковами, і піднявся із землі. Він зробив се раптом і ненадійно.

Син злякався.

— Тату!

— Я йду вже, сінку!

— Та як же? Сидіть іще!

— Чого? Що я тобі такого? Ади, не віриш татові! Я тебе не можу з сього вирятувати! Я прийшов лиш, аби тебе побачити, та й аби ти тата побачив! Дома ждуть на мене!

Він говорив із морозячою повагою й рішучістю.

— А я думав про вас день і ніч! Зривав собі очі за вами! Не раз був би мури головою розвалив та й пішов до вас. Плачучи, гриз кулаки свої, аби жаль переходив, та я лиха не накоїв, а ви...

— Мовчи!

Він не сказав сього голосно, одначе сказав так, що син злякався і вмовк.

Не говорив більше ані слова. Відчув відразу, що розсердив батька, а не мав ані слів, ані відваги направити сього. Довкола нього й на нім тяжіло щось, а до того нараз пробудився в нім голос:

«Тато сидів, мов собака, на землі, а ти...»

«Собака, собака!» — скричало голосно в нім, як голос лейтнанта, про якого щойно оповідав, «Мені все одно, чи ти є, чи тебе нема, чи ти здох...»

Івоніка пообіцяв щотижня відвідувати Михайла і поїхав додому. Дізнавшись від чоловіка про стан сина, Марійка побігла ворожити до своєї приятельки Домніки. Домніка, почаклувавши аби Михайлові полегшало, сказала, що часто буває у місті і може передавати щось Михайлові. Марійка принесла мішок борошна, щоб Домніка спекла хліба та калачів і передала їх синові. Частину борошна Домніка, зрозуміло, залишила собі.

Серед зими генерал вирішив випробувати, як солдати будуть переносити холод у нових наметах. Після ночі, проведеної в цих наметах, напівобморожених рекрутів, серед яких був і Михайло, відправили до шпиталю.

Рахіра постійно дорікає Саві, що його мати все добро з хати виносить і роздає, а йому нічого й не залишиться.

ХІ

Було вже по Великодні.

Озимина зеленіла тут і там у яснішій і темнішій зелені і відбивалася весело від неноораної ще ріллі.

Івоніка трохи припізнився з оранням. Не встиг покінчити всього на час. Не міг сам зі всім упоратися, і хоч Сава живо при всім помагав, все-таки недоставало Михайлових рук. Орання затяглося і, що найгірше, ораною лише одною парою волів.

Тяжко було сеї весни.

Роздумуючи над землею і своїм хлопцем, гадав Івоніка те саме, що Михайло, лише іншими словами. Тисячі обгорілих рук склалися на те, аби очистити тяжку залізну зброю, міцні, молоді, годні руки, а земля лежала облогом... Тому збиралися що другої днини смутні хмари під небом і воліклися жалібно то сюди, то туди над занедбаною землею...

Марійка засівала капусту.

Взяла найбільший горнець, який лише був у неї в хаті і в якому на пущення варила завжди капусту зі свининою, наповнила його дрібненькою, неначе ситом пересіяною землею, перемішала її з насінням і засівала на двох грядках на розсаду. Так звичай велів.

Такі великі мали бути опісля й головки капусти, як он той горнець. Коли в нім варилося на пущення і не було стільки люде, аби те все поїли, вона висипувала на їду

худоби. Розходилося, головно, о те, аби в тім горшку варилося.

Сава помагав їй при роботі.

Чинив се трохи злінива й мовчки. Але вона була рада, що мала його цілу днину дома, а тепер при собі, й не робила вже йому докорів. Починала вже вірити в те, що все говорив Івоніка, що як Сава, взявшись раз до праці, полюбить землю, не відвернеться більше від неї. Тоді й Рахіра вишумить йому з голови. Тоді буде міг вибирати між Рахірою або землею. Одначе коли б хотів при своїм остати, то на них усіх спав би великий гріх. Се ж був би нечуваний гріх, аби він узяв за жінку таку близьку своячку. Того вона не хоче дожити. Не дай боже! Не дай, господи, дожити такої хвили!..

— Тамтих літ помагав мені Ми хай лик розсаду засівати, а тепер ти рятуюєш мене! — почала поважно, вештаючись коло грядок і сина.

Він не обзивався.

— Ніби ти не міг би мені все отак помагати, як він? Так приміром: як він тепер на Великдень дома був, такий чемний та красний, як капітан! І зараз заглянув у всі закутки, чи все в порядку й чи все так, як за його часів бувало. Може, ні!

Він усе ще мовчав.

— Мені аж світ роз'яснився, як я його побачила! — тягла вона дальше, незважаючи на те, що він не відповідав їй ні одним словом,^{TM} Лише бог один знає, скільки ночей я через нього переплакала і як мені його смуток мов камінь на серці лежав. Але богу дякувати, що я бодай його виділа! Що знаю, що здоровий і живий! Ко би я ще того діждалася, аби вернув додому, та й тоді хоч най мене бог святий в землю спряче!

Зітхнула...

По якійсь хвилині, під час якої гладила заєдно рукою грядки сюди й назад, почала знов:

— Але коли діждуся вже того? Тепер прийде знов хіба аж восени, може, дістане урльоп по маневрах, а як ні, то аж на різдво... На святу неділю хоче тато до нього йти.

— Чого? — спитав Сава і глянув на неї похмуро, скоса.

— Так! Аби тішився!

— Аби тішився! — повторив Сава глумливо і більше до себе. Голосніше додав:

— Він дасть йому, певно, і грошей, а ви пішлете йому печену курку?

Вона глипнула на нього.

— А тобі жаль за тим? Дякуй богу, що ти дома зимну мамалигу їси! Доста йому того, що він із хати пішов! Чекай, прийде ще й на тебе черга, то й ти переситишся тим добром, що він!

— А сього ви хотіли б якнайскорше діждатися, не правда? — спитав він, і його позір, що вічно немов гойдався, повис на ній. Здавалося, він сам розірвав гать, що здержувала досі наплив слів.

— Мой, мой, мой! — кликнула вона і збила руками.— Дивися, що він мені співає! А врешті, ти гадасш, для тебе було би зле, якби ти пішов? Га? Михайло каже, що не одного навчишся там. Тяжко там, каже, водно гаруй, не знай ні себе, ні землі своєї! Про тата та маму забувай, а науку їх пам'ятай, але вчишся та світу видиш! Для Сави було би добре в жовнірах, казав, його чорна п'явка відпала би там від нього!

Сава дивився через хвильку мовчки на неї; його очі збільшили у холоднім, сграшнім полиску й набрали виразу, що не мав нічого спільного з його ніжними, дитинячими чертами. Ледве що можна б було як-так означити. Щось незглибимого розігралося в тих очах, мов вічна, нерозв'язана гадка, на яку він сам не знав би відповісти.

— Він се казав? — спитав.

— Аякже! Він видить, як вона тягне тебе в нещастя, як тобі яма отвирається. «При війську,— каже,— покинула б вона його, як пропасниця!»

— Най він на себе дивиться, а до мене най не мішається! — відповів хлопець неприязно. В його груді мов грім закрався, так дзвенів його голос.— Я не дивлюся в той бік, де він парубочить! Я не дивлюся, з ким він любиться!

— Він не має жодної, то й не маєш чим журитися! Він хлопець чемний, і кожний газда в селі дав би за нього із щирої душі свою доньку!

— Гай, гай! Будемо видіти, що він вам за чічку додому приведе! Ви перші будете собі з люті кулаки гризти!

— Будемо видіти!

— Будемо видіти!

— Коби ти таку вибрав, яку він собі вибере! Я б насліпо тебе перехрестила! Та коби він мені вже дома! Але я тобі кажу, бо хто оце тобі скаже, як не я! Чужі не скажуть тобі, що й тато не раз казав: «Як не кинеш Рахіру, то не дістанеш ані грудки землі!» Оце я тобі кажу! А що ти варт без землі? Га? Та й ти гадаєш, небоже? Ми тяжко працювали, заки доробилися сеї землі. Твій тато небагато взяв за мною, решту ми самі доробилися. З рання до вечора тягли, мов у плузі. Ледве що настала свята неділенька, що руки опустилися на спочинок, уже знов треба було запрягатися до плуга. Ми робили коло залізниці під лісом. Місця, якими вона біжить, були багністі, і їх треба було висушувати й знову землю навозити. Гай, гай! що ти знаєш, сарако, як я вас вигодувала! Ти гадаєш, я прохолодила собі коли губи краплею молока? Чи я з'їла коли яєчка? Чи виділа коли кришку м'яса? Вороги мої най би завсіди такі ситі були, як я була сита і твій тато в той чорний час. Молоко я продавала, клала крейцарик до крейцарика, і продавала яєчка, і прятала крейцарики, і воно тривало якийсь час, заки ми оцього доробилися, що маємо. Якби оця земля могла говорити, то вона б тобі розказала, скільки нашого поту вона заважила; Мої крижі пірвалцся, бо я день у день тачками возила глину, а твого тата сам бог урятував, що не потонув там у багнах, в яких бабрався день і ніч, вичерпуючи його ненастанно. І десять разів на днину бігала я додому та дозирала за вами й за хатою, лише бог один знає, як я не раз із голоду скавуліла! Але зложеного крейцарка ми не дотикалися. Аби я раз булочку собі купила, то й то ні! А тепер, коли нам бог допоміг доробитися оцеї землі, в яку ми втопили свої роки, свої дні і кровцю свою, коли ми тішилися, що вона перейде у руки наших дітей, і вони як святу ікону рано й увечері цілуватимуть, тепер мало б таке чортище, як Рахіра, топтати ту землю і годуватися нею?.. Рахіра мала би годуватися кривавою працею твоєї мамки і твого тата?.. Ади, видиш мої руки? — сказала, піднявши дико свої худі, як патики, руки.— Які вже слабі та недужі; але оцими руками задавила би я її на місці, якби вона поважилася ступити на ту землю. Пам'ятай,— ніколи.

Її очі набрали такого ненависного, завзятого виразу, що її звичайно ніжне й лагідне лице на хвилю відражає

споганіло. Одначе в тій хвилі виступила велика подібність між матір'ю і сином і зілляла їх неначе в одно єство.

— Ніколи, кажу, тобі! Ані я, ані тато не допустимо до сього! Доки ми живі, ніколи! Ми не на гріх працювали! Не на кривавий гріх, що ще за гробом по людях ходить, синку! Вона випиває твій розум і висисає твою добру долю, як опириця!

— Чи я жадаю від вас землі? — спитав він із непевним поглядом, переляканий її рішучими, ненавистю палаючими словами.—™ Я не жадаю від вас ані крихітки землі! Держіться вашої землі, а я зроблю, що мені схочеться!

— Іди, іди! — кликнула вона глумливо.— Наведи сорому на нас та на нашу хату, аби ми живцем у землю позападалися! Але ціле село, всі люди будуть знати, чому Івонічин Сава не дістав ані кришки землі! Враз із циганкою Рахірою буде він кукурудзи в полі добрим людям красти, буде кулешку з них собі й їй варити і з нею на зарібок ходити по чужих людях та по Бессарабії. Отаке жде його, як йому миліша циганка-відьма від тата й мамки й від землі, що його вигодувала! Ей боже! — застогнала відтак та так уже тяжко, некачєб грім із самою землею зсунувся тягарем на неї і здавив її живцем.— Такого діждалася я на свої старі літа за свою криваву працю, за свою криваву муку, господи милосердний! Гадину зродила моя сестра, замість дитини; а вона затроїла мою дитину, затроїла її душу й оглушила й осліпила її. Але й вона колись згине, і довго буде вона конати! Мої сльози і прокльони не дадуть їй умерти. Я тобі се кажу, й ніхто тобі сього не скаже, лише тато та й мама, Чужі тішаться нещастям чоловіка. Та й що вартує Григорій у селі? Хто Григорій?.. Жебрак, розбійник і злодій! Його хата, як той випорожнений штубей, і добре, що засунувся з ним геть аж під ліс. Там ніхто не видить і не чує його. Неначе село сплюнуло ним туди. Так. Се я кажу тобі. Се я кажу тобі! — Вона цілком утомилася безнереривним напливом слів, і їй неначе щось віддих заперло.— Се я тобі кажу! Се тобі твоя мама каже! Ніхто не буде мати для тебе більше розуму, як тато та й мама... тато та й мама, та й бог святий...

Відітхнула з цілої груді й, застогнавши, вмовкла. І він мовчав. Навіть очей не підвів до неї. Механічно роздроблювали його пальці грудки землі на грядках, і здавалося, що

мати виговорила всі ненавистю переповнені слова до якоїсь особи, що стояла оподалік. Що діялося в його нутрі? Се було б тяжко сказати! По нім не було нічого знати. Здавалося, немов зацікавив уже зараз по її перших словах... Надійшов Івоніка з батоном.

— Боже помагай, Маріє! — кликнув.— Чи ти вже готова з грядками? Я потрібую Сави!

— Чи я його коли спирала тобі? Най іде!

— Ходи, Саво!

Сава опустив грудки, так як тримав їх у руках, мов автомат, не роздробивши, на землю, і пішов за батьком, що звернувся до плуга, який лежав далеко від бурдея на загоні.

Саме в тій хвилі перебіг великий заєць, може, сто кроків від хлопця скісно через поле.

Предивна зміна зайшла тут із хлопцем. Здавалося, неначе в одній хвилі забув він усе. Його очі замиготіли зимним, неприязним блиском, і миттю пірвав він камінь у руки. Ледве Івоніка міг угадати, що він задумує. Пігнав уже полем за звіриною.

— Лиши, Саво, тепер заборона на зайці! — кликнув за ним услід батько, вгадавши вже його намір.

— Саво! г-е-й! тепер заборона!

Мовчання.

— Саво! г-е-й!

Надармо.

В довгих, сміливих скоках, еластичний, мов тигр, погнав полем. Відтак, зігнувшись вдвоє, розмахнув сильно рукою... щось забриніло у воздуху, і камінь полетів у рівнім, мов нитка, напрямку низько понад землею і влучив із цілою силою зникаюче звіря. Воно погнало ще кількома довгими скоками вперед, перебігло крізь шанці, скочило, майже підкинене самою землею, вгору й перевернулося додолу.

Кілька хвилин пізніше притягнув хлопець звіра за задні ноги за собою. З носа звірини капала кров. Хлопець був блідий і сапав. Його очі миготіли переділим блиском, а вираз його обличчя був глибоко поважний.

— Пощо ти вбив зайця? — гнівався Івоніка.— Ти ж знаєш прецінь, що вони тепер недобрі. Що тепер заборона! Га?

Хлопець не відповідав нічого. Сопів, як передше, дивно, майже по-звірячому, і шпурнув убитим зайцем геть далеко.

— До чого ти його вбив? — повторяв обурено і гнівно батько, притуплюючи ногою. — Будеш їсти печеню з нього, чи що?

— Бо так! — відповів Сава втомлено. В дійсності не знав, пощо вбив його. Якесь «щось» у нім приказало йому те вчинити. Так йому все бувало, коли заздрів де якого зайця, як йому яка пташина чим в око впала або яке інше незначне звірятко. Тоді мусив їх мати...

Недовго по тім пішов із батьком до плуга. Орав до пізнього вечора, і здавалося йому, немов не орав ніколи з такою охотою, як того дня.

Увечері Марійка переказала Івоніці свою розмову із Савою. Старі міркували про своє життя і вдачу Сави. Марійка згадала, що Анна нещодавно запропонувала їй разом піти на прощу до сусіднього монастиря і помолитися за здоров'я Михайла.

Сама Анна відтепер працювала у дочок священика і мала у них лишитися на зиму. Так порадив їй Михайло, з яким вона бачилася під час його відпустки на Великодні свята.

Минуло більше року з того часу. Марійка вже рахувала дні і місяці, коли мав повернутися Михайло. Залишалося чекати десь півроку — рік. Син тепер часто навідувався у відпустку: на Різдво, Великдень і Святу Неділю. Цього року після маневрів Михайло мав прийти у відпустку на два місяці. Марійка ходила на прощу, молитися за сина. Так само на прощі була й Анна. Марійка дивувалася з її побожності, але все село вже знало, що вона чекає дитину, проте ніхто не знав, хто ж є батьком. Священик навіть заборонив їй входити до церкви, а мати вигнала з хати. Анну взяла до себе Докія Чоп'як, якій Анна розкрила свою тасмницю. Якось її зустріла Рахіра і почала знущатися, натякаючи, що Марійка та Івоніка не віддадуть свого сина бідній наймиці, до того ж вагітній. Анна вдарила Рахіру.

Того вечора зайшов Сава до Рахіри, і так пересиділи обоє до опівночі.

Ніч була ясна й тиха; вони сиділи на призьбі, говорячи та сперечаючися.

Вона була страшенно зворушена, і її круглі очі прискакали раз по раз іскрами. Оповідала йому приключку з Анною, може, по раз шостий, і все наново наказувала йому віддати їй, Анні, «партику», інакше грозила:

— І не подивлюсь у той бік, де йдеш: очі тобі видряпаю, як приступиш на крок до мене!

Він обіцяв їй твердими словами покарати Анну. Був сам так глибоко обурений образою, заподіяною дівчині, що товк від часу до часу п'ястуком по призьбі, неначе мстився вже на неприємельці, одначе се не вдовольняло дівчини.

— Та коли почаствуеш її? — допитувалася нетерпливо.— І як се зробиш? Я б се хотіла знати,— найліпше, я б таки хотіла десь заховатися і дивитися, як ти частуватимеш двірничку!

— Не журися тим! — відповів він глумливо, з похмурим поглядом у своїх сталевих очах, що ніколи не спочивали.— Се вже моя річ. Я почастую її, де подиблю, на полі або й на дорозі. Відтак нехай іде до суду й подає мене.

— Колись, як вона сидітиме сама в полі при товарі, без свідків.

— Тепер зараз я сього не можу зробити, бо вона буде зважлива,— додав,— але трохи пізніше, як уже й сама забуде. Я піду на наше поле... а наше поле об межу з Докіїним ланом, і там охрещу її. Зайду до неї цілком тихо, так, якби хотів спитатися, чи вона не має при собі глечика з водою, та й стану перед нею. Стану перед нею,— тягнув дальше нараз з обличчям зовсім зміненим, неначеб переживав у дійсності сцену, яку малював саме словами,— і буду на неї дивитися. Відтак питаюся: «Слухай, Анно, хто така Рахіра? Хто вижене її з села?» А відтак почастую її поличниками то вправо, то вліво, що земля зігнеться під її ногами та й в очах почорніє. А відтак питаюся її: «Відки ти знаєш, що Сава Івонікового Федорчука не засватає Рахіри? Відки ти знаєш, що вона відьма та й дає йому матригуни? Виділа ти те та й маєш на те свідків?» Потім промине їй вже охота чіпати тебе та й називати відьмою, не бійся. Не прийде охота й тоді, як Михайло стане двірником, а вона його жінкою. Спустися лише на мене, лиши мені те.

Він зблід страшенно й предивно під час тих небагатьох слів. Його очі зайнялися чудним блиском, збільшилися незвичайно і стали зимні, мов лід. Все те стояло у дивному контрасті до його ніжних, дитинячих черт. Його груди піднімались й опадали, а він сопів, неначеб що лиш напружився тяжко при фізичній праці. Вона вхопила його за руку і глянула вдоволено на нього.

— Ти... як ти оце зробиш... як ти оце зробиш...— вона ледве могла промовляти з повздержаної утіхи,— то я не

знаю що... Інакше я б і їй, і Докії, і всім тим, хто ховають ту гаспиду в себе, запалила хату над головою. Бігме, Саво, що запалила би!

Він обіцяв ще раз сповнити своє слово, і вона вкінці успокоїлася. Пізніше всунулася безшелесне в хату, де старі спали, і винесла тютюн і пляшку з горівкою.

— Тепер напийся! — прошептала вдоволено й підсунула йому під рот трунок. Сама усіла на землю, підібгавши під себе ноги на орієнтальний лад, і напихала люльку. Се був для неї найкращий момент, найбільше пожадана хвилина. Курила радо, до пристрасті, але не сміла того робити інакше, як тайком, бо мати біла її за се, а вона боялася глуму людей. Ні одна дівчина в селі не курила, се було лише у циганів звичаєм, а вона не хотіла уходити за циганку. Ніяким способом, ні за що в світі... Супротивлялася тому з цілою амбіцією своєї дикої, неуговканої вдачі. Але так, уночі, коли вони сиділи на самоті й ні одна людська душа не доторкалася їх, могла собі поступати після вподоби.

І він любив, коли вона курила, бавився тим, мов забавкою. Купив їй сам у поблизькім містечку, що притикало до їхнього села, люльку, й любовалися в тишині незрадливої ночі оцею приємністю.

А що тепер були дні гарячі, то вона ходила лише в сорочці підперезана. І так сиділа й тепер у його ногах. Густе неподатне волосся спадало їй дрібними кучерями на чоло, а коротка груба коса теліпалась при скорих рухах її голови по плечах, мов жива. Курячи, гляділа ненастанно на Саву. Припала до нього цілою пристрасною своєю душею. Тішилася, бачачи, що справила йому приємність принесеним трунком, що він оживився ним і став говірливий. Іноді й побоювалася його. Та все, коли трохи попив, було легше дібратися до нього або випросити що-небудь у нього. Ніч була така ясна, круг них виднілися всі предмети так докладно, що можна було з легкістю виразно почислити дрібне листя вишневих дерев, що здіймалися довкола нужденної хатини. З темної зелені малого яринового садка визначувалися стрункі білі мальви гучним ростом угору, а їх білі цвіти, здавалося, в деяких хвилях немов блідніли між густим листям у магічнім сяєві місяця. Зі східної сторони хатини, десь за садком, закричала смутно, переразливим голосом сова. Рахіра зачула се.

— Хтось умре! — сказала сухо, звертаючи свої блискучі очі в ту сторону, звідки дався почути віщий оклик.— Звідки вона кричить?

Він здвигнув плечима.

Оклик повторився і, як уже тепер здавалося, зовсім в їхньому сусідстві.

— Агі, се таки близько коло нас! — кликнула.

— Боїшся? — спитав він і глянув поважно на неї.

— Ні.

— Не бійся, ти не вмреш!

Вона всміхнулася і показала свої білі, блискучі зуби.

— Най мої вороги гинуть! — сказала.

По хвилині, під час якої мовчали обоє, обізвалася:

— Не скажеш-таки нічого старим про се? А я б їм таки навмисне все розповіла. Нехай потішаться трохи, як чорною годиною. Я їм не до вподоби, то, може, вона приросте їм до серця!

Але він похитав головою. У нього прокинулася інша думка. Він хотів собі се заховати. Воно могло йому колись пізніше ліпше придатися. Колись і проти самого Михайла стати в пригоді. До того хотів колись Михайла захопити з дівчиною і вже тоді... Його очі засяли, як передше, зимним блиском, що чимраз більше ріс, погойдалися по землі від одного предмета до другого, і він замовк. По якімсь часі спер голову в руки, а ті на коліна, втопив очі в землю і промовив:

— Сього року має тато прекрасну пшеницю! Саме та, на котру я сам орав і котру до кінця досівав!

Вона виймила на хвилину люльку з-помежи зубів і спитала:

— Тайщо?

— Ніщо! Але та земля, на якій ми сього року ту пшеницю сіяли, дуже добра! Всі наші ґрунти дуже добрі! Земля товста така та красна, що хоч що посій, то все пишно виросте!

— Се ти вперше, знаєш? — спитала вона із легким глумом.— Ціле село знає, що ґрунти Івоніки чи не найліпші тут у селі. І від панських, мабуть, ліпші.

— Я се й перше знав! — відповів він звільна і все задумчиво.— Але відколи Михайло пішов, знаю се ще ліпше. Як чоловік сам сіє, сам оре, сам сапає,— спізнає все ліпше. Але той кусник — він лежить недалеко від бурдея і від нього

найближче до цісарського гостинця — я б його дуже хотів мати. Я б собі хотів там поставити хату. Але,— додав, сумніваючися,— чи мені його тато дасть? І Михайло казав раз, що там було би дуже добре поставити хату. Навкруги мали би ми свої ґрунти. До дороги близько, в бурдею не буде можна все сидіти. Ми оба не зможемо в бурдею сидіти.

— Старий не дасть тобі того лану! — закинула рішучим тоном Рахіра.

Він не відповів.

— Старий не дасть тобі його! — повторила вона роздразнено. Він дасть його Михайлові, а як уже дасть, то захоче, аби ти мене покинув...

Очевидно, він мав ті самі слова на устах, бо докинув так само нетерпеливо й роздразнено:

— Він зараз зачне говорити про гріх і скаже, що з гріхом на душі чоловік ніколи хісна з землі не здобуде, та й таке інше. Я знаю! Я вже наперед знаю...

Вона гляділа вперед себе хвилю живо, задумана, з випуленими очима. Побачила себе в уяві газдинею, з красним, як сніг білим рушником на голові, в довгім вишитім кожусі, як ішла за ним у неділю до церкви. Всі чоловіки й жінки оглядалися за ними, а дівчата аж миналися зі злості. Вона була газдинею на Івонікових ґрунтах! Вона, Рахіра!

Се була її мрія, що вічно леліялась у її серці. Се було те велике щастя, за яким горіла її лакома душа й без якого не могла собі уявити життя. Прилягла до нього цілою своєю ненаситною, гарячою вдачею, з цілим голодом молоді дикої натури, що, зіллявшись ще і з іншим життям в одно, ніяк не могла розстатися хоч би й у думці від неї і всіх об'яв і вимог, які її за собою потягали.

В погоні за удержанням того її грубого, уявою вимріяного щастя деморалізувалася несвідомо чимраз більше, не жахаючися ніяких, хоч би найпідліших, учинків для заспокоєння своїх бажань.

Так, як вона собі уявляла, як думала та як хотіла,— мусило статися. Інакше й не могло воно бути. Він хотів її, вона хотіла його, він мав дістати землю від родичів, а все інше майже не існувало для неї.

— Ти! — вирвалося нараз нетерпеливо із її уст.— Чого ти ніби ждеш? Поки Михайло з війська верне?..

— Та й я маю ще до війська йти! — відповів похмуро.— Раз не взяли, але другий раз можуть узяти!

— І тебе? Таже вже Михайла відібрали?

— Та так, але я мушу за себе служити! — сказав знов хмарно. Вона помовчала хвилину, а відтак спитала:

— А якби ти ще одного брата мав, мусив би й той іти?

' — Авжеж!

— А ти б конче мусив?

— Гадаєш, ні? Тоді тим більше!

— Чому тим більше?

— Бо при родичах усе б один лишився! Розумієш?

— Звідки ти се знаєш, хто тобі те казав? — спитала.

— Се я знаю! Та й від тата знаю! Те всі знають!

Вона замовкла й попала, як передше, у живу задуму. По якійсь хвильці спитала:

— А як воно буває, як дома є лише один син?

— Тоді він може бути увільнений, тоді можна сказати:

«Старі слабі, і він мусить лишитися дома, щоби старих доглядати та й господарством правити».

Вона не питала вже більше. І він замовк, скрутив собі папіросу, а вона почала гризти нігті. По якійсь хвилині обі-звлася:

— Як Михайло прийде, то ти будеш мусив йти. А заким ти вернеш, то він ожениється, і старий дасть йому найліпшу землю.— Вона говорила се голосом, що чимраз більше знижався та упадав... Ніби бачила, як нараз її щастя розбивається, як гинуть усі надії.

— Та я не мушу йти до війська,— сказав.

— Але ж ти сам казав, що мусиш іти...

— Я відріжу собі один палець... або ні — то ти мені даси щось від твоєї тітки з М.— яке зілля, якийсь трунок, щоби мене на той час звалило... Я стану марний, і мене не відберуть. Я не боюся жовнірства,— додав з притиском,— але я не хочу служити. Я там буду волочитися зо два-три роки з гвером, а за той час утрачу найліпшу землю. Мені лише про землю ходять, лише про землю. Все інше мені байдуже. Нас є двоє на ту землю: маємо однаково й добру і слабу дістати.

— В тебе таке саме право, як у нього! — потвердила вона лакомо.

— Таке саме, а може, ще й більше!

Замовкли обоє. Так сиділи якийсь час. Згодом запіяв когут. Було по півночі. Він прокинувся зі своїх гадок, хотів піднятися з місця, але вона вхопила його за руку й затримала.

— Лишися вже тут оцю ніч,— промовила півголосом.— Дома не будеш ліпше спати, як тут.

Він усів на місці, не сказавши ні слова, і обняв її рукою за шию. Вона прошептала йому кілька пестливих слів до вуха і притулилася до нього, мов ласиця, одначе він не всидів довго. Нараз устав, неначе на якийсь внутрішній приказ, неначе його гнало звідсіля щось геть» і, відсунувши її руки від себе, піднявся живо з місця. Його очі почали за чимось то сюди, то туди блукати, а відтак спинилися на пляшці з горівкою. Станув.

— Є ще тут що? — спитав.

А відтак, відкривши ще трохи трунку, приложив пляшку до уст і випив усе до останньої краплі...

— А тепер уже йду! — сказав.

Вона встала за ним, простягнувшись коло нього безшесне, мов кітка, і випровадила його аж до перелазу.

Опісля подали собі руки.

— Не забудь за Аппу! — пригадала вона ще востаннє.

— Не бійся! — відповів, усміхаючись. Але той усміх споганив його ніжні дитинячі черти до крайності...

«Аби вже мене так моя добра доленька забула, як я її забуду!» — думав дальше, прямуючи байдужним кроком полем до бурдея.

«Побожна! Полізла з мамою на прощу, скавуліла перед усіма іконами, понесла світло та гроші, а тепер — ади! — як кертиці, як борсуки лізли десь під землю, аби їх ніхто не ймив, а воно таки вийшло все наверх!!»

Ціле його роздразнене нутро зворохобилося, але разом відчув він велике вдоволення й несказанну злорадність. Тато й мама докоряли йому за його зносини з Рахірою, мов за проступок, називали найтяжчим гріхом, набивали вуха від рана до вечора прерізними острогами та грізьбою, що нічого від них не дістане, а он тут пішов старший, звів дурну наймичку й хотів їм у хату ніби невістку впровадити...

Був би майже вголос розсміявся, такою смішною видалася йому оця ціла справа в тій хвили. «Капітан», як його мати іноді називала, будучий «двірник»!

«Так, таки так! Мама! — говорив у нім якийсь голос дальше.— Вона вже отворить очі і сплесне в ручечки, як довідається про те. Буде вже мати собі потіху».

Одначе його серце не сміялось довго. При спогаді про матір замовкло і схолодніло в його душі. Знав. Так як мати не припустить ніколи в хату Анни за невістку, так не прийме й Рахіри ніколи до себе. Ніколи!

Неначе вовчиця, кинеться до нього й буде відривати його від дівчини, коли прийде вже до шлюбу. Відчув інстинктом, що вона буде його найтяжчим ворогом у боротьбі за його щастя. Ні батько, ні Михайло, ні люди, ніхто інший — лише вона одна! Одна-однісінька вона.

Мимоволі збилися його руки в п'ястуки.

— Мамо! мамо! — просичав ненависно крізь зуби, за-тискаючи сильно п'ястуки. Всюди стрічав її. Всюди було її повно! Здавалося, був би її здавив, так дуже станула йому нараз в дорозі й з такою свідомою ненавистю згадав її в ту хвилину.

Його груди піднялися із внутрішнього зворушення й ніздрі задрижали. Був страшний в оцій хвили. Якби була Марійка його тепер побачила, була б без сумніву сказала: «Тепер він знов якийсь без ладу!» До того гризла й мучила його вічна тривога, що не дістане ніякої землі. Почув себе неначе відкиненим, неначе без вартості й відчув, що не може бути без землі... Але і без Рахіри не міг лишитися.

«Рахіра — або земля!..» — сказав одного разу коротко тато, а мама неначе тисячами язиків повторяла те саме. Всі закутки хати відзивалися до нього, як станув лише на порозі дому. Ба навіть і сама земля мала лише ті одні слова для нього. Всюди, де спинився його погляд: на полях, на нивах, де пишалося збіжжя, шелестіла кукурудза, переменялося see в те одно: «Рахіра — або земля!»

Се випивало його кров і виводило з рівноваги. Під час тих двох років, коли був приневолений служити їй удвоє стільки, вона прикувала його до себе більше, як батько й мати.

А Рахіра знов говорила: «Як не будеш мати землі, то не зможемо побратися! З чого нам жити?»

І справді, з чого їм жити?

А її покинути не приходило йому навіть на думку, не сніло навіть. Попросту — не міг бути без неї. Його чоло зморщилося хмарно.

«Рахіра — або земля?..»

А відтак сказав у нім голос виразно й голосно: «А чому не одно й друге?»

Так, чому ж не одно й друге?

«І одно, й друге!» — заспівало в нім, і він почув нараз вдоволення, немов був уже в посіданні одного й другого дорогого скарбу.

Так, обоїх! Се вистарчало йому. Він лише сього хотів. Се був початок і кінець його мрій і бажань. Оце власне. І сього хотів він усіма нервами свого єства, хотів до кінця свого життя. Бажав сього свідомо й несвідомо, лише жив і дихав тим...

Стояв листопад. Михайло був уже цілий місяць вдома, порався по господарству. Він багато чому навчився у війську і тепер все так само ириводив до ладу вдома. Сава також скрізь йому допомагав і здався веселішим ніж завжди. Складнішими були справи з Анною: Михайло боявся сказати батькам, що він хоче одружитися з нею.

Анна вже навіть не виходила у село, побоюючись поголки. Пізно ввечері, коли вона поверталась додому, на безлюдній стежці її перестрів Сава, який був, як завжди, з рушницею. Він мовчки подивився на неї і скинув з плеча рушницю. Анна впала на коліна і почала благати, щоб він її не вбивав. Сава лише копнув її ногою і мовчки пішов далі, але Анна страшенно перелякалась.

За чотири дні перед днем святого Михайла в Івоніки скоїлося нещастя. Мале телятко, злякавшись собаки, стрибнуло через нелагоджений пліт (тин) і розпороло об кілок живіт. Михайлові бракувало деревини, щоб полагодити пліт. Сава намовив брата вночі вкрасти трохи деревини у «сусіднім» лісі. Батько був проти крадіжки, тому Михайло вирішив сходити до лісу, коли Івоніка поїде до міста.

Зранку Івоніка вирушив до міста, хоча його й стримувало якесь недобре передчуття. Марійка поралася по господарству, коли до неї зайшов лісник Онуфрій Лопата і сказав, що її Михайло лежить застрелений у «сусіднім» лісі. Мати побігла туди і побачила, що біля тіла Михайла вже зібрався гурт людей. Житар із сусіднього села розповідав, як він вранці побачив тіло.

Івоніка вертався з міста і віз гостинці Михайлові. Він під'їхав до бурдею (землянки), де й зустрів людей, які сповістили йому страшну новину Івоніка одразу спитав, де Сава. Сави не було. Батько та мати понесли тіло сина до хати.

Коло хати Івоніки товпилися люди. З'явився Сава і почав гірко ридати, впавши на тіло брата. Івоніка спересердя навіть побив Марійку, що та не додивилася, куди пішов син. Сава сказав, що він був у ворожки, але Докія бачила, як опівночі він приходив до Рахіри. З'явилася Анна, обійняла тіло Михайла і почала ридати, «як за чоловіком». Марійка хотіла прогнати її, але Анна кинулася до Сави і почала кричати, що це він його вбив. Марійка раптом усвідомила, що Сава тепер — її остання дитина, яку вона не сміє втратити. Вона почала гнати геть Анну, яка прямо сказала, що носить дитину від Михайла. Анна втратила свідомість. Одна свічка, що горіла в головах умерлого, впала, покотилася саме до ніг Сави і тут загасла. Івоніка зважив на це. Він відчув, що великий гріх, якого він так боявся, вже впав на його дім: Сава любив свою кровну родичку — це гріх, і за це Бог тяжко карає. Івоніка зрозумів, що Сава підняв руку на брата за землю, але він не зможе вийти і прилюдно вказати на сина, що той є братовбивцею. Він хотів захистити свого останнього сина, але розумів, що колись все стане відомо.

Наступного дня приїхала слідча комісія: два судові урядники і лікар. Вони оглянули тіло, подивились на місце злочину та почали допит свідків. Лікар сказав, що Михайло вмер не одразу і пораненого ще можна було б врятувати, якби хтось його побачив раніше.

Старий лікар, що опинився на хвилю в тяжкій задумі, підняв голову, і його погляд упав на Саву, що стояв саме проти нього. Він мов прокинувся. Що се було? Хлопець стояв білий, як крейда, і трісся так сильно на цілім тілі, що його коліна збивалися до купи. Лікар подумав про холеру. В тім часі являлися доволі часто холеричні випадки. Ще надалі, йдучи сюди, виглядав він погідно і спокійно, а нараз така зміна... Перелякано приступив до хлопця.

— Що тобі, хлопче? Болить тебе що?

Хлопець держав обома руками за живіт, і, трясучися, мов у пропасниці, вибовтнув:

— Болить.

Лікар почав оглядати його занепокоєно. Всіх погляди звернулися на нього, а Івоніка закаменів на місці. Побілів, і його очі заблищали.

Нараз зігнувся лікар до ніг хлопця, позістаючи в тій позиції кілька секунд. На білих вовняних шароварах хлопцов відкрив він кілька крапельок крові. Як лід зимна думка майнула йому блискавкою через голову. Він випростувався знов.

— Із чого се в тебе? — спитав, вказуючи на криваві плями.

— З... з... зайця... — відповів сей невиразно, трясучися, як передше, на цілім тілі.

— З зайця? — сказав лікар, обмінявшись блискавкою поглядом із суддею.

— Але пляма ще свіжа! Коли ти застрілив зайця? Тишика.

— Се ще здавна...

Суддя оглянув криваві плями.

Люди замовкли, і майже чутно було, як товкся здержуваний сильний віддих в'язнем у залізних грудях. Все звернулося очима до нещасного батька. Він сидів із задеревілим поглядом, побілілим лицем на однім пні й неначе ожидав кулі з першого-ліпшого набою для своєї груді. Його набік похилена голова дрижала, а уста викривилися.

— Пляма не давня. Майже цілком свіжа.

— Вона... від качки... я різав її... і держав межі колінами... — зачулось знов гикання...

Тут же розбіглися запити й відповіді.

Мав він рушницю?

Він ні, але його тато. Можна йти в бурдей і оглянути її. Він її вже від кількох неділь не мав у руках.

Де він був тоді, як його брат пішов до лісу?

Очі хлопця почали неприязно виблискувати, а відтак колихатися над землею з одного місця в друге.

Він не був дома. Він нічого не знає.

Де був уночі?

Не був дома. Був... у одної дівчини.

Хто та дівчина?

В тій хвилі прокинувся старий, неначе хотів відповісти за хлопця, сказати одно рішуче, важне-преважне слово, однак вже в слідуючій хвилі сперся, немов поборений якоюсь невидимою міццю, назад о дерево і спустив тяжко голову на грудь.

~ Рахіра, Донька старого Григорія, що мешкає он там... геть... під тим великим лісом. Його перва сестра... її тато — його вуйко...

— Старий — то шибеник і злодій! — гукнув нараз твердо старий Петро... Незамітно шепнув лікареві в ухо, щоби дім його перевідувати, а відтак віддалився сам від гурту. Не міг довше глядіти на старого чоловіка,

А де був батько тієї ночі?

...Старий піднявся й поклонився низько... з покори чи і просьби? Його звичайно добродушні очі гляділи тепер блудно; сказав беззвучним голосом:

— Я не був тоді дома; був у місті. Я нічого не знаю. Я здибав вже неживого, як його додому везли. Але мене гнало додому, і в грудях стояв сум у мене каменем. Однакож я нічого не знаю.

Ніхто не знав нічого? Не бачив ніхто вночі хлопця?

Погляд старого промайнув тривожно по обличчю присутніх.

«Чи скаже що хто-небудь? Як він був деінде тоді, не міг бути з братом у лісі».

Але його уста не були в силі вимовити яке слово. Нехай усе само з себе наступить. Як бог захоче...

— Лиш як тепер що хто скаже, буде мусити у суді заприсягнути...^{TM}- остерігав поважно суддя.

Виступив один чоловік.

Він мешкав далеко від села. Доволі далеко і від Онуфрія Лопати — не мав ніякого сусіда, і мешкав також он тут межі сими лісами. Найближче було йому до сього лісу. Він шив сільським людям сердаки й вовняні шаровари на зиму. Сава знає його добре; він у нього також замовив роботу. Тієї нещасної ночі з'явився в нього коло півночі Сава і просив, аби йому дали води напитися. Він виглядав з лица дуже блідо, Був дуже вмучений...

Всіх погляди звернули нараз острими ножами на обличчя Сави.

Що він скаже?

Нічого. Він просив лише напитися води й питав, коли його шаровари будуть готові — та зараз відійшов.

— І блідо виглядав?

— Дуже блідо. Віддихав тяжко, так, якби перебігав цілу дорогу.

Тишина задуми.

— Чи сперечалися, може, обидва брати перед нещастям? — Се питання відносилось до батька.

— Ні. Михайло був добрий, і ніколи не розпочинав спору.

— Але ще передше... ще давніше...

— Давніше часом. Небіжчик навчав його й докоряв йому за любов до Рахіри, бо вона ж йому сестра. Але те все відбувалося в добрім. Він мав усе добрі гадки з братом. Він хотів з нього зробити чесного і доброго газду. Він не був його ворогом. За що ж мав би йому брат таке виробити?

Не сказав: убивати.

Всі дальші питання, ставлені молодому, оставалися без відповіді. Він закутався в мовчання... успокоївся і хіба що десь-колись буркнув: «Не знаю». З інших присутніх не зголошувався більше ніхто до зізнань.

Комісія звернулася відтак до бурдея.

За Савою ступав жандар, Він був у підозрінні.

В бурдею зробили ревізію. Перешукувано за рушницею й іншими речами, що могли би роз'яснити убивство, відколи на брата стало підозріння.

Тут поступлено майже по-варварськи.

Знайдено рушницю; вона була навіть набита, одначе кабзля в ній була цілком заржавіла. Очевидно, не вживано рушниці вже віддавна.

Всі вулії, що небіжчик поуставляв тут сам на зиму, позатулювавши їх тепло, повиволікувано тепер надвір і перетрушено безпощадно.

Сава сам робив те все енергійною рукою і з рішучим видом. Надіялося на яку закривавлену одіж... на яке-небудь оружжя... може, й на яке письмо,— він же не жив тепер тут постійно й міг коли-небудь і яке письмо одержати,— але нічого подібного не найдено. Лиш якесь зілля. Межи речами небіжчика й коло його постелі найшлося воно засохле. Лежало порозкидуване кружевом коло постелі.

Івоніка змішався, як його спитали про значення зілля. Він же побачив його вперше в бурдею. Не міг нічого пояснити панам. Але в незамітній хвилині спинився його погляд докірливо на обличчі молодого сина, і його уста викривши гірका усмішка.

Йому пригадалося замилювання Сави до всяких чарівничих зіль і те, як він обкидував ними не раз давніше брата.

На питання, чи Сава не знає чого про зілля, відповів сей коротко й мрачно, що не знає нічого.

Перешукали кожний кутик і майже догори ногами перевернули все. По уливів одної години остався бурдей у найсумнішим виді. Цілковито опущений, на запусітих, чужих полях. Одна Сойка лишилася тут і лежала тихо. Простягнувшись в цілій своїй довжині й уклавши голову на вперед витягнені лапи, лежала тихо, неповорушно. Вона плакала. Інстинктивно відчувала в мертвецькій тишині, що налягла нараз на бурдей, щось лихого. Піднімаючи від часу до часу морду вгору — вітрила щось нюхом у повітрі і вила. Смутні, гризучі, дико розпучні звуки затривоженої її душі неслися довкола неї далеко в широку тишину і, не зачуті ніким, тут же завмирили. В селі перешукали ще хату Григорія й переслухали його з родиною. Вони ж були в зв'язі з молодим хлопцем, і ворогували проти родителів убитого.

Але вони нічого не знали. Стояли при тім одногласно, що нічого не знали, і Саву ніколи ні до чого не намовляли. Знали лише, що Сава тої ночі ночував у них і що рано пішов від них.

Рахіра сама брехала в найогидніший спосіб. Казала, що він уже звечора прийшов до неї і не рушався аж до рана з поду. Рано пішов просто від них до ворожки — і прийшов відти зі словами, що його брата замордовано.

І ворожку переслухувано. Вона оповідала:

— Він прийшов рано-ранесенько... майже в потемки до неї й поклав перед неї жменю землі, «Скажіть мені з карт, до кого оця земля належатиме?» — сказав він до неї. А вона йому вчитала з карт: «На половині тобі, а на половині другому, але коло твого серця накіпіла кров аж начорно». На таке сплюнув він уперед себе, ба майже на неї сплюнув, і, не вислухавши її до кінця, забрався.

Дома розпитували ще матір, але з неї не можна було майже нічого видобути. З перелякано-блудними очима слідила за рухами присутніх і держалася ненастанно в близькості молодого сина. Ледве що він на крок віддалився — вона вже майже кричала: «Саво, де ти?»

Як довідалася, що Саву підозрівають за убивство брата, заголосила не своїм голосом. Відтак кинулася до нарікань.

Хто се казав, хто? Сава мав би се зробити? Се ж була найчорніша брехня, що повзла по землі. Хто здурів на таку вигадку? Аби рідний брат забив брата? Він же в неї *одна-одніська* дитина, і най би лиш посмів хто на нього руку покласти (тут оглянулася вона страшними, майже звірячими очима). Най би посмів хто забрати його від неї. Ще й його від неї видирати? Не доста, що одного погнала проклята якась рука в землю, що одним буде земля сититгся, ще й другого хочять видирати від неї та пхати криміналам у пащу? «Саво!.. Де ти? — крикнула майже по-королівськи. - Иди, стань тут коло мами, та не відступай від неї!» Жандарям грозила просто п'ястукком, а суддям метала погляди, що палали ненавистю.

Але вона знала (нарікала), від кого се все походило. Се від тої чорної розпусниці, що кидалася вчора тут на вмерлого, мов яструб,— се від неї походила ся лож. Але вона ще одержить від неї свою партику, то її не мине. Її одніську дитину в кримінал пхати?

Тут вона розсміялася так страшно, що людям мороз пішов потілі.

— Анна нічого не казала суддям, бо вона лежить хора,— вступився Петро твердо за дівчиною. Він же не міг ніколи стерпіти, як обиджували невинно безталанну ту дівчину.

— То най і не підійметься ніколи з постелі, коли нею там кинуло,— почувалася божевільна відповідь.

Як суддя спитав у неї по раз другий, чи Сава вечором і вночі був дома,— брехала, що не опускав хати ні одним ступнем. Впрочім, вона «нічого не знала». Нічого... хоч най її й зараз на місці уб'ють. Заголосила не своїми голосами.

Сава заховався за нею, мов мала дитина, зачувши, що має бути замкнений на час розсліду убійства. Побілів, мов полотно, і скрикнув жалісно:

— Михайле, Михайле! Чому не лежу я замість тебе на лаві?

Наостанку заховався в малих темних сінцях хати й ви-зирав звідти через мале низеньке віконце надвір.

Надворі під хатою секціонували тіло його брата.

Були при тім лиш старий Петро й батько. Батько благав словами-мольбаШі, що серце розривали, щоб його дитину не

«шматовано», щоб так і впустили його в землю, яким уже є,— і але надармо. Наостанку підчинився волі суддів, випросивши у них дозволу «своєю рукою тримати тіло дитини».

Гей, що за сила була он тут, що її розрізували тепер! Ще за плечі, що за голова! Вже багато-багато людей мав старенький лікар під своєю рукою, але ще ніколи не бачив стільки сили й здоров'я! Мов дуб — було се тіло, а голова — мої залізо...

Секція виказала, що хлопець міг бути врятований, коли б був хто зараз ізпочатку прийшов із поміччю; він був загальний, його молоде і здорове тіло засильне у відпорі, щоби піддатися відразу убійчому набоеві, але, стративши притомність і не одержавши в час помочі, загинув з причини втрати крові. Вбито його перед опівніччю. Ранок зі своєю поміччю наспів для нього запізно.

Сильні плечі... ведмежі ті плечі, що залюбки, граючися, брали на себе найбільший тягар — не змогли опертися тягареві смерті.

По раз перший від смерті сина вибухнув Івоніка здавльеним хлипанням; його жінка товкла внутрі хати, мов божевільна, головою до стіни.

Такого діждалися вони зі своєї дорогої дитини!

Лікар і судді звернули увагу на голову й не добачили одного.

Не бачили й не завважили, як при обертанні тіла випала одна куля з плечей і як її при помочі одніського свідка, Петра, схопив блискавкою батько. Впившись в неї лакомими очима, розібрав він її. Вона була сповита в полотняну шматину й обмотана домовою пряжею.

Він побілів, мов смерть... і, колибаючися, віддалився набік.

За малу хвилю ступив до сіней, де під вікном сидів скулений Сава і приглядався обдукції. Тут ухопив він його залізними руками за плечі і, поставивши його одним рухом, мов перо, вперед себе... замахнувся страшно одною рукою. Два рази протялося щось воздухом... два рази впала одна тяжка, караюча рука на обличчя молодого хлопця — відтак настала попередня гробова тишина, і старий чоловік, не промовивши ні словечка, вернув назад до тіла свого сица.

Лікар і судді не дізналися про се все ніколи.

Саву взяли між себе жандарми.

Підозріння проти нього змоглося, і він мусив іти до суду, мав сидіти в арешті, доки не переведено до кінця проти нього слідства.

Жандарі били його з своєї сторони, силуючи його тим до зізнання, одначе він мовчав. Лиш раз,— коли, вдарений кольбою, мов переломлений упав до землі,— крикнув, як передше, жалісно:

— Михайле, Михайле! Чому не лежу я замість тебе на лаві?

Його поволокли до міста.

Мати кричала дикими голосами, рвала волосся і кидалася бігцем за ним,— та люди, що не відступали від неї, вдержали її. Івоніка станув каменем на порозі і, не отворивши уст ні до одного слова, водив за ними непритомним поглядом. По хвилі похилилась набік його голова й задрижала. Побачив, як один із жандармів ударив хлопця знов по плечах, і з його грудей вирвався звук благальний, захриплий звук, що мав означати:

«Не бийте його!!»

Відтак, заривши пальці мовчки в волосся, поплентався не своїм кроком до хати.

Там жінка вдруге зомліла.

Судді лагодилися до від'їзду. Івоніка лежав у їх ногах.

Вони дали розказ, щоб мерця dokonче ще сьогодні поховати, а він оце благав дозволу, щоб похорон міг аж завтра відбутися.

— Завтра, як лиш зазоріє... як лиш одним променем заблісне, винесемо його; закриємо його лице навіки і лишимося його сиротами. Завтра переступить востаннє поля, які пестив своїми молодими руками. Оставить у нашій хаті навіки своє місце й навіки ляже в сирій землі...

Піднявшись і уцілувавши руки й коліна панів, упав знов тяжкою грудю до чужих ніг. Сиве волосся його й уста доторкалися їх раз по раз. Але відповідь була неприхильна.

Се ж не було можливо. Було цілком неможливо. Не *сміло* бути. Закон не дозволяв... І враз із відповіддю зсунено чорні,

працею затверділи руки, що, мов живі окупи, уклалися ціпко довкола колін.

— Лише до завтра,— благав старечий голос, що серце розривав,— щоб я не відвів своєї найліпшої дитини під ніч у землю. Щоб я передав її другому світові при божім світлі, щоб воно поблагословило його востаннє, ніж його вічна ніч захопить та приспить навіки молоді очі...

І знов те саме: «Не вільно». В такому стані не смів мертваць перележувати вже в хаті, а надто ще через цілу ніч, коли ночі тепер далі найдовші...

А потім знов мольби... ^

Хто стратив дитину в такий спосіб, а другу... *одніську*... щоби вивели йому з дому *отак*?

— Я не знаю, як мене земля носить. Господь один знає, що далі буде... лиш дитину свою аби я вднину міг землі передати. Він у мене погас без світла й без сповіді! Він молодий,.. Він був сонечком у моїй хаті. Нікого на волос не скривдив... Все, що мав, іде з ним у землю... і мав би я його хоронити вночі... Він же в мене жовнір...

Та тут і урвався заржавілий голос. Удвоє покірно похилена стать повалилася наново до ніг. Як перше, змітало сиве волосся по ногах... як перше, доторкнулися їх судорожне уста, лиш що тепер і чоло діткнулося, мов святої ікони, тих ніг.

Коли хвилину пізніше піднялася сива голова й руки здіймилися, щоб скувати наново чужі коліна, за суддями й слід застиг. Тоді повалився він назад до землі... Уста викривилися в брутальну усмішку, й він уп'явив у землю задеревілий свій погляд.

— Бери його,— заскреготав крізь зуби,— бери і спряч. Праця і кров моя пішли в тебе, а тепер бери ж і його! — І, припавши лицем до землі, заривав тяжко.— Господарика твого не дави... не дави, свята царице, господарика твого молодого, каменем не будь, пером б/дь — будь йому легка, царице ти наша, пером йому будь!

...І пішов у землю плач такий, яким не заплаче вскорі перша-ліпша людська грудь, а чорні руки вривалися в її грудь і шукали судорожно полегші....

На похорон зібралося майже все село. Поминки влаштували в лісі. Якийсь чоловік розповів, що бачив, як тієї ночі брати йшли до лісу, і один з них був із рушницею. Марійка,

побачивши Анну, знову почала її виганяти, але за неї вступився Петро.

Безчисленна юрба людей двигалася, вирушивши з дрібною хатини, крізь самітні поля. Чоловіки й жінки із горючими свічками в руках.

Ніч була прекрасна, і відкриті голови чоловіків рисувалися виразно у магічному сяєві місяця, між тим як жінки з головами, позавиваними в білі рушники, пригадували сотки лелій, що струнко стріляли вгору...

Світло свічок освічувало іздолини кожде обличчя. На них було видно найглибшу повагу.

Докія і Петро провадили пливучим кроком нещасну матір за домовиною, а Івоніка сам ступав. Із відкритою, набік похиленою головою, не відвертаючи ні на хвилину очей з домовини, так ступав він.

Зорі миготіли на висоті і, здавалося, сипали всім своїм світлом удолину. Місяць розгорівся палаючим світлом.

Далеко-широко на полях — тишина. Недалеко походу предивний танець тіні і голосіння двох плачниць. Від часу до часу продирався воздухом розпучливий викрик напівзбозсеволілої матері.

— Куди ти йдеш? Куди ти йдеш?.. — викрикували, збиваючи долонями.

— В землю йде... в темну нічечку йде... не поверне ніколи!.. — відповідали жалісливим, протяжним голосом плачки, хитаючи головами, й затидали далі своє.

— Вночі передаю тебе іншому світикові... вночі покидаєш татка твого!.. — крикнув раз болісно Івоніка.

— Не гризіться, бадіко! Господь дав таку нічечку, що і мак визбирав би, а зорі гонором блищать! — потішала Докія.

— Господь бог так дав! Господь бог так зарядив! — при-такував старий Василь по-п'яному вже і з щирістю, в якій розпливався, і повісився на рам'я сумного батька.

— Бог знає, що робить; не беріть собі дуже жалю до серця; вмерлий не матиме на тамтім світі супокою! — потішав третій.

— Він не буде сам лежати! Направо й наліво матиме сусідів, а наостанку й ми до нього підемо! — сказав четвертий.

— Він дуже над землею розшибався, тому вона раніше забрала його до себе! — забелькотів Василь.

— Михайлику! Михайлику! що ти робиш своєму татові? — скрикнув на те все в дикій розпуці Івоніка, закривши бурливим рухом лице.

На перехресній дорозі станув віз із домовиною, і панотець читав Євангеліє.

Настала безгомінна тишина, і лише слабкий зойк сумуючих блудив то тут, то там. Білі голови жінок похилилися покірно, а чоловіки поклонилися за ними в долину.

По перечитанню Євангелія велів панотець підіймати домовину й забрати вистелений під нею прегарний дорогий килим. По похороні діставалися йому, звичайно, килими в дарунок, та, побоюючись сим разом якогось випадку, що ненадійно вирвав би йому таку коштовну річ, приказав уже тепер віднести килим додому.

Івоніка зжахнувся, мов уколений, на такий варварський приказ, не довіряючи своїм вухам, а присутні витріщилися безмовно на нього.

— Тепер уже забирати килим і *сим разом*?

— Ідіть, ідіть, чого стоїте та дивитеся? — квапив панотець чоловіка, що стояв нерішуче, не знаючи, чи слід виповнити приказ, чи ні.

— Панотчику, змилюйтеся, лишіть килим, він вам не пропаде! — благав Івоніка з невимовною гіркістю в голосі, між тим коли в його груді серце із жалю розривалося.

Якнайкраще хотів він похоронити свого нещасного любимця. Краплями був би кров свою віддав, коли б воно причинилося до піднесення сеї пресмутної, урочистої хвилі. Ніщо не було для нього коштовне, ніщо закрасне, чого б не був пожертвував із цілого серця. Се ж уже він в *останній* раз давав йому... Все, що велів закон і прастарий звичай, виконав він точно. Хто був убогий, не давав, а хто міг, давав із щирої душі. А тут здирав захланний старець, що трясся над гробом, і здирав останню прикрасу з-під домовини, щоби дві години скорше дістати її на власність.

— Ти потому забудеш, Івоніко! — протестував старечим, дрижачим голосом піп. — Й іще не даси.

Івоніка майже зойкнув із жалю.

— Не забуду я, панотчику, а Михайло не візьме з собою до гробу! Змилюйтеся!

— Не мішайся до сього! Тебе те нічого не обходить! Я твого сина поховаю красно, з почетом, а килим віднесеться тепер до мене додому! — відказав енергійно старенький панотець і, махнувши на кількох людей з гурту, слідив уважно, як мовчки виповнювали його приказ...

Марійка заголосила не своїм голосом, а Івоніка збив п'ястуками по боках. Він не сказав уже більше ні слова. Не протестував ніколи проти приказів вищих, але хто його добре знав, той знав, що він був у тій хвилі обиджений і обурений до глибини душі. Його очі впилися ножем у домовину, а відтак пішли блудом між люди.

Йому йшло тепер усе наперекір...

Коло десятої години спинилися на малім кладовищі. Було переповнено людьми. Свічки догоряли, мерехтячи.

Чорно й неприязно дишів гріб, коли приступили до нього. Се ж була страшна хвилина. Святі на хоругвах, осяяні місячним світлом, мов і собі поблідши, гляділи задеревілим поглядом у розриту землю...

Кілька жінок вибухнуло плачем, а чоловіки дивилися заклопотано довкола себе. Тихий зойк не уставав.

Відтак короткий сумний спів... кількасот літ старих-старинних слів, виголошених беззвучним, старечим голосом, і що-то вступило у присутніх і пірвало їх. Домовина спустилася вниз, і тут же прірвався воздухом такий проймаючий окрик, що стогін сам із себе вирвався на уста кожного...

Дехто впав на коліна, закриваючи з жалю лице, а далі піднявся зойк та плач, неначеб земля сама заридала.

Аж тепер його не стало! *Аж тепер його не стало!!*

Мов градом посипалася грудя в глибину на домовину і, мов останній привіт молодого, що минувся, роздався у відгомін вгору назад. Відтак домовину засипали навіки...

Божевільним плачем заходила навколішках мати, розриваючи раз по раз ослабленими руками грудю, а Івоніка, припавши лицем до землі, затовк, мов на смерть, головою о неї.

Тут уже все скінчилося.

Все, чого він надіявся, чим дихав, чим жив день і ніч,— все пропало, минулося, пішло під грудю, у глибіню пішло.

Люди підняли його.

— Вбити хочете себе? — загомніли.

— Бог з вами! Лишіть уже жаль!

Він не чув їх.

Вп'ялившись здичілий погляд у гріб, заговорив:

— *Не для тебе, синку, була вона, а ти для неї!* Ти ходив по ній, плекав її, а як виріс і став годний, вона отворила пащу й забрала тебе! Дурень був ти на ній, дурень...

— Бадіко, бадіко добрі! Господь з вами!!

— Ходив, говорив, робив, та й гадав, що для себе... *Наймитом* був ти, *наймитомі*

Махнув рукою і відтрутив людей від себе.

— А воно, воно, що його і не чуєш, і не видиш, приступило, а він усе покинув та й пішов!

Зарив грубі пальці у волосся і, витріщившись, глядів здичіло-блудним поглядом на щось уперед себе, що лише його одна душа бачила.

— *Не смійся!* — ревнув нараз страшним голосом, погрозивши п'ястуком.— *Не смійся!! Доста ми дурні твої...*

Люди довкола нього перехрестилися і переглянулися з острахом.

— З розуму зійшов!..

Він роздер одіж на своїй груді і знов розтрутив тих, що приступили до нього.

— Пішов! — крикнув дико.— Ходи, Маріє! Він лишив уже тата й маму... Ходи!!

Кілька чоловіків у поблизькості відвернулися й обтерли твердою долонею очі. Відтак узяли його кріпко під руки й повели силоміць додому.

Івоніка після похорону немов збожеволів: увесь чав. Дивився кудись у себе. В нього виростало довге і борода. У селі казали: «Христос вступів в Івоніку! народила в хаті Докії двох гарненьких близнят.

Івоніку та Марійку викликали до суду. У суді Маказала, що Сава був увесь час вдома, але присягнувши, виласть. Сава майже увесь час мовчав, й Івоніці став сина. Також Івоніка дізнався, що померлий не мав ворогів, але «замітна була в нього лише незвичайна до оружжя. Особливо ж до рушниці...» Батько зрозумів Михайло вже тоді передчував, що на нього зверне якийсь набій...

Діти Анни потихеньку підростали. За ними догадала Докія, коли Анна ходила на заробітки. Якось в

вирішила піти до Івоніки та Марії, щоб вони взяли хоча б одну дитину. Івоніки не було вдома, а Марія прогнала Анну, яка зрозуміла, що відтепер лишилася самотньою в цьому світі.

У святвечір перед Різдом Івоніка був у своєму бурдеї (землянці) і, як завжди останнім часом, міркував про причини цієї трагедії та свою поведінку: «Кров страшна, в яку ступив Сава тілом і душею, але те, що затягнуло його в ту кров, чи не було воно в тисячу разів страшніше?.. Що се було? Звідки походило? ..» Раптом він відчув, що «тут був Михайло». Івоніка відчував присутність сина своїм серцем. Він став навколішки і почав молитися. «За душу сина, що блукала без спокою по землі й терпіла безвинно тяжкі муки... та за блудного свого сина, що навів страшне горе на всіх...»

Марія була в хаті, коли у вікно хтось постукав і нагадав жінці, що він бачив, як у ту ніч «ішли оба разом...» Марія попросила назвати ім'я вбивці, але потім сама вигукнула: «Сава!» Вона здогадалась, але одразу ж почала себе переконувати, що він не міг так вчинити.

Зранку вона пішла по ворожках, аби довідатися про вбивцю. Сліпа ворожка з міста сказала, що Марія чомусь увесь час думає про якогось хлопця, який убив брата і колись уб'є свого батька, а їхню хату хтось раз по раз обсипас недобрим зіллям. Івоніка, дізнавшись, що дружина ходила по ворожках, сильно побив її.

Перед Воскресінням Сава повернувся із в'язниці додому, оскільки проти нього не було доказів. Марійка відчула, що до неї в хату зайшла чужа людина. Сава сказав, що він спочатку зайшов до Рахіри, а вже потім до неї. Марія згадала святвечір і зрозуміла, що втратила і другого сина. Сава вигукнув, що земля їхня йому не потрібна, бо він краще піде з Рахірою на заробітки до Молдави.

Селом пішли чутки, що Анна хоче вбити Саву. Одного разу вона навіть перестріла його, але Саві вдалося вирватися і втекти. Через тиждень близнята Анни померли, і вона впала у меланхолію. Якось Анна зайшла до хати Федорчуків і попросила хлібця. Поївши, вона повторила, що Сава убив брата. Марійка відчула свою провину в тому, що колись вигнала Михайлових дітей, а віднині їй доведеться годувати лише Савиних та Рахіриних. «Нам було прийняти сиротя Михайлове, як приносила та просила прийняти. Тепер уже Бог забрав їх до себе. Не стануть... нам уже ніколи... тягарем діти нашого Михайла!»

Анну відвезли до шпиталю. Село зобов'язалося вносити кошти за неї, і після цього настав уже спокій у цих голосних подіях.

Минуло шість років. Марійка й Івоніка тяжко працювали в полі, а вся їхня праця іде на служби Божі за душу покійного сина. Івоніка постійно карався, вважаючи себе винним у тому, що сталося. Лише сповідь трохи полегшувала його тягар. Сава вже рік жив окремо. Івоніка дав йому з Рахірою половину хати в селі, але землі не дав. Марія зненавиділа Саву, а Івоніка тасмно любив свого сина, бо «ненависть не знаходила місця в тій безкорисливій гармонійній душі». Івоніка також розумів, що його душа вже «навіки осліпла».

XXXI

— Бувай здоров і працюй, як я працював! — казав Івоніка Саві при передачі хати й городця.

— Я буду працювати! — відповів Сава байдужно, і незабаром по тім оженився з Рахірою.

Жив із нею чи не два роки не звінчаний, але довше годі було затягати. Се бачив Івоніка сам, але ані він, ані Марійка не ступили кроку на його весілля.

А він сам?..

Вже шостий рік минає: від смерті брата. Він щохвилі інший. Як кажуть люди, не має спокою. Про нього оповідають:

«Як іде на роботу, то мусить кілька хат обійти. Ходить, як зблуджений; Вступить де в яку хату, то й нема що слухати, таке заговорить. Тут говорить, там шпугає межи горшками, там дівчину зачепить, там трутить когось... і іде в другу хату. Ніхто його не спирає, і ніхто не просить до себе. Всім мов страшно перед ним, хоч він і жартує, і сміється... Бог один знає,— кажуть,— що за ним раз у раз снується!»

Не має спокою, хоч і вона при нім. Кажуть: він усе був такий непостійний, але що не мав її, то ходив до неї, а тепер, як її має, шукає чогось іншого. Але її любить так, що вона не сміє в хаті нічого кивнути. Йому не треба нічого,— каже він.

І так живуть із дня на день.

В полі то іноді ніби геть із розуму сходить. Як добачить якого зайця, кидає все, хоч би найважливішу й найпильнішу

роботу, хоч би чужу, хоч би свою — і пускається в погоню за ним. Каже: *мусить* його мати... Його душа мов без внутрішнього, постійного життя, мов без ладу стала. Чи, може, вже з дитинства така була?

Трудно сказати! Ніхто не слідив за об'явами тої предивної гри психічних струн.

Чи був щасливий з Рахірою?

Се ж було щось *заборонене*, щось темне, чого він не любив. Воно втиснулося насилу в його молоду душу, в його убоге душевне життя, і як займило її цілковито для себе — втратив те душевне життя. Вона випила з нього душевну благородність до останньої краплі, а стративши се — стратив і себе самого.

В останніх часах займається живо постановою батька. Батько рішився взяти сина свого брата до себе, а Марійка якусь убогу сироту — і звінчати їх, щоб лишити на своє місце, як їм колись дні урвуться. Се його дуже занепокоїло; але він не має сміливості зблизитися до батька й просити, аби закинув таку гадку, бо вона для нього не корисна й завалить всю його будучність.

Щось строге, невмоліме стоїть між ними й замикає їм уста.

Тому одному він кориться: тій невидимій, залізній силі, хоч і не знає, що се таке.

XXXII

Старий Онуфрій Лопата помер, і на його місці замешкав побережник у панському ліску — старий Петро.

Та не він сам. З ним і Анна. Він одружився з нею.

По чотирьох місяцях у шпиталівилічилася вона і станула в домі шпиталєвого директора на службу. Там перебула більше як рік. Петро відвідував її враз із сестрою кілька разів при нагоді й намовляв вертати до рідного села. Вона послухалася і вернула.

Вернувши, зложила в руки Докії заслужені гроші і станула в неї за робітницю.

Була тиха, маломовна й у роботі невтомима. Про минувність ніколи не згадувала. Коли спізнав іноді хто про її горе та про померлого судженого її, вона предивно бентежилася. Мішалася, неначеб не могла з чогось-то опам'ятатися.

Не відповідала, хмурилася, і ніхто не міг зрозуміти, що в ній діялося...

Одного разу Петро, повернувши з поля, де кілька день працював із людьми і Анною, заявив сестрі, що хоче посвятити Анну.

Докія перепудилася.

— Вінчатися хочеш із нею? На старість? Сміх з себе пустити? Не находив досі дівчини, аж ось кого найшов? Здурів на старість!

їх рід попівський,— а вона...

Він махнув рукою. Та махнув так, що вона зрозуміла, що сим разом спротивиться всім її словам.

— Аби мені вже на старість не було кому й білля випрати? — відповів гірко.— Як ти очі замкнеш, Парасинка твоя злагодить? Иди, спитай в неї тепер, де її чоловік і стариня його, і їх діти за господарством? А по-друге, ти знаєш, яка Анна? Иди, стань із нею в полі до роботи, як я ставав — чоловік — з нею день у день цілий тиждень,— а відтак побачиш, що вона варта! Я постарівся, але багато таких робітниць, як вона, не видів. Прямо з заліза. Робить, та й робить, та й робить, і ще б годна робити... Знай, я її візьму!

Докія задумалася.

Мудра була й розважна і мов та цариця, що хоч без корони, та все правила всім.

Тут треба було добре роздумати.

І брат говорив правду. Він на жарт не говорив. Сказавши своє, стукнув кулаком у стіл і, закинувши гордо голову взад, мов лев, вийшов мовчки з хати. Значить — він учинить те, що заявив їй.

Він говорив правду, що коли її не стане, він хоч і який моторний, хоч *раз* чоловік собі, а проте стане без неї круглою сиротою. Ніхто його не догляне. Її донька має свого чоловіка, свої діти, господарство й інші клопоти, і куди він притулить свою голову? Чи не в Мендля на Гоппляцу?

Що чоловік без жіночих рук?

Глина.

А ще на старість. А вони вже не молоді: вона й він.

А Анна — що вже було з нею, то було,— а вона все-таки не з тих, аби їй не варто честі віддати. Руки її хіба з золотом нарівні поставити! Що ж робити?

Нехай її вже бере! Таке вже мало його бути. З самого початку. Він не находив пари замолоду, аж по стільки роках на неї наважився, а вона з розуму сходила, доки доїхала кінця своїй дівочій долі.

Не їй тут, старій жінці, в дорозі ставати! І чи допомгло би воно?

Ет!..

Івоніка говорив на весіллі її Парасинки, що справить своєму Михайликові таке весілля, що такого село борзо вдруге не побачить і не забуде скоро — та й справив. Але яке?.. Як нині, бачить усе, як було... як гуляли в дворі... як Михайло гуляв... як Петро й Анна гуляли... як пішли всі вихром і навіть вона з Івонікою кинулися *шаліти*... а хто бачив, що кому за плечима стояло?

Ба!!

Нехай поберуться! Господь один знає, в чім добро, а в чім лиха година.

І побралися.

П'ятий рік живуть уже разом.

В них коло хати рівновага й лад. Той лад, що його втворює невтомима праця і твердий ясний ум. Петро відмолднів і мов удвоє подужав. Працює, товчеться, вештається і — як говорять люди, жартуючи — на старість «маетки збиває».

Добре живуть. Вона дуже добре дбає про нього. Совісна й вважлива, мов коло скла, коло нього ходить, а перед Докією, мов перед рідною матір'ю, кориться. Не має їй що Докія закинути, бо все в неї по правді йде. Петро справді гроші пряче, хоч ніяк йому про маетки й думати.

В нього є хлопчина, і се він робить задля нього. Придумали його віддати до школи. Нема йому що до землі прив'язуватися, — урадили, — вона іноді лише самого горя наносить! Нема що до неї приростати! Вона не кожного щастям наділяє!

А старий Івоніка, що про се довідався, оживлено піддержує їхню думку. Тайком перед Марійкою пішов до нотаря і записав хлопчині щонайкращий ланець .Михайла. Нехай колись і вчений згадає добрим словом його нещасного покійного сина...

Він дивно прив'язаний до тої поважної, лагідної молодиці, що мов той добрий ангел снується в хаті й по надвірку, і для нього, коли б він й не спинився в її хаті, все ласкаве й добре слово має. «Невісткою» своєю називає її і гірко-болісно всміхається при тім сам із себе. Хлопчину її медом угощає і, як внука, голубить. Се одинокий золотий промінчик на тихих полях, що викликає від часу до часу усміх на його устах і що ним він справді радується.

А Марійка? Понура та горем розколена вдача, що з нею?

Вона бачить той промінь, що паде золотим пасмом із тої дрібної хатини в душу її чоловіка, але він у ній лише жаль скликає.

Ніколи не переступає її нога порога хати у веселому ліску, ніколи й не спиняється нога молодої поважної жінки коло самотнього бурдея.

Лінія між ними ніяк не може вигладитися; тут станув уже жаль матері до матері й не уступиться ніколи з-поміж них.

Часом, коли хлоп'я у веселому розбігу за Івонікою примчить аж до бурдея, коли побачить його стара жінка, її мов на ножі щось бере. І простягнула би руки за ним, пригорнула би до осиротілого серця — воно їй чимось близьке, чимось рідне, чимось дорогого покійного сина пригадує, та тут і кам'яніє на місці, й невимовне гіркий спомин поринає гострим ножем **У ДУШУ.**

Вона відіпхнула колісь свого внука від свого порога, відігнала з матір'ю, мов собаку, що був би уже таким, як оцей, і ogrівав задубілу з жалю душу й осиротілу хату розвеселяв,— а так божевільний жаль огортав її. Сама всьому винна. Сама-саміська вона. Дрижачими руками наповняє дитині капелюшок лакітками, на які здобувається самотна оселя в полі. Сушеними овочами, горішками, іноді й булочкою — і відсилає додому. Неспокійним поглядом і дивно зміненим зором наказує дитині вертати скоро до мами... Воно вертається послушно пильненьким кроком і ущасливлене до мами, а нещасна здійсмає грізно кулак і грозить страшно в сторону, де проживає *той*, що винен її горю. Нехай господь поступить із ним, як він собі на те заслужив...

Анна дрижить над своїм хлопцем якоюсь боязкою любов'ю з цілої поважної, глибокої душі, що натерпілася до дна, і знає лише одну мету — вивести дитину свою в люди. Її колишне

горе відтворило їй очі, і інстинктом своїм пізнала життя — світ. Гарує і працює від рання до вечора на здобуття засобів до науки для сина, й щось мов силує її відірвати його від землі.

З нього будуть люди, як покине землю.

Якісь інші люди, як вона, як всі ті, що оточують її, як ті, через яких натерпілася стільки у своїм молодім житті та що передчасно зломило її. Не розуміє ясно, чому, по якій причині, але відчуває се й щиро переконана.

А Петро піддержує її в тім.

Дрібне хлоп'я з задуманими очима своєї матері його мов до життя відновило. Коли воно спить, відганяє мухи від нього, а руки його, великі залізні руки, прямо бояться доторкнути дрібного тільця, щоб не завдати йому болю. Воно ж дороге. Воно всіх займає. Щось має за собою, чим в'яже до себе й керує...

І так тяжать на нім надії — якісь несформовані, прегарні, горді надії — здається, самих терплячих і упокорених — і він їх має сповнити...

Виросте — в нім прокинеться батьківська, героїчна вдача, глибокий, віщий інстинкт по матері,— вони попроведять його в інший світ... І він сповнить ті надії...

Чернівці,
7 цвітня 1901

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Які культурні впливи позначились на формуванні творчої особистості О. Кобилянської?
2. Кому письменниця присвятила повість «Земля»?
3. Назвіть основних персонажів повісті «Земля».

Середній рівень

4. Розкрийте символічне значення назви повісті.
5. Порівняйте образи Михайла і Сави.
6. Як у повісті зображено буковинське село, його звичаї, традиції?

Достотний рівень

7. Як у повісті розкрито тему братовбивства?
8. У чому полягає «влада землі»?
9. Чому Анна говорить про майбутнє сина: «З нього будуть люди, як покине землю»?

Василь Стефаник

(.1871-1936i)

Стефаник — це митець з божої ласки— Він досконало володіє формою і має подиву гідний смак у доборі своїх творчих засобів. Він уміє найпростішими засобами справити якнайбільше враження.

І. Франко

Василь Сменович Стефаник народився 14 травня 1871 р. в с. Русові Снятинського повіту на Станіславщині (тепер Івано-Франківщина) в сім'ї заможного селянина. Початкову освіту здобув у сільській школі. З 1881 р. навчався

у Снятинській школі, а в 1883 р. вступив до Коломийської гімназії, звідки був відрахований за участь у таємному учнівському товаристві. Курс середньої освіти завершував у Дрогобицькій гімназії, навчався добре, йому краще давалися гуманітарні дисципліни. Закінчивши гімназію, за наполяганням батька став студентом медичного факультету Краківського університету, однак лікарського фаху так і не здобув.

Перші літературні спроби В. Стефаника припали на час його коломийського побуту. Тоді він писав ліричні поезії. До жанру новели звернувся, ймовірно, під впливом Леся Мартовича, з яким заприятелював у гімназії. Уже в другій половині 1890-х рр. В. Стефаник підготував до друку книжку творів, яку однак передумав видавати через неприхильні відгуки. Незважаючи на це розчарування, не відмовився від літературної праці. Певну роль у творчому становленні В. Стефаника відіграла підтримка В. Морачевського, який познайомив українського письменника з краківськими літераторами, зокрема, з лідером модерністського руху «Молода Польща» С. Пшебишевським. Відтоді твори В. Стефаника в польських перекладах почали з'являтися на сторінках журналу «Zycie», а він сам здобув прихильність польського читача. Невдовзі письменник стає відомим і в українських інтелігентських колах Австро-Угорщини.

Зі «Словника літературознавчих термінів»

Експресіонізм (від лат. expressio — вираження) — напрям у європейському мистецтві й літературі, що розвинувся на початку ХХ ст. у межах модернізму й орієнтувався на вираження сутнісних моментів дійсності через загострене авторське світосприйняття

Переживання втрати буттєвих основ, зумовлене кризовими процесами в житті суспільства, посилювало в експресіоністів настанову на гіпертрофоване суб'єктивне сприйняття реальності. Митець ставив собі за мету не відобразити зовнішні прояви життя, а виразити його справжню приховану сутність. На відміну від імпресіоністичної картини світу, в якій переважають безпосередні враження, експресіонізм тяжіє до абстрагування та філософічності. Експресіонізм виник у Німеччині й Австрії. В українській літературі риси експресіонізму виявились у творчості В. Стефаника, В. Винниченка, М. Хвильового та ін.

У 1899 р. побачила світ окрема збірка новел В. Стефаника «Синя книжечка». У 1900 р. виходить його друга книжка — «Камінний хрест. Студії і образки», а в 1901 р.— третя — «Дорога. Новели». У 1905 р. побачила світ книжка В. Стефаника «Моє слово», основу якої склали твори попередніх збірників.

Смерть матері в 1900 р. стала для В. Стефаника важким ударом; тоді він покинув навчання в університеті. Після 1901 р. письменник полишає літературну діяльність, його літературне мовчання триває майже п'ятнадцять років. Під час Першої світової війни у 1916 р. В. Стефанік опиняється у Відні, де зустрічається з давніми приятелями та літературними однодумцями, тоді ж повертається до літературної праці. Написані після тривалої перерви новели увійшли до збірки «Земля», яка була видана у Львові 1926 року.

У 1920-ті рр« в Радянській Україні твори В. Стефаника виходять значними накладками. У 1928 р. постановою Раднаркому УРСР письменникові призначають довічну пенсію/від якої він у 1933 р. відмовляється, дізнавшись про влаштований радянською владою геноцид проти українського селянства. Від 1932 р, стан здоров'я В. Стефаника значно погіршується, він важко переносить хворобу й матеріальні нестатки. Помер В. Стефанік .7 грудня 1936 р.

Письменник очима сучасників і нащадків

Велич творчості Стефаника саме в тому, що він зумів створити синтезу.національного первня з уселядським, отже, поєднати любов до української людини з модерним світоглядом та з модними на той час засобами мистецького вияву Точніше, він прищепив експресіонізм на український ґрунт, втілив його в українську народну тематику, до того ж надихав його чаром української природи та фольклору. <...>

У творах Стефаника винесене на поверхню все внутрішнє життя людини, з великою наполегливістю зображена уся істотність її існування. Це вглиблення у явища життя і смерті, страждання

і радості, характеристичне для експресіонізму, досягається інтуїтивно-суб'єктивним, а не емпірично-позитивістичним сприйманням дійсності.

О. Черненко

КАМІННИЙ ХРЕСТ

Новела

I

Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлею і нашильник, а на себе Іван накладав малу мотузяну шлею. Нашильника не потребував, бо лівою рукою спирав, може, ліпше, як нашильником.

То як тягнули снопи з поля або гній у поле, то однако і на коні, а на Івані жили виступали, однако їм обом під гору посторонки моцувалися, як струнви, і однако з гори волочилися по землі. Догори ліз кінь як по леду, а Івана як коли би хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. Згори кінь виглядав, як би Іван його повісив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Не раз ранком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле пільною доріжкою. Шлеї не мав на собі, лише йшов із правого боку і тримав дишель як би під пахою. І кінь, і Іван держалися крепко, бо оба відпочали через ніч. То як їм траплялося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових. Придорожнє зілля і бадилля гойдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону на самій середині гори Іван починав налягати на ногу і спирав коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де бодяк забився.

— Та цу ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай,— говорив Іван ісперсердя.

— Діду Іване, а батюгов того борозного, най біжить, коли овес поїдає...

Це хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув бодяк даліше. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгонив далі в ногу і, встаючи, казав:

— Не біси, вігниєш та й сам віпадеш, а я не маю часу з тобов панькатиси...

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, як би два залізні краки стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов із війська додому, то не застав ні тата, ані мами, лиіііе хатчину завалену. А всього маєтку лишив йому тато букату горба щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле. На тім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велетень. Ніхто не орав його і не сіяв* і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узявся свою пайку копати і сіяти. Оба з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком наверх. Часом на долішні ниви спадав із горба його голосний крик:

— Е-ех, мой, як тобов грєну, та й по нитці розлетишси, який же-с тяжкий!

Але, відай, ніколи не гримнув, бо шкодував міха, і поволі його спускав із плечей на землю. А раз вечором оповідав жінці і дітям таку пригоду:

— Сонце пражить, але не пражить, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноєм наверх, аж шкура з колін обскакує. Піт із-за кожного волоска просік, га й так ми солоно в роті, аж гірко. Ледви я добивси на гору. А на горі такий вітрець дунув на мене, але такий легонький, що аж! А підіть же, як мене за мінуту в попереці зачєло ножами шпикати — гадав-сми, що минуси!

Від цієї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди прозвали його Переломаний.

Але хоч той горб його переломив, то політки давав добрі. Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицки трави і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сполікували гною і не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжче було йому, поломаному, сходити з горба.

— Такий песій горб, що стрімголов удолину тручєє!

Не раз, як заходяче сонце застало Івана наверху, то несло його тїнь із горбом разом далеко за ниви. По тих нивах залягла тїнь Іванова, як велетня, схилоного в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тїнь і говорив горбові:

— О т о с ні, небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носс, то мус родити хлїб!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з війська, робили сини і жінка. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив лише раз у рік, на Великдень, і що курей зіцірував. То так він їх научував, що жадна не важилася поступити на подвір'я і порпати гній. Котра раз лапкою драпнула, то вже згинула від лопати або від бука. Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не помогло.

Та й хїба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Був-сми наймитом, а потім відбув-сми десять років у войську, та я стола не знав, та й коло стола мені їда не йде до трунку. Отакий був Іван, дивний і з натурою, і з роботою.

II

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван спродав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусив укінці податися.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

— Декую вам файно, газди і газдині, що-сте ні мали за газду, а мою за газдиню...

Не договорював і не пив до нікого, лиш тупо глядів навперед себе і хитав головою, як би молитву говорив і на кожне її слово головою потакував.

То як часом якась долїшня хвиля викарбутить великий камінь із води і покладе його на берег, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу

воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс тНВНМ волоссям, як гривою, кованою зі сталевих ниток, і договорював:

— Та декую вам красно, та най вам Бог дасть, що собі в него жєдаєте. Дай вам Боже здоров'є, діду Михайле...

Подав Михайлові порцію і цілувалися в руки.

— Куме Іване, дай вам Боже прожити ще на цім світі, та най Господь милосердний щасливо запровадить вас на місце та й допоможе ласков своєв наново газдов стати!

— Коби бог позволив... Газди, а проше, а доцєгніть же... Гадав-сми, що вас за стів пообсаджую, як прийдете на весіле синове, але інакше зробилоси. То вже таке настало, що за що наші діди та й тати не знали, то ми мусимо знати. Господа воля! А законтентуйте ж си, газди, та й вібачейте за решту.

Взяв порцію горівки та й підійшов д жінкам, що сиділи на другім кінці стола від постелі.

— Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напитиси. Дивюси на вас, та й ми, як якийсь казав, молоді літа нагадують си. Де, де, де-е? Ото-сте були хлопенна дівка, годна-сте були! То-сми за вами не одну нічку збавив, то-сте в данці ходили, як сновавка — так рівно! Ба, де, кумо, тоті роки наші! Ану-ко пережійте та й вібачейте, що-м а старість данець нагадав. А проше...

Глянув на свою стару, що плакала між жінками, і виймав із пазухи хустину.

— Стара, на, на-ко тобі платину та файно обітриси, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостий собі пилнуй, а плакати ще доста чєсу, ще так си наплачеш, що очі ти витечуть.

Відійшов до газдів і крутив головою.

— Щось би-м сказав, та-най мовчу, най шіную образи в хаті і вас яко грешних. Але рівно не дай Боже нікому доброму на жіночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, газдине моя? То я тебе вікорінував на старість із твоєї хати? Мовчи, не хлипай, бо ти сиві кіски зараз обмичу, та й підеш у ту Гамерику, як жидівка.

— Куме Іване, а лишть же ви собі жінку, таже вона вам не воріг, та й дітем своєм не воріг, та її банно за родом та й за своїм селом.

— Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріть анідзелень! То її банно, а я туди з віскоком іду?!

Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

— Озмій та вгатій ми сокиру отут у печінки, та, може, той жовч пукне, бо не вітримаю! Люди, такий туск, такий туск, що не памнетаю, що си зо мнов робить!

III

— А проше, газди, а озмій же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні. Та й мені, старому, не дивуйтеси, що трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой, не задурно. Цего би ніколи не було, якби не вона з синами. Сини, уважєте, письменні, так як дістали якесь письмо до рук, як дістали якусь напу, та як підійшли під стару та й пилили, пилили, аж перерубали. Два роки нічо в хаті не говорилоси, лиш Канада та й Канада. А як ні дотиснули, як-єм видів, що однако ні муть отут на старісь гризти, як не піду, та й єм продав щодо крішки. Сини не хотє бути наймитами післі моє голови та й кажуть: «Ти наш тато, та й заведи нас до землі, та дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з чим киватиси». Най їм бог помагає їсти тот хліб, а мені однак гинути. Але, газди, де мені, переломаному, до ходів? Я зробок — ціле тіло мозиль, кості дрихлаві, що заки їх рано зведеш докупи, то десіть раз йойкнеші

— То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не припускайте. А може, к нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі туск до серця брати! Ца земля не годна кілько народа здержіти тай кількі біди вітримати. Мужик не годен, і вона не годна, обоє вже не годні. І саранчі нема, і пшениці нема. А податки накипають: що-с платив лева, то тепер п'єть, що-с їв солонину, то тепер барабулю. Ой, ззолили нас, так най ймили в руки, що з тих рук ніхто нас не годен вірвати, хіба лиш тікати. Але колись на ці землі буде покаяніє, бо нарід поріжеси! Не маєте ви за чим банувати!..

— Декую вам за це слово, але его не приймаю. Певне, що нарід поріжеси. А тож Бог не гніваєси на таких, що землю на гиндель пускають? Тепер нікому не треба землі, лиш викслів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі

фаєрмани, що за землев не згоріли. А дивіть-ко си на ту стару скрипку, та пускати її на гиндель?! Таже то дуплава верба, кини пальцем, та й маком седе! Та гадаєте, що вона зайде на місце? О, перевернеси десь у окіп та й пси розтегнуть, а нас поженуть далі і подивитися не дадуть! Відки таким дітем має Бог благословити? Стара, а суди ж!

Прийшла Іваниха, старенька і сухонька.

— Катерино, що ти собі, небого, у своїй голові гадаєш? Де ті покладу в могилу? Ци риба ті має з'їсти? Та тут поредні риби нема що на один зуб узети. Аді!

І натягав шкіру на жінчиній руці і показував людям.

— Лиш шкіра на кості. Кудя цему, газди, йти з печі? Була-с поредна газдиня, тежко-с працювала, не гайнувалася, але на старість у далеку дорогу вібралася. Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

— Не хотіла-с іти на цю Канаду, то підемо світами і розвімося на старість, як лист по полі. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпрощитися. Так, як слюб-сми перед ними брали, та так хочу перед ними віпрощитися з тобов на смерть. Може, тебе так кинуть у море, що я не буду видіти, а може, мене кинуть, що ти не меш видіти, та проси ми, стара, що-м ти не раз догорив, що-м, може, ті коли скривдив, прости мені і перший раз, і другий раз, і третій раз.

Цілувалися. Стара впала Іванові на руки, а він казав:

— А то ті, небого, в далеку могилу везу...

Але сих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбів плач, як вітер, що з-поміж острих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

IV

— А тепер ступай собі, стара, межі газдині та пильнуй, аби кожду своє дійшло, та наїийси раз, аби-м ті на віку видів п'єну.

— А вас, газди, я ще маю на два гатунки просити.

Десь, може, сини пусхе в село на пошту, що нас із старов уже нема. Та би-м просив вас, аби-сте за нами наймили служебку та й аби-сте си так, як сьогодні, зійшли на обідець та віказали очинаш за нас. Може, пан Бог менше гріха припише.

Я гроші лишу Якові, бо він молодий та й слухний чоловік та не сховає дідів грейцір.

— Наймемо, наймемо і очинаш за вас вікажемо...

Іван задумався. На його тварі малювався якийсь стид.

— Ви старому не дивуйтеси та й не смійтеси з діда. Мені самому гей устид вам це казати, але здає ми си, що би-м гріх мав, якби-м цього вам не сказав. Ви знаєте, що я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м го віз і гірко-м го наверх вісаджував, але-м поклав. Такий тежкий, що горб го не скине, мусить го на собі тримати так, як мене тримав. Хотів-єм кілька памнетки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

— Так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив і окалічів-єм. Коли-м міг, та й би-м го в пазуху сховав, та й взев з собов у світ. Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очі замиготіли великим жалем, а лице задрожало, як чорна рілля під сонцем дрожить.

— Оцеї ночі лежу в стодолі, та думаю, та думаю: Господи милосердний, ба що-м так глибоко зогрішив, що женеш ні за світові води? Я ціле жите лиш роб, та й роб, та й роб! Не раз, як днинка кінчиласи, а я впаду на ниву та й ревню молюси до Бога: Господи, не покинь ні ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працювати, хіба бих не міг ні руков, ні ногов кинути...

— Потім мене такий туск напав, що-м чиколонки гриз і чупер собі микав, качев-єм си по соломі, як худобина. Та й нечисте цукнулося до мене! Не знаю і як, і коли вчинив-єм си під грушков з воловодом. За малу філю був би-м си затег. Але Господь милосердний знає, що робить. Нагадав-єм собі за свій хрест та й мене геть відійшло. йй, як не побіжу, як не побіжу на свій горб! За годинку вже-м сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько — та й якось ми легше стало.

— Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не віходить ми з голови. Таки го виджу та й виджу, та й умирати буду та й буду го видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки-м знав — та й на нім забув-єм, силу-м мав — та й на нім лишив-єм.

Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скалі.

— Та я вас прошу, газди, аби ви, як мете на світу неділю поле світити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будь котрий молодий най вібіжить та най покропить хрест свіченов водицев, бо знаєте, що ксьондз на гору не піде. Прошу я вас за це дуже грешно, аби-сьте мені мого хреста ніколи не минали. Буду за вас Бога на тім світі просити, лиш зробіть дідові его волю.

Як коли би хотів рядом простелитися, як коли би добрими, сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей свою просьбу.

— Іване, куме, а лишть же ви туск на боці, геть его відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз назавше. Булисте поредний чоловік, не лізли-сте натарапом на нізкого, нікому-сте не переорали, ані пересіяли, чужого зеренця-сте не порунтали. Ой, ні! Муть вас люди нагадувати та й хреста вашого на Світу неділю не минуть.

Отак Михайло розводив Івана.

V

— Вже-м вам, панове газди, все сказав, а тепер хто ні любить, та тот буде пити зо мнов. Сонечко вже над могилов, а ви ще порцію горівки зо мнов не віпили. Заки-м ще в свої хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто ні навидить, тій буде також.

Почалася п'ятика, та п'ятика, що робить із мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, аби грав молодіжі, що заступила ціле подвір'я.

— Мой, маєте так данцувати, аби земля дудніла, аби одной травички на току не лишилося!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусили сказати, хоч би на вітер.

— Як-єм го віпуцував, то був віпуцований, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як маслом сніг помастив. Коні були в мене в ордунку, цісар міг сідати! Але-м грошей мав, ой, мав, мав!

— Коби-м учинився серед такої пустині — лише я та Бог аби був! Аби-м ходив, як дика звір, лиш кобих не видів ні тих жидів, ні панів, ні ксьондзів. Отогди би називалоси, що-м

пан! А ця земля най западаєси, най си і зараз западе то-м не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярем за-прегали, а нам уже кусня хліба не дають прожерти... Е, кобито так по-мому...

— Ще не находився такий секвертант, аби що з него стег за податок, ой, ні! Був чех, був німець, був поляк — г..., про-бачейте, взели. Але як настав мадзур, та й найшов кожушину аж під вишнев. Кажу вам, мадзур біда, очі печи та й гриху за него нема...

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найріж-ніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір, і зойки, і в жалісну веселість скрипки врзувався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його це раз чути на весіллях, як старі хлопи доберуть охоти і за-ведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в горлі мозилі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерзлій землі, а воно раз на раз зупиняється на кожному ярочку і дрожить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та й Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогонили, а вони вже не хотіли назад верну-тися до них навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, ть стискалися за руки, але так кріпко, аж сугасти хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахилювалися до себе і тулили чоло до чола і сумували. Ловилися за шию, цілувалися, били кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржаві-лим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, лиш: «Ой, Іванку, брате!», «Ой, Михайле, приятелю!»

VI

— Дедю, чуєте, то вже час віходити до колії, а ви розспі-валися як задобро-миру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад, та й поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував. Устав із-за стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

— Стара, гай, машір — інц, цвай, драй! Ходи, уберемоси по-панцьки та й підемо панувати.

Вийшли обоє.

Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прірвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало — такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось ізгори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло ймив Івана за барки, і шалено термосив ним, і верещав як стеклий.

— Мой, як-ес газда, то фурни тото катране з себе, бо ті віполічкую як курву!

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шию і пус- тився з нею в танець.

— Польки мені грай, по-панськи, мам гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини і силоміць винесли обоїх із хати.

На подвір'ю Іван танцював даліше якоїсь польки, а Іва- ниха обчепилася руками порога і приповідала:

— Ото-сми ті виходила, ото~сми ті вігризла оцими нога- ми!

І все рукою показувала в повітря, як глибоко вона той поріг виходила.

VII

Плоти попри дороги тріщали і падали — всі люди випро- ваджували Івана. Він ішов зі старою, згорблений, в цайговім, сивім одінню і щохвиля танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочунав і показував старій хрест:

— Видиш, стара, наш хрестик? Там є відбито і твоє на- мено. Не біси, є і моє, і твоє...

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. У якому жанрі написано більшість творів В. Стефаника?
2. Назвіть збірки творів В. Стефаника.

Середній рівень

3. Як у новелі «Камінний хрест» зображено щоденне життя Івана Ді- духа?
4. Чому Іван Дідух вирішив поїхати до Канади?

Достатній рівень

5. Що символізує камінний хрест в однойменній новелі?
6. Схарактеризуйте емоції головного героя новели під час його прощання з рідним селом.
7. Розкрийте образ Івана Дідуха в його нерозривному зв'язку з рідною землею.

Перевірте себе-----

1. Михайло, герой повісті О. Кобилянської «Земля», не міг одружитися з дочкою Докії Парасинкою, як мріяли їхні батьки, тому що
  - А повинен був відслужити в армії
  - Б не любив дівчину
  - В вже заручився з іншою
  - Г повинен був їхати на заробіток до Молдови
2. Пейзаж у творі «Земля» «Гарна була земля. У своїх .барвах жива й свіжа, шкода лиш, що не говорила. Івоніка любив її. Він знав її в кожній порі року і в різних її настроях, мов себе самого. Вона пригадувала чоловіка й ждала жертви» вказує на те, що
  - А письменниця — майстер імпресіоністичного пейзажу
  - Б автор засуджує сліпу прив'язаність людини до землі
  - В земля — діючий персонаж повісті
  - Г О. Кобилянська звеличує рідну землю, працю людей на землі
3. Батьки й брат осуджували зв'язок Сави з Рахірою, бо
  - А вони були кривим родичами
  - Б дівчина була іншої національності й віри
  - В Рахіра була гордою й пихатою багачкою
  - Г Рахіра вже була одруженою
- 4* Найбільше Сава любив
  - А щось майструвати;
  - Б полювати на птахів, звірину %
  - В орати, сіяти, вирощувати урожай
  - Г читати книги, складати вірші
5. Портрет «Була ніжніша й тонких обичаїв. Була в одязі все чиста, а гарне темне волосся її було в порядку. У неї не було багато намиста на шиї, але ті цітки, що їх носила, були завсіди гарні. З нею годі було як-небудь шуткувати, за рукав тягти, зачіпати. Чоловік так і сам ставався поважним, як опинився перед нею» в повісті «Земля» належить
  - А Анні
  - Б Парасинці
  - В Марійці
  - Г Рахірі

6. Військова служба була для Михайла
А необтяжливою, цікавою
Б корисною школою, що загартувала його
В нудним, нецікавим заняттям
Г нестерпним катуванням
7. Івоніка й Марійка розбагатіли, купили багато землі завдяки
А своїй невтомній праці, економії
Б спадкові від батьків з обох боків
В заробіткові Івоніки в Молдові
Г хитрощам та крутійству Івоніки в молодості
8. Між Анною та Рахірою стосунки були
А ділові, бо Анна працювала у батьків Рахіри
Б дружні, приятельські
В ворожі, неприязні
Г відсутні, бо вони практично не знали одна одну
9. Саву до братовбивства спонукали
А особиста неприязнь до брата, бажання помститися йому
Б бажання мати більше землі, щоб одружитися з Рахірою
В психічне захворювання, манія переслідування
Г бажання досадити батькам за те, що вони більше любили Михайла
10. Переконали У тому, що Сава – вбивця, батька переконала
А куля, яка випала з тіла Михайла
Б закривавлена сорочка Сави
В розповідь лісника та інших односельців
Г розповідь Анни
11. Героїня повісті О. Кобилянської «Земля» Анна в кінці твору
А загинула з туги за-коханим
Бвилікувалася від хвороби й залишилася довічною наймичкою панів
В була прийнята Федорчуками за рідну дочку
Г вийшла заміж, народила сина й жила тихо, мирно в невсипущій праці
12. Основна ідея повісті «Земля»
А ушлявлення землі-годувальниці
Б засудження вбивства, жорстокості
В утвердження вирішального значення праці в житті людини
Г оспівування вічного кохання, яке долає всі перешкоди

Леся Українка

(1871-1913)

Леся Українка підносила українську літературу на рівень світової, тобто такої, яка говорить про теми, спільні та важливі для людства загалом.

Д. Чижевський

Лариса Петрівна Косач (літературний псевдонім — Леся Українка) народилася 25 лютого 1871 року в м. Звягелі (тепер — Новоград-Волинський). Її батько був освіченою людиною, активним учасником українського культурного

руху, мати мала яскраве творче обдарування, виступала в літературі під псевдонімом Олена Пчілка.

Дитинство Лариси Косач пройшло на Волині. Початкову освіту майбутня поетеса здобула в родинному колі під керівництвом матері. Вона захоплювалась музикою, добре малювала, цікавилася театром і літературою,

У родині Косачів діти рано перейнялися настроями й життям дорослих — із юних літ вони стають свідомими членами української громади. Оскільки одним із найважливіших виявів громадської активності на той час була письменницька праця, то й діти рано пробують себе в літературі. Перший вірш Лариса Косач написала ще в дев'ятилітньому віці. Літературні спроби юної поетеси були підтримані матір'ю. Вона надіслала твори дочки до львівського журналу «Зоря», де вони побачили світ під псевдонімом Леся Українка (він також був обраний матір'ю). Сталося так, що Лариса Косач увійшла в історію української літератури під своїм раннім, дитячим псевдонімом (Леся — зменшене ім'я, яким звали її в родинному колі; Українка — територіальна вказівка, доречна в галицькому виданні, що означала просто «Леся з України»).

Мрії дівчини про музичну кар'єру не здійснилися. На заваді стала хвороба, яка знесилювала фізично, змушувала виїжджати на лікування в Крим, Італію, Єгипет, Грузію. Незважаючи на фізичну слабкість, Леся Українка наполегливо займалася самоосвітою, відзначалася високим рівнем ерудиції, добре знала іноземні мови. Своє мистецьке обдарування вона змогла повною мірою реалізувати в літературі. Її перу належить чимало поетичних, драматичних, прозових творів, художніх перекладів.

Фатальною для здоров'я поетеси стала зима 1906-1907 років, проведена в Києві. Виснажлива праця й несприятливий клімат спричинили загострення хвороби. Із того часу поетеса могла жити лише в умовах південного клімату, зрідка й ненадовго приїжджаючи в Україну. Останні роки життя вона провела в Грузії. Померла Леся Українка 1 серпня 1913 р. в м. Сурамі, похована в Києві.

Провідну роль у творчості Лесі Українки довгий час відігравала лірична поезія. Писати вірші вона почала змалку, невдовзі в неї зародився задум видати першу книжку. Наміри молоді поетеси підтримав І. Франко. За його сприяння побачила світ збірка Лесі Українки «На крилах пісень». Наступна книжка «Думи і мрії» засвідчила мистецьке зростання авторки. І. Франко зауважив, що від часів Шевченкового «Кобзаря» Україна не бачила кращої збірки поетичних творів. У поезіях цієї книжки перед нами постає образ героїні, вразлива душа якої сповнена сумнівів і водночас стриманого оптимізму; бурхливі емоції тут майже завжди підконтрольні думці, гіркота, а подекуди й розпач, долаються вольовим зусиллям — стоїчним усвідомленням приреченості на постійну боротьбу духу з хворим тілом. Третя збірка Лесі Українки «Відгуки» поряд із громадянською лірикою також містить чимало поезій психологічно-особистісного та філософського характеру. Доля, муза, пісня, боротьба, смерть і вічність — ці образи виступають тут ключовими. Загалом ліричні твори Лесі Українки стали помітним явищем у нашій літературі. Вони позначені високою культурою думки, щирістю та водночас емоційною стриманістю, схильністю до філософських узагальнень.

Яскраво й органічно талант Лесі Українки виявився у драматичній творчості. Такі її драматичні поеми і драми, як «Кассандра», «У пущі», «Боярина», «Лісова пісня», «Камінний господар» стали якісно новим явищем української драматургії. Особливою мистецькою довершеністю відзначається драма-феєрія «Лісова пісня».

Зі «Словника літературознавчих термінів»

Драма-феєрія (драма-казка) — жанровий різновид власне драми; драматичний твір із широким використанням казкової, фольклорно-міфологічної образності. Драма-феєрія набула поширення наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., вона тісно пов'язана з розвитком неоромантизму У західноєвропейській драматургії до цього жанрового різновиду зверталися Г. Гауптман («Затоплений дзвін»), М. Метерлінк («Синій птах»). В українській традиції найяскравішим зразком драми-феєрії є «Лісова пісня» Лесі Українки

Письменник очима сучасників і нащадків

Мавка для Лесі Українки — символ природи, що через кохання здобуває душу. Основна тема «Лісової пісні» — це тема «природи», що набуває «душу», романтична натурфілософська тема «одушевленної природи», історія Мавки, «лісовички», що обертається в «Психею», спроба символістичного відтворення мі ту про природу, що, перебуваючи в становищі одриву, перемагає цей розлад і повертається до первісної єдності людського й стихійного.

Ніцше каже, що чужа й ворожа людині природа «знов помиряться з людиною, своїм загубленим сином». В любовній сп'янілості людина знов обертається в істоту, віддану стихійному, і тоді в співі й танці людина, як митець, стає твором мистецтва.

Творчість Вагнера, піднівши музичне мистецтво на недосяжні верхів'я, ствердила погляд на музику, що згідно з ним у музиці проявляється стихійна основа буття в її чистому вигляді. В коханні й музиці людина наближається до природного, поринає в стихійний процес, починає жити з природою одним цілним життям. У людській творчості розвивається й досягає своєї досконалості врода природи і природне преобразується через втілення в ньому іншого, людського принципу.

Ці загальні думки символістичної неоромантичної естетики, що були загальним добром в 900-х роках, ми знаходимо і в «Лісовій пісні».

В казковому забарвленні «Лісової пісні» простий і наївний селянський хлопець Лукаш з сопілкою, вирізаною з очерету, виступає як дивний і незвичайний музикант, співець, чарівник, що своєю грою на сопілці викликає рослинність, квіти, лілеї на ставу, листя на березі, пуп'янки на рожі, оживляє старий ліс, пробуджує лісових духів, схованих у стовбурі дерев.

Отже, Леся Українка, згідно з провідними твердженнями романтичної й неоромантичної естетика про магічність мистецтва, змалювала Лукаша як чарівника й уподібнила його Орфеєві античної легенди, який так само, як і Лукаш з «Лісової пісні», був здібний перемагати нерухому й мертву ворожість природи і в дике безладдя всесвіту вносити лад, ритм, життя й устрій.

Лукашева пісня збудила Мавку. Як видно з самої назви («Лісова пісня»), драма Лесі Українки є «пісенна», «мелійна» драма. Пісня не тільки супроводить п'єсу не тільки є зовнішнім виявом драматичної дії, але є разом з тим суттю драми. В пісні і з піснею родилася драма Мавки. Пісня пробудила Мавку із зимового сну, викликала в неї кохання, привела її з лісу на людські стежки, змінила її, дала їй людську душу, навчила її любити страждання, згубила її, згубивши, врятувала Мавку. З «духа музики» народилася трагедія Мавки.

З піснею прокинулися в Мавці нові, раніш їй невідомі, настрої: туга, сльози, свідомість своєї самоти («Як добре зважити, що я у лісі зовсім самотня... Ні, я таки зовсім, зовсім самотня»), а вкупі з тим і почуття кохання. Мавку вже не задовольняє почуття ніжності до берези, її не ваблять більше жарти з Перелесником, ця хвилинка вихрова радість, така побіжна й мінлива, як тремтіння сонячного сяйва н'а хвилях річки, як порив вітру, що грає з листям дерев у гаю. Її не тішить (це кохання без суму й каяття, без сльоз і пізніх згадок) стихійне поняття, що не знає пам'яті, жалю і скорботи, Мавка покохала Лукаша і тепер вона прагне не «ніжного кохання берези», не Перелесникового пригортання, а «ніжності на віки», людського вічного кохання. Мавка покохала Лукаша, чи власне не Лукаша, а Лукашеву пісню, музику людської душі, те в Лукашеві, чого і він сам в собі не розуміє, про що «душа співає голосом сопілки». Пісня дала Мавці душу, пісня викликала в ній почуття кохання. Задля кохання Мавка кинула ліс і пішла до людей, але там вона знайшла для себе тільки одне: невтомний біль сердечної муки. Таке кохання: мукаї, покора, терпіння, біль. Кожну крихту радості куплено ціною великих страждань; за кожную найменшу краплину щастя заплачено ціною нестерпного болю. Вона не пускає злиднів до Лукашевої, тепер для неї чужої, Килининої хати. Вона віддасть їм смоктати кров з своїх грудей, але не дозволить їм увійти до хати чоловікаї, що його вона покохала.

Іноді біль цей стає таким гірким, таким важким і гострим, що починаєш прагнути забуття. Вона пішла за Марищем, щоб віддатись йому, замкнутись у мовчазній німоті спокою, заснути камінним сном. Та дарма,— їй не судилося забуття! Вона не змогла забути за кохання. Крізь неприступні скелі вона почула голос кохання і прокинулася. «Вогнем підземним мій жаль палкий зірвав печерний склеп, і вирвалась я знов на світ». Любов обернено в страждання і це страдницьке кохання прийняла Мавка. Її кохання невмируще^ На віки! У своїй п'єсі Леся Українка розвинула тему «радість-страждання», романтичну тему «єдиного кохання».

Мавка покохала на віки! «Я тепер, як тїнь блукаю, край цієї хати, я не маю сили покинути її». Це не є рабство, як гадає Лісовик, Це й є покохати: усе віддати й нічого не лишити для себе. В коханні гублять сенс ці слова: «воля», «рабство».

Індивідуалістка, ніцшеанка, для якої постать Прометейя було найулюбленіша з усіх витворених людством, Леся Українка в образ Мавки розкрила бунтівництво самозречення, непереможність сомоофіри, повстання пасивної самовідданості. В шматті жебрачки Мавка пишновеличніша, як в багрянному убранні царівни. Наймичкою вона царівна. Кохання завжди царствене. Ніщо не може при низи тіту, яка покохала. Спустившись на дрібні стежки, вона піднялась не

верхів'я, на які вона ніколи б не зійшла, коли б не покохала. Отже, тема «Лісової пісні» — це тема огневого в коханні визволення від тіла, мелійного перетворення «плоті» в «душу».

В. Петров

CONTRA SPEM SPERO!¹

Гетьте, думи, ви, хмари осінні!
Тож тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.

І від сліз тих гарячих розтане
Та кора льодовая, міцна,
Може, квіти зійдуть — і настане
Ще й для мене весела весна.

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать,
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать,

В довгу, темную нічку невидну
Не стулю ні на хвильку очей,
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть думи сумні!

2.V.1890

¹ Без надії сподіваюсь! *{лат.}*.

* * *

Стояла я і слухала весну.
 Весна мені багато говорила,
 Співала пісню дзвінку, голосну,
 То знов таємно-тихо шепотіла.

Вона мені співала про любов,
 Про молодощі, радощі, надії,
 Вона мені переспівала знов
 Те, що давно мені співали мрії.

* * *

І все-таки до тебе думка лине,
 Мій занапащений, нещасний краю,
 Як я тебе згадаю,
 У грудях серце з туги, з жалю гине.

Сі очі бачили скрізь лихо і насилля,
 А тяжчого від твого не видали,
 Вони б над ним ридали,
 Та сором сліз, що ллються від безсилля.

О, сліз таких вже вилито чимало,—
 Країна ціла може в них втопитись;
 Доволі вже їм литись,—
 Що сльози там, де навіть крові мало!

1895

TO BE OR NOT TO BE?..¹

Стій, серце, стій! Не бийся так шалено.
 Вгамуйся, думко, не літай так буйно!
 Не бий крильми в порожньому просторі.
 Ти, музо винозора, не сліпи
 Мене вогнем твоїх очей безсмертних!
 Дай руку, притули мене до свого лона.
 Тобі я віддала усе, що мала,
 Подай мені велику раду.

¹ Бути чи не бути? (Лжгл.)

Дивись: навколо нас великі перелоги,
І дикі пущі, і високі кручі,
І темні, тихі води. Подивись:
Шляхів нема, а тільки де-не-де
Поплутані стежинки йдуть на безвість.
Он люди — мало їх — орють ті перелоги,
Он з пущі ледве чуто стук сокири,
З високих круч луна орлиний клекіт,
Лиш тихі води все стоять мовчазно,
І тільки часом камінь з круч зірветься,
Впаде і кане в темні, тихі води, —
Розійдеться і зникне круг тремтячий.

Скажи мені, порадице надземна,
Куди мені податись у просторі?
Чи маю я здійснити срібло-злого
З своєї ліри і скувати рало,
А струнами сі крила прив'язати,
Щоб тінь не падала на вузьку борозну,
Зайняти постать поряд з тими людьми,
Орати переліг і сіяти, а потім -
А потім ждати жнив, та не для себе?
Чи, може, кинутись туди, у пущу,
І в диких нетрях пробивать дорогу
З сокирою в руках і з тонкою пилою,
Поки який гнилий, великий стовбур
Впаде й задавить серед хащів темних?
Чи, може, злинути орлицею високо,
Геть понад кручі, у простор безмежний,
Вхопити з хмари ясну блискавицю,
Зірвати з зірки золотий вінець
І запалати світлом опівночі?
А що, коли те світло миттю згасне,
Як метеор, і темрява чорніше,
Страшніше здасться, ніж була раніш?
А що, коли не стане в мене сили,
Вогонь обпалить крила й я впаду,
Неначе камінь, що зірвався з кручі,
Туди, у темні води, в глибину,
В холодну тишу, і недовго буде
Тремтіти круг на площині води?

Мовчиш ти, горда музо! тільки очі
Спалахнули вогнем, барвисті крила

Широким помахом угору здійнялись
І сплеснули... О чарівнице, стій!
Візьми мене з собою, ліньмо разом!

10.1X1896

* * *

Все, все покинуть, до тебе поинуть,
Мій ти єдиний, мій зламаний квіте!
Все, все покинуть, з тобою загинуть,
То було б щастя, мій згублений світе!

Стать над тобою і кликнуть до бою
Злюю мару, що тебе забирає,
Взять тебе в бою, чи вмерти з тобою,
З нами хай щастя і горе вмирає.

[16.XI.1900]

* * *

Уста говорять: «він навіки згинув!»
А серце каже: «ні, він не покинув!»
Ти чуєш, як бринить струна якась тремтяча?
Тремтить-бринить, немов сльоза гаряча,
Тут в глибині і б'ється враз зі мною:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»

Так, завжди, чи в піснях забути хочу муку,
Чи хто мені стискає дружньо руку,
Чи любая розмова з ким ведеться,
Чи поцілунок на устах озветься,
Струна бринить лагідною луною:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»

Чи я спущусь в безодні мрій таємні,
Де постаті леліють ясні й темні,
Незнані й знані, і наводять чари,
І душу опановують примари.
А голос твій бринить, співа з журбою:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»

Чи сон мені склепить помалу вії,
Покриє очі втомлені від мрії,

То крізь важкі, ворожії сновиддя
 Я чую голос любого привида,
 Бринить тужливо з дивною журбою:
 «Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»

І кожний раз, як стане він бриніти,
 Тремтять в моєму серці тії квіти,
 Що ти не міг їх за життя зірвати,
 Що ти не хтів їх у труну сховати,
 Тремтять і промовляють враз зо мною:
 «Тебе нема, але я все з тобою!»

Kimpolung,
 7.VI.1901

* * *

І ти, колись, боролась, мов Ізраїль,
 Україно моя! Сам бог поставив
 супроти тебе силу неблаганну
 сліпої долі. Оточив тебе
 народами, що, мов леви в пустині,
 рикали, прагнучи твоєї крові,
 послав на тебе їму таку, що в ній
 брат|^братів гіє^цізнавали рідних,
 і в тьмИ**яві£Вся хтось непоборимий,
 якийсь ду^часу, що волав ворожо:
 «Смерть Україні!» — Та знялась високо
 Богданова правиця, і народи
 розбіглися, немов шакали ниці,
 брати братів пізнали і з'єднались.
 І дух сказав: «Ти переміг, Богдане!
 Тепер твоя земля обітована».
 І вже Богдан пройшов по тій землі
 від краю і до краю. Свято згоди
 між ним і духом гучно відбулося
 в золотоверхім місті. Але раптом
 дух зрадив. Знову тьма, і жах, і розбрат.
 І знов настав єгипетський полон,
 та не в чужій землі, а в нашій власній.
 А далі розлилось Червоне море
 і розділилося по половині,

і знов злилось докупи й затопило —
кого? Ой, леле! Новий фараон
пройшов живий через Червоне море,
але їздець і кінь пропав навіки.
Співай, радій, ненависна чужинко,
бий в бубон і лети в танок з нестями,
кінь і їздець в Червонім морі згинув,
тобі зостався спадок на покраси,
бо зносиш ти України клейноди,
святкуючи над нею перемогу.

Такий для нас був вихід із Єгипту,
немов потоп. Заграло та й ущухло
Червоне море, висохло, й осталась
безрадісна пустиня після нього,
і став по ній блукать новий Ізраїль,
по тій своїй землі обітованій,
немов якась отара безпричальна.
З отарою блукали й пастухи,
вночі за тінню йшли, а вдень з вогнем.
Коли ж у їх з'являвся дух величний,
що вогняним стовпом палав у темі,
а вдень ішов, мов туча грізно-біла,
вони не вірили своїм очам
і врозтіч розбігались манівцями,
і попадали ворогам в полон.

Чи довго ще, о господи, чи довго
ми будемо блукати і шукати
рідного краю на своїй землі?
Який ми гріх вчинили проти духа,
що він зламав свій заповіт великий,
той, взятий з бою волі заповіт?
Так доверши ж до краю тую зраду,
розбий, розсій нас геть по цілім світі,
тоді либонь журба по ріднім краю
навчить нас, де і як його шукать.
Тоді покаже батько своєму сину
на срібне марево удалині
і скаже: «Он земля твого народу!
борись і добувайся батьківщини,
бо прийдеться загинуть у вигнанні
чужою-чуженицею, в неславі».

І може дасться заповіт новий
і дух нові напише нам скрижалі.

Але тепер? як маємо шукати
свому народу землю? Хто розбив нам
скрижалі серця, духу заповіт?
Коли скінчиться той полон великий,
що нас зайняв в землі обітованій?
І доки рідний край Єгиптом буде?

Коли загине новий Вавілон?

10.IX.1904,
Зелений Гай

ХВИЛЯ

Хвиля йде,
вал гуде —
білий, смілий, срібний, дрібний,
нападе
на сухе баговиння,
на розсипане каміння,
білим пломенем метнеться,
стрепенеться,
скине з себе все, що ясне,
й гасне...
Хвиля смутна,
каламутна,
вже не ясна, вже не біла,
відпливає посумніла,
мов до гробу.
Із плачем до себе горне
баговиння тьмяне, чорне,
мов жалобу.
І зітхає,
і втихає,
рине в море величезне
й чезне...
Чи вона
йде до дна?
Може, буде там покійно,
мов рабіня, тихо, вірно,

колихать малі молюски,
 гаптувать прозорі луски,
 на коралі класти карби,
 вартувати морю скарби,
 і слугою .
 під вагою
 там вона довіку стане
 й не повстане?
 Чи полине
 межі сестри, межі милі,
 вільні хвили, ‘
 розтечеться, розпливеться,
 знову сили набереться,
 потім зрине
 і гучна,
 і бучна,
 переможно валом сплесне
 і воскресне?

8.VII.1908,
 Євпаторія

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Назвіть справжні ім'я та прізвище Лесі Українки.
2. Де вона народилася? Розкажіть про її батьків.
3. У якому віці вона написала свій перший вірш?

Середній рівень

4. Назвіть поетичні збірки Лесі Українки.
5. Чому поетеса значну частину свого життя провела поза межами України?
6. Як перекладається українською мовою назва поезії «Contra spem spero!»?

Достатній рівень

7. Схарактеризуйте образ весни у вірші «Стояла я і слухала весну...». Яку роль у цьому творі відіграє слухове сприйняття героїнею дійсності?
8. Поясніть, чому вірші «Все, все покинуть, до тебе полинуть...», «Уста говорять...» належать до інтимної лірики.
9. Як у вірші «І все-таки до тебе думка лине...» виявляється патріотичне почуття авторки?
10. Розкрийте патріотичний зміст поезії «І ти колись боролась, мов Ізраїль...».

ЛІСОВА ПІСНЯ

Драма-феєрія в 3-х діях
(Скорочено)

Спис діячів «Лісової пісні»

Пролог

«Той, іцо греблі рве»
Потерчата (двоє)
Русалка
Водяник

Дія I

Дядько Лев
Лукаш
Русалка
Лісовик
Мавка
Перелесник
Пропасниця (без мови)
Потерчата
Куць

Дія II

Мати Лукашева
Лукаш
Дядько Лев
Мавка
Русалка Польова.
Килина
Русалка
«Той, що в скалі сидить»
Перелесник

Дія III

Мавка
Лісовик
Куць
Злидні
Мати Лукашева
Килина

Хлопчик
 Лукаш
 Діти Килинині (без мови)
 Доля
 Перелесник

Пролог

Старезний, густий, предковічний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим прастарим дубом. Галява скраю переходить в куп'я та очерети, а в одному місті в яро-зелену драговину — то береги лісового озера, що утворилися з лісового струмка. Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хащах. Саме озеро — тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині.

Містина вся дика, тасмнича, але не понура,— повна ніжної задумливої поліської краси.

Провесна. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. Деревя ще безлисті, але вкриті бростою, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, odkриваючи блідо-блакитну воду. В лісі щось загомонило, струмок зашумував, забринів, і вкупі з його водами з лісу вибіг «Той, що греблі рве» — молодий, дуже білявий, синьоокий, з буйними і разом плавкими рухами; одежа на йому міниться барвами, від каламутно-жовтої до ясно-блакитної, і поблискує гострими золотистими іскрами. Кинувшись з потоку в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду; туман розбігається, вода синішає.

«Той, що греблі рве»

З гір на долину
 біжу, стрибаю, рину!
 Місточки збиваю,
 всі гребельки зриваю,
 всі гатки, всі запруди,
 що загатили люди,—
 бо весняна вода,
 як воля молода!

*{Хвилює воду ще більше, поринає і виринає,
 мов шукаючи щось у воді.}*

Потерчата

(двоє маленьких бліденьких діток у біленьких сорочечках виринають з-поміж латаття)

Перше

Чого ти тут блудиш?

Друге

Чого зо сну нас будиш?

Перше

Нас матуся положила
і м'якенько постелила,
бо на ріння, на каміння
настелила баговиння
і лататтям повкривала,
і тихенько заспівала:

«Люлі-люлі-люлята,
засніть, мої малята!»

Друге

Чого ж ти тут шугаєш?

Перше

Кого ти тут шукаєш?

«Той, що греблі рве»

Тую Русалку,

що кохав я змалку,
бо водяній царівні
нема на світі рівні!

Збігав я гори,
доли, яри, ізвори,—
милішої коханки
нема від озерянки.
Зіб'ю всю вашу воду,
таки знайду ту вроду!

{Бурно мутить воду}

Потерчата

Ой леле! Не нуртуй!
Хатинки не руйнуй!
Печера в нас маленька,
що збудувала ненька,
убога наша хатка,
бо в нас немає татка...

{Чіпляються йому за руки, благаючи.}

Ми спустимось на дно,
де темно, холодно,
на дні лежить рибалка,
над ним сидить Русалка...

«Той, що греблі рве»
Нехай його покине!
Нехай до мене зрине!

Потерчата поринають в озеро.

Виплинь же, мила!!

Русалка випливає і знадливо всіміхається, радісно складаючи долоні. На ній два вінки — один більший, зелений, другий маленький, як коронка, перловий, з-під нього спадає серпанок.

Русалка

Се ти, мій чарівниченьку?!

«Той, що греблі рве»

(*грізно*)

Що ти робила?

Русалка

*{кидається немов до нього, але пропливає далі,
минаючи його}*

Я марила всю ніченьку
про тебе, мій паниченьку!
Ронила сльози дрібні,
збирала в кінви срібні,
без любої розмовоньки
сповнила вщерть коновоньки...

*{Сплескує руками> розкриває обійми,
знов кидається до нього і знов минає}*

Ось кинь на дно червінця,
поллються через вінця!

{Дзвінко сміється.}

«Той, що греблі рве»

{з'їдливо}

То се й у вас в болоті
кохаються у злоті?

**Русалка наближається до нього, він круто одвертається від неї,
виром закрукивши воду.**

Найкраще для Русалки
сидіти край рибалки,
глядіти неборака
від сома та від рака,
щоб не відгризли чуба.
Ото розмова люба!

Русалка

(підпливає близьенько, хапає за руки, заглядає в вічі)

Вже й розгнівився?

(Лукаво).

А я щось знаю, любчику,
хороший душолюбчику!

(Тихо сміється, він бентежитьсья)

Де ти барився?
Ти водяну царівну
зміняв не мельниківнуї
Зимові — довгі ночі,
а в дівки гарні очі,—
недарма паничі
їй носять*дукачі!

(Сваритьсья пальцем на нього і дрібно сміється.)

Добре я бачу
твою ледачу вдачу,
та я тобі пробачу,
бо я ж тебе люблю!

(З жартівливим пафосом.)

На цілу довгу мить тобі я буду вірна,
хвилину буду я ласкава і покірна,
а зраду потоплю!
Вода ж не держить сліду
від рана до обіду,
так, як твоя люба,
або моя журба!

«Той, що греблі рве»

(поривчасто простягає їй обидві руки)

Ну, мир-миром!

Поплинем понад виром!

Русалка

{береться з ним за руки і прудко кружляє}

На виру-вирочку,
на жовтому пісочку,
в перловому віночку
зав'юся у таночку!
Ух! Ух!

Ухкають, бризкають, плещуть. Вода б'ється в береги, аж осока шумить, і пташки зграями зриваються з очеретів.

Водяник

(Виринає посеред озера. Він древній, сивий дід, довге волосся і довга біла борода всуміш з баговинням звисають аж по пояс. Шати на ньому — барви мулу, на голові корона із скойок. Голос глухий, але дужий)

Хто тут бентежить наші тихі води?

Русалка з своєю парою спиняються і кидаються врозтіч.

Стидайся, дочко! Водяній царівні
танки заводити з чужинцем?! Сором!

Русалка

Він, батьку, не чужий. Ти не пізнав?
Се ж «Той, що греблі рве»!

Водяник

Та знаю, знаю!

Нерідний він, хоч водяного роду.
Зрадлива і лукава в нього вдача.
Навесні він нуртує, грає, рве,
зриває з озера вінок розкішний,
що цілий рік викохують русалки,
лякає птицю мудру, сторожку,
вербі-вдовиці корінь підриває
і бідним сиротяткам-потерчатам
каганчики водою заливає,
псує мої рівненькі береги
і старощам моїм спокій руйнує.
А влітку де він? Де тоді гасає,
коли жадібне сонце воду п'є
із келиха мого, мов гриф неситий,
коли від спраги никне очерет,
зоставшийся на березі сухому,
коли, вмираючи, лілеї клонять

до теплої води голівки в'ялі?

Де він тоді?

Під час сеї мови «Той, що греблі рве» нишком киває Русалці,
ваблячи її втекти з ним по лісовому струмку.

«Той, що греблі рве»

(з укритою насмішкою)

Тоді я в морі, діду.

Мене на поміч кличе Океан,

щоб не спило і в нього чашу сонце.

Як цар морський покличе — треба слухать.

На те є служба,— сам здоровий знаєш.

Водяник

Еге ж, тоді ти в морі... А мені,

якби не помагав мій друг одвічний,

мій щирий приятель осінній дощик,

прийшлося би згинуть з парою!

«Той, що греблі рве» незаметно ховається в воду.

Русалка

Татусю!

не може пара згинути, бо з пари

знов зробиться вода.

Водяник

Яка ти мудра!

Иди на дно! Доволі тут базікать!

Русалка

Та зараз, тату! Вже ж його немає.

Я розчешу поплутаний сікняг.

(Виймає з-за пояса гребінку з мушлі,
чеше прибережне зілля.)

Водяник

Ну, розчеши, я сам люблю порядок.

Чеши, чеши. Я тута підожду,

поки скінчиш роботу. *Ти* поправ

латаття, щоб рівненько розстелилось,

та килим з ряски позшивай гарненько,

що той порвав пройдисвіт.

Русалка

Добре, тату.

Водяник вигідно вкладається в очереті, очима слідкуючи роботу Русалчину: очі йому поволі заплющуються.

«Той, ІЦО греблі рве»
{виринувши, стиха до Русалки}
 Сховайся за вербою!

Русалка ховається, оглядаючись на Водяника.

Поплинемо з тобою
 ген на розтоки,
 під бистрії лотоки,
 зірвемо греблю рівну,
 утопим мельниківну!

{Хапає Русалку за руку і швидко мчить з нею через озеро. Недалеко від другого берега Русалка спиняється і скрикує.}

Русалка

Ой, зачепилася за дуб торішній!

Водяник прокидається, кидається навперейми і перехоплює Русалку.

Водяник

То се ти так?! Ти, клятий баламуте,
 ще знатимеш, як зводити русалок!
 Поскаржуся я матері твоїй,
 Метелиці Гірській, то начувайся!

«Той, що греблі рве»
(з реготом)

Поки що буде, я ще нагуляюсь!
 Прощай, Русалонько, сповняй коновки!

{Кидається в лісовий струмок і зникає.}

Водяник

{до Русалки}

Иди на дно! Не смій мені зринати
 три ночі місячні поверх води!

Русалка

{пручаючись}

З якого часу тут русалки стали
 невірлицями в озері? Я вільна!
 Я вільна, як вода!

В о д я н и к

В моїй обладі
вода повинна знати береги.
Іди на дно!

Р у с а л к а

Не хочу!

В о д я н и к

А, не хочеш?
Віддай сюди вінець перловий!

Р у с а л к а

Ні!
То дарував мені морський царенко.

В о д я н и к

Тобі вінця не прийдеться носити,
бо за нецослух забере тебе
«Той, що в скалі сидить».

Р у с а л к а

(з жахом)

Ні, любий тату,
я буду слухатись.

В о д я н и к

То йди на дно.

Р у с а л к а

(*пшоволі опускаючися в воду*)

Я йду, я йду... А бавитися можна
з рибалкою?

В о д я н и к

Та вже ж, про мене, бався.

**Русалка спустилася в воду по плечі і, жалібно всміхаючись,
дивиться вгору на батька.**

Чудна ти, дочко! Я ж про тебе дбаю.
Таж він тебе занапастив би тільки,
потяг би по колючому ложиську
струмочка лісового, біле тіло
понівечив та й кинув би самотню
десь на безвідді.

Русалка

Але ж він вродливий!

Водяник

Ти знов своєї?!

Русалка

Ні, ні, ні! Я йду!

(Поринає.)

Водяник

(поглядаючи вгору)

Уже весняне сонце припікає...

Ху, душно як! Прохолодитись треба.

(Поринає й собі.)

ДІЯ І

Та сама містина; тільки весна далі поступила; узлісся наче повите ніжним зеленим серпанком, де-не-де вже й верховіття дерев поволочене зеленою барвою. Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку.

З лісу на прогалину виходять дядько Лев і небіж його Лукаш. Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду; по-поліському довге волосся білими хвилями спускається на плечі з-під сивої повстяної шапки-рогатки; убраний Лев у полотняну одягу і в ясно-сиву, майже білу свиту; на ногах постолі, в руках кловня *(малий ятірець)*, коло пояса на ремінці ніжик, через плече виплетений з лика кошіль *(торба)* на широкому ремені. Лукаш — дуже молодий хлопець, гарний, чорнобривий, стрункий, в очах ще є щось дитяче; убраний так само в полотняну одягу, тільки з тоншого полотна; сорочка випущена, мережана біллю, з виложистим коміром, підперезана червоним поясом, коло коміра і на чохлах червоні застіжки: свити він не має; на голові бриль; на поясі ніжик і ківшик з лика на мотузку.

Дійшовши до берега озера, Лукаш зупинився.

Лев

Чого ж ти зупинився? Тут не можна
зайти по рибу. Мулко вельми, грузько.

Лукаш

Та я хотів собі сопілку втяти,—
хороший тут вельми очерет.

Лев

Та вже тих сопілок до лиха маєш!

Лукаш

Ну, кілько ж їх? — калинова, вербова
та липова, — ото й усі. А треба /
ще й очеретяну собі зробити, —
та лепсько грає!

Лев

Та вже бався, бався,
на те Бог свято дав. А взавтра прийдем,
то будем хижку ставити. Вже час
до лісу бидло виганяти. Бачиш,
вже онде є трава помежи рястом.

Лукаш

Та як же будемо сидіти тут?
Таж люди кажуть — тут непевне місце...

Лев

То як для кого. Я, небоже, знаю,
як з чим і коло чого обійтися:
де хрест покласти, де осику вбити,
де просто тричі плюнути, та й годі.
Посієм коло хижки мак-відюк,
терлич посадимо коло порога,
та й не приступиться ніяка сила...
Ну, я піду, а ти собі як хочеш.

**Розходяться. Лукаш іде до озера і зникає в очереті.
Лев іде понад берегом, і його не стає видно за вербами.**

Русалка

{випливає на берег і кричить}
Дідусю! Лісовий! Біда! Рятуйте!

Лісовик

*{малий бородатий дідок, меткий рухами,
поважний обличчям; у бурнатному вбранні барви кори,
у волохатій шапці з куніци}*
Чого тобі? Чого кричиш?

Русалка

Там хлопець
на дудки ріже очерет!

ЛІСОВИК

Овва!

Коби всії біди! Яка скупа.
Ось тута мають хижку будувати,—
я й то не бороню, аби не брали
сирого дерева.

Русалка

Ой леле! Хижу?

То се тут люди будуть? Ой ті люди
з-під стріх солом'яних! Я їх не зношу!
Я не терплю солом'яного духу!
Я їх топлю, щоб вимити водою
той дух ненавидний. Залоскочу
тих натрутнів, як прийдуть!

Лісовик

Стій! — не квапся.

То ж дядько Лев сидітиме в тій хижі,
а він нам приятель. То він на жарт
осикою та терличем лякає.
Люблю старого. Таж якби не він,
давно б уже не стало сього дуба,
що стільки бачив наших рад і танців,
і лісових великих таємниць.
Вже німці міряли його, навколо
втрюх постававши, обсягли руками —
і ледве що стікло. Давали гроші,
таляри биті, людям дуже милі,
та дядько Лев закликав на житті,
що дуба він повік не дасть рубати.
Тоді ж і я на бороду закликав,
що дядько Лев і вся його рідня
повік безпечні будуть в сьому лісі.

Русалка

Овва! А батько мій їх всіх потопить!

Лісовик

Нехай не важиться! Бо завалю
все озеро гнилим торішнім листом!

Русалка

Ой лишечко, як страшно! Ха-ха-ха!

{Зникає в озері}

Лісовик, щось воркочучи, закурює люльку, сівши на заваленому дереві. З очеретів чути голос сопілки [мелодії №1, 2, 3, 4], ніжний, кучерявий, і як він розвивається, так розвивається все в лісі. Спочатку на вербі та вільхах замайорили сережки, потім береза листом залепетала. На озері розкрились лілеї білі і зазолотили квітки на лататті. Дика рожа появляє ніжні пуп'янки.

З-за стовбура старої розщепленої верби півусохлої виходить Мавка, в ясно-зеленій одежі з розпущеними чорними, з зеленим полиском, косами, розправляє руки і проводить долонею по очах.

Мавка

Ох, як я довго спала!

Лісовик

Довго, дочко!

Вже й сон-трава перецвітати стала.
От-от зозулька маслечко сколотить,
в червоні черевички убереться
і людям одмірятиме літа.
Вже з вирію поприлітали гості.
Он жовтими пушинками вже плавають
на чистім плесі каченятка дикі.

Мавка

А хто мене збудив?

Лісовик

Либонь, весна.

Мавка

Весна ще так ніколи не співала,
як отепер. Чи то мені так снилось?

Лукаш знов грає [мелодія № 5].

Ні... стій... Ба! Чуєш?.. То весна співає?

Лукаш грає мелодію 5, тільки ближче.

Лісовик

Та ні, то хлопець на сопілці грає.

Мавка

Який? Невже се «Той, що греблі рве»?

От я не сподівалася від нього!

ЛІСОВИК

Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж,
Лукаш на ймення.

М а в к а

Я його не знаю.

Л і с о в и к

Бо він уперше тута. Він здалека,
не з сих лісів, а з тих борів соснових,
де наша баба любить зимувати;
осиротів він з матір'ю-вдовою,
то дядько Лев прийняв обох до себе.,.

М а в к а

Хотіла б я побачити його.

Л і с о в и к

Та нащо він тобі?

М а в к а

Він, певне, гарний!

Л і с о в и к

Не задивляйся ти на хлопців людських.
Се лісовим дівчатам небезпечно...

М а в к а

Який-бо ти, дідусю, став суворий!
Се ти мене отак держати будеш,
як Водяник Русалку?

Л і с о в и к

Ні, дитинко,
я не держу тебе. То Водяник
в драговині цупкій привик одвіку
усе живе засмоктувати. Я
звик волю шанувати. Грайся з вітром,
жартуй із Перелесником, як хочеш,
всю силу лісову і водяну,
гірську й повітряну приваб до себе,
але минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля,— там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш — і пропала воля!

Мавка
(і сміється)

**Ну, як-таки, щоб воля — та пропала?
Се так колись і вітер пропаде!**

Лісовик хоче щось відмовити, але виходить Лукаш із сопілкою.

Лісовик і Мавка ховаються.

Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити сік,
Мавка кидається і хапає його руку.

Мавка
Не руш! Не руш! Не ріж! Не убивай!

Лукаш
**Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?
Я тільки хотів собі вточити соку
з берези.**

Мавка
**Не точи! Се кров її.
Не пий же крові з сестроньки моєї!**

Лукаш
**Березу ти сестрою називаєш?
Хто ж ти така?**

Мавка
Я — Мавка лісова.

Лукаш
(не так здивовано, як уважно придивляється до неї)
**А, от ти хто! Я від старих людей
про мавок чув не раз, але ще зроду
не бачив сам.**

Мавка
А бачити хотів?

Лукаш
**Чому ж би ні?.. Що ж,— ти зовсім така,
як дівчина... ба ні, хутчій як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
і якомсь так убрана не по-наськи...
А чом же в тебе очі не зелені?**

(Придивляється)

**Та ні, тепер зелені... а були,
як небо, сині... О! Тепер вже сиві,**

як тая хмара... ні, здається, чорні,
чи, може, карі... Ти таки дивна!

М а в к а
(*усміхаючись*)

Чи гарна ж я тобі?

Л у к а ш
(*соромлячись*)
Хіба я знаю?..

М а в к а
(*сміючись*)
А хто ж те знає?

Л у к а ш
(*зовсім засоромлений*)
Ет, таке питаєш!..

М а в к а
(*щиро дивуючись*)
Чому ж сього не можна запитати?
Он бачиш, там питає дика рожа:
«Чи я хороша?»
А ясен ь їй киває в верховітті:
«Найкраща в світі!»

Л у к а ш
А я й не знав, що в них така розмова.
Я дум&в — дерево німе, та й годі.

М а в к а
Німого в лісі в нас нема нічого.

Л у к а ш
Чи то ти все отак сидиш у лісі?

М а в к а
Я зроду не виходила ще з нього.

Л у к а ш
А ти давно жийеш на світі?

М а в к а
Справді,
ніколи я не думала про те...

(*Задумується.*)

Мені здається, що жила я завжди...

Л у к а ш

І все така була, як от тепер?

М а в к а

Здається, все така...

Л у к а ш

А хто ж твій рід?

Чи ти його зовсім не маєш?

М а в к а

Маю.

Є Лісовик, я зву його: «дідусю»,
а він мене: «дитинко» або «доню».

Л у к а ш

То хто ж він — дід чи батько?

М а в к а

Я не знаю.

Хіба не все одно?

Л у к а ш

(*сміється*)

Ну, та й чудні ви
отут у лісі! Хто ж тобі тут мати,
чи баба чи вже як у вас зовуть?

М а в к а

Мені здається часом, що верба,
ота стара, сухенька, то — матуся.
Вона мене на зиму прийняла
і порохном м'якеньким устелила
для мене ложе.

Л у к а ш

Там ти й зимувала?

А що ж ти там робила цілу зиму?

М а в к а

Нічого. Спала. Хто ж зимою робить?
Спить озеро, спить ліс і очерет.
Верба рипіла все: «Засни, засни...»
І снилися мені все білі сні:
на сріблі сяли ясні самоцвіти,

стелилися незнані трави, квіти,
блискучі, білі... Тихі, ніжні зорі
спадали з неба — білі, непрозорі —
і клалися в намети... Біло, чисто
попід наметами. Ясне намисто
з кристалю грає і ряхтить усюди...

Я спала. Дихали так вільно груди.
По білих снах рожеві гадки
легенькі гаптували мережки,
і мрії ткалися золото-блакитні,
спокійні, тихі, не такі, як літні...

Лукаш
(заслухавшись)

Як ти говориш...

Мавка
Чи тобі так добре?

Лукаш потакує головою.

Твоя сопілка має кращу мову.
Заграй мені, а я поколишуся.

Мавка спітає довге віття на березі, сідає в нього й гойдається
тихо, мов у колиці. Лукаш грає соло мелодії № 6, 7 і 8, прихилив-
шись до дуба, і не зводить очей з Мавки. Лукаш грає веснянки.

Мавка, слухаючи, мимоволі озивається тихесенько на голос
мелодії № 8, і Лукаш їй приграє вдруге мелодію № 8.

Спів і гра в унісон.

Мавка
Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає білі груди, серденько виймає!

На голос веснянки відкликається зозуля, потім соловейко,
розцвітає яріше дика рожа, біліє цвіт калини, глод соромливо
рожевіс, навіть чорна безлиста тернина появляє ніжні квіти.

Мавка, зачарована, тихо колишеться, усміхається, а в очах якась
туга аж до сліз; Лукаш, завваживши те, перестає грати.

Лукаш
Ти плачеш, дівчино?

Мавка
Хіба я плачу?

(Проводить рукою по очах.)

А справді... Ні-бо! То роса вечірня.
Заходить сонце... Бач, уже встає
на озері туман...

Лукаш
Та ні, ще рано!

Мавка
Ти б не хотів, щоб день уже скінчився?
Лукаш хитає головою, що не хотів би.

Мавка
Чому?

Лукаш
Бо дядько до села покличуть.

Мавка
А ти зо мною хочеш бути?
Лукаш киває, потакуючи.

Бачиш,
і ти немов той яшень розмовляєш.

Лукаш
(сміючись)
Та треба по-гутешньому навчитись,
бо маю ж тут літувати.

Мавка
(радо)
Справді?

Лукаш
Ми взавтра й будуватися почнемо.

Мавка
Курінь поставите?

Лукаш
Ні, може, хижку,
а може, й цілу хату.

Мавка
Ви — як птахи:
клопочетесь, будете кубельця,
щоб потім кинути.

Л у к а ш

Ні, ми будуєм

навіки.

М а в к а

Як навіки? Ти ж казав,
що тільки літувати будеш тута.

Л у к а ш

(ніяково)

Та я не знаю... Дядько Лев казали,
що тут мені дадуть ґрунтець і хату,
бо восени хотять мене женити...

М а в к а

(з тривогою)

З ким?

Л у к а ш

Я не знаю. Дядько не казали,
а може, ще й не напитади дівки.

М а в к а

Хіба ти сам не знайдеш пари?

Л у к а ш

(поглядаючи на неї)

Я, може б, і знайшов, та...

М а в к а

Що?

Л у к а ш

Нічого...

*(Пограває у сопілку стиха щось дуже жалібноньке
[мелодія №9], потім спускає руку з сопілкою
і замислюється.)*

М а в к а

(помовчавши)

Чи у людей паруються надовго?

Л у к а ш

Та вже ж навік!

М а в к а

Се так, як голуби...

Я часом заздрила на їх: так ніжно

вони кохаються... А я не знаю
нічого ніжного, окрім берези,
за те ж її й сестрицею звиваю;
але вона занадто вже смутна,
така бліда, похила та журлива,—
я часто плачу, дивлячись на неї.
От вільхи не люблю — вона шорстка.
Осика все мене чогось лякає;
вона й сама боїться — все тремтить.
Дуби поважні надто. Дика рожа
задирлива, так само й глід, і терен.
А ясень, клен і явір — гордовиті.
Калина так хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі.
Така, здається, й я була торік,
але тепер мені чомусь те прикро...
Як добре зважити, то я у лісі
зовсім самотня...

(Журливо задумується.)

Л у к а ш

А твоя верба?

Таж ти її матусею назвала.

М а в к а

Верба?.. Та що ж... в її добре зимувати,
а літом... бач, вона така суха,
і все рипить, все згадує про зиму...
Ні, я таки зовсім, зовсім самотня...

Л у к а ш

У лісі ж не самії дерева,—
таж тут багато різної є сили.

(Трохи уципливо.)

Вже не прибіднуйся, бо й ми чували
про ваші танці, жарти та зальоти!

М а в к а

То все таке, як той раптовий вихор,—
от налетить, закрутить та й покине.
В нас так нема, як у людей,— навіки!

Лукаш

(приступаючи ближче)

А ти б хотіла?..

Раптом чути голосне гукання дядька Лева.

Голос

Гов, Лукашу, гов!

Го-го-го-го! А де ти?

Лукаш

(відзивається)

Ось я йду!

Голос

А йди хутчій!

Лукаш

Ото ще нетерплячка!

(Відгукується)

Та йду вже, йду!

(Подається йти)

Мавка

А вернешся?

Лукаш

Не знаю.

(Іде в прибережній хаці)

З гушавини лісу вилітає Перелесник — гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима.

Він хоче обняти Мавку, вона ухилиється.

Мавка

Не руш мене!

Перелесник

А то чому?

Мавка

Іди,

поглянь, чи в полі рунь зазеленіла.

Перелесник

Мені навіщо тая рунь?

М а в к а

А там же
твоя Русалка Польова, що в житі.
Вона для тебе досі вже вінок
зелено-ярий почала сплітати.

П е р е л е с н и к

Я вже її забув.

М а в к а

Забудь мене.

П е р е л е с н и к

Ну, не глузуй! Ходи, полетимо!
Я понесу тебе в зелені гори,—
ти ж так хотіла бачити смереки.

М а в к а

Тепер не хочу.

П е р е л е с н и к

Так? А то чому?

М а в к а

Бо відхотілося.

П е р е л е с н и к

Якісь химери!

Чом відхотілося?

М а в к а

Нема охоти.

П е р е л е с н и к

(улесливо в'ється коло неї)

Линьмо, линьмо в гори! Там мої сестриці,
там гірські русалки, вільні Літавиці,
будуть танцювати коло по травиці,
наче блискавиці!

Ми тобі знайдемо з папороті квітку,
зірвем з неба зірку, золоту лелітку,
на снігу нагірнім вибілимо влітку
чарівну намітку.

Щоб тобі здобути лісову корону,
ми Змію-Царицю скинемо із трону,
і дамо крем'яні гори в оборону!

Будь моя кохана!
 Звечора і зрана
 самоцвітні шати
 буду приношати
 і віночок плести,
 і в таночок вести,
 і на крилах нести
 на моря багрянні, де багате сонце
 золото ховає в таємну глибінь.
 Потім ми заглянем до зорі в віконце,
 зірка-пряха вділить срібне волоконце,
 будем гаптувати оксамитну тінь.
 Потім, на світанні, як біляві хмари
 стануть покрай неба, мов ясні отари,
 що холодну воду п'ють на тихім броді,
 ми спочинем любо на квітчастім...

М а в к а
(нетерпляче)

Годі!

П е р е л е с н и к
 Як ти обірвала річ мою сердито!
(Смутно і разом лукаво.)

Ти хіба забула про торішнє літо?

М а в к а
(байдуже)

Ох, торішнє літо так давно минуло!
 Що тоді співало, те в зимі заснуло.
 Я вже й не згадаю!

П е р е л е с н и к
(таємниче нагадуючи)

А в дубовім гаю?..

М а в к а
 Що ж там? Я шукала ягідок, грибоків...

П е р е л е с н и к
 А не приглядалась до моїх слідків?

М а в к а
 В гаю я зривала кучерики з хмелю...

Перелесник

Щоб мені послати пишную постелю?

Мавка

Ні, щоб перевити се волосся чорне!

Перелесник

Сподівалась: може — миленький пригорне?

Мавка

Ні, мене береза ніжно колихала.

Перелесник

А проте... здається... ти когось кохала?

Мавка

Ха-ха-ха! Не знаю!

Попитай у гаю.

Я піду квітчати дрібним рястом коси...

(Подається до лісу)

Перелесник

Ой гляди! Ще змиють їх холодні роси!

Мавка

Вітерець повіє,

сонечко пригріє,

то й роса спаде!

(Зникає в лісі)

Перелесник

Постривай хвилину!

Я без тебе гину!

Де ти? Де ти? Де?

Біжить собі в ліс. Поміж деревами якусь хвилину маячить його червона одіжі, мов луна, озираться: «Де ти? Де?..»

По лісі грає червоний захід сонця, далі погасє. Над озером стає білий туман. Дядько Лев і Лукаш виходять на галяву.

Лев

(сердито воркоче)

Той клятий Водяник! Бодай би всох!

Я, наловивши риби, тільки вплив

на плесо душоубкою,— хотів

на той бік передатися,— а він

вчепився цупко лапою за днице

та й ані руш! Ще трохи — затопив би!
 Ну й я ж не дурень, як засяг рукою
 за бороду, то й замотав, як мичку,
 та ножика з-за пояса,— бігме,
 так і відтяв би! Та проклята ж пара —
 штурхіць! — і перекинула човна!

Я ледь що вибрався живий на берег
 і рибу розгубив... А щоб ти зслиз!

(До Лукага) .

А тут іще й тебе щось учепило,—
 кричу, гукаю, кличу — хоч ти згинь!
 І де ти длявся?

Л у к а ш

Та кажу ж — був тут,
 вирізував сопілку.

Лев

Щось довгенько
 вирізуєш, небоже, сопілки!

Л у к а ш

(ніяково)

Або ж я, дядьку...

Л е в

(усміхнувся і подобрів)

Ей, не вчись брехати,
 бо ще ти молодий! Язика шкода!

От ліпше хмизу пошукай по лісі
 та розпали вогонь,— хоч обсушуся,
 бо як його таким іти додому?
 Поки дійдем, ще тая нападе —
 не тута спомінаючи — цур-пек! —
 а потім буде душу витрясати...

Лукаш іде в ліс; чутно згодом, як він хряскає сухим гіллям.

Д я д ь к о Л е в

*(сідає під дубом на грубу коренину і пробує викресати
 вогню, щоб запалити люльку)*

Аякже! Викрешеш! І губка змекла...
 і трут згубився... А, нема на тебе
 лихкої трясці!.. Чи не наросла
 на дубі свіжа?

(Обмацує дуба, шукаючи губки)

З озера, з туману, виринає біл а ж і н о ч а п о с т а т ь ,
більше подібна до смуги мли, ніж до людини; простягнені білі
довгі руки загарбисто ворують тонкими пальцями, коли вона
наближається до Лева.

Лев

(ужахнувшись)

Се що за мара?

Ага! Вже знаю. Добре, що побачив!..

*(іОговтавшись, виймає з кошеля якісь корінці та зілля
і простягає назустріч мари, немов боронячись від неї.
Вона трохи відступає. Він прочитує, замовляючи, деда-
лі все швидше)*

Шіпле-дівце,

Пропаснице-Т рясовице!

**Іди ти собі на куп'я, на болота,
де люди не ходять, де кури не п'ють,
де мій глас не заходить.**

**Тут тобі не ходити,
білого тіла не в'ялити,
жовтої кості не млоїти,
чорної крові не спивати,
віку не вкорочати.
Ось собі полинь —
згинь, маро, згинь!**

Мара подається назад до озера і зливається з туманом.

Надходить Лукаш з оберемком хмизу, кладе перед дядьком, ви-
ймає з-за пазухи кресало й губку і розпалює вогонь.

Лукаш

Ось нате, дядьку, грійтеся.

Лев

Спасибі.

Ти догоджасш дядькові старому.

(Розпалює коло вогню люльку)

Тепер до іншого!

*(Вкладається проти вогню на траві, поклавши кошеля
під голову, пакає люльку і жмуриться на вогонь)*

Л у к а ш

Якби ви дядьку,
якої байки нагадали.

Лев

Бач!

Умалився!.. А ти б якої хтів?
Про Оха-Чудотвора? Про Трьомсина?

Л у к а ш

Такі я чув! Ви вмієте інакших,
що їх ніхто не вміє.

Лев

(надумавшись)

Ну, то слухай:
я про Царівну-Хвилю розкажу.

(Починає спокійним, співучим, розмірним голосом.)

Якби нам хата тепла
та люди добрі,
казали б ми казку,
баяли байку
до самого світу...
За темними борами,
та за глибокими морями,
та за високими горами,
то єсть там дивний-предивний край,
де панує Урай.

Що в тому краю сонце не сідає, '
місяць не погасає,
а ясні зорі по полю ходять,
таночки водять.

Отож у найкращої зорі та знайшовся син
Білий Палянин.
На личку білий,
на вроду милий,
золотий волос по вітру має,
а срібна зброя в рученьках сяє...

Л у к а ш

Ви ж про Царівну мали.

Лє в

Та зажди!..

От як став Білий Палянин до літ доходжати,
 став він собі думати-гадати,
 про своє життя розважати:
 «З усіх я,— каже,— вродою вдався,
 а ще ж бо долі не діждався.
 Порадь мене, Зірнице-мати,
 де мені пари шукати;
 чи межи боярством,
 преславним лицарством,
 чи межи князівством,
 чи межи простим поспільством?
 Що хіба яка царівна
 та була б мені рівна...»

(Починає дрімати.)

От і пішов він до синього моря,
 і розіслав на березі перлове намисто...

Л у к а ш

Відай, ви, дядьку, щось тут проминули.

Лє в

Хіба?.. Та ти ж бо вже не заважай!
 ...От і розбіглася на морі супротивна хвиля,
 а з теї хвилі вилетіли коні,
 як жар червоні,
 у червону колясу запряжені...
 А на тій колясі...

(Замовкає, зможений сном)

Л у к а ш

Та й хто ж на тій колясі був? Царівна?

Лє в

(крізь сон)

Га?.. Де?.. Яка Царівна?..

Л у к а ш

Вже й заснули!

*(Який час дивиться задумливо на вогонь, потім
 устає, відходить далі від огнища і походить по галяві,*

*тихо-тихесенько, ледве чутно пограваючи у сопілку
[мелодія № 10].)*

В лісі поночіс, але темрява не густа, а прозора, як буває перед сходом місяця. Навколо вогнища блиски світла і звої тіні неначе водять химерний танок; близькі до вогню квіти то поблискують барвами, то гаснуть у пільмі.

Покрай лісу тасмниче білють стовбури осик та беріз. Весняний вітер нетерпляче зітхас, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі. Туман на озері білими хвилями прибивас до чорних хашів; очерет перешіптується з осокою, сховавшись у млі. З гущавини вибігас Мавка, біжить прудко, мов утікаючи; волосся їй розвіялось, одежа розмаялась. На галяві вона спиняється, оглядаючись, притуляє руки до серця, далі кидається до берези і ще раз зупиняється.

М а в к а

Дяка щирая тобі, ніченько-чарівниченько,
що закрила ти моє личенько!

І вам, стежечки, як мережечки,
* що вели мене до березочки!
Ой сховає мене, ти сестриченько!

(Ховається під березу, обіймаючи її стовбур.)

Л у к а ш

(підходить до берези, нишком)

Ти, Мавко?

М а в к а

(і ще тихіше)

Я.

Л у к а ш

Ти бігла?

М а в к а

Як білиця.

Л у к а ш

Втікала?

М а в к а

Так!

Л у к а ш

Від кого?

М а в к а

Від такого,
як сам вогонь.

Л у к а ш

А де ж він?

М а в к а

Цить!.. Бо знову прилетить.

Мовчання.

Л у к а ш

Як ти тремтиш! Я чую, як береза
стинається і листом шелестить.

М а в к а

(відхиляється від берези)

Ой лихо! Я боюся притулятись,
а так не встою.

Л у к а ш

Притулись до мене.

Я дужий,— здержу, ще й обороню.

Мавка прихиляється до нього. Вони стоять у парі. Місячне світло починає ходити по лісі, стелиться по галяві і закрадається під березу. В лісі озиваються співи солов'їні і всі голоси весняної ночі. Вітер поривчасто зітхає. З осяйного туману виходить Русалка і нишком підглядає молоду пару.

Лукаш, тулячи до себе Мавку, все ближче нахиляється обличчям до неї і раптом цілує.

М а в к а

(і скрикує з болем щастя)

Ох!.. Зірка в серце впала!

Р у с а л к а

Ха-ха-ха!

(З сміхом і плеском кидається в озеро)

Л у к а ш

(ужахнувшись)

Що се таке?

М а в к а

Не бійся, то Русалка.

Ми подруги*— вона нас не зачепить.

Вона свавільна, любить глузувати,
але мені дарма... Мені дарма
про все на світі!

Л у к а ш
Той про мене?

М а в к а
Ні,
ти сам для мене світ, миліший, кращий,
ніж той, що досі знала я, а й той
покращав, відколи ми поєднались.

Л у к а ш
То ми вже поєднались?

М а в к а
Ти не чуєш,
як солов'ї весільним співом дзвонять?

Л у к а ш
Я чую... Се вони вже не щебечуть,
не тьохкають, як завжди, а співають:
«Цілуй! Цілуй! Цілуй!»

(Цілує її довгим, ніжним, тремтячим поцілунком.)

Я зацілую
тебе на смерть!

Зривається вихор, білий цвіт метелицею в'ється по галяві.

М а в к а
Ні, я не можу вмерти...
а шкода...

Л у к а ш
Що ти кажеш? Я не хочу!
навіщо я сказав?!

М а в к а
Ні, се так добре —
умерти, як летюча зірка...

Л у к а ш
Годі!

(Говорить, нестячи.)

Не хочу про таке! Не говори!
Не говори нічого!.. Ні, кажи!
Чудна у тебе мова, але якось
так добре слухати... Що ж ти мовчиш?
Розгнівалась?

М а в к а
Я слухаю тебе...

твого кохання...

*(Бере в руки голову його, обертає проти місяця
і пильно дивиться в вічі)*

Л у к а ш
Нащо так? Аж страшно,
як ти очима в душу зазираєш...
Я так не можу! Говори, жартуй,
питай мене, кажи, що любиш, смійся...

М а в к а
У тебе голос чистий, як струмок,
а очі — непрозорі.

Л у к а ш
Може, місяць
неясно світить.

М а в к а
Може...

(Схиляється головою йому до серця і замирає)

Л у к а ш
Ти зомліла?

М а в к а
Цить! Хай говорить серце... Невизразно
воно говорить, як весняна нічка.

Л у к а ш
Чого там прислухатися? Не треба!

М а в к а
Не треба, кажеш? То не треба, милий!
Не треба, любий! Я не буду, щастя,
не буду прислухатися, хороший!
Я буду пестити моє кохання!
Ти звук до пестошів?

Л у к а ш

Я не любився
ні з ким ще зроду. Я того й не знав,
що любові такі солодкі!

Мавка пристрасно пестить його, він скрикує з мукою втіхи.

Мавко!
Ти з мене душу виймеш!

М а в к а

Вийму, вийму!
Візьму собі твою співочу душу,
а серденько словами зачарую...
Я цілуватиму вустонька гожі,
щоб загорілись,
щоб зашарілись,
наче ті квітоньки з дикої рожі!
Я буду вабити очі блакитні,
хай вони грають,
хай вони сяють,
хай розсипають вогні самоцвітні!

(Раптом сплескує руками)

Та чим же я принаджу любі очі!
Я ж досі не заквітчана!

Л у к а ш

Дарма!
Ти й без квіток хороша.

М а в к а

Ні, я хочу *
для тебе так заквітчатися пишно,
як лісова царівна!

*(Біжить на другий кінець галяви, далеко від озера,
до цвітучих кущів)*

Л у к а ш

Почекай!
Я сам тебе заквітчаю.

(Іде до неї)

М а в к а

(смутно)

Не красні
квітки вночі... тепер поснули барви...

Л у к а ш

Тут світляки в траві, я назбираю,
вони світитимуть у тебе в косах,
то буде наче зоряний вінок.

(Кладе скільки світляків їй на волосся.)

Дай подивлюся... Ой, яка ж хороша!

(Не тямлячись від щастя, пориває її в обійми.)

Я ще набрати мушу. Я вберу
тебе, мов королівну, в самоцвіти!

(Шукає в траві попід куцями світляків.)

М а в к а

А я з калини цвіту наламаю.
Вона не спить, бо соловейко будить.

(Ламає білий цвіт і прикрашує собі одержу)

Р у с а л к а

*(знов виходить з туману. Шепоче, повернувшись
до очеретів)*

Дитинчата-Потерчата,
засвітіте каганчата!

В очеретах заблимали два бродячі вогники. Далі виходять
П о т е р ч а т а , в руках мають каганчики, що блимають, то ясно
спалахуючи, то зовсім погасаючи. Русалка притуляє їх до себе
і шепоче, показуючи в далечинь на білу постать Лукашеву,
що мріє в мороку поміж куцями.

Дивіться, он отой, що там блукає,
такий, як батько ваш, що вас покинув,
що вашу ненечку занапастив.
Йому не треба жити.

Перше Потерча
Утопи!

Р у с а л к а

Не смію. Лісовик заборонив.

Друге Потерча

А ми не здужаєм, бо ми маленькі.

Русалка

Ви маленькі,
 ви легенькі,
 в ручках вогниці ясненькі,
 ви як ласочки тихенькі,—
 ви підіть у чагарник,
 не почує Лісовик,
 а як стріне —
 вогник свіне —
 був і зник!
 Перекиньтесь блискавками
 над стежками.
 Спалахніть над купиною,
 поведіть драговиною,—
 де він стане,
 та_Ам і кане
 аж на саме дно болота...
 Далі — вже моя робота!
 Ну! блись-блись!

Потерчата

(рушаючи одно до одного)

Ти сюдою, я тудою,
 а зійдемося над водою!

Русалка

(радо)

Подалися!

*(Надбігає до болота, бризкає водою з пальців
 позад себе через плечі. З-за купини вискакує Куць,
 молоденький чортик-панчик.)*

Куцю-Куцю,
 поцілуй у рущо!

(Свавільним рухом простягає йому руку, він цілує.)

Куць

За що ж то, панянку?

Русалка

Я тобі сніданко
гарне наготую, тільки не прогав.

(Показує в далечінь на Лукагиа.)

Бачиш? Що? Привик ти до таких потрав?

Куць

(махнув рукою)

Поки не в болоті,—
сухо в мене в роті!

Русалка

Буде хлопець твій,
радість буде й бабі, й матінці твоєї!

Куць стрибає за купину і зникає. Русалка в очереті зорить
за Потерчатами, що миготять бігунцями, спалахують, блимають,
снуються, перебігають.

Лукаш

(шукаючи світляків, завважає вогники)

Які хороші світляки! летючі!
Я ще таких не бачив. А великі!
Я мушу їх приймати!

*(Ганяється то за одним, то за другим, вони непомітно
надяють його до драговини.)*

Мавка

Не лови!
Коханий, не лови! То Потерчата!
Вони зведуть на безвість!

Лукаш не чує, захоплений гонитвою, і відбігає геть далеко
від Мавки.

Лукаш

(раптом скрикує)

Пробі! Гину!
В драговину попав! Ой смокче! Тягне!

Мавка надбігає на його крик, але не може дістатися до нього,
бо він загруз далеко від твердого берега. Вона кидає йому один
кінець свого пояса, держачи за другий.

Мавка

Лови!

Пояс не досягає руки Лукашевої.

Лукаш

Ой, не сягає! Що ж се буде?

Мавка

(кидається до верби, що стоїть, похилившись над драговиною)

Вербиченько-магусенько, рятуї!

(Швидко, як білиця, лазить на вербу, спускається по крайньому вітті, кидає знов Пояса — він на сей раз досягає,— Лукаш хапається за кінець, Мавка притягає його до себе, потім подає руку і помагає злізти на вербу)

Русалка в очереті видає глухий стогін досади і зникає в тумані.
Потерчата теж зникають.

Дядько Лев

(іпрокинувся від крику)

Га?.. Що таке? Вже знов якась мара?

Цур-пек! Щезай!

(Оглядається.)

Лукашу, де ти? Гов!

Лукаш

(озивається з верби)

Я тута, дядьку!

Лев

А ти тут чого?

(Підходить і заглядає на вербу.)

Зліз на вербу, ще й з дівкою!

Лукаш ізлізає з верби. Мавка там лишається.

Лукаш

Ой дядьку!

**Я тут було в драговині загруз,
натрапив на вікно, та вже вона**

(показує на Мавку)

порятувала якось.

Лев

А чого ж ти

**стикаєшся отут як потороча? —
таж поночі!**

Л у к а ш
Я світляки ловив...
(Уриває)

Лев
(завважає світляки на Мавці)
Ба! Так би ти й казав, то я ж би знав!
Тепер я бачу сам, чия то справа.

М а в к а
Я ж дядечку, його порятувала.

Лев
Дивись ти — «дядечку»! Знайшлась небога!
А хто ж його призвів у пастку лізти?
(Докірливо хитає головою.)

Ей, кодло лісове! Така в вас правда!..
Ну, поцаду ж і я Лісовика, <
то вже не вирветься,— в пеньок дубовий
вщемлю те бородище-помелище,
то буде відати! Бач, підсилає
своїх дівок, а сам — і я не я!

М а в к а
(швидко збігає з верби)
Ні, він не винен! Хай Змія-цариця
мене скарає, якщо се неправда!
І я не винна!

Лев
От, тепера вірю,
бо знаю, се в вас присяга велика.

Л у к а ш
Вона мене порятувала, дядьку,
от бігме згинув би тепер без неї!

Лев
Ну, дівонько, хоч ти душі не маєш,
та серце добре в тебе. Пробачай,
що я нагримав зопалу.

(До Лукаша.)

Чого ж ти
по світляки погнався на болото?
Хіба ж вони по купинах сидять?

Лукаш
Та то якісь були такі летючі!

Лев
Еге! То знаю ж я! То Потерчата!
Ну-ну, чекайте ж, приведу я взавтра
щеньток-ярчуків, то ще побачим,
хто тут заскавучить!

Голоски Потерчат
(озиваються жалібно, подібно до жаб'ячого кумкання)

Ні, ні, дідуню!
Ні, ми не винні!
Ми в драговинні
ягідки брали.
Ми ж бо не знали,
що тута гості,
ми б не зринали
із глибокості...
Ой нене, сум!
Нум плакати, нум!

Лев
Чи бач, як знітилась невірна пара,
відьомський накоренок! Та нехай,
я вже дійду, хто винен, хто не винен!..

(До Лукаша.)

А що, небоже, чи не час додому?
Ходім помалу.

(До Мавки)

Будь здорова, дівко!

Мавка
Ви завтра прийдете? Я покажу,
де є хороше дерево на хату.

Лев
Я бачу, ти про все вже розпиталась.
Метка! Та що ж, приходь, я з вами звик,

та й вам до нас прийдеться привикати.
Ходімо. Прощавай!

(Рушає)

М а в к а

(більш до Лукаша, ніж до Лева)

Я буду ждати!

Лукаш відстає від дядька, стискає мовчки обидві руки Мавці,
безгучно її цілує і, догнавши дядька, іде з ним у ліс.

М а в к а

(сама)

Коли б ти, нічко, швидше минала!
Вибач, кохана! Ще ж я не знала
днини такої, щоб була щасна
так, як ти, ніченько, так, як ти, ясна!
Чом ти, березо, така журлива?
Глянь, моя сестронько, таж я щаслива!
Не рони, вербо, сліз над водою,
буде ж, матусенько, милий зо мною!..
Батьку мій рідний, темненький гаю,
як же я ніченьку сюю прогаю?
Нічка коротка — довга розлука..
Що ж мені суджено — щастя чи мука?

Місяць сховався за темну стіну лісу, темрява наплила на прогалину, чорна, мов оксамитна. Нічого не стало видко, тільки жевріє долі жар, позосталий від огнища, та по вінку із світляків знати, де ходить Мавка поміж деревами: вінок той ясніє то цілим сузір'ям, то окремими іскрами, далі тьма і його покриває. Глибока північна тиша, тільки часом легкий шелест чується в гаю, мов зітхання у сні.

Надворі пізнє літо. У лісі, неподалік хати, де оселився Лукаш, дозріла нива з пшеницею і житом. Мати нагадує Лукашеві про господарські турботи, наказує Мавці переодягнутися в людський одяг. Незабаром Мавка виходить з хати вже переодягнена. Вона засмучена непривітним ставленням Лукаша. За дорученням Лукашевої матері Мавка змушена взяти серп і йти на ниву. Несподівано, з жита виринає Русалка Польова і просить не чіпати польової краси. Щоб не зашкодити подрузі, Мавка навмисне черкає серпом себе по руці. Тим часом мати приводить до лісу Килину, заможну вдову, яку б бажала бачити своєю невісткою. Килина забирає в Мавки серп і швидко жне жито — «як вогнем палить».

Лукашеві сподобалась Килина. Вони разом працюють, Лукаш забуває про Мавку. Мавка стривожена: вона просить коханого не запрошувати більше до лісу Килину. Лукаш неприхильно розмовляє з Мавкою. Коли Килина збирається додому, він зголошується її проводити. Ображена й засмучена, Мавка тихо плаче поблизу озера. З лісової гущавини виходить Лісовик. На його думку, Мавка карається за зраду, за те, що зрадила «саму себе», з лісової царівни перетворилася на людську служницю. Мавка знову переодягається в чарівне лісове убрання. Лісовик зникає, натомість несподівано з'являється закоханий у Мавку Перелесник і пориває її в танець. Раптом з-під землі з'являється страшне Марище (*«Той, хто в скалі сидить»**). Наляканий, Перелесник зникає, Марище кличе Мавку за собою, обіцяючи їй спокій від земних тривог. На якийсь час Марище відступає. З лісу виходить Лукаш, Мавка йде йому назустріч. На її смертельно блідому обличчі ще світиться слабка надія. Лукаш поспішає до хати й на порозі, звертаючись до матері, повідомляє про свій намір уже наступного дня засилати старостів до Килини. Тим часом Марище знову насувається до Мавки, вона не чинить опору. Марище торкається до неї, бере її на руки. Вони обоє западаються в землю.

Дія III

Хмарна, вітряна осіння ніч. Останній жовтий відблиск місяця гасне в хаосі голого верховіття. Стогнуть пугачі, регочуть сови, уїдливо хававкають пушкики. Раптом все покривається протяглим сумним вовчим виттям, що розлягається все дужче, дужче і враз обривається! Настає тиша.

Починається хворе світання пізньої осені. Безлистий ліс ледве мріє проти попелястого неба чорною щетиною, а долі по узліссі снується розтріпаний морок. Лукашева хата починає біліти стінами; при одній стіні чорніє якась постать, що знеможена прихилилась до одвірка, в ній ледве можна пізнати Мавку; вона в чорній одежі, в сивому непрозорому серпанку, тільки на грудях красіє маленький калиновий пучечок.

Коли розвидняється, на галяві стає видно великий пеньок, там, де стояв колись столітній дуб, а недалечко від нього недавно нашіпану, ще не порослу моріжком могилу.

З лісу виходить Л і с о в и к у сірій свиті і в шапці з вовчого хутра.

Л і с о в и к

(придивляючись до постаті під хатою)

Ти, донечко?

М а в к а

(трохи поступає до нього)

С е я .

Л і с о в и к

Невже пустив

тебе назад «Той, що в скалі сидить»?

М а в к а

Ти визволив мене своїм злочином.

Л і с о в и к

Ту помсту ти злочином називаєш,
ту справедливу помсту, що завдав я
зрадливому коханцеві твоєлму?
Хіба ж то не по правді, що дізнав він
самотнього несвітського одчаю,
блукаючи в подобі вовчій лісом?

Авжеж! Тепер він вовкулака дикий!
Хай скавучить, нехай голосить, виє,
хай прагне крові людської,— не вгасить
своєї муки злої!

М а в к а

Не радій,

бо я його порятувала. В серці
знайшла я теє слово чарівне,
що й озвірілих в люди повертає.

Л і с о в и к

(тупає зо злості ногою і ламає з тріском свого цінка)

Не гідна ти дочкою лісу зватись,
бо в тебе дух не вільний лісовий,
а хатній рабський!

М а в к а

О, коли б ти знав,
коли б ти знав, як страшно то було...
Я спала сном камінним у печері
глибокій, чорній, вогкій та холодній,
коли спотворений пробився голос ⁴
крізь неприступні скелі, і виття
протягле, дике сумно розіслалось
по темних, мертвих водах і збудило
між скелями луно давно померлу...

І я прокинулась. Вогнем підземним
 мій жаль палкий зірвав печерний склеп,
 і вирвалась я знов на світ. І слово
 уста мої німії оживило,
 і я вчинила диво... Я збагнула,
 що забуття не суджено мені.

Л і с о в и к

Де ж він тепер? Чому він не з тобою?
 Чи то й його невдячність невмируща
 так, як твоє кохання?

М а в к а

Ох, дідусю!

Якби ти бачив!.. Він в подобі людській
 упав мені до ніг, мов яшень втятий...
 І з долу вгору він до мене звів
 такий болючий погляд, повний туги
 і каяття палкого, без надії...
 Людина тільки може так дивитись!..
 Я ще до мови не прийшла, як він
 схопивсь на рівні ноги, і від мене
 тремтячими руками заслонився,
 і кинувся, не мовлячи ні слова,
 в байрак терновий, там і зник з очей.

Л і с о в и к

І що ж тепер ти думаєш робити?

М а в к а

Не знаю... Я тепер, як тінь, блукаю
 край сеї хати. Я не маю сили
 покинути її... Я серцем чую —
 він вернеться сюди...

Лісовик мовчки журливо хитає головою.

Мавка знов прихилиється до стіни.

Л і с о в и к

Дитино бідна,

чого ти йшла від нас у край понурий?
 Невже нема спочинку в ріднім гаю?
 Дивись, он жде тебе твоя верба,
 вона давно вже ложе постелила

і журиться, що ти десь забарилась.
Іди спочинь.

М а в к а
(тихо)

Не можу я, дідусю.

Лісовик, шумно зітхнувши, помалу подався в ліс.
З лісу чується навісний тупіт, наче хтось без ваги женеться
конем, потім спиняється.

Ку ц ь
(вискакує з-за хати, потираючи руки, і спиняється,
побачивши Мавку)

Ти, Мавко, тут?

М а в к а
А ти чого никаєш?

Ку ц ь
Я їм коня притяг за гичку в стайню.
Гаразд мене поповозив востаннє,
вже не возитиме нікого більше!

М а в к а
Ненавидний! Ти оганьбив наш ліс!
Се так держиш умову з дядьком Левом?

Ку ц ь
Умова наша вмерла вкупі з ним.

М а в к а
Як? Дядько Лев умер?

Ку ц ь
Он і могила.
Під дубом поховали, а прийшлося
коло пенька старому спочивати.

М а в к а
Обоє полягли... Він пречував,
що вже йому сей рік не зимувати...

(Надходить до могили.)

Ой, як же плаче серце по тобі,
єдиний друже мій! Якби я мала
живущі сльози, я б зросила землю,
барвінок би зросила невмирущий

на сей могилі. А тепер я вбога,
мій жаль спадає, наче мертвий лист...

К у ц ь

Жаль не пристав мені, а все ж я мушу
признатися — таки старого шкода,
бо він умів тримати з нами згоду.
Було і цапа чорного держить
при конях, щоб я мав на чому їздить.
Я блискавкою мчу було на цапі,
а коники стоять собі спокійно.
От сі баби зовсім не вміють жити
як слід із нами,— цапа продали,
зрубали дуба. Зрушили умову.
Ну, й я ж віддячив їм! Найкращі коні
на смерть заїздив; куплять — знов заїжджу.
Ще й відьму, що в чортиці бабувала,
гарненько попросив, щоб їм корови
геть-чисто поцсувала. Хай же знають!
Ще ж Водяник стіжка їм підмочив,
а Потерчата збіжжя погноїли,
Пропасниця їх досі б'є за те,
що озеро коноплями згидили.
Не буде їм добра тепер у лісі!
Вже тут навколо хати й Злидні ходять.

З л и д н і

(малі, заморені істоти, в лахмітті, з вічним, гризьким голодом на обличчі, з'являються з-за кутка хатнього)

Ми тут! А хто нас кличе?

М а в к а

(кидається їм навперейми до дверей)

Геть! Щезайте!

Ніхто не кликав вас!

О д и н З л и д е н ь

Злетіло слово,—
назад не вернеться.

З л и д н і

(обсідають поріг)

Коли б там швидше
нам двері відчинили,— ми голодні!

М а в к а

Я не пущу туди!

З л и д н і

То дай нам їсти!

М а в к а

(з жахом)

Нічого я не маю...

З л и д н і

Дай калину

оту, що носиш коло серця! Дай!

М а в к а

Се кров моя!

З л и д н і

Дарма! Ми любим кров.

Один Злидень кидається їй на груди, смочче калину,
інші сіпають його, щоб і собі покуштувати, гризуться межи
собою і гарчать, як собаки.

К у ц ь

Ей, Злидні, залишіть — то не людина!

Злидні спиняються, цокотять зубами і свищать від голоду.

З л и д н і

(до Куця)

То дай нам їсти, бо й тебе з'їмо!

(Кидаються до Куця, той відскакує.)

К у ц ь

Ну-ну, помалу!

З л и д н і

їсти! Ми голодні!!

К у ц ь

Стривайте, зараз я збуджу бабів,
вам буде їжа, а мені забава.

(Бере грудку землі, кидає в вікно і розбиває шибку)

Г о л о с м а т е р і Л у к а ш е в о ї

(в хаті)

Ой! Що таке? Вже знов нечиста сила!

К у ц ь

(до Злиднів пошепки)

А бачите — прокинулась. Ось хутко
покличе вас. Тепер посидьте тихо,
а то ще заклене стара вас так,
що й в землю ввійдете, — вона се вміє.

Злидні скульються під порогом темною купою. З хати чутно
крізь розбиту шибку рухи вставання матері, потім її голос, а зго-
дом Килинин.

Г о л о с м а т е р и н

О, вже й розвиднилось, а та все спить.
Кирино! Гей, Кирино! Ну, та й спить же!
Бодай навек заснула... Встань! А встань,
бодай ти вже не встала!

Г о л о с К и л и н и

(заспано)

Та чого там?

М а т и

(уїдливо)

Пора ж тобі коровицю здоїти,
оту молочну, турського заводу,
що ти ще за небіжчика придбала.

К и л и н а

(вже прочумавшись)

Я тії подою, що тут застала,
та націджу три краплі молока —
хунт масла буде...

М а т и

Отже, й не змовчить!

Хто ж винен, що набілу в нас не стало?
З такою господинею... ой горе!
Ну вже й невісточка! І де взялася
на нашу голову?

К и л и н а

А хто ж велів

до мене засилатися? Таж мали
отут якусь задрипанку, — було вам
прийняти та прибрати хорошенько,
от і була б невісточка до мислі!

М а т и

А що ж — гадаєш, ні? Таки й була б!
Дурний Лукаш, що проміняв на тебе;
бо то було таке покірне, добре,
хоч прикладай до рани... Узиваєш
її задрипанкою, а сама
її зелену суґню перешила
та й досі соваєш — немає встиду!

К и л и н а

Та вже ж, у вас находишся в новому!..
Он чоловіка десь повітря носить,
а ти бідує з свекрушиськом проклятим,—
ні жінка, ні вдова — якась покидька!

М а т и

Який би чоловік з тобою всидів?
Бідо напрасна! Що було — то з'їла
з дітиськами своїми,— он, сидять! —
бодай так вас самих посіли злидні!

К и л и н а

Нехай того посядуть, хто їх кличе!

**На сих словах одчиняє двері з хати. Куць утікає в болото.
Злидні схоплюються і забігають у сіни.**

**Килина з відром у руках шпарко пробігає до лісового потока,
з гуркотом набирає відром воду і вертається назад уже трохи тих-
шою ходою. Завважає близько дверей Мавку, що стоїть при стіні
знесилена, спустивши сивий серпанок на обличчя.**

(іСпиняється і становить відро долі)

А се ж яка?.. Гей, слухай, чи ти п'яна,
чи, може, змерзла?

(Термосить Мавку за плече)

М а в к а

(насилу, мов борючися з тяжкою зморюю)

Сон мене змагає...

Зимовий сон...

К и л и н а

(відслоняє їй обличчя і пізнає)

Чого сюди прийшла?

Тобі не заплатили за доботу?

М а в к а

(як і перше)

Мені ніхто не може заплатити.

К и л и н а

До кого ти прийшла? Його нема.
Я знаю, ти до нього! Признавайся —
він твій коханок?

М а в к а

(так само)

Колись був ранок
ясний, веселий, не той, що тепер...
він уже вмер...

К и л и н а

Ти божевільна!

М а в к а

(так само)

Вільна я, вільна...
Сунеться хмарка по небу повільна,
йде безпричальна, сумна, безпривітна...
Де ж блискавиця блакитна?

К и л и н а

(сіпає її за руку)

Геть! Не мороч мене! Чого стоїш?

М а в к а

(притомніше, відступаючи о\$ дверей)

Стою та дивлюся, які ви щасливі.

К и л и н а

А щоб стояла у чуді та в диві!

Мавка змінється раптом у вербу з сухим листом
та плакучим гіллям.

К и л и н а

(оговтавшись від здуміння, ворожо)

Чи ба! Я в добрий час тобі сказала!

Ну-ну, тепер недовго настоїшся!..

Х л о п ч и к

(вибігає з хати. До Килини)

Ой мамо, де ви-те? Ми їсти хочем,
а баба не дають!

К и л и н а

Ей, одчепися!

(Нишкому нахилившись до нього)

Я там під печею пиріг сховала,—
як баба вийде до комори,— з'їжте.

Х л о п ч и к

Ви-те суху вербу встромили тута?
Та й нащо то?

К и л и н а

Тобі до всього діло!

Х л о п ч и к

Я з неї вріжу дудочку.

К и л и н а

Про мене!

Хлопчик вирізує гілку з верби і вертається в хату.

З лісу виходить Лукаш, худий, з довгим волоссям,
без свити, без шапки.

К и л и н а

*(скрикує радісно, вгледівши його,
але зараз же досада тамує їй радість)*

Таки явився! Де тебе носило
так довго?

Л у к а ш

Не питай!

К и л и н а

Ще й не питай!

Тягався, волочився, лихо знає
де, по яких світах, та й «не питай»!
Ой любчику, не тра мені й питати...
Вже десь ота корчма стоїть на світі,
що в ній балує досі свита й шапка.

Л у к а ш

Не був я в корчмі...

К и л и н а

Хто, дурний, повірить!

(Заводить)

Втопила ж я головоньку навіки
за сим п'яницею!

Лукаш

Мовчи! Не скигли!!

Килина спиняється, глянувши на нього з острахом.

Ось я тебе тепера попитаю!
Де дядьків дуб, що он пеньок стримить?

Килина

(спочатку збилась, але хутко стямилась)

А що ж ми мали тут — голод їсти?
Прийшли купці, купили та й уже.
Велике щастя — дуб!

Лукаш

Таж дядько Лев
заклявся не рубати.

Килина

Дядька Лева

нема на світі,— що з його закляття?
Хіба ж то ти залявся або я?
Та я б цілий ліс продати рада,
або протеребити,— був би ґрунт,
як у людей, не ся чортівська пуша.
Таж тут, як вечір,— виткнутися страшно!
І що нам з того лісу за добро?
Стикаємось по нім, як вовкулаки,
ще й справді вовкулаками завиєм!

Лукаш

Цить! Цить! Не говори! Мовчи!

(В голосі його чутно божевільний жах.)

Ти кажеш

продати ліс... зрубати... а тоді вже
не буде так... як ти казала?

Килина

Як?

Що вовк...

Лукаш
(затуляє їй рота)
Ні, не кажи!

Килина
(визволившись від нього)
Та бійся Бога!
Ти впився, чи вдурів, чи хто наврочив?
ходи до хати.

Лукаш
Зараз... я піду...
от тільки... тільки... ще води нап'юся.

(Стає навколішки і н'є з відра. Потім устає і дивиться задумливо поперед себе, не рушаючи з місця)

Килина
Ну? Що ж ти думаєш?

Лукаш
Я? Так... не знаю...
(Вагаючись)

Чи тут ніхто не був без мене?

Килина
(ішорстко)
Хто ж би
тут бути мав?

Лукаш
(спустивши очі)
Не знаю...

Килина
(злісно посміхнувшись)
Ти не знаєш,
то, може, я що знаю.

Лукаш
(тривожно)
Ти?

Килина
А що ж!
Я відаю, кого ти дожидаєш,

та тільки ба! — шкода твого ждання!
Якщо й було, то вже в стовпець пішло...

Лукаш

Що ти говориш?

Киліна

Те, що чуєш.

Мати

(вибігає з хати і кидається з обіймами до Лукаша.

Він холодно приймає те вітання)

Сину!..

Ой синоньку! О, що ж я набідилась
з отею відьмою!

Лукаш

(здригнувшись)

З якою?

Мати

(показує на Киліну)

З тею ж!

Лукаш

(зневажливо всміхаючись)

І та вже відьма? — Ба, то вже судилось
відьомською свекрухою вам бути.
Та хто ж вам винен? Ви ж її хотіли.

Мати

Якби ж я знала, що вона така
нехлюя, некукібниця!..

Киліна

(впадає в річ)

Ой горе!

Хто б говорив! Уже таких відьом,
таких нехлюй, як ти, світ не видав!
Ну вже ж і матінка, Лукашу, в тебе! —
залізо — й те перегризе!

Лукаш

А ти,

я бачу, десь міцніша від заліза.

К и л и н а

Від тебе дочекаюсь оборони!
Такої матері такий і син!
Якого ж лиха брав мене? Щоб тута
помітувано мною?

М а т и

(і до Лукаша)

Та невже ж ти
не скажеш їй стулити губу! Що ж то,
чи я їй поштурховисько якесь?

Л у к а ш

Та дайте ви мені годину чисту!
Ви хочете, щоб я не тільки з хати,
а з світу геть зійшов? Бігме, зйду!

К и л и н а

(до матері)

А що? Діждалась?

М а т и

Щоб ти так діждала
від свого сина!

*(Розлючена йде до хати, на порозі стрічається з Кили-
ниним сином, що вибігає з сопілкою в руках)*

Оступися, злидню!

(Штурхає хлопця і заходить в хату, тряснувши дверима.)

Х л о п ч и к

Ви-те прийшли вже, тату?

Л у к а ш

Вже, мій сину.

(На слові «сину» кладе іронічний притиск.)

К и л и н а

(вражена)

Ну, то скажи йому, як має звати,—
уже ж не дядьком?

Л у к а ш

(трохи присоромлений)

Та хіба ж я що?

Ходи, ходи сюди, малий, не бійся.

(Гладить хлопця по білій голівці.)

Чи то ти сам зробив сопілку?

Х л о п ч и к

Сам.

Та я не вмю грати. Коб ви-те!

(Простягає Лукагиві сопілку.)

Л у к а ш

Ей, хлопче, вже моє грання минулось!..

(Смутно задумується.)

Х л о п ч и к

(пхикаючи)

І! То ви-те не хочете! Ну, мамо,
чом тато не хочять мені заграти?

К и л и н а

Іще чого! Потрібне те грання!

Л у к а ш

А дай сюди сопілочку.

(Бере сопілку.)

Хороша.

З верби зробив?

Х л о п ч и к

А що ж, он з теї-о.

(Показує на вербу, що сталася з Мавки.)

Л у к а ш

Щось наче я її не бачив тута.

(До Килини.)

Ти посадила?

К и л и н а

Хто б її садив?

Стирчав кілок вербовий та й розрісся.
Тут як з води росте — таже дощі!

Х л о п ч и к

(вередливо)

Чому ви-те не граєте?

Лукаш
(задумливо)

Заграти?..

(Починає грати [мелодія № 14], спершу тихенько, далі і голосніше, зводить згодом на ту веснянку [мелодія № 8], що колись грав Мавці. Голос сопілки [при повторенні гри на сопілці мелодії Мв 8] починає промовляти словами)

«Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає мені груди, серденько виймає...»

Лукаш
(випускає з рук сопілку)
Ой! Що се за сопілка? Чари! Чари!

Хлопчик, злякавшись крику, втік до хати.

Кажі, чаклунко, що то за верба?
(Харає Килину за плече)

Килина
Та відчепися, відки маю знати?
Я з кодлом лісовим не накладаю
так, як твій рід! Зрубай її, як хочеш,
хіба я бороню? Ось на й сокиру.

(Витягає йому з сіней сокиру)

Лукаш
(узявши сокиру, підійшов до верби, ударив раз по стовбуру, вона стонулась і зашелестіла сухим листом. Він замахнувся удруге — і спустив руки)
Ні, руки не здіймаються, не могу...
чогось за серце стисло...

Килина
Дай-но я!

(Вихоплює від Лукаша сокиру і широко замахується на вербу)

**Всю мить з неба вогненным змісм-метеором злітає
Перелесник і обіймає вербу.**

Перелесник
Я визволю тебе, моя кохана!

Верба раптом спалахує вогнем. Досягнувши верховіття, вогонь перекидається на хату, солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату. М а т и Л у к а ш е в а і К и л и н и н і ді т и вибігають з хати з криком: «Горить! Горить! Рятуйте! Ой, пожежа!» Мати з Килиною метушаться, вихоплюючи з вогню, що тільки можна вихопити, і на клунках та мішках виносять скулених Злиднів, що потім ховаються у ті мішки. Діти бігають з коновками до води, заливають вогонь, але він іще дужче розгоряється.

М а т и

(ідо Лукаша)

Чого стоїш? Рятуй своє доброї

Л у к а ш

(івтупивши очі в крокву у що вкрита кучерявим вогнем, як цвітом)

Добро? А може, там згорить і лихо?..

Кроква з тріском рушиться, іскри стовпом прискають геть угору, стеля провалюється, і вся хата обертається в кострище. Надходить важка біла хмара, і починає йти сніг. Хутко крізь білий застил сніговий не стає нікого видко, тільки багряна мінлива пляма показує, де пожежа. Згодом багряна пляма гасне, і коли сніг рідшає, то видко чорну пожарину, що димує і сичить од вогкості. Матері Лукашевої і дітей Килининих та клунків з добром уже не видко. Крізь сніг мріє недопалений оборіг, віз та дещо з хліборобського начиння.

К и л и н а

(з останнім клунком у руках, сіпає Лукаша за рукав)

Лукашу!., Ані руш! Чи остовпів?

Хоч би поміг мені носити клунки!

Л у к а ш

Та вже ж ви повиносили всі злидні.

К и л и н а

Бийся по губі! Що се ти говориш?

Л у к а ш

(сміється тихим дивним сміхом)

Я, жінко, бачу те, що ти не бачиш...

Тепер я мудрий став...

К и л и н а

(злякана)

Ой чоловіче,

щось ти таке говориш... я боюся!

Лукаш
Чого боїшся? Дурня не боялась,
а мудрого боїшся?

Килина
Лукашуню,
ходімо ца село!

Лукаш
Я не піду.
Я з лісу не піду. Я в лісі буду.

Килина
Та що ж ти робитимеш?

Лукаш
А треба
все щось робити?

Килина
Як же маєм жити?

Лукаш
А треба жити?

Килина
Пробі, чоловіче,
чи ти вже в голову зайшов, чи що?
То так тобі з переляку зробилось.
Ходімо на село, закличу бабу,—
тра вилляти переполох!

(Тягне його за руку)

Лукаш
(дивиться на неї з легковажною усмішкою)

А хто ж тут
недогарків отих глядіти буде?

(Показує на віз і начиння)

Килина
(господарно)

Ой правда, правда, ще порозтягають!
Аби довідалися, що горіло
то й набіжать з села людиська тії!
То вже хіба постій тут, Лукашуню.
Я побіжу, десь коней попрошу,—

бо наші ж геть у стайні попеклися! —
то зберемо на віз та й завеземо
десь до родини твоєї, може, пустять...
Ой горе! Якось треба рятуватись...

Останні слова промовляє, вже біжучи до лісу. Лукаш проводить
її тихим сміхом. Незабаром її не стає видно.

Від лісу наближається якась висока жіноча постать у білій до-
дільній сорочці і в білій, зав'язаній по-старосвітському, намітці.
Вона йде, хитаючись, наче од вітру валиться, часом спиняється
і низько нахилиється, немов шукаючи чогось. Коли надходить
ближче і спиняється біля ожинових кущів, що ростуть недалеко
від пожарища, то випростується, і тоді видно її змарніле обличчя,
подібне до Лукашевого.

Лукаш

Хто ти? Що ти тут робиш?

Постать

Я — загублена Доля.
Завела мене в дебрі
нерозумна сваволя.
А тепер я блукаю
наче морок по гаю,
низько припадаю, стежечки шукаю
до минулого раю.
Ой уже ж тая стежка
білим снігом припала...
Ой уже ж я в сих дебрях
десь навіки пропала!..

Лукаш

Уломи ж, моя Доле,
хоч отую ожину,
Щоб собі промести, по снігу провести
хоч маленьку стежину!

Доля

Ой колись я навесні
тут по гаю ходила,
по стежках на признаку
дивоцвіти садила.
Ти стоптав дивоцвіти
без ваги попід ноги...
Скрізь терни-байраки, та й нема признаки,
де шукати дороги. Ой колись я навесні

тут по гаю ходила,
по стежках на признаку
дивоцвіти садила,
и стоптав дивоцвіти
без ваги попід ноги...
Скрізь терни-байраки, та й нема признаки,

Лукаш
Прогорни, моя Доле,
хоч руками долинку,
чи не знайдеш під снігом
з дивоцвіту стеблинку.

Доля
Похололи вже руки,
що й пучками не рушу...
Ой тепер я плачу, бо вже чую й бачу, ,
що загинути мушу.

(Застогнавши, рушає)

Лукаш
(простягаючи руки до неї)
Ой скажи, дай пораду,
як прожити без долі!

Доля
(показує на землю в нього під ногами)

Як одрізана гілка,
що валяється долі!

(Іде, хилиючись, і зникає в снігах.)

Лукаш нахилиється до того місця, що показала Доля, знаходить вербову сопілку, що був кинув, бере її до рук і йде по білій галяві до берези. Сідає під посивілим від снігу довгим віттям і крутить в руках сопілочку, часом усміхаючись, як дитина. Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з'являється з-за берези і схиляється над Лукашем.

Постать Мавки
Заграй, заграй, дай голос мому серцю!
Воно ж одно лишилося від мене.

Лукаш
Се ти?.. Ти упирицею прийшла,
щоб з мене пити кров? Спивай! Спивай!

(.Розкриває груди)

Живи моєю кров'ю! Так і треба,
бо я тебе занапастив...

М а в к а

Ні, милий,
ти душу дав мені, як гострий ніж
дає вербовій тихій гілці голос.

Л у к а ш

Я душу дав тобі? А тіло збавив!
Бо що ж тепера з тебе? Тінь! Мара!

(З невимовною тугою дивиться на неї)

М а в к а

О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
чистим, палючим, як добре вино,
вільними іскрами вгору злетіло.

Легкий, пухкий попілець
ляже, вернувшись, в рідну землю,
вкупі з водою там зростить вербицю,—
стане початком тоді мій кінець.

Будуть приходити люди,
вбогі й багаті, веселі й сумні,
радощі й тугу нестимуть мені,
їм промовляти душа моя буде.

Я обізвуся до них
шелестом тихим вербової гілки,
голосом ніжним тонкої сопілки,
смутними росами з вітів моїх.

Я їм тоді проспівую
все, що колись ти для мене співав,
ще як напровесні тут вигравав,
мрії збираючи в гаю...
Грай же, коханий, благаю!

Лукаш починає грати. Спочатку [мелодії № 15 і 16] гра його сумна, як зимовий вітер, як жаль про щось загублене і незабутнє, але хутко переможний спів кохання [мелодія № 10, тільки звучить голосніше, жагливіше, ніж у першій дії] покриває тугу. Як міниться музика, так міниться зима навколо: береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в завітлім гаю, тьмянний зимовий день змінюється в ясну, місячну весняну ніч.

Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликом щастя.

Вітер збиває білий цвіт з дерев. Цвіт лине, лине і закриває за-кохану пару, далі переходить у густу сніговицю. Коли вона трохи ущухла, видко знов зимовий красвид, з важким навісом снігу на вітах дерев. Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з соплі-кою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх.

Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запорю-шив усю постать і падає, падає без кінця...

[25.VI.1911]

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Де відбуваються події «Лісової пісні»?
2. Назвіть основних персонажів «Лісової пісні».
3. Що означає поняття «драма-феєрія»?

Середній рівень

4. Схарактеризуйте образ Лукаша. Чим він привернув увагу Мавки?
5. Порівняйте образи Мавки і Килини.
6. Які риси втілено в образі дядька Лева?

Достатній рівень

7. Схарактеризуйте фольклорно-міфологічну основу драми-феєрії «Лісова пісня».
8. Яку роль у «Лісовій пісні» відіграє музика?
9. Розкрийте філософський зміст «Лісової пісні».

Перевірте себе -----;----- ----- 7-----

1. «Contra spem spero!» означає
  - А «Через тернії до зірок!»
  - Б «Шукайте -- і знайдете!»
  - В «Без надії сподіваюсь!»
  - Г «Стукайте – і вам відчинять!»
2. У поетичних рядках Лєсі Українки

Стояла я і слухала весну.
Весна мені багато говорила,
Співала пісню дзвінку, голосну,
То знов таємно-тихо шепотіла.

поєдналися художні засоби

- А метафора, епітети, інверсія
- Б алегорія, порівняння, епітети
- В уособлення, анафора, інверсія
- Г тавтологія, гіпербола, метафора

3. У вірші «І все-таки до тебе думка лине...» поетеса звертається
А до свого коханого
Б до рідного краю
В до рідної матері, своєї родини
Г до любого подружжя – свого чоловіка
4. Поезії Лесі Українки «Все* все покинуть, до тебе полинуть...» та «Уста говорять...» належать до лірики
А громадянської
Б інтимної
В пейзажної
Г філософської
5. Поезію Лесі Українки «І ти колись боролась, мов Ізраїль...» та поему І. Франка «Мойсей» об'єднує
А фольклорна основа
Б автобіографічні епізоди
В головна думка
Г жанрові особливості
6. Образ хвилі в однойменному вірші Лесі Українки
А метафоричний
Б фантастичний
В символічний
Г реалістичний
7. Дядько Лев з «Лісової пісні» не боїться селитися в лісі, де водиться нечиста сила, тому що
А сам має чаклунські здібності
Б вважає себе дуже сильним та сміливим
В не вірить у народні перекази та забобони
Г знає, т із чим і коло чого обійтися
8. Мавка прокинулася навесні через
А сміх Перелесника
Б сопілку хлопця
В спів «Того, що греблі рве»
Г стукання сокири дядька Лева
9. Лісовик застерігав Мавку щоб вона минала «людські стежки», «бо там не ходить воля, — там жура тягар свій носить», тому що
А у людей певні закони, обмеження волі, несправедливість, обман
Б люди прагнуть знищити всіх лісових мешканців
В люди люблять обманювати довірливих лісових людей
Г спілкуватися з людьми забороняють лісові закони

10. Мати Лукаша непривітно ставиться до Мавки, тому що
А та не вмє нічого робити, знає лише співати та вінки плести
Б хоче в невістки хазяйновиту Килину
В від її любові Лукаш сохне та в'яне, робота в нього валиться з рук
Г боїться «лісового роду»
11. Злидні обсіли хату Лукашевої матері та Килини, тому що
А вони любили жити в «новеньких», тих, хто недавно прийшов із села
Б Лукаш усі статки залишав у шинку
В на селян накладали непомірні податки
Г жінки не мирилися ні з лісовими мешканцями, ні між собою
12. Останній монолог Мавки в драмі-феєрії «Лісова пісня» має
А патріотичне спрямування
Б громадянське звучання
В філософський зміст
Г фольклорно-етнографічні мотиви

Микола Вороний

(1871-1938)

Поетичні твори Вороного справді часто бездоганні: легкий, чистий, музикальний вірш служить окрасою іноді банальному змістові. Автор – співець ідеалів, тих недосяжних високостей, яких прагне душа людська, і разом співець серця, розбитого коханням, у якому він бачить теж один із ідеалів людини; він живе здебільшого мріями і справді може проказати, що не журиться тим, коли життя розбиває їх...

С. Ефремов

Микола Кіндратович Вороний народився 7 грудня 1871 р. на Катеринославщині. Його батько був ремісником та дрібним торговцем. Дитинство М. Вороного пройшло у Харкові. Він навчався у Харківському й Ростовському реальному училищах, у гімназії в Ростові-на-Дону. У сьомому класі гімназії за участь у діяльності таємної політичної організації потрапив під нагляд поліції, відтак утратив можливість вступити до університету.

У 1894 р. М. Вороний як важку особисту драму пережив розлучення з дружиною. Приблизно в той час у нього з'являється намір виїхати за кордон для продовження освіти. Згодом він і справді недовго навчався у Віденському та Львівському університетах. Перебуваючи у Львові, М. Вороний зав'язав добрі приятельські стосунки з і. Франком, і завдяки його сприянню ще у Львові мав можливість займатися журналістською й театральною працею. У 1897 р. М. Вороний одержав від відомого драматурга й режисера М. Кропивницького запрошення вступити в його акторську трупу, і декілька років по тому провів у складі різних театральних колективів. У 1901 р. залишив театр, працював службовцем у Катеринодарі, Харкові, Одесі. Від 1910 р. М. Вороний майже постійно проживав у Києві, де поєднував активну літературну працю з театральною.

Події Лютневої революції 1917 р. та проголошення Української Народної Республіки М. Вороний зустрів з великим ентузіазмом. Різко негативно поставився він до більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. Після падіння УНР М. Вороний у 1920 р. емігрував до Польщі. В Україну він повернувся у 1926 р., жив і працював у Харкові та Києві, займаючись переважно театральною та літературною роботою. З початком масових репресій проти української інтелігенції, розгорнутих комуністичною владою, зазнав переслідувань, а в 1934 р. був висланий за межі України. У 1935 р. більшовиками було заарештовано, а через два роки страчено його сина письменника Марка Вороного.

У 1937 р. М. Вороний ризикнув повернутися в Україну, оселився в Одеській області. Одразу ж був помічений більшовицькими спецслужбами, заарештований і розстріляний 7 травня 1938 р.

Перші літературні спроби М. Вороного припали ще на період навчання у Харківському реальному училищі. З початку 1890-х рр. його твори стали публікуватися в українській періодиці. За життя М. Вороного побачили світ такі його збірки: «Ліричні поезії» (1911), «В сяйві мрій» (1913), «Євшан-зілля» (1917), «Поезії» (1920), «Поезії» (1929).

В українській літературі початку ХХ ст. М. Вороний виступав як прихильник модернізму. У 1901 р. через журнал «Літературно-науковий вісник» він звернувся до українських письменників, запрошуючи взяти участь у підготовці альманаху, який би орієнтувався на модерні тенденції європейського мистецтва. Окрім публікації в «Літературно-науковому віснику», поет надіслав особисті послання українським письменникам, у яких уточнював свої погляди на шляхи оновлення української літератури. Він, зокрема,

наголошував на естетичних пріоритетах та закликав орієнтуватися на мистецькі смаки читача-інТелігента.

Не дивно, що в ліриці М. Вороного переважають загальнолюдські; філософські та психологічно-особистісні мотиви. Водночас помітну роль у його літературній спадщині відіграють твори на патріотичну і громадянську тематику.

Письменник очима сучасників і нащадків

Більшість поезії Вороного присвячено кохання, і в розробці мотивів кохання поет справді виявляє тонке розуміння гарного, художній смак і багато щирого безпосереднього почуття (цикл «За брамою раю» та ін.). Гарно виходять у Вороного поезії, перейняті філософським настроєм («Ad astra»), переплетеним з особистими рефлексами, як і взагалі мотиви особистої лірики. Можливо, й оддають через те деяким дисонансом у поезії Вороного ті твори, в яких він намагається розробляти громадянські мотиви. Раз у раз у них чується більше пафосу, ніж щирості, пишання формою на шкоду безпосередньому почуванню.

С. Ефремов

ІВАНОВІ ФРАНКОВІ

Відповідь на його Послання

La poesie n'a pas la verite pour
objet, elle n'a qu'elle-meme.

*Charles Baudelaire*¹

Ні, мій учителю і друже,
Про мене все це не байдуже.
Життя з його скаженим шалом,
З погонею за ідеалом,
З його стражданням і болінням
І невгамованим сумлінням,
Життя — се дві противні сили,
Що між собою в бій вступили.
Одна з них — велетень-гнобитель,
А друга — геній-визволитель;
Його двосічна гостра криця
Влучна, як з неба блискавиця;
Але і велетень могутий

¹ Предметом поезії є тільки вона сама, а не дійсність. Шарль Бодлер {франц}.

В руці тримає меч блискучий;
Страшні, важкі його удари,
А ще страшніш таємні чари...
Як маю я його цуратись
Чи від ударів ухилятись?
О, ні! Я, взявши в руки зброю,
Іду за генієм до бою.
Рубаюсь з ворогом, співаю,
В піснях до бою закликаю
Всіх тих, що мляві, чи недужі,
Чи під укриттям сплять байдужі.
І знаю я, що замість плати
Мене чекають кари, страти...
Та чи ж грізний удар обуха
Там, де буяє творчість духа?
Одна хвилина раювання
Там відкупляє всі страждання.
Бо то чуття свободні, щирі
Бринять у святобливій лірі.
І прикро, як ураз зі мною
Стають, немовби теж до бою,
А справді для пихи своєї
З порожнім серцем фарисеї
І паперовими мечами
Вимахують над головами.
Хто кликав їх? Чого їм треба?
Чи хробакам потрібно неба?
Нехай ідуть всі ті нездари
На торговиці та базари!
Нікчемний крам, дрібні вигоди —
От їх найвищії клейноди!
Але коли повсякчас битись,
То серце може озлобитись.
Охляти може, зачерствіти,
Зав'януть, як без сонця квіти.
Душа бажає скинуть пута,
Що в їх здавен вона закута,
Бажає ширшого простору —
Схопитись і злетіти вгору,
Життя брудне, життя нікчемне
Забути і пізнати надземне.
Все неосяжне — охопити,

Незрозуміле — зрозуміти!
О, друже мій, то не дурниці —
Всі ті щасливі небулиці
Про райських гурій, про нірвану,
Про землю ту обітовану.
Вони тягар життя скидають
І душу раєм надихають.
Чи все ж те розумом збагнути,
Що дасться серцеві відчути?
І чи можливо без утрати
Свобідний творчий дух скувати?
І хто Поезію — царицю
Посміє кинуть у в'язницю?
Хто вкаже шлях їй чи напрямом,
Коли вона не зносить рамок?
В ній всі краси кольори сяють,
В ній всі чуття і змісли грають!..
До мене як горожанина
Ставляй вимоги — я людина.
А як поет — без перепони
Я стежу творчості закони;
З них повстають мої ідеї —
Найкращий скарб душі моєї.
Творю я їх не для шаноби;
Не руш, коли не до вподоби.
І ще скажу, мій славний друже,
Я не беру життя байдуже.
Високих дум святі скрижалі,
Всі наші радощі і жалі,
Всі ті боління і надії
І чарівливі гарні мрії,—
Все, що від тебе в серце впало,
Не загубилось, не пропало...
Моя девіза: йти за віком
І бути цілим чоловіком!

Харків, 1902

БЛАКИТНА ПАННА

Має крилами Весна
запашна,
Лине вся в прозорих шатах,

У серпанках і блаватах¹...
 Сяє усміхом примар
 з-поза хмар
 Попелястих, пелехатих.

Ось вона вже крізь блакить
 майорить,
 Довгожданна, нездоланна...
 Ось вона — Блакитна Панна!..
 Гори, гай, луги, поля,—
 вся земля
 їй виспівує: «Осанна!».

А вона, як мрія сна
 чарівна,
 Сяє вродою святою,
 Неземною чистотою,
 Сміючись на пелюстках,
 на квітках
 Променистою росою.

І уже в душі моїй
 в сяйві мрій
 В'ються хмелем арабески,
 Миготять камеї², фрески,
 Гомонять-бринять пісні
 голосні
 І сплітаються в гротески³.

1912

ІНФАНТА

Різьблю свій сон... От ніби вчора ми
 Зійшлися,— і стріча та жива.
 На землю тканками прозорими

¹ Блавати — шовкова тканина блакитного кольору.

² Камея — прикраса з каменю або черепашки, що має рельєфну художню різьбу.

³ Гротеск — тип художньої образності з використанням фантастики, гіперболи, сміху; заснований на деформаціях, контрастах фантастично*го і реального, трагічного і комічного, правдоподібного і карикатурного, прекрасного і потворного.

Лягли осінні дерева.
 Акордами проміннострунними
 День хвилював і тихо гас.
 Над килимами вогнелунними
 Венера кинула алмаз.
 У завивалі мрійноткашшу
 Дрімала синя далечінь,—
 І от на обрії туманному
 Замиготіла ваша тінь,
 Дзвінкою чорною сільветою¹
 Вона упала на емаль,
 А поза нею вуалетою
 Стелився попелястий жаль.
 Ви йшли, як сон, як міф укоханий,
 Що виринає з тьми століть.
 Вітали вас — мій дух сполоханий,
 Рум'яне сяйво і блакить.
 Бриніли в серці домінантою
 Чуття побожної хвали,
 Коли величною інфантою
 Ви поуз мене перейшли.
 Ви усміхнулись яснозоряно
 Холодним полиском очей,—
 І я схилився упокорено,
 Діткнутий лезом двох мечей.
 Освячений, в солодкій муці я
 Був по той бік добра і зла...
 А наді мною Революція
 В червоній заграві пливла.

Накидано 1907
 Викінчено 1922

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Визначте жанр поезії «Іванові Франкові».
2. Який епіграф додав автор до поезії «Іванові Франкові»?

Середній рівень

3. Поясніть назву вірша «Блакитна Панна».
4. Знайдіть символічні образи у поезії «Інфанта».

¹ С і л ь в е т а — силует.

Достатній рівень

5. Звернувшись до твору «Іванові Франкові», розкрийте авторський погляд на роль поезії в житті людини й суспільства.
6. Як у вірші «Блакитна Панна» змальовано красу природи? Проілюструйте свою відповідь цитатами з твору.
7. За допомогою яких художніх засобів зображено жіночий образ у поезії «Інфанта»? Розгляньте ці засоби, звернувшись до твору.

Олександр Олесь

(1878-1944)

Найблисुकіший із сучасних поетів...

М. Сулима

Олександр Іванович Кандиба (літературний псевдонім — Олександр Олесь) народився 5 грудня 1878 р. в містечку Білопільля на О/мщині. Батьків рід був чумацьким, материн — селянський. Батько майбутнього поета працював на рибних промислах на Волзі, де й загинув, коли Олександрові, старшому з дітей, виповнилося 11 років. Мати залишилася

«з трьома дітьми й трьома карбованцями в кишені». Незважаючи на матеріальні нестатки, вона багато уваги приділяла вихованню дітей, дбала про їх освіту. Саме від матері Олександр навчився грамоті, завдяки її впливу полюбив українську поезію.

Одержавши початкову освіту в сільській школі, Олександр у п'ятнадцятирічному віці вступив до хліборобської школи в містечку Дергачі, що під Харковом. Навчаючись, заробляв на життя репетиторством, Закінчивши школу, деякий час був вільним слухачем агрономічного відділення Київського політехнічного інституту, а з 1903 р.— студентом Харківського ветеринарного інституту, який закінчив у 1908 р.

Одружившись зі студенткою Бестужівських курсів Вірою Свадковською, Олександр Олесь оселився в Петербурзі, де навчалася дружина. Його спроби підшукати роботу в газеті чи видавництві виявились марними. Згодом вони з дружиною переїхали до Києва, де письменник, у якого до 1918 р. уже вийшло п'ять поетичних збірок, був змушений заради заробітку працювати ветеринарним лікарем.

Події Лютневої революції 1917 р. у Російській імперії та пізніше утвердження Української Народної Республіки Олександр Олесь зустрів схвально. На хвилі революційного піднесення він прагне реалізувати себе в журналістиці. Однак жовтневий більшовицький переворот 1917 р. в Петрограді та пізніша більшовицька інтервенція в Україну відчутно послабили революційний ентузіазм поета. У 1919 р. Олесь виїздить спочатку до Будапешта, а потім до Відня. Від 1923 р. письменник оселився в Празі. В еміграції займався літературною та журналістською діяльністю. Помер Олександр Олесь 22 липня 1944 р. у Празі.

Перші літературні спроби Олександра Кандиби (пізніше — Олександра Олесья)*були здійснені ще в дев'ятилітньому віці. Під час навчання у хліборобській школі він брав участь у випуску рукописного журналу, писав твори як українською, так і російською мовою. Важливим у поетичному становленні письменника стало літо 1906 р., коли він разом зі своєю нареченою В. Свадковською перебував на відпочинку у Криму. Там на основі раніше написаних та нових віршів він підготував до друку свою першу поетичну збірку «З журбою радість обнялась», яка побачила світ на початку 1907 р. Саме В. Свадковська дала життя його літературному псевдоніму, називаючи поета Олесем (похідне від Олександр). Дебютна публікація викликала прихильні відгуки критиків та забезпечила авторові досить широку читацьку популярність. Це, заохотило поета: одна за одною почали виходити збірки його творів. До 1918 р. Олександр Олесь уже був автором п'яти поетичних збірок. Перебуваючи після 1919 р. в еміграції, письменник не залишав літературної праці. У цей період ним були видані збірки «Чужиною» (1919), «Кому повім печаль мою» (1931) та книжка сатиричних віршів «Перезва» (1921). Олександр Олесь є також автором драматичних творів: «По дорозі в Казку», «Золота нитка», «Танець життя», «Над Дніпром», «Ніч на полонині».

В історію української літератури Олександр Олесь увійшов перш за все своїми поетичними творами. Ліричний герой його творів — завжди інтелігент, зосереджений на переживанні своїх внутрішніх психологічних проблем, а коли й звертається до громадянської теми, то, як правило, далекий від декларацій, швидше афективно-емоційний. Особисте відіграє в поезії Олесь більшу роль, ніж громадянське. Пріоритет віддається духовним і душевним пошукам людської особистості, яка прагне осмислити, досягнути, відчувати парадокси буття, частіше розглядаючи світ у його цілості як загадковий і стихійний рух позалюдських сил.

Письменник очима сучасників і нащадків

Для українського читача перша книга Олесева була «нечаянная радость», висловлюючись словами Ол. Блока. Радо зустріли нового поета, здається, всі, крім Франка, що в «Літературно-науковому віснику» суворо поставився до дебютанта («соловейкове цвіріння-кання»); його вихваляли представники старшого покоління...

Все це доводить, що, очевидно, Олесь прийшов з мотивами й формами, доступними для пересічного читача з інтелігенції, що справжнім «новатором» він не був, бо нові літературні напрями раз у раз натрапляли й натрапляють на великий опір з боку критики й читачів. І навпаки, здебільшого мають успіх ті письменники, що, не пориваючи круто з традицією, все ж змінюють її, вносять щось своє й сучасне. Може, в масштабі всесвітньому він нескладний, простий поет, але в українську поезію він вніс певне надбання громадське, психологічне, формальне.

Безпосередність і щирість відчуття, внутрішня правдивість образів, не складних, не надуманих, хоч і запозичених часто чи з передньої поетичної традиції української (та російської) чи з народної поезії, бо поети рйз у раз використовують здобутки минулого,— це все надає Олесевій поезії привабливих рис і спричинило до його широкої популярності свого часу.

П. Филипович

* * *

З журбою радість обнялась...
В сльозах, як в жемчугах, мій сміх.
І з дивним ранком ніч злилась.
І як мені розняти їх?!

В обіймах з радістю журба.
Одна летить, друга спиня...
І йде між ними боротьба,
І дужчий хто — не знаю я...

1906

ЧАРИ НОЧІ

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її,—
Знов молодість не буде!

Ти не дивись, що буде там,
Чи забуття, чи зрада:
Весна іде назустріч вам,
Весна в сей час вам рада.

На мент єдиний залити
Свій сум, думки і горе —
І струмись власної душі
Улий в шумляче море.

Лови летючу мить життя!
Чаруйсь, хмілій, впивайся
І серед мрій і забуття
В розкошах закохайся.

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче.

Відбилися зорі у воді,
Летять до хмар тумани...
Тут ллються пахощі густі,
Там гнуться верби п'яні.

Як іскра ще в тобі горить
І згаснути не успіла,—
Гори! Життя — єдина мить,
Для смерті ж — вічність ціла.

Чому ж стоїш без руху ти,
Коли весь світ співає?
Налагодь струни золоті:
Бенкет весна справляє.

І сміло йди під дзвін чарок
З вогнем, з піснями в гості
На свято радісне квіток,
Кохання, спів і млості.

Загине все без вороття:
Що візьме час, що люде,
Погасне в серці багаття,
І захолонуть груди.

І схочеш ти вернуть собі,
 Як Фауст, дні минулі...
 Та знай: над нас — боги скупі,
 Над нас — глухі й нечулі...»

Сміються, плачуть солов'ї
 І б'ють піснями в груди:
 «Цілуй, цілуй, цілуй її:
 Знов молодість не буде!»

1904

* * *

О слово рідне! Орле скутий!
 Чужинцям кинуте на сміх!
 Співочий грім батьків моїх,
 Дітьми безпам'ятно забутий.

О слово рідне! Шум дерев!
 Музика зір блакитнооких,
 Шовковий спів степів широких,
 Дніпра між ними левій рев...

О слово! будь мечем моїм!
 Ні, сонцем стань! вгорі спинися,
 Осяй мій край і розлетися
 Дощами судними над ним.

1907

Зі «Словника літературознавчих термінів»

Драматичний етюд — невелика, переважно одноактна п'єса.

ПО ДОРОЗІ В КАЗКУ

Егійюд на 3 картини

І картина

Ліс. Ніч. Люде. Сплять, збираються спати.
 Убрання не має ознак нації й часу.

ВІН.

Ю р б а (старі, молоді; чоловіки, жінки, діти).

Д і в ч и н а .

Окремі голоси з юрби:

— Сьогодні тепло так, що можна не вкриватись.

— Гляди, щоб вранці бігать не прийшлося та грітись.

— А так! Мороз одурювать уміє.., Сховається на мить, усі роздягнуться, зрадіють, а він на тебе — стриб! Почав кусать і кров морозить в жилах.

— Ет! Що мороз?! В кожух сховайся та й сиди, а от од голоду сховайся!..

— Останній хліб ми доїдаєм... Що далі будемо робити?!

Х л о п ч и к . Я їсти хочу вже й тепер.

— Ми помремо всі з голоду...

— Не бійсь! До смерті ще далеко!..

— А знаєтеся чув, що можна жить любісінько травою і старості діждатись. Адже ж он живиться травою буйвіл, кінь, коза. Коли ми хліб увесь з'їмо, гайда усі на пашу!

— Ну, ти не смійсь! Пасися сам, коли не маєш чим трави наскубти... А нам Бог дав, крім рота,— руки.

— Чого ви завелись?! Скажіть ви краще — хіба трава людині не завадить?

— Дарма! Привикнути до всього можна. Авжеж! Як звикне — буде жити.

— Ми на зиму нагорнем гори сіна!

— Що? Й зимувати тут?! Та ми померзнемо.

— Хати збудуєм.

— А чихМ палити?

— Навколо — ліс! Палити є чим.

— Я не про те кажу,— вогню ми де дістанем? Коли б огонь в нас був, ми б, може, й стежки не згубили...

— У лісі живемо, у лісі й заблудились.

— Ішли вночі.

— В цім дісі завжди ніч — вночі і вдень.

В і н. Ні, ні! В цім лісі жить не можна. Дорогу треба нам шукати!

Сміх.

— Еге, піди та пошукай! Шукали ми доволі... аж ноги покололи...

— Я щоку розірвав.

— Я око виколов.

— А в мене брата задавив редмідь.

— Піди та пошукай ведмедя.

— Спитай у його. Може, знає він, де простяглась дорога...

— Куди йому питать ведмедя? Він борсука злякався вчора.

Сміх.

В і її. Я не злякався! Мені здалось, що вовк ворухнеться в кущах...

— Так ти б його за хвіст! Зідрав би з його шкуру, от і було б прикритись чим... А то поглянь, яка сорочка на тобі. Уся в дірках... Того тебе і дівчина не любе.

Д і в ч и н а. Це я? Так він же ще малий! Йому про це й гадати рано.

— І досі він за мамою сумує... Я чув, як раз вночі він кликав: «Мамо, мамо!»

Сміх.

— Ну, от! От, змалились! Чого сміятися і що ви смішного в словах його знайшли? Коли б піти та пошукать, то, може б, і знайшлась дорога. Вона ж десь єсть, напевно.

— Дивись, який знайшовся оборонець! Ти свині з ним, бува, не пас?

— Це з тим, що борсука злякався?! У його батька не було свиней... У його батька був кобзар.

— Так він водив за руку батька?!

Сміх.

В і н. Смійтесь! Ваш сміх мене минає.

Лягають останні. Дівчина підходить до нього
й кладе йому на плече руку.

Д і в ч [и н а]. Мені тебе зробилось жалко... Я знаю, в тебе серце добре, як в дитини.

В і н. Жалко! Правда: дітей жаліти тільки можна.

Д і в ч [и н а]. Я іншого люблю. Мій молодий на цілий хутір швець. Усі до його йдуть. Поглянь, які мені він чоботи пошив! В інших вже давно побилися в дорозі, а в мене ще міцні, немов з колодки вчора зняті. А ти? Ти б що мені зробив? Ти так, як вітер! Сьогодні — тут, а завтра — там. Всі люде на роботі, а ти сидиш собі та граєш на сопілку. Неправду я кажу? Не сердься...

В і н. Так, так... Боротись я не вмю, і не дало життя мені у Руки зброї... Я слабкий... Ах, я найслабший від усіх!..

Д і в ч [и н а]. Ти плачеш? Годі!.. Ну, дай, маленький мій, я слізюнки утру... Ну, веселіший став? Ну, заспокойся — не всім орлами бути!

В і н. Орлами бути! Сидіти з швайкою і шкуру колупать — невже це єсть літання попід небом?

Д і в ч [и н а]. Він не літає, він латає,— роботою він дужий...

В і н. Кому потрібно те, що він там щось латає?!

Д і в ч [и н а]. Тому, для кого він латає.

В і н. А той — кому потрібен? Гробакам?.. Орел! Орли літають над землею, орли з-під хмар клеочуть і, наче дзвоном, клетотом до себе кличуть. Одних з землі здіймають, другим запалюють серця, на третіх жах наводять!.. Твій швець не був ніколи в небі, твій швець нікого не здіймав з землі угору, нікого і не кликав...

Д і в ч [и н а]. Навіщо кликати йому, коли до його йдуть самі у хату люде?

В і н. Про лет у небі я кажу. У хаті ж ніде й крил розправить.

Д і в ч [и н а]. Зате сидіти є де. Тепло. Тихо. Громи там не гримлять, і блискавки не палять.

В і н. Я не боюсь небес! Мої відкриті груди!

Д і в ч [и н а]. Зате землі боїшся. Тебе, пригадуєш, за щось ударив хлопець; ударив раз і другий, а ти замість того, щоб його схопити, стоїш собі та червонієш... А далі сльози — бризь! Кап, кап... До тину ти припав і плачеш...

Тиша.

В і н. Ет! Коли б могла ти глянуть в душу... Яке там пекло! А скільки всі оці, що завжди сплять, накидали каміння в неї!.. О, чом я не такий міцний душею, як вони?! У їх душа, як кремій: б'єш крицею по ній, а з неї іскри ллються. їм очі зав'язи на цілий рік, вони мовчатимуть, аби їм хліб було дістати можна вільною рукою. Удар їх батоном, вони не закричать від гніву. В очі плюнь і дай їм шеляг, вони тобі устами припадуть до рук... Вони міцні, душа їх — кремій, а я слабкий. Мене стрілою ране навіть погляд злий...

Д і в ч [и н а]. Ну, що ж? Терпи! Не всім же бути міцними: єсть — камінь* єсть — вода.

В і к. Так... єсть — камінь, єсть — вода... *(Дивиться на них)*
І справді, всі як камені лежать. Не дивиться їм грізно в очі «завтра». Наїлись хліба, ну, і досить. А завтра кору гризтимуть, а там траву...

Д і в ч [и н а]. Я спати йду... *(Іде й зникає в тім'мі)*

Х т о с ь *(підводиться)*. Лягай, лишень, і ти, а то ти спати заважаєш. Удень сміються з тебе, то ти мовчиш, а уночі, як всі заснуть,— своя для тебе воля. Лягай! Ми знаємо і так, що в тебе без кісток язик.

В і н. Я спати не піду, не ляжу. Вже світає...

Х т о с ь ще *(прокидається)*. А що таке? Ти й досі не лягав?

— Балакав з дівкою... Я чув усю розмову... Я чув про що, ха-ха, орел наш клекотав! Ти знаєш, він орлом назвався дівці? Твій молодий, мовляє, що? Швець! А я — орел крилатий.

— Та ну? Ха-ха! Коли ми встанем ранком, я розкажу тобі про його матір. Вона й зимою ходила боса...

— Тому-то він, ха-ха, й не любе так шевців!

Він рушає.

— Куди це ти ідеш?

В і н *(суворо)*. Іду шукать дорогу.

Сміються.

— От, дурень! Гляди, там ще ведмідь тебе піймає!..

— Та він злякається! Злякався ж борсука! Він вернеться через хвилину.

В і н. Ні, не вернусь!

Дехто прокидається.

— Про що говорите? Що сталося вночі?

— Та ось іде шукать дорогу.

— Від розуму не піде.

— Та що вам? Хай іде! Наколе ногу на колючку, прискаче зайцем дітям на утіху.

В і н. Я, не знайшовши, не вернусь. Знайти я мушу. Душа болить. Я більше тут не можу жити. Тут можна одуріть!

— Ти йдеш? Ти справді йдеш?

— Лягав би та заснув, а то всю ніч не спав, з дівчатами балакав.

— Ні, справді, ти ідеш? Кажу ж, наколеш ноги.

Він пішов ліворуч і зник. Хвилину чути тріск і шелест.

— Що, він пішов? Я думав, він жартує. Ще пропаде!.. Агов! Вернись! (*Пішов за ним.*)

Людей прокидається ще більше; деякі сідають, деякі встають.

— пішов?

— Хіба пішов?

— Атож!

— Навіщо ж ви пустили?

— А як же ти не пустиш?

Тиша.

— Ще... згине!

— А шкода: нікому зла він не робив.

— Всі молоді — гарячі. І я колись хотів іти шукать дорогу. Уже і чоботи озув.

— Чому ж ти не пішов?

— Та так зробилося одразу страшно.

Хтось (*вертається з лісу*). Я не догнав його: гілля прокляте не пустило. Коли б було видніш, кривавий слід мене б довів до нього. Десь пахла кров, а де — не зміг я розібрати.

— Чого б ти не схотів! Якби було тут видко.

— Нащо б тоді й шукать дорогу?

— Нащо?! Щоб вийти з лісу.

Тиша.

— А десь тропа тут, певно, єсть! Не може бути, щоб люде тут ніколи не блукали. В такому лісі всяк заблуде!

— Звичайно, тут не диво заблудити...

Тиша.

— А що, як він дорогу знайде?

— Ти думаєш? Ха-ха! Той дурень?..

— Чого він дурень? Не був він зроду дурнем.

— Ну, не кажи сього! Він з посміху ніколи ке виходив.

— Багато треба людям, щоб сміятись! Піти не так, як ходять люде, або зробить не так, як роблять всі,— то й осміять тебе готові!

— А звісно: люде людьми.

— Мені здається, найде він дорогу.

— Чого тобі здається?.. Ходили ж і без його.

— Мені здається, він ніколи б не пішов, коли б не знав, що тут десь близько стежка. Мені здається, він її шукав давно вже і знайшов.

Д і в ч [и н а]. Коли б на землю він дививсь, то, може б, і знайшов, а то він дивиться угору. Збирається усе летіти.

— А крил не має.

— Малого й не стає... от шкода!

— Малого?! Ха-ха-ха!..

Тиша.

— Подумаєш! І не злякався піти у нетрі.

— Божусь, що він стоїть десь за кущем і нашу всю розмову слуха.

— Звичайно, в ліс злякається піти. Злякався ж вчора, кажуть, борсука?

Сміх.

— Чи найде він дорогу, а чи ні, а тут не можна довше жити.

— Ого, подумаєш, який знайшовся пан! Молив би Господа, що він створив тебе людиною і ти сидиш між нами, а не вартуєш псом майно абощо.

— Я вартував не раз у пана. Собака спав, а я ходив і прислухався. А це... життя хіба? Хіба я про таке життя раніше марив?

— Хо-хо! Чого ти в дідька забажав!

Дитячий голос I. I я про інше марив.

Дитячий голос II. I я.

— I я.

Грубі голоси:

— Це не життя — прокляття!

— Тюрма якась!

— Печера.

Чути далекий голос у лісі.

— Що це кричить?

— Де? (Підвіши руку, до інших) А стійте... тихше... Я не чую...

— Та це тобі почулось.

— І я мов чув.

Чути крик знову.

— Це він кричить! Йй-Богу, він.

— Він нас знайти не може.

— А може, він попавсь ведмедю в лапи та кричить — рятуйте.

Знову голос.

— Вій нас шукає... Агов! Гу-гу!

— Гу-гу!

Г о л о с и :

— Гу-гу! Гу-гу!

— Ми тут!

— Ми ось де!

— Ага, знайшов? І сам тепер не радий!

— Ого, ого!

— Іди сюди!

— Піти б йому назустріч: піймав він, може, що... не доне-се, не вдерже.

— Ходімо ближче.

— От ще — іти! Його ніхто не посилав,— хай сам же і шукає.

Г о л о с (ближче). А де ви? Де ви? Сюди, сюди до мене!

— До його — чуєте? Він кличе нас. І як його вовки не з'їли?

— І не злякався! Відважний!

— Він, може, порося піймав та рота затулив йому, щоб свині не почули. Піду йому назустріч: цікаво дуже глянуть.

В і н (вривається в гурт). Брати мої! Вставайте!

— А що таке?

— Що сталося? Кажи мерщій.

В і н. Вставайте всі! Ні, всі вставайте!

— Та ти кажи: ми й лежачи почуєм.

— Занадто ти ще молодий, щоб нам, старим, вставати.

В і н. Не стану я казати, поки не встануть всі, не стану!

— Дивись, який гарячий! Божевільний!

— Давайте встанем. Га? Устанем?

— Доведеться...

— А що ж? Хіба нам важко?

Встають.

В і н. Брати мої! Я радість вам приніс велику. Я радість вам приніс! Сам Бог навів мене, брати мої, на стежку.

Г о л о с и :

— На що? На стежку?! Не може бути! Ми скрізь тут навкруги шукали, ми всі шукали й не знайшли. Хто з нас шукав?

— Ось я шукав.

— І я.

— І я шукав.

— Тати ж далеко не ходив,— за куц пішов, постояв, а зараз кажеш, що шукав.

— Та й ти, коли на те уже пішло, і ти далеко не ходив. Ти навіть під кущем заснув!

В і н. Брати мої, тропа!

— Яка тропа? Тобі приснилось, може?

— Нащо даремно нас підвів із землі? Я встав, мовляв, якесь там диво сталось: кілком убили звіра або козу піймали у тенета.

— І я чекав якогось дива...

— І я чекав.

В і н. Брати мої, тропа! З цього страшного лісу, де вічна ніч стоїть, вона веде у день рожевий, вона веде до сонця! Брати мої, до сонця!

— Сусіде, ти бачив сонце?

— Ні, але мені казали, що сонце єсть.

— А я вві сні його колись угледів — сяє!

— А я раз зліз на дерево високе, а вітер як хитне гілля дерев, мені в очі так і ударив промінь. Я б, може, і осліп, так баба чимсь мені присипала обидва ока, і все пройшло.

В і н. Що кажеш ти? Я бачив сонце і дививсь на його. Очам воно дає єдину втіху. Ходімо ж ми назустріч джерелу утіхи!

— Ти сам іди, а ми і тут свій вік як-небудь доживем.

— На те живем, щоб вік дожити.

— До сонця кличеш ти,— для нас дорога це далека, а от як з лісу вийдеш ти і день ясний угледиш, вернись до нас та й нам розкажеш. А то ми чуєм: день та день, а де він — нам ніхто не скаже.

В і н. Брати мої! Зоря зійшла над нами!

— Яка зоря? Він божевільний зовсім!

Дивляться вгору.

— НІЯКОЇ зорі.

— І я не бачу.

— І я.

— І я.

В і н. Заблисла нам мета в тумані, з метою жить не те, що без мети. Мета знімає з плеч вагу велику і крила нам легкі дає. Сліпі з метою йдуть, як зрячі.

— Постійте: чому це він усе говорить? Тут є старші від нього.

Молоді голоси: .

— Нехай! Нехай! Слова його як струмінь ллються.

Вони дають якусь надію.

— Вони на серце падають.

— Вони знімають гніт з душі: мені немовби легше стало.

— І мені.

— І мені.

В і н. І я вас поведу до світлої мети: тропа веде до неї» Що тут тропа лежить, про це я знав ще змалку. Мені казав один мандрівець, що той, хто вперше йшов по ній, щоб не згубить її, ішов і сіяв мак червоний! І я дві квітки сам знайшов.

— Знайшов?! Ану, квітки нам покажи.

— Про мак давно ми чули.

— Ти б нам квітки приніс та показав, щоб ми могли по-йняти віри.

— Про мак, звичайно, всі ми чули.

— То та тропа хіба лежить в долині? Вона по горах в'ється!

— То, може, ця тропа й на гори вийде.

— А може, й так.

— Ти мак нам покажи!

— Еге, ти мак нам покажи!

В і н. Ось мак! Ось мак! Я заховав його на грудях. *(Виймає дві квітки маку)*

— Дивіться: мак! Йй-Богу, мак...

— Справді мак?

Всі оточують його.

— Або я сплю, або квітки я бачу.

— А дайте гляну я.

- Постій! Не всім же зразу.
- Який великий!
- Який червоний!
- Як кров.
- Як кров.
- Як кров.
- Та це не мак — це кров його.
- І пахне кров'ю.

Тиша.

- А ось на боці теж. Ось гляньте на сорочку!
  - Це знову кров.
  - Ану! (*Бере рукою і знімає*) Знімається! Пелюстки маку!
- Третя квітка!
- Це та тропа!
  - Постійте! Що ви?!
  - Це та тропа!
  - А гляньте, квіти свіжі.
  - Мені здається, що вони зів'ялі.
  - Свіжі, свіжі!
  - Живі, живі!
  - Ми підем з ночі!
  - Ми вийдем з лісу.
  - Ми вгледим ранок.
  - Ми вгледим сонце.
  - Ми вгледим день.
  - Ми вийдем з лісу.
  - Та що це ви?! Куди іти?! Хіба забули ви, як важко йти, як страшно.

В і н. Я поведу вас, я йтиму перший. Ви візьмете кілки, а я розкрию груди і вільними руками терни колючі буду розгортать. Там день, блискучий день, я бачу, і ви, ви всі мене не зможете спинити.

— Я вже старий і вже гаразд не бачу,— він справді дужий, молодий?

- Погляньте, як у його очі блискають, неначе у вовка.
- Якою міццю дихають слова!
- Він не злякається.

В і н. Розбийте груди і серце викиньте моє голодним псам, коли я світло дня не вгледжу. Коли злякались ви, я сам піду з надією за руку!

— А це ж, здається, той, що раз колись злякався борсука?..

— Мовчи, ти знаєш там багато!

— Хіба не бачив ти, коли він сам пішов у нетрі? А перед сим хіба не чув ведмежого ти реву?

В і н. Хай грім мене ударе, я впаду без крику, хай ляжуть на тропі, я перейду по їхніх спинах. Я не боюсь нічого.

— Який він сміливий!

— Який відважний!

— А може, це не він, а може, це другий?!

Д і в ч [и н а] (*підходить до Нього*). Це ти? Твій вид і голос. А дай я гляну в очі... Ти не плачеш?

— Хто? Він заплаче? Тобі приснилося, може?

Д і в ч [и н а]. Ні, ні! Я бачила сама, як він вночі сьогодні плакав.

— Запорошив він, може, око.

— Упала, може, з гілки вранішня роса.

— Роса, роса, звичайно, впала.

Д і в ч [и н а]. То так мені здалося?! Ти... не плакав?!

В і н. О, коли б міг я плакати і ублагати вас слізьми покинуть ліс великий! О, коли б міг я іскрами вогняних слів своїх цей ліс проклятий запалити і вам одкрити небо!

Д і в ч [и н а]. Адже ж ти той, що любиш так мене?

В і н. Коли б я міг потоком сліз своїх невпинних з корінням вирвати дуби столітні і вам блакитний обрій показати... Я плакав би...

— О, як він любить нас!

— Як жалує він нас...

В і н. Брати мої! Зійшла зоря над нами. Заблисла нам мета. А ще недавно так ми сном глибоким спали і вірити не вірили в ніщо. Життя було для нас повільним умиранням. Родились ми на те, щоб в той же день почати умирати, бо смерть була для нас не гірша від життя. Тепер же будем жить на те, щоб жить. Тепер горіть на те, щоб дужче розгорітись. Яке велике щастя!

— Він справді ту тропу знайшов, що вдень виводе з лісу.

В і н. Я в Казку вас веду, брати мої, у Казку! Там день, там сонце золоте!..

— Так він веде нас в Казку?

— А ти не чув?! Він нас веде у Казку.

Д і в ч [и н а]. Мені колись казали, що в Казці тій живуть крилаті люде. По двоє крил у кожного, і навіть у дитини. Я дуже хочу вгледіть Казку.

— А я останусь тут. (*Згодом.*) Та ви усі хіба йдете?!

— Не знаю... я іду.

— І я.

— І я іду. Я нізащо тут не лишуся.

— І я.

— І я.

— То, може, й ми, стара, помалу підемо за ними?..

— Авжеж... подибаєм. На старість, може, сонце вгледим.

— То б сі йдемо?

Г о л о с и . Усі, усі, усі!

В і н . Світає! То ранку чистого пробивсь крізь хмари листу усміх дивний і нас, стриваючи, вітає. Привіт тобі, прекрасний ранку! За всіх братів приймай від мене привітання. (*Вдаючись до юрби*) А ви... вже на ногах?! Ви вже готові йти за мною? Я бачу — все лахміття ви забрали! Покиньте все: нас ждуть там оксамити!

— Оксамити!

— Оксамити!

— Покинь!

— Покинь!

— Покиньте!

— Ні, краще все давайте в купу зложимо. Коли б, не дай нам Боже, не дійшли, повернемось назад і розберем, хто щеоставив.

— Чого ми вернемось?

— У ліс вертатись знову?!

— Ти божевільний!

— А може, він сказав і правду?

— Може, й правду.

— Спитай у Його.

Підходе до Нього.

— Скажи: невже ми можемо сюди вернутись знову?

В і н . Хто в Казку йшов хоча вві сні солодкім, той в ліс уже не вернеться ніколи!.. Для того ліс труною, пекло? здасться. Немов орел, прикутий до землі, той буде в неб<рватись доти, аж доки серце не порве. Брати мої! Я вас вед

у Казку. Усі, усі за мною! *(Він розхилиє віти і йде, за ним юрба)*

З а в і с а

II картина

Ліс. Удосвіта. В і н . Д і в ч и н а . Ю р б а . Троє молодих, подібних один до другого, стоять ліворуч.

О к р е м і г о л о с и з ю р б и :

— На дереві, що зламано вітрами, він сів з подружжям відпочити.

— І нам звелів спочить і подождать, поки надійдуть всі.

— Невже ми будемо усіх чекати? Їх сотні, тисячі іде; вони на милі розтяглися. Калік же нам за рік не дочекатись!

— Звичайно, ні. Та ми не будем їх і ждати. Вони і так до-рогу знайдуть: ми ж слід лишаєм за собою.

— Коли б спитать в його: як він гадає про калік.

— Не заважай йому сидіть і спочивати: він цілу ніч ламав гушавину проклятих нетрів. Він сам ходив туди, куди б із нас ні один не пішов.

— То, може, він, а не вітри, і дерево зламав?

— Це не по людській силі.

— А ти хіба у нього силу міряв?

— Я сам своїми вухами сьогодні чув, як щось у лісі затрі-щало. Здавалося, зірвались тисячі якихсь звірів і понеслись, злякавшись, в нетрі.

— То він зламав, я в цьому певен.

— Я це й раніше знав.

— Невже зламав такого дуба? Яка ж у його сила!

— Він демон!

— Він пророк!

— Він був, я певен в тому, був у Казці.

— Щоб так дорогу знати, то треба бути вже не раз у ній.

— Він нам не раз казав про неї і раніше.

— Невже він з Казки? Чому тоді він крил не має? У Казці всі крилаті.

— А ти хіба дививсь, чи єсть у нього крила? Коли б він сам хотів побути в Казці, то, може б, він давно вже полетів, але він хоче всіх нас вивести із лісу.

Тиша.

— А ось тепер чомусь не бачу я тропи.

— Не бачиш? Як же так? Ану, приглянься краще!

— Хоч око виколи — не бачу.

— Невже тобі не видно, що на ній трава хоч і росте, а ніби чимсь пририта...

— Але ж і праворуч, і ліворуч трава пририта. Чому ж ти думаєш, що сарни не могли ходити тут і пастиись?

— Ось він іде... Ми можемо його спитати самого.

— Навіщо там питати? Ні ліворуч, ні праворуч не вів він нас ніколи.

— А все ж спитай Його, спитати можна.

— Спитати можна.

— Підходить він, підходить... Нащо питати? Нащо питати? Хіба не знає він, куди веде нас?!

— Я не казав сього, я не казав сього. Звичайно, турбувать не варто. От я тепер вже виразно дорогу бачу. Так, так вош іде... он, он куди!.. А онде-де зникає...

— Ха-ха! А ти казав, що сарни походили.

— Я не казав, я не казав... То вам почулось.

**В і н іде, за ним, зігнувшись, Дівчина, щось ніби зриваючи.
Напівсхилившись, поривчасто ступає юрба. Рухи, убрання,
навіть обличчя майже однакові.**

В і н (*іде*). Якась година пройде — і майже всі зберуться ту до гурту. Тоді розкажете, що з ким в дорозі сталося, хто бу відважніший від других, хто духом падав. Умерлих слової щирим пом'янем, без смутку довгого і зайвих сліз. Не наА мої соколи, плакать і віддавать себе під дощ безсилик елі; Хай ті старі, що ззаду йдуть за нами, на цілий ліс голосят] Для їх в житті нічого не осталося, крім жалю. А ми, ми будем іти вперед І ГруДьхМІИ дужими дорогу пробивать для себе, дл онуків. О, не хиліть голів журливо, угледівши на стежці труз труп брата або друга. Де жертви, там і перемога!

— Він знає все.

— Він баче все.

— Він пророк.

— З ним Бог говоре.

— Він буде в Казці королем.

— Він, може, й є король і тільки зняв корону.

**У сей мент підходе Дівчина до Його з вінком з червоних маків.
Він стає праворуч.**

Д і в ч [и н а]. Прекрасний мій, улюблений! Дозволь мені надіть на голову твою вінок з червоних маків. Нечутно я ходила за тобою і мак збирала в травах. Він так горить, як кров твоя вогняна. *(Кладе Йому на голову вінок)*

В і н. Отут поправ. Щось ніби в голову вп'ялося кігтями.

Д і в ч [и н а]. То, мабуть, терен. Найбільше він до маку підійшов. У терну кучері такі ж, як і у тебе.

— Погляньте,— він в короні!

— Я вам казав, що він король.

— А я давно корону в його запримітив.

— Вона з живих квіток!

— Не з золота, не з срібла.

— Не з каменю морського.

Тиша.

— Я бачу лист терновий у короні.

— Терновий лист?! Навіщо терен здався?

— Поранити колючки можуть.

— На те, щоб квітки не зів'яли...

— Він король.

— Він пророк.

— З ним Бог говорить.

— Він нас веде у Казку.

Народ усе надходить. Підходять, знімають з плеч торби, сідають стоять, слухають. У всіх обличчя, як у прочан.

— О, Боже мій! Із лісу, що давив нас, що небо чисте застилав, ми вийдем наостанку!..

— Ми вгледимо блакить небесну.

— Ми вгледимо проміння сонця.

— Надивимось на світ Господній.

— Життю всю душу віддамо.

— Як солодко віддати душу.

— Як радісно умерти в щасті!

— Як радісно згоріти в ньому.

В і н. О, радісно! Сказав ти правду. Коли у тебе сил остануться краплини, візьми і кинь в них іскри серця: нехай горять! Вогонь тоді осяє цілий світ, зогріє все в твоїй душі холодній і ти на мить одну таке зазнаєш щастя, якого ти не зміг зазнати за все життя своє нудне і сіре.

— Правда.

— Правда.

— Правда.

— Я горю.

— І я горю.

Дівочі голоси. І я горю. Душа моя, що мерзла в холоді життя, немов одтала, і з-під снігів її пробились трави.

— В моїй душі квітки неначе розцвіли.

— В моїй — пташки защебетали.

— А у моїй замаяли мов крила. От я їду, а в грудях щось літає. Я серце, думала,— коли прислухалась — не серце; насилу догадалась.

В і н. Згоріть в житті — єдине щастя! І ми всі горимо, як факели вогняні. Погляньте навкруги! Хіба не бачите, що стало вже ясніше, що ніч страшна боїться нас і гине. То наші душі і серця горять і ніч осяюють собою. Хай з нас хто-небудь догорит і згасне: йому позаздре небо! Бо він згорить щасливий. І, умираючи і догоряючи, він буде знати, що, може, черег рік в цім лісі хтось, блукаючи, угледе труп його зотлілик і скрикне радісно: «О брате мій! Ти йшов на те, щоб в огн згоріти, ти йшов на те, щоб влити віру в мене; сказати, ще і ти ішов, що тут, де ти погас, лежить дорога з лісу. О брат- мій, ти не погас — ти і тепер гориш, як стовп вогняний, ти і тепер показуєш дорогу. О брате мій! Прийми ж уклін ві; мене! Нехай ім'я твоє не сходить з уст людських вовіки». Таї скаже той, хто заблудив у лісі, так скаже той, хто стратив вір; і знайшов. Брати мої! Хто келих чистого життя не розлива: поволі, а випив зразу, хоч навіть і упав, той не умре вовік*: той все віддав життю, що міг віддати.

— Учителю! Що нам робити? Ось жінка плаче: її дитин захворіла і умерла. Ніяк її тепер розважити не можем.

Ведуть під руки жінку.

Жінка. Я найдорожче стратила в житті. Я стратил свою дитину. Мені нічого вже не треба: моя душа за рік ни мучилась украй, і смерть була б для неї сном солодким, а Бог мені утіху чисту дав,— він дав мені синочка. *(Плаче.)* Дл його і пішла я за тобою. Я дуїмала: піду, піду і понесу дії своє під чисте небо. Нехай угледе світ і сонце. Любила я і і злякалася ні терну, ні дороги. Йому найбільше я хотіла дат І я... я стратила його в дорозі.

Він. Утішся, мати! Не ти одна,— ми всі його згубили, його ми всі дорозі в жертву принесли. Ти ж втратила і найбільше. Ти в жертву принесла єдину втіху. Чолом тобі від нас! Прийми ти, мати-страднице, від нас уклін, найнижчий. *(До всіх.)* Брати мої! Раз діти умирають, то ми вже близько біля Казки!.. Ось ще ясніше стане, а там і сонце заблещить, і задзвенять пісні вітання. Брати мої! Утіште матір хвору, візьміть її під руки і ведіть. Утіште її, сестри... *(Тиша)* Тепер пов'ється стежка вгору. Далека путь, закидана камінням. Немов хтось не хотів, щоб люде йшли у світле царство дня, і по дорозі скрізь розкидав гострий камінь. Але угору!

— Угору!

— Угору!

— В царство дня.

Він. Угору, браття! Аж там десь, на верхів'ї, ми сядем відпочити і відти вгледимо на сотні миль цей ліс великий; побачимо, в якому напрямку йшли ми і де раніш блудили без дороги. Не кожний з нас угледить зможе, але я тим вкажу: на сотні миль у мене бачать очі.

— На сотні миль у його очі бачать.

— На сотні.

— Крізь ліс у його очі бачать.

— Який би ліс густий не був?!

— Горять у його очі.

— Горять.

— Страшні вони: як стріли ранять.

— Учора тигр хотів уже накинутись на його, а він блиснув очима, і звір, як ранений, поповз у корчах в нетрі.

— Я бачив, як очима він сьогодні барса прикував: до ніг його припав страшений барс і так лежав хвилину, мов зомлілий.

Він. А хто хотів би ліворуч узяти, то, за гілля хапаючись, ще не доходячи верхів'я, угледіти вже міг би відблиск Казки.

— А Казка ж де?

— Хіба в долині Казка?

Він. А Казка... Казка — вище... *(Тиша.)* А хто б хотів угледіти її блискучу браму, хай духом зробиться міцний, як криця. Злякатися — упасти в кручу і розбитись.

Х л о п ч и к . Хіба в дорозі нам ще кручі будуть?!

В і н . О, так, моя дитино! Великі кручі, і яри, і камені нас ждуть. Вітри і вихори літають там і жертв своїх шукають, і раді кожного звалить в безодні чорні, але ви сміливо підставте груди, відкриті груди: нема міцніш нічого в світі, як вони відкриті. Ламаються списи об них, і кулі плещуться безсило. (*Тиша*). Страшні потоки ми зустрінемо.

Ю н а к . Я перший перейду потік.

Д р у г и й . А як потонеш?

П е р ш и й . Як потону, життям своїм життя другого урятую.

В і н . Брати мої! Де жертви, там і перемога, і всі ви знаєте, що нас чекають жертви.

— Ми знаємо.

— Ми всі на їх готові.

— Гаряча кров зігріє нас в дорозі.

— Гаряча кров напоє нас в дорозі.

— Гаряча кров в собі відіб'є нам проміння Казки.

В і н . Гаряча кров, брати мої орли, посіє мак на пройденій тропі. Той мак довіку не" зів'яне, і кожний, хто піти захоче в Казку, ітиме доти, аж доки цвіту стане! Я вірю вам, я вірк в вашу силу! Коли ж її у вас не стане і йти не зможете вгдалі, скажіть мені, я гори розстелю, і ви по рівному за мнок підете тоді.

— Він гори нам розстелить.

— Ми гір не боїмось.

— Несуть нас крила.

В і н . Брати мої! За мною ж! Вище! Далі!

Він іде. За ним, співаючи щось молитовне,
ідуть десятки, сотні.

Завіса поволі спускається

III картина

Ліс. Великі скелі: Гірська природа.

В і н . Ю р б а . Д і в ч и н а . Х л о п ч и к .

В і н — сам, іде й спиняється. Гордо піднята голова, почувасться сила, але помітно, як хитається часом його постать. Сідає на камені. Хтось іде поволі і, угледівши його, говоре:

— Ах, ти сидиш.

В і н мовчить.

— У тебе вид біліш від крейди. Ти утомився? Занедужав?

В і н. Ні, ні! Я довго думав. Думки ж — вампіри: із мозку смокчуть кров, і через те блідий і вид у мене, може. *(Встає)* Недавно я боровсь з ведмедем. Єдина мить, і я лежав би на землі, розірваний на шмаття. Єдина мить!.. Я подолав ведмедя. Але... єдина мить...

— І можеш думати ти, що він би міг тебе роздерти? .

В і н. Все може бути.

— Ах, що ти кажеш, що ти кажеш! Мене твої слова косою підтинають... Тебе ніхто не подолає.

В і н. О, так,— ніхто! *(Тиша)* Скажи, я так тебе питаю, скажи, ну, як тобі здається? Коли ми вийдем з лісу? Коли ми ввійдем в Казку? Тринадцять днів ми пущами йдемо, а ліс не рідшає.

— Коли ми вийдем з лісу?! У мене ти питаєш?!

В і н. У тебе, так, у тебе. Скажи, ну як тобі здається?

— А ти *(івстає)*, а ти хіба не знаєш?

В і н. Я? Я... Знаю я, я знаю, ну, а ти?

— Нащо тобі мене питати? Раніш ти не питав нікого. Ти вів нас, а ми йшли і вірили тобі.

В і н. А ти тепер не віриш?

— Я не кажу сього, але мені хтось немов камінь наложив на плечі. Я далі йти уже не можу. Я упаду, я падаю... Я ляжу, я стомивсь... *(Лягає)*

В і н. О брате мій! Устань і вір: не зайде сонце ще за гори, як ми угледим Казку.

— Сьогодні будем в Казці? Сьогодні?! *(Підводиться ізнову опускається)* Ні, я полежу трохи, я стомивсь. *(Падає біля його ніг)*

Він *(ісхоплюється, швидко підходить до дерева, обходить його кругом і оглядає усе навколо)*. Ми вчора тут були! Це дерево я бачив!

— Що ти сказав?

В і н. Нічого... то так... я сам собі.

— Так важко... Я засну... Коли ви будете йти, мене лишть! Я мушу відпочити, я вас догнати встигну.

Дівчина і хтось з нею ідуть бадьоро.

Д і в ч [и н а]. А ти, мій соколе, мене чекаєш? Яка я рада!.. *(Весело)* Вона усе мене питала, чому врівні з тобою йти не може...

Д і в ч [и н а] (*приглядається до Його, потім кладе йому руку на чоло*). Чого ти так замислився і наче засмутився?

В і н. Я змучився... ішов... боровся... Я подумав... ах, я подумав...

Д і в ч [и н а]. Ти змучився... Ти змучився...

Тиша.

В і н. Скажи мені... Скажи мені... Учора ми... Учора тут ми не були?

— Дрижить у його голос...

Д і в ч [и н а]. Чого твій голос так дрижить? Ти, може, хворий?

В і н. Учора тут ми не були?

Д і в ч [и н а]. Ти, може, був, а я прийшла сюди сьогодні тільки.

В і н. Ти дерева цього не бачила ніколи?

Д і в ч [и н а]. Не бачила ніколи.

В і н. То, значить, так мені здалося... Ми далі йдемо?!

Д і в ч [и н а]. А ти... А ти... думав, що не... далі?

В і н. Ні, ні... Я так і думав... і думав так, що далі.

З долу недужим голосом:

— У мене він питав: коли ми дійдем в Казку? Слова його мене, як стріли, підтяли. Я з місця встать не могу.

Питав?!

Д і в ч [и н а]. Хіба не знаєш ти? Ти заблуdiv? Ти збивсь з дороги?

— А де його корона?..

В і н. Корона де?.. Не знаю. Я, може, в нетрях загубив її.

— Він загубив корону.

— (*З долу*) А я... її не пам'ятаю.

— Скажи, коли ми будем в Казці? Ти ж був, ти ж знаєш.

В і н. Я знаю... був... Я знаю...

— Ну, так кажи, чого ж мовчиш?..

В і н. Мені здається...

— Ви чуєте, як у його голос дрижить? Ви бачите, як жакливо у його бігають очі... Він не знає... Йому здається...

В і н. Мені здається, що ми сьогодні будем.

— Скажи, коли ми будем в Казці?

В і н (*встає*). Хто смів тут зараз засміятись? Чий голос тут мені над ухом прозвенів? Комар, чи що, хотів мене зля-

кати сміхом? Я грому не боюсь! Ти чуєш?.. *(Тиша)* І смерть... останній мій тріумф на світі!..

Той, що лежав, підводиться.

— Я не казав нічого. То ти спитав у мене, чи скоро ми у Казку дійдем? Я відповів тобі, що я не знаю. Хіба я можу знати? Я тільки йду і сам не знаю, як іду. Мене несуть немов великі крила.

— І я нічого не казав. Твій голос задрижав, я усміхнувся несамохіть.

В і н. Коли несеш ти жертву Богові, не личить усміхатись.

Д і в ч [и н а]. Він усміхнувся мимоволі,— прости йому.

Здалека чути співи молитовні.

— Ідуть, надходять... Ходім назустріч їм.

— Ми їм розкажем те, що чули. *(До дівчини)* А ти останешся?

Д і в ч [и н а]. Я... останусь.

Двоє ідуть ліворуч, і чути їх далекий сміх.

В і н. Хто засміявся?

Д і в ч [и н а]. Ніхто, ніхто... То так тобі почулось.

В і н. Ні, ні! Я чув, що хтось сміявся злорадно.

Д і в ч [и н а]. То так тобі, соколе мій, почулось.

В і н **проводє рукою по голові, зітхає.**

Ти зітхаєш? Ну, заспокойсь, ну, усміхнись, ну, глянь мені у очі... А може, ти того сумуєш, що загубив свою корону?! Не сумуй... Я знов сплету тобі вінок із маку. *(Іде, зриває квітки і сідає біля його ніг)*

В і н. Ти знаєш. Що мені здалось? Мені здалось, що ми йдемо, йдемо вперед і знов вертаємось туди, відкіль і ви-йшли. *(Тиша)* Ні, ні, зовсім не те мені здалося. *(Тиша)* Мені здалось, що я себе дурманом обпоїв. Ні, знов не те... *(Тиша)* Немов усі, що йдуть за мною, не йдуть... *(Тиша)* Немов усі сміються тільки з мене...

Д і в ч [и н а]. О мій улюблений! Хто сміє насміхатись?!

В і н. Ні, я не те хотів сказати... Мені здалось, немов уся юрба іде за мною, щоб подивитися на мене, як на чудо. І це не так, і це... не так... Ну, зрозумій... Мені здалось, що я лежу

і сплю, мені ж якийсь солодкий сниться сон. І ось тепер, і ось тепер мені усе єдиним сном здається.

Д і в ч [и н а]. Я й досі не сплела вінка тобі,— ламаються квітки. Пелюстки облітають, а стебла все ламаються.

В і н. Це справді сон солодкий. Невже б то я, слабий, найслабший від усіх, міг повести усю юрбу із лісу?.. Невже б я зміг, я б перший зміг іти і розривать терни колючі?! Невже б я міг, як стрілами, очима ранили і тигра, й лева?.. Не вірю я. Це сон усе!.. *(Тиша)* Не знаю, може, і не сон, а тільки я слабий... найслабший...

Д і в ч [и н а]. Ти плачеш? Плачеш?! *(Кидає квітки)* У тебе сльози?

В і н. Ні, ні, це так...

Д і в ч [и н а] *{гордо}*. Устань і вислухай мене. Я, може, цього більш ніколи вже казати не стану... Ти вів юрбу... Ти розривав кущі тернові. Ти зламаував дуби столітні, ти з левами поводивсь, як із псами. Ти вів нас в світлу Казку. Ти нам пророкував, і ми в словах твоїх пророчих у той же впевнювались день. Ти був найдужчий від усіх. Ти не боявсь ні грому, ні вітрів, і блискавки безсило падали, б'ючись об мідь грудей твоїх нелюдських. Я більш нічого не скажу.

Чути далекі співи.

Я йду назустріч сестрам і братам. Вони вітають ранок. Ранок! Ти засвітив його і сам безсило погасаєш! *(Іде назустріч співам)*

В і н сидить замислений і слухає співи. Стіви згодом стихають, і розтинається сміх. Прислухасться, встає. Поволі в йому прокидається сила, він виростає, гордо відхиливши голову назад, стоїть і жде. Регіт наближається, і юрба ввалюється на сцену. У одного на високому кілку його корона. Юрба, угледівши його, спиняється і мовкне. Опускається кілок з короною. Страшні обличчя ховаються. Декілька хвилин тиша.

— *(Ззаду, тихо)* Учителю! Нам сказали, що ти з дороги збився.

Легкий сміх, гудіння.

— Нам сказали, що ти не знаєш, куди іти.

— Нам сказали, що ти загубив корону. Ми знайшли.

— Нам сказали, що королем не був ти зроду.

— Нам сказали, що ми не вийдем з лісу!..

В і н. Хто вам сказав? Хай вийдуть ті і ще раз скажуть.

Тиша.

— Я не казав.

— І я.

— І я, хоч забожусь, і слова не казав такого.

В і н (*підвищеним голосом*). Хто смів казати в той ранок чистий, коли ось-ось ми вгледим браму Казки? Хто смів (*кричить*) цей ранок затуманить?

Юрба одступає, згорблюється, стає сірою.

В і н. Я вам знайшов дорогу, я вів вас в Казку світлу, я вів вас з ночі в день, і от, коли пройшли ми сотні миль, коли підходим ми до Казки (*окричить*), коли я ввесь в крові і ранах,— ви смієтесь! Брати! У мене сльози!

— Він плаче?

— Він плаче...

— Він плаче! Ха-ха-ха!

Юрба наступає, випливають знов страшні обличчя.

Сміх.

— Ха-ха! ха-ха! ха-ха!

В і н (*по тиші*). Так ви не люде, а страховища якісь?! Я вас... боюсь!..

— Він нас боїться, а ми ішли за ним! Ха-ха-ха-ха!

— Хто йшов? Принаймні я не йшов.

— І я не йшов.

— І я.

— І я.

В і н. Так ви не йшли за мною? Ні? Так я не вів вас?! Ні?! Я божевільний?!

— А ти... ти думаєш, що ішли? Ха-ха-ха-ха!

Регіт. Підіймають кілок з короною і вертять ним.

— Ха-ха! Король! А ти і досі думаєш, що ти король?!

В і н. Хто думає?!

— Уже ж не ми.

— Ха-ха!

— Уже ж не ми!

В і н. Так ви не йшли за мною? Я вас не вів нікуди?

— Ти ще питаєш нас?

— Ха-ха!

- Та годі з ним балакати! Назад! Рушаймо на домівку.
 — Ходімо навпростець! Ось я дорогу знаю.
 — Ні, краще я...
 — Давайте я попереду піду! За півгодини доведу вас.
 — Ось він нехай попереду іде... ось... він.

На людину, подібну до горили, надівають вінок.

- Король! Король! От так король!
 — Ведмідь злякається такого короля!
 — Ха-ха-ха-ха!
 В і н. Страховища! Хто ж ви? Ви привиди?
 — Ми привиди?
 — Ми привиди? Хто привиди?
 — Ти привид сам! /

**Кидають каміння, дрючки. Хтось з дівчат в юрбі голосно скрикує.
 На сцені робиться темно, юрба зникає, потім поволі яснішає.**

Він лежить і стогне.

В і н. Розбили голову... Розбили голову... Я умираю...
 Я умираю...

Дитячий голос з гори.

— Хто там?

В і н. Я умираю... Я умру...

Сходе з гори хлопчик років десяти, в білім убранні.

Х л о п ч [и к]. Ти хто такий?

Він мовчить.

Ти хто такий? Ти впав? Розбився?

Він мовчить.

Хлопчик підводить йому голову.

В і н. Це привид знову?!

Х л о п ч [и к]. Я — хлопчик!

В і н. Чого ти тут? Як міг зайти в такі ти нетрі?

Х л о п ч [и к]. Я був тут на узліссі, коли — твій стогін чую.

От я й пішов на голос.

В і н. Ти на узліссі був? Ти кажеш — на узліссі?.. Що ти кажеш?..

Х л о п ч [и к]. Із Казки я прийшов, щоб зірвати папороть розквітлу. Тут, на узліссі, щодня розквітлу папороть знаходять, а іноді цвіте їх сила! Тоді весь ліс здається в золотім вінку.

В і н. Тут Казка, кажеш ти?!

Х л о п ч [и к]. За лісом зараз Казка.

В і н. Тут ліс кінчається.

Х л о т і ч [и к]. Кінчається тут зараз.

В і н. За лісом — сонце?

Х л о п ч [и к]. Сонце. У Казці завжди сонце.

В і н. Сонце!!! Не вірю я, ти — привид!

Х л о п ч [и к]. Ну, глянь: я гілку відхилю, і ти дорогою вгледитиш. (*Відхиляє гілку, і цілий потік сонячного проміння лється через просвіт і вривається на сцену*) Ти бачив браму Казки? У золоті вона горіла.

В і н. Так я не помилився?! Так я їх добре в Казку вів? Ми швидко будемо у Казці!! (*Гукає, але голос його ледве чути*) Люде! Люде! Брати мої! Я вас довів! Ще два-три кроки! Люде! Люде! Люде!..

Х л о п ч [и к]. Твого вже голосу ніхто почути не зможе.

Робиться темно.

З а в і с а

3~7.XII.19Q8

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Яким є справжнє прізвище Олександра Олесья? Як виник його літературний псевдонім?
2. Яку назву має перша поетична збірка Олександра Олесья?

Середній рівень

3. Який прийом використав автор у змалюванні емоційних станів ліричного героя поезії «З журбою радість обнялась...»?
4. Дайте тематичну характеристику вірша «Чари ночі».
5. Як ви розумієте вислів «Лови летючу мить життя!» у поезії «Чари ночі»?

Достатній рівень

6. Визначте і схарактеризуйте символічні образи поезії «О слово рідне! Орле скутий!..».
7. Розкрийте філософський зміст поезії «Чари ночі». Яку роль у цьому творі відіграє згадка про Фауста?
8. Визначте риси символізму у драматичному етюді «По дорозі в Казку».

Володимир Винниченко

(1880-1951)

Невже щастя є тільки вічний, недосяжний міраж?

В. Винниченко

Володимир Кирилович Винниченко народився 16 липня 1880 р. в м. Єлисаветграді (нині Кіровоград). Його батько працював у панській економії. Закінчивши початкову школу, В. Винниченко вступив до Єлисаветградської гімназії, з якої в сімнадцятирічному віці був відрахований через конфлікт з адміністрацією.

Після цього деякий час він вів мандрівне заробітчанинське життя й водночас багато уваги приділяв самоосвіті. Завдяки наполегливій підготовці у 1900 р. успішно склав іспити в Златопільській гімназії та одержав атестат про середню освіту. У тому ж році В. Винниченко вступив на юридичний факультет Київського університету.

Ще студентом В. Винниченко зацікавився політикою, брав активну участь у діяльності Революційної української партії (РУП), за що був у 1902 р. заарештований і відрахований з університету. Через кілька місяців позбавлення волі його випустили із в'язниці, однак одразу ж узяли на військову службу. Частина, до якої потрапив В. Винниченко, дислокувалася в Києві, тож він мав можливість продовжувати політичну діяльність. Це не могло залишитись непоміченим поліцією. Щоб уникнути чергового арешту, В. Винниченко на початку 1903 р. тікає за кордон. Так він опиняється в Галичині (тоді територія Австро-Угорщини), де налагоджує зв'язки з місцевими українськими політиками, проводить пропагандистську роботу. Наприкінці 1903 р. при спробі перевезення забороненої політичної літератури на територію Російської імперії В. Винниченка заарештовують та відправляють до військової в'язниці в Києві. Майже через два роки ув'язнення у 1905 р. за амністією він виходить на волю, після чого одразу ж поновлює свою політичну діяльність, виступає ініціатором реорганізації РУП на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), входить до складу її центрального комітету. Восени 1906 р. В. Винниченка заарештовують утретє, однак приблизно через рік відпускають під заставу. Опинившись на волі, він організує втечу своїх товаришів,

які проходили з ним по тій же політичній справі, з потім і сам тікає за кордон. Цього разу еміграція В. Винниченка тривала до 1914 р., щоправда, у цей час він декілька разів нелегально приїздив в Україну.

У 1911 р. Винниченко одружився зі студенткою медичного факультету Сорбонського університету Розалією Ліфшиць. У травні 1914 р. разом із дружиною він нелегально приїздить в Україну. Саме тоді почалася Перша світова війна, кордони були закриті, тож годі було думати про повернення в еміграцію, Відтоді й до 1917 р. В. Винниченко переходить на нелегальне становище, переїздить до Москви, де живе на той час дружина. У цей період він багато сил віддає журналістській праці та політиці.

Із початком Російської революції 1917 р. В. Винниченко одразу ж прибуває до Києва, де виступає разом з іншими політиками на чолі національно-визвольного руху за встановлення української державності. Він був заступником Голови Центральної ради та Головою Генерального секретаріату Центральної ради (фактично — прем'єр-міністром). Так званий Четвертий універсал, що проголошував державну незалежність України, був підготовлений за участю В. Винниченка.

У 1918 р., після більшовицької інтервенції в Україну та пізнішого утвердження в Києві Гетьманату на чолі з підтримуваним німецькими військами П. Скоропадським, В. Винниченко разом із С. Петлюрою очолює Директорію та повстання проти гетьмана. Однак уже на початку 1919 р. під час нової більшовицької інтервенції В. Винниченко через незгоду з тактикою і стратегією тодішнього керівництва УНР складає свої повноваження й виїздить за кордон; живе в Австрії, Угорщині, Чехії.

Навесні 1920 р. В. Винниченко відвідує Москву, пізніше Харків, де веде переговори з більшовицькою владою, намагаючись знайти розумний політичний компроміс, який би забезпечував реальне збереження основ української державності. Ця місія не дала бажаних результатів. Не знайшовши порозуміння з радянськими урядовцями, В. Винниченко того ж 1920 р. назавжди виїхав за межі України. Розчарований переговорами з більшовицькою владою, він зробив такий запис у щоденнику: «Я їду за кордон, обтрусю з себе всякий порох політики, обгороджуюсь книжками й поринаю у своє справжнє, єдине діло: літературу. Ці два місяці Голгофи навіки виліковують мене від роздвоєння. Тут в соціалістичній совітській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти».

Оселившись у Німеччині в передмісті Берліна, В. Винниченко справді відходить від активної політичної діяльності, натомість наполегливо працює як письменник. У 1924 р. він переїздить до Франції, живе в Парижі, а в 1834 р. оселяється в містечку Мужен, що поблизу Канн. Письменник разом із дружиною господарює у власній садибі, яку називає «Закутком». Тут він багато пише, малює, захопившись філософією, створює, як сам відзначав, «найкращу дитину свою» — трактат «Конкордизм», у якому обґрунтовує шлях людини до щастя. Оскільки основна теза конкордизму (від лат. *concordo* — перебуваю в згоді) — «проповідуй іншим тільки те, що сам у житті виконуєш», В. Винниченко починає перебудовувати власне життя відповідно до настанов своєї практичної філософії, Доходить до того, що він дотримується цих настанов навіть у побуті — відмовляється від тютюну, алкогольних напоїв, тваринної їжі тощо.

У роки Другої світової війни життя В. Винниченка значно погіршується. Це виявляється насамперед у скрутному матеріальному становищі письменника. Не приймаючи фашизму, під час німецької окупації Франції він здійснює декілька невдалих спроб утекти до Америки.

Після війни матеріальне становище письменника не покращилося, Уже немолодою людиною, на сьомому десятку життя, В. Винниченко заради фізичного виживання мусив займатися господарськими справами: доглядав сад, вирощував овочі на городі. Лише зрідка письменник знаходив час для літературної праці. На початку 1951 р. стан здоров'я письменника значно погіршився. Помер В. Винниченко 6 березня 1951 р. у м. Мужен у Франції.

Зі «Словника літературознавчих термінів»

Неореалізм — стильова течія в модернізміяка постала внаслідок ускладнення й розвитку деяких рис реалістичного мистецтва. В українській літературі риси неореалізму у творчості В. Винниченка поєдналися з експресіоністичними художніми пошуками.

В історію української літератури В. Винниченко увійшов як письменник-модерніст, Його літературний дебют відбувся тоді, коли модерний український рух поступово набирив силу Модернізація української культури і, зокрема, літератури відбувалася досить повільно. Рання творчість багатьох українських модерністів ще багато в чому залежала від реалістично традиції. Це стосується й В. Винниченка, який дебютував як автор малої прози. У його ранніх оповіданнях важко помітити

настанову на чіткий розрив із традицією, він швидше поглиблює наявні можливості реалістичної прози: звертається до несподіваних точок зору у сфері психології й моралі, шукає динамічних сюжетних ходів, загалом посилює виражальні моменти художнього твору. Набагато яскравіше риси модернізму виявились у романістиці та драматургії письменника. До кращих творів В. Винниченка належать його оповідання, романи «Записки Кирпатого Мефістофеля», «Сонячна машина», п'єси «Гріх», «Чорна Пантера і Білий Медвідь». Усього за весь час творчої діяльності В. Винниченком було написано більше ста оповідань, чотирнадцять романів, більше двадцяти п'єс. За панування в Україні комуністичного режиму твори письменника перебували під забороною.

Письменник очима сучасників і нащадків

Винниченко у своїх творах, як мало хто з сучасників, зобразив національну й соціальну неволю українського народу як органічну єдність його трагедії Він створив галерею безсмертних персонажів, які відчували ганьбу цієї неволі й оголосили їй війну Він умів схоплювати соціальні контрасти й конфлікти своєї доби, розкривати її болючі рани, скидати маски з лицемірів і фарисеїв, розкривати брехнюг безчесність, нелюдяність, таврувати людські пороки (занепад моралі, людської гідності, злочинство, розпуста). Він, найбільший наш людинознавець, умів, як мало хто, зобразити людські страждання, оголювати душевні рани, розкривати таємні нестерпні муки людини й бачити такі глибини трагедій і катастроф, яких наша література ще не знала. Він умів у нашому житті, у нашій літературі зосереджувати свою творчу увагу на багатьох вічних, загальнолюдських проблемах і тим витягав нашу літературу на великий світовий тракт.

Г. Костюк

МОМЕНТ

*Із оповідань тюремної Шехерезади
(Скорочено)*

І раз Шехерезада так почав своє оповідання:

— Слухайте. Було це навесні. Ви ще пам'ятаєте, що то таке весна? Пам'ятаєте небо, синє, глибоке, далеке! Пам'ятаєте, як ляжеш в траву десь, закинеш руки за голову і глянеш у це небо, небо весни? Е! Ну, словом, було це навесні. Круг мене кохалося поле, шепотіло, цілувалось... З ким?

А з небом, з вітром, з сонцем. Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом суцього... Словом, кажу вам, було це навесні.

А я, мої панове, їхав з моїм контрабандистом Семеном Пустуном до кордону. І той кордон я мусив неодмінно у той же день перейти, не ждучи навіть ночі. Але коли я сказав це Семенові, він мовчки-понуро озирнув мене, знехотя посміхнувся й, одвернувшись до коняки, сердито крикнув:

— Вьо! Ти!

— А Семен цей, треба вам сказати, не дивлячись на своє пустотливе прізвище, був чоловік поважний і випускати з себе слів без потреби не любив. Сам був «парнишка» дебелий, «гвардійонець», як казали його односельчани, і на всіх через те дивився завжди згори вниз. Ступав помалу, важко, серйозно і навіть, коли ловили його «харцизники»¹, не мінявся, тільки ще більш насуплювався, очі робились ще меншими, колючими і страшно якимось білили губи.

— Справді, Семене, я неодмінно мушу бути сьогодні на тім боці. Це як собі знаєте! — з натиском повторив я.

Семен навіть не озирнувся.

<...>

Можуть убити,— раптом, верст через десять, суворо пробурмотів він, зачепивши віжки за люшню і починаючи робити цигарку.

— Були випадки?

Семен, не хапаючись, подув на книжечку паперу, повагом одірвав один аркушик і поліз в кишеню за тютюном.

— А чому не було?.. Чи на те розуму треба, аби вбиті чоловіка?

— Але було, що й не вбивали?

Семен лизнув папір, витер сірника, пихкнув кілька раз і беручи віжки, зволив промовити:

— А чому не було? Було, що й не вбивали, Вйо!

— Ну, то й мене не вб'ють! — постановив я.

І, пам'ятаю, мені раптом стало страшенно смішно: я - мертвий. Ці мушки, Семенова спина, конячинка, на якій пістрибувала комічно і гупо якимось шлейка, Семенова шапк з прогризеним верхом і... я — будучий мертвяк. Лежу дес:

¹ Харцизники — погранична сторожа.

в якому-ієбудь яру дикому, порожньому, надо мною небо, на виску маленька чорна ранка, а над ранкою кружком сидять такі ж самі блискучі, зеленкуваті мушки й ніби ворожать, заглядаючи у неї, туди, всередину, де оселилась смерть. І лице моє теж зеленкувате, тверде... А на скелі якійсь сидять чорні, великі, таємні ворони і ждуть чогось...

<...>

— Ви мене зараз поведете, Семене? — спитав я.

Семен повернув до мене свій жовто-смугливий гострий ніс, підстрижені вуса й здивовано промовив:

— Але! А чи я вже нажився на світі, щоб вести вас удень? Он, маєте ліс, в тому лісі є жовніри, то йдіть їм у руки. А мене лишіть ще пожити трохи на світі... Ая!

<...>

Ми їхали якимсь лугом поза городами. Верби схилялись над нами, і мені чогось жаль було їх, цих любих, добродушних, непередливих верб. Поле сховалось, а з ним сховався й той таємний тин. Ми раптом зупинились.

<...>

— В повітку! — хитнув Семен головою і кинув навкруги пильно суворим оком.— Розпряжу коняку та й поведу вас,

Я теж озирнувся, зстрибнув з возика й побіг до повітки. Одчинивши двері, я ступив до неї... і від несподіванки закам'янів: на розкиданій соломі, якраз проти дверей сиділа... — уявіть собі!.. — сиділа панна. Сама настояща, городська панна, в гарненьких черевичках, що визирали з-під сукні, з солом'яним бриликом на колінях, з здивовано направленими на мене очима. А очі, як у зляканої лані, променисті, чисті, великі. Я рішуче нічого ніколи не мав проти гарненьких панн, але в повітці, на соломі, в подвір'ї контрабандиста... Я мусив почувати себе ніяково.

— Можна ввійти? — ні з того ні з сього промурмотів я. Очі панни ще більш поширились, потім швидко пробігли по мені, здригнулись і бризнули сміхом.

— О, будь ласка! — галантно повела вона рукою круг себе і навіть посунулась трохи по соломі, ніби увільняючи мені місце. А очі її зо сміхом і з цікавістю дивилися на мене.

— Дякую,— засміявся й я. Мені зразу стало легко й весело. Я непомітно озирнув її. В темному волоссі їй запуталась

соломинка і дрижала над вухом; нижня губа, як у вередливих і гарненьких дітей, була трохи випнута наперед. В повітці було темнувато, пахло вогкістю, шкурами, зіпрілою соломою.

— Ви, товаришу, мабуть, переправляєтесь через кордон? — спитала вона.

— Угадали. А ви теж?

— Я теж.

Ми обоє чогось ласміялись.

<...>

Панна раптом озирнула себе й засміялася. Ах, якби ви знали, який сміх у неї був! А сміх є дзеркало душі.

— Боже мій, як я вбралася!,— скрикнула вона і, швидко вставши, почала знімати соломинки, які, мов золоті прикраси, висіли круг її сукні й хиталися.— Знаєте: я вже два дні тут лежу, в оцій повітці! — засміялась вона до мене.— їй-богу! Все чогось не можна йти. А тут гарно, правда? Наче індійський вігвам, чи як то у їх зветься? Мені дуже подобається. Сумно тут якось. Семен мені їсти сюди носив. Тільки трошки вже нудно стало. Ну; нічого, будемо тепер вдвох нудитись. Правда? Тільки слухайте: що ви стоїте так, знімайте з мене солому. Гарний кавалер!

А мені, признатись по правді, хотілось би ще більш обсипати її цими соломинками, які так через щось були до лица їй. Я, сміючись, сказав їй це. Вона теж засміялась, схопила з землі цілу жменю соломи й, простягнувши мені, сказала:

— Ану, нате!

Я спокійно взяв солому й, не вагаючись, обсипав нею її голову, плечі, груди.

Вона навіть не встигла рук підняти і стояла з здивовано поширеними очима.

— От, тепер дуже гарно! — сказав я.

В сей мент в дверях з'явилась велетенська постать Семена й ввійшла в повітку. Не звертаючи уваги на солому на панні, він подививсь кудись в куток і суворо промовив:

— Треба зараз тікати! Стражники трусять уже товаришів. Зараз у мене будуть.

Ми приголомшено Perezирнулись з панною.

— Чого ж вони шукають? — спитала вона глухо.

— Якусь панночку шукають. Мабуть, підглядів хтось*— додав він тихіше.— Треба тікати.

— Куди ж тікати? — чогось і я тихо промовив.

— Тікати на той бік. Хай панна йдуть з вами. Поки вони прийдуть, ви доберетесь до лісу.

Губи Семена були білі, тонкі, очі зиркали з своєї глибини гостро, поривчасто.

— Добре? — звернувся я до неї.

— Як знаєте,— здвинула вона плечима.

— Чекайте-но! — бовкнув Семен і вийшов з повітки, зачинивши за собою двері. Ми zostались самі. Була якась жовта напівтьма з золотою смугою в кутку. Панна, з повислими на ній соломинками, з великими очима, з суворо застиглою постаттю, здавалась якоюсь фантастичною феєю. Сум десь вийшов із повітки, а в кутках її наче засіло щось злорадне, ехидне, зле і слідкувало за нами.

Десь загомоніло двоє голосів. Ми, дивлячись одне на одного, напружено слухали... Стихло... Оса роздратовано гула десь і жикала крилами об солому. Захрюкала під повіткою свиня, тяжко зітхнула і, мабуть, лягла.

— О, тільки не стражникам в руки! — раптом зірвалась панна з місця й прудко, твердо заходила по повітці.— Тільки не це! Тільки не це!.. У вас револьвер є? — вмить зупинилась вона передо мною. Великі, чисті очі її змінилися, стали якісь злі, сталеві, темні. Дитяча нижня губа тісно стислася з другою, і, здавалось, вона держала голку в цих губах. Вся вона стала якась туга, тверда. Я вийняв револьвер і дав їй,

— А стріляти ви вмієте? — хмуро й тихо спитав я.

— Убити себе зумію,— муркнула вона злісно й, розстебнувши кофточку, засунула на груди револьвера.

Зачулась важка Семенова хода. Він ввійшов з якимись свитками в руках і, подаючи їх мені, сказав:

— Одягніться. І просто на той ліс. Границя у самому лісі... А я забавлю їх тут. Свитки якимось з книжками пришлете... Поспішіться!

<...>

Свитка плуталась між ногами, шапка, як гарячий компрес, гріла голову, бриль ввесь час випадав із-під свитки.

Ми озирались, але нікого не було на дорозі.

— Спочинемо...— промовила панна.

Ми сіли під хлібами. Панна озирнула мене і без посмішки сказала:

— Який ви смішний у цьому.^{ТМ} Потім стомлено зняла у мене з голови шапку і поклала коло себе.— Так краще,— слабо посміхнулася вона.

Пам'ятаю, від цього я почув її якоюсь близькою мені.

— Боже! Ви мокрий весь. Чекайте! — Вона вийняла з-під свитки хусточку і почала витирати мій лоб з серйозним і заклопотаним виглядом.— Так. Тепер добре.

Мені говорити не хотілось. Я тільки міг дивитись на неї. Не знаю, чи бачила вона, що мені хотілось сказати їй... Не знаю.

Потім ми знову пішли. Озирались рідше, але пильніше дивились вперед до лісу, який все наближався та наближався до нас.

— Кордон у лісі? — спиталась вона.

— Здається. Так говорив Семен.

<...>

— Зійшло! — весело хитнула панна головою.— Ходім! Та скиньте вашу шапку. Сподобалась. Дайте сюди!

І вона здерла о голови мені шапку, ласкаво-тепло посміхнулася і сунула шапку в кишеню своєї свитки.

— Коли треба буде, дам... А гарно, правда? — раптом весело засміялась вона.

Я якось озирнувся на себе й справді помітив, що мені тепер дуже гарно стало — якось бадьоро, цікаво, дужо.

— Як вас зовуть? — спитався я раптом.

Вона лукаво глянула на мене:

— А вам для чого?

— Як то для чого?.. Цікаво знати, з ким ідеш.

— Фу, казна-що! Хіба коли я вам скажу, що мене звать Галею, Манею, то ви вже знатимете мене? Не скажу.

— Через що?

— Не хочеться. Так краще. І сама не хочу знати, як вас зовуть. Я знаю, що у вас карі очі, потім... Яке у вас волосся?.. Русяве, здається. Ну, да... Русяве волосся. Ну, і так далі. А ім'я — пошлість. Правда? — підняла вона якось мило брови й засміялась.

Я теж засміявся. Рішуче, я знав її,— ми десь жили разом. Може, вона була колись веселою березкою, а я вітром? Вона

тремтіла листям, коли я співав їй в тихий вечір пісню вітра? Хто скаже, що ні? Може, ми були парою колосків і близько стояли один коло одного? Хто його зна, але я знав її давно-давно.

А ліс пристосовувався все ближче та ближче. Темна стіна його тупо, мовчки дивилась на нас, і вороже щось було в цьому погляді, холодне, заховане в собі.

— Ліс...— тихо прошепотіла панна дивлячись на мене уважними, ніби трохи здивованими очима.

— Треба обережно йти тепер...— одповів я.

— А знаєте, мені чогось зовсім не страшно... Цікаво тільки дуже...— здивовано посміхнулась вона. Я глянув на неї. Надзвичайно гарна була вона тоді. І, пам'ятаю, в грудях мені сколихнулась якась хвиля, велика, тепла хвиля чулості, знаєте, така хвиля, яка буває, коли ви несподівано, від нудьги, заходите в храм, і вас охоплює, разом з хвилею згуків, ціла хмара асоціацій, почувань, і ви відчуваєте, як вам стає безмірно журно, тепло, затишно.

— Знаєте, ви надзвичайно гарні зараз! — проти волі вивалось у мене.

Вона злегка почервоніла, очі ласкаво глянули на мене, й вона засміялась:

— Я не знаю, що треба сказати на це...

Нам обом стало якось радісно-ніяково, і ми мовчки швидше пішли до лісу.

Пам'ятаю, після того ми вже не балакали. Іноді тільки озирались назад, перекидались короткими фразами й, зустрівшись на мент очима, потуплювались і мовчки йшли далі. Стіна лісу ставала вищою, виразнішою.

Ми не знали, де йшла та межа кордону; може, вона була тут же, зараз, може, ще далеко десь; може, вже якась пара очей пограничника стежила за нами, а рука пробувала, чи добре зводиться курок. Ми напружено водили очима по стіні, пролізали поглядом між дерева і нишпорили між ними... Але стіна злісно-лукаво, холодно ховала за собою те, що ми шукали, і чекала нас.

— Не видно нікого...— шепотіла панна.

— Не видно...— шепотів я.

І мені щоразу хотілось взяти її за руку, притулитись, злитись з нею і так йти далі. Надзвичайно хотілось... Але...

І ось стіна вже зовсім перед нами. Зійти з дороги, перейти вузьку нивку жита — і ми в лісі.

<...>

— Слухайте] — раптом зупинилась панна.— Як мене вб'ють, а ви зостанетесь живі, напишіть по такій адресі...— Вона сказала адресу і кілька раз повторила її.— Напишіть так: «Мусю вбито на кордоні. Вмерла так, як вмирають ті, що люблять життя». Більше нічого. Чуєте?.. Зробіть?

— Зроблю...— тихо сказав я, і... мені жагуче хотілось взяти її руку, тільки одну руку в цьому рудому, шершовому рукаві... Але...

— Ну тепер ходім! — рішуче прошепотіла вона і, зустрівшись з моїми очима, ніби впилася в них поцілунком своїх очей, і ми рушили... Тихо, помалу, щохвилини зупиняючись і впиваючись очима в нерухомий тин дерев...— Чуєте ж: «Як вмирають ті, що дуже люблять життя!» — раптом повторила вона.

Я мовчки хитнув головою.

Жито скінчилось. Починався ліс.

Старі товсті дуби, широко розставивши волохаті руки-віти, ніби приймали нас в свої зрадливі обійми. Стрункі берези, білі мов оголені до пояса, соромливо стояли між дубами і ховалися за ними. Здивовано перестрибували з гілки на гілку якісь пташки.

— Сядемо... Треба роздивитись куди йти...— прошепотів я.

Ми ввійшли в кущі і, вибравши місце, звідки нам було видно ліс, а нас самих не видно, сіли.

<...>

І вона тихо, журно, лагідно посміхнулась до мене.

Ми затишли. Ліс ніби помирився з нами й не дивився та* вороже і суворо; дуби із співчуттям поглядали на нас згори оголені берези несміло визирали з-за них і посміхались білим гіллям.

Ліс помирився з нами й провадив далі своє життя, житт^ кохання, народження, росту. На блідих квіточках кущів діловито гуділи бджоли; тукав дятел десь вгорі; дві пташки пурхаючи з гілки на гілку, подивлялись на нас і несподівано зливались в обіймах. Літали сплетені коханням метелик] або в щасливому безсиллі сиділи на листику й поводили ву

сиками. В траві парами кишіли кузьки. Одбувався великий, прекрасний процес життя.

Люблю я цей процес у лісі, в полі! Чистий він, не скалічений цими моралями людей, не заслинений лицемір'ям похоті, сильний, одвертий, простий. Люблю цих кузьок, пташок, цих маленьких, несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого — людини.

Оддаючись зо всею силою цьому процесові або, як сказав би цей брат-людина, «зо всім цинізмом», вони, ці кузьки, метелики, ніби⁴ говорять йому: «На, дивись, нам не треба ховатись, у нас нема незаконнорождених, у нас нема паспортів, моралів, «уложеній о наказаніях», ми маленькі, здорові, чисті циніки».

Ми з Мусею дивились на їх, а вони літали, повзали круг нас, ці циніки, вилітали парами, сплетені коханням, нам на коліна, сідали на голови. Квітки дивились на нас і пашили духом кохання і цвіту. Берези шептались між собою, оголені, білі берези.

— Душно яюсь... — прошепотіла Муся, глянувши на мене довгим блискучим поглядом.

А я мовчки дививсь на неї, і чудно мені було яюсь. Ми — двоє людей, загнаних другими людьми, — сидимо і маємо зараз через щось іти ще до якихось інших людей, що десь стоять у цьому лісі серед його кохання і ждуть нас з смертю в руках. Ми — двоє загнаних людей, близькі, з очима, повними ласки й тепла одне до одного, з бажанням злити це тепло до купи, впитись цим теплом, цією ласкою, цим великим даром життя, ми, двоє людей, а не кузьок, — сидимо і не сміємо цього зробити, бо... бо ми ж всього кілька годин знайомі одне з одним. Ми можемо зараз умерти, не стане ні моралі, ні законів, не стане ні кузьок, ні ласки, ні тепла, але ми... не сміємо.

— Чого ви дивитесь так пильно на мене? — спитала Муся і з ласкою закрила мені очі рукою.

Тоді я схопив цю руку, притулив її до губ і завмер. Муся дивилась на мене яюсь тепло, задумливо, сумно.

— Будете згадувати, як уб'ють мене? — прошепотіла вона.

— Вас не уб'ють!

— А я вас буду...

Я присунувсь ближче до неї і притуливсь лицем до плеча її.

Свитка колола лице, але була м'якша оксамиту.

Груди її почали здійматись вище, частіше.

— Не треба...— прошепотіла вона,

— Вам неприємно? — глухо спитав я.

— Ні... так...

— Так чого ж не треба?

Вона повернула до мене голову, посміхнулась і любовно-тихо погладила лівою рукою по лиці.

Берези визирали з-за дубів і безгучно, радісно сміялися; дуби ласкаво, поважно посміхались в свої кудлаті вуса; метелики й кузьки сміливіше пурхали, повзали... А там, далеко, десь у вогкій глибині, в таємній напівтьмі лісу, ждала смерть... Хай жде! Хай жде, чорна, слизька, огидлива...

— Мусю!..— пригорнувсь я.

Вона глянула в мої очі, в мої жадно розкриті губи.

— Ні. Не треба...

— Мусю!..

— Ходім уже... Пора...— злегка одвела вона мою голову.—

Нате шапку, надіньте, і ходім... Пора...

Ліс похмурився. Злякано спурхнули пташки й полетіли в гліб його.

Темна глибина ждала нас.

<...>

І чим далі ми йшли, тим я більше був певний, що нас уб'ють, що ми несподівано наліземо на варту, побіжимо — і... все. Але, пам'ятаю, не було нічого по всій істоті: ні страху, ні суму, ні жалю, тільки одне величезне напруження, одне велике наближення до чогось фатального, неминучого, один якийсь величезний пульс протесту, боротьби всієї істоти з цим призначенням, неминучим.

<...>

А ліс мовчав і ховав в собі свою таємницю. Тут не було вже білих беріз, не було метеликів, земля була вогка, чорна, вкрита гнилим листям та безліччю маленьких гілочок, які хрускали під ногами. Напівтьма дивилась на нас вороже, погрозливо, безжалісно.

— Дайте руку...— прошепотіла Муся. Я глянув на неї. Вона була бліда, Очі горіли напруженням і були великі, прекрасні.

«Так, як вмирають ті, що дуже люблять життя»,— згадалось мені. Я стиснув їй руку, вона мені, але зараз же й забули про себе і знову пірнули в це наближення, в це чекання, в цей майже незалежний від нашої свідомості велетенський протест наших істот.

Серед дерев засіріло.

— Ш-щ!..— зупинились ми.

Якийсь просвіт... дерева рідше...

«Там!» — мовчки глянули ми одне на одного... Ступили кілька кроків і завмерли... Десь тукав дятел... Шашіль гриз дерев... Одірвався сухий лист, зигзагами захитався і впав...

— Ш-ш!..

Ще кілька кроків... Просвіт більше... Засивіло небо... Руки дрижали, під грудьми проходили холодні хвилі, серце гупало...

Я зробив знак, випустив її руку, і ми поповзли, безшумно переставляючи коліна і вибираючи руками місця без гілок. Я озирався й дивився на Мусю; з висмикнутим волоссям, з великими палючими очима, з міцно стиснутими устами, зігнута, вона здавалась якимсь дивним, прекрасним звіром, сильним, напруженим, диким.

Просвіт ширшав. Засиніло небо... далеко-далеко...

Прокотивсь якийсь згук і завмер. Ми закам'яніли... Довго лежали і слухали... Тукав дятел... Писнула пташка, сіла на гілку, повертіла довгим, як перо, хвостиком і пурхнула... Серце билось несамовито.

Знов поповзли... Крізь рідкі дерева, кроків за три перед нами, показалаась лощина. Я зробив знак Мусі, підвівся і подививсь. Це, мабуть, і була та сама межа... Я трошки посунувся і глянув вбік. Так! Два стовпи — один проти другого, один наш — великий, незграбний; другий, з того боку,—менший; обидва — з орлами, обидва — рябі. Круг їх таємна порожнеча... Та чи порожнеча ж? А може, десь, тут же, стояла коло їх людина, і порожнеча тільки ждала, щоб перетворитись в дикий галас смерті?

Я озирнувся до Мусі. Вона теж підвелась і напружено дивилась вперед.

— Тут! — хитнув я головою. Потім нахилився до неї* міцно взяв за руку і прошепотів: — Прожогом вперед! На крик і вистріли не зупиняйтесь! Все одно... Ну!..

Я випустив руку її, зігнувся і кинувсь вперед. Хруснули гілки, але, здавалось, зашумів весь ліс, замиготіли стовбури, вдарив світ, в очах промайнула картина якоїсь довгої, рівної просіки, і разом хтось десь крикнув, поперед мене вибігла постать Мусі з поверненим вбік блідим, напруженим лицем, сильно вибухнуло щось збоку, крикнуло, знов вибухнув постріл, виринув під ногами якийсь рівчак, лишивсь позаду, блиснула нога Мусі, якісь куці, вітер в вухах. І щось велике, горде, могуте в грудях, щось легке, широке, як небо, як повітря гір, як могутий потік. Летіли озираючись, блискаючи очима. А за нами понуро одсувалась назад стіна лісу, одсувався наш сон, кошмар, наша таємна вогкість смерті.

Муся зупинилась. Очі горіли їй, лице дрижало великим, безумним щастям побіди, побіди життя.

— Єсть! — гордо, дико вирвалось у неї, дивлячись назад.— Єсть! — повторяла вона, задихаючись. Свитка високо здіймалась їй на грудях, серпосхожі пасма темного волосся розвівались, губи гордо розкрились і пашіли жаром щастя.— Єсть! — раптом високо підняла вона руки і, обвивши ними мою шию, жагуче-скажено притулилась до мене.

«Єсть!!» — крикнула вся моя душа, вся істота моя назустріч їй.

Це було торжество двох великих кузьок; це був вихор життя, який зміта все сміття «не треба», «не можна», це було щастя крові, мозку, нервів, кісток; це було найвище щастя народження, народження не з сліпими, а з одвертими, видющими очима душі.

Раптом вона одірвалась, подивилась на мене затуманеними очима. Злилась знов з моїми жадібними устами і знову одірвалась.

— Сядем...— безсило опустилась вона на землю.

Сіли. Важко дихаючи, ми безсило-щасливо посміхались одне до одного і поглядали на стіну лісу. Там було тихо.

Довго сиділи так. Чогось не говорилось.

Дихання ставало рівніше. І непомітно, помалу ставалось чогось жаль, чомусь хотілось ридати. Муся нерухомо, задумливо дивилась кудись вперед.

— Знаєте що? — раптом тихо промовила, якимось нервово рішуче стріпнувшись уся.

Я чекаюче глянув на неї. Вона напруженим, любовним, довгим поглядом обвела мене і глухо промовила:

— А тепер ми попрощаємося. Чуєте? Я піду в один бік, а ви — в другий. І ніколи ви не повинні шукати мене. Чуєте! Як вас зовуть?

Я сказав і здивовано дивився на неї.

— Ніколи!.. Більше цього ні ви мені, ні я вам не дамо. Наше... наше кохання повинно вмерти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмирати. Розумієте мене, хороший? Єсть якісь метелики. Вони вмирають серед кохання. Ви розумієте мене?

Я розумів, але мовчав. А вена, ніби дивлячись собі в душу, одривисто-напружено говорила:

— Щастя — момент. Далі вже буденщина, пошлість. Я знаю вже. Саме найбільше щастя буде мізерним в порівнянні з цим. Значить, зовсім не буде. Так мені здається, так я зараз чую отут...— Вона показала на серце.

І, криво посміхаючись, дивилась на мене великими благаючими очима підстреленої лані.

Я розумів її, розумів її моєю невідомою тугою, цією великою журбою, що народилась чогось в грудях, розумів її всією налиплюю на мою душу буденщиною.

Розум дивувався, протестував в глибині душі, але я мовчав.

Сонце пекло, шепотілись куці.

Потім вона підвелась, стала на коліна, обхопила мою нахилену голову і припала довгим жагучим поцілунком.

— Так буде краще. Прощайте...— ялось терпко прошепотіла вона, підводячись.— Я буду носити вас в душі.

Я схопив край її сукні, поцілував і випустив.

Вона тихо пішла, а я сидів, і в мені з мукою щеміло осиротіле щастя. Наді мною синіло небо, і сонце палило мою похилену непокриту голову, а в душу вростав і вбирався в журні, прекрасні, чисті квіти минулого образ панни.

Хто вона, де вона, й досі не знаю, але я завжди ношу її в душі.

Поміркуйте й дайте відповідь

Початковий рівень

1. Яку роль у житті В. Винниченка відіграла політична діяльність?
2. Що зробив В. Винниченко для формування української державності?
3. Який підзаголовок має новела «Момент»?

Середній рівень

4. Чому твір В. Винниченка «Момент» правомірно визначати як новелу?
5. Чи міг автор у новелі «Момент» використати досвід власної біографії?
6. Яку роль у творі відіграють описи природи?

Достотний рівень

7. Схарактеризуйте особливості сюжету новели «Момент».
8. Розкрийте переживання головного героя твору.
9. Як у новелі «Момент» розглядається проблема щастя?

Перевірте себе-----

1. Поезія М. Вороного «Іванові Франкові» присвячена
  - А внескові І. Франка в розвиток української літератури
  - Б темі поета й поезії, завдань мистецтва
  - В проблемі виховання в народі патріотизму
  - Г ушавленню громадської мужності Великого Каменяра

2. Вірш М. Вороного «Блакитна Панна» оспівує
  - А красу весни
  - Б привабливість чарівної незнайомки
  - В чари українського вечора
  - Г неповторність дитинства

3. Поетичні рядки у вірші М. Вороного «Інфанта»
  - Акордами проміннострунними
  - День хвилював і тихо гас.
  - Над килимами вогнелунними
  - Венера кинула алмаз.

вражають своєю незвичайністю завдяки використанню

А епітетів та старослов'янізмів

Б порівнянь та архаїзмів

В метафор та діалектизмів

Г метафор та неологізмів

4. Поезія О. Олеся «З журбою радість обнялась...» належить до лірики
- А громадянської
  - Б філософської
  - В інтимної
  - Г пейзажної лірики
5. У вірші «Чари ночі» поет згадує
- А щебет ластівок
  - Б лелек на даху батьківського дому
  - В співи солов'я
  - Г відліт журавлів із рідного краю
6. Драматичний етюд О. Олеся «По дорозі в Казку» та поему І. Франка «Мойсей» єднають
- А тема та ідея
  - Б автобіографічні мотиви
  - В фольклорна основа
  - Г історичні події
7. Твір О. Олеся «По дорозі в Казку» позначений впливом
- А імпресіонізму
  - Б символізму
  - В експресіонізму
  - Г реалізму
- f 8. Переправити героя-оповідача з новели В. Винниченка «Момент» по другий бік кордону взявся
- А один із прикордонників
  - Б представник дипломатичного корпусу
  - В місцевий контрабандист
  - Г міська панночка-революціонерка
9. Героїня новели В. Винниченка «Момент» попросила свого супутника, якщо її вб'ють на кордоні, залишити записку зі словами
- А вмерла так, як вмирають ті, що люблять життя
  - Б караюсь,, мучюсь, але не каюсь
  - В ні про що не жалкую, люблю
  - Г поспішайте творити добро, життя таке коротке
10. «Щастя — момент. Далі вже буденщина, пошлість». Ці слова з новели В. Винниченка «Момент» належать
- А героєві-оповідачеві
  - Б контрабандисту Семенові
  - В панні Мусі
  - Г авторові

11. У змалюванні портрета героїні новели В. Винниченка «Момент» «А очі, як у зляканої лані, променисті, чисті, великі» використані художні засоби
- А метафора, тавтологія, епітети
  - Б Інверсія, порівняння, епітети
  - В інверсія, гіпербола, порівняння
  - Г уособлення, епітети, порівняння
12. Твір В. Винниченка «Момент» має риси
- А імпресіонізму
  - Б неоромантизму
  - В символізму
  - Г неореалізму

Відповіді на тестові завдання рубрики «Перевірте себе» -----

До сторінок 148-150: 1В, 2А, 3Б, 4Г, 5А, 6Б, 7Б, 8В, 9А, 10В, 11Б, 12Б.

До сторінок 250-252: 1Г, 2А,3Б, 4В, 5А, 6Б, 7В,8Г,9Б, 10В, 11А,12Б.

До сторінок 385-386: 1Б, 2А,3В, 4Б, 5В, 6Г, 7Б,8А,9Г, 10А, 11В,12Б.

До сторінок 488-490: 1В, 2А, 3Б, 4А, 5В, 6Б, 7А, 8Г, 9В, 10А, 11 Б, 12Г.

До сторінок 550-552: 1А, 2Г, 3Б, 4В, 5А, 6Б, 7В, 8А, 9Г, 10В, 11Б, 12А.

До сторінок 629-630: 1А, 2В,3А, 4Б, 5А, 6Г, 7А,8В, 9Б, 10А, 11 Г,12Б

До сторінок 705-707: 1В, 2А,3Б, 4Б, 5В, 6А, 7Г,8Б,9А, 10Б, 11Г,12В.

До сторінок 760-762: 1Б, 2А,3Г, 4Б, 5В, 6А, 7Б,8В,9А, 10В, 11 Б,12Г

Зміст

Від упорядника.....	3
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА 70-90-Х РР. ХІХ СТ.	
Іван Нечуй-Левицький.....	7
Кайдашева сім'я. <i>Повість</i>	10
<i>Перевірте себе</i>	148
Панас Мирний,.....	150
Хіба ревуть воли, як ясла повні? <i>Роман з народного життя</i> (Скорочено)	154
<i>Перевірте себе</i>	250
Іван Карпенко-Карий.....	252
Мартин Боруля. <i>Комедія в 5 діях</i>	255
Михайло Старицький	304
Облога Буші. <i>Історична повість з часів Хмельниччини</i>	306
<i>Перевірте себе</i>	385
Іван Франко	387
Гімн.....	390
Сікстинська мадонна	391
«Ой ти, дівчино, з горіха зерня...».....	391
«Безмежнеє поле...».....	392
«Чого являєшся мені...».....	392
Легенда про вічне життя.....	393
Декадент.....	397
«Розвивайся ти, високий дубе...».....	398
Мойсей.....	399
Сойчине крило, /з записок відлюдька —.. —	447
<i>Перевірте себе</i>	488

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Борис Грінченко.....	494
Каторжна.....	496
Михайло Коцюбинський	508
Intermezzo.....	512
Тіні забутих предків. <i>Повість</i> (Скорочено).....	524
<i>Перевірте себе</i>	550
Ольга Кобилянська.....	552
Земля. <i>Повість</i> (Скорочено) –	555
Василь Стефаник.....	617
Камінний хрест. <i>Новела</i>	619
<i>Перевірте себе</i>	629
Леся Українка.....	631
Contra spem spero!.....	635
«Стояла я і слухала весну...»	636
«І все-таки до тебе думка лине...».....	636
To be or not to be?.....	636
«Все, все покинуть, до тебе полинуть...».....	638
«Уста говорять...»	638
«1 ти колись боролась, мов Ізраїль...».....	639
Хвиля.....	641
Лісова пісня. <i>Драма-феєрія в 3-х діях</i> (Скорочено).....	643
<i>Перевірте себе</i>	705
Микола Вороний.....	707
Іванові Франкові.....	709
Блакитна панна	711
Інфанта	712
Олександр Олесь.....	714
«З журбою радість обнялась...».....	716

Чари ночі.....	716
«О слово рідне! Орле скутий!...».....	718
По дорозі в казку. Етюд на 3 картини.....	718

Володимир Винниченко.....744

Момент. Із оповідань тюремної Шехерезади (Скорочено).....	747
--	-----

<i>Перевірте себе</i>	760
-----------------------------	-----

<i>Відповіді на тестові завдання рубрики «Перевірте себе»</i>	763
---	-----

Навчальне видання

Серія «Вершини далекі і близькі»

Упорядник *БОРЗЕНКО*
Олександр Іванович

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

10 клас

Хрестоматія

Редактор *І. В. Копитіна*
Технічний редактор *М. С Жубр*
Коректор *М. МБірченко*
Верстка *І. А. Кажанова*

З питань реалізації звертатися за тел.:

у Харкові – (057) 712-91-44, 712-90-87;

Києві – (044) 599-14-53, 377-73-23;

Білій Церкві – (04563) 3-38-90;

Вінниці – (0432) 55-61-10, 27-70-08;

Дніпропетровську – (056) 785-01-74, 789-06-

24; Донецьку – (062) 344-38-38;

Житомирі – (0412) 41-27-95, 44-81-82;

Івано-Франківську – (0342) 72-41-54;

Кривому Розі – (056) 401-27-11;

Ф17225У.

Підписано до друку 28.07.2012.

Формат 84x108/32. Папір офсетний.

Гарнітура Петербург, Друк
офсетний. Ум. друк. арк. 40,32.

ТОВ Видавництво «Ранок».

Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008.

61071 Харків, вул. Кібальчича, 27,
к. 135.

Адреса редакції: 61145 Харків,
вул. Космічна, 21а,

Для листів: 61Q45 Харків, а/с 3355.

Тел.(057)719-48-65,

тел./факс (057)719-58-67. :

E-mail: offkeiS>ranok.com.ua

Луганську – (0642) 53-34-51;

Львові – (032) 244-14-36;

Миколаєві і Одесі – (048) 737-46-54;

Сімферополі – (0652) 54-21-38;

Тернополі – (0352) 49-58-36;

Хмельницькому – (0382) 70-63-16;

Черкасах – (0472) 51-22-51, 36-72-14;

Чернігові – (0462) 62-27-43.

E-mail: commerce@ranok.com.ua.

«Книга поштою»: 61045 Харків, а/с 3355. Тел. (057)717-74-55, (067)546-53-73.

E-mail: pochta@ranok.com.ua

www.ranok.com.ua

Надруковано у друкарні ТОВ «Тріада Принт»*

м. Харків, вул. Киргизька, 19. Тел. 703-32-21.

e-mail: print@triada.kharkov.ua *

Папір, на якому надрукована ця книга,

безпечний для здоров'я
та повністю переробляється

вибілювався
без застосування хлору

Разом дбаємо про екологію та здоров'я

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК